T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
SİYASET VE SOSYAL BİLİMLER BİLİM DALI

AVRUPA'DA İSLAM ETKİSİ: FRANSA ÖRNEĞİ

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan
Deniz ALTINBAŞ

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Mümtaz'er TÜRKÖNE

Ankara –2007

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Deniz Altınbaş'a ait Avrupa'da İslam Etkisi: Fransa Örneği adlı çalışma, jürimiz tarafından
Kamu Yönetimi / Siyaset ve Sosyal Bilimler Anabilim Dalında DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

(İmza)
Başkan .....
Akademik Unvanı, Adı Soyadı

(İmza)
Üye.....
Akademik Unvanı, Adı Soyadı (Danışman)

(İmza)
Üye.....
Akademik Unvanı, Adı Soyadı

(İmza)
Üye.....
Akademik Unvanı, Adı Soyadı

(İmza)
Üye.....
Akademik Unvanı, Adı Soyadı

İÇİNDEKİLER

İçindekiler i

Giriş 1

I. Bölüm: Fransa'ya Müslüman Göçü

A. Müslüman Göçün Başlangıcı 12

B. Müslümanların "Sorun" Haline Gelmesi 27

II. Bölüm: Müslüman Nüfusun Etkisi

A. Yabancı Düşmanlığı 45

1. Yeni Bir Irkçılık Türü 45

2. Ekonomik Sebepler 51

3. Kültürel Sebepler 58

4. Güvenlik Sorunu ve İslam Fobisi 64

5. Medyanın Etkisi 73

6. Müslümanların İslam Fobisine Tepkisi: Radikal İslamcılık 77

7. İslam ile Batının Uyuşmazlığı mı? 89

B. Farklı Türde bir Anti-semitizm 94

C. İç Politika 104

1. Siyasi Partilerin İslam Söylemleri 104

2. Aşırı Sağ Partilerin Yaklaşımı 119

D. Laiklik Krizi 129

1. Avrupa'da Laiklik 129

2. Laiklik Kavramı ve Fransa için Önemi 148

3. Fransa Laiklik Tanımını Değiştirmek Zorunda Kalabilir 168

E. Müslümanlar Entegrasyon ve Asimilasyon Arasında

1. Entegrasyon ve Asimilasyon Kavramları 185

2. Müslümanların Entegrasyonu mu Asimilasyonu mu? 200
3. Çokkültürlülük 241
4. Siyasi Yaklaşım ile Sosyal Yaklaşım Arasındaki Fark 264

III. Bölüm: Fransa İslam'a Yer Arıyor

A. Temsilci Komitelerinin Kurulması 283
B. İbadet ve Eğitim Düzenlemeleri 294
1. Eğitim 294
2. Camiler 303
C. Kamusal Alanda Din 310
1. Kamusal alanda İslam 310
2. Dinî Sembollerin Yasaklanması 327
D. Müslümanların Belirsiz Statüsü: Azınlık mı Vatandaş mı? 357
1. Azınlık ve Vatandaşlık Kavramları 357
2. Fransa'nın Azınlık ve Vatandaşlık Anlayışı 367
3. Terminoloji Oluşturulması 385
4. Oryantalizm ve Sömürgecilik Etkisi 388
5. Kimlik Konusu 402

IV. Bölüm: Fransa İslam "Sorunu" ile Nasıl Başa Çıkacak?

A. Avrupa İslamı 433
B. Kültürel Reform 441
C. Hak ve Özgürlükler 446
D. Çokkültürlülüğün Kabulü mü Çokkültürlülükten Kopuş mu? 454
E. Tercih Asimilasyon mu Entegrasyon mu? 462

Sonuç 466
Kaynakça 479
Özet 523
Abstract 524

GİRİŞ

"Avrupalı" Müslümanların sayısı giderek artmaktadır. Birkaç sene öncesine kadar "Türk", "Cezayirli" ya da "Faslı" göçmenler şeklinde tanımlanan gruplar, artık "Müslüman göçmenler"/"Müslüman asıllılar" haline gelmiştir. Hristiyan dünyasının İslam ile tanışması, Hz. Muhammed'in 628 yılında Doğu Roma İmparatoru Heraklius'a İslam dininin mesajını içeren bir mektup göndermesi ile başlatılmaktadır.[1] Kesin rakamlar bilinmemekle birlikte Avrupa'da, nüfusun yüzde 5'ini oluşturduğu ileri sürülen 23 milyondan fazla Müslüman'ın yaşadığı tahmin edilmektedir.[2] Dünyadaki her üç Müslüman'dan biri Müslümanların azınlık olduğu bir ülkede yaşamakta[3] ve Müslümanlar toplam 40 ülkede azınlık konumundadırlar.[4] Günümüzde Müslümanların yüzde 40'ı azınlık olarak Müslüman olmayan ülkelerde yaşamaktadır.[5]

Hem Avrupa'nın Hristiyanlık ve Yahudilik gibi alışkın olmadığı, dolayısıyla düzenlemelerinde yer almayan bir dinin mensuplarının artması hem de İslam'a bakış açısının "öteki" ve "yeni düşman" gibi ifadelerle sorunlu hale getirilmesi, konunun başlıca iki boyutunu oluşturmaktadır. Müslümanların nicel bağlamdaki artışı bir yana, Avrupa ülkelerine yerleşerek, hatta vatandaş olarak yaşadıkları ülkelerin kalıcı bir parçası haline gelmesi bazı alanlarda değişikliklere gidilmesini ve yeniden düzenlemeler yapılmasını gerekli hale getirmiştir. Savage'a göre İslam dünyası, 21. yüzyıl Avrupası'nı şekillendirmede ABD'den, Rusya'dan, hatta belki de Avrupa Birliği'nden daha

---

[1] Khurshid Ahmad, "Islam and the West: Confrontation or Cooperation?", *The Muslim World*, Cilt LXXXV, No. 1-2, Ocak-Nisan 1995, s. 63.
[2] Timothy M. Savage, "Europe and Islam: Crescent Waxing, Cultures Clashing", *The Washington Quarterly*, Cilt 27, No. 3, Yaz 2004, s. 26. Ayrıca 12,5 milyon (Nicholas Le Quesne vd., "Islam in Europe: A Changing Faith", *Time Europe*, Cilt 158, No. 26, 24 Aralık 2001, ss. 44-51.) ve 15-20 milyon gibi rakamlar da (Ali Murat Yel, "İki Kültür Arasında Avrupa İslam'ı", *Zaman*, 13 Ağustos 2004.)
telaffuz edilmektedir.
[3] "Islam in the West", *The Economist*, Cilt 368, No. 8341, ss. 13-16.
[4] Ameer Ali, "Islamism: Emancipation, Protest and Identity", *Journal of Muslim Minority Affairs*, Cilt 20, No. 1, 2000, s. 21.
[5] Peter Mandaville, "Reimagining Islam in Diaspora", *Gazette*, Cilt 63, No. 2-3, 2001, s. 173.

fazla rol oynamaktadır.[6] Bernard Lewis de, yüzyılın sonunda Avrupa kıtasının "Arap Batısı" olacağını iddia etmektedir.[7]

Avrupa'da en fazla Müslüman nüfusunu barındıran, İslam konusunun en yoğun şekilde tartışıldığı ve değişikliğe en fazla direnen ülke olması bakımından Fransa, örnek olarak seçilmiştir. Fransa'da göçün önemini, ABD ve Kanada'dan sonra en büyük göç alan ülke olması ile belirtebiliriz. Tezin konusunu; Müslümanların Fransa'da pek çok konuda değişikliklere neden olması, değişiklik sürecini başlatması veya en azından değişiklik için zorlaması oluşturmaktadır.

Fransa'nın örnek ülke olarak seçilmesini gerektiren özel ve farklı konumunun ortaya konabilmesi için konuya bağlı olarak karşılaştırmalara gidilmiştir. Çokkültürlülük konusunda diğer uçta yer alan Anglo-Sakson modeli, vatandaşlık konusunda Almanya, entegrasyon konusunda Hollanda gibi ülkelere yer verilerek aradaki algılama, bakış açısı ve uygulama farklılıklarının daha belirgin bir şekilde gösterilmesine çalışılmıştır.

Avrupa'da İslam konusu, 1970'li yılların sonunda "göçmenlerin entegrasyonu" çerçevesinde yüzeysel olarak ele alınmaya başlanmış, Soğuk Savaş sonrasında "medeniyetler çatışması" tartışmaları kapsamında daha çok uluslararası yansımalar bağlamında konu edilmiştir. Müslüman göçmenler, ilk dönemlerde iş piyasası ile ilgili ekonomik sorun olarak görülürken, ilerleyen yıllarda meselenin boyutu değişmiş ve genişlemiştir. 1990'lı yılların ortalarında Avrupa'daki kalıcı varlıklarının kabul edilmesi ile birlikte entegrasyon, vatandaşlık, kimlik, çokkültürlülük, güvenlik, terör ve kültür gibi kavramlarla ilişkilendirilerek ciddi bir çalışma konusu haline gelmiştir.

Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliği süreci içinde bulunmasından, dolayısıyla sonunda üyelik olsun olmasın Avrupa'nın bir bakıma Türkiye'nin geleceği olmasından hareketle, Türkiye'de belki de en fazla çalışılması gereken konulardan biri de Avrupa'dır. Avrupa ülkeleri içinde Türkiye'nin

---

[6] Timothy M. Savage, "Europe and Islam: Crescent Waxing, Cultures Clashing", *The Washington Quarterly*, Cilt 27, No. 3, Yaz 2004, s. 25.
[7] "A Civil War on Terrorism", *Economist*, Cilt 373, No. 8403, 27 Kasım 2004.

üyeliğine karşı olduğunu dile getirenler arasında din farklılığını engel olarak görenlerin/gösterenlerin belirgin bir ağırlığı bulunmaktadır. Fransa, Türkiye'nin üyeliğine kültürel sebepler ileri sürerek itiraz eden ülkelerin başında gelmektedir. Bassam Tibi'nin, Avrupa'da İslam sorunu çözüldüğünde Türkiye'nin Birlik üyesi olabileceği[8] şeklindeki düşüncesi konunun Türkiye ile ilgili önemini ortaya koymaktadır.

Avrupa'da İslam'ın "sorun" olarak görülmesi ve günlük tartışmaların içinde sürekli yer alması bir yana, Türkiye'yi ilgilendiren bir boyuta sahip olması bu konunun seçilme nedenlerinin başında gelmektedir. Avrupa'da İslam konusunu ele alan çeşitli çalışmalar bulunmasına rağmen, Müslüman nüfusun sebep olduğu/olacağı değişiklikleri bütünüyle inceleyen bir çalışma bulunmamaktadır. Söz konusu eserler genellikle Avrupa'daki İslam algılaması ile Müslüman nüfusun yaşadığı ve/veya sebep olduğu sorunları konu etmektedir.

Sıklıkla tartışılan konu, Müslümanların Avrupa'ya uyum sağlama sorunlarıdır. Ancak, buna bir de tersten bakmak gerekmektedir. Acaba Avrupalı toplumlar ya da Avrupa ülkelerinin kurumları, önce göçmen sonra vatandaş olarak kabul ettiği Müslümanları kapsayacak şekilde değişmeye hazır mıdır? Bu çalışma ile getirilmeye çalışılan yenilik ve katkı, özellikle Fransa'da Müslüman Fransızlar'ın toplum içinde eşit bir şekilde yer alabilmesi ve sorun olarak görülen konuların her iki taraf için de çözüm yoluna girebilmesi için yapılması gereken değişikliklerin ortaya konmasıdır. Entegrasyon sürecinin iki taraflı olduğundan hareketle, gerek Müslümanların yaşadıkları toplumun temel kurallarına uyum sağlaması gerekse ev sahibi ülkenin çeşitli alanlarda eşitlik ve tanıma yönünde yeniden düzenlemelere gitmesi gerektiği savunularak, öneriler getirilmektedir. Değişim süreci ve değişim gerekliliği konusunda bir çalışma bulunmadığından, tezimiz bu alanda bir yenilik sağlama çabasındadır.

Avrupa'daki Müslüman nüfusun giderek artması ve yerleşik hale gelmesi ile çok çeşitli ve iki taraflı sorunlar ortaya çıkmaktadır. Müslümanların

[8] Bassam Tibi, "Euro-Islam: The Quest of Islamic Migrants and of Turkey to Become European in a Secular Europe", Turkish Policy Quarterly, Cilt 3, No. 1, İlkbahar 2004.

"farklı", "yabancı" ve "göçmen" olması, hem azınlık olarak kendilerinin, hem de içinde yaşadıkları toplumun çeşitli sorunlar yaşamasına neden olmaktadır. Müslümanların Avrupa'yı değiştirdiği kabul edilmekle birlikte, bu değişikliği, bu tezde ileri sürüldüğü gibi Müslüman nüfusun artması ve kalıcı hale gelmesine değil, Soğuk Savaş sonrası dönemin şartlarına bağlayanlar da bulunmaktadır. Daha önce belirgin şekilde çizilmiş sınırların daha dinamik hale gelmesi, iletişimin artması, eski Sovyet Bloku ülkelerinin Avrupa Birliği'ne başvurması neden olarak gösterilmektedir.[9]

Avrupa'daki İslam sorununu bir "yanlış algılama" olarak tanımlayabiliriz. "Avrupa ve İslam" şeklindeki kullanım da bir başka sorundur; Avrupa bir kıtanın ismi iken İslam bir dindir. Avrupa devletleri bu sorunları artık görmezden gelemeyecek durumda olduğundan, politikalarında değişikliklere gitmekte ve daha fazlasını da planlamaktadırlar. Avrupa'da Müslüman varlığı; kamusal alanda dinin yeri, toplumsal hoşgörü, laiklik ve Avrupa kimliği gibi çeşitli konularda tartışmalar yaratmıştır.[10] Avrupa ülkeleri bazı alanlarda, özellikle Fransa'nın laiklik, çokkültürlülük, asimilasyon ve cemaatlere karşı bireyselcilik ilkeleri örneğindeki gibi, değişime direnmekte ve böylece sorunların çözümünü ertelemektedir. Bu değişimlerin nasıl olacağı, Avrupa'da yaşayan Müslümanları ve Türkleri yakından ilgilendirmektedir. OECD eğitim uzmanlarından Andreas Schleicher'in belirttiği gibi, Avrupa'da göç konusu hâlâ bir fırsat değil de bir sorun olarak algılanmaktadır.[11] Müslüman göçmenler Avrupa'yı değiştirirken kendileri de aynı zamanda değişim içindedir; çünkü İslam ile Avrupa arasında sıkışmış durumdadırlar.[12] Tezin amaçlarından biri, Avrupa'nın yaşadığı değişimleri ortaya koyarak, bu ülkelerin alacağı yeni biçimi ve üreteceği politikaları önceden tahmin edebilmektir. Çalışmamızın başlıca amacı ise yeniden

---

[9] Yunas Samad, "Editorial: Muslim Identities, Islam and Europe", *Innovation*, Cilt 11, No. 4, 1998, s. 373.
[10] Timothy M. Savage, "Europe and Islam: Crescent Waxing, Cultures Clashing", *The Washington Quarterly*, Cilt 27, No. 3, Yaz 2004, s. 39.
[11] Katrin Bennhold, "In Germany, Immigrants Face a Tough Road", *International Herald Tribune*, 30 Aralık 2005.
[12] Bassam Tibi, "Euro-Islam: The Quest of Islamic Migrants and of Turkey to Become European in a Secular Europe", *Turkish Policy Quarterly*, Cilt 3, No. 1, İlkbahar 2004.

düzenlenmesi gereken noktaları öneriler sunarak vurgulamaktır. Varsayımımız olan Müslümanların Avrupa'yı değiştirmekte olduğundan hareketle Avrupa ülkelerinin, kendilerini yeni Müslüman vatandaşlarına göre uyarlama yolunda bir geçiş süreci içinde olduğu dikkate alınarak, İslam'a yer bulmaya çalışma arayışları ve yapılan hataların gösterilmesi amaçlarımız arasındadır. Ağırlıklı olarak Avrupa ülkeleri tarafından ele alınmakla birlikte, Müslümanların tepkileri ile değişim, uyum, direnme ve örgütlenme şekilleri de çalışmamızın konusu dahilindedir.

Tezde, "Yeni Avrupalılar" olarak tanımlayabileceğimiz[13] Müslüman nüfusun sebep olduğu değişiklikler saptanmaya çalışıldığından, konu da tespit edildiği kadarıyla bu değişikliklerle sınırlıdır. Müslümanların varlığının, dış politika ve uluslararası ilişkiler düzleminde de etkisinin bulunduğunu kabul etmekteyiz. Ancak çalışmamızı, dağılmanın önüne geçebilmek amacıyla iç politika ile sınırlandırdık. Ayrıca, hukuki boyutu ağırlıklı olan veya Müslümanların neden olduğu değişikliklerin dışında değerlendirilebilecek; örneğin mülteciler, yasa dışı göç veya göç politikalarının ayrıntılarına konunun genel yapısının bozulmaması amacıyla girilmemektedir. Zaman olarak, Müslüman göçmenlerin Avrupa'ya yerleşerek kalıcı hale geldiği 1970'li yıllardan günümüze kadar olan dönemi kapsamaktadır.

Avrupa'daki Müslüman nüfus tüm ülkelere orantılı bir şekilde dağılmamıştır. Başta Fransa (5-8 milyon), daha sonra Almanya, İngiltere, Hollanda, Belçika ve Avusturya olmak üzere altı ülkede özellikle yoğunlaşmıştır. Yoğunlaşmanın bu ülkelerde olmasının sebebi, söz konusu ülkelerin yoğun göç alan ülkelerden olmasıdır. İspanya ve İtalya ile İskandinav ülkelerinde de Müslümanların sayısı artmaktadır. Güney ülkeleri uzun süre göç verip yeni yeni göç almaya başlayan ülkeler olduğundan Müslüman nüfus bu ülkelerde yeni yeni artmakta, dolayısıyla yeni yeni "sorun" haline gelmektedir.

Mekan olarak, Müslümanların değişikliklere sebep olacak kadar yoğun yaşadığı, başta Fransa olmak üzere karşılaştırmalı olarak İngiltere,

[13] Yunas Samad, "Editorial: Muslim Identities, Islam and Europe", *Innovation*, Cilt 11, No. 4, 1998, s. 373.

Almanya, Hollanda ve İskandinav ülkeleri gibi başlıca göç ülkeleri ile sınırlı tutulmuştur. Müslümanların sayıca az olduğu, görünür olmadığından sorun olarak algılanıp tartışma konusu yapılmadığı Doğu Avrupa ülkeleri[14] konumuz dışında bırakılmıştır.

Tezimizde mümkün olduğunca sade bir dil ve Türkçe kavramlara yer verilmeye çalışılmışsa da bazı ifadeler tam anlamını vermesi bakımından çevrilmeden literatürde geçtiği gibi bırakılmıştır. Örneğin "bütünleşme" kelimesini tam karşılamadığı düşüncesiyle "entegrasyon", "erime" için "asimilasyon", "emme" yerine "absorbe", "köktencilik" için "fundamentalizm", "evrenselcilik" yerine Fransa'nın tarzını vurgulayabilmek için "üniversalizm" kavramları tercih edilmiştir. "Hoşgörü" kelimesi ile birlikte zaman zaman, aynı anlamı vermediği, içinde hiyerarşi ve katlanmayı barındıran "tolerasyon" kavramı da kullanılmıştır. Tezimizde Türk Dil Kurumu'nun imla kılavuzuna bağlı kalınmış, tercih edilen yabancı kökenli kelimelerin varlığı bu kaynaktan kontrol edilmiştir. Dinî propagandanın daha zorlayıcı olanını ifade eden *proselytism* ile oryantalizm teorileri çerçevesinde Doğuyu belirten *orient* kavramları türkçede yer almamasına rağmen terminolojiden uzaklaşmamak amacıyla kullanılmıştır.

Tezimiz; giriş, sonuç ve kaynakça dışında dört bölümden oluşmaktadır. Tezde temel olan, mevcut ve olması gereken değişiklikleri gösteren konu başlıklarıdır. Fransa ve karşılaştırma yapılan diğer ülkeler varsayımları kuvvetlendirmek amacıyla örnek olarak kullanılmaktadır. Esas vurgunun, durumlara ve olgulara yapılması nedeniyle başlık "Avrupa'da İslam Etkisi: Fransa Örneği" şeklinde seçilmiştir, ancak Avrupa, ülkeler bazında ele alınmamaktadır.

Teorik tartışmaların, tek bölümde ayrıca yer verilmeyip konular dahilinde, yeri geldikçe ele alınması kopukluk olmasının önüne geçebilmek amacıyla tercih edilmiştir. Laiklik, kimlik, vatandaşlık, entegrasyon, asimilasyon, çokkültürlülük, medeniyetler çatışması, ırkçılık, kamusal alan gibi konularda teorik tartışmalar ortaya konmaya çalışılmıştır.

---

[14] Timothy M. Savage, "Europe and Islam: Crescent Waxing, Cultures Clashing", *The Washington Quarterly*, Cilt 27, No. 3, Yaz 2004, s. 29.

Girişten sonraki ilk bölüm başlığı “Fransa’ya Müslüman Göçü”dür. Bu bölümün altında “Müslüman Göçün Başlangıcı” ve “Müslümanların ‘Sorun’ Haline Gelmesi” olmak üzere iki alt başlık yer almaktadır. İlk başlık, Müslümanların Avrupa ülkelerine göç etme süreçlerini konu etmektedir. Fransa’da veya Avrupa genelinde İslam etkisini incelerken, bu konuyu göç olgusundan ayırmak mümkün değildir. Çünkü Avrupa’daki Müslüman sorunu aslında Avrupa’daki göç sorunudur. Her ne kadar konumuz sadece Müslüman göçmenler olsa da, Avrupa içinden olan göçmenler “göçmen” statüsüne konmadığından “göçmen” ve “Müslüman” kavramları eş anlamlı hale gelmiştir. Bu başlıkta, Avrupa’nın İslam ve Müslümanlarla tanışmasına kısaca değinilmekte, göç alımı ekonomik boyut çerçevesinde ele alınmakta ve Fransa’nın özellikle eski sömürgesi Cezayir ile göç ilişkisi konu edilmektedir.

İstatistikî verilerin bulunmaması, rakamlarla ilgili tahminî sayıların ötesine gidilememesine yol açmakla birlikte mümkün olduğunca sayı ve sayı artışları verilmeye çalışılmaktadır. İkinci başlığa geçiş öncesinde 1970’li yıllardaki petrol krizi sonucu ekonomik sorunlar nedeniyle göçe getirilmeye çalışılan sınırlandırmalar, ancak bu düzenlemelerin ters etkisi sonucu “geçici Müslüman bekar işçiler”in “kalıcı Müslüman aileler”e dönüşmesi ele alınmaktadır. Müslümanların ve Avrupalıların nasıl bir süreçten geçerek göçmenlerin “sorun” haline geldiği/getirildiği incelenmeye çalışılmakta; ayrıca Avrupa’nın önceki yüzyıllarda azınlıklar konusundaki tepkilerine karşılaştırmalı olarak yer verilmektedir.

Tezimizin ana gövdesini “Müslüman Nüfusun Etkisi” başlıklı III. Bölüm oluşturmaktadır. İlk etkinin “Yabancı Düşmanlığı” olmasından hareketle, bunun ekonomik ve kültürel sebepleri ile buna etki eden güvenlik sorunu ve medyanın rolü ele alınmaktadır. Avrupa’da farklılara yönelik zulüm tarihi 11. yüzyıla kadar götürülmektedir. Yahudiler, fahişeler, cüzzamlılar, eşcinseller dönem dönem toplum için tehlike olarak görülmüş, çeşitli sorunlar nedeniyle suçlanmış ve bu “farklı” gruplar zulüm görmüşlerdir. Farklılıkların “marjinal” ve dolayısıyla “tehlike” olarak görülmesi ve bir şekilde yok edilmesi,

Avrupa tarihinde yüzyıllardır mevcuttur.[15] Ancak, bugünkü ırkçılığın ve "yok edilme biçimi"nin Avrupa'nın önceki dönemlerde yaşadığından daha farklı olduğu ileri sürülerek tanımlaması yapılmakta ve değişimi incelenmektedir. Yabancı düşmanlığının ve İslam fobisinin Müslümanlar üzerindeki etkisine ve bazı Müslümanların bu yaklaşıma "Radikal İslam" ile karşılık vermesine de değinilmektedir. Yabancı düşmanlığı ve radikal İslam tartışmalarının bu başlık altında bizi getirdiği son nokta "İslam ile Batı'nın Uyuşmazlığı mı?" şeklindeki soru olmaktadır. Böylece son başlık altında Doğu-Batı ve İslam-Hristiyanlık "kavgası" ile Medeniyetler Çatışması tezleri ele alınmaktadır.

Bu bölümün ikinci başlığında, Avrupa'daki anti-semitizm konusuna, Müslümanların varlığı ile bağlantılı bir şekilde değinilmektedir. Müslümanların bir diğer etkisinin iç politika üzerinde olduğundan hareketle "İç Politika" adlı üçüncü başlıkta "Siyasi Partilerin İslam Söylemleri" alt başlığında Avrupa'daki Müslüman nüfusun siyasi partilerin söylemlerine eklenmesi değerlendirilmektedir. Bu eklenmenin bir ileri adımı olan "Aşırı Sağ Partilerin Yaklaşımı" ikinci alt başlık olarak ele alınarak Müslümanlar üzerinden nasıl oy kazanıp yükselişe geçtikleri incelenmektedir.

En önemli konulardan biri olan Laiklik konusu, "Avrupa'da Laiklik", "Laiklik Kavramı ve Fransa için Önemi" ve "Fransa Laiklik Tanımını Değiştirmek Zorunda Kalabilir" şeklinde üç alt başlıkta ele alınmaktadır. Fransa'daki göçmenlerin sorunlarının kaynağında İslam dininin bulunduğu ileri sürülmektedir. Çünkü İslam, aslında kendi inançlarını korumak üzere bir devletin varlığını öngörmektedir. Bu düşünceye göre Müslümanların en fazla sorun yaşadıkları ya da soruna neden oldukları ülkelerden birinin Fransa olmasının nedeni de işte yine bu noktada yatmaktadır. Fransa'nın bir İslam devleti olmadığı gibi, dünyada laiklik konusunda eşi benzeri görülmemiş bir katılık sergileyen bir yapıya sahip olduğu ileri sürülmektedir.[16] Bu başlıkta, laiklik konusundaki tanımlamalara ve teorik tartışmalara yer verilmekte, Fransa'da laikliğin tarihçesi konu edilmekte, Fransa'daki laiklik ilkesinin diğer

[15] Bu konuda tarihsel bir çalışma için bkz. Robert I. Moore, *La Persecution Sa Formation en Europe X.-XIII. Siècle*, Catherine Malamoud (çev.), Les Belles Lettres, Paris, 1991.
[16] Christopher Caldwell, "The Crescent and the Tricolor", *Foreign Affairs*, Kasım 2000, s. 22.

Avrupa ülkelerinden farkları ön plana çıkarılmakta ve son olarak da Müslümanların varlığının Fransız tarzı laiklik anlayışını ve uygulamalarını zorlaması nedeniyle Fransa'nın laiklik ile ilgili düzenlemelerde değişikliğe gitmesinin söz konusu olabileceğinden bahsedilmektedir.

Bu bölümün "Müslümanlar Entegrasyon ve Asimilasyon Arasında" isimli son başlığında, öncelikle entegrasyon ve asimilasyon kavramları ile ilgili tanımlara ve teorik tartışmalara yer verilmekte, daha sonra Müslümanlara yönelik uygulamaların entegrasyonu mu yoksa asimilasyonu mu amaçladığı ortaya konmaya çalışılmaktadır. Amerika'daki Hispaniklerle Avrupa'daki Müslümanların topluma tehdit olarak görülme biçimleri zaman zaman birbirine benzetilmektedir. Her iki grup da, düşük ekonomik ve sosyal statüye sahip, gettolarda bir arada yaşayan, dil ve entegrasyon sorunu bulunan ve diğer göçmenlerden farklı olarak bir türlü asimile edilemeyen gruplardır.[17] Fransa'nın diğer Avrupa ülkelerinden daha farklı olan entegrasyon/asimilasyon anlayışına da vurgu yapılan bu bölümde Müslümanların söz konusu politikalarla ilgili algılamalarına ve tepkilerine de değinilmektedir. Entegrasyon ve asimilasyon tartışmaları çerçevesinde ele alınması gereken bir başka kavramın çokkültürlülük olduğundan hareketle, bu kavramla ilgili teorik tartışmalara ve Avrupa ülkeleri içindeki farklı uygulamalara yer verilmektedir. Bölümün son alt başlığı ise zaman zaman hükümetlerle toplumun yaklaşımı arasındaki çatışma nedeniyle çözülemeyen sorunları konu ederek, hükümetlerin olumlu yaklaşımlarına rağmen toplumun dışlayıcı tutumlarına devam etmesi şeklindeki sorunu ortaya koymaktadır.

"Fransa İslam'a Yer Arıyor" adlı IV. bölümde Müslümanların varlığının neden olduğu veya en azından neden olmaya başladığı değişikliklerin vurgulanması amaçlanmaktadır. Örneğin, temsilci komitelerinin kurulması, eğitim alanındaki düzenlemeler, camiler ve imamlarla ilgili uygulamalar bunların başında gelmektedir. Kamusal alan tartışmalarına ve bu konuyla ilgili teorilere yer verildikten sonra, kamusal alanda İslam'ın diğer dinlerle karşılaştırmalı olarak yeri incelenmektedir. Bu konuyla ilgili olarak dinî

[17] Aristide R. Zolberg ve Long Litt Woon, "Why Islam is like Spanish: Cultural Incorporation in Europe and the United States", *Politics & Society*, Cilt 27, No. 1, Mart 1999, s. 7.

sembollerin devletin eğitim kurumlarında yasaklanması konusuna geniş yer ayrılmaktadır.

Bölümün son başlığı olan "Müslümanların Belirsiz Statüsü: Azınlık mı Vatandaş mı?" sorusunun getirdiği tartışma çerçevesinde öncelikle azınlık ve vatandaşlık kavramlarının tanımları ile başlıca teorik çalışmalar konu edilmektedir. Fransa'yı diğer Avrupa ülkelerinden ayıran azınlık ve vatandaş anlayışı özellikle incelenmektedir. Bu tartışmaların dolaylı olarak yönlendirdiği terminoloji konusuna değinilerek Müslümanlar için kullanılan sıfat, terim ve tanımlamalar ile daha da belirginleşen belli bir olumsuz bakış açısının bulunduğu ileri sürülmektedir. Bu doğrultuda, Müslümanların belirsiz bir statüde kalmasına neden olan önemli etkenlerden biri olarak sömürgecilik ve oryantalizm ile ilgili tartışmalar özellikle Fransa çerçevesinde konu edilmektedir. Müslümanlara statü verilmesi konusundaki direncin bir başka önemli nedeni olarak Avrupa'daki kimlik krizi ele alınmaktadır. İslam, Avrupa'da önemli değişimlerle birlikte aynı zamanda büyük tepkilere de neden olmaktadır. Kimliği Hristiyanlık üzerine kurulu olan Avrupa için, İslam, "görünen öteki" olmuştur. Hatta Müslümanların bugünkü konumları ve Müslüman algılaması, çoğu zaman Yahudilere yönelik tavırlarla paralellik göstermektedir.[18] Kimlik ile ilgili belli başlı teorileri takiben Avrupa içindeki kimlik tartışmaları ve Fransa'daki ulusal kültür meselesine geniş yer verilmektedir.

Son bölümde Fransa'nın İslam "sorunu" ile nasıl başa çıkacağı sorusuna cevap aranmaya ve bir takım öneriler getirilmeye çalışılmaktadır. Bir başka ifadeyle, "bir kişi hem Müslüman hem Avrupalı olabilir mi?" sorusunun cevabı araştırılmaktadır. Ayrı başlıklarda ele alınan öneriler Avrupa İslamı olgusunun yerleştirilmesi, kültürel bir reform gerçekleştirilmesi, Müslümanlara yönelik hak ve özgürlüklerin tartışmaya açılması şeklindedir. Diğer taraftan yine Fransa esas olmak üzere karşılaştırmalı olarak diğer Avrupa ülkeleri çerçevesinde bugünkü eğilimin çokkültürlülük yönünde mi yoksa çokkültürlülükten uzaklaşma yönünde mi olduğu tartışılarak

[18] Aristide R. Zolberg ve Long Litt Woon, "Why Islam is like Spanish: Cultural Incorporation in Europe and the United States", *Politics & Society*, Cilt 27, No. 1, Mart 1999, s. 7.

gerçekleştirilmesi ihtimal dahilinde olan öneriler konu edilmektedir. Son başlık olarak tercihin entegrasyondansa asimilasyona yönelik olduğu ileri sürülmekte, bunun sakıncılarına değinilerek, olması gerekenler vurgulanmaktadır.

I. BÖLÜM: FRANSA'YA MÜSLÜMAN GÖÇÜ

A. Müslüman Göçün Başlangıcı

Göçler tarih boyunca var olmuş, demografik büyümeye, teknolojik değişimlere, siyasi çatışmalara, hatta savaşlara yol açmıştır. Son beşyüz yılda ise sömürgecilik, sanayileşme ve ulus-devletlerin ortaya çıkışı ile kapitalist dünya pazarının doğuşuna sebep olmuştur. Ancak hiçbir dönemde bugünkü kadar yaygın ve önemli olmamış, siyasileşmemiş ve ulusal güvenlikle bağlantılı olmamıştır.[19]

Fransa'da veya Avrupa genelinde İslam etkisini incelerken, bu konuyu göç olgusundan ayırmak mümkün değildir. Çünkü Avrupa'daki Müslüman sorunu aslında Avrupa'daki göç sorunudur. Konumuz sadece Müslüman göçmenler olduğundan, göç ile ilgili meseleler konumuzu ilgilendirdiği kısımlarıyla ele alınacaktır.

Tarih boyu Avrupa'da çeşitli göç hareketleri olmuştur. Tezimizin konusunu oluşturan II. Dünya Savaşı sonrası göç, öncekilerden çok daha farklı kabul edilmektedir. Çünkü ilk kez coğrafi, etnik ve dinî olarak Avrupa'dan uzak yerlerden gelen işçiler söz konusudur ve göçmen profili artık değişmiştir.[20] "Yeni Göç" denilen ve 1989 sonrası dönemi içeren göç akımı da öncekilerden farklı olarak ele alınır. Yeni göç olgusunun içinde daha çok yasa dışı göç ve mülteciler yer almaktadır.[21] Çalışmamızın alanı dışında olduğundan, yasa dışı göç ve mülteciler konu edilmeyecektir.

Biz çalışmamızı, II. Dünya Savaşı sonrasında artan göçlerle başlatsak da, Avrupa'daki Hristiyanlarla Müslümanların ilişkilerinin başlangıcını Müslüman işçi göçü ile sınırlandıramayız. Tarihte, İslam dünyası

---

[19] Stephen Castles ve Mark J. Miller, *The Age of Migration International Population Movements in the Modern World* , gözden geçirilmiş ikinci baskı, Macmillan, Houndmills, 1998, s. 283.
[20] Sarah Collinson, *Europe and International Migration*, Pinter Publishers, Londra, 1993, s. 6.
[21] Khalid Koser ve Helma Lutz, "The New Migration in Europe: Contexts, Constructions and Realities", *The New Migration in Europe Social Constructions and Social Realities*, Khalid Koser, Helma Lutz (der.), Macmillan, Houndmills, 1998, s. 2.

ile Hristiyan dünyası arasında bilgi akışını sağlayan "tampon medeniyetler" var olmuştur. Özellikle Batı ile bir şekilde bağlantısı bulunan Persler, Sasaniler, Türkler bu tampon medeniyetlerden olmuştur.[22] Belki bundan da önemlisi, Müslüman Arapların Granada'dan sürüldükleri 732 yılından 1492'ye kadar Avrupa'da hâkimiyetlerinin bulunmasıdır. Bu nedenle, aslında İslam'ın Avrupa'da yeni olduğu söylenemez. Yeni olan, Müslümanların ilk kez seküler toplumlarda azınlık olarak yaşamakta olmasıdır.[23]

Müslümanların Avrupa'ya yerleşme süreci dört ana evrede gerçekleşmiştir: Uluslararası işgücü göçü, sömürge göçü, aile birleşimi/toplumsal göç ve mültecilik evresi.[24] Sayıları az olmakla birlikte, İslam dinini kabul eden Avrupalıları da ekleyebiliriz.[25] Bu grup, Avrupa'daki Müslümanların yüzde birine yakınını oluşturmaktadır.[26]

Avrupa'ya Müslüman göçünün başlangıcı genel olarak II. Dünya Savaşı sonrası olarak kabul edilir.[27] Durma noktasına gelen ekonominin savaş sonrası toparlanması süreci içinde gerçekleştirilen atılımlarda ortaya çıkan işgücü açığının kapatılması için nüfus artış hızı düşmekte olan Avrupa ülkeleri, başka devletlerle çeşitli anlaşmalar imzalayarak işçi kabul etmişlerdir. Özellikle Fransa ve İngiltere, işçi alımlarında, en azından bir süre için, Kuzey Afrika ve Asya gibi kendi eski sömürgeleri olan ülkelere öncelik vermişlerdir.[28] Düşen Avrupa nüfusunun telafi edilmesi için en uygun ülkeler,

---

[22] Thierry Zarcone, "View from Islam, View from the West", *Diogenes*, Cilt 50, No. 4, 2003, s. 49.
[23] Nicholas Le Quesne vd., "Islam in Europe: A Changing Faith", *Time Europe*, Cilt 158, No. 26, 24 Aralık 2001, ss. 44-51.
[24] Kadir Canatan, *Avrupa'da Müslüman Azınlıklar*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, ss. 12-14.
[25] Pieter Sjoerd van Koningsveld, "Müslüman Varlığına Avrupa'nın Tepkisi", *Avrupa ve Amerika Müslümanları*, Shireen Hunter ve Huma Malik (der.), Can Demirkan, Deniz Öktem, Ercüment Asil, Asma Mermer (çev.), Gelenek, İstanbul, Temmuz 2003, s. 81.
[26] Timothy M. Savage, "Europe and Islam: Crescent Waxing, Cultures Clashing", *The Washington Quarterly*, Cilt 27, No. 3, Yaz 2004, s. 28. Bu konu ile ilgili tarihsel bir makale için bkz. Mercedes García-Arenal, "Les Conversions d'Européens à l'Islam dans l'histoire : Esquisse Générale", *Social Compass*, Cil 46, No. 3, 1999, ss. 273-281.
[27] Fatima Husain ve Margaret O'Brien, "Muslim Communities in Europe: Reconstruction and Transformation", *Current Sociology*, Cilt 48, No. 4, Ekim 2000, s. 1
[28] Nicholas Le Quesne vd., "Islam in Europe: A Changing Faith", *Time Europe*, Cilt 158, No. 26, 24 Aralık 2001, ss. 44-51.

yüksek nüfusa ve işsizlik oranına sahip Müslüman toplumlar olarak ön plana çıkmıştır.[29]

Müslümanların Avrupa'ya gelmesi işgücü alımı ile sınırlı değildir. Sömürge ülkelerinin bağımsızlıklarına kavuşması ile, ana ülkelerin pasaportunu taşıyanların ülkeye girişleri engellenememiştir.[30] Özellikle İngiltere, Fransa ve Hollanda, eski sömürgelerinden bu şekilde milyonlarca göçmen almıştır.

Göçlerin üçüncü nedeni ise aile birleşmelerine bağlanmaktadır. Savaşın hemen sonrasında işgücü açığını telafi etmek amacıyla alınan işçilere, ülke ekonomisi düzlüğe çıktıktan sonra kendi vatanlarına dönecekleri düşüncesiyle geçici gözüyle bakılmış, hatta bu düşünce doğrultusunda kendilerine "misafir işçi" denmiştir. İlk gelen işçiler çoğunlukla bekar erkeklerden oluşmasına rağmen, 1970'lerde başlayan aile birleşmeleri sonucu misafir işçiler ailelere dönüşmüş ve artık misafir oldukları ülkelere "ailece" yerleşmişlerdir.

1973 yılı, göçmenler için bir dönüm noktası olmuştur. 1973'teki petrol krizinin yarattığı yüksek enflasyon ve ani işsizlik sonucu ilk kurbanlar göçmenler olmuş, hemen hemen bütün ülkeler göçü sınırlama yoluna gitmiştir. Fakat bu ters etki göstererek göçmenlerin sayısının artmasına neden olmuştur. Çünkü zaten fakir ülkelerden gelen göçmenler, sorunların devam etmekte olduğu kendi ülkelerine dönmektense, o güne kadar geçici olduklarını düşündükleri bu ülkelere yerleşme kararı almışlardır. İşte bu yerleşme süreci aile birleşmelerini getirmiş ve göçmenlerin sayıca artmasına neden olmuştur.[31]

Dördüncü göç evresi olarak kabul edilen mültecilik evresi 1970'lerin sonunda başlamış, 1990'lı yıllarda ise ciddi boyutlara ulaşmıştır. Güney ülkelerinin içinde bulunduğu siyasi, ekonomik ve toplumsal sorunlar; bu bölgelerden refah düzeyi yüksek kuzey ülkelerine mülteci akınına neden

---

[29] Gilles Kepel, *Cihat. İslamcılığın Yükselişi ve Gerilemesi*, Haldun Bayrı (çev.), Doğan Kitap, İstanbul, Temmuz 2001, s. 226.
[30] Kadir Canatan, *Avrupa'da Müslüman Azınlıklar*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 12.
[31] Gilles Kepel, *Cihat. İslamcılığın Yükselişi ve Gerilemesi*, Haldun Bayrı (çev.), Doğan Kitap, İstanbul, Temmuz 2001, s. 227..

olmuştur.[32] Ancak siyasi mülteci gibi görünenlerin çoğunun kaçak işçi olarak çalıştırıldığı bilinmektedir.

II. Dünya Savaşı sonrası Avrupa'nın göç politikalarını üç dönemde sınıflandırabiliriz: 1945-1973 arası işçi göçünün teşvik edilmesi, 1973'ten 80'li yıllara kadar daha fazla göçü durdurma çabaları ve 1990'lı yıllarda göç politikalarının giderek daha sıkı hale getirilmesi.[33]

Bugün yılda 500.000 göçmen aile birleşimi ile, 400.000 göçmen mülteci statüsünde Avrupa ülkelerine yerleşmektedir. Yasa dışı göçmenler ise yılda 120.000-500.000 arasındadır. Söz konusu göçmenlerin büyük çoğunluğunun Müslüman olması sebebiyle, "artık" Müslüman ile "göçmen" kelimeleri aynı anlamda kullanılmaktadır.[34]

Avrupa'daki Müslümanların sayısı ile ilgili çok farklı veriler bulunmaktadır. Hiçbir Avrupa ülkesi mevcut Müslüman nüfusunun sayısı ile ilgili kesin rakam verememektedir. Mevcut rakamlar ise tahminî olmaktan öteye gitmemektedir; gerçek, resmî veriler değildir. Bu boşluğun sebebi, nüfus sayımlarında dinî ve zaman zaman da etnik kimliğe yönelik soruların bulunmamasıdır. Örneğin Fransa ile birlikte, Belçika, Danimarka, Yunanistan, Macaristan, İtalya, Lüksemburg ve İspanya'da dinî inanca yönelik soru sorulmamaktadır.[35] Başta Fransa olmak üzere pek çok ülke açısından tek önemli nokta, kişinin o ülkenin vatandaşı olup olmaması ile sınırlı kalmaktadır.[36] Müslümanların etnik kökenleri ile ilgili daha çok bilgi bulunmaktadır. Fransa'da en büyük grup Kuzey Afrikalı Araplarken, ikinci büyük grup Türkler, üçüncü grup ise Asyalılardır.

---

[32] Kadir Canatan, *Avrupa'da Müslüman Azınlıklar*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 14.
[33] Sarah Collinson, *Europe and International Migration*, Pinter Publishers, Londra, 1993, s. 46.
[34] Timothy M. Savage, "Europe and Islam: Crescent Waxing, Cultures Clashing", *The Washington Quarterly*, Cilt 27, No. 3, Yaz 2004, s. 27.
[35] Timothy M. Savage, "Europe and Islam: Crescent Waxing, Cultures Clashing", *The Washington Quarterly*, Cilt 27, No. 3, Yaz 2004, s. 26.
[36] Jocelyn Cesari, "Avrupa: İslamî Bir Kesit", *Avrupa ve Amerika Müslümanları*, Shireen Hunter ve Huma Malik (der.), Can Demirkan, Deniz Öktem, Ercüment Asil, Asma Mermer (çev.), Gelenek, İstanbul, Temmuz 2003, s. 33.

Tahminî de olsa, rakamlara bakıldığında Avrupa'da, kimi verilere göre 9-15 milyon arası[37], başka verilere göre 17-18 milyon civarı[38] ya da 20 milyon[39] Müslüman olduğu sanılmaktadır. Eldeki istatistiksel veriler, göçmenlerin milliyetleri, vatandaşların geldikleri ülkeler ya da kendilerini hangi dinle tanımladıkları şeklindeki soruların cevapları doğrultusunda elde edilmektedir. Bu durumda pek çok yanılgı ile karşılaşmak olasıdır. Örneğin gelinen ülke sorusuna Hindistan şeklinde cevap verenlerin ne kadarının Müslüman olduğu bilinmemektedir. Diğer taraftan Lübnan ve Filistin'den Avrupa ülkelerine yerleşenler arasında Hristiyanların olduğu[40] da bir başka noktadır. Bu konuda en ilginç nokta, aynı ülkede farklı birimler tarafından farklı rakamların verilmesidir. Örneğin Fransa'da farklı bakanlıklar tarafından verilen sayılar arasında bir milyon gibi büyük bir fark bulunmaktadır.[41] Fransa'da 5-8 milyon arasında Müslüman olduğu sanılmaktadır. Bu belirsiz rakamlardan belki de daha önemli olan nokta, İslam'ın ülkede ikinci büyük din haline geldiği ve kiliseye devam eden Hristiyanların sayısından daha fazla Müslüman olduğudur.[42]

Avrupa ülkeleri göçmen alımı açısından birbirine benzemekle birlikte, kimi zaman önemli farklılıklar da göze çarpmaktadır. İngiltere'ye baktığımızda, bu ülkenin Fransa'dan farklı olarak II. Dünya Savaşı'na kadar göçmen almadığı gibi, göç veren ülke konumunda olduğu görülmektedir. Bu döneme kadar, zaman zaman oluşan işçi açığını İrlandalı göçmenlerle telafi etmeye çalışan İngiltere, savaş sırasında işgücü açığını Asya'daki eski sömürge ülkelerinden gelen göçmenlerle kapatma yolunu seçmiştir. Asya'dan gelen göçmenlerin entegrasyonunun zor olduğu inancı nedeniyle, 1960'lı

---

[37] Jocelyn Cesari, "Avrupa: İslamî Bir Kesit", *Avrupa ve Amerika Müslümanları*, Shireen Hunter ve Huma Malik (der.), Can Demirkan, Deniz Öktem, Ercüment Asil, Asma Mermer (çev.), Gelenek, İstanbul, Temmuz 2003, s. 33.
[38] Bassam Tibi, "Euro-Islam: The Quest of Islamic Migrants and of Turkey to Become European in a Secular Europe", *Turkish Policy Quarterly*, Cilt 3, No. 1, İlkbahar 2004.
[39] Elitsa Vucheva, "Anti-Muslim Discrimination in EU on the Increase", *EUObserver*, 8 Mart 2005, http://www.euobserver.com/?sid=9&aid=18619
[40] Fatima Husain ve Margaret O'Brien, "Muslim Communities in Europe: Reconstruction and Transformation", *Current Sociology*, Cilt 48, No. 4, Ekim 2000, ss. 1, 2.
[41] Sarah Collinson, *Europe and International Migration*, Pinter Publishers, Londra, 1993, s. 82.
[42] Christopher Caldwell, "The Crescent and the Tricolor", *Foreign Affairs*, Kasım 2000, s. 20.

yıllarda bu bölgeden göç alımını durdurarak, işgücü için Kanada, Avustralya ve Yeni Zelanda'ya yönelmiştir.[43] Pakistan'ın Hindistan'dan ayrılması sonrasında ise, her iki ülkeden de İngiliz pasaportuna sahip olanlar İngiltere'ye yerleşmişlerdir.[44] Avrupa geneline göre daha liberal göç ve aile birleşimi politikaları izleyen İngiltere'de, yine diğer ülkelerden farklı olarak, göçmenlerin durumları daha iyidir. Burada mühendis, öğretmen ve doktor gibi meslek gruplarından oluşan başarılı bir orta sınıf mevcuttur.[45] İngiltere'de iki milyon Müslüman olduğu sanılmaktadır.[46]

Avrupa'nın bir başka büyük ülkesi olan Almanya, Nazi dönemine kadar işgücü açığını Polonya'dan karşılamıştır.[47] II. Dünya Savaşı sonrasında, özellikle 1960'lı ve 1970'li yıllarda aldığı göçmenlerin büyük çoğunluğu Türkiye'den gitmiştir. 1970 sonrasında göçmen alımını durduran Alman devleti, yabancı nüfusu kontrol altına aldığını sanırken, aile birleşimleri ile aksi bir sonuç ile karşılaşmıştır. Ayrıca işçiler dışında Lübnan, Ürdün, İran, Mısır ve Cezayir gibi Orta Doğu ülkelerinden öğrenciler ve mülteciler de gelmiştir.[48] Bugün 3,2 milyon Müslüman[49] nüfusa sahip olduğu düşünülen Almanya'da, ülke dışında doğanların nüfusa oranı resmî rakamlarla yüzde 12,5, tahminî olarak ise yüzde 19,9 olarak bilinmektedir.[50]

Avrupa'da Fransa, Almanya ve İngiltere dışında da Müslümanların yaşadığı ülkeler mevcuttur. Örneğin 10 milyon nüfuslu Belçika'da çoğu Fas ve Türkiye'den[51] olmak üzere 400.000,[52] 16 milyonluk Hollanda'da 800.000[53],

---

[43] Kadir Canatan, *Avrupa'da Müslüman Azınlıklar*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 18.
[44] Kadir Canatan, *Avrupa'da Müslüman Azınlıklar*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 18
[45] Kadir Canatan, *Avrupa'da Müslüman Azınlıklar*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 21.
[46] Nicholas Le Quesne vd., "Islam in Europe: A Changing Faith", *Time Europe*, Cilt 158, No. 26, 24 Aralık 2001, ss. 44-51.
[47] Kadir Canatan, *Avrupa'da Müslüman Azınlıklar*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 21.
[48] Gerdien Jonker, "What is Other About Other Religions? The Islamic Communities in Berlin Between Integration and Segregation", Cultural *Dynamics*, Cilt 12, No. 3, 2000, s. 317.
[49] Nicholas Le Quesne vd., "Islam in Europe: A Changing Faith", *Time Europe*, Cilt 158, No. 26, 24 Aralık 2001, ss. 44-51.
[50] J.F.O. McAllister, "A Secret Success", *Time,* 28 Şubat 2005, s. 42.
[51] Vivienne Walt, "Life on the Front Lines", *Time*, 28 Şubat 2005, s. 36.
[52] Vivienne Walt, "Life on the Front Lines", *Time*, 28 Şubat 2005, s. 36.
[53] Nicholas Le Quesne vd., "Islam in Europe: A Changing Faith", *Time Europe*, Cilt 158, No. 26, 24 Aralık 2001, ss. 44-51.

Avrupa'nın en homojen toplumlarına sahip olan İsveç'te 130.000[54] ve Danimarka'da 160.000[55] Müslümanın yaşadığı tahmin edilmektedir.

Aslında göç veren ülke konumunda olan İtalya'nın çok kısa sürede göç ülkesi haline gelmesi nedeniyle, ülkede bu durumun farkedilmesi zaman almıştır. 1985 yılında 423.000 olan yabancı nüfus 1991 yılında 896.800'e çıkmıştır. İtalyan hükümetinin göç ve entegrasyon konuları ile ilgilenmeye başlaması 1990 yılını bulmuştur.[56] İtalya'nın diğer Avrupa ülkelerinden en büyük farkı, sadece bu hızlı gelişme değil, ülkedeki göçmenlerin çoğunun yasa dışı olmasıdır.[57] Yabancı kaçak işçiler nedeniyle büyük sorun yaşayan İtalya, belki de diğer Avrupa ülkelerinden daha sorumlu bir tutum içine girerek, göçün yerinde engellenmesi için çaba sarfetmekte, örneğin Avrupa Birliği fonlarının istihdam yaratmak için Afrika ülkelerine yönlendirilmesine çalışmaktadır.[58] Bugün İtalya'da Müslüman sayısının bir milyon olduğu sanılmaktadır.[59]

Fransa'daki Müslüman göç konusuna bakıldığında, diğer Avrupa ülkeleri ile benzer özellikler taşıdığı görülmektedir.[60] Avrupa'nın en eski göç ülkelerinden biri olan Fransa'da, düşük doğum oranları nedeniyle işgücüne ihtiyaç, diğer ülkelere göre daha erken, 19. yüzyılda duyulmaya başlamıştır. Fransa'da başlıca üç göç dönemi olmuştur: 1850-1870, 1920-1930, 1950-1974. İlk iki dönemde Polonyalılar madenlerde, İtalyanlar ve İspanyollar ise

---

[54] Nicholas Le Quesne vd., "Islam in Europe: A Changing Faith", *Time Europe*, Cilt 158, No. 26, 24 Aralık 2001, ss. 44-51.
[55] Nicholas Le Quesne vd., "Islam in Europe: A Changing Faith", *Time Europe*, Cilt 158, No. 26, 24 Aralık 2001, ss. 44-51.
[56] Demetrios G. Papademetriou ve Kimberly A. Hamilton, *Converging Paths to Restriction: French, Italian, and British Responses to Immigration*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, 1996, s. 41.
[57] Giovanna Campani, "Ethnic Networks and Associations, Italian Mobilisation and Immigration Issues in Italy", *Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe*, John Rex ve Beatrice Drury (der.), Avebury, Aldershot, 1994, s. 143.
[58] Demetrios G. Papademetriou ve Kimberly A. Hamilton, *Converging Paths to Restriction: French, Italian, and British Responses to Immigration*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, 1996, s. 47.
[59] Nicholas Le Quesne vd., "Islam in Europe: A Changing Faith", *Time Europe*, Cilt 158, No. 26, 24 Aralık 2001, ss. 44-51.
[60] Fransa'nın İslam ile ilişkisinin başlangıcını 12. yüzyıla Kuran-ı Kerim'in çevrilmesine kadar götürmek mümkündür. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Alain Chenal, "Fransa: Cumhuriyet'in İçindeki İslam", Turhan Ilgaz (der. ve çev.), *Avrupa'da Türban Tartışmaları. Avrupa'da Laiklik, Demokrasi ve İslam Tartışmaları. Fransa'da Laisitenin Uygulanışına İlişkin Stasi Raporu*, Paragraf, Ankara, 2005, ss. 133 vd.

tarım sektöründe çalışmak üzere gelmişlerdir. 1888 yılında başlayan ve I. Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde en fazla Belçika ve İtalya'dan işçi alınmıştır.[61] Son dönemde ise Portekiz ile Müslüman nüfusa sahip olan Cezayir, Fas, Tunus ve Türkiye'den göçmen alınmıştır.[62] 1956 yılında Fas ve Tunus'un, 1962'de ise Cezayir'in bağımsız devlet haline gelmesi ile, bu ülkelerle ikili anlaşmalar yapılmıştır. Bu anlaşmalar hızla gelişmekte olan Fransız ekonomisi için kesintisiz işgücü kaynağı anlamına gelmiştir.[63]

1920'lerde Polonya, İtalya ve İspanya ile işgücü anlaşmaları imzalayan Fransa, nüfus artışının düşmesi ve Charles de Gaulle'ün "100 milyon nüfuslu dünya gücü" hayalinin etkisiyle I. Dünya Savaşı sırasında da göçmen alımına devam etmiştir. Bu dönemde, savaştırılmak üzere 170.000 Cezayirli ve 130.000 Faslı getirilmiştir.[64] Savaş sırasında Fas, Tunus ve Cezayir'den gelenler ya orduya alınmış ya da başta madenler olmak üzere çeşitli fabrikalarda işçi olarak çalıştırılmıştır.[65] Yine savaş sırasında Kuzey Afrika dışında Çin ve Hindiçin'den de yaklaşık 200.000 kadar göçmen kabul edilmiştir.[66]

II. Dünya Savaşı sonrasında Avrupa ülkeleri, ekonomilerini düzlüğe çıkarabilmek için dışarıdan işgücüne ihtiyaç duymuşlardır. Bu dönemde işgücü açığının en fazla olduğu iki ülke Batı Almanya ile Fransa olmuştur. Fransa'da ekonomik gelişme ve işçi açığı arasındaki ilişki üzerinde o kadar çok durulmuştur ki, nüfus açığı sorunu başlıca millî meselelerden olmuştur. 1946 yılında, nüfus sorununun Fransız ekonomi politikasının bir numaralı sorunu olduğu resmî ağızdan açıklanmıştır.[67]

---

[61] Joel S. Fetzer, *Public Attitudes Toward Immigration in the United States, France, and Germany*, Cambridge University Pres, Cambridge, 2000, s. 49.
[62] Mette Zølner, *Re-Imagining the Nation*, P.I.E. Peter Lang, Brüksel, 2000, s. 73.
[63] Demetrios G. Papademetriou ve Kimberly A. Hamilton, *Converging Paths to Restriction: French, Italian, and British Responses to Immigration*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, 1996, s. 7.
[64] "The Melting-Pot that isn't", *Economist*, Cilt 360, No. 8232, 28 Temmuz 2001, ss. 50-52.
[65] Sarah Collinson, *Europe and International Migration*, Pinter Publishers, Londra, 1993, s. 67.
[66] Kadir Canatan, *Avrupa'da Müslüman Azınlıklar*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 15.
[67] Sarah Collinson, *Europe and International Migration*, Pinter Publishers, Londra, 1993, s. 47.

1947 yılında Fransız devleti Fransa ile Cezayir arasında serbest dolaşımın sağlanmasına karar vermiştir. Aynı yıl Fransa'ya 65.000 Cezayirli gelmiş, bu sayı bazı belgelere göre 1949'da 265.000'e ulaşmıştır.[68] Farklı kaynaklar ise 1955 yılında Fransa'daki Cezayirli sayısının 200.000 olduğunu ileri sürmektedir.[69] 1960'lı yılların başında göç, gerek Fransız gerekse Cezayir ekonomileri için düzenli ve sürekli bir olgu haline gelmiştir.[70]

1960'lı yıllarda bağımsızlığını kazanan eski sömürge Cezayir'den, 300.000'i Yahudi olmak üzere bir milyona yakın göçmen yerleşmiştir. Bu yüksek Kuzey Afrikalı/Müslüman sayısını dengelemek için bu dönemde özellikle "beyaz Avrupalılar" tercih edilmeye çalışılmıştır. Böylece 1976 yılına gelindiğinde Portekizli sayısı Cezayirli sayısını aşmıştır.[71] Fransa'nın "dengeleme politikası"nın temelinde "asimile edilebilirler" ve "asimile edilemezler" şeklinde bir ayrıma giderek, göçmenleri daha çok İspanya ve Portekiz gibi "Avrupalı" ülkelerden seçtiği söylenebilir.

İlk göç sınırlandırması 1950'lerde başlamıştır.[72] Henüz 1945 yılında dönemin cumhurbaşkanı de Gaulle, Akdeniz'den ve Doğu'dan gelen göçün sınırlı tutularak, önceliğin Belçika, Lüksemburg, İsviçre, Hollanda, Danimarka, Almanya, İngiltere "gibi" Kuzey ülkelerine verilmesi gerektiğini söylemiştir. Buradaki "gibi" kelimesi, Silverman'e göre çok şey ifade etmektedir; kuzey ile güney arasında belirgin biçimde etnik ayrımcılık yapılmaktadır.[73]

Fransa, sömürgelerini kaybetmeye başladığı 1958 – 1962 yılları arasındaki dönemde yoğun ve kontrolsüz göç akınına maruz kalmıştır. 1946'dan 1955 yılına kadar yıllık göçmen sayısı 66.400'den 248.800'e kadar

---

[68] Sarah Collinson, *Europe and International Migration*, Pinter Publishers, Londra, 1993, s. 48.
[69] Demetrios G. Papademetriou ve Kimberly A. Hamilton, *Converging Paths to Restriction: French, Italian, and British Responses to Immigration*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, 1996, s. 10.
[70] Sarah Collinson, *Europe and International Migration*, Pinter Publishers, Londra, 1993, s.
Sarah Collinson, *Europe and International Migration*, Pinter Publishers, Londra, 1993, s. 67.
[71] Kadir Canatan, *Avrupa'da Müslüman Azınlıklar*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, ss. 16, 17.
[72] Demetrios G. Papademetriou ve Kimberly A. Hamilton, *Converging Paths to Restriction: French, Italian, and British Responses to Immigration*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, 1996, s. 10.
[73] Maxim Silverman, *Deconstructing the Nation. Immigration, Racism and Citizenship in Modern France*, Routledge, Londra ve New York, 1992, s. 105.

yükselmiştir. Aynı sırada yabancı işçiler üzerindeki kontrol de azalmaya başlamıştır. Bu nedenle göçün sınırlandırılması ve kontrol altına alınması diğer Avrupa ülkelerinde 1970'li yıllarda başlarken, Fransa'da çok daha erken gerçekleşmiştir.[74]

1960'lı yılların ortalarına gelindiğinde, kaybettiği kontrolü yeniden ele almak isteyen Fransız hükümeti, 1963 yılında Fas, Tunus ve Portekiz ile, 1965'te ise Yugoslavya ve Türkiye ile işçi anlaşmaları imzalamıştır. 1962 yılında Cezayir ile serbest dolaşımı güvence altına alan *Evian Accords* Anlaşması'ndan sadece iki yıl sonra Cezayirli göçmenlerin pazara göre sınırlandırılması kararı alınmıştır. Sonuç vermeyen bu kararı, 1968 ve 1971 yıllarında Cezayirli göçmen sayısını 35.000 ve 25.000'le sınırlayan iki anlaşma izlemiştir.[75] 1973 yılında, özellikle Marsilya'da yaşanan ırkçı olaylar nedeniyle Cezayir, Fransa'ya işçi göndermeyi askıya almış, bir sene sonra da Fransa işçi alımını durdurmuştur. 1973 yılındaki petrol krizi nedeniyle yaşanan ekonomik sıkıntılar, hemen hemen bütün Avrupa ülkelerinin göçü sınırlaması ile sonuçlanmıştır. Bu sırada yabancılar, büyük kısmı Avrupa dışından olmak üzere, Fransız nüfusunun yüzde 6,5'ini oluşturmakta idi.[76]

Göç alan ve göç veren ülkelerin karşılıklı ilişkilerine bakıldığında, her ne kadar işçi alımı amaçlı anlaşmalar imzalansa da, eşitlik olmadığı görülmektedir. Göç alan ülkenin gelişmiş, zengin, Batılı ve dolayısıyla güçlü konumda bulunması, ilişkilerde bu tarafa üstünlük sağlamıştır. Fransa ile Cezayir ilişkisine bakıldığında, göç alımını durduran, göçmen sayısını belirleyen, sınırlamalar getiren Fransa olmuştur. Ancak Cezayir'in de bu ilişkide baskın olduğu dönemler olmuştur. Örneğin, 1974 yılında Fransa işçi alımını durdurmadan önce Cezayir, Fransa'daki ırkçılık nedeniyle işçi göndermeyi askıya almıştır. 1971 yılında petrol sanayinin özelleştirilmesi ile ekonomisi güçlenmeye başlayan Cezayir devleti, ülkenin artık işçi

---

[74] Grete Brochman, *European Integration and Immigration From Third Countries*, Scandinavian University Pres, Oslo, 1996, s. 26.
[75] Sarah Collinson, *Europe and International Migration*, Pinter Publishers, Londra, 1993, s. 53.
[76] Sarah Collinson, *Europe and International Migration*, Pinter Publishers, Londra, 1993, s. 54.

göndermeye gereksiniminin bulunmadığını açıklamıştır. Ancak yine de, ne kadar işçi alınacağına tek taraflı karar veren Fransa olmuştur.[77]

1974 yılında göçmen alımını tamamen durduran Fransız hükümeti, işsiz göçmenlere geri dönüş primleri dahi vermiş, bu yolla, her ne kadar planlanan sayı 200.000 olsa da, yaklaşık 45.000 kişinin geri dönmesini sağlamıştır. Ancak geri dönüşlerin, devlet teşvikinden daha çok kişisel nedenlere bağlı olduğu görülmektedir. Çünkü dönenler daha çok, ülkesindeki genel durum düzeldiğinden kesin dönüş yapan İspanyol ve Portekizliler olmuştur.[78] Bu tarihten sonra göçmen sayısının artmayacağı düşünüldüyse de, aile birleşimleri, mülteci akınları, yasa dışı göç ve mevcut göçmenlerin yüksek doğum oranları nedeniyle Fransa'daki Müslümanların sayısı artmaya devam etmiştir. Öyle ki, bugün Avrupa'daki Müslümanların yarısı Avrupa'da doğmuştur.[79] Her ne kadar Müslüman kadınlar da son yıllarda doğum kontrol yöntemlerinden daha fazla faydalansalar da yine de doğum oranları Avrupa standartlarının 3-4 kat üzerindedir. Avrupa'da kadın başına 1,3 bebek düşerken Kuzey Afrikalı kadınlarda bu oran 1980'lerde 5,8'den 1990'da 3,5'e kadar düşmüştür.[80]

Sayıca artışın dışında, Fransa'daki Magrepli göçmen profili büyük ölçüde değişmiş, "ikinci kuşak" ortaya çıkmıştır.[81] Fransa'da son 100 yıl içinde göç etmiş, anne babası ya da büyükanne babası yabancı olan Fransa doğumluların nüfusa oranı yüzde 20'dir. Böylece, aslında göçmenler aynı zamanda nüfusun yapısını da değiştirerek heterojen hale getirmiştir.[82] Bu da, devletin artık geçici işçilerle değil, kalıcı ailelerle ve onların entegrasyon sorunları ile ilgilenmesi gerektiği anlamına gelmiştir.

---

[77] Sarah Collinson, *Europe and International Migration*, Pinter Publishers, Londra, 1993, s. 68.
[78] Sarah Collinson, *Europe and International Migration*, Pinter Publishers, Londra, 1993, s. 60.
[79] Timothy M. Savage, "Europe and Islam: Crescent Waxing, Cultures Clashing", *The Washington Quarterly*, Cilt 27, No. 3, Yaz 2004, s. 28.
[80] Christopher Caldwell, "The Crescent and the Tricolor", *Foreign Affairs*, Kasım 2000, s. 22.
[81] Catherine Wihtol de Wenden, "Changes in the Franco-Maghrebian Association Movement", *Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe*, John Rex ve Beatrice Drury (der.), Avebury, Aldershot, 1994, s. 108.
[82] Demetrios G. Papademetriou ve Kimberly A. Hamilton, *Converging Paths to Restriction: French, Italian, and British Responses to Immigration*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, 1996, s. 20.

İlk göç yasası 1980 yılında "Bonnet Kanunu" adı ile çıkarılmıştır. Bu tarihten önce, kararname ve genelgelerle gerekli düzenlemeler yapılmıştır. 1989 yılında, farklı bakanlıklar tarafından alınan kararları koordine etmek amacı ile "Yüksek Entegrasyon Konseyi" *(Le Haut Conseil á l'intégration)* kurulmuştur.

Göç politikası tamamen dışlama ve dahil etme politikasıdır. Ve aslında bu da doğrudan devletin egemenlik alanı ile ilgilidir.[83] Almanya'nın aksine Fransa, resmî ağızdan bir "göç ülkesi" olduğunu kabul etmektedir.[84] Fransa, göçün varlığını kabul ederek nüfusuna ekleyen ilk ülkelerden biridir. Kan ile toprağa dayalı vatandaşlığı birleştirip yasal düzenlemeyi yaparak göçmenlerin topluma, asimilasyon yoluyla da olsa, dahil edilmesi konusunda ilk adım atan ülkelerdendir.[85] Weil, ABD'nin bir "göçmenler ülkesi", Fransa'nın ise "göç ülkesi" olduğunu ileri sürerek iki ifade arasında ayrıma gitmektedir.[86] Fransa'da göçmenlerin asimile olarak Fransızlaşması beklendiğinden ve çokkültürlülüğe sıcak bakılmadığından "göçmenler ülkesi" olması kabul edilmemektedir. Fransa'da göçmenlerin durumlarının genellikle 1960'lı yılların ABD'si ile benzerlik gösterdiği düşünülmektedir.

Göçmenler, 1930'larda Fransız nüfusunun yüzde 7,5'ini oluşturuyorken[87] bugün bu oran yüzde 13'e çıkmıştır.[88] Göçmenlerin sayısındansa kompozisyonunda büyük değişiklikler olmuştur. Özellikle Rusya, Polonya, Belçika, İtalya, İspanya ve Portekiz'den gelen göçmenlerin sayısı azalırken Afrika ve Asya'dan gelenler artmıştır. Bugün; 1990 yılında Fransa'da en büyük göçmen grubu sayıları 650.000'i bulan Portekizliler iken, İtalyanlar 250.000, İspanyollar ise 216.000 civarında kalmış, Müslümanlar ise

---

[83] Christian Joppke, *Immigration and the Nation-State The United States, Germany, and Great Britain*, Oxford University Press, Oxford, 1999, s. 17.
[84] Demetrios G. Papademetriou ve Kimberly A. Hamilton, *Converging Paths to Restriction: French, Italian, and British Responses to Immigration*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, 1996, s. 10.
[85] Michèle Tribalat, "How Many People in France are of Foreign Descent?", *Population: An English Selection*, Cilt 4, 1992, s. 69.
[86] Demetrios G. Papademetriou ve Kimberly A. Hamilton, *Converging Paths to Restriction: French, Italian, and British Responses to Immigration*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, 1996, s. 21.
[87] Maxim Silverman, *Deconstructing the Nation. Immigration, Racism and Citizenship in Modern France*, Routledge, Londra ve New York, 1992, s. 10.
[88] Christopher Caldwell, "The Crescent and the Tricolor", *Foreign Affairs*, Kasım 2000, s. 20.

milyonlarla ifade edilmeye başlanmıştır.[89] Bugün Fransa'da 1,5 milyon Cezayirli, 1 milyon Faslı, 350.000 Tunuslu, 300.000 Türk, 250.000 Magrip dışında Afrikalı, 100.000 Lübnan ve diğer Orta Doğu devletlerinden gelenler yaşamaktadır.[90]

Fransa'da yabancıların/göçmenlerin/Müslümanların resmî sayısını tam olarak tespit etmek imkansızdır. Çünkü, pek çok Avrupa ülkesinde olduğu gibi Fransa'da da 1968 yılından beri nüfus sayımında insanlara ırk, etnik köken ve din sorulmamakta, sadece Fransız vatandaşı olup olmadıkları ve doğum yerleri sorulmaktadır. [91] Bu bakımdan, eldeki en gerçek bilgi doğum yerleridir. Bu şekilde, yabancı asıllıların etnik kökenleri ve mensup oldukları din tahminî olarak tespit edilebilmektedir. Ülkedeki Müslüman sayısı ile ilgili olarak en sık telaffuz edilen bilgi asgari beş milyon civarında olduklarıdır.[92] Diğer yandan, Fransa dışında doğanların nüfusa oranının yüzde 10 olduğu bilinmektedir. Ancak, resmî olan bu rakamın yanında, tahminlere dayanan yüzde 27,8 gibi bir başka oran daha söz konusudur.[93]

Fransa'nın göçmenlerin sayısı ile ilgili istatiksel veri bulundurmaması, kimi zaman ideolojik nedenlere bağlanmaktadır. Ancak Fransa için dinî inancın önemli olmaması nedeniyle sadece Fransız vatandaşlarının sayısının belirlenmesi daha mantıklı bir açıklama gibi görünmektedir. Göçmenlerin sayısı tam olarak bilinmemekle birlikte, dört milyon yabancının Fransız vatandaşlığına geçtiği bilinmektedir. Ancak yabancı kökenli Fransız vatandaşları ile ilgili kesin rakamlar bulunmamaktadır.[94]

---

[89] Demetrios G. Papademetriou ve Kimberly A. Hamilton, *Converging Paths to Restriction: French, Italian, and British Responses to Immigration*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, 1996, s. 7.
[90] "The Melting-Pot that isn't", *Economist*, Cilt 360, No. 8232, 28 Temmuz 2001, ss. 50-52.
[91] Catherine Wihtol de Wenden, "How can One be Muslim? The French Debate on Allegiance, Intrusion and Transnationalism", *International Review of Sociology*, Cilt 8, No. 2, 1998, s. 275.
[92] Nicholas Le Quesne vd., "Islam in Europe: A Changing Faith", *Time Europe*, Cilt 158, No. 26, 24 Aralık 2001, ss. 44-51.
[93] J.F.O. McAllister, "A Secret Success", *Time*, 28 Şubat 2005, s. 42.
[94] Thomas Sancton, Tala Skari, "Mixing Bowl", *Time Europe*, Cilt 155, No. 23, 12 Haziran 2000.

Fransa'daki göçmenlerin kısa süre içinde hem sayıca artması hem de kompozisyonunda farklılık olması ülkede tepkilere neden olmaya başlamıştır. Az sayıdaki misafir işçilerin yerini, artık aileleriyle birlikte yerleşerek kalıcı hale gelmiş olan, daha çok sayıdaki Avrupa dışı Müslümanlar almıştır. Bu hızlı değişimi kabul etmek bazı kesimlere zor gelmiş ve yabancılara yönelik olumsuz düşünceler yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Fransa'da göç karşıtlığı; 1980'lerin sonunda, ama özellikle 1990'lı yıllarda, göçmenlerin çoğunun Müslüman olması sebebiyle gündeme gelmiştir. Müslüman göçmenlerin "derin kültürel farklılıkları" sebebiyle "asimile" edilmelerinin mümkün olmadığı ileri sürülmeye başlamıştır. Sorun, artık daha önceki göç dalgalarında olduğu gibi "sosyal" değil "kültürel"dir, bir başka ifadeyle "İslam"dır. Bu dönemle ilgili bir başka önemli nokta ise, Fransa için "öteki"nin değişmesi olmuştur. 1990'lara kadar "öteki" Yahudiler iken, "Avrupalı olmayanlar", özellikle de "Müslüman Kuzey Afrikalılar" "öteki" haline gelmiştir.[95] Artık Müslümanlar bir "sorun" haline gelmeye başlamıştır.

[95] Mette Zølner, *Re-Imagining the Nation*, P.I.E. Peter Lang, Brüksel, 2000, ss. 76, 77.

Ülke	Nüfus	Katolik %	Protestan %	Müslüman %	Yahudi %
Almanya	83.029.536	34	34	3.7	0.07
Avusturya	8.150.835	78	5	2.2	0.125
Belçika	10.258.762	75	20	3.6	0.4
Danimarka	5.352.815	3	95	2	0.16
Finlandiya	5.175.783	1	89	0.2	0.024
Fransa	59.551.227	83-88	2	10	1
Hollanda	15.981.472	31	21	5.4	0.18
İngiltere	59.647.790	66	-	2	0.5
İrlanda	3.840.838	91.6	2.5	2	0.025
İspanya	40.037.995	94	-	1.2	0.035
İsveç	8.875.053	-	87	3.1	0.2
İtalya	57.679.825	95 veya daha fazla		2.4	0.06
Luxembourg	442.972	95 veya daha fazla		N.A.	0.13
Portekiz	10.066.253	94	-	0.5	0.009
Yunanistan	10.623.835	Ortodoks: 98		1.5	0.05
Toplam	**378.714.991**			**3**	**0.29**

*Kaynaklar: Müslüman nüfusu için: http://www.factbook.net/muslim_pop.php
Yahudi nüfusu için: http://www.us-israel.org/jsource/Judaism/jewpop.html
Diğer: http://www.cia.gov/cia/publications/factbook

B. Müslümanların "Sorun" Haline Gelmesi

1974 sonrasında petrol fiyatlarının yükselmesi, göçmenler arasında doğum oranlarının artması, kadınların da iş hayatına atılması ve ekonomik sıkıntılar; işsizliğin yükselmesine sebep olmuş, böylece yabancı işgücüne ihtiyaç kalmadığına, üstelik yabancı işgücünün malî külfet haline geldiğine inanılmaya başlanmıştır. Aslında bu durumun bugün Avrupa ülkelerinde hâlâ devam etmekte olduğunu söylemek mümkündür.[96] Bazı görüşlere göre göçmenler ekonomik sebepler nedeniyle "fazlalık" olarak görülmeye başlanmıştır. Bizim düşüncemiz ise göçmenlerin sorun olarak görülmeye başlanmasının nedeninin kültürel olduğu yönündedir. OECD raporları, yabancı işçilerin ekonomik bakımdan fazlalık olmadığını, göçün sınırlanması kararının tamamen siyasi nedenlerle alındığını ortaya koymuştur. Nitekim, göçün getirdiği sorunların ekonomik olmaktan ziyade, daha çok toplumsal ve siyasi olduğu görülmektedir.[97]

Yukarıda da belirtildiği gibi göç, Fransız ekonomisinin toparlanma süreci için temel teşkil etmiştir. Ancak her ne kadar göçler olumlu karşılandıysa da, kültürel uyum ve asimilasyon için daha uygun olabilecek Avrupa ülkelerinden göçmen kabul edilmesi planlanmıştır. Ulusal Göç Bürosu *(Office National d'Immigration)* asimile olamayacakların kabul edilmeyeceğini açıklayarak, işçi açığını İtalya'dan karşılamaya karar vermiştir. Bunun üzerine 1947 yılında 200.000 İtalyan Fransa'ya yerleşmiştir. [98]

II. Dünya Savaşı'nın hemen sonrasında Müslümanların asimile olamayacağı ve "sorun" olarak görüleceği farkedilmiştir. 1977 ile 1981 yılları arasında göçmenlerden sorumlu bakan olan Lionel Stoléru, Fransız

---

[96] Demetrios G. Papademetriou ve Kimberly A. Hamilton, *Converging Paths to Restriction: French, Italian, and British Responses to Immigration*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, 1996, s. 10.
[97] Sarah Collinson, *Europe and International Migration*, Pinter Publishers, Londra, 1993, s. 54.
[98] Sarah Collinson, *Europe and International Migration*, Pinter Publishers, Londra, 1993, s. 48.

hükümetinin görevinin ülkedeki göçmen sayısını azaltmak olduğunu söylemiş, ayrıca sorunların çözülemediğini belirtmek için "çöpü toplayamamak" şeklinde bir ifade kullanmıştır.[99] Ancak asıl tartışmalar 1989-1990 gibi başlamıştır. 1990'ların başında Fransa'da göçmenlerin sayısının artık "fazla" olduğu, "hoşgörü seviyesi"nin aşılmaya başlandığı tartışma konusu olmuştur. 1989 yılında François Mitterand'ın Fransa'daki göçmenlerin sayısının 1970'lerde üst sınırı geçtiğini söylemesi ile başlayan tartışmaya diğer siyasetçiler de katılmıştır. Örneğin RPR *(Rassemblement Pour la République)* lideri Jacques Chirac, ülkenin hoşgörü düzeyinin aşılması riski ile karşı karşıya olduğunu, bu nedenle aile birleşimleri ile ilgili yeni düzenlemelerin yapılması gerektiğini açıklamıştır. Bu tarihin, türban krizinin ortaya çıkışı ile rastlantı olmadığı belirtilmelidir.[100]

Müslümanların "sorun" haline gelmesinin en önemli nedeni, göç sınırlandırıldıktan sonra göçmenlerin aile birleşimleri sonucu yaşadıkları ülkelerde kalıcı hale gelmesi ve "misafir işçi" statüsünden çıkması olmuştur. Bir başka ifadeyle "sorun", bu topluluğun kendi sosyo-kültürel ve dinî yapıları ile "yerleşmesi" sonucu ortaya çıkmıştır.[101] Batı'da ve tüm dünyada en hızlı yayılan din olan İslam, artık Kahire, Şam, İslamabad gibi şehirlerde değil Londra, Paris, New York gibi şehirlerde de "görülmektedir". Kilise ve sinagogların yanında camiler göze çarpmaktadır. Bu yeni olgu, İslamın Avrupa'ya yerleşmesidir. Savage'a göre Müslümanların "sorun" haline gelmesi, sadece nüfusunun artışı ile değil, İslam dininin daha görünür hale gelmesi sonucu kurumsallaşması ile gerçekleşmiştir. İslam'ın kurumsallaşması "Avrupa'daki Müslümanların yeniden İslamileşmeleri" sonucu gerçekleşmiştir.[102] Robert Moore, görünür şekildeki yabancı ve farklı

---

[99] Maxim Silverman, *Deconstructing the Nation. Immigration, Racism and Citizenship in Modern France*, Routledge, Londra ve New York, 1992, ss. 90-91.
[100] Maxim Silverman, *Deconstructing the Nation. Immigration, Racism and Citizenship in Modern France*, Routledge, Londra ve New York, 1992, ss. 95-96.
[101] Fatima Husain ve Margaret O'Brien, "Muslim Communities in Europe: Reconstruction and Transformation", *Current Sociology*, Cilt 48, No. 4, Ekim 2000, s. 2.
[102] Timothy M. Savage, "Europe and Islam: Crescent Waxing, Cultures Clashing", *The Washington Quarterly*, Cilt 27, No. 3, Yaz 2004, s. 30.

grupların tehdit olduğu düşüncesinin henüz 12. yüzyılda Avrupa'da yerleşmiş olduğunu ileri sürmektedir.[103]

Göçmenlerin tanımlanması, ilk zamanlarda ekonomik statülerine ve geçici olmalarına göre yapılırken, bir başka ifadeyle onlar için "transit", "misafir" ve "işçi" sıfatları kullanılırken kalıcı hale gelmeleri beklenmedik bir durum olmuştur. Avrupa ülkelerinin gözden kaçırdığı nokta, işgücüne olan ihtiyaç sona erdiğinde özellikle Avrupa dışından gelen göçmenlerin kendi ülkelerine geri dönme niyetlerinin bulunmadığı olmuştur.[104] Müslüman göçmenler, yıllarca süregelen "alışılmış" ve "genel kabul görmüş" bu tanımlamaya uymamaya ve o zamana kadar bastırılan ya da inkar edilen sosyal varlıkları ortaya çıkmaya başlamıştır.[105]

Müslümanların, Avrupa ülkelerini kendi vatanları olarak kabul etmesi ile entegrasyon meselesi ortaya çıkmıştır. Bu süreçte karşılıklı talepler başlamıştır. 1970'li yıllara kadar yabancı işçilerin herhangi bir siyasi talepleri olmadığı gibi aile ve özel yaşamlarını da diledikleri gibi sürdürebilmişlerdir.[106] 1970 sonrasında göçün resmî olarak durdurulması sonucu İslam'ın bir pazarlık aracı haline gelmesi büyük bir değişiklik olmuştur.[107] İslam, yeni bir kimlik ve yeni bağlılıklar yaratmak için bir araç haline gelmiştir. Ancak, aslında çoğu zaman masum ve barışçı olan bu yaklaşım, dinî değerleri kolektif ortamda artık kullanmayan seküler toplumlar için kabul edilemez olarak algılanmıştır.[108] Kültürel azınlıkların siyasi hak talep etmesinin başlıca sebebi, kendi ayrı ve farklı kültürlerini koruma kaygısından

---

[103] Robert I. Moore, *La Persecution Sa Formation en Europe X.-XIII. Siècle*, Catherine Malamoud (çev.), Les Belles Lettres, Paris, 1991, s. 80.
[104] Sarah Collinson, *Europe and International Migration*, Pinter Publishers, Londra, 1993, s. 53.
[105] Maxim Silverman, *Deconstructing the Nation. Immigration, Racism and Citizenship in Modern France*, Routledge, Londra ve New York, 1992, s. 109.
[106] Catherine Wihtol de Wenden, "Changes in the Franco-Maghrebian Association Movement", *Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe*, John Rex ve Beatrice Drury (der.), Avebury, Aldershot, 1994, ss. 107-108.
[107] Rémy Leveau, "Maghrebi Immigration to Europe: Double Insertion or Double Exclusion?", *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Political Islam, Cilt 524, Kasım 1992, s. 172.
[108] Rémy Leveau, "Maghrebi Immigration to Europe: Double Insertion or Double Exclusion?", *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Political Islam, Cilt 524, Kasım 1992, s. 170.

kaynaklanmaktadır.[109] Yerleşen Müslümanların vatandaşlık haklarından da faydalanmak istemesi, onların kültürel farklılıklarına yönelik sempatik bakış açısını olumsuz yönde değiştirmiştir.[110]

1960'lara kadar Fransa'da göçün toplumsal etkileri siyasi düzlemde tartışılmaya başlanmamıştır. 1970'li yıllarda göçmenlerin entegrasyonu konusu gündeme gelmiştir. Başlıca tartışma konuları; göçmenlerin konut sorunları, kamu harcamaları içindeki payı, yabancı düşmanlığının artmakta olması gibi başlıklar olmuştur.[111] Yine aynı dönemde "farklılık" ve "kültür" kavramları; toplumsal, ekonomik, ulusal meseleler ve kimlik konusu çerçevesinde tartışılmaya başlanmıştır.[112] Göçe ekonomik olarak bakılırken bir süre sonra sosyo-kültürel bakış açıları da eklenmiştir. Göçmenlerin sadece iş gücü olmadığı, aynı zamanda aileleri olan ve ülkeye yerleşmiş bireyler olduğu farkedilmeye; dolayısıyla 1960'lı yılların sonlarına kadar "ekonomik bir olgu" olan göç, bu tarihten itibaren daha çok toplumsal boyutu ile ele alınmaya başlanmıştır. Müslüman göçünün böylece sosyal ve kültürel bir "sorun" olarak kabul edilmesi söz konusu olmuştur. Aynı dönemde bir yenilik daha olmuştur: Devlet tarafından korunmayan, siyasi alanda yeri olmayan, sendikaları bulunmayan Müslüman göçmenlerin Fransa'daki varlığı belirsiz iken, sonraki yıllarda göç ve Müslümanlar siyasetin önemli bir parçası haline gelmiştir. Fransız toplumundan dışlanmış olan Müslüman göçmenlerin bir bölümü böylece marjinalleşmeye başlamıştır.[113]

Tarık Ramazan, Müslümanların taleplerinin entegre oldukça arttığını savunmaktadır. Örneğin Fransa'da, artık vatandaş olmaları sebebiyle, kendilerine göre yasal değişiklikler ve yenilikler isteyebilmektedirler. Çünkü onlar artık Fransızdırlar ve Müslüman Fransız

---

[109] Michael Murphy, "The Limits of Culture in the Politics of Self-Determination", *Ethnicities*, Cilt 1, No. 3, 2001, s. 375.
[110] Albert Bastenier, "Immigration and the Ethnic Differentiation of Social Relations in Europe", *Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe*, John Rex ve Beatrice Drury (der.), Avebury, Aldershot, 1994, s. 49.
[111] Sarah Collinson, *Europe and International Migration*, Pinter Publishers, Londra, 1993, s. 56.
[112] Maxim Silverman, *Deconstructing the Nation. Immigration, Racism and Citizenship in Modern France*, Routledge, Londra ve New York, 1992, s. 89.
[113] Maxim Silverman, *Deconstructing the Nation. Immigration, Racism and Citizenship in Modern France*, Routledge, Londra ve New York, 1992, s. 46.

vatandaşları olarak çeşitli taleplerde bulunma hakkına sahiptirler.[114] Kendi ülkelerine dönme planlarından vazgeçmeden ve Fransız vatandaşı olmadan önce Müslümanlar, cami ihtiyacı duymadıkları gibi toplumun çoğunluğundan farklı bir konumları olmuştur. İslam'ın görünür hale gelmesi, Müslüman Fransızlar'ın ortaya çıkması ile eş zamanlıdır. Birinci kuşak göçmen olan anne ve babalarından farklı olarak onlar, hiç görmedikleri ülkelerine dönmek yerine Fransa'yı evleri olarak benimsemiş ve artık kalıcı olmuşlardır. Üstelik Fransız vatandaşı olan Müslümanların sayısı arttıkça, politikacılar da bu yeni oy kaynağı ile daha fazla ilgilenmeye başlamıştır.[115]

Ancak, mesele sadece sayıca artış gibi basit değildir. Farklı bir dine ve kültüre ait olanların sayısının artması söz konusudur. Portekiz, İtalya gibi Avrupa ülkelerinden gelen göçmenler tamamen asimile olmuşken, Avrupa dışı ülkelerden gelenler "farklılık"larını korumuştur. Avrupa'daki Müslümanların nüfusu, Müslüman olmayanlara oranla üç kat daha hızlı artmaktadır.[116] 2015 yılında Müslüman olmayanların sayısının yüzde 3,5 oranında düşmesi beklenmektedir.[117] Aynı yıl Müslümanların sayısının bugünkünün iki katı olacağı tahmin edilmektedir.[118] En hızlı büyüyen din olması sebebiyle İslam, Batı'ya bir meydan okuma şeklinde algılanmaktadır. Çünkü artık eskisi gibi uzak ve yabancı bir olgu şeklinde tanımlanamayacaktır; aksine Müslümanların Batı'daki varlığı artık inkar edilemez hale gelmiştir.[119]

Bu durumun, entegrasyon sorunlarını daha ciddi boyutlara taşıyacağı genel kanıdır. Fakat farklı görüşler de bulunmaktadır. Savage'a

---

[114] Tarık Ramazan, "Avrupalı Müslümanların Endişe ve Umutları Nelerdir?", *Avrupa ve Amerika Müslümanları*, Shireen Hunter ve Huma Malik (der.), Can Demirkan, Deniz Öktem, Ercüment Asil, Asma Mermer (çev.), Gelenek, İstanbul, Temmuz 2003, s. 55.
[115] "Islam: France's Second Religion", *Time Europe*, Cilt 155, No. 23, 12 Haziran 2000, ss. 62-68.
[116] Timothy M. Savage, "Europe and Islam: Crescent Waxing, Cultures Clashing", *The Washington Quarterly*, Cilt 27, No. 3, Yaz 2004, s. 28.
[117] Timothy M. Savage, "Europe and Islam: Crescent Waxing, Cultures Clashing", *The Washington Quarterly*, Cilt 27, No. 3, Yaz 2004, s. 28.
[118] Elitsa Vucheva, "Anti-Muslim Discrimination in EU on the Increase", *EUObserver*, 8 Mart 2005, http://www.euobserver.com/?sid=9&aid=18619
[119] İbrahim Kalin, John Esposito ile söyleşi, "Islam and the West: Deconstructing Monolithic Perceptions – A Conversation with Professor John Esposito", *Journal of Muslim Minority Affairs*, Cilt 21, No. 1, 2001, s. 155.

göre, Avrupa'daki Müslümanlar basit bir entegrasyon meselesi değildir. Onların varlığı, toplumsal birlik karşısında tehdit olarak algılanmaktadır. Bu görüşe göre, *Economist* dergisinin de belirttiği gibi, uzun vadede Avrupa için "çok büyük tehdit" olabileceklerdir.[120] Örneğin Fransa ile Cezayir arasında yapılan bir futbol maçında Cezayirliler'in "Bin Ladin" diye bağırarak tezahürat yapması, "intifadanın Fransa'ya taşındığı" şeklinde endişelere neden olmuştur. Bazı göçmenlerin "asimile edilemezliği" tartışılmış ve Fekete'ye göre Amerikan tipi bir ırkçılık ortaya çıkmıştır.[121]

Fransa'da Müslümanların tehdit oluşturacak boyutlarda ciddi "sorun" haline gelmesi 1989 yılında ortaya çıkan türban krizi ile başlamıştır. Bu konuya tezin ilerleyen bölümlerinde ayrı bir başlık altında değinileceğinden ayrıntıya daha sonra girilecektir. Burada belirtilmesi gereken, türban ile ilgili bağlantının asimilasyon konusu olduğudur. Fransa'da asıl sorunun Müslümanların varlığı değil asimile olmamaları olduğu söylenebilir. Çünkü sorunun temelinde Fransa'nın kültür farklılıklarını tanımayı, kabul etmeyi reddetmesi ve kilise ile devletin ayrılması şeklindeki gelenek olduğu bilinmektedir. Asimile olan Avrupalı göçmenlerin entegrasyon sorunu olmazken, asimile olamayan, kültürel ve etnik olarak farklı görülen Müslümanların entegrasyon sorunlarının olduğu görüşü genel kanıdır.[122] Göçmenlerin tamamı Avrupalı olsaydı, muhtemelen bugünkü gibi bir göç sorunundan bahsedilmeyecekti.

Müslümanların sayısı arttıkça, asimile olamayanlar İtalyanlar değil, Avrupa dışı yabancılar olmaya başlamıştır.[123] Entegrasyon konusunda daha az sorun yaşadığı iddia edilen İngiltere'den farklı olarak Fransa, "üniter bir ulus" sistemi üzerine kurulmuştur. Fransa'nın siyasi ve kültürel

---

[120] "Forget Asylum-Seekers: It's the People Inside Who Count", *Economist*, 8 Mayıs 2003'ten naklen Timothy M. Savage, "Europe and Islam: Crescent Waxing, Cultures Clashing", *The Washington Quarterly*, Cilt 27, No. 3, Yaz 2004, s. 43.
[121] Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 20.
[122] Maxim Silverman, *Deconstructing the Nation. Immigration, Racism and Citizenship in Modern France*, Routledge, Londra ve New York, 1992, s. 88.
[123] Maxim Silverman, *Deconstructing the Nation. Immigration, Racism and Citizenship in Modern France*, Routledge, Londra ve New York, 1992, s. 72.

merkeziyetçiliği, ayrımcılığı – pozitif dahi olsa – reddeder.[124] Aslında asimilasyon, entegrasyon, göç, ırk ve sorun kavramları içinde bulundukları döneme göre incelenmelidir. Örneğin iki dünya savaşı arasındaki "sorun", Yahudileri ve Polonyalıları kapsarken bugünkü "sorun"un Kuzey Afrikalı Müslümanlar olduğu bilinmektedir.[125]

Avrupa'nın İslam ile tanışması göçlerle olmamıştır. Özellikle Fransa gibi sömürge güçleri Müslüman nüfusa sahip ülkeleri sömürge olarak uzun süre yönetmiştir. Ancak Avrupa ile İslam arasındaki ilişki tarihsel olarak sorunlu görünmektedir. Arap istilaları, Müslümanların İspanya'dan sürülmesi, Haçlı Seferleri, Türklerle yapılan savaşlar ve son yıllarda İslam sıfatı ile şiddet uygulamaları Avrupa ülkelerinde olumsuz İslam imajının oluşmasına ve sürmesine neden olmuştur. Avrupa'nın yakın zamanda, neredeyse Müslüman ülkelerin tamamını işgal ettiği ise unutulmuş görünmektedir.[126]

Avrupa'da İslam ile ilgili olumsuz görüşlerin başlangıcı konusunda birbirinden çok farklı görüşler vardır. Gilles Kepel, İran Devrimine kadar Avrupa'da İslam'a karşı kayıtsız bir tutum olduğunu savunmaktadır.[127] Kepel, İran lideri Humeyni'nin *Şeytan Ayetleri* yazarı Salman Rüştü'nün öldürülmesi için fetva vermesini İslam "sorunu"nun başlangıcı olarak görmektedir. Rüştü'nün Avrupa uyruğuna girmesi ile *darülislam* birdenbire evrensel ölçekte genişleyerek Müslüman göçmenleri de içine almıştır. Kepel'e göre, kurgu ürünü bir kitaba karşı böylesine büyük boyutlarda bir şiddet, Avrupa'ya engizisyonları ve Nazilerin kitap yakma törenlerindeki fanatizmi hatırlatarak, hayrete ve husumete sebep olmuştur.[128]

Mandaville, Rüştü olayının önemini Avrupalı Müslümanların hayatında İslam'ın birdenbire yer almaya başlamaya sebep olmasıyla

---

[124] Dominique Schnapper, *L'Europe des Immigrés*, Éditions François Bourin, Paris, 1992, s. 114.
[125] Maxim Silverman, *Deconstructing the Nation. Immigration, Racism and Citizenship in Modern France*, Routledge, Londra ve New York, 1992, s. 81.
[126] Edward Mortimer, "Christianity and Islam", *International Affairs*, Cilt 67, No. 1, Ocak 1991, s. 11.
[127] Gilles Kepel, *Cihat. İslamcılığın Yükselişi ve Gerilemesi*, Haldun Bayrı (çev.), Doğan Kitap, İstanbul, Temmuz 2001, s. 228.
[128] Gilles Kepel, *Cihat. İslamcılığın Yükselişi ve Gerilemesi*, Haldun Bayrı (çev.), Doğan Kitap, İstanbul, Temmuz 2001, s. 219-220.

açıklamaktadır. Bu kitaba tepki gösteren Müslümanlar, yaşadıkları ülkelerde ağır eleştirilere maruz kaldıklarından, Avrupalıları "anlayışsızlık"la suçlamışlardır. Mandaville, Rüştü olayının, Müslümanların, özellikle de İngiltere'de, yabancılaşmasının ve yanlış anlaşılmasının sembolü haline geldiğini ifade etmektedir. Bu olayla Müslümanlar, hayatlarında çok fazla yere sahip olan İslam'ı birdenbire savunmak zorunda kalmışlardır.[129]

Wihtol de Wenden'e göre, İslam'ın birdenbire manşet haberlerinde yer alması, 1988 yılında Rüştü olayı, 1989 yılında türban sorunu, 1991'de ise Körfez Savaşı ile olmuştur. Ancak bu olaylar arasında en fazla ses getiren türban konusu olmuştur. Bu mesele doğrudan laiklik ve çokkültürlülük konusunda ulusal bir tartışmaya sebep olmuştur.[130]

Wenden, 1991 Körfez Savaşı'nın Fransa'daki Müslümanlar için önemli bir dönüm noktası olduğunu ileri sürer. Özellikle genç Müslümanlar Batı'yı düşman olarak görmeye başlamıştır. Fransa'daki dinî liderler ülkenin Orta Doğu çatışmasına karışmaması gerektiği konusunda ısrar etmişlerdir. Fransa'daki genel görüş, halkın yüzde 75'inin Körfez'e yönelik bir Amerikan müdahalesini desteklerken, Müslümanların yüzde 68'inin bu müdahaleye kızgınlıkla baktığı şeklinde olmuştur. Ancak asıl sorun Fransız Ordusu'ndaki Magreplilerin Körfez Savaşı'na müdahil olmaları durumunda savaşmayacaklarını söylemeleri olmuştur. Yüzde 74, ne Fransa'nın ne de Saddam Hüseyin'in tarafında savaşacağını açıklarken, 15-24 yaş grubundaki gençlerin yüzde 27'si Saddam Hüseyin'in tarafında olduklarını belirtmiştir.[131] Radikal Müslüman derneklerinin liderlerine göre ise bu savaş, Müslümanların kimliklerini göstermeleri için tam bir fırsattı. Çünkü bu görüştekilere göre, bir

---

[129] Peter Mandaville, "Avrupa'da Müslüman Gençlik", *Avrupa ve Amerika Müslümanları*, Shireen Hunter ve Huma Malik (der.), Can Demirkan, Deniz Öktem, Ercüment Asil, Asma Mermer (çev.), Gelenek, İstanbul, Temmuz 2003, s. 46.

[130] Catherine Wihtol de Wenden, "Changes in the Franco-Maghrebian Association Movement", *Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe,* John Rex ve Beatrice Drury (der.), Avebury, Aldershot, 1994, s. 111.

[131] Catherine Wihtol de Wenden, "How can One be Muslim? The French Debate on Allegiance, Intrusion and Transnationalism", *International Review of Sociology*, Cilt 8, No. 2, 1998, s. 281.

yandan evrensel değerlerin, diğer taraftan Fransız kültürünün etkisi Müslümanların kimliğinin ve değerlerinin zayıflamasına sebep olmuştu.[132]

Her ne kadar İslam, Avrupa tarihinin içinde var olduysa da, pek konuşulmamış, konu edildiğinde uzak ve yabancı bir din olarak "biz" ve "onlar" düşüncesi çerçevesinde ele alınmıştır. Bu bakımdan, Müslümanların bu ülkelerde vatandaş sıfatında "diğerleri" ile eşit koşullara sahip olması kabul edilmesi zor bir durum olarak ortaya çıkmıştır.[133] Avrupa, kendi kimliğini onların dışlanmasıyla oluşturduğu bir grubu nasıl barındırabilirdi?[134] Müslümanları eşit kabul ederek, topluma entegre ederek Avrupa olmaya nasıl devam edebilirdi? Acaba "Avrupa" ve "İslam" bir arada var olabilecek miydi?

Fransa'da İslam'ın "sorun" haline gelmesini, Cezayir Savaşı (1954-62) ile başlatan bir görüş de bulunmaktadır.[135] Cezayir-Fransa ilişkilerinin Fransızların Cezayirlilere, Araplara ve Müslümanlara yönelik bakış açılarını olumsuz yönde etkilediği gerçektir. Bu konunun ayrıntıları aşağıda "Sömürgeciliğin Etkisi" başlığı altında ele alınacaktır. Bu noktada, Cezayir'in Fransa'nın parçası olduğu görüşünden vazgeçerek bu ülkenin bağımsızlığını kabul etmenin zorluğu ile iki tarafın birbirine uyguladığı karşılıklı işkencelerin savaşı daha da çirkinleştirmesinin, "Cezayirli" imajı üzerindeki etkisinin büyük olduğu belirtilmelidir.[136]

Diğer taraftan, önce Cezayir'deki bağımsızlık savaşının sonra da radikal hareketlerin Fransa'ya taşınması olumsuz Cezayirli/Müslüman/Arap görüşünü kuvvetlendirmiştir. Örneğin 1961 yılında 20 Fransız polisi, 200 Cezayirli öldürülmüştür.[137] Cezayir iç savaşı Fransa'ya terör şeklinde

---

[132] Catherine Wihtol de Wenden, "How can One be Muslim? The French Debate on Allegiance, Intrusion and Transnationalism", *International Review of Sociology*, Cilt 8, No. 2, 1998, s. 281.
[133] John L. Esposito, "Bir Batı Olgusu Olarak İslam", *Avrupa ve Amerika Müslümanları*, Shireen Hunter ve Huma Malik (der.), Can Demirkan, Deniz Öktem, Ercüment Asil, Asma Mermer (çev.), Gelenek, İstanbul, Temmuz 2003, s. 24.
[134] S. Sayyid, "Avrupa'nın Suskunluğu/Müslümanların Sesi", *Avrupa ve Amerika Müslümanları*, Shireen Hunter ve Huma Malik (der.), Can Demirkan, Deniz Öktem, Ercüment Asil, Asma Mermer (çev.), Gelenek, İstanbul, Temmuz 2003, s. 102.
[135] "The Melting-Pot that isn't", *Economist*, Cilt 360, No. 8232, 28 Temmuz 2001, ss. 50-52.
[136] "The Melting-Pot that isn't", *Economist*, Cilt 360, No. 8232, 28 Temmuz 2001, ss. 50-52.
[137] "The Melting-Pot that isn't", *Economist*, Cilt 360, No. 8232, 28 Temmuz 2001, ss. 50-52.

taşınmış, Paris metrosuna düzenlenen saldırıda 7 kişi ölmüş, 182 kişi yaralanmıştır.[138] Ayrıca Lyon metrosuna da saldırı düzenlenmiş, 1994 yılında Air France'a ait Cezayir–Paris seferini yapan bir uçak kaçırılmıştır. Bunun üzerine 1994 yılında 300 kişi tutuklanmıştır. Kendi ülkelerindeki fanatiklere yönelik muhalefeti Fransa üzerinden devam ettiren Cezayirliler arasından ılımlı olmakla suçlananların hayatî tehlikelerinin bulunduğu bilinmekteydi. Örneğin ılımlı olmakla suçlanan bir imam, Paris Camisi'nde öldürülmüştür.[139] Bazı derneklerin uyuşturucu ticareti ile yasa dışı yollarla, kimi zaman da yasal yollarla kazandıkları paraları Cezayirli teröristlere aktardıkları belirlenmiştir. Müslümanlara ait işyerlerinden "İslam vergisi" alınarak Cezayir'e gönderildiğinin ve şehir dışındaki bazı yerlerin Cezayir'de savaşmak üzere militan eğitimi için kullanıldığının ortaya çıkması, Fransa'da Cezayirlilere yönelik şüpheleri artırmış, Cihad'ın Fransa'ya taşındığı endişesine neden olmuştur.[140] Cezayirli fanatiklerin eylemlerini "Allah ve İslam" adına yapması, aynı sırada Cezayir'deki iç savaşta yine İslam adına yapılan vahşet "Cezayirli" ile "Müslüman" arasındaki bağlantının kuvvetlenmesine neden olmuştur. Bu sırada Cezayir'de İslam kimliği güçlenmeye, bu durum Fransa'daki endişenin boyutlarını artırmaya başlamıştır. Aslında Wihtol de Wenden, Cezayir'deki "yeniden İslamlaşma" ya da Müslüman kimliğinin pekişmesinin Cezayir'deki İslami terörizmin dışında gerçekleştiğini savunmaktadır.[141] Ancak İslamcı terörle Müslüman kimliği aynı anda geliştiğinden Fransa'da iki olgu ilişkili olarak algılanmış, Fransa'da "Cezayirli", "Müslüman" ve "Arap" aynı anlama gelmeye başlamıştır.

Her ne kadar Avrupa'daki Müslümanlar'ın homojen bir grup olduğu söylenemese de, çoğunlukla kendilerini geldikleri ülkeler ya da halen

---

[138] Janice Valls-Russell, "Islamic Terror in France", *New Leader*, Cilt 78, No. 9, 12 Nisan 1995, ss. 18-20.
[139] Janice Valls-Russell, "Islamic Terror in France", *New Leader*, Cilt 78, No. 9, 12 Nisan 1995, ss. 18-20.
[140] Catherine Wihtol de Wenden, "How can One be Muslim? The French Debate on Allegiance, Intrusion and Transnationalism", *International Review of Sociology*, Cilt 8, No. 2, 1998, s. 283.
[141] Catherine Wihtol de Wenden, "How can One be Muslim? The French Debate on Allegiance, Intrusion and Transnationalism", *International Review of Sociology*, Cilt 8, No. 2, 1998, s. 282.

yaşamakta oldukları Avrupa ülkeleri ile değil, öncelikle Müslüman kimlikleri ile tanımlamaktadır. Müslüman kimliği özellikle genç nüfus tarafından daha sık telaffuz edilmektedir. Bunun sebebi, üçüncü kuşak olmalarına rağmen, hâlâ göçmen veya yabancı olarak nitelendirilmeleridir.[142] Fransa'da yapılan bir araştırmaya göre, 1994 ve 2001 yılları arasında kendini "inanan ve ibadet eden bir Müslüman" olarak tanımlayanların sayısı yüzde 25 oranında artmıştır.[143]

Müslümanlar dışlandıkça dinî kimliklerine daha fazla sarılmışlar; bu kimlikleri nedeniyle de daha fazla dışlanmışlardır. Laiklik, çokkültürlülük, kimlik ve entegrasyon tartışmaları zaman zaman ve kimi çevreler tarafından Müslümanların tehdit olarak algılanmasını da beraberinde getirmiştir. Yabancı düşmanlığının yükselmesi, aşırı sağ siyasi partilerin güçlenmesi ve ırkçı saldırıların artması bu çerçevede düşünülebilir.

Avrupa'nın ilk ulus-devletlerinden olan Fransa, dünyanın en büyük kültürlerinden birine sahip olduğunu iddia etmektedir. Bu tarihsel özelliğine ve iddiasına bağlı olarak büyük sayıdaki göçmenleri asimile etmeyi başarmıştır. Geçen yüzyıllarda Belçikalıları, Almanları, İtalyanları, İspanyolları, Polonyalıları, Portekizlileri, Yahudileri, Ermenileri, Asyalıları eriten Fransa, 21. yüzyılda aynı başarıyı bir türlü gösterememektedir.[144] Göçmenlerin sorun olarak görülmesi de bu kapsamda düşünülmelidir. Bir başka ifadeyle göç sorununun temelinde Müslüman göçmenler bulunmaktadır. Avrupa'dan gelen göçmenlerin kendiliğinden asimile olurken, sonradan gelen Avrupa dışı Müslüman göçmenlerin asimile olmayı başaramadıkları ya da buna direndikleri ileri sürülmektedir. Asimile olamama ise "sorun"un temelini oluşturmuş, toplumsal, kültürel ve etnik gerilimler yaşanmaya başlanmıştır. Bunun da toplumsal düzeni ve uyumu olumsuz etkilediği düşünülmüştür. Çünkü Avrupa dışı göçün kontrol altına alınması toplumsal düzeni koruma

---

[142] Timothy M. Savage, "Europe and Islam: Crescent Waxing, Cultures Clashing", *The Washington Quarterly*, Cilt 27, No. 3, Yaz 2004, s. 30.
[143] Open Society Institute 2002, EU Accession Monitoring Programme, s. 76'dan naklen Timothy M. Savage, "Europe and Islam: Crescent Waxing, Cultures Clashing", *The Washington Quarterly*, Cilt 27, No. 3, Yaz 2004, s. 31.
[144] Michel Gurfinkiel, "Islam in France: The French Way of Life Is in Danger", *Middle East Quarterly,* Mart 1997.

amacını taşımaktadır. Nitekim, işgücü açığının Cezayir yerine Avrupa'dan – o dönemde Portekiz'den – karşılanmaya çalışılması asimile edilebilirlerin öncelikli olduğunu göstermektedir.[145] Fransa'da İtalyanlar Portekizlilere, Portekizliler Tunuslulara, Tunuslular ise Cezayirlilere tercih edilmiştir.[146] Göçe getirilen sınırlandırmaların ve kontrollerin her ne kadar kimi zaman 1970'li yıllardaki ekonomik krizle bağlantılı olduğu iddia edilse de, Silverman'e göre bu kontroller tamamen asimilasyon, etnik denge ve toplumsal uyum gibi sorunlara dayanmaktadır.[147]

Fransa, İtalya ile göç anlaşmasını imzaladıktan kısa süre sonra göçün kontrolünü kaybetmiş, Göç Ulusal Bürosu ülkeye giriş yapıp yerleşmiş olanların kaydını tutan bir daire haline gelmiştir. 1960'lı yılların ortalarına kadar süren bu kontrolsüz dönemde İtalya'dan gelen göçmenlerin sayısı azalmış, işgücü İspanya, Portekiz, Tunus, Fas, Yugoslavya ve yeniden Cezayir'den gelenlerle telafi edilmeye başlanmıştır. Bu dönemde çok farklı ülkelerden, kimi zaman yasa dışı yollarla gelen göçmenler her türlü güvenlikten ve siyasi haklardan yoksun oldukları gibi, yeterince örgütlenememiş ve diğer işçilerle yeterince entegre olamamışlardır.[148] Bu entegrasyon sorunu, Fransız devletini yeni tedbirler almaya yöneltmiştir. 1966 yılında "Nüfus ve Göç" *(La Direction de la Population et des Migrations)* adı ile yeni bir daire kurulmuştur. Her ne kadar ülkenin sistemli göç politikalarına ihtiyacı olduysa da, Sosyal İşlerden Sorumlu Bakan yasa dışı göçle mücadelenin bile anlamsız olduğunu, çünkü bu tür ayrıntılara takıldıkları müddetçe ülkede işgücü açığının kapanamayacağını söylemiştir.[149] İşgücüne duyulan ihtiyaç, göçün programlı olmasına engel

---

[145] Maxim Silverman, *Deconstructing the Nation. Immigration, Racism and Citizenship in Modern France*, Routledge, Londra ve New York, 1992, ss. 76-77.
[146] Sarah Collinson, *Europe and International Migration*, Pinter Publishers, Londra, 1993, s. 98.
[147] Maxim Silverman, *Deconstructing the Nation. Immigration, Racism and Citizenship in Modern France*, Routledge, Londra ve New York, 1992, ss. 76-77.
[148] Sarah Collinson, *Europe and International Migration*, Pinter Publishers, Londra, 1993, ss. 52-53.
[149] Sarah Collinson, *Europe and International Migration*, Pinter Publishers, Londra, 1993, s. 53.

olmuş, böylece devletin bir entegrasyon planı olmamış ve sorunlar büyümeye devam etmiştir.

İçişleri ve İstihdam Bakanlıkları tarafından yayınlanan 1972 tarihli *Marcellin-Fontanet* genelgesi göçün sebep olduğu toplumsal sorunların bir yansıması olarak kabul edilmektedir. Çünkü bundan böyle oturma izinleri, kirasını ödeyebilecekleri evi ve işi bulunanlara verilecektir. Aynı yıl iki genelge daha benzer şekilde göçü sınırlandırmayı düzenlemiştir.[150]

Müslümanların, herşeyden önce göçmen ve yabancı olmaları sebebiyle yaşamakta olduğu sorunlar toplumun tamamını etkilemektedir. Bu durumda aslında Müslümanların veya göçmenlerin sorunu toplum sorunu haline gelmektedir. Fransız devleti, kontrolsüz göç ve entegrasyon programı eksikliği nedeniyle çıkan sorunları kalıcı bir şekilde çözme yoluna gitmek yerine göçmenlerle kendi vatandaşlarını ayırma yoluna gitmiştir. Böylece ABD benzeri bir gettolaşma ortaya çıkmıştır. 1950'li yıllarda göçmenler için banliyölerde ucuz evler yapılmıştır.[151] Göçmenler için yapılan konutlarla ilgili daha ayrıntılı tartışma "Müslümanların Entegrasyonu mu Asimilasyonu mu" başlığı altında yapılacağından burada sadece değinilmektedir. Her ne kadar Fransız gettolarını kimileri ABD'ye benzetse de arada önemli farklar bulunmaktadır. İngiltere ve ABD'de her millet kendi mahallesinde yaşamaktadır ve kültürel farklılık tehdit olarak görülmez. Fransız sisteminde ise gettolarda tek bir millet bulunmaz, çok çeşitlidir, üstelik her zaman aralarında Fransızlar da vardır. Anglosaksonların aksine Fransız sisteminde tek bir milletten oluşan gettolar tehlikedir, bu nedenle buna izin verilmez.[152] Gurfinkel, ABD'deki azınlıklarla Fransa'dakilerin karşılaştırılması durumunda Fransa'daki durumun daha zor olduğunun anlaşılacağını ileri sürmektedir. Çünkü, Fransa, etnik farklılıklara ilaveten dinî farklılıklar da içermektedir. ABD'deki Hispanikler ve siyahlar Hristiyandır ve Amerikan toplumu ile pek çok ortak değere sahiptir. Ancak Gurfinkel'e göre Fransa'daki azınlıklar çok

---

[150] Sarah Collinson, *Europe and International Migration*, Pinter Publishers, Londra, 1993, s. 56.
[151] "The Melting-Pot that isn't", *Economist*, Cilt 360, No. 8232, 28 Temmuz 2001, ss. 50-52.
[152] Maxim Silverman, *Deconstructing the Nation. Immigration, Racism and Citizenship in Modern France*, Routledge, Londra ve New York, 1992, s. 98.

yabancı bir kültüre sahiptir ve kendilerini bambaşka bir millet olarak görürler.[153]

Sadece mahallelerde değil, başka alanlarda da tek milletin ya da Müslümanların toplanması Fransa'da istenmeyen bir durumdur. Örneğin, bir sınıftaki Müslümanların oranı toplam öğrenci sayısının yüzde 20'sini geçerse genel öğrenme düzeyini yavaşlattığına inanılır. Yine genel görüşe göre bir apartmanda yüzde 10-15 oranında "farklı yabancı" aileler yaşıyorsa, modern bir yaşama uygun ortam yoktur.[154]

Fransa, "tek ve bölünemez cumhuriyet" *(La France une et indivisible)* ilkesi doğrultusunda asimilasyoncu, tek tip bir ulus modelini benimsemiştir. Bu Jacobin sloganı çerçevesinde Fransa, çoğulculuk ve çokkültürlülük düşmanı olmuş, her türlü etnik ve bölgesel farklılıklar görmezden gelinerek homojenlik savunulmuştur. Bu durumda, Avrupa kültüründen çok farklı olan Müslümanların bu sistem içinde eritilmesi zor olmuş; böylece Müslümanlar kültürel bir sorun olarak kabul edilmiş; üstelik bir de ulusal bütünlüğe ve Fransız kimliğine tehdit olarak görülmeye başlanmıştır. Bir başka ifadeyle, asimile olmayan göçmenlerin tek, bölünmez ve laik cumhuriyetin değerlerini tehdit ettiği inancı hakim olmuştur.[155] Müslümanların Hristiyan Fransızlara göre daha yüksek olan doğum oranları, asimile edilemeyen bu grubun çoğalması anlamına geldiğinden, Fransa'nın Fransızlığının kaybedileceği endişesi var olmuştur. Ancak Jacobinizmin biyolojik ırkçılıktan farklı olduğu, kültürel bağlamda ele alınması gerektiği belirtilmelidir. "Yabancı düşmanlığının artması" başlıklı bölümde ırkçılık konusu ele alınacaktır.

Soruna çözüm, sadece Müslüman göçmenlerin sayılarının kontrol altında tutulması şeklinde değil, aynı zamanda mevcut göçmenlerin entegrasyonlarının sağlanması şeklinde düşünülmüştür. Bu "entegrasyon ve kontrol" şeklindeki çözümün; uyumlu toplumsal ilişkiler, ekonomik refah ve

---

[153] Michel Gurfinkiel, "Islam in France: The French Way of Life Is in Danger", *Middle East Quarterly,* Mart 1997.
[154] Maxim Silverman, *Deconstructing the Nation. Immigration, Racism and Citizenship in Modern France*, Routledge, Londra ve New York, 1992, s. 75.
[155] Dominique Schnapper, *L'Europe des Immigrés*, Éditions François Bourin, Paris, 1992, s. 115.

ulusal dengenin korunması çerçevesinde, Fransız toplumundaki "etnik olarak farklı" insanların sayısının sınırlandırılması ile mümkün olacağına inanılmıştır. Silverman'e göre sorunun; toplumsal, ekonomik ve ulusal sorunların uluslararası kapitalizm, yetersiz sosyal program ya da hükümetler nedeniyle değil de, Avrupa dışı göçmenlerin sayılarının fazlalığı sonucu yaşandığı düşünülmüştür. Silverman, Müslüman göçmenlerin toplum için tehdit olduğuna inanılması nedeniyle başarılı toplumsal ilişkilerin, ancak etnik ve ırkçı kontrollerle sağlanacağının genel kanı olduğunu iddia etmektedir.[156]

Silverman, sorunun önemli bir noktasının, artık başka bir ülkede değil de aynı ülkede birlikte bulunulan "yabancı" ile araya "mesafe" koyma çabası olduğunu ileri sürmektedir. Mesafe, dışlama ile konulur. Yabancının farklılıkları, dışlama için de mesafe için de yeterlidir.[157] Bu bağlamda göçmenler/yabancılar/Müslümanlar için kullanılan terimlere dikkat çekmek gerekmektedir. Tezin ilerleyen bölümlerinde terminolojiden bahsedilecektir, ancak belirtilmesi gereken nokta, göçten söz edilirken "işgal" ya da "istila" gibi sözcüklerin kullanılması ile, göçmenlerin "düşman" ve "barbar" haline getirildikleridir.[158]

Fransız devletinin politikalarında ikilem söz konusudur. Bir yandan ihtiyaç duyulduğu için göçmenleri davet etmekte, diğer yandan ayrımcı tutumlar sergilemektedir. Burada sorun, Müslümanların görünür olmasıdır. Onlar görünmedikçe herşey yolundadır. Örneğin, konut politikaları, Silverman'e göre tam bir ikilemdir. Buna da "asimilasyon ikilemi" denir. Bu ikilem, bugünün Fransası'nda asimilasyonun, Avrupalılarla Avrupalı olmayanlar arasındaki kültürel farklılıkların yeniden kurulması şeklinde formüle edilmesidir.[159]

---

[156] Maxim Silverman, *Deconstructing the Nation. Immigration, Racism and Citizenship in Modern France*, Routledge, Londra ve New York, 1992, s. 84.
[157] Maxim Silverman, *Deconstructing the Nation. Immigration, Racism and Citizenship in Modern France*, Routledge, Londra ve New York, 1992, s. 107.
[158] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 28.
[159] Maxim Silverman, *Deconstructing the Nation. Immigration, Racism and Citizenship in Modern France*, Routledge, Londra ve New York, 1992, s. 103.

Göç devletin kararıdır. Çünkü işgücüne ihtiyacı olan devlet, sınırlarını yabancılara kendi isteği ile açmıştır. Ancak göç; ekonomik, toplumsal, demografik ve kültürel açılardan getirisi götürüsünden daha fazla olduğu müddetçe arzu edilen bir süreçtir.[160] İşçi açığı olan Avrupa ülkeleri, ilk dönemlerde göçe sıcak bakmış ve farklı etnik kökene sahip yabancılara yönelik olumsuz tavırları sınırlı düzeyde kalmıştır.[161] Ancak zamanla birçok görüşe göre farklı nedenlerle göçmenlere ihtiyaç kalmadığı, artık gereksiz oldukları, hatta ülkelerine geri dönmeleri gerektiği inancı yaygınlaşmıştır.

Kimilerine göre Fransa'daki ırkçılığın temelinde işsizliğin artması gibi ekonomik nedenler bulunmaktadır. Kimilerine göre ise, yabancı kökenli olmak çok önemli değildir, Katoliklik dışında bir dinden olmak yeterlidir.[162] Bir başka görüş, göçmenlere yönelik ırkçılığın temelinde ırk ya da dinden ziyade, "sınıf"ın daha etkili olduğu yönündedir.[163] Çünkü sorunların çoğunlukla eğitimsiz, fakir ve suçlu alt sınıf göçmenlerle yaşandığı ileri sürülmektedir. Nitekim, 20-29 yaşlarındaki Kuzey Afrikalılar arasındaki işsizlik oranı yüzde 40, hatta kimi bölgelerde yüzde 50 iken[164], bu oranın Fransızlar arasında yüzde 11 olduğunu belirtmek gerekir.[165] Walzer, azınlıkların aynı zamanda ekonomik olarak da alt sınıfta yer alması durumunda, hoşgörüsüzlüğün çok daha vahim bir[166] hal aldığını ileri sürmektedir. Ancak gerçek sebebin, bunların tamamının toplamından oluştuğunu ileri sürmek daha doğru görünmektedir. Çünkü, dinî inanç, yabancı köken ve sosyo-ekonomik statü birleştiğinde belli bir kültür ortaya çıkmaktadır. Bizim iddiamız, zaten sorunların en önemli sebebinin "kültürel" ağırlıklı olduğu yönündedir.

Göçmenlere yönelik olumsuz düşüncelerin sebebi ister ekonomik, ister kültürel, ister sınıfsal olsun, sonuçta göçmenlerin istenmediği bir

---

[160] Grete Brochman, *European Integration and Immigration From Third Countries*, Scandinavian University Pres, Oslo, 1996, s. 22.
[161] Sarah Collinson, *Europe and International Migration*, Pinter Publishers, Londra, 1993, s. 30.
[162] Joel S. Fetzer, *Public Attitudes Toward Immigration in the United States, France, and Germany*, Cambridge University Pres, Cambridge, 2000, s. 114.
[163] Christopher Caldwell, "The Crescent and the Tricolor", *Foreign Affairs*, Kasım 2000, s. 22.
[164] Christopher Caldwell, "The Crescent and the Tricolor", *Foreign Affairs*, Kasım 2000, s. 30.
[165] Thomas Sancton, Tala Skari, "Mixing Bowl", *Time Europe*, Cilt 155, No. 23, 12 Haziran 2000.
[166] Michael Walzer, *Hoşgörü Üzerine*, Abdullah Yılmaz (çev.), Ayrıntı, İstanbul, 1998, s. 72.

gerçektir. Halbuki halen düşük doğum oranına sahip Avrupalıların yaşlanan nüfusu telafi etmeleri için göçmenlere ihtiyacı bulunmaktadır. Fransa'da göçmenlerin ülkeye özellikle ekonomik açıdan katkısı öğretilmemekte, konu edilmemektedir.[167]

Belirtilmesi gereken önemli bir nokta, Fransa'ya gelen göçmenlerin ağırlıklı olarak İtalyan olduğu 19. yüzyılın sonlarında, İtalyanlara yönelik düşmanca tavırlara bakıldığında, daha sonra Müslümanlara yapılan hareketlerle benzerliğidir. 1930'larda Mussolini'den kaçan İtalyanlar ve İç Savaş nedeniyle ülkelerini terk eden İspanyollar, Fransa'da faşist ve nazi çok sayıda örgütlenmelerle ve saldırılarla karşılaşmışlardır.[168] İtalyanların gerek Katolik olmaları, gerekse Akdeniz kültürüne sahip olmaları bakımından Fransızlarla yakınlık içinde bulunmalarına rağmen, onlar da ırkçı hareketlerden, bir dönem için, kurtulamamışlardır.[169] İtalyanların, geleneksel Katolik kültürleri nedeniyle asimile olmalarının mümkün olmadığına inanılmıştır.[170] Ne var ki, bir kısmı asimile olup ortadan kaybolduğunda[171] ve İtalyanlardan çok daha "farklı" insanların Fransa'ya gelmeye başlaması ile hedef değişmiştir. İtalyanlara yönelik olumsuz bakış açısı Fransa ile sınırlı kalmamıştır. Hollanda'da pek çok bar, cafe, disko benzeri yerlerin kapısında "İtalyanlar Giremez" şeklinde yazılar asılmıştır. Hollandalılarla İtalyanlar arasında çatışmalar çıkmış, polis İtalyanlara karşı tavır almış ve onlara sert tutum sergilemiştir. Hatta, bunun üzerine İtalyan işçiler greve gitmiştir.[172]

Müslüman nüfusun farklı boyutları vardır. Entegrasyon, asimilasyon, vatandaşlık ve kimlik meseleleri bu boyutların temelini

---

[167] Maxim Silverman, *Deconstructing the Nation. Immigration, Racism and Citizenship in Modern France*, Routledge, Londra ve New York, 1992, s. 10.
[168] M. Şehmus Güzel, *Fransa'da Aşırı Sağ ve Irkçılık*, Belge Yayınları, İstanbul, 1995, s. 82.
[169] Joel S. Fetzer, *Public Attitudes Toward Immigration in the United States, France, and Germany*, Cambridge University Pres, Cambridge, 2000, ss. 58-59.
[170] Catherine Wihtol de Wenden, "North African Immigration and the French Political Imaginary", *Race, Discourse and Power in France*, Maxim Silverman (der.), Avebury, Aldershot, 1991, s. 99.
[171] Çoğu yazar İtalyanların, Portekizliler, İspanyollar gibi Avrupalı göçmenlerle birlikte asimile olduğunu ileri sürmektedir. Ancak bizim görüşümüze göre İtalyanlar ortadan kaybolmamış, sadece entegre olmuşlardır. Kendilerinden daha "farklı" bir grubun gelmesi ile aslında asimile olmayan Avrupalı göçmenler görünmez olmuşlardır.
[172] Christopher Bagley, "Immigrant Minorities in the Netherlands: Integration and Assimilation", *International Migration Review*, Cilt 5, No. 1, İlkbahar 1971, s. 24.

oluşturmakta, bu azınlıkla ilgili tartışmalar ve "sorun"lar genellikle bu alanlarda dönmektedir. Bizim kanımızca Fransa'da Müslümanların sorun haline gelmesinin temelinde ülkeye yerleşerek, Fransızların arasına Müslüman kimliği ile karışmaları ve böylece "ortaya çıkarak" "görünür" hale gelmeleri bulunmaktadır.

Üzerinde tartışılması gereken bir nokta da, "Müslüman kimdir?" sorusuna nasıl cevap verilebileceğidir. Sadece kökeni çoğunlukla Müslüman nüfusa sahip olan ülkelerden olanlar mı, Müslüman dindarlar mı, yoksa kendilerini Müslüman kimliği ile tanımlayanlar mı? Bu gruptakilerden hangisinin Avrupa için "sorun" olduğu açık değildir. Avrupa'daki Müslümanların yüzde 60'ının "kültürel Müslüman" olduğunu ileri süren Mandaville, bu grubun ibadet etmediğini, dinin kimliklerinde hiçbir öneminin bulunmadığını, sadece ismen ya da köken olarak Müslüman olduklarını savunmaktadır.[173]

Artık görünür olan Müslümanlar öncelikle yabancı düşmanlığının artmasına neden olmuştur. Yukarıda kısaca değinildiği gibi göçmenlere yönelik düşmanlığın temelinde ekonomik, kültürel, dinî çeşitli nedenler ve medya gibi başka etkenler bulunmaktadır.

[173] Peter Mandaville, "Reimagining Islam in Diaspora", *Gazette*, Cilt 63, No. 2-3, 2001, s. 172.

II. BÖLÜM: MÜSLÜMAN NÜFUSUN ETKİSİ

A. Yabancı Düşmanlığı

1. Yeni Bir Irkçılık Türü

Müslümanların Avrupa'da yerleşik hale gelmesi ile bu ülkelerde, toplumsal, siyasi, psikolojik ve ekonomik alanlarda pek çok değişiklik meydana gelmiştir. Bir başka ifadeyle, Müslümanlar Avrupa ülkelerini dönüştürmeye başlamışlardır. Bu değişikliklerden biri de, hem yabancı düşmanlığının artması hem de farklı bir ırkçılık türünün ortaya çıkmasıdır.

Aslında ırkçılık Batı kültürünün bir parçasıdır; devam eden ve yeni olmayan bir olgudur. Yabancı düşmanlığı 20. yüzyıl boyunca Avrupa'da var olmuştur.[174] Edward Said, *Oryantalizm* adlı eserinde, yüzyıl önce her Avrupalının ırkçı, emperyalist ve tam anlamıyla *ethnocentric* olduğunu ileri sürmektedir.[175] Yabancı korkusu *(xenophobia)*, aşağıda tanımı yapılacak olan "kültürel ırkçılık" kavramı çerçevesinde "farklı" ve "yabancı" olan bireylerden duyulan korkudur; aynı zamanda "herkesden farklı olanlara" yönelik düşmanlığı da içerir.[176]

Ancak, yabancı düşmanlığı artık biyolojik ırk temelli olmaktan öte, kültürel özelliklere dayanmaktadır. Zaten ırklarla ilgili biyolojik ve genetik çalışmaların kategorilendirmeleri ve bulguları hiçbir zaman gerçek bilimsel sonuçlar olmamıştır.[177] Irkın bilimsel olarak anlamsızlığı ve sadece bir mit olduğu sık sık dile getirilmiştir. Tıbbî ya da biyolojik bir önemi olmasa da,

---

[174] Jens Rydgren, "Meso-level Reasons for Racism and Xenophobia Some Converging and Diverging Effects of Radical Right Populism in France and Sweden", *European Journal of Social Theory*, Cilt 6, No. 1, 2003, s. 55.
[175] Edward Said, *Orientalism*, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1978, s. 204.
[176] Jens Rydgren, "Meso-level Reasons for Racism and Xenophobia Some Converging and Diverging Effects of Radical Right Populism in France and Sweden", *European Journal of Social Theory*, Cilt 6, No. 1, 2003, s. 48.
[177] Linda Vigilant, "Race and Biology", *Global Convulsions Race, Ethnicity, and Nationalism at the End of the Twentieth Century*, Winston A. Van Horne (der.), State University of New York Press, New York, 1997, ss. 58-59.

toplumsal bir olgu olduğu gerçektir.[178] Sadece ten rengi ile sınırlı olmayan ırkçılık, kültürel farklılıkları ihtiva etmeye başlamıştır.[179] Etnik ayrımcılık renk, kültür ve coğrafî orijini ihtiva etmektedir.[180] Yeni olan nokta, listedeki Yahudi, çingene ve eşcinsellere Asyalıların, siyahların ve Müslümanların eklenmesidir.[181]

Söz konusu olan yeni tür yabancı düşmanlığı, "xeno-ırkçılık" olarak adlandırılmaktadır. Sivanandan tarafından geliştirilen kavram, "globalleşme sebebiyle yerlerinden ve mülklerinden olan ve Avrupa'ya fırlatılanlar" için kullanılmaktadır. 1990'lı yıllarla birlikte görülmeye başladığı ileri sürülen xeno-ırkçılığın, renk gözetmeksizin her tür yabancıyı hedef aldığı savunulmaktadır.[182]

Bugünkü yabancı düşmanlığı, Avrupa'da yıllardır yaşamakta olan etnik grupları da hedef alacak kadar genişletilmiştir. Bunun sebebi, söz konusu etnik grupların Müslüman olmasıdır. İslam tehdit olarak görüldüğü için, bu dinin mensupları olan Müslümanlar, Avrupa ülkelerinin vatandaşları dahi olsa, bu ülkelerde de doğmuş olsa, xeno-ırkçılığın hedefi içindedir.[183]

Irkçılık, biyolojik olarak farklı ırktan olanlar arasında eşitsizlik ve hiyerarşik düzen olması gerektiğini ileri süren bir ideolojidir. Bu tanımdaki ırkçılık II. Dünya Savaşı sonrasında Batı Avrupa'da etkisini yitirmiştir. Taguieff'in "farklılıkçı ırkçılık" *(racisme différencialiste)*, Wieviorka'nın "kültürel ırkçılık" *(racisme culturelle)* şeklinde ifade ettiği bu yeni ırkçılık, biyolojik ırklar arasında değil kültürler/etniler arasındaki farklılıklara ve üstünlüklere

---

[178] Ronald E. Hall ve Jonathan Livingston, "Psychological Colonization: The Eurocentrism of Sociology vis-à-vis Race", *Current Sociology*, Cilt 51, No. 6, Kasım 2003, ss. 637, 638.
[179] T. Modood vd., *Ethnic Minorities in Britain: Diversity and Disadvantage*, Policy Studies Institute, Londra, 1997'den naklen Fatima Husain ve Margaret O'Brien, "Muslim Communities in Europe: Reconstruction and Transformation", *Current Sociology*, Cilt 48, No. 4, Ekim 2000, s. 3.
[180] Fatima Husain ve Margaret O'Brien, "Muslim Communities in Europe: Reconstruction and Transformation", *Current Sociology*, Cilt 48, No. 4, Ekim 2000, s. 4.
[181] Pieter Sjoerd van Koningsveld, "Müslüman Varlığına Avrupa'nın Tepkisi", *Avrupa ve Amerika Müslümanları*, Shireen Hunter ve Huma Malik (der.), Can Demirkan, Deniz Öktem, Ercüment Asil, Asma Mermer (çev.), Gelenek, İstanbul, Temmuz 2003, s. 80.
[182] A. Sivanandan, "Poverty is the New Black", *Race & Class*, Cilt 43, No. 2, 2001'den naklen Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 4.
[183] Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 4.

dayanmaktadır. Kültürel ırkçılıkta, farklı etnik gruplar kaliteyi düşüreceğinden ayrı tutulmalıdır.[184] Silverman, bu ırkçılık türünün, uluslararası iş gücü dolaşımının yoğun olduğu ve ulus-devletin kriz içinde bulunduğu sömürge sonrası dönemden geldiğini ileri sürmektedir.[185]

Bu noktada ilginç bir görüşün belirtilmesi gerekir. Irkçılığın son derece olumsuz bir imajının bulunması nedeniyle, eleştirilerin Araplara değil İslam'a yöneltildiği ileri sürülmektedir. "Arap" bir ırk olduğundan, "ırkçı" damgasını yememek için İslam'ın konu edilmesinin daha entelektüel göründüğü savunulmaktadır.[186] Yahudilerin, Avrupa'ya yerleştiklerinde, farklı bir din mensubu olmalarının ve İsa'nın katili oldukları yönündeki inancın yanısıra farklı ırktan olmaları da, anti-semitizme neden olmuştur. Müslümanlar ile Yahudiler arasında paralellik kurulmakla birlikte, bugün ırk konusu bastırılmakta, din ve tarihî konular ön plana getirilmektedir.[187]

Avrupa'da Müslümanları hedef alan yabancı düşmanlığı, 1990'lı yıllardan başlayarak artış eğilimi göstermiştir. Özellikle 11 Eylül sonrasında ırkçı davranışlar daha yaygın ve sert hale gelmiştir. Pek çok ülkede yayınlanan raporlar, Müslümanlara yönelik ırkçılıkta artış olduğunu saptamaktadır.

International Helsinki Federation for Human Rights tarafından 7 Mart 2005 tarihinde yayınlanan rapor, 11 Eylül 2001 sonrasında Avrupa Birliği ülkelerinde yaşayan Müslümanlara yönelik ayrımcılıkta artış olduğunu ortaya koymuştur. Raporda, düşmanca davranışların özellikle terörle mücadele çerçevesinde yaygınlık kazandığı, aynı zamanda taciz ve saldırıların da arttığı gözlemlenmiştir.[188] Kendileriyle mülakat yapılan

---

[184] Jens Rydgren, "Meso-level Reasons for Racism and Xenophobia Some Converging and Diverging Effects of Radical Right Populism in France and Sweden", *European Journal of Social Theory*, Cilt 6, No. 1, 2003, s. 48.
[185] Maxim Silverman, *Deconstructing the Nation. Immigration, Racism and Citizenship in Modern France*, Routledge, Londra ve New York, 1992, s. 104.
[186] Adam LeBor, *A Heart Turned East. Among the Muslims of Europe and America*, St. Martin's Press, New York, 1998'den naklen Robert J. Pauly, Jr., *Islam in Europe: Integration or Marginalization?*, Ashgate, Aldershot, 2004, s. 44.
[187] Aristide R. Zolberg ve Long Litt Woon, "Why Islam is like Spanish: Cultural Incorporation in Europe and the United States", *Politics & Society*, Cilt 27, No. 1, Mart 1999, s. 16.
[188] Elitsa Vucheva, "Anti-Muslim Discrimination in EU on the Increase", *EUObserver*, 8 Mart 2005, http://www.euobserver.com/?sid=9&aid=18619

Müslümanların yüzde 80'i inançları nedeniyle ayrımcılığa uğradıklarını ileri sürmüştür. Bu oran, 1999 yılında yüzde 35 iken, 2000 yılında yüzde 45'e çıkmıştır. Raporda, Avrupa Birliği ülkelerinde, Müslümanların "içimizdeki düşman" olarak gösterilmesi nedeniyle "yabancı" olarak görüldükleri ve kendilerine yönelik saldırıların arttığı ileri sürülmüştür.[189]

Aynı raporda, İsveç'te her beş işten birinin Arap isme sahip olanlara kapalı olduğu iddia edilmiştir.[190] Öte yandan Hollanda istihbaratı, 2005 yılının Nisan ayında ülkede aşırı sağ yönünde radikalleşme eğiliminin ciddi boyutlara ulaşmakta olduğu konusunda uyarıda bulunmuştur. Müslümanlara ait dernek, okul gibi kuruluşlara yönelik saldırılarda artış tespit etmiş, ırkçı radikallerin yaşlarının 17 civarında olduğunu saptamıştır. İstihbaratın yorumuna göre, ırkçılar İslamcı radikallerden daha tehlikelidir.[191]

Fransa'da İnsan Hakları Ulusal Komisyonu, 2005 yılında hazırladığı raporda, ülkede ırkçı saldırı kaydedilmeyen hiçbir hafta olmadığını belirtmiştir.[192] 2004 yılını değerlendiren rapor, Yahudi ve yabancı düşmanlığı ile ırkçılık eylemlerinin 2003 yılında 833 iken, 2004 yılında 1.595'e yükseldiğini ortaya koymuştur. Müslümanlara yönelik şiddet eylemlerinin çoğunun arkasında aşırı sağın bulunduğu da rapordaki iddialar arasındadır.[193] Dönemin İçişleri Bakanı Dominique de Villepin, Fransa'da ırkçılığın her türlüsünün mevcut olduğunu ileri sürerek, sadece yabancılara yönelik değil, yabancılardan da Fransızlara yönelik ırkçı hareketlerin son yıllarda arttığını belirtmiştir.[194]

Irkçılıkla mücadele eden *SOS Racisme* adlı grubun hazırladığı rapor, bazı şirketlerin işe alımlarda yabancıların başvurularını dikkate almadığını ortaya koymuştur. Grubun başkan yardımcısı Samuel Thomas,

---

[189] Elitsa Vucheva, "Anti-Muslim Discrimination in EU on the Increase", *EUObserver*, 8 Mart 2005, http://www.euobserver.com/?sid=9&aid=18619

[190] Elitsa Vucheva, "Anti-Muslim Discrimination in EU on the Increase", *EUObserver*, 8 Mart 2005, http://www.euobserver.com/?sid=9&aid=18619

[191] "Alarm over Radicalisation of Dutch Youth", *Expatica News*, 4 Nisan 2005, http://www.expatica.com/source/site_article.asp?subchannel_id=1&story_id=18699&name=Alarm+over+radicalisation+of+Dutch+youth

[192] "Insultes, Coups, Intimidations, Incendies... ", *Libération*, 21 Mart 2005.

[193] Catherine Coroller, "La Violence Raciste Redouble en France", *Libération*, 21 Mart 2005.

[194] "Fransa: Bizde ırkçılığın her türlüsü var", *AB Haber*, 18 Nisan 2005, http://www.abhaber.com/haber_sayfasi.asp?id=4552

Fransa'daki yabancıların ya da yabancı kökenli Fransızların iş bulmakta büyük zorluklar yaşadığını ileri sürmüştür.[195]

Diğer taraftan, özellikle Almanya sınırına yakın yerlerde neo-Nazi sayısının artmakta olması hükümeti endişelendirmektedir. 2005 yılının Şubat ayında dönemin İçişleri Bakanı Dominique de Villepin, "tehdit" ve "tehlike" olarak gördüğü bu gruplarla mücadele amacıyla istihbarat servisinde yeni bir birim oluşturulmasını talep etmiştir. Fransa'da 3.000 civarı neo-Nazi grup mensubu olduğu tahmin edilmektedir.[196]

Fransa'da ırkçılığın mevcut olduğunu, hatta artmakta olduğunu gerek çeşitli ulusal ve uluslararası kuruluşlar, gerekse siyasetçiler kabul etmektedir. Öte yandan, ırkçılık karşıtlığı da mevcuttur. Ancak, ırkçılıkla mücadele eden siyasi hareketler ve sivil toplum örgütleri, 1990'lı yıllarda yabancı düşmanlığının özellikle siyasette fazlasıyla prim yapmaya başlamasıyla zayıflamıştır. Bu durum ise, pek çok Müslüman gencin, birşeylerin düzeleceğinden ümidini keserek yeniden İslamcı kimliğine sarılmasına sebep olmuştur.[197] Yine de Fransa'da ırkçılık karşıtları ile çokkültürlülüğü savunanlar vardır. Üstelik, garip bir çelişki ile zaman zaman ırkçılar karşısında ırkçılık karşıtları çok daha güçlü olabilmektedir. 2002 yılında yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerinde aşırı sağ lider Le Pen'in ikinci sıraya kadar yükselerek ikinci tur oylamaya kalması Fransızları harekete geçirmiştir. Le Pen'e karşı yürüyüşler yapılmış, ırkçılık lanetlenmiştir.

Bir taraftan ırkçılığın artmakta olduğu Fransa'da, diğer yandan da farklı milletlerden ve dinlerden olan insanların ülkeyi zenginleştirdiğine inananlar ile ırkçılığı ve ayrımcılığı kınayanların sayısı da artmaktadır. Fransızların çoğu, ırkçılıkla mücadele çerçevesinde daha sert tedbirlerin alınmasından yana iken, İslam dini ile ilgili olumlu görüşlere sahip olanların sayısında düşüş görülmektedir.[198] Fransa'daki bu çelişkili durum, ülkenin büyük sömürge gücü olması nedeniyle yabancılara/farklı renk ve kültürdeki

[195] Tonino Serafini, "Discrimination à l'embauche", *Libération*, 21 Mart 2005.
[196] Barbara Schulte, "Fransa'da Neonazi Gruplarla Mücadele", *DW*, 3 Şubat 2005.
[197] Farhad Khosrokhavar, *L'Islam des Jeunes*, Flammarion, Paris, 1997'den naklen Gilles Kepel, *Cihat. İslamcılığın Yükselişi ve Gerilemesi*, Haldun Bayrı (çev.), Doğan Kitap, İstanbul, Temmuz 2001, s. 351.
[198] Catherine Coroller, "La Violence Raciste Redouble en France", *Libération*, 21 Mart 2005.

insanlara alışkın olması, ancak onlarla daimî olarak birlikte yaşama konusunda sorunlar yaşadığı şeklinde açıklanabilir.

Irkçı eylemler, göçmenleri/yabancıları, ABD'de olduğu gibi hak talep edebilmek için tek geçerli yol olarak görünen "azınlık cemaati" içine hapsetmektedir.[199] Cemaatin içine hapsolunması, hem entegrasyonu sorunlu hale getirmekte hem de neo-Nazi benzeri gruplara karşı örgütlenmelere neden olmaktadır. Özellikle Almanya'daki gençler arasında *street gangs* denilen ve kendi müzik türleri ile öne çıkan, ırkçılığa ve asimilasyona "direniş" grupları yaygındır.[200] Bu gruplar nadiren şiddete başvurmakta, ancak zaman zaman bir çeşit savunma veya direnme yöntemi olarak kendilerine radikal İslam'ı seçmektedirler. 2005 yılının Ekim ve Kasım aylarında Fransa'nın banliyölerinde meydana gelen isyan hareketleri, bugüne kadar en şiddetli eylem olmuştur.

Avrupa genelinde, Müslümanların sayısı arttıkça yabancı düşmanlığı da buna paralel bir artış göstermiş, biyolojik ırkçılık yerini kültürel ırkçılığa bırakmıştır. Irkçıların gerekçeleri çeşitlidir. Açıkça dinî ve kültürel nedenler ileri sürenler kadar, güvenlik konusunu ön plana çıkaranlar da mevcuttur. Bu bakımdan, yabancı düşmanlığı tek bir sebebe bağlanamaz. Çoğu zaman açıkça ırkçılık yapmaktan kaçınan aşırı sağ siyasetçiler, göç karşıtlığının temeli olarak ekonomik nedenleri ve güvenlik gerekçelerini ileri sürmektedirler. Fakat kültürel nedenlerin daha ağır bastığı görülmektedir. 11 Eylül sonrasında ise, güvenlik sorunu ile birleştirilen İslam fobisi bir başka sebep olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda, göç konusunun siyasileşmesi, insanların göç sorununun siyasi süreç nedeniyle ortaya çıktığını ve farklı siyasi sorunlara neden olduğunu düşünmesine yol açmıştır.[201]

---

[199] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 96.
[200] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 110.
[201] Jens Rydgren, "Meso-level Reasons for Racism and Xenophobia Some Converging and Diverging Effects of Radical Right Populism in France and Sweden", *European Journal of Social Theory*, Cilt 6, No. 1, 2003, s. 56.

2. Ekonomik Sebepler

1970'li yılların başındaki petrol krizi nedeniyle yaşanan ekonomik sıkıntılarla birlikte işsizlik ortaya çıkınca, Avrupa hükümetlerinin ilk aldığı tedbir göç alımını durdurmak olmuştur. Bu şekilde işsizliğin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bugün, ekonomik sıkıntıların arttığı bir başka dönemin içindeyiz. Yine işsizlik başlıca sorun olarak durmakta ve yine göçmenlerin fazlalık olduğu düşünülmektedir. "Millî" duygularla birleştirildiğinde, yabancıların yerlilerin işlerini ellerinden aldığı ileri sürülerek, yabancı düşmanlığı yapılmaktadır.

Göçmenlerin işsizlik konusunda sorun teşkil ettiği iddiasında az da olsa doğruluk payı bulunmaktadır. Çünkü, iş piyasasında iş imkanı sayısı sabittir. Üstelik, göçmenlerin ülkeye girişi ya da nüfuslarının artışı ekonomik büyüme ile doğru orantılı bir şekilde gerçekleşmemektedir. Bu bağlamda, her işe giren kişi, gerçekten de bir başka kişinin açıkta kalmasına sebep olabilmektedir. Ancak, bu mücadelenin göçmenler ve yerliler arasında geçmekte olduğu düşüncesi yanıltıcı görünmektedir. Çünkü, bir işi bir yerlinin elinden alabilmesi için göçmenin de en az yerliler kadar nitelikli olması gerekmektedir. Üstelik, işten birini çıkarıp yerine yeni eleman almak çok daha maliyetlidir.[202]

Bir başka iddia ise, göçmenlerin daha az ücrete razı olmaları nedeniyle işverenler tarafından tercih edilmesidir. Ancak, bu iddiayı doğrulayacak yeterli kanıt bulunmamaktadır. Böyle bir durumun gerçekleşebilmesi için, ciddi boyutlarda ırk ve uyruk ayrımı yapılması gerekmektedir.[203]

Göçmenlerin sayıca artması, çalışma piyasasını olumsuz etkiler. Çünkü iş arayanların sayısı arttıkça rekabet artacak, bir yandan işsizlik yükselirken ve iş bulmak zorlaşırken, diğer yandan maaşlar düşecektir. Ancak, sadece göçmen sayısının artması, örneğin birdenbire iki katına

[202] George J. Borjas, The Impact of Immigrants on the Employment Opportunities of Natives, OECD Raporu, 1991, ss. 4-5.
[203] George J. Borjas, The Impact of Immigrants on the Employment Opportunities of Natives, OECD Raporu, 1991, ss. 5, 6.

çıkması, yerlilerin maaşlarında yüzde iki veya üç oranında düşmeye sebep olacaktır. Bu bakımdan iş piyasasına giren göçmenlerin artması, aslında maaşları çok az düzeyde etkilemektedir.[204] Nitekim 1991 yılında yayımlanan OECD raporu, göçmenlerin sayısındaki artışın yerlilerin maaşlarını ya da iş düzeylerini önemli ölçüde etkilemediğini saptamıştır.[205] Çünkü yerliler ile yabancılar arasındaki rekabetin çok düşük düzeyde olduğu belirlenmiştir.[206] *Centre for Research and Analysis of Migration at University College*, Londra-yöneticisi Christian Dustmann, göçmenlerin maaş ve iş piyasası üzerindeki etkilerinin çok az olduğunun ispatlandığını ileri sürmektedir.[207]

Yüksek doğum oranları veya düşük ölüm oranları gibi göç de, nüfusun artmasına sebep olan bir başka yoldur. Nüfus artışının işsizliğe sebep olacağı görüşünü yalanlayan Peter Stalker, aksine nüfus arttıkça daha fazla mal ve hizmete gereksinim duyulacağını, böylelikle tüketimin artması ile birlikte daha fazla istihdam yaratılacağını ileri sürmektedir.[208] Yabancı işçilerin yerlilerin işlerini ellerinden alması gibi bir durumun da söz konusu olmadığını savunan Stalker, böyle bir durumun ancak yerlilerin istemediği işler için geçerli olduğunu ileri sürmektedir. Örneğin, düşük maaşlı temizlik, bulaşık işleri, inşaat, hastane gibi yerlerdeki hizmet işleri genellikle istenmediğinden yabancılar tarafından yapılmaktadır.[209]

Avrupa ülkelerindeki düşük doğum oranları ve uzayan insan ömrü nedeniyle çalışan nüfus giderek azalmaktadır. Bu da, başta sosyal güvenlik sistemi olmak üzere, ekonomi üzerinde olumsuz etki yapmaktadır; hatta uzun vadede Avrupa ekonomilerinin çökme noktasına gelmesi söz konusudur. Ancak ilginç olan nokta, hükümetlerin bu durumun farkında olmasına rağmen

---

[204] George J. Borjas, The Impact of Immigrants on the Employment Opportunities of Natives, OECD Raporu, 1991, ss. 8, 11-12.
[205] George J. Borjas, The Impact of Immigrants on the Employment Opportunities of Natives, OECD Raporu, 1991, s. 17.
[206] Sarah Collinson, *Europe and International Migration*, Pinter Publishers, Londra, 1993, s. 54.
[207] J.F.O. McAllister, "A Secret Success", *Time*, 28 Şubat 2005, s. 42.
[208] Peter Stalker, *The Work of Strangers: A Survey of International Labour Migration*, International Labour Office, Geneva, 1994'ten naklen Grete Brochman, *European Integration and Immigration From Third Countries*, Scandinavian University Pres, Oslo, 1996, s. 130.
[209] Peter Stalker, *The Work of Strangers: A Survey of International Labour Migration*, International Labour Office, Geneva, 1994'ten naklen Grete Brochman, *European Integration and Immigration From Third Countries*, Scandinavian University Pres, Oslo, 1996, s 131.

göçe sınırlamalar getirmeye çalışmasıdır. Bu konu ile ilgili bir örnek Almanya'dır. Alman hükümetleri, ihtiyaç sebebiyle bir yandan göçmen alımına devam ederken, diğer yandan Almanya'nın bir göç ülkesi olmadığını sürekli tekrarlamaktadır (*wir sind kein Einwanderungsland*).[210]

Her ne kadar yabancıların gitmesi işsizlik sorununun çözümü imiş gibi gösterilse de, Birleşmiş Milletler tarafından hazırlanan raporlarda bunun aksi savunulmaktadır. Doğum oranları düşük olan, üstelik yaşam süresi uzayan Avrupalılar artık yaşlı bir nüfus oluşturmaktadır. Bu durumda, çalışan nüfus azalmaktadır ve özellikle sosyal güvenlik sistemini ayakta tutabilmek için daha çok sayıda işçiye ihtiyaç vardır. Birleşmiş Milletler raporlarına göre, Avrupa Birliği üyesi devletler yılda yaklaşık 950.000 göçmen kabul etmedikçe nüfusunu 1995 yılı düzeyinde tutmayı başaramayacaktır. Avrupa Birliği ülkelerinin, sahip olduğu çalışan nüfusu 1995 yılındaki düzeyde tutabilmek için ise 1.588.000 göçmene ihtiyacı vardır.[211] Aslında genel işsizlik oranının yüksek olmasına rağmen, bazı sektörlerde işçi açığı yüksektir.[212]

Hem ekonomiyi çökmekten kurtarmak hem de göçü sınırlandırmak için bulunan yol kota sistemidir. Bu şekilde, bir yandan azami göçmen sayısı ihtiyaca göre belirlenebilecek, bir yandan vasıflı-vasıfsız ayrımı yapılabilecek, bir yandan da tercih edilen ülkelere göre göçmen alımı yapılabilecektir. Ülkelere göre göçmenlerin belirlenmesi ırkçı ve ayrımcı hale gelebilecektir. Özellikle Fransa'da tartışılan bu sistemin hayata geçirilmesi aslında radikal bir uygulama olacaktır.

Cumhurbaşkanı Nicolas Sarkozy tarafından içişleri bakanlığı döneminde tartışmaya açılan kota sisteminin temelinde Sarkozy'nin kendi sözleriyle ifade ettiği "ülkede daha fazla eğitimsiz göçmen istenmemesi" vardır. "Seçme göç" ya da "planlı göç" olarak da adlandırılabilecek olan

---

[210] Christian Joppke, *Immigration and the Nation-State The United States, Germany, and Great Britain*, Oxford University Press, Oxford, 1999, s. 62.

[211] www.un.org/esa/population/publications/migration/migration.htm, 27 Mart 2004'ten naklen Timothy M. Savage, "Europe and Islam: Crescent Waxing, Cultures Clashing", *The Washington Quarterly*, Cilt 27, No. 3, Yaz 2004, s. 27.

[212] "Need for Workers Despite High Unemployment", *Expatica News,* 21 Nisan 2005, http://www.expatica.com/source/site_article.asp?subchannel_id=24&story_id=19353&name=Need+for+workers+despite+high+unemployment

sistem, ülkenin profesyonellere olan ihtiyacının tespit edilmesine dayanmaktadır. Kotaların; ya da bir başka deyişle göçmen sayılarının belirlenmesi, hangi alanlarda ne kadar işçiye ihtiyaç duyulduğunun belirlenmesi anlamına gelmektedir. Böylece, ülkeye rasgele göçmen sokulmayacaktır. Ev sahibi ülke ile göç veren ülkenin ihtiyaçlarının karşılıklı olarak tespit edilebilmesi için iki ülke arasında işbirliği anlaşmalarının imzalanması söz konusu olabilecektir. Hatırlanacağı gibi, 1961 yılında Türk işçilerinin Almanya'ya yerleşmeye başlaması da iki ülke arasında imzalanan anlaşmalarla gerçekleşmişti.

Tartışmaya açılan kota uygulamasında sorun teşkil eden başlıca nokta, kotanın hangi kriterlere göre tespit edileceğidir. Ülkelere göre sayı belirlenmesi durumunda, bazı ülkelerin dışlanması söz konusu olabilecektir. Nitekim, Fransa'da 20 yıldan beri tartışılmakta olan göç konusu genellikle ırkçılık boyutu ile birlikte ele alınmaktadır. Göçmenlerin mensup oldukları millete göre tespit edilebileceği konusu endişe verici bir noktadır. Aslında bir dönem, Fransa'nın göçmen alımında eski sömürge ülkelerinden gelenleri kayıracağı ileri sürüldüyse de, artık önceliğin Avrupalı göçmenlere verileceğine kesin gözüyle bakılabilir. Kotaların konulmasında milletlere göre ayrım yapılması gerektiğini ileri sürenler mevcuttur. Bugün bazı milletlerden gelenlerin alınmaması ya da az sayıda alınması çok daha rahat bir şekilde söz konusu olabilmektedir. Nitekim, Ticaret ve Dağıtım İşletmeleri Federasyonu Başkanı Jérôme Bédier, göçmen olarak seçilenlerin başarılı bir şekilde asimile edilebilmelerinin de çok önemli olduğunu belirtmektedir.[213] Görüldüğü gibi, artık asimilasyon kelimesi de rahatlıkla kullanılabilmektedir. Aslında 1991 yılında merkez sağda yer alan siyasetçiler tarafından hem bir göç ajansının kurulması, hem de göçmenlerin mesleklere ve milletlere göre belirlenmesi gündeme getirilmiştir. Burada "cumhuriyetçi gelenek çerçevesinde etnik kotalar" ifadesi kullanılmıştır.

Dünyanın başka ülkelerinde de kota sistemleri uygulanmaktadır. İtalya'da 1980'li yılların başından beri uygulanan düzenlemede, her yıl

[213] *Le Monde*, 15 Mart 2005.

oturma izni verilecek azami kişi sayısı belirlenmektedir. 2004 yılında, Avrupa Birliği dışındakiler için bu sayı 79.500 olarak belirlenmişti. Almanya'da 1 Ocak 2005 tarihinde yürürlüğe giren ilk göç yasası, başta bilim ve bioteknoloji olmak üzere, özellikle yüksek nitelikli işçilere kolaylık sağlamak için düzenlenmiştir. Bu gruptaki işçiler aynı zamanda sınırsız oturma izninden de faydalanabilecektir. Ancak, Avrupa Birliği ülkeleri dışından gelen niteliksiz ya da düşük nitelikli işçiler için Almanya'ya göç etmek zor görünmektedir. ABD'de ırka ve millete göre kota uygulanması 1965 yılında yasaklanmıştır. 1990 yılından beri her yıl 675.000 göçmen kabul eden ABD'de tek ayrım, hiçbir ülkenin toplam göçmen sayısının yüzde 7'sinden fazlasını göndermesine izin verilmemesi şeklinde gerçekleşmektedir.

Aslında Avrupa Birliği'nde iç sınırların bulunmayışı, üye devletlerin tamamının işbirliğinden de öteye giderek, göç konusunda ortak hareket etmesini gerektirmektedir. Diğer taraftan Avrupa Birliği içinde her devletin farklı bir göç politikasına sahip olması hem göçmenler açısından hem de göçmen kabul eden ve etmeyen ülkeler arasında adaletsizlik yaratmaktadır. Azalan nüfusu nedeniyle göçmenlere ihtiyacının olduğunu kabul eden Avrupa Birliği ülkeleri aslında ortak bir politika oluşturmayı da istemektedir. Ancak, özellikle kültürel farklılıklar ve mevcut düzenlemelerin birbirinden çok farklı olması ortak bir göç politikasının oluşturulmasını zorlaştırmaktadır. Kotalı göçmen alımının önümüzdeki yıllarda Avrupa Birliği ülkelerinin tamamında tartışılarak, ortak politika üretme çabasına gidilmesini bekleyebiliriz. Avrupa'da İslam fobisinin artarak yaygınlaşmasından hareketle, kotaların en fazla vasıfsız Müslümanların zararına olacağını söyleyebiliriz.

Aşırı sağcılar tarafından büyük bir tehlike olarak gösterilse de, iyi değerlendirildiği takdirde ekonomik açıdan orta vadede büyük katkı sağlayacak olan durum, Müslümanların düşük yaş ortalamasıdır. Örneğin Fransa'daki Müslümanların üçte biri ve Fransız nüfusunun yüzde 21'i 20 yaşın altında; Almanya'daki Müslümanların üçte biri ve Alman nüfusunun yüzde 18'i 18 yaşın altında; İngiltere'de ise Müslümanların üçte biri 15 yaşın

altındadır.[214] Genç Müslüman nüfusun yaşlanan Avrupalıların sosyal sigortalarının ödenmesini sağlayacak olan başlıca kaynak olacağı söylenebilir.

İşsizlikle mücadelenin göçmenleri çıkartarak ya da göçmen alımını durdurarak değil, daha farklı şekillerde yapılması gerektiği ortadadır. Diğer taraftan, göçmenlerin göç veya doğum yoluyla ülke nüfusunu artırması, yukarıda da belirtildiği gibi ekonomiyi olumlu yönde etkileyebilecektir.[215] Örneğin Almanya'da yaşayan Türklerin Almanlardan daha fazla tükettikleri ortaya konmuş; bu nedenle *Spiegel*'de çıkan bir makalede "Türkler Almanya'nın geleceğidir" şeklinde bir yorum yapılmıştır.[216]

Fransa'da yabancı düşmanlığı ekonomik nedenlere dayandırılarak başlamıştır. Ülkede 900.000 işsiz, 2 milyon yabancı göçmen işçi bulunması eleştirilmiştir. Le Pen'in 1980'lerde "iki milyon işsiz iki milyon göçmen" şeklindeki sloganı özellikle işsiz kesimin oylarını toplamasını sağlamıştır. 2002 yılındaki cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Le Pen'e oy verenlerin yüzde 38'inin işsiz olduğu belirlenmiştir.[217] Le Pen, sadece işsizlik konusunda değil, genel olarak yabancıların giderek daha fazla ekonomik külfet getireceğini savunmaktadır. Bunun birinci nedeni, göçmenlerin vatandaşlığa geçtikten sonra sosyal yardımlardan faydalanacak olmasıdır. Bu bakımdan, yabancıların sosyal güvenlik sistemi dışında tutulması gerektiğini ileri sürmektedir. Le Pen, yabancılara yapılan aile yardımları ile çocukların eğitimine harcanan paraları ileri sürerek ve bu grupların yüksek doğum oranlarını da göstererek göçmenlerin "tüketici" olduğunu savunmaktadır.[218] İngiltere'de 2003 yılında yapılan bir kamuoyu yoklamasında, ankete katılanların yüzde 74'ü göçmen sayısının azaltılmasını savunmuştur. Yüzde 39, artan suç oranlarından göçmenleri sorumlu tutarken yüzde 64, devletin

---

[214] Timothy M. Savage, "Europe and Islam: Crescent Waxing, Cultures Clashing", *The Washington Quarterly*, Cilt 27, No. 3, Yaz 2004, s. 28.
[215] George J. Borjas, The Impact of Immigrants on the Employment Opportunities of Natives, OECD Raporu, 1991, s. 5.
[216] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 227.
[217] "Qui a Vote Le Pen?", *Le Figaro*, 23 Nisan 2002.
[218] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 35.

göçmenler için çok fazla harcama yaptığını ifade etmiştir.[219] Halbuki, onların aynı zamanda vergi ödedikleri gözden kaçmaktadır.

Müslümanların malî külfet olması ile ilgili bir başka nokta, aile yapısının, Avrupa toplumunun etkisi sonucu bozularak daha fazla düşkün Müslümanın ortaya çıktığı iddiasıdır. Müslüman aileler arasında boşanmaların artması ve gençlerin Avrupalılar gibi erken yaşta evden ayrılması gibi nedenlerle yaşlı Müslümanlara artık aile içinde bakılmayacak, devlet desteğine muhtaç hale geleceklerdir. Bu doğrultuda, artık "azınlıklar kendi başlarının çaresine bakarlar" şeklindeki düşüncenin gelecek kuşaklar için geçerli olmayacağı düşünülmektedir.[220]

Müslümanların ekonomik külfet olarak görülmesine neden olan en önemli etken, Müslümanlar arasındaki işsizlik oranının, nüfusun geri kalanına göre iki kat daha fazla olmasıdır. Müslümanların eğitim düzeyi ve kadınların iş yaşamında yer alma oranı da, hem nüfusun geri kalanına hem de Müslüman olmayan diğer göçmenlere göre çok daha düşüktür.[221] Bu durum, ekonomik açıdan çalışanlara yük getirmektedir. Ancak, düşük eğitim düzeyi ve işsizlik sorunlarının tek sorumlusu Müslümanlar değildir. Fransız eğitim sisteminin ağır ve rekabete dayalı yapısı, fakir ve iyi eğitim alamamış çocukları kolaylıkla eleyebilmektedir.[222] Diğer taraftan, "Siyasi Yaklaşım ile Sosyal Yaklaşım Arasındaki Fark" başlığı altında da ele alınacağı gibi, Fransa'da işe alımlarda büyük ölçüde ayrımcılık yapıldığı bilinmektedir.

Müslümanlar, ekonomik külfet olarak görüldüğü ve katkılarının gözardı edildiği gibi, sınıfsal olarak da hep alt sınıfta görülmüş, gerçekten de o sınıfta kalmışlardır. Avrupalılar, bu azınlık grubunu "işçi, fakir, başarısız" insanlar olarak görme eğilimindedir.[223] Diğer taraftan Müslümanların marjinallikleri, fakirlikleri, haklarının bulunmayışı onları savunmasız bir

---

[219] J.F.O. McAllister, "A Secret Success", *Time*, 28 Şubat 2005, s. 38.
[220] Fatima Husain ve Margaret O'Brien, "Muslim Communities in Europe: Reconstruction and Transformation", *Current Sociology*, Cilt 48, No. 4, Ekim 2000, s. 10.
[221] Timothy M. Savage, "Europe and Islam: Crescent Waxing, Cultures Clashing", *The Washington Quarterly*, Cilt 27, No. 3, Yaz 2004, s. 31.
[222] "The Melting-Pot that isn't", *Economist*, Cilt 360, No. 8232, 28 Temmuz 2001, ss. 50-52.
[223] John L. Esposito, "Bir Batı Olgusu Olarak İslam", *Avrupa ve Amerika Müslümanları*, Shireen Hunter ve Huma Malik (der.), Can Demirkan, Deniz Öktem, Ercüment Asil, Asma Mermer (çev.), Gelenek, İstanbul, Temmuz 2003, s. 25.

konumda bırakmakta ve böylelikle kolay hedef haline gelmektedirler.[224] Esposito, Avrupa'daki Müslümanların "göçmen işçi" statüleri nedeniyle ABD'dekilerden farklı olduğunu ileri sürerek, onların toplumda görecekleri saygı ve sağlayabilecekleri etki açısından dezavantajlı konumlarını işçi statüsüne bağlamaktadır. Oysa Müslümanlar ABD'de "meslek sahibi"dir.[225]

3. Kültürel Sebepler

Yabancı düşmanlığının kültürel sebeplerinden bahsederken, kültürel farklılıkla birlikte, din, ırk, dış görünüş, yaşam biçimi farklılıkları, entegrasyon ve kimlik sorunları da ele alınmalıdır.

Yukarıda, "Müslümanların 'Sorun' Haline Gelmesi" başlıklı bölümde de ifade edildiği gibi, İslam'ın Avrupa'daki algılanışı, Müslümanlara yönelik kültürel ayrımcılık yapılması konusunda etkilidir. İslam, Batı ile Doğu arasındaki en belirgin fark olarak görülmektedir. Batı ile Doğu arasındaki fark, belki de daha çok oryantalizm çerçevesinde düşünüldüğünde, Doğu'nun Batı tarafından "damgalanışı"dır.[226] Diğer taraftan, Doğu-Batı antagonizmasının, iki ayrı ve uzlaşmaz dünya arasındaki ebedî bir çatışmayı değil, tarihsel olarak yeni ve özel bir durumu simgelediği söylenebilir.[227]

"İki uzlaşmaz dünya" görüşü, beraberinde entegrasyon ve asimilasyon tartışmalarını da getirmektedir. Bir Müslümanın Avrupa değerlerinin hakim olduğu bir toplumda yaşayabileceğine inanılmaması, onun entegre edilemeyeceği, fakat "kalabilmesi" için mutlaka asimile olması gerektiği şeklindeki inanca sebep olmaktadır. Ancak bu görüş tek taraflıdır. Çünkü Müslümanların çoğu entegre olmayı isterken, Avrupalıların çoğunda

---

[224] Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 17.
[225] John L. Esposito, "Bir Batı Olgusu Olarak İslam", *Avrupa ve Amerika Müslümanları*, Shireen Hunter ve Huma Malik (der.), Can Demirkan, Deniz Öktem, Ercüment Asil, Asma Mermer (çev.), Gelenek, İstanbul, Temmuz 2003, s. 25.
[226] Mahmut Mutman, "Oryantalizmin Gölgesi Altında: Batı'ya Karşı İslam", Fuat Keyman vd. (der.), *Oryantalizm, Hegemonya ve Kültürel Fark*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 44.
[227] Mahmut Mutman, "Oryantalizmin Gölgesi Altında: Batı'ya Karşı İslam", Fuat Keyman vd. (der.), *Oryantalizm, Hegemonya ve Kültürel Fark*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 26.

asimile etme girişimi mevcuttur. Fransa'da yaşayan Müslümanların dörtte üçü İslami değerlerle Fransız Cumhuriyeti'nin değerlerinin bağdaştığına inandığını ileri sürerken, Müslüman olmayan Fransızların yüzde 62'si bu fikre karşı çıktıklarını ifade etmiştir.[228]

Bu görüşü destekler nitelikte olan bir başka araştırma ise 2002 yılında Almanya'da yapılmıştır. Katılımcıların yüzde 19'u Almanya'da yaşayan Müslümanların ibadet etmesine izin verilmemesi gerektiğini savunurken, yüzde 43 İslam dininde hoşgörünün yeterince olmadığını, yüzde 67 ise Müslümanların ibadet ederken Alman değerlerine daha saygılı olmaları gerektiğini ifade etmiştir.[229] Özetle İslam, gerek Fransa'da gerekse Almanya'da entegrasyonun önündeki engel olarak görülmektedir.

Avrupalılar, genelde Müslümanları kendi kolektif kimliklerine, geleneksel değerlerine ve kamu politikalarına doğrudan tehdit olarak görmektedirler. Bu tehdit algılaması, türbana, helal yiyecek satan dükkanların varlığına, camilerin inşa edilmesine, okullarda İslam derslerinin verilmesine ve Müslümanların kendilerine özgü defin biçimlerine bağlanmaktadır.[230] Bir başka ifadeyle, İslam'ın görünür halde olması, tehdit olması için yeterlidir. Halbuki, siyasi katılımı olmayan, ekonomik talepleri bulunmayan, sosyal olarak dışlanmış bir azınlık grubunun nasıl çoğunluğa tehdit oluşturabildiğini anlamak güçtür.[231]

Fransa'da yabancı düşmanlığının en önemli nedeni kültürel temellere dayanmaktadır. Çünkü Fransa'nın geleneksel algılamaları, özellikle bazı alanlarda çok hassas, dokunulmaz ve tartışılmazdır. Bunların başında cumhuriyetin temel ilkelerinden biri olan laiklik gelmektedir. İkinci hassasiyet, üniter devlet yapısı üzerinedir. Toplulukların, azınlıkların, cemaatleşmenin ve

---

[228] Jerome Cordelier, "IPSOS-LCI-Le Point Poll: Islam is a Worry for the French", *Le Point*, 16 Mayıs 2003'ten naklen Timothy M. Savage, "Europe and Islam: Crescent Waxing, Cultures Clashing", *The Washington Quarterly*, Cilt 27, No. 3, Yaz 2004, s. 43.

[229] Ulrich von Wilamowitz-Moellendorf, "Was Halten die Deutschen von Islam?", Konrad Adenauer Foundation Working Paper, Mayıs 2003'ten naklen Timothy M. Savage, "Europe and Islam: Crescent Waxing, Cultures Clashing", *The Washington Quarterly*, Cilt 27, No. 3, Yaz 2004, s. 43.

[230] Timothy M. Savage, "Europe and Islam: Crescent Waxing, Cultures Clashing", *The Washington Quarterly*, Cilt 27, No. 3, Yaz 2004, s. 43.

[231] Ameer Ali, "Islamism: Emancipation, Protest and Identity", *Journal of Muslim Minority Affairs*, Cilt 20, No. 1, 2000, s. 22.

kolektif kimliklerin üniter devlet yapısına, ulus-devlete yönelik tehdit olarak algılanması Müslümanlara bakış açısını büyük ölçüde etkilemektedir. Fransa'daki geleneksel devlet anlayışı, Fransız ulusundan ayrı her türlü topluluk kimliğini, ulus-devlete yönelik tehdit olarak değerlendirmektedir. Özel alan ile kamusal alan arasındaki kesin ayrımı ortadan kaldırmak suretiyle İslam, ulus-devlet karşısındaki kimlik tehdidinin bir başka boyutunu oluşturmaktadır.[232]

Bu noktada, "öteki" kavramı önem kazanmaktadır. Öteki kültüre ve dine ait olanların ötekiliklerini koruyacakları düşüncesi, entegrasyon sorununu çözümsüzlüğe itmektedir. Farklılıkları sebebiyle Müslümanlar Avrupalı göçmenlerden ayrı tutularak "entegre edilmesi imkansız" grubuna sokulmaktadır. Bu arada Avrupalılar büyük bir hata yapmaktadır. Çünkü tek bir İslam dini olmakla birlikte, tek bir Müslüman kültürü yoktur.[233] Ancak aynı hatayı Yahudiler için de yapan Avrupalılar, iyi ya da kötü, hangi kültürden ya da gelenekten olursa olsun "Yahudi Yahudidir" diye düşünmüştür.[234]

Müslümanlar Avrupa'nın "öteki"sini oluşturmaktadır. İslam, Batı medeniyeti karşısında sadece "öteki" değil, aynı zamanda "radikal", "karşıt" ve "aşağı olan öteki" olmuştur; halen de aynı algılama devam etmektedir.[235] Bu dışlayıcılık her ülkede aynı şekilde değildir. Örneğin "öteki"; Fransa'da Müslüman, Almanya'da "yabancı"dır. Fransa'da cumhuriyetin temel değeri olan laiklik tanımına uymayan, Almanya'da ise "Alman biz"in dışında kalandır.[236] Devrim öncesi Fransa'da Protestanlara ve Yahudilere kuşku ile bakılırken, bugünkü "öteki" İslam olmuştur.[237]

---

[232] Demetrios G. Papademetriou ve Kimberly A. Hamilton, *Converging Paths to Restriction: French, Italian, and British Responses to Immigration*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, 1996, s. 28.
[233] Ali Murat Yel, "İki Kültür Arasında Avrupa İslam'ı", *Zaman*, 13 Ağustos 2004.
[234] Robert I. Moore, *La Persecution Sa Formation en Europe X.-XIII. Siècle*, Catherine Malamoud (çev.), Les Belles Lettres, Paris, 1991, s. 108.
[235] Joseph G. Rahme, "Ethnocentric and Stereotypical Concepts in the Study of Islamic and World History", *The History Teacher*, Cilt 32, No. 4, Ağustos 1999, s. 473.
[236] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 96.
[237] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 85.

Fransız Müslümanlar, Fransa'da doğmuş büyümüş Fransız vatandaşları olmalarına rağmen, sadece birkaç senedir ülkede bulunan bir Avrupalı göçmene göre çok daha yabancı kabul edilmektedirler. Fransa'daki vatandaşlık kurumu, Fransız olmanın başlıca göstergesi iken, Müslümanlar bir türlü vatandaş olarak kabul edilememektedir. Örneğin Le Pen, vatandaşlık hakkının "aşırı hoşgörülü" bir biçimde verilmesini eleştirerek, "miras alınan" ve "hak edilen" bir yurttaşlık biçimini savunur. Benzer şekilde eski cumhurbaşkanlarından Valéry Giscard d'Estaing, yakın zamana kadar Almanya'da olduğu gibi vatandaşlığın kana/soya bağlanmasını önermiştir.[238]

Fransa'da yabancı düşmanlığının kültürel sebeplerinin ağır bastığı ileri sürülmüştü. Bununla ilgili olarak, bir de tarihî boyut bulunmaktadır. Fransa'daki yabancılar/göçmenler çoğunlukla Cezayirlidir. Cezayir'in Fransız toprağı olarak kalması düşüncesi Fransızların genel kanısı idi. Müslüman nüfusa asla eşit haklar verilmemeli idi. Fransa, cumhuriyet ilkeleri ile çelişerek vatandaşlık haklarından Cezayirli Müslümanları mahrum bırakmıştır. Bugün Fransa'da Müslüman nüfusun dışlanmışlığı, işte bu düşünce doğrultusunda açıklanmaktadır.[239] Cezayir ile, diğer sömürgelerden farklı olarak yaşanan savaş, Cezayirlileri diğer yabancılardan ayırmaktadır. Bu nedenle, Fransa'daki ırkçılık "Arap-karşıtlığı" ile neredeyse özdeştir.[240] Fransızların üçte ikisi, ülkede çok fazla Arap olduğunu düşündüğünü açıklamaktadır. [241]

Müslümanlara yönelik ırkçı eylemlerin ve söylemlerin artması aslında bir kısır döngüye neden olmaktadır. Almanya'da 1991 ve 1993 yıllarında Türklere yönelik kundaklama eylemlerinin arkasından İslami bir hayat tarzının, özellikle "kültürel farklılık" belirtmek amaçlı gösterilmesi bir örnektir. Türban takan kadınların sayısındaki ani artış da yine bu döneme

---

[238] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, ss. 223, 224.
[239] Mette Zølner, *Re-Imagining the Nation*, P.I.E. Peter Lang, Brüksel, 2000, ss. 54-55.
[240] Catherine Neveu, "Is 'Black' an Exportable Category to Mainland Europe? Race and Citizenship in a European Context", *Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe*, John Rex ve Beatrice Drury (der.), Avebury, Aldershot, 1994, s. 98.
[241] "The Melting-Pot that isn't", *Economist*, Cilt 360, No. 8232, 28 Temmuz 2001, ss. 50-52.

rastlamaktadır.[242] İşsiz, yabancılaşmış ve çoğunluk toplumu içinde kaybolmuş gençler genellikle dine sarılmaktadır.[243] Irkçı eylemler karşısında radikalleşenleri yine ırkçı yaklaşım beklemektedir. İşte bu önüne geçilemez bir kısır döngü yaratmaktadır.

Yukarıda da ele alındığı gibi, Avrupa'da artık kültürel ırkçılık devri başlamıştır. Ve birinci hedef Müslümanlardır. Kültürel ırkçılığın önemli bir ayağını Müslüman ailelerin yaşam biçimleri ve kadının konumu teşkil etmektedir. Müslüman ailelerin genelindeki erkek egemen yapılanma ve kadının bastırılması, Avrupalıların yaklaşımını olumsuz yönde etkilemektedir. Örneğin belki de basit bir dinî aksesuar olarak algılanabilecekken, türbanın "kadının baskı altında tutulması"nı simgelemesi genel kanı olmaktadır. Halbuki, pek çok Müslüman feministe göre bu görüşün doğruluk payı bulunmasına rağmen, tam tersi de geçerlidir. Türbanın, kadının sosyal, siyasi ve dinî kimliğini sergileme özgürlüğünü yansıttığı da ileri sürülmektedir. Bir başka ifadeyle türban, aynı anda hem baskı hem de özgürlük/isyan/mücadele aracı olabilmektedir.[244]

Sadece kadın konusunda değil, erkeklerle ilgili olarak da olumsuz düşünceler mevcuttur. Örneğin, Danimarkalı bir akademisyenin sözleri ilginçtir: "Orta Doğulu bir erkeğin mutlaka karısına kötü davrandığı düşünülmektedir. Ben Danimarka'da Müslüman azınlık olmadığım için mutluyum. Çünkü herkesin karınızı ve çocuklarınızı dövdüğünüzü düşünüyor olması iyi bir baba için çok zor olmalı".[245]

Fransa'da son yıllarda değişiklikler gözlense de, kadınların genelde evde oturması sonucu, yaşadıkları ülkenin dilini öğrenememeleri ve sosyalleşememeleri büyük sorun yaratmaktadır. Halbuki, okullarda kız

---

[242] Gerdien Jonker, "What is Other About Other Religions? The Islamic Communities in Berlin Between Integration and Segregation", *Cultural Dynamics*, Cilt 12, No. 3, 2000, s. 323.
[243] Peter Mandaville, "Reimagining Islam in Diaspora", *Gazette*, Cilt 63, No. 2-3, 2001, s. 173.
[244] Fatima Husain ve Margaret O'Brien, "Muslim Communities in Europe: Reconstruction and Transformation", *Current Sociology*, Cilt 48, No. 4, Ekim 2000, s. 8.
[245] Fatima Husain ve Margaret O'Brien, "Muslim Communities in Europe: Reconstruction and Transformation", *Current Sociology*, Cilt 48, No. 4, Ekim 2000, s. 8.

öğrencilerin daha başarılı olduğu, üstelik Fransa'da olduğu gibi kadınların daha iyi entegre olduğu genel kanıdır.[246]

Seküler Batılı normlar ile geleneksel İslami değerler arasındaki çatışmanın en belirgin yaşandığı ortam aile içi olmaktadır. Kadının yaşanan ülkedeki toplumsal statüsü ile Müslüman toplumdaki statüsü arasında büyük bir uçurum bulunmaktadır. Geleneksel ailede erkek para kazanır, kadın çocuk doğurur ve ev işleri ile ilgilenir. Ancak Müslümanların azınlık olarak yaşadığı Avrupa ülkelerinde kadın ve erkek rolleri bu şekilde kesin çizgilerle çizilmemektedir. Müslüman azınlıklar içindeki işsizlik oranının da çok yüksek olması nedeniyle, kadın para kazanarak iş bulamayan erkeğe destek vermek istemektedir. İşte bu noktada geleneksel Müslüman aile anlayışı yerle bir olmaktadır. Diğer taraftan, kadının çalışarak kendi parasını kazanabilmesi, dolayısıyla özgür olabileceğine inanması nedeniyle Müslüman aileler arasındaki boşanmaların oranı yükselmektedir.[247]

Kuşaklar arasındaki çatışmaların temelinde değişen roller yatmaktadır. Okula giderek hem dili öğrenen hem sosyalleşerek Avrupa tipi yaşam tarzını öğrenen çocuklar toplum ile aileleri arasında aracı görevini görmektedir. Bu durum, geleneksel kuşaklar arası hiyerarşiyi bozmaktadır.[248] Geleneksel ailede, anne babasına bağımlı olan çocukken, bunun tam tersi bir durum ortaya çıkmaktadır. Dil bilen, toplumu tanıyan, sosyal ilişkilerden okul vasıtasıyla haberdar olan çocuk, anne ve babasının ilişkilerinde tercüman ya da yol gösterici rolü üstlenmektedir. Bu durumda çocuklar hem anne ve babasının üzerinde güç sahibi olduğunu düşünmekte, hem de kendi ailesinin toplum içindeki sosyo-ekonomik zayıflığının farkına varmaktadır.[249]

Müslüman toplumu içinde kadın ve erkeğin rollerinin, ya da daha genel bir ifadeyle aile yapısının değişmesi, kendi içinde sınırlı kalmamakta,

---

[246] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 168.
[247] Fatima Husain ve Margaret O'Brien, "Muslim Communities in Europe: Reconstruction and Transformation", *Current Sociology*, Cilt 48, No. 4, Ekim 2000, s. 8.
[248] Gilles Kepel, *Cihat. İslamcılığın Yükselişi ve Gerilemesi*, Haldun Bayrı (çev.), Doğan Kitap, İstanbul, Temmuz 2001, s. 227.
[249] Fatima Husain ve Margaret O'Brien, "Muslim Communities in Europe: Reconstruction and Transformation", *Current Sociology*, Cilt 48, No. 4, Ekim 2000, s. 9.

içinde yaşanılan topluma da yansımaktadır. Entegre olmaktan uzak dil bilmeyen kadınlar, ailelerinin kontrol edemediği çocuklar, namus cinayetleri, türban, okutulmayan kız çocukları vb. Müslümanların olumsuz bir şekilde genellenerek toplum için zararlı görülmesine yol açmaktadır. Nitekim, Le Pen, Müslüman nüfusun Fransız kültürü ve sosyolojik yapısına sahip olması gerekirken çok farklı değer yapıları taşımasını Fransız toplumu açısından olumsuz bir durum olarak değerlendirmektedir. Kültürel olarak aşağı görülen Müslümanlar, Fransız yaşam tarzını benimsemeye zorlanarak, "yüceltilmeye" çalışılmaktadır. Daha büyük bir sorun, bu tür olayların bütün Müslümanlara, hatta bütün İslam dünyasına mal edilmesidir.

4. Güvenlik Sorunu ve İslam Fobisi

Özellikle son yıllarda yabancı düşmanlığının artmasının belirgin sebeplerinden biri güvenlik sorunudur. Gerek medya gerek politikacılar gerekse Batılı akademisyenler, göç konusunu güvenlik başlığının altında ele almaktadırlar.[250] Böylece, göçmenler doğrudan güvenlik sorunu olarak algılanmaktadır. Avrupa'nın hemen hemen tamamında olduğu gibi Fransa'da da göçmenlerin sayısının artması ile duyulan kaygılar, güvenlik sorunu ile de ilişkilendirilmektedir. Bu sorun; Müslüman göçmenler arasındaki artan suç oranlarını, ırkçı hareketleri, radikal İslam ile terörü içermektedir. Yaygın kanıya göre, Müslüman azınlıklar artık iç güvenlik ve terörizm konusunda endişelere sebep olmaktadır. Bu "İslamlaşma" ya da "Afrikalaşma" korkusu, son yıllarda göçe getirilen sınırlandırmaların da başlıca sebeplerinden birini oluşturmaktadır.[251]

Konumuzun dışında olmakla birlikte, güvenlik sorununun ters yönde bir boyutu olduğu da belirtilmelidir. Göç alan ülkeler göç aldıkları için,

---

[250] Jef Huysmans, "Migrants as a Security Problem: Dangers of 'Securitizing" Societal Issues", Robert Miles ve Dietrich Thränhardt, *Migration and European Integration: The Dynamics of Inclusion and Exclusion*, Pinet, Londra, 1995, ss. 53, 54.

[251] Demetrios G. Papademetriou ve Kimberly A. Hamilton, C*onverging Paths to Restriction: French, Italian, and British Responses to Immigration*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, 1996, s. 24.

göç veren ülkeler de göç verdikleri için güvenlik sorunu yaşamaktadır. İş öğrenmesi ya da eğitim görmesi için gelişmiş ülkelere gönderilenlerin geri gelmemesi, büyük beyin göçlerinin yaşanması o ülkeleri ekonomik açıdan zayıflatmakta, uluslararası konumlarını güvenlik açısından olumsuz yönde etkilemektedir.[252]

Fransa'daki suç ve şiddet olaylarının giderek yükseldiği görülmektedir. Örneğin 1992 yılında büyük şehirlerde 3.000 olay kaydedilmişken, bu sayının 1999 yılında 29.000'e kadar yükseldiği görülmektedir. Ülke çapındaki olaylarda 2000 ile 2001 yılları arasında yüzde 5 oranında bir artış kaydedilmişken, 2001 ile 2002 arasında bu oran yüzde 8'e kadar çıkmıştır.[253] Fransa'da hapisanedekilerin yüzde 70-80'inin Müslüman olduğu ileri sürülmektedir. Bu, Müslümanların yüzde 7-8'inin hapiste olduğu anlamına gelmektedir.[254] Suç oranlarının yükselmesinde her ne kadar göçmenlerin payı yüksek olsa da, bu konuyu tek taraflı düşünmemek gerekir. Müslümanların, siyahların, daha doğrusu "Avrupa dışından gelen göçmenlerin" düşük nitelikli ve düşük maaşlı işlerde çalışması, bu nedenle hayat standartlarının ve yaşam koşullarının düşük olması, zor iş buldukları için göçmen nüfusu arasındaki işsizlik oranının yüksek olması ve belki de en önemlisi Fransız halkı ile birlikte değil de, kendilerine ait mahallelerde kendi hayat tarzlarını sürdürerek yaşamaları, sorunların temelini oluşturmaktadır. 2002 yılındaki cumhurbaşkanlığı seçimlerinde suçla mücadele konusu Le Pen'e en fazla puan getiren konulardan biri olmuştur. Le Pen'e oy verenlerin yüzde 74'ünün suç ve şiddete maruz kalmaktan korkanlar olduğu ortaya çıkmıştır.[255]

Müslümanlar nedeniyle ortaya çıkan bir başka güvenlik sorunu ırkçı eylemler olarak karşımıza çıkmaktadır. Fransa'da Müslümanların Yahudilere, neo-Nazilerin Yahudilerle Müslümanlara, radikal İslamcıların

---

[252] Ronald Skeldon, "Migration Policies and National Security", *Redefining Security Population Movements and National Security*, Nana Poku ve David T. Graham (der.), Praeger, Londra, 1998, ss. 41-46.
[253] John Vinocur, "Candidates Skirt Facts on Crime in France", *International Herald Tribune*, 3 Nisan 2002.
[254] Marina Da Silva, "Islam Urbi et Orbi…", *Le Monde Diplomatique*, Mayıs 2004, s. 31.
[255] "Qui a Vote Le Pen?", *Le Figaro*, 23 Nisan 2002.

Müslüman düşmanlarına vb. farklı grupların birbirine yönelik ırkçı hareketleri sorun teşkil etmektedir. 2005 yılında Hollanda'da sinema yönetmeni Van Gogh'un öldürülmesi sonucu yaşananlar ile Fransa'da özellikle İsrail-Filistin çatışması ile bağlantılı olarak Yahudilere yönelik eylemleri örnek olarak gösterebiliriz.

Müslümanların neden olduğu iddia edilen güvenlik sorununun bir başka boyutunu terör konusu oluşturmaktadır. Cezayir'deki radikal İslam'ın Fransa'ya sıçraması İslam'ın tehdit olarak görülmesine neden olan ilk olay olmuştur. Halit Kilkal, Fransa'da doğup büyüyen bir Fransız vatandaşı olmasına rağmen, 1995 yılındaki bombalı saldırıların başlıca şüphelisi olarak yakalanmış; bunun üzerine Müslümanların entegre edilemezliği tartışılmaya başlanmıştır.

Belki Fransa, Cezayir'de yaşananlar sebebiyle radikal İslam ve İslamcı terör ile erken tanışmıştır, ancak pek çok Avrupa ülkesinin 11 Eylül'ü görmesi gerekmiştir. 11 Eylül sonrasında Avrupa ülkeleri de, ABD gibi Batı medeniyetinin temsilcileri olarak kendilerini tehdit altında hissetmeye başlamıştır. 11 Eylül sonrasında Avrupa'da Müslümanlara yönelik öylesine sert tedbirler alınmış, öylesine ayrımcılık yapılmıştır ki, zaman zaman bu olayın Avrupa ülkelerinin Müslümanlara yönelik sınırlamalar getirmesi için beklenen bir fırsat olduğu dahi düşünülmüştür.

Teröre alışkın olmayan Avrupa Birliği ülkeleri 11 Eylül sonrasında büyük bir panikle terörizmi yeniden tanımlamış ve terör şüphelilerine yönelik tedbirler ile ek güvenlik önlemleri almayı kararlaştırmıştır. Bu dönemde, "güvenlik mi yoksa özgürlükler ve kişisel haklar mı" şeklinde geniş bir tartışma da yapılmıştır. Avrupa Birliği'nin yaptığı terör tanımlaması, geniş bir muhalif grubunu da içerecek kadar genişletilmiştir. Örneğin globalleşme düşmanları veya hayvan hakları eylemcileri dahi terörle mücadelenin hedefi haline getirilmiştir.

Bütün Müslümanları birdenbire "terörist" ya da en azından "şüpheli terörist" olarak fişleyen Avrupa hükümetleri, bu ayrımcı tutumları ile aslında radikal İslam'ı daha fazla teşvik etmiştir. Güvenlik tedbirlerinin "şüpheli Müslümanlara" yönelik olması mevcut entegrasyon sorunlarının daha da

büyümesine neden olmuştur. Güvenlik tedbirleri çerçevesinde camilere ya da evlere baskınlar yapılması ve aramalar gerçekleştirilmesi; "terörist", "göçmen" ve "Müslüman" kelimelerinin eş anlamlı olarak algılanmasını pekiştirmiştir. "Terörle siyasi bedeli ne olursa olsun savaşılmalıdır" şeklindeki düşünce, her ne kadar İngiltere Başbakanı Tony Blair tarafından ifade edilmiş olsa da, aslında Avrupa genelinin görüşü olmuştur.[256] Terörle savaş için alınan tedbirler ve uygulanan politikalar Müslümanları "içerideki düşman" olarak hedef almaktadır.[257] Bu tedbirler entegrasyondan ziyade asimilasyona, çokkültürlülüktense homojen bir kültür yaratmaya yönelik olmuştur. Söz konusu uygulamalar, sadece İslam fobisi ile sınırlı kalmamakta, aynı zamanda yapısal bir "Müslüman karşıtı ırkçılık" olarak nitelendirilecek kadar ileri gitmektedir.[258] 11 Eylül sonrasında Avrupa'da terör şüphelisi olarak yapılan tutuklamaların ABD'dekilerden 20 kat daha fazla olduğu belirtilmelidir.[259]

Örneğin Almanya'da 2002 yılında altı milyon kişi fişlenmiş, bunlardan 20.000'i potansiyel şüpheli olarak belirlenmiş, ancak somut kanıtlar ileri sürülememiştir. Sadece Müslüman olmaları ya da Müslüman nüfusa sahip olan ülkelerden gelmiş olmaları, daha önceden sabıkaları bulunmamasına rağmen bu kişilerin şüpheli olarak gösterilmesinde yeterli olmuştur.[260] Almanya'da İç Güvenlik Ajansı'nın Müslüman grupları gözlem altında tutması Müslümanların çevreleri ile ilişkilerini olumsuz yönde etkilemiştir.[261] Yine 11 Eylül sonrasında Hollanda Parlamentosu ulusal düzeyde bir araştırma başlatarak, ülkede yaşayanların dinî eğilimlerini ölçme kararı almış; bu araştırma terörle mücadelenin bir parçası olarak

---

[256] Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 4.
[257] Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 3.
[258] Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 3.
[259] Frederick S. Kempe, "Europe's Middle East Side Story", *Wall Street Journal*, 29 Temmuz 2003'ten naklen Timothy M. Savage, "Europe and Islam: Crescent Waxing, Cultures Clashing", *The Washington Quarterly*, Cilt 27, No. 3, Yaz 2004, s. 33.
[260] Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 8.
[261] Gerdien Jonker, "What is Other About Other Religions? The Islamic Communities in Berlin Between Integration and Segregation", *Cultural Dynamics*, Cilt 12, No. 3, 2000, s. 314.

yapılmıştır.[262] İnsanî yardım yapma amacıyla para toplayan sivil toplum örgütleri, paraları terörist gruplara yatırmamalarına, hatta ellerinde tutmalarına rağmen terör şüphelisi olarak görülmüştür.[263] Almanya'da 11 Eylül saldırılarından sorumlu tutularak makhemeye çıkartılan Münir el Mutasaddık ile Abdelghani Mzoudi ile ilgili olarak somut delil bulunamamış, sadece Mzoudi'nin Afganistan'da savaşmış olduğu ve her ikisinin de 11 Eylül'de uçakları kaçıranların arkadaşları olduğundan yola çıkılmıştır.[264]

Avrupa hükümetleri, 11 Eylül sonrası "panik" veya belki de "fırsat"la somut delillere dayanmadan, teröristlerle kimi zaman hiç alakası bulunmayan insanları tutuklamıştır. Almanya'nın bazı eyaletlerinde Müslüman örgütler, bir bildiri yayımlayarak polisin kendilerine suçlu muamelesinde bulunduğunu, çünkü ev ve camilerde arama yapıldığı, hatta bazı "şüpheliler"in saatlerce gözaltında tutulduğu, gereksiz ve keyfî şiddet kullanıldığı ileri sürülmüştür. Üstelik bu tür baskınlar, karşılıklı olarak güvensizliği artırmakta ve gelecekte yapılabilecek işbirliği olasılıklarını ortadan kaldırmaktadır.[265]

İngiltere, terörle mücadele çerçevesinde alınan tedbirlere İngiliz vatandaşı olanları da dahil ederek, alanını genişletmiştir. Böylelikle, anayasa ya da İnsan Hakları Şartı gibi belgelerle korunan vatandaşlarla ilgili daha kolay işlem yapabilme imkanı sağlanmıştır.[266] İngiltere'de yaşayan Müslümanlar, 11 Eylül sonrasında ayrımcılığa maruz kaldıklarını ve polise olan güvenlerini yitirdiklerini belirtmektedirler. İngiltere'de Müslüman karşıtı duyguların tolere edildiği, hatta kimi zaman toplumun bazı kesimlerinde teşvik edildiği ileri sürülmektedir.[267] 2002-2003 yılları arasında polisin 71.000 kişiyi terörle mücadele operasyonu çerçevesinde durdurduğu, bunların yüzde

---

[262] Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 24.
[263] Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 9.
[264] Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 13.
[265] Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 11.
[266] Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 17.
[267] Fatima Husain ve Margaret O'Brien, "Muslim Communities in Europe: Reconstruction and Transformation", *Current Sociology*, Cilt 48, No. 4, Ekim 2000, s. 5.

1,18'inin göz altına alındığı, büyük çoğunluğunun ise terörle ilgisinin bulunmadığı ileri sürülmektedir.[268] 2003 yılının Ağustos ayında, İngiltere'deki Müslüman örgütler, camilere yapılan sık polis ziyaretlerinden ve imamların sürekli El-Kaide ve Taliban ile ilgili düşünceleri nedeniyle sorgulanmalarından şikayetçi olmuştur.[269] Liz Fekete, 11 Eylül sonrasında alınan tedbirleri, 1978 sonrası Kuzey İrlanda'daki operasyonlara benzetmektedir. Göz altına alınan 60.000 kişiden büyük çoğunluğunun suçsuz olduğu anlaşılmıştı.[270]

Sığınmacılar için ayrıntılı dosyaların açılması, geldikleri ülkelerde üye oldukları derneklerin, sendikaların belirlenmesi, ailelerinin araştırılması güvenlik için gerekli görülürken, bir yandan da yabancıların tamamına tehlike olarak bakılmasına neden olmaktadır. Danimarka, Almanya ve Norveç'te istihbarat servislerinin yabancı öğrencileri "yüksek riskli" olarak belirleyip takip altına aldıkları bilinmektedir. Üstelik Avrupa Birliği ülkeleri dışından olan öğrencilerin dinî profilleri de çıkartılmaktadır.[271]

İslam fobisinin 11 Eylül ile ortaya çıktığını söylemek yanlış olacaktır. Bu tarihten önce de İslam dünyası ve Müslümanlarla ilgili önyargılar ve olumsuz görüşler mevcuttu. 11 Eylül öncesinde yapılan bir tanıma göre İslam fobisi, homojen görülen İslam'ın, bölücü ve Batı'nın doğal düşmanı olarak kategorilendirilmesidir.[272] Batıda İslam fobisinin ortaya çıkışı, genellikle Salman Rüştü için Humeyni tarafından çıkarılan fetva ile ilişkilendirilmektedir.[273]

Hollanda İç Güvenlik Örgütü (BVD) 1995 yılında, ilk kez kamuoyuna açıkladığı raporda, ülkenin iç güvenliği açısından önemli görülen tehditlere, risklere ve gelişmelere yer vermiştir. Hollanda'da yaşayan göçmenler ve İslam, güvenliği tehdit eden unsurlar olarak belirtilmiştir.

---

[268] Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 12.
[269] Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 24.
[270] Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 12.
[271] Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 8.
[272] Yunas Samad, "Editorial: Muslim Identities, Islam and Europe", *Innovation*, Cilt 11, No. 4, 1998, s. 373.
[273] Peter Van Der Veer, "South Asian Islam in Britain", *Ethnicities*, Cilt 4, No. 1, 2004, s. 136.

Raporda İslam, Batı'yı tehdit eden yeni bir tehlike olarak gösterilmekte, radikal İslamın yayılmasına dikkat çekilmektedir.[274]

11 Eylül öncesinde, Cezayir'de meydana gelen şiddet olayları ve bunların Fransa'ya yansıması, Fransız devletinin Cezayirli göçmenlere özel düzenlemeler getirmesine neden olmuştur. Üç aydan daha az kalacak olan Cezayirlilerin dönüş bileti istenmiş, üç aydan uzun kalacaklar için aile ziyaretlerine sınırlandırmalar getirilmiştir. Bu durum, bir ülkedeki siyasi olayların başka bir ülkedeki göç politikalarını etkilemesine en iyi örnektir.[275] Ayrıca Fransa'da 1992-1998 yılları arasında en az 17 Kuzey Afrikalı'nın gözaltında öldüğü, ancak hiçbir polisin cinayetle yargılanmadığı bilinmektedir.[276]

11 Eylül sonrasında değişen, tek bir Müslüman tiplemesi olduğu inancı ile bu dine mensup olanların tamamına terörist şüphelisi olarak bakılması olmuştur. İslam fobisi ile ilgili sorun, Müslümanların tamamının terörist ya da terörist eğilimli olarak algılanmasıdır. Halbuki Müslümanlar kadar, İslami hareketlerin de homojen olmayıp çeşitli türlerinin bulunduğu gözden kaçırılmaktadır. Belki de masumane bir hata yapılmamakta, tüm Müslümanların terörist olarak algılanması bir fırsat olarak değerlendirilmekte ve asimilasyonun kolaylaştırılmasına çalışılmaktadır.

Fransa'da etnik kökenleri ne olursa olsun, Müslümanlar bir bütün olarak algılanmakta ve aralarında fark görülmemektedir. Üstelik çoğunun da radikal olduğu düşünülmektedir. Radikallik bir yana, ibadetleri bile sanıldığı kadar fazla değildir. Günlük ibadet yapanların oranının yüzde 31'i, haftalık ibadetlerini yerine getirenlerin ise yüzde 16'yı geçmediği ileri sürülmektedir.[277] Örneğin Almanya'da da her gün ibadet eden Müslümanların

---

[274] Kadir Canatan, *Avrupa'da Müslüman Azınlıklar*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 333.
[275] Demetrios G. Papademetriou ve Kimberly A. Hamilton, *Converging Paths to Restriction: French, Italian, and British Responses to Immigration*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, 1996, s. 30.
[276] Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 12.
[277] Robert J. Pauly, Jr., *Islam in Europe: Integration or Marginalization?*, Ashgate, Aldershot, 2004, s. 40.

oranının yüzde 15-20 civarında olduğu, bu oranın sadece Ramazan ayında yüzde 60-70'lere kadar yükseldiği tahmin edilmektedir.[278]

11 Eylül'den önce veya sonra olsun, Müslümanlara yönelik dışlayıcı, ayrımcı ve suçlayıcı yaklaşımlar entegrasyonu imkansızlaştırdığı gibi, Müslüman azınlığın radikalleşmesine de neden olabilmektedir. Genç göçmenler, Fransız devletine yönelik olumsuz duygularını genellikle polise yöneltmektedir. Polisin sert tutumu ya da 1995 yılında terörist olduğu iddia edilen birini öldürmesi sonucu ülkenin her yerindeki banliyölerde isyanların baş göstermesi[279] bir çeşit savaş olarak görülebilir. Bu isyanların en büyüğü 2005 yılının Ekim ve Kasım aylarında yaşanmış, Müslümanlar sorunlarını arabaları ateşe vererek göstermeye ve dikkat çekmeye çalışmışlardır.

2005 yılının Nisan ayında Uluslararası Af Örgütü'nün Fransa ile ilgili yayınlanan raporunda Fransız polisinin Arap ve Afrika kökenlilere muamelesinde kimi zaman ölümcül olabilecek şekilde güç kullandığı, üstelik bu tür davranışlarda bulunan polislerin bakanlar, yargıçlar ve üst düzey polis memurları tarafından korunduğu ileri sürülmüştür. Örgütün vardığı sonuç, yargı sisteminin bu konudaki başarısızlığı olmuştur. Çünkü bu alandaki insan hakları ihlallerinin büyük bölümünün yargıya intikal etmediği belirlenmiştir. Raporda tespit edilen bir başka önemli nokta, polisin veya jandarmanın ateş ederek öldürdüklerinin sayısının son yıllarda azalırken, kötü muamelenin 2004 yılında yüzde 18,5 oranında arttığı olmuştur. Polis Sendikaları Birliği Genel Sekreteri Jean-Luc Garnier, raporu "gülünç" bularak belgedeki iddiaları kabul etmemiş ve her yıl 9.000 polisin görev başında yaralandığına dikkat çekmiştir.[280]

İslam fobisi, Avrupa'daki sorunların daha fazla büyümesine sebep olmuştur. Bugün Avrupa'da tartışılmakta olan "kültürel farklılığın sınırları" konusunun terörle savaştan ayrılmasının imkansız olduğu ileri

---

[278] Gerdien Jonker, "What is Other About Other Religions? The Islamic Communities in Berlin Between Integration and Segregation", Cultural Dynamics, Cilt 12, No. 3, 2000, s. 317.
[279] Robert J. Pauly, Jr., *Islam in Europe: Integration or Marginalization?,* Ashgate, Aldershot, 2004, s. 49.
[280] *Le Figaro*, 7 Nisan 2005.

sürülmektedir.[281] İslam fobisi, Avrupalı Müslümanlara Avrupalı olma şansı tanımamaktadır.[282] İslam artık Avrupa için tehdit olarak kabul edilmektedir.[283] İslam, Fransa'da devlet ve toplum tarafından direnişle karşılaşmaktadır. Çünkü artık İslam, şiddet ve fanatiklikle birlikte anılmaktadır.[284] Örneğin Almanya'da yapılan mülakatlarda katılımcıların yüzde 80'i İslam kelimesinin terör ve kadınların bastırılması ile bağlantılı olduğuna inandığını belirtmiştir.[285]

Irkçılığın ekonomik ve kültürel boyutları gibi, güvenlik boyutu da Müslüman azınlığı dışlayarak bir kısır döngüye sebep olmaktadır. Toplum dışına itilerek suçlu muamelesi gören Müslümanlar iş bulamamakta; işsizlik ise bu grupları daha fazla suça teşvik etmektedir. Bu noktada, Müslümanlar arasındaki işsizlik oranının Fransa genelinin çok üstünde olduğu bir kez daha hatırlatılmalıdır.[286]

Müslümanların neden olduğunun iddia edildiği güvenlik sorununun bir başka boyutu, kimlikle ilgili olarak toplumsal düzlemde ortaya çıkmaktadır. Çünkü yabancılar sadece bireyler için değil toplum için de tehdit olarak görülmektedir. Toplumun kimliği tehdit altındadır. Huysmans'a göre, göçmenlerin güvenlik meselesi haline getirilmesi bilinçli olarak yapılmakta ve böylece göçün anlamı değişmektedir. Özellikle kültürel farklılık, ev sahibi toplumun kültürel kimliğine yönelik bir tehdit olarak algılanmaktadır. Bu görüşe göre, kültürel öteki, toplum için tehlikeli olabilmektedir. Bu durumda, göçmenler kolaylıkla güvenlik sorunu olabilmektedir. Çünkü güvenlik mantığı ile kimliğin yaratılması ve dinamikleri arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Kimlik toplumsal uyum ve uyumsuzluk üzerine kuruludur. Topluma uyumsuz olanlar, kimlik için tehlikedir. Huysmans'a göre, farklı göçmenler, kültürel

---

[281] Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 5.
[282] Bassam Tibi, "Euro-Islam: The Quest of Islamic Migrants and of Turkey to Become European in a Secular Europe", *Turkish Policy Quarterly*, Cilt 3, No. 1, İlkbahar 2004.
[283] Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 3.
[284] Isabelle Rigoni, "Challenging Notions and Practices: The Muslim Media in Britain and France", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 31, No. 3, Mayıs 2005, s. 563.
[285] [285] Elitsa Vucheva, "Anti-Muslim Discrimination in EU on the Increase", *EUObserver*, 8 Mart 2005, http://www.euobserver.com/?sid=9&aid=18619
[286] James Graff, "Streets of Fire", *Time*, 14 Kasım 2005, s. 28.

kimlik dışında, siyasi ve ekonomik sistem ya da iş gücü piyasasına da tehdit oluşturmaktadır. Bu durumda, güvenlik için ötekinin imhası gerekmektedir. Holocost çarelerden biridir, ancak çözüm en sık homojenleşme olarak karşımıza çıkmaktadır.[287]

5. Medyanın Etkisi

Avrupa'da yabancı düşmanlığının artmasının nedeni genellikle ekonomik, kültürel ve güvenlik ile ilgili sebeplere bağlanmaktadır. Ancak, medyanın etkisini de atlamamak gerekir. Toplumlar iletişim üzerine kuruludur. Yabancılarla ya da komşularla olan ilişkiler medya aracılığı ile iyi bir şekilde kurulur ya da olumsuz şekilde yönlenir. Özel ya da devlete ait, küçük ya da büyük, nasıl olursa olsun medya günlük yaşamda büyük öneme sahiptir.[288] Avrupa basınında başlıca haberler göçmenlerle ilgilidir, bu konuda eksik ya da yanlış bilgi bolluğu vardır. Göçmen konusu "herkesin hakkında söz söyleyebileceği" bir konu haline gelmiş durumdadır.[289] Müslüman düşmanlığının yaygınlaşmasında medyanın yeri büyüktür, çünkü basın-yayın organlarının olayları nasıl verdiği, kamuoyunun şekillenmesinde etkili olmaktadır. Medyanın yabancı düşmanlığını kışkırttığı genel kanıdır ve kısaca örnekler verilmesine gerek duyulmuştur.

İslam'ın, Batı'nın seküler ve liberal simgelerine tehdit olarak gösterilmesi ve dolayısıyla Müslümanlara şüphe ile bakılması, ideolojik olarak örgütlenmiş medya tarafından vurgulanmaktadır. Söz konusu medya, içerideki ve dışarıdaki düşmanları Müslüman Arap dünyası olarak göstermektedir.[290]

---

[287] Jef Huysmans, "Migrants as a Security Problem: Dangers of 'Securitizing" Societal Issues", Robert Miles ve Dietrich Thränhardt, *Migration and European Integration: The Dynamics of Inclusion and Exclusion*, Pinet, Londra, 1995, ss. 54-62.
[288] Roger Silverstone ve Myria Georgiou, "Editorial Introduction: Meda and Minorities in Europe", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 31, No. 3, Mayıs 2005, ss. 433, 434.
[289] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 26.
[290] Talal Asad, "Europe Against Islam: Islam in Europe", *The Muslim World*, Cilt LXXXVII, No. 2, Nisan 1997, s. 186.

Kimi zaman medyada, göz altına alınan bazı şüphelilerle ilgili olarak büyük İslamcı örgütlerin liderlerinin veya kilit adamlarının yakalandığı şeklinde haberler yapılmaktadır. Bunlardan, birkaç gün sonra hiçbir şekilde "suçlanamadan" serbest bırakılan çok sayıda kişi olmaktadır. Bu tür haberlerden sonra camilere saldırılar ve Müslümanlara yönelik sözlü veya kimi zaman fiziksel saldırılar artmaktadır.[291]

Danimarka medyasında, başta Müslümanlar olmak üzere azınlıklarla ilgili olumsuz yönlere özellikle vurgu yapıldığı, dolayısıyla azınlıkların tektipleştirilmesinde medyanın temel rol oynadığı ileri sürülmektedir.[292] Örneğin, Danimarka gazeteleri, Kopenhag şehri civarında artan göçmen sayısı nedeniyle "saatli bomba" uyarısı yapmıştır.[293] Müslümanların aşağı görülmesi, alay konusu edilmesi ya da terörist imajının yerleştirilmeye çalışılmasının en ileri boyutu Danimarka'da yaşanmıştır. Hz. Muhammed'i fundamentalist olarak resmeden gazete nedeniyle Başbakan Anders Fogh Rasmussen'e 10 Müslüman ülke büyükelçisinden şikayet gelmiş, ancak "basın özgürlüğü" nedeniyle Başbakan hiçbir girişimde bulunamayacağını söylemiştir.[294] Hz. Muhammed'in karikatürü nedeniyle, Danimarka mallarının bir çok Müslüman ülkede boykot edilmesi, hatta büyükelçiliklerin çekilmesi gibi tepkiler üzerine, diğer Avrupa ülkeleri Danimarka'ya destek vermiş ve Norveç, Fransa, Almanya, Hollanda, İtalya ve İspanya'da da Hz. Muhammed resmedilmiştir. Danimarka gazetesi, her ne kadar, yaptıklarının yasal olduğunu ve ifade özgürlüğü çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini hatırlatsa da, olaydan dört ay sonra Müslümanlardan özür dilemiştir.[295] Fransa İslam Konseyi (*Conseil Français du Culte Musulman*, CFCM) başkanı Dalil Boubakeur Fransız gazetesi *Le Soir* tarafından da kullanılan Hz. Muhammed karikatürü için "tam bir

[291] Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 14.
[292] Fatima Husain ve Margaret O'Brien, "Muslim Communities in Europe: Reconstruction and Transformation", *Current Sociology*, Cilt 48, No. 4, Ekim 2000, ss. 1, 2.
[293] Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 17.
[294] "Muslim Anger at Danish Cartoons", *BBC News*, 20 Ekim 2005.
[295] "Muhammad Cartoon Row Intensifies", *BBC*, 1 Şubat 2006.

provokasyon" ifadesini kullanmıştır. Ancak, gazetenin editörü işten çıkarılmış ve Fransa'daki Müslümanlardan da özür dilenmiştir.[296] Bu sırada şiddet içerikli protesto eylemleri Müslüman nüfuslu ülkelere kadar taşınmıştır. Özürlerin nedeni, Müslümanlara yönelik saygı kadar Müslümanlardan gelen terör tehditlerine de bağlanabilir.

Salman Rüştü olayı, Körfez ve Irak savaşları, özellikle de 11 Eylül olayları sonrasında Müslümanlar ve İslam aleyhindeki makalelerin İngiliz basınında da arttığı görülmüştür. İslam; barbar, mantık dışı bir din olarak gösterilmektedir.[297] İngiliz ve Fransız medyası, Müslümanlara genel olarak olumsuz yaklaşmaktadır. Daha fazla ilgi çekmek için, özellikle sansasyonel konular seçilmeye çalışılmaktadır.[298]

İngiltere'dekinden farklı olarak bulvar basınının güçlü olmadığı Fransız medyasında özellikle türban krizinin yaşandığı dönemlerde ilginç başlıklar atılmıştır. *L'Express* dergisi "Müslümanlar Nasıl İçimize Sızıyor: Türban" şeklinde başlık atmış, bir makalede "türban terörist bir operasyondur... ve aslında kanla kaplıdır" denmiştir.[299]

Sadece Avrupa'da yaşayan Müslümanlar değil, aslında tüm İslam dünyası ile ilgili haberler sansasyonel bir şekilde verilmekte, böylece medya daha "başarılı" olmaktadır. Bir İngiliz gazetesinin tek bir sayısında İslam dünyası ile ilgili toplam altı haberin bulunduğu, bunların tamamının olumsuz içerikli olduğu görülmektedir. Başlıklardan örnek vermek gerekirse, "Tunus İslamcı Tehdit Altında", "İran'daki Hristiyanlar Saldırıya Uğradı", "Bangladeş'te Fetva İkilemi" vb. şeklinde devam ettiği görülmektedir.[300]

Fekete'nin "medyanın yargılaması" şeklinde ifade ettiği durumda, istihbarat birimlerinin, polisin ve medyanın önyargıları, mevcut siyasi gündemle birleştiğinde Müslümanlara şüphe ile yaklaşılan bir kültür

---

[296] "Muhammad Cartoon Editor is Sacked", *BBC*, 2 Şubat 2006.
[297] Isabelle Rigoni, "Challenging Notions and Practices: The Muslim Media in Britain and France", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 31, No. 3, Mayıs 2005, s. 565.
[298] Isabelle Rigoni, "Challenging Notions and Practices: The Muslim Media in Britain and France", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 31, No. 3, Mayıs 2005, s. 565.
[299] Isabelle Rigoni, "Challenging Notions and Practices: The Muslim Media in Britain and France", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 31, No. 3, Mayıs 2005, s. 565.
[300] Talal Asad, "Europe Against Islam: Islam in Europe", *The Muslim World*, Cilt LXXXVII, No. 2, Nisan 1997, s. 187.

yaratılmaktadır. Medya, şüphelilerin sadece sorgulandığı değil, aynı zamanda yargılanıp kararının verildiği bir arena haline gelmektedir.[301] Aynı zamanda Avrupa'daki medya genelde asimile edici ve dışlayıcı bir tutum sergilemektedir. Basın, sinema, radyo, televizyon ve reklam dünyası ideolojilerin standartlaşmasına neden olmaktadır.[302]

Aslında, medyanın etkisi de bir kısır döngüye sebep olmaktadır. Medya İslam'a yüklenen olaylara ne kadar geniş yer verirse, İslam'a yönelik tehlike alarmı da o kadar büyük olacaktır.[303]

Müslümanların Avrupa ülkelerinde neden olduğu, medyanın Müslümanlara geniş yer ayırmaya başlamasının dışında bir başka değişiklik, kendilerine ait medyanın oluşmasıdır. Internet ağlarının yanı sıra, radyo ve gazetelerle kendi seslerini duyurmaya çalışmaktadırlar. Azınlıklar, varlıklarını korumak için mücadele etmektedir ve bu yolda medyaya bağımlıdırlar.[304]

Fransa'da İslam, üç bölümde ele alınmaktadır: 1960'lardaki gizlilik, 1980'lerde görünür hale gelmesi ve 1990'larda vatandaşlık. İşte medya ikinci dönemde, İslam görünür hale gelmeye başlarken ortaya çıkmıştır.[305] 1990'lı yılların sonuna kadar etnik ve dinî medya, "göçmenler topluluğu"na yönelik iken, bu tarihten itibaren "Müslüman inananlar topluluğu"nu hedef almaya başlamıştır.[306] Bugün, azınlık medyası ulusal azınlıklara ya da diasporaya değil, Müslümanlara hitap etmektedir.[307]

Fransa'daki Müslüman medya, Müslümanların toplumsal ve siyasal olarak dahil edilmesi için çaba sarfetmekte, bu amaçla lobicilik faaliyetlerinde

---

[301] Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 14.
[302] Isabelle Rigoni, "Challenging Notions and Practices: The Muslim Media in Britain and France", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 31, No. 3, Mayıs 2005, s. 570.
[303] Talal Asad, "Europe Against Islam: Islam in Europe", *The Muslim World*, Cilt LXXXVII, No. 2, Nisan 1997, s. 185.
[304] Roger Silverstone ve Myria Georgiou, "Editorial Introduction: Meda and Minorities in Europe", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 31, No. 3, Mayıs 2005, s. 435.
[305] Isabelle Rigoni, "Challenging Notions and Practices: The Muslim Media in Britain and France", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 31, No. 3, Mayıs 2005, s. 575.
[306] Isabelle Rigoni, "Challenging Notions and Practices: The Muslim Media in Britain and France", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 31, No. 3, Mayıs 2005, s. 566.
[307] Isabelle Rigoni, "Challenging Notions and Practices: The Muslim Media in Britain and France", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 31, No. 3, Mayıs 2005, s. 573.

bulunmaktadır. Müslümanlar, medya yardımı ile Fransız toplumu içinde yer edinmek istemektedirler.[308]

Aslında, Müslüman medya ile ilgili önemli bir çelişki bulunmaktadır. Bir taraftan böyle bir medyanın varlığı çokkültürlülüğü desteklerken, diğer yandan Müslümanların medya aracılığı ile toplumda daha fazla yer edinebilmeleri için asimile olarak güç elde etmeleri gerekmektedir.[309] Azınlıkların topluma katılımı için, ulusal kanallarda ya da ulusal basında görünür hale gelmesi gerekmekte, bunun için ortak kültür içinde yer alması zorunlu olmaktadır.[310]

6. Müslümanların İslam Fobisine Tepkisi: Radikal İslamcılık

Müslümanların "sorun" haline gelmeye başlaması ile Avrupa'da göçmenlere yönelik olumsuz tutumlar giderek daha büyük boyutlara gelmiştir. 11 Eylül sonrasında terörle mücadele çerçevesinde alınan tedbirler, Müslüman azınlıkların dışlanmasına, ayrımcılığa maruz kalmasına, "terörist" damgası yemesine neden olmuştur. Örneğin Almanya'da Anayasayı Koruma Dairesi tarafından 2004 yılında açıklanan rapor, ülkedeki en büyük iki büyük tehlikeyi radikal İslam ve aşırı sağ olarak göstermiştir. Dönemin İçişleri Bakanı Otto Schily, radikal İslam'ın daha ciddi bir tehdit olduğunu ifade etmiştir.[311] İçinde yaşadıkları toplum tarafından dışlanan Müslümanların bir bölümü entegrasyona direnmeye, kimisi ise daha fazla radikalleşmeye başlamıştır. Bu durumu bir kısır döngü olarak görmek mümkündür. Müslümanlar kötü muameleye maruz kaldıkça, içlerine kapanarak

[308] Isabelle Rigoni, "Challenging Notions and Practices: The Muslim Media in Britain and France", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 31, No. 3, Mayıs 2005, s. 574.
[309] Isabelle Rigoni, "Challenging Notions and Practices: The Muslim Media in Britain and France", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 31, No. 3, Mayıs 2005, s. 578.
[310] Roger Silverstone ve Myria Georgiou, "Editorial Introduction: Meda and Minorities in Europe", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 31, No. 3, Mayıs 2005, s. 437.
[311] "Schily: Öncelikli Tehdit Radikal İslam", *DW*, 18 Mayıs 2005.

radikalleşmekte, radikalleştikçe toplum tarafından daha olumsuz görülmekte ve dışlanmaktadırlar.

Avrupa'ya ilk yerleşen göçmenlerin değil de, daha sonraki kuşakların radikalleşmesi ilginç görünmektedir. İlk yıllarda Müslümanların içinde yaşadıkları topluma daha fazla entegre olmaları, dolayısıyla radikal İslam bir yana, dinlerini ve ibadetlerini özel alanlarında gerçekleştirmeleri gerekirdi. İlk gelen göçmenler, misafir işçi rolünü sorgusuz benimsemiş ve ırkçı yaklaşımlardan uzak kalmak için mümkün olduğunca dikkat çekmemeye çalışarak, toplum içinde görünmemek için çaba sarfetmişlerdir. Kendi dillerini konuşmamış, âdetlerini uygulamamışlardır. Din katı bir şekilde özel alanla sınırlı olmuştur.[312] Üçüncü kuşak ise, birinci kuşağın ezikliğini yıkma yoluna gitmiş, Fransız kimliklerinin yanında kendi etnik ve dinî kimliklerini de eşit düzeyde korumuştur.[313] İlk gelenlerin "İslam'ın yer almadığı bir topluma olan bağlılıklarını" sorgulamaya başlayan sonraki kuşaklar, toplumdan sosyal ve ekonomik dışlanmaları nedeniyle marjinalleşmelerinin de bir sonucu olarak radikal İslam'ı daha fazla benimsemeye başlamışlardır.[314]

Tıpkı Almanya'daki Türkler gibi, Fransa'da da ikinci kuşak göçmenler, kendilerini iki farklı kültür arasında sıkışmış hissetmektedirler. Anne-babalarının değerleri ile Fransız değerleri arasında kimlik krizine girmektedirler. Bir kısmı Fransız değerlerini benimseyerek iyi bir asimilasyon örneği göstermekte, bir kısmı Müslüman kimliğinden ve kültürel değerlerinden ödün vermeden başarılı bir orta yol bulmakta - ki bu gruba genellikle "ılımlı Müslümanlar" denilmekte - en sorunlu olan grup ise İslam'a radikal bir şekilde sarılarak kendilerine bu şekilde bir kimlik bulmuş olmaktadır. Bu gruptakiler aslında hiç içinde yaşamadıkları bir kültürü benimsemeye çalışmaktadır.[315]

Aşırı İslamcı hareketler kuşak farklılığını kullanmaktadır. Birinci kuşak göçmenler, topluma tam anlamıyla entegre olabilmek için çaba

---

[312] Gerdien Jonker, "What is Other About Other Religions? The Islamic Communities in Berlin Between Integration and Segregation", *Cultural Dynamics*, Cilt 12, No. 3, 2000, s. 317.
[313] James Graff, "Streets of Fire", *Time*, 14 Kasım 2005, s. 31.
[314] Fatima Husain ve Margaret O'Brien, "Muslim Communities in Europe: Reconstruction and Transformation", *Current Sociology*, Cilt 48, No. 4, Ekim 2000, s. 9.
[315] "The Melting-Pot that isn't", *Economist*, Cilt 360, No. 8232, 28 Temmuz 2001, ss. 50-52.

göstermiştir. İkinci ve üçüncü kuşaklar ise, yabancılaşmış bir şekilde büyümüştür. Bazı zengin Müslüman ülkelerin malî desteği ile terörist grupların çekirdeğinin oluşturulduğu iddia edilmektedir.[316]

Müslümanlar arasında işsizliğin yüksek olması ve bunun nedeninin Müslümanların ayrımcılığa uğrayarak iş bulamaması olarak görülmesi, radikal İslam'a neden olabilmektedir. Bulundukları ülkede kendilerinin dışlandığını gören Müslümanların bazıları radikal İslam'ı keşfetmiştir.[317] Çünkü Müslüman göçmenlerin, göçmen oldukları için, ya da Müslüman, yabancı, fakir, eğitimsiz, siyah, koyu tenli oldukları için toplumun dışına itilmesi, onları kimlik bunalımına itmektedir. Ve bu bunalımdan kurtulmanın yolu İslamiyete sarılmak şeklinde ortaya çıkmaktadır. Müslümanların genellikle en alt sınıflardan olması, fakirlik ve işsizlik sorunlarının büyük boyutlarda olması, terör faaliyetlerine katılmaları için zemin oluşturmaktadır. Anne babalarının boyun eğmelerine tepki gösteren Müslümanların, tıpkı içinde bulundukları toplumun yerlileri gibi yaşamak için verdikleri mücadele başarısızlıkla sonuçlanınca bu durum onlar bir şok olmuştur. Bu başarısızlık, Müslümanların iş piyasasından dışlanması, yetersiz eğitim, fırsat eşitsizliği, renkleri ve isimleri nedeniyle ayrımcılığa maruz kalması şeklinde ortaya çıkmıştır. Sonuçta genç kuşak arasında gece klüplerine gitmektense camilere gitmeyi tercih ederek radikal İslam yolunu seçenler olmuştur.[318]

1990'lı yılların başında Almanya'da yaşayan Türklere yönelik, en şiddetlisi kundaklama şeklinde kendini gösteren ırkçı hareketlerdeki artışın, radikal İslam'ın önünü açtığı sanılmaktadır. Çünkü bu olaylardan sonra, Almanya'da yaşayan bazı Müslümanlar kendilerinin *dar-ül harb*'da yaşadıklarını düşünmeye başlamıştır. Almanya'yı *dar-ül dava* ülkesine dönüştürerek misyonerlik faaliyetleri için seçilmesi gerektiğini savunan Müslümanlar olmuştur.[319]

---

[316] "Islam in the West", *The Economist*, Cilt 368, No. 8341, ss. 13-16.
[317] Robert J. Pauly, Jr., *Islam in Europe: Integration or Marginalization?*, Ashgate, Aldershot, 2004, s. 49.
[318] Fatima Husain ve Margaret O'Brien, "Muslim Communities in Europe: Reconstruction and Transformation", *Current Sociology*, Cilt 48, No. 4, Ekim 2000, ss. 9, 10.
[319] Gerdien Jonker, "What is Other About Other Religions? The Islamic Communities in Berlin Between Integration and Segregation", *Cultural Dynamics*, Cilt 12, No. 3, 2000, s. 323.

İslam'ın göçmenler arasında yükselişi, yukarıda da belirtildiği gibi bir kimlik ifadesi olarak algılanmalıdır. Göçmenler, İslam'ın özellikle geçmişe dönük radikal halini benimseyerek, bir "etnisite" icat etmektedir.[320] Avrupa'da İslam'a sarılmak, kendisini "şiddet", "geriye dönüş", "kadının boyun eğmişliği" ya da "bağnazlık" imajıyla bütünleştiren bir çevreye tepki niteliğindedir.[321]

Bazı görüşlere göre, Avrupa'daki Müslümanlar, içinde bulundukları kuşak çatışması, kimlik bunalımı, uyum ve entegrasyon sorunları, yabancı düşmanlığı, ırkçılık, toplumdan dışlanma, İslam fobisi gibi sorunların yanı sıra "İslamcı terör"ün yaygınlaşması ile İslam dininin radikal versiyonuna sarılma ihtiyacı duymuştur. İslamcı aydınlar Avrupa siyasi alanına müdahale kararı almış ve zaman zaman "İslami Cemaat" olarak betimledikleri yoksul kent gençliğinin sözcülüğünü üstlenmişlerdir.[322] Bu da, Avrupa'da yaşayan Müslümanlar arasında radikal İslamcılığın yükselmesine katkıda bulunmuştur.

Aslında "radikal" kavramı ile neyin kastedildiği açık değildir.[323] Çünkü Müslümanlara göre değiştiği kadar, farklı Avrupa toplumlarına göre de radikallik anlayışı değişmektedir. Öte yandan, Huntington gibi, sadece radikal İslam'ın değil İslam'ın kendisinin Batı'ya tehdit oluşturduğunu ileri sürenler de mevcuttur.[324]

Olivier Roy'a göre İslamcı; İslam dininde siyasi bir ideoloji gören, bir başka ifadeyle, İslam dininin toplumun toplumsal yanını siyasi açıdan anlamaya çalışan bir teori olduğuna inanır. İslamcılar, devletlerin kanunlarını etkilemeye çalışır. Bu bakımdan, İslamcının İslam devleti kurmayı amaçladığı düşünülür. İslamcıların her zaman şiddet kullanarak bütün yönetimleri yıkma çabası içinde olduğu, dolayısıyla hepsinin terörist olduğu söylenemez.

---

[320] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 143.
[321] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 139.
[322] Gilles Kepel, *Cihat. İslamcılığın Yükselişi ve Gerilemesi*, Haldun Bayrı (çev.), Doğan Kitap, İstanbul, Temmuz 2001, s. 232.
[323] Thomas Luckmann, "The Religious Situation in Europe: The Background to Contemporary Conversions", *Social Compass*, Cilt 46, No. 3, 1999, s. 257.
[324] Yunas Samad, "Editorial: Muslim Identities, Islam and Europe", *Innovation*, Cilt 11, No. 4, 1998, s. 373.

Örneğin Fransa'daki İslamcıların şiddet kullanmasına gerek yoktur, çünkü onlar şiddet kullanmadan da Fransız politikalarında etkili olma şansına sahiptir. Onlar, siyasi sistemde İslamın ilkelerine göre düzenlemeler yapılmasını talep etmektedir.[325]

İslamcı hareketler, Müslümanların çoğunlukta olduğu ülkedekiler ve Müslümanların azınlık olarak yaşadığı ülkedekiler olmak üzere iki şekilde gruplanabilir. Birincisinde İslamcılık daha çok ekonomik, siyasi ve sosyal tabanı bulunan protesto hareketi iken, ikinci grupta kimlik arayışı ile bağlantılıdır.[326] Avrupa ülkelerinde yaşayan Müslümanlar, dinî inanç yerine daha çok kimlik kazanmak ve kendi aralarındaki bağı güçlendirmek amacıyla İslam'a sığınmaktadır. Fransa'da, kendilerini "Müslüman ateist" olarak tanımlayanlar, bu iddiamızı doğrular niteliktedir.[327]

Belirtilmesi gereken bir nokta, terör ile yoksulluk arasındaki bağlantıdır. Terörün başlıca sebebinin fakirlik olduğu ileri sürülmektedir. Ancak, Daniel Pipes, radikal İslamın sebebinin ekonomik nedenlerdense, daha çok kimlik sorunundan kaynaklandığını savunmaktadır. Pipes'ın verdiği örneklerde, radikal İslamcı eğilimlerin bulunduğu ülkeler mutlaka fakir değildir; üstelik teröristler arasında yüksek eğitim almış olanların sayısı azımsanmayacak miktardadır. Örneğin El Cihad'ın yönetim kadrosunun büyük çoğunluğu üniversite mezunu ve orta sınıf ailelerden gelmedir.[328] Üstelik Bangladeş, Yemen ve Nijerya gibi en fakir Müslüman ülkelerde İslamcılığa pek rastlanmamaktadır.[329] Avrupa ülkelerinde yakalanan teröristler arasında da, üniversite eğitimi gören, yaşadığı ülkenin vatandaşı olan ve entegrasyon sorunları bulunmayan kişiler olduğu hatırlanmalıdır. Pipes'a göre ne Batılılaşma ne de malî yardımlarla refah seviyesinin yükseltilmesi radikal İslama karşı bir çözüm olabilir. Aksine para, savaşmak

---

[325] "Islam in France", http://en.wikipedia.org/wiki/Islam_in_France
[326] Ameer Ali, "Islamism: Emancipation, Protest and Identity", *Journal of Muslim Minority Affairs*, Cilt 20, No. 1, 2000, s. 11.
[327] John Ardagh, *France in the New Century, Portrait of a Changing Society*, Viking, Londra, 1999, s. 234.
[328] Daniel Pipes, "Does Poverty Cause Militant Islam", *Turkish Policy Quarterly*, Yaz 2002, s. 38.
[329] Daniel Pipes, "Does Poverty Cause Militant Islam", *Turkish Policy Quarterly*, Yaz 2002, s. 41.

için ihtiyaç duyulan bir araçtır ve Batı düşmanlığı da Batılılaşma yolunda daha fazla pekişebilir.[330]

Yoksulluk, fundamentalizm için gerçek sebep midir tartışılabilir, ancak kanaatimiz marjinalleşmenin, entegrasyon politikalarının başarısızlığından kaynaklandığı yönündedir. Marjinalleşmenin getirdiği veya getirebileceği toplumsal sorunlar ciddi boyutlarda olabileceğinden, entegrasyon politikalarına pek çok Avrupa ülkesinde öncelik verilmektedir.[331]

"Fundamentalist" kelimesi ilk kez, *The Watchman Examiner* adlı Baptist bir gazetenin editörü olan Curtis Lee Laws tarafından kullanılmıştır. Laws, kavramı "inancın fundamentalleri için savaşan kimse" olarak tanımlamıştır.[332] Aslında fundamentalizm teriminin kökeni Hristiyanlıkta bulunmaktadır. 1870'lerde ABD'de başlayan hareket, muhafazakâr Protestanların moderniteye getirdikleri eleştiriler üzerine kurulmuştur. Bu hareket 1919 yılında Dünya Hristiyan Fundamentaller Birliği *(World Christian Fundamentals Association)* ismini almıştır. 1915 yılına kadar yaptığı ve dağıttığı yayınlarda *The Fundamentals-A Testimony to the Truth* ismini kullanmıştır. Bu kavramın bir kez daha yükselişe geçmesi ise 1980'li yıllarda Humeyni'nin devrimi ile gerçekleşmiştir.[333]

Fanatikliğin sadece İslamiyetle bağlantılı olmadığı belirtilmelidir. Her türlü dinde, inançta ve ideolojide radikallik görülebilir. Hristiyanlıktaki engizisyon ve cadı avları unutulmuş görünmektedir.[334] 1980'li yıllarda *MacArthur Foundation* tarafından yapılan bir araştırmada, Hindu, Budist, Yahudi ve Hristiyanların, ulus-devletlerle İslamcı hareketlere benzer radikal

---

[330] Daniel Pipes, "Does Poverty Cause Militant Islam", *Turkish Policy Quarterly*, Yaz 2002, s. 43.
[331] Grete Brochman, *European Integration and Immigration From Third Countries*, Scandinavian University Pres, Oslo, 1996, s. 125.
[332] Joseph G. Rahme, "Ethnocentric and Stereotypical Concepts in the Study of Islamic and World History", *The History Teacher*, Cilt 32, No. 4, Ağustos 1999, s. 481.
[333] Giovanni Filoramo, "Religious Pluralism and Crises of Identity", *Diogenes*, Cilt 50, No. 3, 2003, s. 40.
[334] Jacques Robert, "Religious Liberty and French Secularism", *Brigham Young University Law Review*, 2003, s. 660.

ilişkilerinin bulunduğu saptanmıştır. Bu tür hareketler, terörist ya da fundamentalist yerine, genellikle "tepkisel" sıfatıyla anılmaktadır.[335]

Örneğin, Haşhaşiler *(assassins)* olarak bilinen ve Suriye'de etkili olan Müslüman mezhebinin üyeleri Haçlılara değil, düzenbaz olarak gördükleri Müslüman yöneticilere karşı faaliyet yürütüyordu. Yüksek mevkide olanları hedef olarak gören Haşhaşiler, bugünkü teröristlerden farklı olarak sadece hedef seçilen kişiyi öldürürlerdi. Bu bakımdan onların yaptığı, terör değil suikast olarak nitelendirilmelidir.[336] Haşhaşilerin felsefesi çerçevesindeki görüşe göre, fundamentalistler her ne kadar Batı'yı Müslüman toplumunu çürüten kötülüğün kaynağı olarak gördüklerinden Batı karşıtı olsalar da, aslında ilk hedefleri kendi yöneticileridir.[337] Avrupa'ya, dinsiz rejimlere karşı kavga yürütmek için bir gün ülkelerine dönecek olan militanların ve sempatizanların devşirildiği yer olarak bakıldığı ileri sürülmektedir.[338]

Bazı görüşlere göre İslamcılık denilen ideoloji, oryantalist söylem içinde üretilmiştir. Modern Batı'nın kurulması, Avrupa dışında kalan toplumların Avrupa tarafından doğrudan ya da dolaylı olarak şekillendirilmesine neden olmuştur.[339] Dolayısıyla, Batı'nın hegemonyasını kurduğu bir tarihin parçası ve sonucudur.[340] Fundamentalist kavramı, "oryantalist" kavramı gibi Batı'nın icadı olarak değerlendirilmektedir. Hristiyanlık bağlamında fundamentalizmler, modern dünyaya saldırı olarak görülmektedir. Modernitenin bir ürünüdürler; "modern anti-modernizm"dirler. Moderniteyi eleştirirken kullandıkları, örneğin internet gibi araçlar modern araçlardır.[341] Modernleştirme hareketi, özneleri Batılılaştırdığı kadar

---

[335] Peter Van Der Veer, "South Asian Islam in Britain", *Ethnicities*, Cilt 4, No. 1, 2004, s. 136.
[336] Bernard Lewis, *İslam'ın Krizi*, 2. Basım, Abdullah Yılmaz (çev.), Literatür Yayınları, İstanbul, 2003, ss. 124, 125.
[337] Bernard Lewis, *İslam'ın Krizi*, 2. Basım, Abdullah Yılmaz (çev.), Literatür Yayınları, İstanbul, 2003, s. 32.
[338] Gilles Kepel, *Cihat. İslamcılığın Yükselişi ve Gerilemesi*, Haldun Bayrı (çev.), Doğan Kitap, İstanbul, Temmuz 2001, s. 231.
[339] Mümtaz'er Türköne, *Modernleşme Laiklik ve Demokrasi*, Ark, Ankara, 1994, ss. 59, 60.
[340] Mahmut Mutman, "Oryantalizmin Gölgesi Altında: Batı'ya Karşı İslam", Fuat Keyman vd. (der.), *Oryantalizm, Hegemonya ve Kültürel Fark*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 45.
[341] Giovanni Filoramo, "Religious Pluralism and Crises of Identity", *Diogenes*, Cilt 50, No. 3, 2003, s. 41.

Doğululaştırmakta ve modernleştirdiği kadar gelenekselleştirmektedir.[342] Batı dışı modernite biçimleri, sadece Batı dışı medeniyetlerin Batı modernitesine adapte edilmesi ile değil, Batılı etkilerin Batı dışı medeniyet dinamiklerine ve modernleşme süreçlerine eklemlenmesi ile ortaya çıkmaktadır.[343]

Batı, kendi yarattığı modernitenin emperyalist yanını kimi zaman gözden kaçırmaktadır. Modern olmayan, fundamentalist olarak değerlendirilmekte ve tüm olumsuzluklar yüklenmektedir. Bu bakımdan aslında modernitenin, demokrasi, çoğulculuk, farklılıklara saygı gibi değerlerle eş anlamda olduğu görüşü bir illüzyondur. Modernite, Harris'e göre kendisine aşırı önem yüklenen anlamsız bir kurgudur.[344]

Batı'daki genel kanı, İslami fundamentalizmin modernite, globalleşme ve Batı karşıtı bir hareket olduğudur. Spohn, bu görüşü indirgemeci bularak, radikalleşmenin sebebini Batı'nın seküler devlet biçimini empoze etme çabasına ve Batı dışı ülkeleri zorla Batı tipi bir modernleşme sürecine sokmaya çalışmasına bağlamaktadır.[345]

Milliyetçiliğin ve dinin öneminin artmasının, diğer bir ifadeyle dinî milliyetçiliğin global düzeyde yükselişe geçişinin, Batı tipi laikliğin otoriter bir şekilde empoze edilmesine karşı bir tepki olarak ortaya çıktığı değerlendirilmektedir.[346] Etnik milliyetçilik, dinî fundamentalizm ve dinî milliyetçilik çoğunlukla globalleşmeye karşı bir tepki olarak görülmüştür. Batı dünyasında bu tepki daha seküler bir milliyetçilik şeklinde kendini göstermiş, ama aslında istisna olmuştur.[347] Globalleşme homojen bir kültür empoze etmeye çalışıyorsa, o zaman dinî ve etnik milliyetçiliğin bir tepki olarak ortaya

---

[342] Mahmut Mutman, "Oryantalizmin Gölgesi Altında: Batı'ya Karşı İslam", Fuat Keyman vd. (der.), *Oryantalizm, Hegemonya ve Kültürel Fark*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 49.
[343] Willfried Spohn, "Multiple Modernity, Nationalism and Religion: A Global Perspective", *Current Sociology*, Cilt 51, No. 3/4, Mayıs/Haziran 2003, s. 270.
[344] J. M. Harris, "Fundamentalism: Objection from a Modern Jewish Historian", J.S. Hawley (der.), *Fundamentalism and Gender*, Oxford University Press, Oxford ve New York, 1994'ten naklen Giovanni Filoramo, "Religious Pluralism and Crises of Identity", *Diogenes*, Cilt 50, No. 3, 2003, s. 41.
[345] Willfried Spohn, "Multiple Modernity, Nationalism and Religion: A Global Perspective", *Current Sociology*, Cilt 51, No. 3/4, Mayıs/Haziran 2003.
[346] Willfried Spohn, "Multiple Modernity, Nationalism and Religion: A Global Perspective", *Current Sociology*, Cilt 51, No. 3/4, Mayıs/Haziran 2003, s. 281.
[347] Willfried Spohn, "Multiple Modernity, Nationalism and Religion: A Global Perspective", *Current Sociology*, Cilt 51, No. 3/4, Mayıs/Haziran 2003, s. 266.

çıkması kaçınılmaz olmuştur.[348] Avrupa'da yaşayan pek çok Müslüman için herşeyin hızla değiştiği globalleşen dünyada, din sabit ve değişmez bir kimlik haline gelmiştir.[349]

Bazı görüşlere göre İslam, Batı'nınkine karşı bir uygarlık alternatifi olarak yükselişe geçmiştir.[350] 1973 petrol krizi sonrasında zenginleşerek Batı ülkelerini ziyaret etme ve tanıma fırsatını bulanlar, gördüklerini ahlakî yozlaşma ve Batı medeniyetinin zaafı olarak betimlemeye başlamış ve kendine güven duygularını "aşağılama" unsuru ile pekiştirmişlerdir.[351] İslam fundamentalizmi Batı'nın ekonomik, siyasi ve kültürel hegemonyasını tümüyle karşısına almaktadır.[352] Aslında modern iletişim kaynaklarının yaygınlaşması sonucu küçülen bir dünyada kendi kimliklerini bulma çabası içinde İslamiyeti keşfetmişlerdir. Modernleşmenin kendi toplumlarına zarar verdiğini düşünen Müslümanlar, Batı ile eşitsiz ilişkinin tarafı olduklarının bilincine varınca kimlik bulma meselesi aciliyet kazanmış ve İslamiyet çıkış kapısı olarak görülmüştür. Modern milletin karşıtı İslam milliyetçiliği olmuştur.[353] Avrupa ülkelerinde yaşayan Müslümanların bir bölümü dinî kimliklerine daha fazla sarılarak benzer yönde değişirken, daha küçük bir azınlık radikal İslamcılığa sığınmıştır.

İslam fundamentalizmi, modernliği sahte ve yoz bir dünya olarak algılarken, Batı ile İslam arasındaki tarihsel antagonizmayı da yeniden su yüzüne çıkarmıştır.[354] İslamcılık olarak bildiğimiz ideolojinin, İslamiyetin Batı ile olan ilişkisine dair işaret ettiği, Batı'nın davetsiz misafirliğinden ve

---

[348] Willfried Spohn, "Multiple Modernity, Nationalism and Religion: A Global Perspective", *Current Sociology*, Cilt 51, No. 3/4, Mayıs/Haziran 2003, s. 268.
[349] Fatima Husain ve Margaret O'Brien, "Muslim Communities in Europe: Reconstruction and Transformation", *Current Sociology*, Cilt 48, No. 4, Ekim 2000, s. 3.
[350] Mahmut Mutman, "Oryantalizmin Gölgesi Altında: Batı'ya Karşı İslam", Fuat Keyman vd. (der.), *Oryantalizm, Hegemonya ve Kültürel Fark*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 61.
[351] Bernard Lewis, *İslam'ın Krizi*, 2. Basım, Abdullah Yılmaz (çev.), Literatür Yayınları, İstanbul, 2003, s. 31.
[352] Mahmut Mutman, "Oryantalizmin Gölgesi Altında: Batı'ya Karşı İslam", Fuat Keyman vd. (der.), *Oryantalizm, Hegemonya ve Kültürel Fark*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 25.
[353] Mümtaz'er Türköne, *Modernleşme Laiklik ve Demokrasi*, Ark, Ankara, 1994, s. 62.
[354] Mahmut Mutman, "Oryantalizmin Gölgesi Altında: Batı'ya Karşı İslam", Fuat Keyman vd. (der.), *Oryantalizm, Hegemonya ve Kültürel Fark*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, ss. 25, 26.

modernleşmeden sonra olan bir şeydir.[355] Özellikle sömürge sonrasında Doğulu toplumlar ile Batı arasındaki fark vurgulanmış, ancak aranın kapatılabileceği anlatılmıştır. Bu modernist/Batıcı söylem içinde İslami söylem, dogmacılığın ve gericiliğin alanı olarak kurulmuştur.[356]

Kepel, radikal İslamın yükselişi ile *Şeytan Ayetleri*'nin yazarı Salman Rüştü için ölüm fetvası ilan edilmesi arasında bir ilişki kurmaktadır. Fıkıh doktrininde bir fetvanın Müslüman bir yönetici altındaki ve ilke olarak şeriatın geçerli olduğu topraklar dışında geçerli olamayacağından hareketle, Humeyni'nin yeryüzünün tamamını kendi yargılama alanı haline getirdiğini ileri sürmektedir. Humeyni'nin Avrupa'da yaşayan Müslüman göçmenleri de birdenbire İslam alanına sokarak kendi yetkisi altına almasının Batı algılamasında büyük etkisinin olduğunu savunmaktadır.[357]

İran İslam Devrimi sonrasında devrimin ihracını vaaz eden söylemler, "Büyük Şeytan Amerika'ya karşı ilan edilen saldırının Küçük Şeytan Fransa'ya yayılması", Avrupa'daki üniversitelerde okuyan "İmamın çizgisindeki İranlı öğrenciler"e yüklenen şiddet hareketleri, Avrupa'da İslam'ın görüntüsünü değiştirmiştir.[358]

Bernard Lewis şöyle demektedir: "Pek tabi ki, çoğu Müslüman fundamentalist değildir, çoğu fundamentalist de Müslüman değildir fakat bugünkü teröristlerin çoğu Müslümandır ve Müslüman olmaktan da gurur duyarlar."[359] Müslümanlar, her ne kadar Müslümanlar tarafından yapılan terör eylemlerinden "İslamcı terör" şeklinde söz edilmesinden rahatsızlık duysalar da, Lewis'e göre İslamcı terör gerçek bir olgudur. Örneğin Basklı veya İrlandalı teröristlerden bahsedilirken Hristiyan terör kavramının kullanılmamasını eleştiren Müslümanlara Lewis, bu grupların kendilerini

---

[355] Mahmut Mutman, "Oryantalizmin Gölgesi Altında: Batı'ya Karşı İslam", Fuat Keyman vd. (der.), *Oryantalizm, Hegemonya ve Kültürel Fark*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 26.
[356] Mahmut Mutman, "Oryantalizmin Gölgesi Altında: Batı'ya Karşı İslam", Fuat Keyman vd. (der.), *Oryantalizm, Hegemonya ve Kültürel Fark*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, ss. 55, 56.
[357] Gilles Kepel, *Cihat. İslamcılığın Yükselişi ve Gerilemesi*, Haldun Bayrı (çev.), Doğan Kitap, İstanbul, Temmuz 2001, s. 224.
[358] Gilles Kepel, *Cihat. İslamcılığın Yükselişi ve Gerilemesi*, Haldun Bayrı (çev.), Doğan Kitap, İstanbul, Temmuz 2001, s. 229.
[359] Bernard Lewis, *İslam'ın Krizi*, 2. Basım, Abdullah Yılmaz (çev.), Literatür Yayınları, İstanbul, 2003, s. 119.

Hristiyan olarak tanımlamadıklarını ileri sürerek cevap vermektedir.[360] Ancak, şu da belirtilmelidir ki, zaman zaman "İslam" olumsuz bir sıfat gibi kullanılmaktadır. Nükleer silaha sahip olan ABD'nin Hristiyan bombalara, İsrail'in Yahudi bombalara ya da Hindistan'ın Hindu bombalara sahip olduğu ileri sürülmezken, Pakistan'ın nükleer silahları "İslam Bombaları" şeklinde anılmakta ve "Batı'ya tehdit" olarak değerlendirilmektedir.[361]

İslamcı terörün Fransa'ya gelmesi, 1994 Noeli arifesinde Cezayir'in başkentinden kalkan Air France uçağının kaçırılması ile başlamıştır.[362] Eyfel Kulesi'ne çarpmayı planlayan hava korsanları, uçak Marsilya'ya yakıt almak için indiğinde öldürülmüştür.[363] 1995 yılında gerçekleşen terör eylemleri Fransa dışından finanse edilen ve gettolarda yaşayan gençlerin de içinde yer aldığı şebekelere dayanan bir operasyon olmuştur. Bu tarihlerde gerçekleşen terörist hareketler aslında doğrudan Cezayir davası ile ilgilidir. Teröristlerin hedefi, Fransa'daki Müslümanların başkaldırmasını sağlamak değil, Cezayir'e bağlı siyasi meseleler adına Fransız devletine darbe indirmek için bu gençlerin bir kısmının kullanılması olmuştur. Ancak sonuçta, teröristler başarısız olmuş, şebekeler dağıtılmıştır.[364]

Terörle mücadele uzmanları, Avrupa'daki Müslümanların yüzde 1-2'sinin, radikal eylemlerle ilgili olduğunu tahmin etmektedir. Ancak, bu gruptaki Müslümanların ne kadarının terörist olduğu bilinmemektedir.[365] Alman Anayasayı Koruma Dairesi tarafından 2004 yılında hazırlanan raporda, Almanya'da iç güvenlik açısından öncelikli tehdidin radikal İslam olduğu belirlenmiştir. Radikal İslamcı gruplara üye olanların sayısının 31.800'e ulaştığı, radikal Müslümanların sayısının 57.000 olduğu, dönemin

---

[360] Bernard Lewis, *İslam'ın Krizi*, 2. Basım, Abdullah Yılmaz (çev.), Literatür Yayınları, İstanbul, 2003, s. 119.
[361] Khurshid Ahmad, "Islam and the West: Confrontation or Cooperation?", *The Muslim World*, Cilt LXXXV, No. 1-2, Ocak-Nisan 1995, s. 76.
[362] Gilles Kepel, *Cihat. İslamcılığın Yükselişi ve Gerilemesi*, Haldun Bayrı (çev.), Doğan Kitap, İstanbul, Temmuz 2001, s. 348.
[363] "Islam in France", http://en.wikipedia.org/wiki/Islam_in_France
[364] Gilles Kepel, *Cihat. İslamcılığın Yükselişi ve Gerilemesi*, Haldun Bayrı (çev.), Doğan Kitap, İstanbul, Temmuz 2001, s. 352.
[365] Timothy M. Savage, "Europe and Islam: Crescent Waxing, Cultures Clashing", *The Washington Quarterly*, Cilt 27, No. 3, Yaz 2004, ss. 31, 33.

içişleri bakanı Otto Schily tarafından açıklanmıştır.[366] Fransa'da ve İngiltere'de mülteci statüsünde çok sayıda radikal İslamcı bulunduğu sanılmaktadır. İngiltere'de çeşitli üniversitelere devam eden radikallerin, üniversiteleri propaganda yapmak ve hareketlerine yeni militanlar kazandırmak amacı ile kullandıkları iddia edilmektedir.[367] Bugün Müslümanlara ait yaklaşık 1000 derneğin Suudi Arabistan ve Fas gibi İslam ülkeleri ile olduğu kadar Avrupa'nın çeşitli yerlerindeki radikaller ile de bağlantılarının bulunduğu öne sürülmektedir.[368]

Guantanamo'da bulunan 660 tutukludan 20'den fazlasının Batı Avrupa ülkelerinin vatandaşları olduğu bilinmektedir. 11 Eylül saldırıları ile ilgili olarak Avrupa ülkelerinde çok sayıda kişi göz altına alınmıştır. Avrupa'lı Müslümanların teröre yönelmesine sebep olacak bir çevrenin bulunduğu söylenebilir. Fransa ve Almanya'da yapılan araştırmalar, bu ülkelerde bulunan Müslüman teröristlerin çok küçük bir azınlığının kendi ülkelerinde de radikal eğilimler içinde bulunduğunu göstermektedir. Bu durumda, Avrupa'daki kültür şokunun Müslümanları radikalleştirdiği gerçektir.[369] Al-Azmeh'e göre, Avrupa'da "yeniden barbarlaştırma" söz konusudur. Bu, kaynakların eşitsiz dağılımına neden olarak, barbarlaştırılanı "kabile savaşçısı", "mülteci" ya da "yasa dışı göçmen"e dönüştürür. Böylece, yeniden barbarlaştırılan, "terörist" ya da "fundamentalist" olur.[370]

Avrupa'nın bu konuda masum olduğuna inanlara göre ise, Batılı ülkelerde yaşayan Müslümanlar özgürlük ve hoşgörü içinde yaşadıklarından, terör eylemleri planlamaları çok daha kolay olmaktadır. Bu görüştekiler, halkın çoğunluğunun Müslüman olduğu ülkelere bakıldığında genellikle baskıcı ve sürekli devlet gözetiminde olduklarından terör eylemlerini çok

---

[366] Uwe Hessler, "Germany Still Concerned by Fundamentalism", *DW*, 18 Mayıs 2005.
[367] Janice Valls-Russell, "Islamic Terror in France", *New Leader*, Cilt 78, No. 9, 12 Nisan 1995, ss. 18-20.7
[368] Catherine Wihtol de Wenden, "How can One be Muslim? The French Debate on Allegiance, Intrusion and Transnationalism", *International Review of Sociology*, Cilt 8, No. 2, 1998, s. 285.
[369] Timothy M. Savage, "Europe and Islam: Crescent Waxing, Cultures Clashing", *The Washington Quarterly*, Cilt 27, No. 3, Yaz 2004, s. 33.
[370] Aziz Al-Azmeh, "Civilization, Culture and the New Barbarians", *International Sociology*, Cilt 16, No. 1, Mart 2001, s. 90.

daha zor planladıklarını savunmaktadır. Çünkü Müslüman ülkelerde İslamcılar, devlet tarafından baskı altında tutulmaktadır. Böylece, Batı demokrasilerinin radikal ve şiddet eylemleri için bir cennet olduğu iddia edilmektedir.[371]

7. İslam ile Batı'nın Uyuşmazlığı mı?

Müslümanların göçmen olarak Avrupa ülkelerine yerleşmeye başlaması ve yukarıda belirtilen değişimler sonucunda, azınlık Müslümanlar ile ev sahibi Avrupalılar arasında uyum sorunları ortaya çıkmıştır. Kimi zaman hafif şekilde entegrasyon sorunu ya da gerginlik olarak yaşanan problemler zaman zaman, Hollanda'daki Van Gogh olaylarında olduğu gibi düşmanlık veya çatışma denebilecek kadar büyümektedir.

Sorunların sebebi, kimi zaman Avrupalılar'ın önyargılı İslam algılamasına ve ırkçılığına, kimi zaman ise Müslümanların entegrasyona direnmesi ve İslam'ın Avrupa değerleri ile bağdaşmazlığı inancına dayandırılmaktadır. Bu bağlamda İslam'ın Batı'da varlığını sürdürüp sürdüremeyeceği konusu tartışılmaktadır. Ayrıca özellikle 11 Eylül sonrasında Samuel Huntington'ın Medeniyetler Çatışması tezi bir kez daha gündeme gelmiştir.

Huntington'ın savunduğu, Soğuk Savaş sırasında demokrasi ile komünizm arasında olan savaşın, Soğuk Savaş sonrasında medeniyetler arasında çatışmaya dönüşeceği iddiasıdır. Devletler gibi medeniyetlerin birbirleri ile savaşacağını ileri süren Huntington, her ne kadar dinin tanımını yapmasa ve medeniyet ile din arasındaki ayrımı ya da bağlantıyı göstermese de, dinin medeniyetleri tanımlamasındaki başlıca özellik olduğu görülmektedir.[372] Medeniyetleri kültürel olarak homojen olan ulus-devletler şeklinde gören Huntington'ın temel vurgusu kimlik üzerinedir. Medeniyetleri

---

[371] "Islam in the West", *The Economist*, Cilt 368, No. 8341, ss. 13-16.
[372] Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of the World Order, Simon and Schuster*, New York, 1996, s. 47.

kültür ve kimliğin içine hapsetmeye çalışan Huntington'ın medeniyetler konusunda çok sağlıklı bir kategorilendirme yapamadığı yaygın bir görüştür.[373] Aslında medeniyet denilen, ne devlettir ne de kültür.[374] Medeniyet ve aydınlanma konusunda ilginç bir görüşe sahip olan Al-Azmeh'e göre, aydınlanma dönemi pek çok açıdan bugünün ipuçlarını vermektedir. Söz konusu dönem; ilkel, barbar, dışarıdan, geri kalmış medeniyetin diğer tüm başarısız yönlerini ve antitezlerini barındıran kültürel bir kategoridir.[375]

Huntington'ın Soğuk Savaş sonrası için geliştirdiği Medeniyetler Çatışması tezinin çok da doğru çıkmadığı söylenebilir. Çünkü Medeniyet çatışmaları etnik çatışmalar arasında azınlıkta kalmış durumdadır.[376] Diğer taraftan Huntington Batı için başlıca tehditin İslam olduğunu ileri sürmüş olsa da, İslam medeniyetinin sadece Batı ile değil, başka medeniyetlerle de çatıştığı belirlenmiştir. Kültürel ya da dinsel nedenlerdense aslında siyasi nedenlere dayanan çatışmaların daha fazla olduğu ileri sürülmektedir.[377] Hükümetlerin çeşitli politikaları, sosyo-ekonomik sıkıntılar, bir medeniyet içindeki dinî ya da mezhepsel ayrılıklar veya etnik-dilsel ayrılıkların daha büyük çatışmalara neden olduğu iddia edilmektedir.[378] Dünyada yaşanan çatışmaların sadece yüzde 20,4'ü medeniyetler ya da dinsel farklılıklar nedeniyle meydana gelmektedir.[379]

---

[373] Örneğin Papua Yeni Gine'yi Batı medeniyetine ait olarak gösteren Huntington, Pasifik adalarını Batı dışında tutmaktadır. Gregory Melleuish, "The Clash of Civilizations: A Model of Historical Development?", *Thesis Eleven*, No. 62, Ağustos 2000, s. 112.

[374] Gregory Melleuish, "The Clash of Civilizations: A Model of Historical Development?", *Thesis Eleven*, No. 62, Ağustos 2000, s. 118.

[375] Aziz Al-Azmeh, "Civilization, Culture and the New Barbarians", *International Sociology*, Cilt 16, No. 1, Mart 2001, s. 89.

[376] Soğuk Savaş sonrasında meydana gelen çatışmalardaki etnik ve dinî farklılıkların incelenerek, Huntington'ın tezinin çürütüldüğü bir çalışma için bkz. Jonathan Fox, "Two Civilizations and Ethnic Conflict: Islam and the West", *Journal of Peace Research*, Cilt 38, No. 4, 2001. Huntington'ın tezini kanıtlamak için çatışmaların sayısının ya da yoğunluğunun ölçülmesinin yeterli olmayacağı da ileri sürülmektedir: Philip G. Roeder, "Clash of Civilizations and Escalation of Domestic Ethnopolitical Conflicts", *Comparative Political Studies*, Cilt 36, No. 5, Haziran 2003, s. 537.

[377] Jonathan Fox, "Clash of Civilizations or Clash of Religions. Which is a More Important Determinant of Ethnic Conflict?", *Ethnicities*, Cilt 1, No. 3, 2001, s. 296.

[378] Philip G. Roeder, "Clash of Civilizations and Escalation of Domestic Ethnopolitical Conflicts", *Comparative Political Studies*, Cilt 36, No. 5, Haziran 2003, s. 511.

[379] Jonathan Fox, "Clash of Civilizations or Clash of Religions. Which is a More Important Determinant of Ethnic Conflict?", *Ethnicities*, Cilt 1, No. 3, 2001, s. 310.

Medeniyetler Çatışması tezi ile ilgili doğru bir nokta bulunmaktadır. Soğuk Savaş sonrası Batı'nın da dahil olduğu çatışmaların çoğu İslamcı gruplarla gerçekleşmiştir ki, yeni olan da budur. Sonuç olarak, medeniyetler arası gerginliklerin ve Batı-İslam çatışmasının arttığı doğrudur. Ancak bu artışın küçük düzeylerde olduğu belirtilmelidir.[380]

Huntington'ın tezi, her ne kadar Avrupa'da 11 Eylül sonrasında çokça tartışıldıysa da, bu tezin Avrupa'ya uymadığını söyleyebiliriz. Çünkü öncelikle Huntington Amerikalıdır ve genel kanıya göre Medeniyetler Çatışması tezi ABD merkezli düşünülerek, "düşman yaratmak üzere" hazırlanmış bir dış politika aracıdır. Fakat ABD ile Avrupa bu konuda birbirine benzememektedir. Huntington'ın tezi ise Avrupa için hem içte hem de dışta zarar verici bir hale dönüşebilecektir.

Bu tezin Avrupa için olumlu bir yanının bulunduğunu ileri sürenler de vardır. Örneğin Zarcone, bu çatışma tezinin Avrupalılara kendi kültürel, felsefî, dinî, biyolojik geleneklerini yansıtma/gösterme fırsatını verirken, aynı zamanda kendilerinden daha aşağı ya da daha üstün değil, sadece daha farklı olan ötekiyi de tanımalarını sağlamaktadır.[381]

Aslında Huntington'ın medeniyetler çatışması tezi, İslam ile Hristiyanlık arasındaki ilişkiye bağlıdır.[382] İslam'ın Batı için tehdit oluşturduğu görüşü, kimi zaman bu tez kullanılarak desteklenmeye çalışılmaktadır. Tarihçi Vatikiotis, İslam dünyasının Batı ile çatışma içinde olduğu yönündeki görüşün, İslam'ın tüm dünyaya karşı olduğu şeklinde algılanabileceğini, çünkü Batı'nın "tüm dünya" anlamına geldiğini ifade etmektedir. Hatta

---

[380] Soğuk Savaş sonrasında meydana gelen çatışmalardaki etnik ve dinî farklılıkların incelenerek, Huntington'ın tezinin çürütüldüğü bir çalışma için bkz. Jonathan Fox, "Two Civilizations and Ethnic Conflict: Islam and the West", *Journal of Peace Research*, Cilt 38, No. 4, 2001, s. 466.

[381] Thierry Zarcone, "View from Islam, View from the West", *Diogenes*, Cilt 50, No. 4, 2003, s. 52.

[382] Gregory Melleuish, "The Clash of Civilizations: A Model of Historical Development?", *Thesis Eleven*, No. 62, Ağustos 2000, s. 115.

bugünkü algılanışı ile sadece "karşı" olduğu değil, "şiddet içerikli bir savaş içinde olduğu" şeklinde düşünülebilir.[383]

Müslüman ağırlıklı nüfusa sahip olan ve "Müslüman ülkeler" şeklinde sınıflandırılan ülkelerin uluslararası arenada algılanış biçimleri önemlidir. 11 Eylül sonrası ile sınırlandırılamayacak olan olumsuz Müslüman imajı, Avrupa'da yaşayan Müslümanlara yönelik ayrımcılık ve ırkçılık şeklinde kendini gösteren algılama biçimine neden olmaktadır. "Müslüman ülkeler" olarak adlandırılan devletlerin siyasi, ekonomik ve toplumsal pek çok sorunu olduğu gerçektir. Ancak çoğu son 50-60 senedir bağımsız bir devlet olarak var olabilen, üstelik hâlâ büyük ölçüde Batılı ülkelere bağımlı olan devletlerin Batı için tehdit oluşturduğu gerçekçi bir iddia gibi görünmemektedir.

Laik olmayan Müslüman devletler fundamentalist ya da terörist olarak damgalanmakta, ancak laik olmayan İsrail için fundamentalist kavramı kullanılmamaktadır. Demokratik seçimler yapan ancak Batı ile mesafeli olan devletler için "terörist" sıfatı kullanılırken, diktatörlükle yönetilen ancak Batılı ülkelerle iyi ilişkiler içinde bulunan ülkeler "dost ülke" grubuna sokulabilmektedir.[384]

Sorun, Hristiyanların İslam'ı anlamamasından kaynaklanıyor gibi görünmektedir. Çünkü pek çok Hristiyana göre, İslam olumsuzluklarla doludur, tehdittir. Ancak sadece radikal İslamcılar Hristiyanlık için olumsuz düşüncelere sahiptir. İslam dini, 11. yüzyılda Kuran-ı Kerim Avrupa dillerine çevrildikten sonra dahi sapkın bir din olarak görülmeye devam etmiştir.

İslam dininin Hristiyanlıktan sonra ortaya çıkması ve Kuran-ı Kerim'de Hristiyanlığa yer verilmiş olması, iki dinin birbirine bakış açısında önemli yere sahiptir. Bir başka ifadeyle, Müslümanlar Hristiyanları tanırken, Hz. İsa Müslümanların da peygamberi iken, dolayısıyla Hristiyanlık saygı duyulması gereken bir dinken, Hristiyanlar için böyle bir durum söz konusu değildir.

---

[383] "Islam on the Move? The Will to Power", *Encounter*, Kasım 1989, s. 49'dan naklen Talal Asad, "Europe Against Islam: Islam in Europe", *The Muslim World*, Cilt LXXXVII, No. 2, Nisan 1997, s. 184.

[384] Khurshid Ahmad, "Islam and the West: Confrontation or Cooperation?", *The Muslim World*, Cilt LXXXV, No. 1-2, Ocak-Nisan 1995, ss. 76-77.

Batı ve İslam tartışmalarında ilginç bir nokta dikkat çekmektedir. İslam'ın karşısında Hristiyanlığın yer alması gerekirken Batı'nın yer aldığı görülmektedir. İslam bir dindir, Batı ise belli bir coğrafyayı, ya da daha geniş ölçekte düşünüldüğünde, belli bir medeniyeti; kültürü; siyasi, ekonomik ve kültürel bir değerler sistemini işaret eder. İslam'ın karşısında yer alması gerekenin, Hristiyanlık veya Yahudilik gibi bir din olması gerekir. Bu ilginç durumu Edward Said, Batı'nın Hristiyanlığı aşarak Hristiyanlıktan daha büyük bir şey olmuşken, İslam dünyasının dinin, ilkelliğin ve geriliğin çamuruna saplanıp kalmış olduğu şeklinde bir varsayım olduğunu ileri sürerek açıklamaktadır.[385]

Orta Çağda Müslümanlara "Doğulu" anlamında, Arapça *şarkiyyun*'dan gelen bir kavram olan *saracen* denilirdi.[386] Bu belki o dönem için daha anlaşılırdı, çünkü Müslümanların varlığı gerçekten Doğu coğrafyası ile sınırlı idi. Ancak belli bir coğrafyaya ya da bölgeye ait olmayan ve evrensel mesaja sahip olan İslam dini, bugün yoğunlukları farklı dağılmış olmakla birlikte dünyanın her yerinde mevcuttur.

Tibi, "Batılı" ve "İslami" terimlerinin artık coğrafî bölgeleri simgelediğinin söylenemeyeceğini savunmaktadır. Batıya Müslüman göçü öylesine hızlıdır ki, artık "Batıda İslam"dan bahsedilmektedir. Tibi, artık "Batı ve İslam" değil, "Batı'da İslam" şeklinde bir kullanımın daha doğru olduğunu ileri sürer.[387]

Tek bir Avrupa olmadığı gibi tek bir İslam da yoktur. Fakat bazı alanlarda tek bir Batı'nın bulunduğu söylenebilir. Pozitivizm, aydınlanma, modernizasyon vb. Batıyı simgeleyen temel özelliklerdir ve bu temel değerlerin Doğu'da bulunmadığı görüşü hakimdir.

---

[385] Edward W. Said, *Covering Islam: How the Media and the Experts Determine How we See the Rest of the World*, Pantheon Books, New York, 1981, s. 10'dan naklen Mahmut Mutman, "Oryantalizmin Gölgesi Altında: Batı'ya Karşı İslam", Fuat Keyman vd. (der.), *Oryantalizm, Hegemonya ve Kültürel Fark*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 27.

[386] Fatima Husain ve Margaret O'Brien, "Muslim Communities in Europe: Reconstruction and Transformation", *Current Sociology*, Cilt 48, No. 4, Ekim 2000, s. 1.

[387] Bassam Tibi, "Euro-Islam: The Quest of Islamic Migrants and of Turkey to Become European in a Secular Europe", Turkish Policy Quarterly, Cilt 3, No. 1, İlkbahar 2004.

Hristiyan-Müslüman diyaloğunun sağlıklı bir şekilde yeniden kurulması için, geçmişin tamamen silinerek sıfırdan başlanması gerektiği zaman zaman ileri sürülmektedir. Ancak, kimliklerin oluşumunda tarihin etkisi büyüktür. Tarihin silinmesi ya da bir tarafa atılması imkansızdır. Unutmaktansa, hatırlamaya devam etmek ancak aynı zamanda affetmek daha gerçekçi bir çözüm gibi görünmektedir.[388]

B. Farklı Türde Bir Anti-Semitizm

Avrupa'da ırkçı hareketlerin Müslümanlarla birlikte ortaya çıkmadığı bilinmektedir. 19. yüzyılın sonunda İtalyanlara, Belçikalılara, Polonyalılara, Çeklere yönelik düşmanca tutumlar olduğu hatırlanmalı,[389] Yahudilerin yaşadıkları unutulmamalıdır.

Anti-semitizmin "bir Avrupa hastalığı" olarak tanımlanacak düzeyde yaygın, süreklilik gösteren ve kalıcı bir sorun olduğu ileri sürülmektedir. Tarih boyu var olma mücadelesi veren Yahudiler, başka nedenlerin yanı sıra "farklı" kültürleri, ekonomik etkinlikleri ve asimilasyona direnmeleri nedeniyle bazı dönemlerde, bazı toplumlarda büyük nefret toplamışlardır.[390] Kimi zaman küçümsenmiş, hor görülmüş; kimi zaman baskılara ve saldırılara maruz kalmışlardır; ancak hiçbir zaman kendilerine karşı kayıtsız kalınmamıştır.[391]

Fransız tarihinde Yahudi düşmanlığının Dreyfus Olayı ile başladığını söyleyebiliriz. Alsaslı bir Yahudi olan Yüzbaşı Alfred Dreyfus, 1894 yılında Fransız Ordusunun gizli plan ve bilgilerini Almanlara satmakla suçlanarak ordudan atılmıştır. Hakkında yetersiz kanıt bulunması, Dreyfus'un suçunu tartışmalı hale getirmiştir. Dreyfus ordudan atıldıktan sonra da

---

[388] Zoë Hersov, "A Muslim's View of Charles de Foucauld Some Lessons for the Christian-Muslim Dialogue", *The Muslim World*, Vol. LXXXV, No. 3-4, Temmuz-Ekim 1995, ss. 311-312.
[389] Maxim Silverman, *Deconstructing the Nation. Immigration, Racism and Citizenship in Modern France*, Routledge, Londra ve New York, 1992, s. 107.
[390] Mark Strauss, "Antiglobalism's Jewish Problem", *Foreign Policy*, 12 Kasım 2003.
[391] Bernard Lewis, *İslam Dünyasında Yahudiler*, Bahadır Sina Şener (çev.), İmge, Ankara, 1996, s. 9.

belgelerin Almanlara ulaştığı anlaşılmış ve Fransız Ordusu'nun bir başka mensubunun suçlu olduğu ortaya çıkmıştır. Yüzbaşının suçsuzluğu anlaşıldığında ise sadece küçük bir "pardon" denilmiş ve Dreyfus, 1906 yılına kadar tamamen aklanamamıştır.[392]

Dreyfus Olayı ile başlatılmakla birlikte, öncesinde de Yahudi düşmanlığının varlığından bahsetmek mümkündür. Örneğin Drumont'un 1886 yılında yazdığı *La France Juive* (Yahudi Fransa) adlı kitap Fransız dilinde yazılmış ilk modern anti-semitik çalışma olarak kabul edilmektedir.[393] Ayrıca, Dreyfus olayından bir yıl önce 1893 yılında, liberal ve Katolik bir tarihçi olan Anatole Leroy-Beaulieu, Yahudi düşmanlığını eleştiren bir kitap yazmıştır.[394]

Fransız tipi anti-semitizmde başlıca düşünce, "hemen hemen her şeyi ellerinde bulunduran" Yahudilerin, Fransız birlik ve beraberliğini Hristiyansızlaştırma *(de-Christianization)* yoluyla bozacakları olmuştur.[395] Fransa'daki Yahudi düşmanlığının iki farklı unsuru olduğu söylenebilir: Dinî gelenekler ve siyasi çatışmalar. Nadir vakalar dışında şiddet içerikli hareketler bulunmadığı ve ırkçılık boyutunun zayıf kaldığı belirtilmelidir.[396]

Fransa'daki Yahudi düşmanlığı Dreyfus olayı ile sınırlı kalmamış, en ileri boyutu Vichy döneminde yaşanmıştır. Vichy Fransası'nın yöneticileri, ülkedeki Yahudileri, toplama kamplarına gönderilmek üzere Alman Nazilerine teslim etmiştir. Ancak şu da belirtilmelidir ki, Fransa'da Yahudi düşmanlığı siyasetin aşırı uçtaki söylemleri arasında yer alırken, Almanya'da muhafazakâr platformda kendisine yer bulabilmiştir.

II. Dünya Savaşı sonrasında, soykırım felaketinin etkisi ile görünmez hale gelen Yahudi düşmanlığı, tamamen ortadan kalkmamakla

---

[392] Shmuel Almog, *Nationalism & Antisemitism in Modern Europe: 1815- 1945*, Pergamon Press, Oxford, 1990, s. 46.
[393] Michel Winock, *Nationalism, Anti-Semitism, and Fascism in France*, Jane Marie Todd (çev.), Stanford University Press, Stanford, California, 1998, s. 56.
[394] Shmuel Almog, *Nationalism & Antisemitism in Modern Europe: 1815- 1945*, Pergamon Press, Oxford, 1990, s. 47.
[395] Michel Winock, *Nationalism, Anti-Semitism, and Fascism in France*, Jane Marie Todd (çev.), Stanford University Press, Stanford, California, 1998, s. 13.
[396] Natalie Isser, *Antisemitism During the French Second Empire*, Peter Lang, New York, 1991, s. 106.

birlikte, hiç tasvip edilmeyen bir görüş şeklini almıştır.[397] Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle, Yahudi düşmanlığının bir kez daha ortaya çıktığı görülmektedir.

Charles Krauthammer'ın yorumuna gore, asıl ilginç olan Yahudi düşmanlığının artması değil, geçtiğimiz yarım yüzyıl boyunca yokluğudur. Bu dönem boyunca anti-semitizmin eksikliğinin nedenini Holocost'un utancı olarak açıklayan analist, bu utancın ve suçluluk duygusunun Yahudilere duyulan düşmanca duyguları ancak 50 yıl bastırabildiğini belirtmektedir. Krauthammer, bugün yeniden ortaya çıkan anti-semitizmin öncekilerden farklı olduğunu ileri sürmektedir. Daha önce Yahudilerin varlığına tahammül edilemezken, bugün "yerlerini bildikleri müddetçe" kabul edilebilir durumda olduklarını iddia etmektedir.[398]

Bugün Fransa'da anti-semitizm yine vardır. Müslümanların sayıca artması ve yerleşik hale gelmesi sonucu Avrupa'da meydana gelen değişikliklerden biri, farklı bir anti-semitizm biçiminin daha ortaya çıkmasıdır. Bundan önce Yahudi düşmanlığı yapanlar sadece Hristiyanlar iken, son zamanlarda söz konusu düşmanlığın kaynağı Müslümanlar olarak görülmeye başlanmıştır. Böylece, Avrupa'da yüzyıllardır mevcut olan anti-semitizm varlığını korumaya devam ederken, yeni bir tür daha eklenmiştir.

Bir çok Avrupa ülkesinde varlığı kabul edilmekle birlikte, Yahudi düşmanlığının en fazla yaşandığı ülke Fransa olarak gösterilmektedir. Batı Avrupa'da Yahudileri hedef alan saldırıların yüzde 47'si Fransa'da meydana gelmektedir.[399] Fransa, bir milyon Yahudi nüfusuna sahip Rusya'dan sonra, Avrupa'nın aynı anda hem en fazla Yahudi, hem de Müslüman nüfusuna sahip ülkesidir. Avrupa Birliği üyesi ülkelerde yaşayan Yahudilerin yarısı Fransa'da yaşamaktadır.[400] Yaklaşık 600.000 Yahudi[401] ve 5-7 milyon arası

---

[397] Kevin Filan, "Rethinking Zionism", Hybrid Magazine web sayfası http://www.hybridmagazine.com/culture/1003/racism.shtml
[398] Charles Krauthammer, "Europe and Those People", *Washington Post*, 26 Nisan 2002.
[399] Philip Delves Broughton, "French Anti-Semitism Drives More Jews to Settle in Israel", Telegraph, 29 Ocak 2004'ten naklen Timothy M. Savage, "Europe and Islam: Crescent Waxing, Cultures Clashing", The Washington Quarterly, Cilt 27, No. 3, Yaz 2004, s. 34.
[400] Stefan Wagstyl ve Bertrand Benoit, "Jewish Leaders Split over EU Report on Anti-Semitism", *Financial Times*, 1 Nisan 2004.
[401] John Henley, "France Tackles Tide of Anti-semitism", *The Guardian*, 9 Ocak 2003.

Müslümanın bulunduğu Fransa'da bu tür sorunlar, diğer Avrupa ülkelerine göre daha ciddi boyutlarda seyretmektedir.

Aslında Fransız İhtilali ile doğal, vazgeçilemez, devredilemez eşit haklar ve özgürlükler kabul edildiğinde, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, Yahudilere eşit vatandaşlık hakkının önünü açmıştır.[402] Fransa 1791 yılında Fransız Yahudilerine eşit hak ve yükümlülük tanıyan bir kararname çıkartarak, Yahudilere eşitlik tanıyan ilk Avrupa ülkesi olmuştur.[403] Ancak, bu uygulama, ülkede anti-semitizmin olmasının ve Nazi Almanyası'na Yahudilerin teslim edilmesinin önüne geçememiştir.

Avrupa Birliği'nin Irkçı ve Yabancı Düşmanı Eylemleri İzleme Dairesi, "Avrupa Birliği'nde Anti-Semitizm" başlıklı 1999-2002 yılları arasındaki şiddet olaylarını incelediği raporunda Almanya'da Yahudilere yönelik şiddet eylemlerinin yüzde 70 oranında artarken, Fransa'da altı katına çıktığını belirtmektedir.[404] Müslümanlara yönelik saldırılarla Yahudilere yönelik olanları birbirinden ayrı tutan Fransa'daki raporlar, 2004 yılında ırkçı eylemlerin, bir önceki yıla göre ikiye katlandığını göstermektedir.[405] Fransız İçişleri Bakanlığı'nın 2004 yılının Temmuz ayında yaptığı açıklamada, 2003 yılının aynı dönemi ile kıyaslandığında Yahudilere yönelik saldırılarla birlikte, Afrika kökenlilere yönelik ırkçı saldırıların da arttığı belirtilmiştir.[406] Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) tarafından düzenlenen ve 2004 yılında Berlin'de gerçekleştirilen anti-semitizm konferansında, Fransa'daki duruma özellikle dikkat çekilmiştir.[407] Ayrıca, 2005 yılında Fransa'dan İsrail'e göç eden Yahudilerin sayısında yüzde 23 oranında artış olmuştur.[408]

Sinagogların, Yahudi okullarının, kültür merkezlerinin ve şahısların hedef alındığı saldırılar, sözlü tacizlerden ve duvar yazılarından, molotof kokteyli atılmasına kadar geniş bir yelpazeyi içermektedir. Bugüne kadar çok

---

[402] Yusuf Besalel, *Yahudi Tarihi*, Üniversal Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 82.
[403] Eva Groepler, *Anti-Semitizm Antik Çağdan Günümüze Yahudi Düşmanlığı Tarihi*, Süheyla Kaya (çev.), Belge Yayınları, İstanbul, 1999, s. 69.
[404] Cai Rienäcker, "AB'nin Raporu: Avrupa'da Antisemitizm Arttı", *DW Türkçe*, 1 Nisan 2004.
[405] Catherine Coroller, "La Violence Raciste Redouble en France", *Libération*, 21 Mart 2005.
[406] Cécilia Gabizon, "Forte Hausse des Actes Xénophobes et Antisémites", *Le Figaro,* 9 Temmuz 2004.
[407] "Berlin Hosts Anti-Semitism Conference", *DW*, 28 Nisan 2004.
[408] "Immigration to Israel Rises From Canada, France, US", *AFP*, 27 Aralık 2005.

sayıda kişinin gözaltına alındığı olaylar nedeniyle Yahudi merkezlerindeki güvenlik önlemleri artırılmıştır.[409]

İnsan Hakları Ulusal Danışma Komisyonu'nca hazırlanan 2004 raporu, ülkede Yahudi karşıtlığı, ırkçılık ve yabancı düşmanlığının, bir önceki yıla göre iki kat arttığını ortaya koyarken, Yahudilere yönelik eylemlerin çoğunun Kuzey Afrikalılar tarafından gerçekleştirildiğini ileri sürmüştür.[410] Avrupa Birliği'nin Irkçı ve Yabancı Düşmanı Eylemleri İzleme Dairesi'nin yukarıda adı geçen raporunda, eylemlerin arkasında başlıca iki grubun varlığından bahsedilmektedir. Bunlar, "Genç Beyaz Avrupalılar" ile özellikle Kuzey Afrika'dan gelen göçmenlerin yer aldığı genç Müslümanlardır. Rapora göre, Almanya'daki saldırılar neo-Nazi gruplar tarafından gerçekleştirilirken, Fransa'daki saldırıların sorumlusu, ağırlıklı olarak radikal Müslümanlardır.[411] Fransa'nın eski Eğitim Bakanı Luc Ferry, bugünkü anti-semitizmin öncekinden daha tehlikeli olduğunu, çünkü bugün Yahudi düşmanlığı yapanların aşırı sağcı gruplardan daha kabul edilebilir olan Müslümanlar/Araplar olduğunu ifade etmektedir.[412]

Yaklaşık 300.000 Yahudi nüfusuna sahip İngiltere ile birlikte, Almanya ve Fransa'da da özellikle 2000 yılının Eylül ayından, yani ikinci İntifada'dan beri, Yahudilere yönelik saldırılarda önemli ölçüde artış meydana gelmiştir. Orta Doğu'daki şiddet olaylarının artması ile birlikte, Müslümanlar tarafından yapılan Yahudi karşıtı hareketlerde de artış gözlenmektedir. Müslüman kaynaklı anti-semitizmin başlıca sebebi İsrail-Filistin çatışması olarak görülmektedir. Nitekim, gözaltına alınan göçmenler eylemlerinin nedenini İsrail-Filistin çatışması olarak göstermektedirler.[413]

İsrail-Filistin çatışması çerçevesinde İsrail'in "soykırımcı", Filistin'in "mağdur" kabul edilmesi sonucu İsrail'e yönelik olumsuz yaklaşımların arttığı

---

[409] "The writing is on the Wall", *AFP*, Mayıs 2002.
[410] "Fransa'da Irkçı Şiddet Tırmanıyor", 21 Mart 2005, http://www.abhaber.com/haber_sayfasi.asp?id=4043
[411] Cai Rienäcker, "AB'nin Raporu: Avrupa'da Antisemitizm Arttı", *DW Türkçe*, 1 Nisan 2004.
[412] Luc Ferry, Radyo röportajı, 27 Şubat 2003'den naklen Timothy M. Savage, "Europe and Islam: Crescent Waxing, Cultures Clashing", The Washington Quarterly, Cilt 27, No. 3, Yaz 2004, s. 34.
[413] "The writing is on the Wall", *AFP*, Mayıs 2002.

görülmektedir. *El-Cezire* televizyonunun intifada sonrasında yaşanan şiddet olaylarını anında yayınlaması nedeniyle "El-Cezire Etkisi" denilen olgu, İsrail ve Yahudi düşmanlığını pekiştirmektedir.[414]

Avrupa, İsrail-Filistin çatışmasında, Arap yanlısı bir tavır sergilemiş, liderleri zaman zaman İsrail hükümetini sert bir dille eleştirmiştir. Avrupa ülkeleri içinde en Arap yanlısı ülke geleneksel olarak Fransa'dır. Bunun sebeplerinden biri, çoğu Fransız vatandaşlığını alarak oy kullanma hakkına sahip olan Müslüman göçmenlerin varlığıdır. Müslüman seçmenlerin sayısının Yahudi seçmenlerden daha yüksek olması önemli bir neden olarak görünmektedir. 1986 yılında oy kullanma potansiyeline sahip olan Kuzey Afrika kökenlilerin sayısı 800.000 olarak tahmin edilmekte idi.[415] Fransa'da Amerikan karşıtlığının yaygın olması da bir etkendir. Ayrıca, özellikle sol kesimin Filistin yanlısı ve İsrail karşıtı tutumu bulunmaktadır. Bunun yanısıra Fransa, Müslüman nüfusa sahip Kuzey Afrika ve Orta Doğu ülkeleri ile silah ticareti ve enerji alışverişine dayalı ilişkilere sahiptir.

Fransa'daki anti-semitizm, İsrail ile Fransa arasındaki ilişkileri olumsuz yönde etkilemektedir. Le Pen'in 2002 yılındaki cumhurbaşkanlığı seçimlerindeki başarısından sonra İsrail Başbakan Yardımcısı ülkede yaşayan Yahudilere İsrail'e yerleşmeleri için çağrıda bulunmuştur.[416] İsrail, Fransa'ya tepkisini, Fransız devletini saldırılar karşısında etkisiz kalmakla suçlayarak[417] ve ülkede yaşayan Yahudileri İsrail'e çağırarak göstermektedir. Dolayısıyla, Fransa'daki Müslümanların varlığı anti-semitizm tartışmaları ile birlikte Fransa'nın dış politikasını ve diğer ülkelerle ilişkilerini dahi etkilemekte, değiştirmektedir.

Yahudilere yönelik eylemlerin tek sorumlusunun Müslümanlar olduğu görüşüne şüphe ile yaklaşmakta fayda vardır. Önde gelen Yahudiler ve İsrailli siyasetçiler, zaman zaman anti-semitizmin 1930'lu ve 40'lı yıllardaki noktaya geldiğini ileri sürmektedir. Bu tür sert ifadeler, söz konusu dönemin

---

[414] Mark Strauss, "Antiglobalism's Jewish Problem", *Foreign Policy*, 12 Kasım 2003.
[415] Alec G. Hargreaves, *Immigration in Post-War France*, Methuen Educational Ltd, Londra, 1987, s. 111.
[416] "Israel Calls on French Jews to Emigrate", *AFP*, 22 Nisan 2002.
[417] John Henley, "France Tackles Tide of Anti-semitism", *The Guardian*, 9 Ocak 2003.

utancını ve sorumluluğunu hâlâ ağır bir şekilde taşıyan Avrupalılar için hazmetmesi zor yorumlardır. Avrupa, "Holocost kıtası" olarak görüldükçe, Avrupalıların ezikliği de son bulmamaktadır. Belki de, sorumluluk "bu sefer" Müslümanların üzerine atılmaya çalışılmaktadır.

Belçika'da Flamanların Partisi (*Vlaams Blok*), Fransa'da Ulusal Cephe, Avusturya'da Özgürlük Partisi gibi anti-semitik söylemler içeren siyasi partilere oy verenlerin çoğu Hristiyan Avrupalılardır.

Fransa'da 2004 yılında bir süre, aralıklarla mezarlıklara yönelik yağmalamalar yapılmıştır. Yahudi mezarlığına düzenlenen saldırılarda, mezar taşlarının üzerine gamalı haçlar çizildiği, Hitler'in adı ile birlikte, "çok yaşa FN"[418] ve "*Juden Raus*" (Yahudiler Dışarı) gibi sloganların yazıldığı görülmüştür. 127 Yahudi mezarına zarar veren neo-Nazilerin sonraki durakları Müslüman mezarları olmuştur.[419] 2003 yılında Almanya, anti-semitizm yaptığı ve şiddete teşvik ettiği gerekçesiyle Hizb ut-Tahrir örgütünü yasaklamıştır. Bu örgütün Almanya'daki neo-Nazi gruplarla bağlantısının olduğu ortaya çıkmıştır.[420]

Yahudi düşmanlığı ile Müslümanların ilişkilendirilmesi aslında yeni bir olgudur. Bernard Lewis, Müslümanların Yahudileri küçük gördüğünü, ancak Yahudilerden nefret eden ve onlara düşmanlık besleyenlerin Hristiyanlar olduğunu ileri sürer.[421] Hristiyanların Müslümanlara karşı düzenlediği Haçlı Seferleri sırasında, Yahudi yerleşim yerlerinden geçerlerken Haçlı askerlerin, "öncelikle" İsa'yı öldürenlerden öc alma ve onların köklerini kazıma çağrısı yaptıkları ifade edilmektedir.[422] Dolayısıyla, Haçlı Seferleri Yahudi katliamını da içermiştir.[423] Yahudiler, 1291 yılında İngiltere'den, 1394 yılında Fransa'dan, bundan 100 yıl sonra ise İspanya'dan

---

[418] FN: *Front National*, Fransa'daki aşırı sağ parti, Ulusal Cephe.
[419] "Graves Desecrated at Jewish Cemetery in Eastern France", *AFP*, 28 Temmuz 2004.
[420] Timothy M. Savage, "Europe and Islam: Crescent Waxing, Cultures Clashing", The Washington Quarterly, Cilt 27, No. 3, Yaz 2004, s. 34.
[421] Bernard Lewis, *İslam Dünyasında Yahudiler*, Bahadır Sina Şener (çev.), İmge, Ankara, 1996.
[422] Eva Groepler, *Anti-Semitizm Antik Çağdan Günümüze Yahudi Düşmanlığı Tarihi*, Süheyla Kaya (çev.), Belge Yayınları, İstanbul, 1999, s. 12.
[423] Yusuf Besalel, *Yahudi Tarihi*, Üniversal Yayıncılık, İstanbul, 2000, ss. 70, 71.

sürülmüştür.[424] Daniel Pipes, 1970'li yıllarda siyasi radikalleşme başlayana kadar Müslümanların Yahudilere yönelik ciddi bir düşmanlığından bahsedilemeyeceğini savunmaktadır.[425]

Müslümanların anti-semitikleşmesinde İsrail-Filistin çatışmasının temel rol oynadığı açıktır. Bu bakımdan Müslüman kaynaklı Yahudi düşmanlığının ırkçılıktan kaynaklanmadığı ve siyasi nedenli olduğu söylenebilir. Nitekim, Fransa'da Yahudilere yapılan saldırılarda, genç Müslümanların bu eylemleri ile Filistin'e destek vermeyi amaçladıkları ifade edilmektedir.[426] Ekonomik, ırkçı, kültürel sebeplere dayalı düşmanlıkların arkasında sadece Müslümanların aranması doğru görünmemektedir. Fransız entelektüellerine göre, İsrail, Filistin'e yönelik tutumunu normalleştirirse, Fransız Yahudilerinin hiçbir sorunu kalmayacaktır.[427]

Bir başka tartışmalı konu, anti-semitizmin tanımı konusundadır. İsrail devleti ile Yahudi cemaatinin birbirinden ayrılmaması sebebiyle, anti-semitizmin Yahudileri mi yoksa İsrail devletini mi hedef aldığı açık değildir. Semitizm birden fazla anlama gelmekte; Yahudi etno-merkezciliği (Yahudi ırkının üstün görülmesi), Yahudi ırkının dayanışması veya sadece Yahudilik kavramını karşılamaktadır. Bugün semitizm dendiğinde Yahudilik, anti-semitizm dendiğinde ise Yahudi karşıtlığı kastedilmektedir. İsrail devletini eleştirmek, İsrail hükümetinin politikalarını olumsuz olarak değerlendirmek, İsrail-Filistin çatışmasında Filistin yanlısı tutum sergilemek dahi, zaman zaman bu kapsamda değerlendirilmektedir. Oysa, Yahudi ırkına düşmanlık beslemek ile İsrail devletini eleştirmek birbirinden çok farklıdır ve ikincisinin anti-semitizmle hiçbir ilgisi yoktur.

2004 yılında Fransa'da yayınlanan bir raporda, İsrail karşıtı hareketlerin ve yorumların mahkemelerde anti-semitizm vakaları gibi cezalandırılması gerektiği ileri sürülmüştür. Bu fikre gerekçe olarak, İsrail

---

[424] Robert I. Moore, *La Persecution Sa Formation en Europe X.-XIII. Siècle*, Catherine Malamoud (çev.), Les Belles Lettres, Paris, 1991, ss. 53, 54.
[425] Daniel Pipes, "Deadly Denial of Muslim Anti-Semitism", *Capitalism Magazine*, 30 Ekim 2003.
[426] Cai Rienäcker, "AB'nin Raporu: Avrupa'da Antisemitizm Arttı", *DW Türkçe*, 1 Nisan 2004.
[427] "Protect Jews in France", *New York Times*, 17 Ocak 2003.

karşıtlığının Yahudilerin hayatlarını tehlikeye atması gösterilmiştir.[428] Bundan belki de daha ilginç olan, anti-semitizmin ayrı bir şekilde değerlendirilmesinin ve cezalandırılmasının istenmesidir. Fransa'daki Yahudiler gibi Müslümanlar da dinî azınlıktır. Irkçı saldırılara her iki grup da maruz kalmaktadır. Irkçılıkla mücadele tedbirlerinin ya da cezaların ırklara göre ayrılarak düzenlenmesi de bir tür ırkçılık olacaktır.

Yahudi düşmanlığının gerçekten var olup olmadığı veya abartıldığı kimi zaman ileri sürülmektedir. Buradaki sorun, Yahudilerin, bir kez daha güçlerini ve etkinliklerini kullanarak, bu sorunu uluslararası platforma taşımayı başarmış olmasıdır. Müslümanların, Yahudilerden daha fazla ayrımcılığa maruz kalmasına rağmen, zayıflıkları burada da ortaya çıkmakta ve seslerini yükseltememektedirler. Avrupa Konseyi tarafından hazırlanan bir raporda, her dört kişiden birinin yabancı kökenli olduğu belirtilen Fransa'nın, uzun zamandır bir göç ülkesi olmasına rağmen sorunlarını çözemediği ileri sürülmekte ve Yahudilere yönelik saldırılar eleştirilmekle beraber, ayrımcılığa ve hoşgörüsüzlüğe en fazla maruz kalan grubun Müslümanlar olduğu ifade edilmektedir. Yahudiler ise, bu konuda ülkelerin üzerinde baskı kurabilmekte, hükümetleri uyarabilmekte, sorunu AGİT tarafından düzenlenen konferansta tartışabilmekte, Avrupa Birliği düzeyinde tedbirler alınmasını sağlayabilmekte, çeşitli uluslararası örgütlere araştırma raporları ve kamuoyu yoklamaları hazırlatabilmektedir.

Pek çok başka konuda olduğu gibi, Yahudilerle ilgili olarak da, kimi zaman komplo teorisi olarak değerlendirilen çeşitli iddialar ileri sürülmektedir. Fransa'daki Yahudi düşmanlığının İsrail hükümeti tarafından abartılarak göçün teşvik edilmeye çalışıldığı[429] ya da Fransa'daki Yahudilere yönelik saldırıların Mossad tarafından düzenlendiği bunlardan bir kaçıdır.

Yahudi düşmanlığında Soğuk Savaş öncesi dönemde ağır basan ekonomik neden, bugün de varlığını sürdürmektedir. Anti-semitizm, tarihsel olarak ekonomik duruma paralel bir gelişim göstermiştir. Siyasi ve ekonomik etkinliğe sahip bir azınlık olarak, ekonomik kriz zamanlarında günah keçisi

[428] *Le Monde*, 13 Ekim 2004.
[429] Mustafa Özcan, "Tersinden Dreyfus", *Yeni Asya*, 3 Ağustos 2004.

durumunda kalmışlardır.[430] Ancak bu, İngiltere ve Avusturya gibi refah seviyesi yüksek ülkelerde bugünkü durumu açıklamakta yetersiz kalmaktadır.[431] Daniel Pipes'a göre, bugünkü Yahudi düşmanlığının iki temel nedeni bulunmaktadır: Yahudilerin başarısı ve İsrail devletinin kurulması.[432]

11 Eylül'ün sonuçlarından, ABD'nin kendisine savaş ilan etmemiş bir ülkeye savaş açmasından Yahudiler sorumlu tutulmaktadır. ABD'nin İsrail'in güvenliğini sağlamak için Irak'ı işgal ettiğine inanan ve bu nedenle Yahudileri suçlayanlar bulunmaktadır. Çünkü bu görüşe göre Yahudiler, ABD'nin karar mekanizması içinde son derece etkilidir ve bu iddialara göre, kendi çıkarları doğrultusunda Amerikan politikasını şekillendirebilmektedir.[433]

Anti-semitizm, özellikle 11 Eylül sonrasında artan Amerikan düşmanlığı kapsamında da değerlendirilmelidir. Amerikan düşmanları, aynı zamanda onun birinci müttefiki İsrail'e ve dolayısıyla Yahudilere de düşman olabilmektedir. Üstelik Avrupa'nın en anti-Amerikan ülkesi Fransa söz konusu olduğunda, bu durum daha kuvvetli bir şekilde kendisini göstermektedir.

Bir örnek vermek gerekirse, 2003 yılında İsrail üniversiteleri ile akademik değişim programı Paris'teki bir üniversite tarafından kaldırılmış, üstelik bunun Avrupa Birliği düzeyinde de uygulamaya geçirilmesi için bir grup akademisyen yazılı bildiri yayınlamıştır. Gerekçe ise, toprakları işgal edilen Filistinli öğrenci ve araştırmacıların rahatsızlığı olarak gösterilmiştir. Benzer kampanya ABD'nin Harvard, Princeton, MIT gibi önde gelen üniversiteleri tarafından da gerçekleştirilmiştir.[434]

Bugünkü Yahudi düşmanlığının Soğuk Savaş öncesi dönemden daha farklı sebeplere dayandığı görülmektedir. ABD'nin global bir güç haline gelmesi, İsrail devletinin kurulması, globalleşme, ekonomi, Orta Doğu'daki sorunlar gibi yeni gelişmeler Yahudi düşmanlığının mevcut sebeplerine eklenmiştir. Hristiyan unsurların hakim olduğu muhafazakâr, faşist hareket

---

[430] Mark Strauss, "Antiglobalism's Jewish Problem", *Foreign Policy*, 12 Kasım 2003.
[431] Mark Strauss, "Antiglobalism's Jewish Problem", *Foreign Policy*, 12 Kasım 2003.
[432] Daniel Pipes, "Deadly Denial of Muslim Anti-Semitism", *Capitalism Magazine*, 30 Ekim 2003.
[433] Mark Strauss, "Antiglobalism's Jewish Problem", *Foreign Policy*, 12 Kasım 2003.
[434] "UNESCO Criticizes French Isolation of Israeli Academics", *AP*, 9 Ocak 2003.

bugün İslami unsurları da içermektedir. Fransa'daki Yahudi düşmanlığının nedenleri, tüm bunların farklı ağırlıklarda olmak üzere sentezini içermektedir.

C. İç Politika

1. Siyasi Partilerin İslam Söylemleri

Müslümanların sebep olduğu değişikliklerden bir diğeri, onların varlığının iç politikaya yansıması olmuştur. Avrupa ülkelerinin tamamında artık göç, entegrasyon ve İslam politikalarından söz edilmektedir; hatta bazılarında entegrasyon bakanları veya entegrasyondan sorumlu devlet bakanları bulunmaktadır. Fransa'da vatandaşlar arasında uyumun sağlanması içişleri bakanının görevidir. Ve 1990'lardan beri içişleri bakanlarının mutlaka İslam politikaları olmuştur.[435]

Fransa bir göç ülkesi olduğunun ve İslam politikalarına sahip olması gerektiğinin bilincinde olan bir ülkedir. Ancak, aynı şeyi her Avrupa ülkesi, örneğin Almanya için söylemek mümkün değildir. Her ne kadar ihtiyacı olduğundan ya da aile birleşimleri nedeniyle göçmen almaya devam etse de, Alman hükümetleri her zaman göç ülkesi olduğunu reddetmiş, üzerine büyük bir vurgu yaparak Almanya'nın bir göç ülkesi olmadığını tekrar etmiştir. Bu düşünce çerçevesinde Almanya'nın Fransa gibi ülkelerden farklı olarak göç, entegrasyon ya da İslam politikaları olmamıştır. Örneğin göçün ilk yıllarında Alman yabancılar politikası iş piyasası politikası idi.[436] Zaten göçmen de yabancı da "misafir işçi" olarak anılıyordu. Almanya'nın ilk göç yasası 2005 yılında yürürlüğe girmiştir.

Almanya'da işçilerin siyasi haklarının bulunmaması ve çıkarlarını savunabilecekleri örgütlenmelerinin olmaması nedeniyle, kiliseler ve sendikalar gibi gönüllü örgütlenmeler göçmenlerin toplumla ilişki

---

[435] Christopher Caldwell, "The Crescent and the Tricolor", *Foreign Affairs*, Kasım 2000, s. 34.
[436] Christian Joppke, *Immigration and the Nation-State The United States, Germany, and Great Britain,* Oxford University Press, Oxford, 1999, s. 65.

kurabilecekleri tek yol olmaktadır. Katolik göçmenler Katolik, Protestan göçmenler ise Protestan kuruluşlara yönlendirilmektedir. Hristiyan olmayanlar ise kilise dışındaki, işçi sendikaları gibi örgütlere başvurmaktadır.[437]

Fransa'da Müslüman göçmenlere yönelik politikalara, onlara daimi gözüyle bakılmadığından uzun yıllar gerek duyulmamıştır. Göçmenlerin sadece ekonomik rollerinin bulunduğu ve iç siyasetin dışında kaldıkları düşüncesi mevcut olmuştur. Tam anlamıyla siyasetin içinde yer alabilmeleri için asimile olmaları gerektiği inancı hakim olmuştur. Ekonominin düzelmesi ile birlikte göçmenlere olan ihtiyaç azalmış, aynı zamanda yabancıların toplumsal ve siyasi rolleri de değişmeye başlamıştır. 1970'lerdeki ekonomik sıkıntılarla birlikte göç karşıtlığı yaygınlaşmış ve konu popüler hale gelmiştir. Aslında göç konusu, krize sebep olmadığı müddetçe Fransız siyasetinde yer bulamamıştır.[438]

Uzun süre göç/Müslüman meselesinin Fransız siyasetine girememesinin önemli bir başka sebebi, Fransız siyasi çerçevesinin artık tamamlanmış bir süreç olduğu düşüncesidir. Bu görüşe göre, Fransız İhtilali ilkelerinin benimsenmesi ve cumhuriyetin kurulması ile birlikte siyasi oluşum tamamlanmıştır ve eklemeler yapmaya gerek olmamıştır.[439]

İlk dönemlerde göçmenlerin kendi ülkelerindeki siyasi durum Fransız politikalarının şekillenmesinde etkili olmuştur. Cunta karşıtı Yunanlılar, monarşi karşıtı Faslılar, Salazar karşıtı Portekizliler, Franco karşıtı İspanyollar, özellikle sol kesim tarafından lojistik ve manevi destek görmüştür.[440]

Müslümanların yerleşmesinden sonraki süreçte, hem Müslümanların hem de Avrupa devletlerinin bu olguya ayak uydurması

---

[437] John Rex, "Conclusion: The Place of Ethnic Mobilisation in West European Democracies", *Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe*, John Rex ve Beatrice Drury (der.), Avebury, Aldershot, 1994, ss. 156, 157.
[438] Catherine Wihtol de Wenden, "North African Immigration and the French Political Imaginary", *Race, Discourse and Power in France*, Maxim Silverman (der.), Avebury, Aldershot, 1991, s. 98.
[439] Catherine Wihtol de Wenden, "North African Immigration and the French Political Imaginary", *Race, Discourse and Power in France*, Maxim Silverman (der.), Avebury, Aldershot, 1991, s. 98.
[440] Patrick R. Ireland, *The Policy Challenge of Ethnic Diversity Immigrant Politics in France and Switzerland*, Harvard University Pres, Cambridge, 1994, ss. 37-39.

gerekmiştir. Müslümanlar artık kalıcı olduğundan içinde yaşadıkları topluma uyum sağlamak ve entegre olmak zorundayken, hükümetlerin de bu entegrasyon sürecinde yol gösterici ve teşvik edici bir rol üstlenmesi söz konusu olmuştur. O güne kadar adı geçmeyen göç/İslam/yabancı politikaları gibi yeni alanlar ve söylemler ortaya çıkmıştır. Ve siyasi hesaplar yeniden yapılmaya başlanmıştır.[441]

Fransız devleti ilk kez 1960'lı yıllarda yabancıların artık daimi olduğuna kanaat getirmiştir. De Gaulle yönetiminin devrilmesine neden olan 1968 yılındaki grevlerde ve protesto gösterilerinde yer alan yabancılardan 250'den fazlası sınır dışı edilmiştir. Yabancılara yönelik yeni politikalar yapılmasına ihtiyaç olduğu, bu olayların arkasından kabul edilmiştir.[442] Aslında, 1974 yılında Fransız devletinin göçü durdurma kararı, göç meselesinin ilk kez siyasi ve toplumsal bir mesele haline geldiğini göstermektedir.[443]

Müslümanların sadece yerleşik hale gelmeleri değil, vatandaşlık hakkını kazanmaları da, İslam ve göç politikalarını bir iç siyaset malzemesi haline getirmiştir. Bu durum, pek tabi ki siyasi partilerin söylem ve programlarına da yansımıştır. Yine aynı çerçevede, Müslümanlar örgütlendikçe yerel idarelerle ve ulusal politikacılarla daha fazla diyalog içine girerek, taleplerinin yerine getirilmesi için çaba sarfetmeye başlamışlardır. Camilerin yapılması, dinî ibadetlerini yerine getirmede özgürlük, eğitim alanında daha fazla özerklik, resmî olarak tanınma ve siyasi temsil, bu taleplerden bazılarıdır.[444]

Toplumsal ve ekonomik sorun olarak görülen Müslüman göçmenlerden vatandaş olmayanların oy kullanma haklarının bulunmaması,

---

[441] Timothy M. Savage, "Europe and Islam: Crescent Waxing, Cultures Clashing", *The Washington Quarterly*, Cilt 27, No. 3, Yaz 2004, s. 26.
[442] Patrick R. Ireland, *The Policy Challenge of Ethnic Diversity Immigrant Politics in France and Switzerland*, Harvard University Pres, Cambridge, 1994, s. 41.
[443] Patrick R. Ireland, *The Policy Challenge of Ethnic Diversity Immigrant Politics in France and Switzerland*, Harvard University Pres, Cambridge, 1994, s. 47.
[444] Steven Vertovec ve Ceri Peach, "Introduction: Islam in Europe and the Politics of Religion and Community", Steven Vertovec ve Ceri Peach (der.), *Islam in Europe and the Politics of Religion and Community*, Macmillan, Houndmills, 1997, s. 23.

korumasız ve zayıf yabancılar konumunda bulunması, onların kolaylıkla siyasi obje olarak değerlendirilmesine sebep olmuştur.[445]

Müslüman göçmenlere yönelik alınan kararlar kendileri için olumlu ya da olumsuz olsun, 1970'li yılların sonundan başlayarak bütün hükümetler için göç konusu ve İslam politikaları gündem maddelerinin başlarında yer almıştır. Merkez sağdaki partilere baktığımızda, cumhuriyet ilkelerini ön plana çıkarmalarının, katı ve tavizsiz olarak bu değerlere sahip çıkmalarının, sol partilerde ise farklılıklara ve kimliklerin korunmasına yapılan vurgunun her iki tarafın da İslam politikalarının oluşmasındaki temeli yarattığını görüyoruz.[446] Göçmenlere yardım eli uzatan, Müslümanlara düşmanca veya asimilasyoncu politikalarla yaklaşmayan grupların başında sol partiler ve Yeşiller gelmektedir. İşçi birlikleri, sendikalar, ırkçılıkla mücadele eden çeşitli derneklerden başka kiliseler ve Katolik örgütlenmeler de birçok ülkede göçmenlere yardımcı olmaya çalışmaktadır. Örneğin İtalya'daki Katolik kilisesi çokkültürlülüğe destek vermektedir.[447] Genel olarak sol partiler, göçmenlere destek vermekte ve ırkçılıkla mücadele konusunda tedbirler almaktadır. Fransız solu uzun yıllar boyunca ırkçılığı cezalandıracak bir yasa geçirebilmek için mücadele etmiştir.[448] Aşırı sağ partiler ise, göçün sınırlandırılmasını savunmakta, Müslüman göçmenleri tehlike olarak görmektedir.

Fransız Komünist Partisi, Müslüman göçmenlere yaklaşımı konusunda iki kere tavır değiştirmiştir. İlk dönemlerde, işçi sınıfının parçası olarak gördüğü göçmen işçilerden Avrupa dışından olanları ayırmaya başlamıştır. Seçmen olarak değerlendirmekten vazgeçtiği Müslüman işçileri kendi ülkelerine dönmesi gereken "geçici işçiler" olarak görmüş ve 1970'lerde

---

[445] Martin A. Schain, "Immigration and Changes in the French Party System", *The Politics of Migration*, Robin Cohen ve Zig Layton-Henry (der.), Edward Elgar Publishing, Cheltenham, 1997, s. 289.
[446] Mette Zølner, *Re-Imagining the Nation*, P.I.E. Peter Lang, Brüksel, 2000, s. 83.
[447] Giovanna Campani, "Ethnic Networks and Associations, Italian Mobilisation and Immigration Issues in Italy", *Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe*, John Rex ve Beatrice Drury (der.), Avebury, Aldershot, 1994, s. 147.
[448] Patrick R. Ireland, *The Policy Challenge of Ethnic Diversity Immigrant Politics in France and Switzerland*, Harvard University Pres, Cambridge, 1994, s. 43.

ırkçı ve ayrımcı görüşleri benimsemiştir.[449] Komünistler ve sendikalar, yabancı işçilerin Fransız işçilerin piyasasını olumsuz etkilediğini düşünmüştür.[450] Ancak 1980'li yıllarda Müslüman göçmenlerin çocuklarının gelecekteki seçmenler olduğu düşüncesiyle ırkçılıktan vazgeçmiş, hatta yerel seçimlerde göçmenlerin oy kullanmasından yana olduğunu açıklamıştır.[451]

1974 seçimleri öncesinde göç konusu siyasallaşmıştır. Muhafazakâr, milliyetçi, sağcı Valéry Giscard d'Estaing'in cumhurbaşkanı seçilmesi ile göçün tamamen durdurulması kararı alınmıştır. Aynı yıl, "Göçmen İşçilerden Sorumlu Devlet Bakanlığı" şeklinde yeni bir bakanlık kurulmuş ve bu göreve André Paul Dijoud getirilmiştir. Göçle ilgilenen ilk devlet bakanı olan Dijoud, önce işçi göçünü askıya alan bir genelge yayınlamış, iki hafta sonra ise aile birleşimine sınır getirmiştir.[452] Bu ilk görevde Dijoud, göçmenlerin farklı olma hakkı üzerinde durmuş ve kendi kültürü ile bağlarını korumaları gerektiğini savunmuştur.[453] Muhtemelen bunun sebebi, göçmenlerin o dönemde hâlâ evlerine geri döneceklerinin düşünülmesi olmuştur.

1980'li yılların sonunda, İslam görünür bir kimlik biçimi olarak ortaya çıkmıştır. Böylece, siyasette Fransız İslamı ve Fransız Müslümanları da dikkate alınmaya başlanmıştır. Böylelikle İslam yabancı bir din olmaktan çıkmaya başlamıştır. Bu düşüncelerle, 1989 yılının sonunda İçişleri Bakanlığı

---

[449] Martin A. Schain, "Immigration and Changes in the French Party System", *The Politics of Migration*, Robin Cohen ve Zig Layton-Henry (der.), Edward Elgar Publishing, Cheltenham, 1997, ss. 286 vd.

[450] Léon Gani, *Syndicats et Traveilleurs Immigrés*, Editions Sociales, Paris, 1972 ve André Vieuguet, *Français et Immigrés, le Combat du PCF*, Editions Sociales, Paris, 1975'ten naklen James F. Hollifield, "Immigration and Modernization", James F. Hollifield ve George Ross (der.), *Searching for the New France*, Routledge, New York ve Londra, 1991, s. 114.

[451] Martin A. Schain, "Immigration and Changes in the French Party System", *The Politics of Migration*, Robin Cohen ve Zig Layton-Henry (der.), Edward Elgar Publishing, Cheltenham, 1997, ss. 286 vd.

[452] Sarah Collinson, *Europe and International Migration*, Pinter Publishers, Londra, 1993, s. 56.

[453] Catherine Wihtol de Wenden, "Changes in the Franco-Maghrebian Association Movement", *Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe*, John Rex ve Beatrice Drury (der.), Avebury, Aldershot, 1994, s. 109.

"Fransa İslam Temsilci Konseyi"ni *(Conseil de Représentation de l'Islam en France,* CORIF) kurmuştur.[454]

Sosyalist François Mitterand'ın 1981 yılında cumhurbaşkanı seçilmesi ile göçmenler için önemli bir dönem başlamıştır. Çünkü Mitterand, göç ve göçmenler konusunu gündemin başlıca maddeleri arasında tutmuştur.[455] En büyük değişiklikler bu dönemde olmuştur. 1981 yılında yönetime geçen Sosyalistler, göçmenlere iyi muamele edilmesi ve daha fazla siyasi hak tanınması konusunda söz vermişlerdi. Yeni hükümet, gerçekten de yasal değişiklikler yaparak, aile birleşiminde kolaylık sağlanması, yabancıların korunması, sınır dışı etme sürecinin yumuşatılması gibi alanlarda göçmenler lehinde ilerlemeler gerçekleştirmiştir.[456] Üstelik, göçmenlere pek çok alanda haklar sağlanmış, yasa dışı yollarla ülkeye gelen 150.000 göçmenin durumu yasal hale getirilmiştir.[457] Yabancılara yönelik asimilasyoncu ve ayrımcı politikaların sona erdirilerek, kültürel çoğulculuğun teşvik edilmesi, daha eşitlikçi entegrasyon politikalarının uygulanması ve yabancıların Fransa'da asimile olmadan ve ayrımcılığa uğramadan yaşayabilecekleri vaat edilmiştir. Sosyalistlerin amacı, yabancıların kendilerini güvende hissederek entegre olmalarının sağlanması olmuştur.[458] Mitterand döneminde göçmenler dinî, etnik ve ırk bazında siyasi olarak örgütlenerek sınıfsal olarak ya da sendikalar vasıtasıyla Fransız siyasetinde yer almaya başlamıştır.[459]

1980'li yılların başında Mitterand ile birlikte başlayan göçmenlere yönelik olumlu gelişmeler 1983 yerel seçimleri ile birlikte kesintiye uğramıştır.

---

[454] Catherine Wihtol de Wenden, "Changes in the Franco-Maghrebian Association Movement", *Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe*, John Rex ve Beatrice Drury (der.), Avebury, Aldershot, 1994, s. 112.

[455] 1981-1991 yılları arasında Mitterand'ın göç politikaları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Maxim Silverman, *Deconstructing the Nation. Immigration, Racism and Citizenship in Modern France*, Routledge, Londra ve New York, 1992, ss. 57-69.

[456] Patrick R. Ireland, *The Policy Challenge of Ethnic Diversity Immigrant Politics in France and Switzerland*, Harvard University Pres, Cambridge, 1994, ssç 61-62.

[457] Catherine Wihtol de Wenden, "Changes in the Franco-Maghrebian Association Movement", *Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe*, John Rex ve Beatrice Drury (der.), Avebury, Aldershot, 1994, s. 109.

[458] Sarah Collinson, *Europe and International Migration*, Pinter Publishers, Londra, 1993, s. 93.

[459] Patrick R. Ireland, *The Policy Challenge of Ethnic Diversity Immigrant Politics in France and Switzerland*, Harvard University Pres, Cambridge, 1994, s. 47.

Çünkü bu seçimlerde aşırı sağ Ulusal Cephe, ilk kez gerçek bir rakip olarak ortaya çıkmıştır. Başta yasa dışı göçmenler olmak üzere, göçe yönelik tedbirler artırılmıştır.[460] 1988 yılında göreve gelen Başbakan Michel Rocard, entegrasyon konusunda ilk resmî tartışmayı başlatmıştır. Hubert Prévôt'yu Entegrasyon Bakanı olarak atamış ve Yüksek Entegrasyon Konseyi'ni kurmuştur. 1986 yılında sağ hükümetin iktidara gelmesi ile göç konusu başlıca mesele olmuştur. 1989 tarihli Pasqua Yasasının kabulü sonrasında, Müslüman göçmenlere "kaçak", "terörist", "suçlu" gözüyle bakılmaya başlanmıştır.

Ulusal Cephe'nin yüzde 9,8 oranında oy aldığı 1986 yılında, Jacques Chirac'ın başbakanlığında sağ hükümet kurulmuştur. Chirac, terör ile göçü birbirine bağlayarak, yabancılara yönelik tutumlarını sertleştirmiştir. Daha fazla kimlik kontrolü yapılmaya başlanmış, sınır dışı edilen yasa dışı göçmenlerle mültecilerin sayısı önceki yıla göre iki kat artmıştır. İçişleri Bakanı Charles Pasqua, çokkültürlü Fransa'ya karşı olduğunu, politikaları ve tavırları ile göstermiştir. 1987 yılında dönemin İçişleri Bakanı olan Pasqua, İslam'ı Fransa'nın bir numaralı sorunu olarak gördüğünü ifade etmiştir.[461] Bu sırada, yeni hükümetin yeni tedbirlerine yönelik büyük halk desteğini gören sol kesim sessiz kalmıştır.[462]

1980'li yılların sonlarında, Le Pen'in başarısıyla birlikte sol partilerin söylemlerinde dahi değişiklikler meydana gelmeye başlamıştır. Sosyalist Parti, "farklı olma hakkı" *(droit á la différence)* şeklindeki sloganını "birlikte yaşamak" *(vivre ensemble)* olarak değiştirmek zorunda kalmıştır. Kamuoyu yoklamalarında kendilerine olan desteğin giderek düştüğünü gören Sosyalist Parti, göçmen konusunu kapatmıştır. Dahası, 1986 yılına gelindiğinde, sağ ve sol tüm partilerin üzerinde hem fikir olduğu sonuç; yeni göçler için Fransa'nın sınırlarının kapatılması, yasa dışı göçmenlere daha sert tedbirler uygulanması, ülkede kalmak isteyen yabancıların entegrasyonunun

[460] Catherine Wihtol de Wenden, "Changes in the Franco-Maghrebian Association Movement", *Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe*, John Rex ve Beatrice Drury (der.), Avebury, Aldershot, 1994, ss. 109-110.
[461] Amir Taheri, "A French Islam: Dream or Nightmare?", *Daily Times*, 4 Ocak 2003.
[462] Patrick R. Ireland, *The Policy Challenge of Ethnic Diversity Immigrant Politics in France and Switzerland*, Harvard University Pres, Cambridge, 1994, s. 84.

sağlanması ve yabancıların kendi ülkelerine gönüllü olarak dönmesinin teşvik edilmesi olmuştur.[463]

1980'lerle birlikte Fransız siyaseti, İhtilal'in mirası olan "patalojik çatışma" modundan çıkmış, büyük ölçüde pasifize olmuş, ideolojilerden arınmış, ılımlı ve konsensüse dayanan bir sürece girmiştir. Yeni bir siyasi değer olarak konsensüsün benimsenmesi, Beşinci Cumhuriyet'in istikrarlı hale gelmesini sağlamıştır.[464] 1980'li yıllardan beri siyasi partiler arasındaki farklılıklar; ekonomik politikalar, Avrupa Birliği, dış politika, refah devleti, eğitim ve göç konularıdır.[465]

1990'larda artık Avrupa'nın tamamında, kamuoyunda, entelektüeller arasında, basında ve siyasi gündemde Müslümanlar yer edinmiştir. Başlıca konu ise, asimilasyona direnenlerle ne yapılacağı olmuştur.[466] 1990'lı yıllarda, terör, suç oranlarının yükselmesi, banliyölerdeki isyanlar gibi nedenlerden dolayı, Fransa'nın her iki kanadındaki siyasi partiler için göçmenlerin lehine olan politikaları savunmak imkansız hale gelmiştir. Böylece yabancı/göç/Müslüman sorunu, bir kez daha depolitize edilme sürecine girmiştir.[467] Ancak, Müslüman göçmenlerin siyasi amaçlar için kullanılması artan bir şekilde devam etmiştir. D'Estaing, Müslümanlar için "işgal" kelimesini kullanırken, Chirac "gürültü" ve "koku"larına vurgu yapmıştır.[468]

İçişleri bakanlığı döneminde Nicolas Sarkozy'nin İslam politikasının önemli bir ağırlık oluşturduğu görülmektedir. "Fransız İslam Kilisesi" kurmak istediğini dile getiren Sarkozy, amacını, Fransız Müslümanların resmen tanınan bir kurum tarafından temsil edilmesini sağlamak olarak ifade

---

[463] Patrick R. Ireland, *The Policy Challenge of Ethnic Diversity Immigrant Politics in France and Switzerland*, Harvard University Pres, Cambridge, 1994, s. 83.
[464] Cécile Laborde, "French Politics 1981-97", *Modern France Society in Transition*, Malcolm Cook ve Grace Davie (der.), Routledge, Londra ve New York, 1999, s. 157.
[465] Cécile Laborde, "French Politics 1981-97", *Modern France Society in Transition*, Malcolm Cook ve Grace Davie (der.), Routledge, Londra ve New York, 1999, s. 159.
[466] Steven Vertovec ve Ceri Peach, "Introduction: Islam in Europe and the Politics of Religion and Community", Steven Vertovec ve Ceri Peach (der.), *Islam in Europe and the Politics of Religion and Community*, Macmillan, Houndmills, 1997, ss. 6-7.
[467] Patrick R. Ireland, *The Policy Challenge of Ethnic Diversity Immigrant Politics in France and Switzerland*, Harvard University Pres, Cambridge, 1994, ss. 93-94.
[468] Patrick R. Ireland, *The Policy Challenge of Ethnic Diversity Immigrant Politics in France and Switzerland*, Harvard University Pres, Cambridge, 1994, s. 95.

etmektedir. Katolikler, Protestanlar, Ortodokslar ve Yahudiler için de benzer temsil kurumları bulunmaktadır.[469] Ancak Sarkozy, özellikle 2005 yılında meydana gelen banliyö isyanlarında, isyancılara yönelik "serseri" ve "işe yaramaz" benzeri sert sözleri ile tepki toplamıştır.

Siyasi partilerin Müslüman göçmenlerle ilgili söylemleri şöyle özetlenebilir: Fransa'nın yabancılar tarafından işgal edilmesi, entegre olabilenler ile olamayanlar arasında bir ayrım yapılması, Avrupa dışından göçmen alımının sosyal bedeli, topluma tehdit oluşturmaları (sağlık, kirlilik, şiddet, sosyal çatışma), entegrasyona engel olan ve anavatanlarının kontrolünde bulunmalarına neden olan din meselesi.[470]

Önemli olan nokta, Fransız hükümetlerinin Müslümanlar açısından olumlu ya da olumsuz politikalarının hiçbirinin çözüm getirememiş olduğudur. Entegrasyon başarılı olamadığı gibi, özellikle ayrımcılık nedeniyle yaşanan toplumsal sorunlar dönem dönem, göçmenlerin yoğun olarak yaşadığı banliyölerde isyanlara neden olmaktadır. İkinci ve üçüncü kuşak Müslüman göçmenlere, Fransız vatandaşı olmalarına rağmen, Hristiyan Fransızlarla eşit muamele yapılmasını sağlayacak politikalar üretilememiştir. Özellikle sağ kesim siyasetçiler, mevcut sorunları, farklı din ve kültürleri nedeniyle Müslümanların entegrasyona direnmesine bağlamaya devam etmektedir. Bu tür ifadeler, sorunların daha da büyümesine neden olmaktadır.

Fransa'da sağ ve sol partilerin göç/İslam konusundaki söylemlerini ve politikalarını anlamak için Ulusal Cephe lideri Jean-Marie Le Pen'in bir siyasi aktör olarak sahneye çıkışının incelenmesi gerekir. Çünkü diğer partilerin İslam politikalarını ve göçmenlere yaklaşımlarını belirleyen en önemli unsurların başında Le Pen'in partisinin yükselişi gelmektedir.[471] Göç ve İslam konularının aşırı sağ dışındaki partiler tarafından ele alınmaya başlamasının sebebi Le Pen'in göç/yabancı/Müslüman düşmanlığı yaparak

---

[469] Amir Taheri, "A French Islam: Dream or Nightmare?", *Daily Times*, 4 Ocak 2003.
[470] Catherine Wihtol de Wenden, "North African Immigration and the French Political Imaginary", *Race, Discourse and Power in France*, Maxim Silverman (der.), Avebury, Aldershot, 1991, s. 101.
[471] James F. Hollifield, "Immigration and Modernization", James F. Hollifield ve George Ross (der.), *Searching for the New France*, Routledge, New York ve Londra, 1991, s. 138.

oylarını artırmasıdır. Fakat tabi ki siyasi partilerin göçmenlere ya da İslam'a yaklaşımlarında farklılıklar bulunmaktadır.[472]

Aşırı sağ partilerin son yıllarda, göç ve yabancı düşmanlığı konuları nedeniyle oy oranlarını artırdığını gören merkezdeki partiler de benzer konuları söylemlerine katmaya başlamıştır. Özellikle sağ kesimin politikacıları, halkın radikalleşme, terör, işsizlik, güvensizlik gibi korkularını oy alabilmek için kullanmaktadır.[473] "Müslüman kartı" artık sadece aşırı sağ partilerin tekelinde değildir. Avrupalılar, göçmen akınından, işsizliğin artmasından, terör tehdidinden korkarlarken bu kartı kullanmak siyasi partiler açısından kolay olmaktadır.[474] Böylece merkezdeki partiler de giderek sağa kaymaya başlamıştır.[475] Sağcı hükümetlerin vatandaşlık ve göç yasalarında sınırlandırmalara gitmek istemesi, sağ partilerin seçimlerde aşırı sağ partilere bağımlı olması ile açıklanabilir.

Fransa'nın aksine İsveç, Almanya, İngiltere gibi başka ülkelerde aşırı sağ partilerin söylemleri ve sebep olduğu yabancı düşmanlığı, merkezdeki siyasi partiler tarafından yumuşatılmaya ya da yok edilmeye çalışılmaktadır. Fransa'da ise bu söylemler merkezdeki partiler tarafından meşrulaştırılmıştır.

Aşırı sağ partilerin varlığı hem ırkçılık ve yabancı düşmanlığını artırabilmekte hem de diğer siyasi aktörleri etkileyebilmektedir.[476] Aşırı sağ partilerin popülerleşmesi, ırkçılığı ve yabancı düşmanlığını meşru hale getirirken, "normal" partilerin de söylemlerine göçmen, yabancı, Müslüman, azınlık konularını almasına neden olmaktadır. Avrupa Konseyi Irkçılıkla Mücadele Komisyonu tarafından hazırlanan 2005 yılının raporuna göre, uzun yıllardır siyasi arenada bulunan bir çok partinin genel eğilimlere kapılarak,

---

[472] Mette Zølner, *Re-Imagining the Nation*, P.I.E. Peter Lang, Brüksel, 2000, s. 82.
[473] Alec G. Hargreaves, *Immigration in Post-War France*, Methuen Educational Ltd, Londra, 1987, s. 107.
[474] Timothy M. Savage, "Europe and Islam: Crescent Waxing, Cultures Clashing", *The Washington Quarterly*, Cilt 27, No. 3, Yaz 2004, s. 36.
[475] Timothy M. Savage, "Europe and Islam: Crescent Waxing, Cultures Clashing", *The Washington Quarterly*, Cilt 27, No. 3, Yaz 2004, s. 25.
[476] Jens Rydgren, "Meso-level Reasons for Racism and Xenophobia Some Converging and Diverging Effects of Radical Right Populism in France and Sweden", *European Journal of Social Theory*, Cilt 6, No. 1, 2003, s. 45.

ırkçılığı ya da Yahudi düşmanlığını malzeme yapmaya başladığına dikkat çekilmektedir.[477]

1983 ve 1984 yıllarında Ulusal Cephe'nin oy desteğini artırdığını gören Chirac, hemen 1984 yılında söylemlerini değiştirmeye başlamıştır. Chirac, yaptığı konuşmada "eğer daha az göçmen olsaydı, daha az işsizlik sorunu olur, sosyal hizmetler daha ucuz olur ve bazı kentlerde daha az gerginlik olurdu" şeklinde konuşmuştur. Ayrıca, bir Müslüman göçmen ailede bir tek kişinin çalıştığını, onun karılarının ve 20 çocuğunun çalışmadığını, ancak Fransız sosyal hizmetlerinden faydalanarak sisteme büyük yük olduklarını ileri sürmüş, göçmenlerle aynı sosyal konutu paylaşan Fransız işçinin gürültü ve kokuya katlanamadığını söylemiştir.[478] 1986-1988 yılları arasında Chirac hükümetinin İçişleri Bakanı olan Charles Pasqua'ın, yukarıda da belirtildiği gibi, yasa dışı göçmenleri sınır dışı etmeyi kolaylaştıran, yasa dışı olmasından şüphe edilen göçmenlerin sorgulanması için polise daha fazla yetki veren politikaları olmuştur.[479] 1991 yılında d'Estaing, "göçmenlerin işgali"nden bahsetmiştir.[480] Sağ kesimin tüm bu sert söylem ve politikalarını aşırı sağın yükselişine bağlamak gerekir.

Ulusal Cephe'yi destekleyenler, ilk dönemlerde, bu partiye göçmenler dışındaki nedenlerden dolayı oy verdiklerini açıklarken, sonraki yıllarda oy vermenin nedeni, giderek daha çok yabancılarla ilgili söylemler olmuştur. 1988'de Ulusal Cephe'ye oy atanların yüzde 22'si, 1993'te ise yüzde 31'i, partiyi göçmen karşıtlığı nedeniyle desteklediklerini belirtmiştir.[481] Siyasi partilerin aşırı sağ partilerin söylemlerini benimsemesi, demokrasi ile aşırılık arasındaki çizgiyi belirsizleştirerek ve muğlaklaştırarak yabancı

[477] "Siyaset Yabancı Düşmanlığını Körüklüyor", *AB Haber*, 21 Mart 2005.
[478] Jens Rydgren, "Meso-level Reasons for Racism and Xenophobia Some Converging and Diverging Effects of Radical Right Populism in France and Sweden", *European Journal of Social Theory*, Cilt 6, No. 1, 2003, s. 60.
[479] Jens Rydgren, "Meso-level Reasons for Racism and Xenophobia Some Converging and Diverging Effects of Radical Right Populism in France and Sweden", *European Journal of Social Theory*, Cilt 6, No. 1, 2003, s. 59.
[480] Jens Rydgren, "Meso-level Reasons for Racism and Xenophobia Some Converging and Diverging Effects of Radical Right Populism in France and Sweden", *European Journal of Social Theory*, Cilt 6, No. 1, 2003, s. 60.
[481] Jens Rydgren, "Meso-level Reasons for Racism and Xenophobia Some Converging and Diverging Effects of Radical Right Populism in France and Sweden", *European Journal of Social Theory*, Cilt 6, No. 1, 2003, s. 47.

düşmanı düşünce ve tutumları meşrulaştırmaktadır. Sonuç olarak da, söz konusu aşırı görüşler toplumun daha geniş kesimlerine yayılmaktadır.[482] Bu durum, yukarıda belirtildiği gibi sadece ırkçı saldırılara değil, siyasetçilerin fırsatçılığına da sebep olmaktadır. Avrupa Konseyi Irkçılıkla Mücadele Komisyonu tarafından hazırlanan yukarıda sözü geçen 2005 yılına ait rapora göre politikacıların yaptığı konuşmalar, yabancı ve Yahudi düşmanlığını tetiklemektedir. Rapor, politikacıların, vatandaşların güvensizlik duygusunu siyasete araç ettiklerini, bunun da yabancı ve Yahudi düşmanı eğilimleri beslediğini tespit etmektedir.[483] Böylece göçe sınırlandırma getiren kanunlar ve terörle mücadele tedbirleri çerçevesindeki insan hak ve özgürlüklerine aykırı olan çeşitli uygulamalar halkın desteği ile getirilmektedir.[484]

İslam'ın iç siyasete yansımasının bir diğer boyutunu Müslümanların siyasete katılımı oluşturmaktadır. Bu konu, ülkenin siyasi yapısı açısından önemlidir. Artık vatandaşlığa geçen Müslümanlar her türlü seçme ve seçilme hakkını da elde edebilmektedir. Ancak Müslümanların, vatandaşlığa geçseler dahi politikada aktif rol oynamadıkları gerçektir. Hatta, seçimlere katılım oranı bile çok düşüktür. Örneğin, Fransa'da seçme yaşında olanların yüzde 92'si kayıtlıyken, aynı oran Müslüman Fransızlar arasında yüzde 37'dir.[485] Bunun nedeni, mevcut ayrımcılık nedeniyle, hayatlarında herhangi bir değişiklik olmayacağını düşünmelerinden kaynaklanmaktadır. Kendilerini sistemin dışında hisseden Müslümanların bu ısrarı, aslında bir kısır döngüye sebep olmaktadır. Onlar dışlandıkça, siyasi yaşama katılmamakta, katılmadıkça durumlarını iyileştirme şanslarını tamamen kaybetmektedirler. Böylece dışlanmaları da sürmektedir.[486]

---

[482] Jens Rydgren, "Meso-level Reasons for Racism and Xenophobia Some Converging and Diverging Effects of Radical Right Populism in France and Sweden", *European Journal of Social Theory*, Cilt 6, No. 1, 2003, s. 59.
[483] "Siyaset Yabancı Düşmanlığını Körüklüyor", *AB Haber*, 21 Mart 2005.
[484] Talal Asad, "Europe Against Islam: Islam in Europe", *The Muslim World*, Cilt LXXXVII, No. 2, Nisan 1997, s. 185.
[485] Timothy M. Savage, "Europe and Islam: Crescent Waxing, Cultures Clashing", *The Washington Quarterly*, Cilt 27, No. 3, Yaz 2004, s. 36.
[486] John Ardagh, *France in the New Century, Portrait of a Changing Society*, Viking, Londra, 1999, s. 230.

Oy kullanan Müslümanlar, sosyal refah programlarını düşünerek sol partilere oy vermektedir. İngiltere'de Müslümanların yüzde 85'i oyunu İşçi Partisi'ne vermiştir. Son zamanlarda, özellikle aile ile ilgili ve ahlakî konularda muhafazakâr olanlar sağ partilere oy vermektedir.[487] Fransa'da, Müslümanların "etnik oy" ya da "blok oy"larından bahsedilebilmektedir. Fransa'nın göçmenleri, oylarını blok olarak sol partilere verirken, İngiltere'deki Asyalılar'ın İşçi Partisi'ne, ABD'deki Afro-Amerikanlar'ın Demokratlar'a oy attığı bilinmektedir.[488] Fransa'da Yahudi oylarını kazanmaya çalışmak ise, hem sağ hem sol partilerin geleneğinde mevcuttur.[489]

Fransız Müslümanların aktif katılımları da sınırlıdır. 1989 yılında yapılan yerel seçimlere 400 Müslüman katılmış ve 200'ü belediye konseyi üyesi olarak seçilmiştir.[490] 1989 yerel seçimlerinde 300 Müslüman aday olmuş ve 140 kişi belediye konseylerine üye olarak seçilmiştir.[491] Togo kökenli bir ilk kuşak göçmen belediye başkanı iken, 1991 yılında Entegrasyondan Sorumlu Devlet Bakanı yapılmıştır. Bu atama, pek tabi ki örnek olarak görülmesi için gerçekleştirilmiştir. Mühendis, bir Fransızla evli ve topluma entegre olabilmiş bir göçmen örneği sunma amacının bir parçasıdır.[492] Fransız Parlamentosunda yer alamasalar da, 2001 yılındaki yerel seçimlerde 130 Müslüman seçilmiştir.[493] Belçika ve Hollanda dışındaki

---

[487] Timothy M. Savage, "Europe and Islam: Crescent Waxing, Cultures Clashing", *The Washington Quarterly*, Cilt 27, No. 3, Yaz 2004, s. 36.
[488] Arun Kapil, "On Islam in the West and Muslims in France: Views form Hexagon" *Third World Quarterly*, Cilt 18, No. 2, 1997, s. 381.
[489] Arun Kapil, "On Islam in the West and Muslims in France: Views form Hexagon" *Third World Quarterly*, Cilt 18, No. 2, 1997, s. 381.
[490] Catherine Wihtol de Wenden, "Changes in the Franco-Maghrebian Association Movement", *Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe*, John Rex ve Beatrice Drury (der.), Avebury, Aldershot, 1994, s. 112.
[491] Catherine Wihtol de Wenden, "How can One be Muslim? The French Debate on Allegiance, Intrusion and Transnationalism", *International Review of Sociology*, Cilt 8, No. 2, 1998, s. 279.
[492] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 155.
[493] Robert J. Pauly, Jr., *Islam in Europe: Integration or Marginalization?*, Ashgate, Aldershot, 2004, s. 41.

Avrupa ülkelerinde Müslümanların yeterince temsil edilemediği söylenebilir.[494]

Kimi zaman kendilerine fırsat tanınsa dahi, Avrupa'daki Müslümanların siyasete ilgisiz kalması gerektiğini savunan Müslüman gruplar bulunmaktadır. Bu kesime göre, Müslümanlar sessiz kalmalı, olaylara tepki göstermemeli, toplumdan uzak durmalıdır, çünkü Avrupa'daki Müslümanların tek bir amacı vardır, o da Müslüman kalabilmektir.[495] Örneğin İngiltere'deki "Müslüman Parlamento", İngiltere'nin İslam devleti olmaması nedeniyle, Müslümanların siyasi hayata katılmaması gerektiğini ileri sürmüştür.[496] Aslında Vatikan'ın 19. yüzyılın ortalarındaki açıklamalarına benzeyen bu tür yaklaşımlar Müslümanların toplumun dışında kalmasına, dolayısıyla siyasetin de dışında kalmasına sebep olmaktadır.

Fransa'daki Müslümanların siyasete katılımı konusuna, bir dönem kendi ülkelerinin hükümetleri de olumsuz yaklaşmıştır. Bunun bir sebebi, göçmenlerin anavatanlarına döndüklerinde kabul edilmesi zor olan bazı görüşleri benimseme ihtimali olmuştur. Hatta Fas, Rabat'taki seçimlere Fransa'da yaşayan Faslıların da seçmen olarak katılabilmesine olanak tanımıştır. Fransa tarafından bakıldığında ise, anavatanları ile işbirliğine girmeleri durumunda gerginlik söz konusu olabilecektir.[497]

Avrupa'da İslam politikaları üzerine kurulu partilerin oluşturulamamış olması ilginçtir. Bazı görüşlere göre, bir cemaat olmadıkları için Müslümanların Fransa'da lobi oluşturması bugün için uzak görünmektedir.[498] Ancak, Müslümanların önümüzdeki yıllarda, kendi siyasi hareketlerini kurmalarını ve seçim sürecine daha aktif olarak katılmalarını

---

[494] Thierry Portes ve Cecilia Gabizon, "Sondage: Pour les Valeurs de la Republique, mais contre la Victoire des Etats-Unis", *Le Figaro*, 5 Nisan 2003'ten naklen Timothy M. Savage, "Europe and Islam: Crescent Waxing, Cultures Clashing", *The Washington Quarterly*, Cilt 27, No. 3, Yaz 2004, s. 36.

[495] Tarık Ramazan, "Avrupalı Müslümanların Endişe ve Umutları Nelerdir?", *Avrupa ve Amerika Müslümanları*, Shireen Hunter ve Huma Malik (der.), Can Demirkan, Deniz Öktem, Ercüment Asil, Asma Mermer (çev.), Gelenek, İstanbul, Temmuz 2003, s. 56.

[496] Aristide R. Zolberg ve Long Litt Woon, "Why Islam is like Spanish: Cultural Incorporation in Europe and the United States", *Politics & Society*, Cilt 27, No. 1, Mart 1999, s. 17.

[497] Alec G. Hargreaves, *Immigration in Post-War France*, Methuen Educational Ltd, Londra, 1987, s. 111.

[498] Oliver Roy, "İslam in France: Religion, Ethnic Community or Social Ghetto?", Bernard Lewis ve Dominique Schnapper, *Muslims in Europe*, Pinter, Londra, 1994, s. 62.

bekleyebiliriz. Bu durumda, geleneksel siyasi partiler de seçimlere aktif katılan Müslümanların oylarını alabilmek için programlarını değiştirmek zorunda kalabilecektir. Böylece, Müslümanların sorunlarının çözümü daha kolay olabilecektir. Bu durumda, siyasi partilerin bir kısmı Müslümanları destekler ve onların sorunlarını işlerken, geri kalanı ise karşı grubun oylarını alabilmek için daha fazla yabancı ve Müslüman düşmanlığı yapabilecektir.

Fransa'da İslam'a siyasi yaklaşımın düşmanca olmaktan çıkması gerektiği de iddia edilebilir. Çünkü artık misafir Müslümanlar değil, Fransız Müslümanlar vardır. Öte yandan radikal hareketlerle mücadele edebilmek için bu konuları başı boş bırakmak yerine Müslümanlara yönelik politikalar üretmek daha akılcı görünmektedir. Bu bakımdan, 1980 sonrasında, özellikle de 1990'lı yıllarla beraber, camilerin açılış törenlerine bakanların katılması, İslam liderleri ile iyi ilişkiler ve sürekli diyalog içinde bulunulması gibi olumlu gelişmeler olmuştur. Belki de böylece, Müslümanların Fransız devletine bağlılıklarının kuvvetlendirilmesi amaçlanmıştır. Bugün, aşırı sağ dışındaki tüm siyasi partiler, Ulusal Cephe benzeri görüşlere sahip olsalar dahi, Müslümanların varlığını kurumlarıyla birlikte kabul etmekte ve bazı taleplerinin karşılanması konusuna destek vermektedirler.

Daha uzun vadede, Müslümanların tamamı Fransız vatandaşı olduğunda, onların oyları da en az Katoliklerinki kadar önemli hale gelecektir. Müslüman oylarının kazanılması için siyasi partiler bugünkünden daha farklı söylemler geliştirebilecektir. Göçe izin vermek, İslam'ı kurumsallaştırmak, toplum içinde İslam'a kalıcı ve daimi yer vermek gibi politikalar söz konusu olabilecektir. Dış politika konusunda zaten Müslüman Fransızların varlığı etkili olmaktadır. 1996 yılında Jacques Chirac'ın Filistin devletinin kurulmasına destek verdiğini ve Irak'a yönelik ambargonun kaldırılmasını savunduğunu söylemesi bu çerçevede değerlendirilebilir.[499]

[499] Michel Gurfinkiel, "Islam in France: The French Way of Life Is in Danger", *Middle East Quarterly,* Mart 1997.

2. Aşırı Sağ Partilerin Yaklaşımı

II. Dünya Savaşı sonrasında ilk kez 1990'lı yıllarda aşırı sağ partiler Batı demokrasilerinde önemli bir güç olmuştur. 1999 yılında Avusturya'nın Jörg Haider liderliğindeki aşırı sağ Özgürlük Partisi yüzde 27,3 oranında oy alarak iktidara gelmiş, arkasından Avrupa'nın neredeyse tamamında aşırı sağ partiler yüksek oylar almıştır. Belçika aşırı sağ partisi *Vlaams Belang*, Hollanda'da Pim Fortuyn'ın Listesi, Norveç'te İlerleme Partisi *(Fremskridtspatiet*), İsviçre'de Christoph Blocher liderliğindeki Halk Partisi, İsveç'te Mikael Jansson liderliğindeki İsveç Demokratları (*Sverigedemokraterna*), İtalya'da Kuzey Ligi (*Lega Nord*), Avrupa'da başarılı olmuş aşırı sağ partilere örnek olarak gösterilebilir.

Aksi durumlar da mevcuttur. Örneğin, İngiltere'de İngiliz vatandaşı olan Müslüman göçmenlerin siyasetin içinde yer alması, ayrıca başta İngiliz solu olmak üzere siyasi elitin ırkçılıkla mücadelede daha erken ve istekli davranması, İngiliz aşırı sağının yükselişini engelleyebilmiştir.[500]

Müslüman göçün neden olduğu en önemli değişikliklerden biri, Vichy döneminden beri görünmeyen aşırı sağı uyandırarak, tüm siyasi sistemi ve söylemleri değiştirmesi olmuştur.[501] 2002 yılında Fransa'da yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Le Pen'in, sol aday Lionel Jospin'i eleyerek Chirac ile birlikte ikinci tura kalması Fransa'da ve dünyada beklenmedik bir "başarı" olmuştur. Fransa'da 2002 yılında aşırı sağ partilere olan destek yüzde 14 düzeyinde iken, bu rakamın 2004'te yüzde 30'a kadar yükseldiği ileri sürülmektedir.[502]

Avrupa'da Müslümanların sayıca artması ve yerleşmesi aşırı sağ partilerin ortaya çıkmasını kolaylaştırmış, söylemlerini zenginleştirerek güçlenmelerine neden olmuştur. Aşırı sağ partilere göre, etnik-ulusal kimliğe

---

[500] Martin A. Schain, "Immigration and Changes in the French Party System", *The Politics of Migration*, Robin Cohen ve Zig Layton-Henry (der.), Edward Elgar Publishing, Cheltenham, 1997, s. 280.
[501] James F. Hollifield, "Immigration and Modernization", James F. Hollifield ve George Ross (der.), *Searching for the New France*, Routledge, New York ve Londra, 1991, s. 142.
[502] Catherine Coroller, "La Violence Raciste Redouble en France", *Libération*, 21 Mart 2005.

tehdit olarak görülen göçmenler, işsizlik, suç ve güvenlik gibi sorunların sebebidir. Öte yandan sosyal hizmetlerden faydalanmaları istenmemekte, sadece "doğru etnik gruba" dahil olanların bu hizmetlerden faydalanması gerektiği savunulmaktadır.[503]

Göçmenler bir süre sonra sadece ekonomik işlevleri ile değerlendirilmekten çıkınca, Fransa'daki varlık nedenleri sorgulanmaya başlanmıştır.[504] Fransız devletinin, göçmenler yerleşik hale gelene kadar yeterli ve etkili politika üretememesi göç karşıtlığına yol açmıştır. Ne gerekli yapısal değişiklikler yapılmış ne de Fransız kamuoyu Müslümanların varlığına hazırlanmıştır.[505] Müslümanların sayısının ve sorunlarının artması, yabancı düşmanlığının daha yaygın hale gelmesine sebep olmuştur. Bu durumda, yabancı düşmanlığını işlemeye zaten eğilimli olan aşırı sağ partiler özellikle Müslümanları hedef almaya başlamışlardır.

Yaygın bir yabancı düşmanlığının varlığı aşırı sağ partilerin ortaya çıkması için önemli bir etken olmuştur. Diğer taraftan bu tür partiler de yabancı düşmanlığının artmasına katkıda bulunmuştur.[506] Helsinki Uluslararası İnsan Hakları Federasyonu *(International Helsinki Federation for Human Rights)* tarafından hazırlanan raporda, aşırı sağ partilerin Müslümanlara yönelik ayrımcılığı tetiklediği ileri sürülmektedir.[507] Göç ve Müslüman azınlıklar konusu, yukarıda da belirtildiği gibi, 1990'lı yıllarda tüm siyasi partilerin başlıca meselesi haline gelmiştir.

Rydgren, bugün Avrupa ülkelerinde başlıca iki bölünmenin *(cleavage)* bulunduğunu ileri sürmektedir: Ekonomik bölünmede işçiler ile sermaye karşı karşıyadır; sosyo-kültürel bölünmede göç, kürtaj, hukuk ve

---

[503] Jens Rydgren, "Meso-level Reasons for Racism and Xenophobia Some Converging and Diverging Effects of Radical Right Populism in France and Sweden", *European Journal of Social Theory*, Cilt 6, No. 1, 2003, s. 57.
[504] Catherine Wihtol de Wenden, "North African Immigration and the French Political Imaginary", *Race, Discourse and Power in France*, Maxim Silverman (der.), Avebury, Aldershot, 1991, s. 99.
[505] Patrick R. Ireland, *The Policy Challenge of Ethnic Diversity Immigrant Politics in France and Switzerland*, Harvard University Pres, Cambridge, 1994, s. 40.
[506] Jens Rydgren, "Meso-level Reasons for Racism and Xenophobia Some Converging and Diverging Effects of Radical Right Populism in France and Sweden", *European Journal of Social Theory*, Cilt 6, No. 1, 2003, s. 46.
[507] Elitsa Vucheva, "Anti-Muslim Discrimination in EU on the Increase", *EUObserver*, 8 Mart 2005, http://www.euobserver.com/?sid=9&aid=18619

düzen gibi konular vardır. Bu ayrımı anlatırken, Rydgren şöyle bir örnek göstermektedir: "Ben işçiyim, kapitalistleri sevmem" ya da "ben Fransızım, göçmenleri sevmem".[508]

Aşırı sağ partiler, yabancı düşmanlığı ideolojisini; ekonomik sıkıntılar, işsizlik, güvenlik meseleleri gibi bir türlü çözülemeyen siyasi ve sosyal sorunları göçle bağlantılandırarak güçlendirmektedir.[509] "Orijinal" nüfusun etnik kimliğinin göçmenler tarafından tehdit edildiğini ileri sürerek, etnik ve kültürel farklılıkların korunması amacıyla, yabancı grupları "ayrı" tutmak gerektiğini savunmaktadır.[510]

Aşırı sağ akımlar, sadece sistem içindeki Müslüman karşıtı siyasi partileri kapsamamaktadır. Bir çok Avrupa ülkesinde, Müslümanları, Yahudileri ve yabancıları hedef alan aşırı milliyetçi neo-Nazi grupların sayısı artmaktadır.[511] Almanya'da, Anayasayı Koruma Dairesi tarafından 2004 yılını inceleyen raporda, aşırı sağ tehlikesine dikkat çekilmiştir. Irkçı saldırıların 12.000'e kadar yükseldiğini kaydeden rapor, dönemin İçişleri Bakanı Otto Schily tarafından yorumlanmıştır. Schily, yükselen tehlike nedeniyle aşırı sağ Nasyonal Demokrat Parti'yi sorumlu tutarak, bu hareketin nefret aşıladığını ve insanları kışkırttığını ifade etmiştir. Üye sayısını artırarak 5.000'e ulaşan parti, kampanyalarında okul öğrencilerini kazanmaya çalışmaktadır.[512] Almanya, neo-Nazi grupların bazılarını yasaklamaktadır. Nazi Almanyası'na özlem duyduklarını ve Holocost'un kurmaca olduğunu ifade eden yayınlar nedeniyle[513] çıkarılan yasaklama kararları bazı çevreler tarafından ifade özgürlüğüne aykırı bulunarak eleştirilmektedir.

---

[508] Jens Rydgren, "Meso-level Reasons for Racism and Xenophobia Some Converging and Diverging Effects of Radical Right Populism in France and Sweden", *European Journal of Social Theory*, Cilt 6, No. 1, 2003, s. 55.
[509] Jens Rydgren, "Meso-level Reasons for Racism and Xenophobia Some Converging and Diverging Effects of Radical Right Populism in France and Sweden", *European Journal of Social Theory*, Cilt 6, No. 1, 2003, s. 53.
[510] Jens Rydgren, "Meso-level Reasons for Racism and Xenophobia Some Converging and Diverging Effects of Radical Right Populism in France and Sweden", *European Journal of Social Theory*, Cilt 6, No. 1, 2003, s. 58.
[511] Barbara Schulte, "Fransa'da Neonazi Gruplarla Mücadele", *DW*, 3 Şubat 2005.
[512] Uwe Hessler, "Germany Still Concerned by Fundamentalism", *DW*, 18 Mayıs 2005.
[513] "Neo-Nazi Group Banned in Germany", *DW*, 12 Nisan 2005.

Fransız hükümeti, 2005 yılında, aşırı sağ hareketleri ülke için büyük tehdit olarak gördüğünü belirterek, sadece neo-Nazilerle mücadele amaçlı yeni bir istihbarat birimi kurulmasını gündeme getirmiştir. Fransa'da bu tür grupların 3.000 üyesinin olduğu tahmin edilmektedir.[514]

Aşırı sağ partilerin oy oranlarını artırmasının tek nedeni yabancı düşmanlığı değildir; partiler arası bölünmeler, mevcut siyasi partilere olan güvensizlik, sanayi-sonrası *(post industrial)* döneme geçişin getirdiği ekonomik sorunlar, işsizlik, globalleşme gibi sebepler de mevcuttur.[515] Nitekim, bu tür partilere oy verenlerin; işsiz, sorunları olan, toplumun dışına itilmiş, kendilerini yetersiz gören insanlar olduğu ortaya konmaktadır.[516]

Fransa'da göç konusunun siyasileşmesi Ulusal Cephe ile olmamıştır. Her ne kadar 1970'li yıllarda özellikle Alain de Benoist öncülüğünde Yeni Sağ *(Nouveau Droit)* entelektüelleri göç konusunu sağ ideolojiyi farklılaştırmak için kullanmışsa da, bu konuyu ilk kez siyasileştiren Fransız Komünist Partisi olmuştur. Hatta 1980 yılında bir grup Komünist Partili, göçmen işçilerin kaldığı bir yurdu buldozerle tahrip etmiştir. Bu eylem, partinin lideri George Marchais tarafından bile "zaten çok sayıda olan göçmen işçilerin sayıca artmasına" karşı çıkıldığı için desteklenmiştir. Marchais, konut, okul, sosyal hizmetlerle ilgili pek çok sorunu göçmenlere bağlamıştır.[517]

Daha da eskiye gidilirse, Fransız İhtilali'nin aşırı sağ hareketlerin oluşmasında etkili olduğu iddia edilebilir. İhtilal ile ortaya çıkan "ulus" düşüncesi ve milliyetçilik ideolojisi aşırı sağ hareketlere etki etmiştir. Çünkü Fransa'da "sağ", Devrim fikirlerini benimsemeyen karşı devrimcileri temsil

---

[514] Barbara Schulte, "Fransa'da Neonazi Gruplarla Mücadele", *DW*, 3 Şubat 2005.
[515] Jens Rydgren, "Meso-level Reasons for Racism and Xenophobia Some Converging and Diverging Effects of Radical Right Populism in France and Sweden", *European Journal of Social Theory*, Cilt 6, No. 1, 2003, s. 49.
[516] Jens Rydgren, "Meso-level Reasons for Racism and Xenophobia Some Converging and Diverging Effects of Radical Right Populism in France and Sweden", *European Journal of Social Theory*, Cilt 6, No. 1, 2003, s. 53.
[517] Jens Rydgren, "Meso-level Reasons for Racism and Xenophobia Some Converging and Diverging Effects of Radical Right Populism in France and Sweden", *European Journal of Social Theory*, Cilt 6, No. 1, 2003, s. 56.

etmiştir.[518] Devrimcilerin/cumhuriyetçilerin en büyük tehdit olarak gördükleri aşırı sağ hareket, *ancien régime*'in en büyük savunucusu olmuş, demokrasiye ve cumhuriyet yönetimine karşı çıkmış, faşist ideolojiyi benimsemiş, saldırgan milliyetçi görüşlere sahip olmuş ve dönemin şartları altında yabancı düşmanlıkları daha çok Yahudilerle sınırlı kalmıştır. Diğer taraftan, Fransız İhtilali sırasında, *patriotism* kelimesi etnisiteyle değil belli bir hukukî algılamayla ilgili iken zamanla milliyetçiliğin etnikleştirilmesi söz konusu olmuştur. Bugün Fransa'da milliyetçilik dendiğinde, "insanların birliği" değil "etnik kültür temelinde birliği" söz konusu olmaktadır.[519]

Fransız geleneğinde aşırı sağ/ırkçı/faşist akımlar ciddiye alınmamasına rağmen, 1972 yılında kurulan ve hâlâ varlığını sürdüren Ulusal Cephe'yi başka türlü değerlendirmek gerekir. Aşağıda da bahsedileceği gibi Ulusal Cephe, Fransız tarihindeki tüm aşırı sağ akımları bünyesinde toplamayı başarmıştır. Bugünkü lideri Jean-Marie Le Pen tarafından kurulan parti, ilk başarısını, kuruluşundan 12 sene sonra, 1984 yılında Avrupa Parlamentosu seçimlerinde yüzde 10,95 oranında aldığı oy ile göstermiştir. 1986'da Fransa'daki genel seçimlerde yüzde 9,7 oy oranı ile parlamentoya 35 milletvekili sokmuştur. Sonraki yıllarda yapılan genel seçimlerde Ulusal Cephe'nin parlamentoya girememesinin nedeni, seçim sisteminin değiştirilerek, dar bölge çoğunluk sistemine geçilmesidir.[520] Bu noktada seçim sisteminin değiştirilmesinin nedeninin önemli ölçüde Ulusal Cephe'yi parlamento dışında tutmak olduğu yönünde tartışmalar mevcuttur. Fransa'da 2002 yılında yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerinde de Le Pen'in engellenmesi amacıyla çaba sarfedildiği görülmüştür.

Ulusal Cephe'nin lideri Le Pen, 1974 yılında cumhurbaşkanlığı seçimlerine ilk kez girdiğinde almış olduğu yüzde 0,74 oy oranını 1988'de yüzde 14'e, 1995'de yüzde 15'e, 2002'de ise yüzde 17'ye kadar yükseltmiştir.

---

[518] Charles A. Micaud, *The French Right and Nazi Germany: 1933-1939 A Study of Public Opinion*, Duke University Pres, Durham, 1943, s. 2.
[519] Charles Taylor, "Quel Principle d'Identité Collective?", *L'Europe au Soir du Siècle*, J. Lenoble ve N. Dewandre (der.), Esprit, Paris, 1993, s. 61'den naklen Pierre Birnbaum ve Tracy B. Strong, "From Multiculturalism to Nationalism", *Political Theory*, Cilt 24, No. 1, Şubat 1996, s. 35.
[520] Bruce Crumley, "Agent Provacative", *Time*, 6 Mayıs 2002, s. 38.

2002 seçimleri Fransız tarihine, "aşırı sağ bir liderin ilk kez ikinci tura kalması, bir sosyalist liderin ise ilk kez ilk turda elenmesi" şeklinde yazılmıştır. Aynı yıl yapılan genel seçim sonuçları, Ulusal Cephe'nin parlamentoya temsilci gönderebilmesi için yeterli olmamıştır. 2007 yılındaki cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Le Pen'in yüksek oy alamamasının temel sebebi, Sarkozy'nin seçim kampanyasında Le Pen'e ait aşırı sağ söylemleri kullanmış, hatta Le Pen'in ifadesiyle "çalmış" olmasıdır. Dolayısıyla, aşırı sağ her ne kadar başarılı olamasa da, seçimlerde bir kez daha etkili olmuştur.

Partinin kurucusu, 34 yıldır lideri ve tek adamı olması bakımından, Le Pen'in kişisel görüşleri ile parti programı iç içe geçmiş durumdadır. Le Pen'in söylemleri ile partinin söylemleri arasında fark bulunmadığı belirtilmelidir.

Ulusal Cephe'nin programı; göç, Avrupa Birliği, ABD, kapitalizm, globalleşme ve büyük işletmelere karşıtlık üzerine oturmuştur. Suçla mücadele ve aile gibi toplumsal konular da ağırlıklı olarak ilgilenilen başlıklardır. "Sosyal olarak solda, ekonomik olarak sağdayım, ama herşeyden önce Fransız'ım" sözleri ile Le Pen, programını özetlemektedir.[521] Konumuzun dışında kaldığından, parti programının Müslümanlarla ilgili bölümleri dışındaki konular değerlendirilmeyecektir.

Yasa dışı göçmenlerin derhal sınır dışı edilmesini, yabancıların sosyal hizmetlerden men edilmesini[522] ve aile birleşiminin yasaklanmasını[523] savunan partiye göre, ülkedeki işsizliğin en büyük sorumlusu göçmenlerdir; çünkü göçmenler yasa dışı olarak ucuz iş gücü yaratmaktadır. Bu görüş, parti oyları içinde işsizlerin yerini artırmaktadır. Ulusal Cephe, Fransa'nın en büyük sorunlarını işsizlik ve güvenlik olarak belirlemiştir.[524] Her iki sorunun nedeni de göçmenlere bağlanmaktadır.

Avrupa'daki diğer aşırı sağ partiler için olduğu gibi Ulusal Cephe için de her yabancı tehlikeli değildir. Yabancıdan kasıt öncelikle Avrupa dışı

---

[521] "Le Pen: I Quote Bloomberg, not Hitler", *AFP*, 25 Nisan 2002.
[522] Barry James, "Chirac rules out debate with Le Pen", *International Herald Tribune*, 24 Nisan 2002.
[523] "Who Gains?", *Economist*, Cilt 362, No. 8262, 30 Ocak 1999, s. 49.
[524] "Le Pen, le Déluge?", *Christian Science Monitor*, Cilt 9, No. 104, 23 Nisan 2002, s. 8.

göçmenler, bir başka ifadeyle Müslümanlardır. Ulusal Cephe'nin ırkçılığı Müslüman Araplarla sınırlıdır ve kültürel ırkçılıktır. Biyolojik bir ırkçılık söz konusu değildir. Fransız geleneğinde biyolojik ırkçılık kendine yer bulamamıştır. Nitekim Le Pen de kendisini ırkçı olarak değil, "Fransız milliyetçisi" olarak tanımlamaktadır.[525] Ancak bu ifade pek de doğru değildir. Çünkü Le Pen'in milliyetçiliği, Fransız İhtilali ile ortaya çıkan ve *patrie* temelli milliyetçilikten farklıdır. Fransız milliyetçiliği; olumsuz, dışlayıcı ve ırkçı unsurlar içermemekte, Fransız toprakları üzerinde yaşayan herkesin Fransız kabul edilmesine dayanmaktadır. Ulusal Cephe'nin milliyetçiliği ise, bu tür kapsayıcı milliyetçilikle bağdaşmamaktadır. Fransız milliyetçiliğinin olumsuz anlamlarla yüklenmesi Dreyfus Olayı ile başlamıştır.[526]

Kendisinin ırkçı olmadığını ifade eden Le Pen, Fransa'da ırkçılık bulunduğunu, ancak bunun Fransızlara yönelik olduğunu ileri sürmektedir. Örnek olarak da konut sırasında Fransızların kuyruğun sonunda olduğunu göstermektedir.[527] Ulusal Cephe'nin planlarından birisi, "ulusal tercih" sistemini emlak, iş, eğitim ve refah politikalarına dahil etmektir.[528] Bu ulusal tercih, önceliğin Fransız vatandaşlarına verilmesi şeklinde olacaktır.

Partinin lideri, "Müslümanların sessiz istilası ile karşı karşıyayız" diyerek, en büyük ulusal tehlikeyi "ters kolonileşme" olarak adlandırdığı dış göçler olarak göstermektedir.[529] Le Pen, Müslüman nüfusun Fransız kültürü ve sosyolojik yapısına sahip olması gerektiğini, ancak çok farklı değer yapıları taşıdığından Fransız toplumu açısından tehdit oluşturduğunu düşünmektedir. "Müslümanlar; cami, türban, peçe, çok eşlilik gibi âdetleri ile medeni hayatı düzenlemek üzere Kuran'ı bize kabul ettirmeye çalışıyorlar"

---

[525] "Bruno Megret, France's far-right Schemer", *Economist*, Cilt 350, No. 8104, 30 Ocak 1999, s. 50-51.
[526] Michel Winock, *Nationalism, Anti-Semitism, and Fascism in France*, Çev. Jane Marie Todd, Stanford University Press, Stanford, California, 1998, s. 6.
[527] Jens Rydgren, "Meso-level Reasons for Racism and Xenophobia Some Converging and Diverging Effects of Radical Right Populism in France and Sweden", *European Journal of Social Theory*, Cilt 6, No. 1, 2003, s. 59.
[528] Demetrios G. Papademetriou ve Kimberly A. Hamilton, *Converging Paths to Restriction: French, Italian, and British Responses to Immigration,* Carnegie Endowment for International Peace, Washington, 1996, s. 25.
[529] "Bruno Mégret, France's Far-right Schemer", *Economist*, Cilt 350, No. 8104, 30 Ocak 1999, ss. 50-51.

şeklinde konuşmaktadır.[530] Le Pen, 1985 yılında "30 yıl sonra da Fransız olmayı sürdürebilecek miyiz?"[531] şeklindeki sözleri ile Müslüman kültürünün Fransız kültürünü asimile edeceğinden korktuğunu dile getirmektedir.

Fransız milletinin en büyük hassasiyetlerinden biri, kimliklerinin ve kültürlerinin tehdit altında olduğu korkusudur. Dreyfus olayında da görüldüğü gibi, yabancı korkusunun ve dolayısıyla ortaya çıkan yabancı düşmanlığının, kendilerini tehdit altında hissettikleri dönemde yükseldiği ileri sürülebilir. Bugün, Fransız kültürüne yönelik mevcut tehditler göç dışında, ABD etkisi, globalleşme ve Avrupa Birliği bütünleşmesi şeklinde ortaya çıkmaktadır.

Ulusal Cephe'nin ve daha çok cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Le Pen'in başarısı, tek başına Fransa'daki yabancı düşmanlığı ile açıklanamaz. Müslümanların sorun haline geldiğine inananların sayısının giderek artması, İslam fobisi, işsizlik, suç ve şiddet olaylarındaki artıştan Müslüman göçmenlerin sorumlu tutulması gibi konuların neden olduğu yabancı düşmanlığının dışındaki etkiler de önemlidir. 1980'li yıllarla birlikte ortaya çıkan sorunlar, aşırı sağ hareketin yükselmesi için zemin hazırlamıştır. Refah devletinin içinde bulunduğu sorunlar, yüksek enflasyon oranları, artan işsizlik, ulusal egemenliklerin Avrupa Birliği kurumları ile giderek daha fazla paylaşılmaya başlaması, 1990'lı yıllarda ise Soğuk Savaş'ın sona ermesi, ABD'nin tek başına bir süper güç olarak ortaya çıkması, iki Almanya'nın birleşmesinin Fransa üzerinde yarattığı korku, Fransa'nın uluslararası arenada güç ve itibar kaybettiği hissine kapılması aşırı sağın yükselişinde yabancı düşmanlığı dışındaki diğer nedenlerdir. Böyle bir ortamda, geleneksel değerleri savunan ve milliyetçi söylemlerle gündeme gelen Ulusal Cephe'nin destek bulması kolay olmuştur. Öte yandan, diğer Avrupa ülkelerinde benzer hareketlere olan büyük desteğin etkisi, ideolojilerin eski etkinliğini yitirmesi, partiler arasındaki farklılıkların büyük ölçüde ortadan kalkması, iç politikadaki sorunlar, solun bölünmesi ve zayıflaması, oy

[530] Jens Rydgren, "Meso-level Reasons for Racism and Xenophobia Some Converging and Diverging Effects of Radical Right Populism in France and Sweden", *European Journal of Social Theory*, Cilt 6, No. 1, 2003, s. 58.
[531] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 34.

kullanma oranının düşmesi, seçim sistemi ve değişiklik arayışı gibi nedenler aşırı uçtaki partilerin güçlenmesine yol açabilmektedir. Bütün partilerin giderek merkeze yaklaşması ve birbirine benzemesi, farklı arayışlara cevap veren ve daha da önemlisi ideolojik olan Ulusal Cephe gibi partilerin daha fazla destek bulmasına yol açabilmektedir. Uzun yıllar göç konusunu işleyen Ulusal Cephe, ancak merkezdeki büyük partilere olan bağlılık azalmaya başladığında oylarını artırabilmiştir.[532]

Yine de, Müslümanlarla ilgili olan konular en fazla oy kazandıran meselelerdir. Göçmenlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde aşırı sağa olan destek yüzde 28'lere kadar çıkmıştır. Çünkü bu bölgelerde güvenlik sorunu bulunduğu ileri sürülmektedir. Oy verenlerin yüzde 74'ünün suç ve şiddete maruz kalmaktan korkanlar olduğu belirlenmiştir. Aşırı sağa destek verenlerin yüzde 38'i işsiz, yüzde 60'ı yabancılardan rahatsızlık duyanlardan oluşmaktadır.[533] Ulusal Cephe'yi ya da Le Pen'i destekleyenlerin tümünün ırkçı olduğunu söylemek yanlış olsa da, "ırkçı söylemlere bir itirazı bulunmayanlar" olduğunu veya partiye "ırkçılığına rağmen" oy verdiklerini iddia etmek yanlış olmayacaktır.[534] Çünkü, parti ve lideri neredeyse her zaman yabancı düşmanlığı konusundaki söylemleri ile gündeme gelmektedir.

Fransız tarihinin ilk aşırı sağ akımı Ulusal Cephe değildir. 1920'li ve 30'lu yıllarda *Action Française*, *Faisceau, Jeunesses Patriotes*, *Solidarité Français*, *Francisme*, *Parti Populaire Français*, *Cagoulard, Chemises Vertes, Croix de Feu, Poujadism* gibi kimi kısmen başarılı olan pek çok hareket olmuştur. O dönemde ülkede Müslüman "sorunu" olmadığından çoğu anti-semitik olmuş, İtalyan faşizminin etkisinde kalmış, Fransız İhtilali karşıtı olmuştur. Adı geçen akımların bir kısmı komünizmden faşizme ya da daha sonra faşizmden komünizme geçiş yapmıştır. II. Dünya Savaşı sonrasında ise, bir süre durulmuş gibi görünse de, 1950'li yıllarda aşırı sağ dernek ve

[532] Martin A. Schain, "Immigration and Changes in the French Party System", *The Politics of Migration*, Robin Cohen ve Zig Layton-Henry (der.), Edward Elgar Publishing, Cheltenham, 1997, s. 294.
[533] "Qui a Vote Le Pen?", *Le Figaro*, 23 Nisan 2002.
[534] Simon Jenkins, "The British, as Ever, Need Some French Lessons", *The Times*, 26 Nisan 2002.

gazeteler varlığını sürdürmüş, ancak siyasi bir güç olamamıştır.[535] Bu dönem için *Ordre Nouveau, Club de l'Horloge, GRECE* gibi hareketler sayılabilir.[536]

Ulusal Cephe içinde, yukarıda adı geçen hareketlerin üyeleri olan isimlerin bulunduğu belirtilmelidir. Bugün Fransa'da Ulusal Cephe dışında *GRECE, Club de l'Horloge* ve 1999 yılında Ulusal Cephe'den ayrılan Bruno Megret'nin kurduğu Ulusal Cumhuriyetçi Hareket (*Mouvement National Republicain*, MNR) varlığını sürdürmektedir.

Bruno Megret, Le Pen'i sert söylemlerinden vazgeçirmeyi ve Ulusal Cephe'yi ılımlı bir hareket haline getirmeyi başaramayacağını fark edince, farklı bir siyasi parti kurma yoluna gitmiştir. Her ne kadar aşırı sağcı olarak kabul edilse de, ırkçılık, yabancı düşmanlığı ve anti-semitizm gibi unsurları yoğun olarak içermemektedir. Megret, amacını, MNR'yi merkeze yaklaştırarak iktidar partisi yapabilmek şeklinde ortaya koymuştur.[537] Bu, MNR'nin Müslümanları sorun olarak kabul etmediği anlamına gelmemektedir. Aksine, 2004 yılındaki yerel seçimlerde başlıca sloganı "İslamlaşmaya Hayır" olmuştur.

2005 yılının Nisan ayında Ulusal Cephe ve MNR'den ayrılanlar "Halkçı Parti" (*Parti Populiste*) adıyla yeni bir parti kurmayı planladıklarını açıklamışlardır. Bazı konulardaki anlaşmazlık nedeniyle ayrılmanın gerçekleştiği ifade edilen partinin Ulusal Cephe ile mücadele içinde olmayacağı belirtilmektedir.[538]

Müslümanların giderek daha fazla kendini belli eden varlığının, sistem içi ve dışı olan aşırı sağ partilerin sayısını artırdığı söylenebilir. Üstelik Müslümanlar giderek daha fazla olumsuz bir şekilde gündeme gelmekte/getirilmekte, böylece söz konusu partilere olan destek artmaktadır. Ancak, daha önemli olan nokta, artık aşırı sağ dışındaki merkez partilerinin

---

[535] M. Şehmus Güzel, *Fransa'da Aşırı Sağ ve Irkçılık*, Belge Yayınları, İstanbul, 1995, s. 82.
[536] Fransız tarihindeki tüm aşırı sağ akımları inceleyen bir çalışma için bkz. Deniz Altınbaş Akgül, "Fransız Ulusal Cephe Partisi'nin (FN) Tarihsel Kökleri", *Avrasya Dosyası*, Kış 2004.
[537] Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Frank Adler, "Immigration, Insecurity and the French Far Right", *Telos*, No. 120, Yaz 2001, ss. 31-49.
[538] Olivier Pognon, "Des Déçus du FN et du MNR Créent le Parti Populiste", *Le Figaro*, 26 Nisan 2005.

de Müslümanlara yönelik düşmanca ya da en azından olumsuz söylemleri benimsemiş olmasıdır.

D. Laiklik Krizi

1. Avrupa'da Laiklik

Laiklik, en genel anlamda, din ile devletin kurumsal olarak birbirinden ayrılması ve her türlü inanç özgürlüğünün devlet tarafından güvence altına alınmasıdır.[539] Bir başka ifadeyle, dini özelleştirme gerekliliğine olan inanç şeklinde tanımlanabilir; devletin dini yoktur, herhangi bir dinî hedefi bulunmaz.[540] "Din işleri ile devlet işlerinin birbirinden ayrılması" olarak ilk bakışta çok açık ve net görünmesine rağmen, uygulamada güç olan bir ilkedir. Çünkü laiklik adına, kendisine dinsellik atfedilen pek çok alanın, dinin devlet yapısı üzerinde etkide bulunmasına engel olmak için kısıtlanması söz konusu olabilmektedir.[541] Nitekim, aşağıda ayrı bir bölümde ayrıntılı bir şekilde ele alınan türban yasağı ya da camilerin finansmanı gibi konular buna örnektir. Laiklik, birden çok anlamı olan ve dünyada kabul gören belli bir tanımlaması bulunmayan bir kelimedir.[542] Din özgürlüğü, eğitim, dinî azınlıklar, dinî kurumlar, devlet kurumları, kilisenin işleyişi, hatta giyim gibi konularla doğrudan ilgilidir.

Din savaşlarının ve mezhep çatışmalarının acılarını yaşayan Batı, bir barış yöntemi olarak laikliği kurumsallaştırmıştır.[543] Diğer bir ifadeyle,

---

[539] Atilla Yayla, *Siyasî Düşünce Sözlüğü*, Liberte, Ankara, 2003, s. 111. Laiklik kavramının ayrıntılı tanımı için bkz. Atilla Yayla, *Siyaset Teorisine Giriş*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1998, ss. 92 vd.

[540] Elizabeth Shakman Hurd, "The Political Authority of Secularism in International Relations", *European Journal of International Relations*, Cilt 10, No.2, 2004, s. 242.

[541] Kadir Cangızbay, "Laiklik: Dinsel'in de Din-dışı'nın da Ötesi", *Çok-hukukluluk, Laiklik ve Laikrasi*, Liberte, Ankara, 2002, s. 76.

[542] Yuki Shiose ve Jacques Zylberberg, "L'Univers Flou de Laïcité", *Social Compass*, Cilt 47, No. 3, 2000, s. 299.

[543] Mümtaz'er Türköne, "Medeniyet Büyüsü", *Kamu Yönetimi Seçme Yazılar*, Burhan Aykaç ve Hikmet Kavruk (der.), Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'ni Geliştirme Vakfı, Ankara, 2003, s. 103.

Hristiyanlıktan doğmuş bir ilke olarak, Avrupa'daki mezhep kavgalarına çözüm şeklinde ortaya çıkmıştır.[544]

Bazı kaynaklara göre laiklik kelimesi, "halk" anlamına gelen Yunanca *laos* kelimesinden gelmektedir. Halkın, inançlar bağlamında korunmasını ve eşitliği ifade eder.[545] Örneğin *Littre* sözlüğünün 1871 tarihli ekinde, din ile sivil toplumun ayrılmasını ifade eden sosyal ve siyasi bir kavrayış olarak tanımlanmaktadır.[546] Anglo-Saksonların, çoğu zaman yanlış bir şekilde "sekülerizm" olarak ingilizceye çevirdiği laiklik kavramının, kelime olarak Fransa tarafından üretildiği, bir başka iddiadır. Sekülerizm, dinî örgütlenmelerin gücünün azalması anlamına gelmekte, kilise ile devlet ayrımını ifade etmemektedir.[547] Bir başka ifadeyle sekülerleşme, dinin toplumdaki yeri ve dünyevileşme ile ilgilidir.[548]

Sekülerizm, ilk olarak 13. yüzyılda *saeculum* kavramı ile Hristiyanlığa muhalefet çerçevesinde ortaya çıkmıştır. Dünyadan uzaklaşan rahipler (*saeculum*) dinî ruhban sınıfını oluştururken, dünyada yaşayan rahipler seküler ruhban sınıfından sayılmıştır. İngilizcede "seküler" kelimesi, genellikle negatif anlamda, dünyada yaşayan rahiplerle, manastırda inzivaya çekilenleri birbirinden ayırmak için kullanılmıştır. 16. yüzyılda ise, Tanrısızlığı ve profanlığı ifade etmeye başlamıştır.[549]

Sekülerizm, devlet, ekonomi ve bilimin seküler alanlarını dinden ayırır. Sekülerizm, dünyevî ve geçici olandır. Seküler olmayan alternatifinden üstün olduğu iddiasındadır. Batı'da, din bilgisi ve dinin politika ile ilişkileri

---

[544] Elizabeth Shakman Hurd, "The Political Authority of Secularism in International Relations", *European Journal of International Relations*, Cilt 10, No.2, 2004, s. 255.
[545] Mélina Gazsi, "One Hundred Years of French Secularism", *Label France*, No.60, 2005, Fransa Dışişleri Bakanlığı resmî internet sayfası, http://www.diplomatie.gouv.fr/label_france/60/gb/10.html
[546] Jean Duffar, "Fransa'da Laiklik", *Dünyada Din-Devlet İlişkileri, Ülkeler Arası Karşılaştırmalar*, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Yayınları, İstanbul, 2002, s. 44.
[547] Yuki Shiose ve Jacques Zylberberg, "L'Univers Flou de Laïcité", *Social Compass*, Cilt 47, No. 3, 2000, s. 300.
[548] Aytekin Yılmaz, *Çağdaş Siyasal Akımlar Modern Demokraside Yeni Arayışlar*, Vadi, Ankara, 2001, s. 132.
[549] Elizabeth Shakman Hurd, "The Political Authority of Secularism in International Relations", *European Journal of International Relations*, Cilt 10, No.2, 2004, s. 237.

seküler varsayımlar çerçevesinde yürütülmektedir.[550] Sekülerizm, dinin insanların kişisel tercihleri olduğu, bu konudaki farklılıkların kişilerin aynı devletin vatandaşları olmasına engel olmamasıdır. Bunun kolaylaşması için de, devletin inançlar ve dinler karşısında fikir belirtmemesi gerekmektedir.[551]

Fransa'nın kurumsallaştırdığı kilise ile devlet ayrımı, seküler millî kültür ve dinin özelleştirilmesi, bütün Avrupa'ya örnek oluşturmuştur.[552] Sekülerleşme süreci, sadece kilise ile devletin ayrımını değil, kültürel bağlamda kilise mensuplarının sayısının düşmesini, ibadet ve inancın azalmasını da kapsamıştır.[553] Bu alandaki ilerlemelere rağmen din, hâlâ millî kimliğin ve milliyetçiliğin kurucu temel taşlarından biridir. Sekülerleşme süreçleri dini çözmemiş, dinî bileşkelere seküler bileşkeler eklenmesini sağlamıştır. Bu bakımdan, modern toplumlarda din ve dinî kimlikler seküler biçimlerde de olsa önemini korumaktadır. Modern milletlerin ve modern ulusal kimliklerin oluşmasında din temel bir görev üstlenmiştir. Spohn, modernitenin içinde dinin önemli bir konumunun bulunduğundan hareketle, "çoklu modernite" *(multiple modernity)* şeklinde bir ifade kullanmaktadır. [554]

Sekülerleşme süreci, kolektif kimliklerin Hristiyan temellerini bozmamış, ancak bu temellere seküler değerlerin eklenmesine neden olmuştur. Diğer bir ifadeyle sekülerleşme, Hristiyan temellerin yerini almamış, var olan Hristiyan kimliğine ve kültürüne eklemlenmiştir. En seküler Avrupa devletinde bile, ulusal kimliğin temelinde Hristiyan değerlerinin bulunduğu bilinmelidir.[555]

18. ve 19. yüzyıllarda gerçekleşen dönüşümler, sekülerleşme süreçleri olarak tanımlanmaktadır. Luckmann, bu dönüşümleri dinin düşüşe

---

[550] Elizabeth Shakman Hurd, "The Political Authority of Secularism in International Relations", *European Journal of International Relations*, Cilt 10, No.2, 2004, ss. 235, 236.
[551] Edward Mortimer, "Christianity and Islam", *International Affairs*, Cilt 67, No. 1, Ocak 1991, s. 7.
[552] Willfried Spohn, "Multiple Modernity, Nationalism and Religion: A Global Perspective", *Current Sociology*, Cilt 51, No. 3/4, Mayıs/Haziran 2003, s. 270.
[553] Willfried Spohn, "Multiple Modernity, Nationalism and Religion: A Global Perspective", *Current Sociology*, Cilt 51, No. 3/4, Mayıs/Haziran 2003, s. 271.
[554] Willfried Spohn, "Multiple Modernity, Nationalism and Religion: A Global Perspective", *Current Sociology*, Cilt 51, No. 3/4, Mayıs/Haziran 2003, s. 269.
[555] Willfried Spohn, "Multiple Modernity, Nationalism and Religion: A Global Perspective", *Current Sociology*, Cilt 51, No. 3/4, Mayıs/Haziran 2003, ss. 281, 282.

geçmesi olarak değil, metamorfoza uğraması şeklinde değerlendirmektedir. 20. yüzyılın sonlarına doğru yaşanan değişim, dinin yapısal özelleşmesidir. Luckmann'a göre kilise, ibadet, bağışlar, mezhepler gibi dinsel düzenlemeler zayıflamış, ancak kaybolmamıştır. Bunlar artık tercih özgürlükleri içinde insanların özel alanlarının bir parçası haline gelmiştir.[556]

Her ne kadar modern toplumlarda dinî inançlar daha az önemli hale gelmiş, kilise ile devlet tamamen birbirinden ayrılmış, laik ve seküler bir devlet ve toplum kurulmuş olsa da, dinî geleneklerin devam ettiği söylenebilir.[557] Dinî kültür ulusal kültürü etkilemiş, dinî kimlikler ise, dinî-seküler kombinasyonları içermiştir.[558] Kiliseye gitmek gibi bazı dinî uygulamalar düşmekteyse de, dinî kimliğin güçlendiği ileri sürülebilir. Nitekim, İslam ile farklılığın vurgulanması söz konusudur.[559]

Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte milliyetçiliğin ve dinin daha önemli hale geldiği genel kanıdır. İran İslam Devrimi ile başlayan gelişmeler, Sovyetler Birliği'nin çöküşü ile devam etmiş ve dünyanın birçok yerinde milliyetçilik ve dinî nedenlerle savaşlar ve çatışmalar yaşanmaya başlanmıştır. Özellikle globalleşmeye direniş ya da uyum sağlama çerçevesinde dinler birer kimlik olarak ortaya çıkmaktadır.[560]

Nitekim, modern Avrupa politikasını şekillendiren en önemli kültürel unsurlardan birisi dindir. Dinin etkileri hâlâ siyasette görülmektedir. Bu etkiler, sembollerden, ritüellerden, ismi "Hristiyan" kelimesi ile başlayan siyasi partilere kadar uzanmaktadır.[561] Hatta, yasama-yürütme-yargı erklerinin ayrılması anlamına gelen kuvvetler ayrılığının Hristiyanların teslis inancından türediği, seçim sandığının günah çıkarma bölmesine benzemesi,

---

[556] Thomas Luckmann, "The Religious Situation in Europe: The Background to Contemporary Conversions", *Social Compass*, Cilt 46, No. 3, 1999, s. 253.
[557] Willfried Spohn, "Multiple Modernity, Nationalism and Religion: A Global Perspective", *Current Sociology*, Cilt 51, No. 3/4, Mayıs/Haziran 2003, s. 268.
[558] Willfried Spohn, "Multiple Modernity, Nationalism and Religion: A Global Perspective", *Current Sociology*, Cilt 51, No. 3/4, Mayıs/Haziran 2003, s. 271.
[559] Gündüz Aktan, Kimlik Çalıştayı, ASAM, Ankara, 1 Şubat 2006.
[560] Giovanni Filoramo, "Religious Pluralism and Crises of Identity", *Diogenes*, Cilt 50, No. 3, 2003, s. 32.
[561] Brent F. Nelsen, James L. Guth ve Cleveland R. Fraser, "Does Religion Matter? Christianity and Public Support for the European Union", *European Union Politics*, Cilt 2, No. 2, 2001, s. 192.

cumhurbaşkanının sorumsuzluğunun tanrısal temelli olması gibi pek çok siyaset-Hristiyanlık ilişkisi kurulmaktadır.[562]

Dinin yeri ve konumu hâlâ önemlidir. İnançsız dahi olsa, kiliseye gitmese veya hiçbir şekilde ibadet etmese dahi, din "kültürün içinde" yer almaktadır. Bu bir bakıma, dinî bakımdan aktif olmadan, dinî bağlılıktır.[563] Kültürel din, sekülerizmin temeli olarak görülmektedir. Çünkü dinî inanç ya da herhangi bir ibadet olmaksızın, dinin kültürün temel taşı olarak varlığını sürdürmesi söz konusudur.[564] Kültürün etkisi ile düğün, cenaze, bayram, doğum gibi olaylarda pek çok dinî ritüel, farkında olmaksızın devam etmektedir.[565] Avrupa'da dinin hâlâ önemli olduğunu teolojik olmaktan çok, kültürel ve sosyolojik açıdan ifade edebiliriz. Modern toplumlarda dahi dinî geleneklerin globalleşme veya sekülerleşme ile çözülmediği, aksine bu toplumların ayrılmaz parçası olarak devam ettiği söylenebilir.[566]

Avrupa ülkelerine yeni ve sonradan gelen dinler "egzotik" ve alışkın oldukları kendi dinleri ile bağdaşmaz görülmüştür. Bu nedenle asimile edilmesi istenmiştir. İnanç ve ibadet özgürlüğünün teoride sağlanmış olmasına rağmen, uygulamada çok yavaş gelişmesi, dinin Batı toplumlarındaki önemli konumu ile de ilgilidir. Hâkim kiliseler, kültürü tatillerle, ritüellerle etkilemekte ve azınlık dinleri üzerinde bir bakıma baskı kurmaktadır.[567]

1960'lı yıllarla birlikte, Batı toplumlarında Hristiyanlık inancı ve kiliseye devam oranlarında düşüş kaydedilmiştir. Örneğin Hollanda'da

---

[562] Aytekin Yılmaz, *Çağdaş Siyasal Akımlar Modern Demokraside Yeni Arayışlar*, Vadi, Ankara, 2001, s. 131.
[563] N.J.Demerath III, "The Rise of 'Cultural Religion' in European Christianity: Learning from Poland, Northern Ireland, and Sweden", *Social Compass*, Cilt 47, No. 1, 2000, s. 136.
[564] N.J.Demerath III, "The Rise of 'Cultural Religion' in European Christianity: Learning from Poland, Northern Ireland, and Sweden", *Social Compass*, Cilt 47, No. 1, 2000, s. 137.
[565] Aytekin Yılmaz, *Çağdaş Siyasal Akımlar Modern Demokraside Yeni Arayışlar*, Vadi, Ankara, 2001, s. 133.
[566] Willfried Spohn, "Multiple Modernity, Nationalism and Religion: A Global Perspective", *Current Sociology*, Cilt 51, No. 3/4, Mayıs/Haziran 2003, s. 268.
[567] Aristide R. Zolberg ve Long Litt Woon, "Why Islam is like Spanish: Cultural Incorporation in Europe and the United States", *Politics & Society*, Cilt 27, No. 1, Mart 1999, s. 15.

kiliseye üye olmayanların oranı yüzde 60'lardadır.[568] Avrupa'da yaşayan Müslümanların dinlerine verdikleri önem, ev sahibi Hristiyanlarla kıyaslandığında, Hristiyanların hayatında dinin çok az öneme sahip olduğunu daha belirgin bir şekilde ortaya çıkarmaktadır. Örneğin İngiltere'de genç Hristiyanların yüzde 18'i dinin hayatlarında önemli olduğunu ifade ederken, bu oran Müslümanlar arasında yüzde 74 olarak belirlenmiştir.[569]

İnsanların inancı, sekülerlik ya da dinin önemi, bazı kriterlerle belirlenmektedir. Bunların başında kiliseye üyelik gelmektedir. Ayrıca çeşitli anketler yapılarak kiliseye devam, öbür dünyaya ve Tanrı'ya olan inanç, ibadet ve dua sıklığı ile günlük hayatta dinin etkisi ile ilgili sorular sorularak inanç düzeyi tespit edilmeye çalışılmaktadır.[570]

Özellikle 1980'li yıllardan itibaren, bazı toplumsal sorunların çözümü olarak Avrupa ülkelerinde dinin ön plana çıkarılmaya çalışıldığını görmekteyiz. 1960'lı yıllar, kilisenin zayıfladığı yıllar olmuştur.[571] Artan boşanma, aile bağlarının zayıflaması, çocuk anneler, uyuşturucu kullanımının artması gibi sorunlar için dinî inanç teşvik edilmektedir. Bu bağlamda, dinî değerleri canlandırma amaçlı, muhafazakâr Hristiyan Demokrat partiler önemli güç olmuştur.[572]

Yapılan araştırmaların sonucunda dinî inanç ile suç oranları arasındaki ilişki ortaya çıkmaktadır. Kiliseye yılda sadece bir kez giden çiftlerin dahi, hiç gitmeyenlere göre boşanma oranlarının yüzde 100 daha düşük olduğu ileri sürülmektedir. Benzer şekilde, kiliseye gidenler arasında gayrimeşru çocuk sahibi olma oranının yarı yarıya daha az olduğu

---

[568] Dick Houtman ve Peter Mascini, "Why do Churches Become Empty, While New Age Grows? Secularization and Religious Change in the Netherlands", *Journal for the Scientific Study of Religion*, Cilt 41, No. 3, 2002, s. 455.
[569] Nigel Morris, "Faith Plays Minor Role in Lives of Most White Christians", *The Independent*, 18 Ağustos 2004.
[570] Brent F. Nelsen, James L. Guth ve Cleveland R. Fraser, "Does Religion Matter? Christianity and Public Support for the European Union", *European Union Politics*, Cilt 2, No. 2, 2001; ayrıca ayrıntılı bir başka çalışma için bkz. Dick Houtman ve Peter Mascini, "Why do Churches Become Empty, while New Age Grows? Secularization and Religious Change in Netherlands", *Journal for the Scientific Study of Religion*, Cilt 41, No. 3, 2002, ss. 455-473.
[571] Dick Houtman ve Peter Mascini, "Why do Churches Become Empty, while New Age Grows? Secularization and Religious Change in Netherlands", *Journal for the Scientific Study of Religion*, Cilt 41, No. 3, 2002, s. 455 vd.
[572] Aytekin Yılmaz, *Çağdaş Siyasal Akımlar Modern Demokraside Yeni Arayışlar*, Vadi, Ankara, 2001, s. 133.

belirtilmektedir.[573] Cinayet işleme, intihar ve boşanma oranlarının kiliseye devam etme ile negatif ilişki içinde olduğu birçok çalışmada gösterilmektedir.[574] Batı Avrupa'da kiliseye devam oranının yüzde 20'lere[575] kadar düşmüş olması endişe yaratmaya başlamıştır. Çünkü, yukarıda da belirtildiği gibi Avrupa'da dinî inanç ve ibadetin azalmakta olması ile toplumsal sorunların artışı arasında ilişki kurulmaktadır.

Adam Smith ve Tocqueville, 18. ve 19. yüzyıllarda, din devlet kontrolünden ne kadar uzak olursa dinî faaliyetlerin de daha fazla olduğunu iddia etmişlerdir. ABD'deki dinî katılımın Avrupa'dan daha yüksek olması da bu bağlamda açıklanmaktadır.[576] Dinî pazar, ekonomik pazar gibi düşünüldüğünde, dinî pazar ne kadar serbest olursa, tüketim de o kadar fazla olacaktır.[577]

Avrupa ülkelerinde din ile devlet ayrılmamıştır; devletten ayrılan, bazı ülkelerde sadece kilisedir. Bir çok Avrupa ülkesinde, kilise ile devlet çatışma içinde olmuştur. Örneğin Hollanda'da 1850 ile 1960 arasında Katolik Kilisesi hem devlet ile hem de toplum ile çatışma içinde idi. Katolikler bu dönemde, kiliseden ve benzeri örgütlerden pek çok alanda ayrıcalıklı muamele görmüştür.[578]

Kiliseye devam etme oranı bazı ülkelerde azalsa da, dinin yeri ayrıdır. Örneğin Polonya'da 1989 yılında kurulan yeni hükümet dine daha çok yer vermeye çalışmış, okullarda din eğitimini getirmiş, kürtaja ve boşanmaya yasak koymaya çalışmıştır. Ancak hükümetin dine dayalı siyaset yapması tepki çekmiştir. Her ne kadar halkın yüzde 75'i Katolikliğin hayatlarındaki

---

[573] Richard Nadler, "Glum and Glummer", *National Review*, Cilt. 50, No. 18-28 Eylül 1998, ss. 26-29.
[574] David Lester, "Religiosity and Personal Violence: A Regional Analysis of Suicide and Homicide Rates", *Journal of Social Psychology*, Cilt 127, No. 6, Aralık 1987, s. 685.
[575] "The Fight for God", *Economist*, Cilt. 365, No. 8304, 21 Aralık 2002, ss. 32-35.
[576] Theodore Caplow, "Contrasting Trends in European and American Religion", *Sociological* Analysis, No. 46, 1985, ss. 101-108'den naklen Mark Chaves, Peter J. Schraeder, Mario Sprindys, "State Regulation of Religion and Muslim Religious Vitality in the Industrialized West", *The Journal of Politics*, Cilt 56, No. 4, Kasım 1994, s. 1087.
[577] Mark Chaves, Peter J. Schraeder, Mario Sprindys, "State Regulation of Religion and Muslim Religious Vitality in the Industrialized West", *The Journal of Politics*, Cilt 56, No. 4, Kasım 1994, s. 1088.
[578] Erik Sengers, " 'Although We are Catholic, We are Dutch' – The Transition of the Dutch Catholic Church from Sect to Church as an Explanation for its Growth and Decline", *Journal for the Scientific Study of Religion*, Cilt 43, No. 1, 2004, s. 138.

temel taşlardan biri olduğunu kabul etse ve okullardaki dinî eğitime onay verse de, çoğunluk ve kiliseye düzenli olarak gidenlerin üçte ikisi, kilisenin siyasetten uzak kalması gerektiğini ileri sürmüştür. Bu durum, kilise ile devletin ayrılmasının desteklenmesi ile dinin ve kilisenin öneminin devam etmekte olduğuna bir örnektir. Polonya'da kiliseye verilen destek ve onay 1989 yılında yüzde 90 iken, 1995'te yüzde 57'ye kadar düşmüştür.[579] Yine de Polonya halkı, kilisenin komünizmin çöküşüne olan katkısı nedeniyle, bu kurumla gurur duymaktadır.[580]

Avrupa'nın her ülkesinde dinin yeri aynı değildir. Polonya gibi güçlü dinî inancın olduğu ülkeler kadar, İsveç gibi kilisenin sadece evlilik ve cenazelerde gelenek olarak hatırlandığı/kullanıldığı ülkeler ya da dinin millî kimliğin güçlü bir parçası olduğu Kuzey İrlanda gibi ülkeler de bulunmaktadır. Kuzey İrlandalı bir ateist bile ya Protestan bir ateisttir ya da Katolik bir ateisttir.[581] Yukarıda da belirtildiği gibi, pek çok Avrupa ülkesinde, isimleri içinde "Hristiyan" kelimesini kullanarak kilise ile yakın bağlarını ve dinî görüşlerini vurgulayan siyasi partiler bulunmaktadır.[582]

Spohn; Fransa, İtalya, İspanya, Portekiz, Avusturya gibi Katolik-laik ülkelerle, İngiltere ve İskandinav ülkeleri gibi protestan ülkelerin kendi içinde birbirine benzediğini ileri sürmektedir. Diğer yandan, Almanya, Hollanda, İsviçre gibi Protestan-Katolik karışık ülkeler de yine birbirine benzeyen kültüre sahiptir.[583]

Tartışmaları daha iyi anlayabilmek açısından Avrupa ülkelerinin anayasalarının incelenmesi önemlidir. Bu ülkeler dinî inanç, ibadet, laiklik anlayışı ve kilise ile ilişkiler bakımından farklılıklar göstermektedir. Hiçbiri resmî dini kabul etmemekle beraber, anayasalarında tanınan dinlere

---

[579] N.J.Demerath III, "The Rise of 'Cultural Religion' in European Christianity: Learning from Poland, Northern Ireland, and Sweden", *Social Compass*, Cilt 47, No. 1, 2000, s. 129.
[580] N.J.Demerath III, "The Rise of 'Cultural Religion' in European Christianity: Learning from Poland, Northern Ireland, and Sweden", *Social Compass*, Cilt 47, No. 1, 2000, s. 130.
[581] N.J.Demerath III, "The Rise of 'Cultural Religion' in European Christianity: Learning from Poland, Northern Ireland, and Sweden", *Social Compass*, Cilt 47, No. 1, 2000, s. 136.
[582] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 178.
[583] Willfried Spohn, "Multiple Modernity, Nationalism and Religion: A Global Perspective", *Current Sociology*, Cilt 51, No. 3/4, Mayıs/Haziran 2003, s. 271.

rastlanmaktadır. Fransa ise, anayasasında "laiklik" kavramına yer veren tek Avrupa Birliği ülkesidir.[584]

İrlanda, Yunanistan, Polonya, Almanya ve Slovakya'nın anayasalarında Hristiyanlık, temel değerlerinin üzerinde kurulu olduğu miras olarak kabul edilmekte, dibacelerde ise özellikle Hristiyanlık vurgusu bulunmaktadır. Danimarka, Finlandiya, İspanya, Avusturya ve Portekiz anayasalarında belli bir kilisenin statü olarak üstünlüğü tanınmakta ve böylece kilise ile devlet arasında doğrudan bağ kurulmaktadır. İngiltere'de, Anglikan Kilisesi ve İskoçya Presbiteryan Kilisesi olmak üzere iki devlet kilisesi bulunmaktadır. Fransa, Lüksemburg ve Hollanda anayasalarında kilise ile devlet tamamen ayrılmıştır. İsveç'te kilisenin devletten ayrılması 2000 yılında gerçekleşmiş olmasına rağmen, devlet hâlâ kilise binalarının malî sorumluluğunu üstlenmektedir.[585]

Danimarka'nın anayasasında Evanjelik-Luteryan Kilise'nin Danimarka'nın ulusal kilisesi olduğu belirtilmektedir. Bu durumda statü olarak bu kilisenin diğer kilise ve dinî örgütlenmelere göre üstünlüğü söz konusudur. Danimarka'nın kral ve kraliçesi haricinde kimsenin kiliseye bağlı olma zorunluluğunun bulunmadığının da belirtildiği anayasada din özgürlüğü güvence altına alınmıştır. Danimarka'da 2000 yılında yapılan araştırmanın sonuçlarına göre halkın yüzde 84,7'si ulusal kiliseye bağlıdır.

İrlanda Anayasası "*her türlü otoritenin kendisinden kaynaklandığı, insanların ve devletlerin bütün faaliyetlerinin kendisine yöneltilmiş olması gereken, nihai gayemiz, Kutsal Üçlemenin Adıyla*..." şeklinde başlamaktadır. Ancak anayasanın 44. maddesine baktığımızda devletin dinî inanca saygılı olacağının ve herhangi birini desteklemeyeceğinin belirtildiğini görmekteyiz.[586]

Yunanistan, din konusunda en katı anayasalardan birine sahiptir. "Yunanistan'ın hakim dini Doğu Ortodoks Kilisesi dinidir" şeklindeki 3. madde,

---

[584] AB üyesi ülkelerin Anayasalarında din konusu ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Erdoğan, "Avrupa Birliği Anayasalarında Devletin Temel Nitelikleri", http://www.liberal-dt.org.tr/guncel/Erdogan/me_AB3.htm

[585] Luise Hemmer Phil, "Church and State Connected in Most European Countries", 12 Mart 2003, http://www.euobserver.com/index.phtml?aid=10515

[586] İrlanda Anayasası.

Danimarka Anayasası'nda olduğu gibi tek bir kilisenin üstünlüğünü kabul etmiştir. Yunan Anayasası'nda diğer din, inanç ve dinî örgütlenmelerin korunmasına dair herhangi bir madde bulunmamaktadır. 13. maddede *proselytism* yasaklanmıştır.[587] Hatırlanacağı gibi, 2000 yılında kimlik kartlarından din ibaresinin kaldırılması sırasında ülkede büyük tartışmalar yaşanmıştı. Hükümetin bu kararını protesto eden kilise, imza toplama kampanyası başlatmıştı. Böyle bir kararın Yunan kimliğinin yok edilmesi anlamına geldiğini savunanlara ve "din elden gidiyor" diyenlere rağmen hükümet Avrupa Birliği'ne uyum için gereken değişikliği yapmıştır. Bu nedenle Yunanistan'ın din konusunda Avrupa'nın en hassas ülkelerinden biri olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Alman Anayasası'nın 137. maddesinde, "devlet kilisesi yoktur, dinî örgütlenmeler için herhangi bir kısıtlama bulunmamaktadır, dinî örgütler faaliyetlerini özerk bir şekilde düzenleme hakkına sahiptir" ifadesi yer almaktadır.[588] İspanyol Anayasası'nın 16. maddesinde devletin kilisesinin bulunmadığı ve hiçbir dinin devlet dini olmadığı belirtilmektedir. Ayrıca tüm din ve ideolojilerin güvence altına alındığı vurgulanmaktadır.

İsveç'te Lutheryan Evangelist kilise, 1523 yılında devlet kilisesi olmuştur. Devlet, 1809 yılında dinî özgürlükleri güvence altına alan anayasayı çıkarmış, ancak kiliseye devam mecburiyetinin kaldırılması 1858 yılını bulmuştur. 1909'da kilise ile devletin ayrı kurumlar olduğu ilan edilmiş; vatandaşların kilise üyeliğinden çıkabilme hakları ise 1951'de verilmiştir. Bugün İsveç, Tanrı inancı, kiliseye devam gibi kriterler konusunda en alt sıralarda yer almaktadır. İsveçliler'in yüzde 37'si Hristiyan gibi yaşamaya çalıştığını söylemektedir.[589] İsveçli her vatandaşın gelirinin yüzde biri kilise vergisi olarak kesilmektedir.[590] Ayrıca, Avrupa'nın Temel Haklar Şartı'nın 10.

---

[587] Yunanistan Anayasası.
[588] Almanya Anayasası.
[589] N.J.Demerath III, "The Rise of 'Cultural Religion' in European Christianity: Learning from Poland, Northern Ireland, and Sweden", *Social Compass*, Cilt 47, No. 1, 2000, s. 133,134.
[590] N.J.Demerath III, "The Rise of 'Cultural Religion' in European Christianity: Learning from Poland, Northern Ireland, and Sweden", *Social Compass*, Cilt 47, No. 1, 2000, s. 134.

maddesinde de düşünce, vicdan ve din hürriyeti ile birlikte din ve inancı değiştirme ve yayma hürriyeti de yer almaktadır.[591]

Almanya'da da, devlet tarafından tanınmış kiliselere üye olanların gelirlerinin yüzde 8 ilâ 9'u kilise vergisi olarak kesilmektedir. Devlet tarafından tanındığı müddetçe başka dinî topluluklar da vergi kestirebilme hakkına sahiptir. 2002 yılında, kiliseler dört milyar dolardan fazla vergi almıştır.[592]

Almanya'ya biraz daha ayrıntılı bir şekilde bakıldığında, 82 milyon nüfuslu ülkede, yüzde 34 oranında Protestan ve yine yüzde 34 oranında Katolik olduğu görülmektedir. 28 milyon civarındaki Protestanlar, Katoliklerden bir milyon daha fazla nüfusa sahiptir.[593] 55 milyon kişi iki kiliseden birine mensuptur. Ayrıca, ülkede bir milyondan fazla Ortodoks[594] ve üç milyon civarında Müslüman yaşamaktadır. Kilise ile bağlantısı bulunmayanların ya da daha farklı inanca sahip olanların oranı ise yüzde 28'dir.[595]

Verilen örneklerden de anlaşıldığı gibi, birçok Avrupa ülkesinde devlet ile din işlerinin tam anlamıyla ayrılmasından bahsedilemez. Her ne kadar devlet kilise için para toplayabilse de, doğrudan bir müdahale söz konusu değildir. Öte yandan kilise, bazı toplumlarda önemli bir yere de sahiptir. Örneğin Almanya'da hem toplumsal hem siyasi konumu bulunmaktadır. Sosyal dayanışmaya bir katkı ve görevlerinin bir parçası olduğu düşüncesiyle kiliselerin; okul, özürlüler ve yaşlılar için bakım evi, hastane, çocuk yuvası gibi etkinlikleri bulunmaktadır. Buralarda verilen hizmetler, devlete ya da özele ait benzerlerinden daha fazla tercih

---

[591] Charter of Fundamental Rights of the European Union, *Official Journal of the European Communities*, C 364/1, 18 Aralık 2000.
[592] Nancy Isenson, "Quelling the Flight from the Church (Tax)", *DW*, 13 Nisan 2004.
[593] *İşte Almanya*, Federal Hükümet'in Basın ve Enformasyon Dairesi, Societäts-Verlag, Frankfurt/Main, 1998, s. 447.
[594] *İşte Almanya*, Federal Hükümet'in Basın ve Enformasyon Dairesi, Societäts-Verlag, Frankfurt/Main, 1998, s. 450.
[595] CIA The World Fact Book, http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/gm.html#People

edilmektedir.[596] Kanunlara göre, kürtaj olmadan önce bir kadının kilise ya da benzeri bir kâr amacı gütmeyen örgüte danışmak zorunda[597] olması, kilisenin önemli bir konumunun bulunduğunu gösteren bir başka örnektir.

Almanya örneğinden devam edersek, siyasi olarak bakıldığında, 1945 sonrasında demokratik kurumların oluşturulmasında ve Avrupa ile bütünleşme sürecine gidilmesinde, hükümetlere en büyük desteği kilisenin verdiği görülmektedir. Berlin Duvarı'nın yıkılması ve iki Almanya'nın birleştirilmesi sürecinin barışçı bir şekilde gerçekleştirilmesi için çaba göstermiş olan kilise ayrıca, savaş karşıtı, silahsızlanma yanlısı ve çevreci hareketlere de zaman zaman destek vermektedir.[598] Ayrıca CDU'nun (Hristiyan Demokratik Birliği) kurulmasında her iki kilisenin de ön ayak olduğu hatırlatılmalıdır.[599]

Almanya'da kilise-devlet ilişkileri ile mezhep özgürlüğünü düzenleyen madde 1919 tarihli Weimar Anayasası'nda yer almaktadır. Öteki dinlerin değerlendirilmesi ile ilgili olarak –aşağıda ele alınacağı gibi– "ciddiyet", "mensubiyet" ve "ibadet" derecesi şeklindeki kriterler anayasada yer almaktadır. Weimar Anayasası'na göre, devlet kiliseye önemli bazı sosyal alanlarda geniş özgürlükler tanımalıdır. Ancak kilisenin siyasi meselelere karışma yeri ve derecesi tartışmalı kalmıştır.[600] Asıl sorun, devletin de kilisenin de aynı kişilerle muhatap olacağı varsayılarak düzenlemelerin yapılmasıdır.[601]

Almanya'da her ne kadar devletin kilise üzerinde özel bir otoritesi bulunsa da, devletin ve kilisenin görevleri net bir şekilde ayrılmıştır. Kilisenin vergi toplama, bağış kabul etme, devlet okullarında din eğitimi sağlama gibi

---

[596] John Ardagh, *Germany and the Germans*, Üçüncü Baskı, Penguin Books, Londra, 1995, s. 264.
[597] David W. Hendon, "Notes on Church-State Affairs: Germany", *Journal of Church & State*, Cilt 41, No. 4, Güz 99, s. 855.
[598] *İşte Almanya*, Federal Hükümet'in Basın ve Enformasyon Dairesi, Societäts-Verlag, Frankfurt/Main, 1998, s. 448-449.
[599] John Ardagh, *Germany and the Germans*, Üçüncü Baskı, Penguin Books, Londra, 1995, s. 263.
[600] Gerdien Jonker, "What is Other About Other Religions? The Islamic Communities in Berlin Between Integration and Segregation", Cultural Dynamics, Cilt 12, No. 3, 2000, s. 312.
[601] Adelbert Erler, *Kirchenrecht: Ein Studienbuch*, Beck, Munich ve Berlin, 1965'den naklen Gerdien Jonker, "What is Other About Other Religions? The Islamic Communities in Berlin Between Integration and Segregation", Cultural Dynamics, Cilt 12, No. 3, 2000, s. 312.

hakları bulunmaktadır.[602] Kilisenin devlet kurumları ile vatandaşlar arasında aracılık yapmak gibi bir rolü bulunmaktadır. Ve devletten büyük miktarlarda malî destek almaktadır.[603] Dinin kamusal hayatın tamamen dışında bırakıldığı Fransız laikliğinin aksine Alman sekülerizmi, Katolik ve Protestan kiliselerinin kamu hukukuna dayalı kurumlar halinde oluşumunu engelleyememiştir.[604]

Avrupa ülkelerinde kiliselerin günlük hayatta belirgin rolü bulunmaktadır. Örneğin, gündem konuları ile ilgili tartışmalarda kilisenin görüşleri gazetelerin ilk sayfalarında yer alır.[605] Kilise, siyaset üzerinde ya da toplumsal konularda zaman zaman etkili olabilmektedir. Bu durumun laiklikle çatıştığı söylenemez. Çünkü önemli olan, siyasi ve hukuki laikliktir. Diğer bir ifadeyle, devletin dinler ve inançlar karşısındaki tarafsızlığıdır.

Fransa'nın laiklik anlayışını kavrayabilmek için diğer Avrupa ülkelerindeki uygulamaların bilinmesinde fayda vardır. Almanya'dan başka, özellikle sekülerliği ile inceleme konusu olan Hollanda'dan da ana hatları ile bahsedilmesi uygun görülmüştür.

16 milyon nüfuslu Hollanda'da Katolikler, nüfusun yüzde 31'ini, Protestanlar yüzde 21'ini, Müslümanlar yüzde 6'sını, Yahudiler ise yüzde 0,18'ini oluşturmaktadır. Birbirine yakın sayıdaki Katolikler ve Protestanlar nedeniyle uzun yıllar iki dinli olan Hollanda toplumu, özellikle 1965 sonrasından başlayarak büyük ölçüde sekülerleşmiştir.[606] 1899'da halkın yüzde 97,7'si[607] kilise üyesi iken bu oran 1960 yılında yüzde 82'ye, 1991 yılında yüzde 43'e kadar gerilemiştir. Üstelik kilise üyeleri arasında da

---

[602] Gerdien Jonker, "What is Other About Other Religions? The Islamic Communities in Berlin Between Integration and Segregation", Cultural Dynamics, Cilt 12, No. 3, 2000, s. 313.
[603] Klaus Obermayer, *Staat und Religion: Bekenntnisneutralit Zwischen Traditionalismus und Nihilismus*, De Gruyter, Berlin, 1977'den naklen Gerdien Jonker, "What is Other About Other Religions? The Islamic Communities in Berlin Between Integration and Segregation", Cultural Dynamics, Cilt 12, No. 3, 2000, s. 313.
[604] Riva Kastoryano, Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 176.
[605] John Ardagh, *Germany and the Germans*, Üçüncü Baskı, Penguin Books, Londra, 1995, s. 262.
[606] Geert Driessen ve Frans Van Der Slik, "Religion, Denomination, and Education in the Netherlands: Cognitive and Noncognitive Outcomes After an Era of Secularization", *Journal for the Scientific Study of Religion*, Cilt 40, No. 4, Aralık 2001.
[607] Manfred Te Grotenhuis ve Peer Scheepers, "Churches in Dutch: Causes of Religious Disaffiliation in The Netherlands, 1937–1995", *Journal for the Scientific Study of Religion*, Cilt 40, No. 4, Aralık 2001.

kiliseye gitme oranları azalmaktadır. 1970 yılında kilise üyelerinin yüzde 67'si düzenli kiliseye giderken, bu sayı 1991 yılında yüzde 43 olmuştur.[608] Bugün Hollanda'nın dünyanın en seküler toplumlarından biri olduğu ifade edilmektedir.[609] Bu ülkedeki sekülerleşme ile ilgili olarak şu nokta da belirtilmelidir ki, bu durum sadece Hollanda'ya özgü değildir. Belçika ve Almanya gibi komşu ülkelerde de kiliseye devam birbirine yakın oranlardadır.[610]

Hollanda'daki sekülerleşmenin sebepleri, Hollandalı bir sosyolog olan Kruijt tarafından 1930'lu yıllarda belirlenmeye çalışılmıştır. Bunlar; sosyalizmin yükselişi, refah seviyesinin, eğitim düzeyinin ve göçlerin artması ile dinî kurallara karşı genel ve yaygın bir itirazın büyümesi olarak sıralanmıştır.[611] Katolik ve Protestan olarak iki dinli bir şekilde kurulan Hollanda devletinde, her iki din iki farklı alt kültürü ifade etmiştir. Her iki dinin/kültürün kendilerine ait olan ve birbirinden ayrı okulları, hastaneleri, gazeteleri, ticarî birlikleri, dernekleri bulunmakta idi.[612] Her iki grup da, eşit derece haklara sahip olduklarını fark ettiklerinde, diğer bir ifadeyle karşı tarafı kendi kültürlerine yönelik bir tehdit olarak algılamaktan vazgeçtiklerinde, dinî bağlılıkların da zayıfladığı ileri sürülmektedir.[613] Kiliselerin medya ve üniversiteler gibi diğer önemli kurumlar üzerindeki etkinliği de zayıflamış,

---

[608] Geert Driessen ve Frans Van Der Slik, "Religion, Denomination, and Education in the Netherlands: Cognitive and Noncognitive Outcomes After an Era of Secularization", *Journal for the Scientific Study of Religion*, Cilt 40, No. 4, Aralık 2001.

[609] Manfred Te Grotenhuis ve Peer Scheepers, "Churches in Dutch: Causes of Religious Disaffiliation in The Netherlands, 1937–1995", *Journal for the Scientific Study of Religion*, Cilt 40, No. 4, Aralık 2001.

[610] Rodney Stark ve Laurence R. Iannaccone, "Response to Lechner: Recent Religious Declines in Quebec, Poland, and the Netherlands: A Theory Vindicated", *Journal for the Scientific Study of Religion*, Cilt 35, No. 3, Eylül 1996.

[611] Manfred Te Grotenhuis ve Peer Scheepers, "Churches in Dutch: Causes of Religious Disaffiliation in The Netherlands, 1937–1995", *Journal for the Scientific Study of Religion*, Cilt 40, No. 4, Aralık 2001.

[612] Rodney Stark ve Laurence R. Iannaccone, "Response to Lechner: Recent Religious Declines in Quebec, Poland, and the Netherlands: A Theory Vindicated", *Journal for the Scientific Study of Religion*, Cilt 35, No. 3, Eylül 1996.

[613] Rodney Stark ve Laurence R. Iannaccone, "Response to Lechner: Recent Religious Declines in Quebec, Poland, and the Netherlands: A Theory Vindicated", *Journal for the Scientific Study of Religion*, Cilt 35, No. 3, Eylül 1996.

siyasette Katolik-Protestan ayrımı kalmamış ve iki grup birleşmiştir.[614] Belki de bu ülkedeki sekülerleşmenin gerçek nedenini Katolik-Protestan barışması olarak göstermek daha doğrudur.

Hollanda, dinî özgürlüklere ilk yer veren ülkelerden biridir.[615] Hollanda Anayasası'nda dinî özgürlüklere saygı gösterildiği hemen farkedilmektedir. 1. madde, "ırk, dil, cinsiyet, siyasi görüş, inanç veya din gibi nedenlere dayanarak ayrımcılık yapılmasına izin verilmez" şeklindedir. 6. madde, bireylerin, bireysel olarak veya topluluk halinde, kanuni sorumluluklarını gözardı etmeden dinini ya da inancını ortaya koyabileceği yönündedir. 23. maddede, devlet tarafından sağlanan eğitimde bireylerin dinlerine ya da inançlarına saygı gösterileceği belirtilmektedir.[616] Hollanda Anayasası'nda söz konusu olan dinî özgürlüklerin sadece bireylere değil aynı zamanda örgütlere de mahsus olması, yararlananların mutlaka Hollanda vatandaşı değil sadece Hollanda topraklarında yaşayan insanlar olması önemli noktalardır.

Diğer yandan, anayasada kilisenin adı bile geçmemektedir. Böylece, kilise ile devletin ayrı olduğunu belirtmeye dahi gerek duyulmamıştır. Tabi bu ayrım, devletle kilise arasında hiçbir ilişkinin bulunmadığı şeklinde yorumlanmamalıdır. Devlet, kilise ile ilgili konulara dahil olmakta, hatta malî destek dahi sağlamaktadır. Bu destek, genellikle dolaylı yollardan, örneğin tarihî eserlerin korunması çerçevesinde tarihî kiliselere yönelik olmakta ya da doğrudan yeni kilise yapımı şeklinde gerçekleşmektedir.[617]

Hollanda'da dinî topluluklar kendi yayın organlarını, hastanelerini ve sendikalarını kurabilmektedir. Örneğin, Hollanda'daki Müslümanların sahip olduğu radyo-TV istasyonunun maliyeti Hollanda devleti tarafından karşılanmaktadır. Devlet ayrıca, rahip, haham ve imamların atanması için

---

[614] Frank J. Lechner, "Secularization in the Netherlands?", *Journal for the Scientific Study of Religion*, Cilt 35, No. 3, Eylül 1996.
[615] Sophie C. Van Bijsterveld, "Freedom of Religion in the Netherlands", *Brigham Young University Law Review*, Cilt 1995, No. 2, 1995.
[616] Hollanda Anayasası.
[617] Sophie C. Van Bijsterveld, "Freedom of Religion in the Netherlands", *Brigham Young University Law Review*, Cilt 1995, No. 2, 1995.

gerekli şartları yaratmakla yükümlüdür.[618] Bu arada Hollanda'daki sekülerleşme süreci çerçevesinde artık İslam, Hindu ve Ortodoks dışındaki dinî okulların da dinî özelliklerini yitirerek sekülerleştiği belirtilmelidir.[619]

Hollanda'daki sekülerliğin bir göstergesi de, Avrupa Anayasası'nda Hristiyanlığa referans verilmesi ile ilgili tartışmalar sırasında ortaya çıkmıştır. Dinî yaşamın güçlü olduğu Polonya ve İtalya gibi ülkeler, anayasada mutlaka Hristiyanlığa değinilmesi gerektiğini savunurken, Fransa ve Hollanda gibi laik-seküler grupta yer alan ülkeler, bu görüşe karşı çıkmıştır.

Laiklik konusundaki en son tartışmalar Norveç'te yaşanmaktadır. Anne ve babası farklı bir inançta değilse, her Norveçli'nin doğar doğmaz Protestan Kilisesi üyesi sayıldığı ülkede, bakanların yarısının kilise üyesi olması zorunluluğu bulunmaktadır. Hükümetin isteği üzerine kurulan bağımsız bir komisyon, 1814 tarihli Norveç Anayasası'nın değiştirilerek, kilisenin devletten ayrılmasını önermiştir. Komisyon'un tavsiyesi, kilisenin sadece malî olarak devletle bağlarının devam etmesi, ancak kendi işlerini yürütmede bağımsız olması yönündedir. Piskoposların bakanlar tarafından atanması, hükümetlerin işine gelirken, kiliseden tepki alabilmektedir. Bunun bir örneği, politikacıların eşcinsel rahiplere liberal yaklaşan din adamlarını ataması üzerine yaşanmıştı.[620]

Laik devletten beklenen, inanç özgürlüğünü güvence altına alması ve farklı inançlara yönelik hoşgörüyü kurumsallaştırmasıdır. Ancak, laik Avrupa devletlerinde Müslümanların inanç ve ibadet özgürlüğü güvence altında olmadığı gibi, kimi zaman tehlikeli bulunduğundan sınırlandırılmaktadır. Hoşgörü konusunda ise, toplumsal düzeyde bir zayıflık söz konusudur. Bu nedenle, Avrupa ülkelerindeki laikliğin Müslümanları tam anlamıyla kapsamadığını söylemek mümkündür.

---

[618] W. A. R. Shadid ve P. S. Van Koningsveld, "Islam in the Netherlands: Constitutional Law and Islamic Organizations", *Journal of Muslim Minority Affairs*, Cilt 16, No. 1, Ocak 1996, ss. 111-119.

[619] Geert Driessen ve Frans Van Der Slik, "Religion, Denomination, and Education in the Netherlands: Cognitive and Noncognitive Outcomes After an Era of Secularization", *Journal for the Scientific Study of Religion*, Cilt 40, No. 4, Aralık 2001.

[620] "Norveç'te Din-Devlet Ayrımı", *ABHaber*, 1 Şubat 2006, http://www.abhaber.com/haber_sayfasi.asp?id=9870

Yapılan bazı araştırmalar, dinî bağlılıklarla ırkçılığın ve farklı kültürlere tahammülsüzlüğün bağlantılı olduğunu ortaya koymaktadır. Örneğin Yahudi düşmanlığının bugün yeniden yükselişi incelenirken, Yahudilere yönelik olumsuz görüşlere sahip olanların dindar olduğu tespit edilmiştir. ABD'den çok daha seküler olmasına rağmen Hollanda'da da benzer sonuçlar ortaya çıkmıştır. Kilise üyelerinin daha ırkçı ve daha milliyetçi olduğu ileri sürülmüştür. Hollanda'da etnik gruplara yönelik olumsuz görüşlere sahip olanlar kilise üyelerinden çıkmıştır.[621]

Avrupa'nın ne kadar laik olduğu belki de ilk etapta tartışılması gereken sorudur. Çünkü anayasada veya diğer kanunlarda devletin laik olduğunun belirtilmesi ya da din ile kilisenin ayrılması, din ve inanç özgürlüğünün yasalarca güvence altına alınması laikliğin teorik boyutudur. Uygulama ise laikliğin tanımı kadar kolay değildir. Örneğin laik devletler hâlâ Hristiyan okullarına malî destek sağlamaktadır. Üstelik bunu yaparken azınlık dinlerine herhangi bir malî yardım yapılmamaktadır. Bu durum, laiklik ilkesi ile çatışmaktadır. Aşağıdaki bölümlerde bu çelişkiler ele alınmıştır.

Laiklik; özgürlükler, demokrasi ve dolayısıyla toplumun mutluluğu için varlığı zorunlu olan bir ilkedir. Avrupa tarafından laik olmayan devletlerin eleştirilmesi ve laikliğe özendirilmesi anlaşılabilir. Ancak, Asad'a göre, laik olmayan devletlerin "katliamcı" olarak gösterilerek, İslam dünyasına yönelik düşmanlığın güçlendirilmesi anlaşılabilir değildir. Asad şöyle demektedir: "Unutmamak gerekir ki, insanlık tarihinin en büyük katliamı olan Holocost laik Nazi Almanyası tarafından gerçekleştirilmiş, Stalin'in Rusyası ve Mao'nun Çin'i de laik devletler olmuştur". Asad, seküler ülkelerdeki hoşgörüsüzlüğe de dikkat çekmekte, bu ülkelerin Avrupa dışındaki ülkelere yönelik silah satışlarına değinmektedir.[622]

Avrupa ülkelerindeki laiklik uygulamaları, birbirinden çok farklıdır. Kilise ile devletin tamamen ayrı olduğu, devletin kilisesinin bulunduğu ya da

---

[621] Rob Eisinga, Albert Felling ve Jan Peters, "Religious Belief, Church Involvement, and Ethnocentrism in the Netherlands", *Journal for the Scientific Study of Religion*, Cilt 29, No. 1, Mart 1990.

[622] Talal Asad, "Europe Against Islam: Islam in Europe", *The Muslim World*, Cilt LXXXVII, No. 2, Nisan 1997, ss. 187, 188.

her iki türün ortasında modeller bulunmaktadır. Bir başka özellik ise, örneğin kilise ile devletin ayrı olduğu İrlanda'da din etkisi çok güçlü iken, devletin bir kiliseye sahip olduğu İsveç'te dinî inanç ve kiliseye devam oranlarının çok daha zayıf olmasıdır. Protestan ülkelere göre Katolik ağırlıklı Avrupa ülkelerinde, kilise ile devlet ilişkisinin daha gevşek olduğu dikkat çekmektedir.[623]

Avrupa, her ne kadar "dışarıdan" homojen bir yapı gibi görünse de, gerçekte her ülkede farklı kültürler, farklı algılamalar ve uygulamalar bulunmaktadır. Devlet-din, devlet-kilise ilişkileri ve laiklik algılaması bu farklılıklara örnektir. Gerçekten de laiklik kavramının belli bir tanımı olmadığı görülmektedir. İrlanda örneğinde gördüğümüz gibi anayasanın başlangıcından itibaren birçok maddede dinin ağırlığı ve Katolikliğe yapılan vurgular görülmektedir. Bu durumda, Avrupa Birliği üyesi ülkelerin tamamının laik olmasına rağmen Avrupa Anayasası'nda dine, Tanrı'ya ya da Hristiyanlığa referans yapılmasını savunmalarını anlamak daha kolay olmaktadır. Ekonomik ve siyasi ağırlıklı bir topluluk olmasına rağmen, Avrupa bütünleşmesi, zaman zaman Katoliklik ile bağlantılandırılmaktadır. 1950'li yıllarda başlayan projeye liderlik yapan Konrad Adenauer, Robert Schuman ve Alcide de Gasperi gibi devlet adamlarının Katolik olması, bu tezi doğrulamak için gösterilmektedir.[624]

Tezin ilerleyen bölümlerinde ayrıntılı bir şekilde ele alınacağı gibi, Avrupa kimliğinin yaratılması tartışmaları genellikle Hristiyanlık temelinde tartışılmaktadır. Avrupa Anayasası'na Hristiyanlığın eklenmesi de bu çerçevede düşünülmüştür. Aslında hiç de seküler olmayan bir şekilde, kimliğin Hristiyanlık üzerine oturtulması zarar verici olabilecektir. Öte yandan, böyle bir girişim, Türkiye'yi resmen aday olarak kabul eden Avrupa Birliği'nin "yasal Hristiyan Klübü" haline gelerek "Müslüman Türkiye dışarı" demesi

---

[623] Jacques Robert, "Religious Liberty and French Secularism", sunum, Ninth Annual International Law and Religion Symposium, Brigham Young University, 6-9 Ekim 2002, *Brigham Young University Law Review*, 2003, s. 638.

[624] "The EU's Religious Factor", *Wilson Quarterly*, Cilt. 25, No. 4, Sonbahar 2001, s. 129.

anlamına gelecektir.[625] Tek dinli olmayan Avrupa'nın anayasası sadece Hristiyanların anayasası olacaktır.

Vatikan ve kiliselerin lobi grupları başta olmak üzere, Avrupa'daki Hristiyan Demokrat Partiler, Slovakya, Polonya ve İtalya gibi Katolikliğin ağır bastığı ülkeler anayasada Hristiyanlığa referans verilmesi düşüncesine destek vermiş; Fransa, Hollanda, İspanya, Finlandiya ve İsveç gibi ülkeler ise laik grupta yer alarak dinî atıflara karşı çıkmışlardır. İrlanda'nın eski başbakanlarından John Bruton, üye ülkelerin anayasalarında zaten Tanrı'ya ve dine atıflar olduğunu, bu nedenle Avrupa Birliği Anayasası'nda da bu gibi atıfların yer almasında sakınca bulunmadığını ileri sürmüştür.[626] Diğer taraftan, kurumların toplumun inançlarını yansıtması gerektiğini savunanlar da vardır.[627]

Hâlâ kabul edilmemiş olmakla birlikte, anayasanın son halinde, Avrupa'nın değerleri şöyle belirtilmiştir: "Birlik; insan özgürlüğü, demokrasi, insan haklarına saygı, eşitlik, çoğulculuk, hukuk devleti gibi değerler üstüne kurulmuştur".[628] Belgelere yansımamış olsa da, yukarıda yer verilen tartışmalardan da anlaşılacağı gibi, "Hristiyan" ve "Avrupa" kavramları, birbirleri ile yakından alakalıdır.[629]

Bu bağlamda, Avrupa'nın kimlik tanımlaması yaparken ötekileştirmek için en uygun unsur olarak İslam'ı seçtiği ileri sürülmektedir. Mortimer, Hristiyan olmayanların arasında başka inançtakilerin, örneğin ateistlerin de bulunduğunu belirtmekte; ancak ciddi biçimde örgütlenmiş ateist ideolojinin artık yok olan komünizm olduğunu hatırlatmaktadır. Eğer agnostisizm (bilinemezcilik) ötekileştirilirse, bu sefer de Mortimer'e göre, Haçlı Seferleri Avrupalılar'ın kendisine yöneltilmiş olacaktır. Avrupa

---

[625] Henri Tincq, "Le Lobby Pro-religieux se Heurte à de Fortes Résistances Laïques", *Le Monde,* 28 Şubat 2003.
[626] Constant Brand, "EU Constitutional Convention Divided Over Powers, Religion", *AP,* 21 Ocak 2003.
[627] Keith Porteous Wood, "Religion About to Become a Major Force in the EU", *National Secular Society,* Aralık 2002, http://www.secularism.org.uk/newspress/freethink_1_12_02t.htm
[628] Avrupa Anayasası metni için bkz. Avrupa Parlamentosu resmî internet sayfası, http://www.europarl.org.uk/constitution/ConstitutionSingleMain.htm
[629] Edward Mortimer, "Christianity and Islam", *International Affairs*, Cilt 67, No. 1, Ocak 1991, s. 9.

toplumlarına yabancı olan ve tehdit oluşturan bir "öteki" aranırken, İslam en mantıklı çözüm olmuştur.[630]

Sekülerizmin, sekiz yüzyıldır var olan bir siyasi gelenek olduğu, başka geleneklerle karmaşık ilişkiler içinde bulunduğu ileri sürülmektedir. "Alter ego"su olan İslam ile ilişkileri ve Yahudi-Hristiyanlık geleneği ile bağları bulunmaktadır. Ancak sekülerizm, Batı medeniyetinin temel değerlerinden kabul edilmekte ve demokrasi ile liberalizmin tamamlayıcısı sayılmaktadır. Yahudi-Hristiyan sekületistlere göre, Avrupa'nın dayandığı bu ortak payda aynı zamanda dinseldir de. Laiklik ve Yahudi-Hristiyan sekülerizm, ortak paylaşıma sahiptir. Böylece, İslam "öteki" olarak kalmaktadır. Bu bağlamda, laikliğin Orta Doğu ve İslam dünyası için yabancı olduğu ve genellikle bölgenin "modernleştirilmesi" süreci içinde empoze edilmeye çalışıldığı ileri sürülmektedir.[631]

2. Laiklik kavramı ve Fransa için Önemi

Bazı kaynaklara göre, yüzde 60'ı [632], bazılarına göre ise yüzde 83-88'i [633] Katolik olan Fransa'da, yukarıda da belirtildiği gibi, nüfus sayımlarında dinin sorulmaması nedeniyle, bütün rakamlar tahminî kalmaktadır. Fransa'da yüzde 80 Katolik görünmekle birlikte, Pazar ayinlerine düzenli olarak katılanların oranının yüzde 15'in altında olduğu ileri sürülmektedir.[634] Hiçbir dine mensup olmayanların oranı yüzde 6, Protestanlar yüzde 2, Budistler

---

[630] Edward Mortimer, "Christianity and Islam", *International Affairs*, Cilt 67, No. 1, Ocak 1991, s. 11.
[631] Elizabeth Shakman Hurd, "The Political Authority of Secularism in International Relations", *European Journal of International Relations*, Cilt 10, No.2, 2004, ss. 237, 250, 254, 245.
[632] "French Row Over Respects for Pope", *BBC*, 6 Nisan 2005.
[633] CIA World Fact Book, http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/fr.html#People
[634] Brigitte Basdevant-Gaudemet, "Staat und Kirche in Frankreich", Gerhard Robbers (der.), *Staat und Kirche in der Europäischen Union*, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, 1995, s. 127'den naklen Lasia Bloß, *State-Church-Relationships in Europe*, Jean Monnet Working Paper 13/03, 2003, s. 21.

yüzde 1, Yehova'nın Şahitleri'ne mensup olanlar 250.000, Ortodoks Hristiyanlar ise 100.000 civarında tahmin edilmektedir.[635]

2003 yılının Mart ayında yapılan bir kamuoyu yoklamasında Fransızlar'ın yüzde 62'si, dinin hayatlarında hiçbir öneminin bulunmadığını ileri sürmüştür.[636] Ancak, yapılan pek çok araştırma, Fransız halkının siyasi çizgilerinin oluşmasında, yaş, cinsiyet ve sosyal sınıftan da önce, birinci sırada dinî bağlılığın yer aldığını ortaya koymuştur. Bu durum, sadece Fransa'da değil, Almanya gibi karışık mezhepli ya da İtalya gibi tek dinli ülkeler de dahil olmak üzere Avrupa'nın tamamı için geçerlidir.[637]

Avrupa'nın en laik ülkesi iddiasında olmakla birlikte, dinin ve kültürün Fransa'da önemli bir yer teşkil ettiği bilinmektedir. Nüfus sayımlarında dinle ilgili soru sorulmamasına, laiklik ilkesinin anayasa tarafından güvence altına alınmasına rağmen Müslümanlarla ilgili toplumsal imajın silinmesi çok zor görünmektedir. Bu durumda entegrasyon anlamını yitirmekte, din ve kültür başlıca "belirleyici" olmaktadır. Fransa'da yapılan bir kamuoyu yoklamasında, katılımcıların yüzde 75'i Müslüman kökenli bir cumhurbaşkanına karşı çıkmıştır.[638] Dolayısıyla, dinin ayrımcılık konusunda önemli olduğunu ileri sürebiliriz.

Tarihi boyunca kilise ile devlet ilişkilerinin neredeyse her türlüsünü deneyen Fransa'da, 20. yüzyılın başında, bu iki kurumun birbirinden ayrılmasının, ülkenin değerleri açısından en uygun yöntem olduğu fark edilmiştir.[639] Her ne kadar kilise ile devlet ayrılsa da, kilise önemini her

---

[635] Lasia Bloß, *State-Church-Relationships in Europe*, Jean Monnet Working Paper 13/03, 2003, ss. 21-22.
[636] Christophe Deloire, "Dieu, la France et les Politiques", *Le Point*, No. 1635, 16 Ocak 2004, s. 22.
[637] Wallace E. Lambert, Fathali M. Moghaddam, Jean Sorin, Simone Sorin, "Assimilation vs. Multiculturalism: Views from a Community in France", *Sociological Forum*, Cilt 5, No. 3, Eylül 1990, s. 390.
[638] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 204.
[639] Jacques Robert, "Religious Liberty and French Secularism", sunum, Ninth Annual International Law and Religion Symposium, Brigham Young University, 6-9 Ekim 2002, *Brigham Young University Law Review*, 2003, s. 638.

zaman korumuştur. Dinî kültür ulusal kültürü etkilemiş, dinî kimlikler ise, dinî-seküler kombinasyonları içermiştir.[640]

1984 yılında sosyalist hükümet, Katolik okulları laik devlet okullarına benzer bir yapıya getirmek istediğinde, ülke çapında 1,5 milyon kişinin katıldığı protesto gösterileri düzenlenmiştir. Bu tepki üzerine hükümet, geri adım atmak zorunda kalmıştır. Bu örnek, dinin toplumsal düzlemdeki önemini göstermektedir.[641]

Nantes Fermanı (Ekim 1685) ile Tolerasyon Fermanı (Kasım 1787) arasında kalan dönemde Fransa, resmen Katolik bir ülke idi. Katolik inancı "ulusal" bir olgu idi ve Fransız olmak ile Katolik olmak arasında doğrudan bir bağ bulunuyordu.[642] Bugün, Katoliklik devletin dini olmaktan çıkarılmakla birlikte, çoğunluğun dini olarak kabul edilmiştir.[643]

Fransa'nın, laiklik konusunda en hassas ülkelerden biri olmasının bazı sebepleri bulunmaktadır. Tarihteki din savaşları, Devrimin etkisi, cumhuriyet geleneği ve liderlerin dinî eğilimleri etkili olmuştur.

16. yüzyılın sonunda yaşanan din savaşları, Fransa'da iç savaşa dönüşmüş ve yaklaşık 100.000'i sivil olmak üzere, 765.000 kişinin ölümü ile sonuçlanmıştır.[644] 1559 yılında temelleri atılan ve 1562'de başlayan savaşlara, ilk yıllarda dış güçler de dahil olmuştur. Örneğin askerî ve mali yardımlar Alman Protestan prensleri, İngiltere ve Hollanda tarafından yapılmış; Katolikler ise Papalık, İtalyan devletleri ve İspanya tarafından desteklenmiştir.[645] Her savaşın sonunda başarısız olan barış anlaşmaları imzalanmıştır.

---

[640] Willfried Spohn, "Multiple Modernity, Nationalism and Religion: A Global Perspective", *Current Sociology*, Cilt 51, No. 3/4, Mayıs/Haziran 2003, s. 271.
[641] Yaşar Gürbüz, *Karşılaştırmalı Siyasal Sistemler*, 2. bası, Beta, İstanbul, 1987, s. 108.
[642] Peter Sahlins, "Fictions of a Catholic France: The Naturalization of Foreigners, 1685-1787", *Representations*, No. 47, Special Issue: National Cultures Before Nationalism, Yaz 1994, s. 85.
[643] Claude Langlois, "La Fin des Guerres de Religion: La Disparition de la Violence Religieuse en France au 19e Siecle", *French Historical Studies*, Cilt 21, No. 1, Kış 1998, s. 6.
[644] Mack P. Holt, *The French Wars of Religion 1562-1629*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995, s. 195.
[645] R.J.Knecht, *The French Wars of Religion 1559 – 1598*, Second Edition, Longman, New York, 1996, s. 34.

16. yüzyılın ahlak anlayışı, Fransa dışında da din sebepli katliamlara sahne olmuştur. Ancak, hiçbir Avrupa ülkesinde Fransa'daki gibi şiddetli iç savaş çıkmamıştır. İngiltere, Almanya, İsveç gibi devletlerde ve diğer bazı prensliklerde, dinî uzlaşmanın sağlanması yönetim tarafından "tepeden" sağlanmıştır. Bu bakımdan, şiddet olayları artmadan hızlı hareket edilebilmiştir. İspanya, İtalya gibi Katolik devletlerde ise, Katolikliğin tartışmasız üstünlüğü sağlanmıştır. Almanya'da Luther'cilere yönelik başlatılan savaş ise askerler tarafından gerçekleştirildiğinden iç savaşa dönüşmemiştir.[646]

Calvin'in merkez edindiği Cenevre'nin hem coğrafî hem de dilsel olarak Fransa'ya yakınlığı, Calvinizm'in diğer ülkelerden çok daha hızlı bir şekilde yayılmasına neden olmuştur. Calvin'in Cenevre'ye gitmesi ile Fransa'da iç savaşın çıkması arasında geçen 25 yıldan kısa süre içinde, bir milyondan fazla Fransız Protestanlığa geçmiştir. Fransa'daki Protestan sayısı diğer Katolik ülkelerdekinden çok daha yüksek olmuştur.[647]

İngiltere ya da İsveç gibi Protestan ülkelerde Protestanlık, küçük çaplı çatışmalar büyümeden krallar tarafından halka kabul ettirilmiştir. Ancak, Fransa'da hiçbir kralın Protestanlığı benimsememesi, bu yöndeki bir değişimi engellemiştir. 1559 yılından sonra, Fransız yönetiminin Protestanlığı bastırma çabaları sonuçsuz kalmaya başlamıştır, çünkü artık Protestan sayısı çok yükselmiştir.[648]

Catherine de Medici ya da Michel de l'Hôpital gibi yöneticilerin hoşgörü yoluyla, farklı inançların birlikte var olabilmesi amacıyla yürüttükleri politikalar, tam tersi etki göstererek iç savaşa yol açmıştır. Çünkü, 1560'lı yıllar bu tür politikalar için çok erken bir dönem olmuştur.[649]

---

[646] Mack P. Holt, *The French Wars of Religion 1562-1629*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995, s. 192.
[647] Mack P. Holt, *The French Wars of Religion 1562-1629*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995, s. 192.
[648] Mack P. Holt, *The French Wars of Religion 1562-1629*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995, s. 192. s
[649] Mack P. Holt, *The French Wars of Religion 1562-1629*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995, s. 193.

1572 yılında gerçekleşen ve tarihe St. Bartholomew Katliamı olarak geçen olaylarda bir hafta içinde binlerce *Hugenot* (Fransızların Protestanlara verdiği ad) işkencelerle öldürülmüştür. St. Bartholomew, sadece dinsel değil aynı zamanda siyasi nedenlere de dayanan bir katliamdır.[650] Ancak, Fransız din savaşlarının olduğu dönemde, toplumun en alt kesiminden en üstteki yönetim düzeyinde olanlara kadar, dinî cemiyet duygusu çok güçlü olmuştur. Her düzeyde halk desteği olmasaydı, ne Protestan hareketi, ne de bu harekete karşı Katolik İttifakı oluşabilirdi.[651]

Katliamlar, Katoliklerin üstünlüğü ile sonuçlanmış olsa da, aslında her iki taraf da acımasız olmuştur. Protestanlar, kilise ve mezarlıkları harap etmiş, rahipleri avlamışlardır.[652] Katoliklerle Protestanlar arasındaki şiddetli çatışmalar 1790 yılında dahi devam etmiştir.[653] Din savaşları, sadece Katolikler ile Protestanlar arasındakileri değil, Katolikler ile laikler arasındaki çatışmayı da içermiştir.[654]

Din Savaşları olarak bilinen iç savaş, toplumsal sınıflar arasındaki ekonomik uçurumun açılması ile sonuçlandığından, Fransız İhtilali'ne neden olduğu ileri sürülmektedir. Diğer taraftan, dinsel içerikli çatışmalar, zayıf yöneticiler nedeniyle iç savaşa dönüştüğünden, sonraki dönem güçlü monarşi yılları olmuştur.[655]

Fransız Monarşisi, koyu Hristiyan kral ile Katolik dini arasında sıkı bir ittifak rejimi olmuştur. Devrim'e kadar yürürlükte kalan 1516 Anlaşması,

---

[650] Sylvia Lennie England, *The Massacre of Saint Bartholomew*, John Long, Londra, 1938; David Potter, *The French Wars of Religion Selected Documents*, Macmillan, Houndmills, 1997; Martyn Rady, *Renaissance Religion and Recovery*, Hodder&Stoughton, Londra, 1991.
[651] Mack P. Holt, *The French Wars of Religion 1562-1629*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995, s. 191.
[652] Hatta, rahiplerin kulaklarından yaptığı kolyesi ile övünen bir *Hugenot* yüzbaşısı bile olmuştur. Bkz. James A. Haught, *Kutsal Dehşet Dinsel Cinayetler Tarihi*, Uğur Alkapar (çev.), Aykırı, İstanbul, 1999, s. 64.
[653] Colin Jones, *The Longman Companion to the French Revolution*, Longman, Londra ve New York, 1988, s. 240.
[654] Claude Langlois, "La Fin des Guerres de Religion: La Disparition de la Violence Religieuse en France au 19e Siecle", *French Historical Studies*, Cilt 21, No. 1, Kış 1998, s. 25.
[655] Mack P. Holt, *The French Wars of Religion 1562-1629*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995, ss. 207, 211.

dinsel bir işlevi olan Kralın, Katolik dininin tekelini vurgulamasını öngörmüştür.[656]

1685 yılında Protestanlara höşgörü ve ayrıcalık tanıyan anlaşmanın imzalanması şeklindeki kraliyet stratejisinin kısa süreceğine inanılmıştır. Bu anlaşmanın meşruiyeti Protestanların Fransa'yı terk etmeleri bir şekilde sağlanarak ülkede Protestan kalmayacağı kurgusuna dayanmıştır.[657]

870 savaşından sonra, ulus kurmak için gerekli olan iki unsurun ordu ve ulusal eğitim olduğundan hareketle, devlet okulları ve millî eğitim sistemi oluşturulmuştur. Din adamlarının "Tanrısız Okullar" olarak adlandırdığı bu okullara karşılık özel Katolik okulları kurulmuş ve özellikle kırsal kesimdekilerin bu okullara gitmesi teşvik edilmeye çalışılmıştır.[658] Fransız eğitim sisteminin Jacobin yapıya en iyi örneği oluşturduğu sık sık belirtilmektedir. Özel okulların kurulması, üstelik devlet desteğinin kurumsallaştırılması, Jacobinler için büyük bir yenilgi olmuştur. Çünkü Jacobin görüşte, cumhuriyete en büyük tehdit çoğulculuktur. Hiyerarşiye önem veren bu sistemde, ulusal eğitim de, ulusal politikalar da tek merkezden yürütülmelidir.[659]

Fransız Devrimi, Hristiyan karşıtı, seküler aydınlanma düşüncesinden önemli ölçüde etkilenmiştir.[660] Aydınlanma düşüncesi, Hristiyanların düşünce biçimini de değiştirmiştir. Özellikle elit kesim, "ölümsüz ruhlar" ve "Tanrı önünde eşit" olarak gördüğü işçileri, servet üretimi için gerekli araçlar olarak görmeye başlamıştır.[661] 18. yüzyılda devrimin

---

[656] Jean Duffar, "Fransa'da Laiklik", *Dünyada Din-Devlet İlişkileri, Ülkeler Arası Karşılaştırmalar*, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Yayınları, İstanbul, 2002, s. 45.
[657] Anne F. Garreta, "Re-Enchanting the Republic: "Pacs", "Parite" and "Le Symbolique", *Yale French Studies*, No. 100, France/USA: The Cultural Wars, 2001, s. 164.
[658] Jean Réville, "Anticlericalism in France", *The American Journal of Theology*, Cilt IX, No. 4, Ekim 1905, s. 610.
[659] John S. Ambler, "Educational Pluralism in the French Fifth Republic", James F. Hollifield ve George Ross (der.), *Searching for the New France*, Routledge, New York ve Londra, 1991, ss. 193, 194.
[660] Emmet Kennedy, *A Cultural History of the French Revolution*, Yale University Press, New Haven ve Londra, 1989, s. 76.
[661] Emmet Kennedy, *A Cultural History of the French Revolution*, Yale University Press, New Haven ve Londra, 1989, s. 72.

hazırlanması sürecinde dine yönelik olumsuz düşüncelere sahip olan Voltaire gibi filozofların etkisi de büyük olmuştur.

Kilisenin toplumda tekelci bir rolü olmuştur. Siyasi otoriteler dinî merasimlere katılır, kilise medeni hal işlemlerini yapar, okul ve hastane düzenlerini belirlerdi. Vergiden muaf olan kilise, krala her sene bir defa bağış yapardı.[662] Fransız Devrimi, kilisenin sivil otorite altında tutulması geleneğini güçlendirmiştir.[663] Devrim, insanların dinî inançlarını vatandaşlık ve eşitlik hakkı elde etmede önemsiz kılmıştır. Ancak, bu sadece yasal boyuttur. Laiklik ilkesinin topluma yayılması ve kabul görmesi çok daha uzun zaman almıştır. 19. yüzyılda gerçekleşen Dreyfus olayı, laiklik ilkesinin benimsenmesinin ne kadar uzun zaman aldığını göstermesi açısından örnek olarak verilmektedir.[664]

Fransız İhtilalinden sonra, 20. yüzyılın başına kadar Katolik Kilisesi cumhuriyete düşman olmuştur.[665] "Katolik" kavramının zıt anlamı olan kelime, "Protestan" veya "özgür düşünen" değil, "cumhuriyet" olmuştur.[666] Devrim, Katoliklere hoşgörülü davranmamıştır. En fazla Protestanları memnun eden laiklik ilkesi ve uygulamaları da, yine en çok Protestanlar tarafından savunulmuştur. 18. yüzyılda çok sayıda filozof, Protestanların arasından çıkmıştır (Rousseau, Molbach, St. Etienne, Clavière, Necker gibi). Böylece Protestanlar, Fransız entelektüel eliti arasında yeniden etkin olmaya başlamıştır. Özellikle, eğitim alanında Protestanların ağırlığı görülmektedir.[667]

Tocqueville, Fransız Devrimi dönemindeki din karşıtı hareketleri incelemiştir. Filozofun vardığı nokta, Devrimin dinlere düşman olmadığı,

---

[662] Jean Duffar, "Fransa'da Laiklik", *Dünyada Din-Devlet İlişkileri, Ülkeler Arası Karşılaştırmalar*, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Yayınları, İstanbul, 2002, s. 45.
[663] Jean Réville, "Anticlericalism in France", *The American Journal of Theology*, Cilt IX, No. 4, Ekim 1905, s. 606.
[664] Pieter Sjoerd van Koningsveld, "Müslüman Varlığına Avrupa'nın Tepkisi", Avrupa ve Amerika Müslümanları, Shireen Hunter ve Huma Malik (der.), Can Demirkan, Deniz Öktem, Ercüment Asil, Asma Mermer (çev.), Gelenek, İstanbul, Temmuz 2003, s. 80.
[665] Mélina Gazsi, "One Hundred Years of French Secularism", *Label France*, No.60, 2005, Fransa Dışişleri Bakanlığı resmî internet sayfası, http://www.diplomatie.gouv.fr/label_france/60/gb/10.html
[666] John S. Ambler, "Educational Pluralism in the French Fifth Republic", James F. Hollifield ve George Ross (der.), *Searching for the New France*, Routledge, New York ve Londra, 1991, s. 195.
[667] Nicholas Hans, "State and Church in Education in Italy and France", *Comparative Education Review*, Cilt 1, No. 3, Şubat 1958, s. 12.

sadece kilisenin siyasi gücüne karşı çıktığı olmuştur. Tocqueville'e göre Devrim öncesi kilise; gelenek, otorite, hiyerarşik düzen üzerine kurulu, özgür düşünceye karşı bir kurum olduğu için saldırıya uğramıştır.[668] Ancak Tocqueville, cumhuriyetin kurulmasında dinin önemli bir rolünün bulunduğunu savunmakla kalmayıp, aynı zamanda politika ile din arasındaki birlikteliğin hiçbir zaman sona ermediğini ileri sürmüştür.[669]

30 Mart 1808 kararnamesi ile Napoleon, laik eğitime son vermiştir. İmparatorluk üniversitelerindeki eğitimin Katolik temelli olmasına ve piskoposların lise öğretmenlerini denetlemeleri için yetkilendirilmelerine karar verilmiştir.[670] 1821'den sonra ise, eğitimcilerin eğitimi dahi din adamları kontrolünde gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Bu fırsatı değerlendiren kilise, siyasetin de içine girmiştir.[671] Bonaparte'ın devletle kiliseler arasındaki bağı kurma çabasını tamamen siyasi bir girişim olarak değerlendiren yorumlar mevcuttur. Kiliseleri ve özellikle yüksek düzeydeki din adamlarının kontrolünü, atanmalarını ve diğer işlemlerini devlet görevi yaparak, aslında Roma'ya karşı koymayı amaçladığı ileri sürülmektedir.[672]

Aydınlanma ya da laiklik, genellikle "inançsızlık" veya "dinsizlik" şeklinde algılanmaktadır. Bunun nedeni, din adamlarına yönelik olumsuz tutumlara bağlanabilir.[673] Fransa'da özellikle 1905 yılında yaşanan din adamı düşmanlığı ile ilgili olarak, aynı yıl yazılmış bir makalede, Fransa'nın Katolik bir ülke olmasına rağmen hiçbir zaman din adamlarının önemli olduğu bir ülke olmadığı ileri sürülmektedir.[674] 1905 yılında dahi, Roma'nın Fransa'nın içişlerine karışması ve Fransa'daki kilisenin siyasete müdahil olması, halk

---

[668] Joachim Wach, "The Role of Religion in the Social Philosophy of Alexis de Tocqueville", *Journal of the History of Ideas*, Cilt 7, No. 1, Ocak 1946, s. 77.
[669] Joachim Wach, "The Role of Religion in the Social Philosophy of Alexis de Tocqueville", *Journal of the History of Ideas*, Cilt 7, No. 1, Ocak 1946, s. 89.
[670] David Saville Muzzey, "State, Church, and School in France I. The Foundations of the Public School in France", *The School Review*, Cilt 19, No. 3, Mart 1911, s. 193.
[671] David Saville Muzzey, "State, Church, and School in France II. The Campaign for Lay Education", *The School Review*, Cilt 19, No. 4, Nisan 1911, s. 254.
[672] Jean Réville, "Anticlericalism in France", *The American Journal of Theology*, Cilt IX, No. 4, Ekim 1905, s. 607.
[673] Dale van Kley, "Church, State, and the Ideological Origins of the French Revolution: The Debate over the General Assembly of the Gallican Clergy in 1765", *The Journal of Modern History*, Cilt 51, No. 4, Aralık 1979, s. 664.
[674] Jean Réville, "Anticlericalism in France", *The American Journal of Theology*, Cilt IX, No. 4, Ekim 1905, s. 605.

tarafından hoş karşılanmayan bir durum olmuştur.[675] Fransız kralları, ulusal birliği din birliği ile sağlama yoluna gittiklerinden, Protestanlığa şiddetle karşı çıkmışlardır. Her ne kadar Roma Kilisesi'ne bağlı olsa da krallar, Fransız ulusal yönetiminin onaylamadığı hiçbir Kilise direktifini uygulamaya sokmamıştır. Yine de kilise, ulusal bir kurum olarak korunmaya çalışılmıştır.[676] 18. yüzyıl boyunca kilise ve din adamları yolsuzluğa öylesine bulaşmışlardı ki, Fransız Devrimi gerçekleştiğinde zaten bir din adamının sıradan bir vatandaştan farkı kalmamıştı.[677]

Bilindiği gibi her devrimin bir de karşı-devrimi olmaktadır. Sonunda devrimler kazansa da, genellikle bir savaş yaşanır.[678] Fransız Devrimi karşıtları, bir başka ifadeyle *ancien régime* savunucuları, Katolikliğe sürekli vurgu yapmıştır. II. Dünya Savaşı'nda Fransa'nın Almanya tarafından işgal edilmesi sonucu din adamları laikliği sorumlu tutmuştur. "Tanrının unutulması" ve "dinden çıkmak" Fransız geleneklerinden uzaklaşılmasına neden olmuş, böylece savaş meydanında da başarısız olunmuştur.[679] Diğer taraftan, kentleşmenin getirdiği suç oranlarının yükselmesi, alkolizm, kişilerin zor yaşam koşulları altında sinirlerinin çabuk yıpranması gibi sorunlar, Katoliklikten uzaklaşmaya bağlanmıştır.[680] 19. yüzyılın sonlarında dahi, laik cumhuriyete karşı örgütlenen din adamları olmuştur. 1883 yılında kurulan ve bugün hâlâ varlığını sürdüren *La Croix* adlı gazete, bu hareketin bir parçası olarak kurulmuştur. Başlıca saldırı, laik kanunların arkasında olduğuna inanılan Mason locaları ve Yahudilere yönelik olmuştur.[681]

---

[675] Jean Réville, "Anticlericalism in France", *The American Journal of Theology*, Cilt IX, No. 4, Ekim 1905, ss. 615-616.
[676] Jean Réville, "Anticlericalism in France", *The American Journal of Theology*, Cilt IX, No. 4, Ekim 1905, ss. 605-606.
[677] Jean Réville, "Anticlericalism in France", *The American Journal of Theology*, Cilt IX, No. 4, Ekim 1905, s. 606.
[678] Nuri Bilgin, Kimlik Çalıştayı, ASAM, Ankara, 1 Şubat 2006.
[679] Nicholas Atkin, "The Challenge to Laicite: Church, State and Schools in Vichy France, 1940-1944", *The Historical Journal*, Cilt 31, No. 1, Mart 1992, s. 153.
[680] David Saville Muzzey, "State, Church, and School in France II. The Campaign for Lay Education", *The School Review*, Cilt 19, No. 4, Nisan 1911, s. 261.
[681] Raymond Joseph Marion, "La Croix and the Railliement", *Church History*, Cilt 28, No. 4, Aralık 1959, s. 434. Masonluğun, İslam dünyasında da Siyonist ve imansız bir örgüt olarak suçlanması konusunda bkz. Naki Cevad Akkerman, "İslam Dünyasında Suçlanan Masonluk ve Ötesindeki Gerçekler", *Mimar Sinan*, No. 62, 1986, ss. 68-75, Masonluk ile Siyonizm arasındaki bağlantı, ritüellerdeki bazı simgelerin Yahudi simgeleri olmasından

Laiklik konusundaki en önemli adım, 1905 yılında kabul edilen kilise ile devletin ayrılmasını öngören yasa olmuştur. Ancak, bu tarihten önce de, yukarıda belirtildiği gibi, Devrim döneminde gerek kilise ve din adamlarının konumları ile ilgili düzenlemelerle gerekse millî eğitim sisteminin kurulması ile, laiklik yönünde pek çok adım atılmıştır.

Örneğin, İnsan Hakları Beyannamesinin 10. maddesi, hiç kimsenin düşünceleri ve dinî inancı nedeniyle baskı altına alınamayacağını ileri sürmektedir. 1789'da feodalizmin kaldırılması ile eş zamanlı olarak rahiplerin gelirleri ve ayrıcalıklı statüleri yasaklanmıştır. Aynı sene, kilise mülkleri kamulaştırılmış, kilise giderleri ile rahiplerin maaşlarını devlet üstlenmiştir. Yine 1789 yılında Protestanların kamu görevlerinde çalışmasına yönelik yasak kaldırılmıştır.[682] 1790 yılında din adamlarının mülkleri satışa çıkarılmıştır.[683]

1789'da Katolik olmayanların sivil ve askerî memuriyete girebilecekleri mantıksal olarak kabul edilmiş, 1791'de herkesin mensup olduğu dinin ibadetini yapabilmesi özgürlüğü güvence altına alınmıştır. 1795'te, dört yıl yürürlükte kalan anayasada 354. madde, "hiç kimse kendi dininin ibadetini yasalara uygun olarak yapmaktan men edilemez, dinî bir cemaate para yardımı yapmaya zorlanamaz, cumhuriyet hiçbir dinî cemaate para katkısında bulunamaz" şeklindedir.[684]

---

kaynaklanmaktadır. Laiklikle ve dinsizlikle bağlantısını görmek için bkz. Adem Güler, "Mason Olmak", *Mimar Sinan*, No. 98, 1995, ss. 56-58, Masonluğun yeniliklere açık olması, dinin kişilerin özel hayatlarına ait olarak kalması gerektiğini savunması, dinlere göre ayrımcılık yapmaması, tüm insanlarla barış içinde birlikte yaşamayı amaçlaması, herhangi bir dini ya da inanışı doğru olarak kabul etmemesi, laik ve dinsiz suçlamalarının arkasındaki sebepler gibi görünmektedir. Katolik Kilisesinin Masonluğa yönelik muhalefeti için bkz. Ziya Umur, "Katolik Kilisesi ve Masonluk", *Mimar Sinan*, No. 67, 1988, ss. 9-37, ilk olarak 1738'de Papa XII. Clemens tarafından mahkum edilen Masonluk, bu tarihten önce Avrupa'nın pek çok yerinde yasaklanmıştı. Masonluğun özellikle dogmacılığa karşı olması, Protestanlar tarafından bile yasaklanmasına neden olmuştur. Ayrıca bkz. Orhan Koloğlu, *Abdülhamit ve Masonlar*, Gür, İstanbul, 1991.

[682] Colin Jones, *The Longman Companion to the French Revolution*, Longman, Londra ve New York, 1988, s. 240.

[683] Jean Réville, "Anticlericalism in France", *The American Journal of Theology*, Cilt IX, No. 4, Ekim 1905, s. 607.

[684] Jean Duffar, "Fransa'da Laiklik", *Dünyada Din-Devlet İlişkileri, Ülkeler Arası Karşılaştırmalar*, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Yayınları, İstanbul, 2002, s. 47.

Laiklikle eğitim konusu arasında önemli bir bağ bulunmaktadır. Cumhuriyetçiler, öncelikle kilise etkisindeki eğitim kurumlarını ulusallaştırmaya çalışmışlardır. 1905 yasasından yaklaşık 25 yıl önce okullar dinî olmaktan çıkarılarak cumhuriyetçi yapılmıştır. 1881 yasası, eğitimi sekülerleştirmiş, Katolik Kilisesinin eğitimdeki etkisini kırmıştır. Din unsuru ilk, orta ve yüksek derecedeki tüm okul programlarından kaldırılmıştır. 1886 yasasında "her düzeydeki kamu kurumlarında öğretim, yalnızca laik personel tarafından yapılabilir" şeklinde bir madde yer almıştır.[685]

Eğitim kurumlarının laik olması bugün en hassas ve üzerinde en fazla durulan konulardan biridir. Nitekim, türban meselesinin üzerine bu denli düşülmesi, sadece laiklik ilkesine değil, aynı zamanda eğitime verilen önemle de açıklanmalıdır. Chirac'ın sözleri ile ifade edildiğinde, okulun önemi, yarının Fransız vatandaşlarının yetiştiği ve cumhuriyet değerlerinin öğretildiği kurum olması nedeniyle bu kadar önemlidir. Chirac'a göre, bu nedenle laiklik, kamusal alanda güç kullanılarak yerleştirilmeye çalışılmalıdır.[686]

Fransız Devrimi öncesinde, devletin eğitim sağlaması şeklinde bir kavram yoktu.[687] Hastaneler ve mültecilerle ilgili konular gibi eğitim de kilise tarafından düzenleniyordu. Fransız ulusal eğitim sistemi, gençlere Devrim ilkelerinin verileceği kurum olması bakımından, 18. yüzyıldan bu yana, en fazla tartışılan konulardan biri olmuştur.[688] Fransız devlet okullarının gelişmesine neden olan hareket Devrim'den gelmedir. Eğitim sistemi, tektiplilik, tekdüzelik, otoritenin sıkı bir şekilde merkezîleşmesi, Katolik kilisesi gibi Devrim ilkelerine muhalif olan etkilere katı biçimde karşı olmak ve

---

[685] Jean Duffar, "Fransa'da Laiklik", *Dünyada Din-Devlet İlişkileri, Ülkeler Arası Karşılaştırmalar*, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Yayınları, İstanbul, 2002, ss. 49, 50.

[686] Fransa Cumhurbaşkanı Jacques Chirac'ın laiklik konusundaki konuşmasından, "Speech by M. Jacques Chirac, President of the Republic, on Respecting the Principle of Secularism in the Republic", Paris, 17 Aralık 2003, Fransa Dışişleri Bakanlığı resmî internet sayfasından http://www.france.diplomatie.fr

[687] David Saville Muzzey, "State, Church, and School in France I. The Foundations of the Public School in France", *The School Review*, Cilt 19, No. 3, Mart 1911, s. 184.

[688] David Saville Muzzey, "State, Church, and School in France I. The Foundations of the Public School in France", *The School Review*, Cilt 19, No. 3, Mart 1911, s. 179.

ayrıntılı bir eğitim programının tavizsiz uygulanması ile bilim adamı yetiştirileceği inancı üzerine kurulmuştur.[689]

Yukarıda da ifade edildiği gibi, Devrim dönemi ile birlikte, dinsizlik popüler hale gelmeye başlamıştır. 20. yüzyılın başlarında, Fransa'da din adamlarına karşı olmak moda idi. Tanrıya inanmamak ise, entelektüellik ve aydınlık göstergesi olmuştur.[690] Bu ortamın etkisi ile, kilise ve devleti ayıran yasa *(Loi concernant la séperation des Eglises et de l'Etat)* 9 Aralık 1905 tarihinde kabul edilmiştir.

Kilise ile devletin kesin bir şekilde ayrılmasını sağlayan yasa üç temel ilke üzerine kurulu olmuştur: devletin tarafsızlığı, ibadet özgürlüğü ve kilisenin yetkisi. Devlet, herhangi bir dini tanımaz ve malî destekte bulunmaz. Yasanın kabulünden önce, Fransız ulusal hükümeti, dört dini resmen tanımıştı: Roma Katolik dini, Calvinist Protestanlık, Lutheran Protestanlık ve Musevilik. Devlet; kilise, sinagog ve diğer dinî yapıları, nüfusun tamamından elde ettiği vergilerle inşa etmekte idi. Aslında, bu tanıma ile Katolikliğin tekeli bir miktar kırılmıştır. Devlet tarafından tanınan iki Protestan cemaatinin papazları devletten maaş alırken, yabancı güçlerle ilişki kurmaları yasaklanmıştır. Yahudi cemaati ile ilgili olarak, önce 1808 tarihli bir kararname ile düzenlemeler yapılmış, 1831'de yürürlüğe giren bir yasa ile din adamlarına maaş bağlanmıştır.[691]

Yasanın birinci maddesinde, cumhuriyetin inanç ve ibadet özgürlüğünü güvence altına aldığı belirtilmektedir. Bu bakımdan, laikliğin dinlere düşman olarak algılanmasının temeli yoktur. Aksine, laiklik ilkesi, her türlü inanç özgürlüğünü güvence altına almaktadır. İkinci maddede, cumhuriyetin, herhangi bir dini tanımadığı, mali destekte bulunmadığı belirtilmektedir. Dolayısıyla, devlet için tüm dinlerin eşit olduğu ifade edilmektedir.

---

[689] David Saville Muzzey, "State, Church, and School in France I. The Foundations of the Public School in France", *The School Review*, Cilt 19, No. 3, Mart 1911, s. 181.
[690] Victor Monod, "The Religious and Moral Situation in France", *The Harvard Theological Review*, Cilt 14, No. 2, Nisan 1921, s. 168.
[691] Jean Duffar, "Fransa'da Laiklik", *Dünyada Din-Devlet İlişkileri, Ülkeler Arası Karşılaştırmalar*, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Yayınları, İstanbul, 2002, s. 48.

Mahkemeler kamu düzenine yönelik tehdit oluşmadığı sürece dinler karşısında yargılamada bulunmazlar.[692] 1905 yasası, dinî özgürlüklere zarar vermeyi suç saymaktadır. 31. maddede, kişinin bir dine katılımını zorlamak ya da bir dine katılmaktan men etmek amacıyla zorlanması veya tehdit edilmesi, ceza gerektiren suç sayılmaktadır. Bu türden yasak ve cazalar sadece bireylere değil, kiliselere ve devletin kendisine de yöneliktir.[693]

Eğitim ve hayır kurumları, hapisaneler, huzurevi gibi kamuya ait kurumlarda özgür ibadet yapılmasını sağlama amaçlı harcamaların devlet bütçesinden karşılanması öngörülmüştür.[694] Ancak, dinî gruplara doğrudan para aktarımı ve din adamlarının devletten maaş alması son bulmuş, kilisenin mal varlığı devlete aktarılmıştır.[695] Kamu binalarında dinî simgeler yasaklanmıştır.[696] Sonuç olarak din, mümkün olduğunca özel alana sıkıştırılmaya çalışılmıştır.

Ancak, 1905 yasasının çıkarıldığı döneme bakıldığında, asıl amacın, din özgürlüğünü sağlamaktansa Katolik/Papalık/Kilise etkisini kırmak olduğu görülmektedir. Bu etkiyi kırmanın yolu da, Katolikliği diğer dinlerle aynı seviyeye "indirmek" olarak görülmüştür. 1905 yasasının dine karşı olmasa da, Roma Katolik Kilisesi'ne karşı düşmanca yaklaşımı yansıttığı ileri sürülmektedir. Dinî özgürlüklerin sağlanması görünümünün altında, daha çok, kiliseye hükmetmenin amaçlandığı ileri sürülmektedir.[697] Örneğin, yasayı savunan Clemencau, "biz Roma'nın Fransası mıyız yoksa Devrim Fransası mıyız?"[698] demiştir.

---

[692] Jacques Robert, "Religious Liberty and French Secularism", sunum, Ninth Annual International Law and Religion Symposium, Brigham Young University, 6-9 Ekim 2002, *Brigham Young University Law Review*, 2003, s. 641.
[693] Jacques Robert, "Religious Liberty and French Secularism", sunum, Ninth Annual International Law and Religion Symposium, Brigham Young University, 6-9 Ekim 2002, *Brigham Young University Law Review*, 2003, s. 644.
[694] Jean Duffar, "Fransa'da Laiklik", *Dünyada Din-Devlet İlişkileri, Ülkeler Arası Karşılaştırmalar*, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Yayınları, İstanbul, 2002, s. 49.
[695] Gordon Wright, *France in Modern Times*, Fourth Edition, W.W.Norton&Company, New York ve Londra, 1981, s. 257.
[696] "1905 French Law on the Separation of Church and State", http://en.wikipedia.org/wiki/1905_French_law_on_the_separation_of_Church_and_State
[697] Maurice Goguel, "The Religious Situation in France", *The Journal of Religion*, Cilt 1, No. 6, Kasım 1921, s. 562.
[698] Michael Sutton, *Nationalism, Positivism and Catholicism, The Politics of Charles Maurras and French Catholics 1890-1914*, Cambridge University Press, Cambridge, 1982, s. 97.

1905 yasasının temelinin aslında Devrim ile birlikte atıldığı söylenebilir. Çünkü laiklik ve sekülerleşme sürecinin başlangıcını, yukarıda da belirtildiği gibi, Devrime hazırlık dönemine kadar götürebiliriz.

1905 yasasının çıkartılmasının arkasındaki en önemli itici güçlerden biri Dreyfus Olayı olmuştur. Dreyfus'un haksız yere suçlanmasında ve yargılanmasında büyük etkisi olan Katolik Kilisesi'nin anti-semitizm taraftarlığı yapması, hükümetin kilise ile devleti ayıran bir yasa çıkarmasına neden olmuştur. Bu kanunla devletin dinî kurumlara yönelik malî destekte bulunması yasaklanmıştır. Yasanın arkasından gelen dönemde laiklik ve bu yasa öylesine katı bir şekilde yorumlanmıştır ki, devletin dininin dinsizlik olduğu, Kiliseye devam eden Katoliklere hükümette görev verilmediği yönünde iddialar da bulunmaktadır.[699]

Dreyfus Olayı'ndan din adamları ile askerleri sorumlu tutan Waldeck hükümeti, askerlerin çoğunun Katolik okullarında eğitim görerek yozlaştığına inanmış, bu nedenle ılımlı yöntemlerle dinî otoriteleri bastırma yoluna gitmiştir. 1902'de kendi isteğiyle çekilen Waldeck'in arkasından Émile Combes yönetime geçmiştir. Eğitimini, rahip olmasına kısa süre kala inancını yitirerek terkeden Combes, Voltaire 'i kutsal kitap yaparak kiliseye yönelik kampanya başlatmıştır. İçinden çıkmış birisi olarak iç sırlarını bildiğini söyleyerek, Waldeck'in başlattığını daha radikal bir şekilde tamamlama sürecine gitmiştir. 1905 yasasını çıkaran hükümetin başında da Combes'un bulunduğu belirtilmelidir.[700]

Diğer taraftan, Papalık ile ilişkilerin durumunun da, yasanın çıkarılması üzerinde rolü olduğu söylenebilir. 1905 yasasından önce, cumhuriyetçilerin Katolik kilisesine yönelik tutumu ve sekülerleşme/laikleşme süreci, papalık ile ilişkilerin bozulmasına neden olmuş, 1904'te ikili diplomatik ilişkilere ara verilmiştir. Yasanın çıkmasında, Papalık ile diplomatik ilişkilerin 1904'te kopmuş olmasının, en azından kolaylık sağlayacak bir etkisi olmuş olabilir.

---

[699] Christopher Caldwell, "The Crescent and the Tricolor", *Foreign Affairs*, Kasım 2000, s. 30.
[700] Gordon Wright, *France in Modern Times*, Fourth Edition, W.W.Norton&Company, New York ve Londra, 1981, s. 257.

Bu dönemde, din adamlarına düşman radikal bir grup ortaya çıkmış ve kiliselere savaş açmıştır. Özellikle kırsal kesimde bulunan kiliseler güvenlik önlemleri almaya başlamıştır. En az bir kişinin öldürüldüğü ve yaralananların olduğu ileri sürülmektedir. Ancak, şu da belirtilmelidir ki, devlet adamları ya da milletvekilleri arasında bu tür radikal düşüncelere sahip olan bulunmamıştır.[701]

Kilise ile devleti ayıran yasanın kabul edilmesi kolay olmamıştır. 1905 yasası için "tek taraflı" denebilir, çünkü Papalık ile mevcut anlaşma (*concordat*) tek taraflı olarak iptal edilmiştir.[702] Vatikan ve din adamları başta olmak üzere pek çok itiraz olmuştur. 1906 Mayıs'ında Fransız piskoposlar yasayı oy birliği ile kınamışlardır.[703] Yürürlüğe girdikten sonra, 11 Şubat 1906 tarihinde Papalık genelgesi *Vehementer* ile, yasa mahkum edilmiştir. 1921'de ilişkilerin yeniden kurulmasından sonra 1924'te piskoposun rolünün korunduğu piskopos dernekleri *(Associations Diocesains)* kurulmuştur.[704] Vatikan'ın yasaya tepkisi sert olmuş, Katoliklere yeni yasaya direnmelerini önermiş, yasaya olumlu oy veren milletvekillerini kınamıştır.[705]

1905 Yasasının çeşitli sonuçları ve etkileri de olmuştur. Örneğin, din adamları maaş sorunu nedeniyle, ekonomik düzeyde en alt sıralarda yer almaya başlamışlardır. Bu nedenle, rahip olmak isteyenlerin sayısı birkaç yıl içinde yarı yarıya düşmüştür. Kiliseler için güçlükle para bulunduğundan Katolik okullarına maddi destek sağlanamamıştır. Katolik okullarına devam eden öğrencilerin sayısı azalmaya devam ederken, zaten mevcut olan Hristiyansızlaşma *(de-Christianization)* süreci hız kazanmıştır. Kiliseye üyelik ve inancını gösterme bir çeşit itibar göstergesi iken, durum bir anda tersine dönmüştür. 1914 yılına kadar, vaftiz edilmeyen çocukların oranı yüzde ikiden

---

[701] Gordon Wright, *France in Modern Times*, Fourth Edition, W.W.Norton&Company, New York ve Londra, 1981, s. 258.
[702] Victor Monod, "The Religious and Moral Situation in France", *The Harvard Theological Review*, Cilt 14, No. 2, Nisan 1921, s. 172.
[703] Michael Sutton, *Nationalism, Positivism and Catholicism, The Politics of Charles Maurras and French Catholics 1890-1914*, Cambridge University Press, Cambridge, 1982, s. 93.
[704] Jean Duffar, "Fransa'da Laiklik", *Dünyada Din-Devlet İlişkileri, Ülkeler Arası Karşılaştırmalar*, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Yayınları, İstanbul, 2002, s. 52.
[705] Gordon Wright, *France in Modern Times*, Fourth Edition, W.W.Norton&Company, New York ve Londra, 1981, s. 257.

yüzde 40'a kadar yükselmiş, medeni nikah oranı yüzde 14'ten yüzde 60'a kadar çıkmıştır.[706]

Aslında 1905 yasası, kiliseye bazı faydalar sağlamıştır. Öncelikle, devletin her türlü kontrolünden uzak, sınırsız bir özgürlük içinde kalan kilise; din adamlarının atanması, zaman zaman korunması, maaşlarının kesilmesi gibi devlet müdahalelerinden korunabilmiştir. Diğer taraftan, din adamı olmak isteyenler, rahat hayat, resmî statü ve itibar hayali kuranlardansa, gerçek ve içten inanca sahip olanlar arasından çıkmaya başladığından, kalitede belli bir artış olmuştur. Belki de en önemlisi, Katolikler ve diğer inançlar arasında uyumlu bir birliktelik başlamıştır.[707]

1905 yasası hâlâ geçerli olmakla birlikte, bugünkü anayasaya da değinmekte fayda vardır. 4 Ekim 1958 tarihli Fransız Anayasası'nın ikinci maddesinde Fransa'nın demokratik, sosyal ve bölünmez bir cumhuriyet olduğunun açıklandığı aynı cümlede ülkenin "laik" olduğu da belirtilmektedir. Fransız Cumhuriyeti'nin, ırk, din ve köken gözetilmeksizin tüm vatandaşların kanun önünde eşitliğinin sağlanmasından sorumlu tutulduğu maddede, aynı zamanda devletin her türlü inanca saygı duyduğu ileri sürülmektedir.[708] Devlet tarafından tanınan dinî toplulukların kamu hukukunda örgütsel bir statüsü bulunmaktadır. Devletin tanımadığı dinler ise, özel hukuk alanında kalmaktadır.[709]

Kamu hizmetlerinde hoşgörü ilkesi bulunmaktadır. Anayasa Mahkemesi, devletin laikliğine ve kamu hizmetlerinin tarafsızlığına dayanarak kamu hizmetlerinin yürütülmesinde, laikliği güvence altına almakla sorumludur. Eşitlik ilkesi, kamu hizmetlerinde dinî inanç ve kanaatler üzerine kurulu her türlü ayrımcılığın önüne geçmelidir. Kamu binalarında ve öğrenciler tarafından dinî simgeler taşınması, laiklik ilkesi ile

---

[706] Gordon Wright, *France in Modern Times*, Fourth Edition, W.W.Norton&Company, New York ve Londra, 1981, s. 258.
[707] Gordon Wright, *France in Modern Times*, Fourth Edition, W.W.Norton&Company, New York ve Londra, 1981, ss. 258, 259.
[708] Constitution du 4 Octobre 1958, Art. 2, *Les Constitutions de la France*, Deuxième édition, Dalloz, Paris, 1989, s. 279.
[709] Lasia Bloß, *State-Church-Relationships in Europe*, Jean Monnet Working Paper 13/03, 2003, s. 22.

bağdaşmamaktadır.[710] Bugün, devletin sağladığı finansman, doğrudan kiliselere yönelik değil, örneğin hastane gibi gönüllü kuruluşlara yönelik genel yardımlar şeklindedir. Okul, hastane ve hapishane gibi kamusal yerlerde dinsel örgütlenmelerin yetersiz olması durumunda da devlet desteği sağlanmaktadır.[711]

Devletin laik olması; devletin millet adına herhangi bir dini benimsememesi, dolayısıyla hiçkimsenin dini nedeniyle ikinci sınıf vatandaş olmamasını ifade etmektedir.[712] Eşitlik, özgürlük ve kardeşlik "birlikte yaşama"nın Fransızcası olarak gösterilir.[713] Bu da, bir şekilde, laiklik ilkesi ile bağlantılıdır. Devletin herhangi bir dini tanımamış olması, Katolik Kilisesi, Protestan Kiliseleri ve Yahudilik gibi tüm dinler arasındaki ayrımı ortadan kaldırması anlamına gelmektedir. Bir başka ifadeyle, devlet tüm dinleri siyasi olarak aynı düzeyde tutmaktadır.[714] Fransız devleti neyin din olduğuna karar vermek gibi bir konumda da değildir; laiklik kapsamına her türlü din ya da inanç girmektedir. Hiçbir din, hukukun üstünde değildir. Her kilise, dernek ya da mezhep, eylemlerinden sorumludur.[715]

Fransa'da entelektüeller, medya ve yönetim; Katolik Kilisesinin, Calvinist Protestanlığın ya da Museviliğin cumhuriyet değerleri ile çatışma içinde olmadığına inanmakta, söz konusu gruplar siyasi sınıfın bir parçası olarak görülmektedir.[716]

Esposito'ya göre Fransız tipi laiklik fundamentalist bir türdür. Batı'nın sekülerizmi, aslında hiçbir dinin ayrıcalıklı olmadığı anlamına

---

[710] Joël Carbajo, *Droit des Services Publics*, Dalloz, Paris, 1990, s. 50.
[711] Jacques Robert, "Religious Liberty and French Secularism", *Brigham Young University Law Review*, 2003,s. 641.
[712] Jacques Robert, "Religious Liberty and French Secularism", sunum, Ninth Annual International Law and Religion Symposium, Brigham Young University, 6-9 Ekim 2002, *Brigham Young University Law Review*, 2003, s. 643.
[713] Mélina Gazsi, "One Hundred Years of French Secularism", *Label France*, No.60, 2005, Fransa Dışişleri Bakanlığı resmî internet sayfası, http://www.diplomatie.gouv.fr/label_france/60/gb/10.html
[714] Jacques Robert, "Religious Liberty and French Secularism", *Brigham Young University Law Review*, 2003, s. 640.
[715] Jacques Robert, "Religious Liberty and French Secularism", sunum, Ninth Annual International Law and Religion Symposium, Brigham Young University, 6-9 Ekim 2002, *Brigham Young University Law Review*, 2003, s. 650.
[716] Yuki Shiose ve Jacques Zylberberg, "L'Univers Flou de Laïcité", *Social Compass*, Cilt 47, No. 3, 2000, s. 310.

gelmekte, böylece inananların inanma hakkı kadar inanmayanların da inanmama hakları korunmakta, güvence altına alınmaktadır. Gerçek sekülerizmin bu olduğunu ileri süren Esposito, Fransa'daki sekülerizm türünün din karşıtlığı olduğunu savunmaktadır. Bu katılık nedeniyle, alternatif sosyal hareketler laikliğe tehdit olarak görülmektedir. Böylece, Fransa'da "karşı taraftaki", aşırılıkla suçlanarak bastırılmaktadır.[717]

Fransa'nın laiklik konusundaki katılığı ve hassasiyeti; yukarıda bahsedildiği gibi, Fransa'nın tarihindeki iç savaşlarla, aydınlanma felsefesi ile, Devrim ve cumhuriyet geleneği ile, ayrıca ülkenin istikrarsız siyasi yapısı ile de açıklanabilir.

Fransa, Devrim'e kadar yaşanan ekonomik, toplumsal ve siyasi krizlerden sonra, diğer Batı Avrupa ülkelerinden çok daha uzun süre istikar arayışı içinde olmuştur. Özellikle, Üçüncü ve Dördüncü Cumhuriyetler istikrarsızlık dönemleri olmuştur. Örneğin dördüncü Cumhuriyet döneminde, 1946-1958 yılları arasındaki 12 yıllık süre içinde Fransa'nın 17 başbakanı olmuştur.[718] 1990-1997 yılları arasında altı başbakan değişmiştir. Aslında bu, sadece o döneme mahsus bir istikrarsızlık süreci olmamıştır, çünkü 1789 Fransız Devrimi'nden, Beşinci Cumhuriyet'in kurulduğu 1958 yılına kadar dört cumhuriyet, üç monarşi, iki imparatorluk ve bir de Vichy devleti kurulmuştur. Sadece Üçüncü Cumhuriyet döneminde, yani 1870 ile 1940 yılları arasında 119 hükümet düşmüştür. Dördüncü Cumhuriyet'in aşırı bağımsız parlamenter yapısından sonra daha etkili bir başkanlık sistemi getirilmiştir. Katolik okullar konusu, Dördüncü Cumhuriyet'in istikrarsızlığını etkilemiştir. Fransız Sosyalistleri, devlet okullarının Katolik eğitime karşı savunulmasını, geleneksel temel değerlerin savunulması ile aynı tutmuştur. Okul tartışmalarının sonunda, Sosyalistler için laiklik, "devlet okulları için devlet desteği, özel okullar için özel malî destek" anlamına gelmeye başlamıştır.[719]

---

[717] İbrahim Kalin, John Esposito ile söyleşi, "Islam and the West: Deconstructing Monolithic Perceptions – A Conversation with Professor John Esposito", *Journal of Muslim Minority Affairs*, Cilt 21, No. 1, 2001, s. 155.
[718] Guy R. Mermier, *France: Past & Present*, Peter Lang, New York, 2000, ss. 133-134.
[719] John S. Ambler, "Educational Pluralism in the French Fifth Republic", James F. Hollifield ve George Ross (der.), *Searching for the New France*, Routledge, New York ve Londra, 1991, s. 195.

Fransa, sadece 16. yüzyıldaki din kaynaklı iç savaştan sonra, 19. yüzyılın sonlarında da, laiklik yasası çıkmadan önce, Dreyfus Olayı nedeniyle, iç savaşın eşiğine gelmişti. 1899-1905 döneminde, hükümette bulunan Waldeck liderliğindeki Radikaller ve Sosyalistlerden oluşan sol koalisyonun, dönemin daha hafif atlatılmasına neden olduğu söylenebilir. Dreyfus'dan özür dilenmesi ile, iç savaşı düşündürten çatışma ortamı bıçak gibi kesilmiştir.[720]

Fransa'da laiklik konusu, siyasi partilerin söylemlerine de yansımıştır. Her ne kadar, dışarıdan bakıldığında, laiklik ve cumhuriyet değerleri gibi hassas alanlarda fikir birliği varmış gibi görünse de, daha farklı iddialar da ileri sürülmektedir. Siyasi partiler arasındaki düşünce ayrılığı 20. yüzyıl başlarında devletle Katolik kilisesi arasındaki çatışmadan doğmuştur. Sol partiler laik Fransa'yı desteklemiş, sağ partiler ise geleneksel Katolik Fransa'nın savunucusu olmuştur. Sağcı "dinci", solcu ise "laik" anlamında kullanılmıştır.[721] Fransız solu, neredeyse iki yüzyıl boyunca cumhuriyeti, ruhban sınıfı ile Katolik kilisesine karşı savunmuştur.[722]

Laiklik konusu hâlâ tüm tarafları memnun edecek bir noktaya gelememiştir. Aşağıda ayrı bir başlık altında ele alınacağı gibi, laiklik tanımının değişmesi söz konusu olabilecektir. Türban konusundan sonra, Papa'nın ölümünün arkasından da laiklik konusu tartışmaya açılmıştır. Ülkedeki farklı görüşleri ve ilginç tepkileri göstermesi açısından bu konunun açılmasında fayda görülmüştür.

2005 yılında, Papa II. Jean Paul'un ölümü, Hristiyan dünyasında üzüntü ile karşılanmıştır. Fransa'da Papa'nın ölümü ilan edildikten sonraki 24 saat boyunca resmî kurumlarda bayraklar yarıya indirilmiş, İçişleri Bakanlığı, Papa için düzenlenecek törenlere katılmaları için valilere talimat vermiştir.[723]

---

[720] Gordon Wright, *France in Modern Times*, Fourth Edition, W.W.Norton&Company, New York ve Londra, 1981, s. 255.
[721] Yaşar Gürbüz, *Karşılaştırmalı Siyasal Sistemler*, 2. bası, Beta, İstanbul, 1987, s. 108.
[722] John S. Ambler, "Educational Pluralism in the French Fifth Republic", James F. Hollifield ve George Ross (der.), *Searching for the New France*, Routledge, New York ve Londra, 1991, s. 194.
[723] Hervé Nathan, "Mort du Pape: La Laïcité en Berne?", *Libération*, 5 Nisan 2005.

Laiklik meselesinin bir kez daha tartışmaya açılmasına neden olan durum, ulusal bir sembol olan bayrağın, dinî nedenlerle kullanılması olmuştur.

Yas ilan eden merkez sağ hükümete en büyük tepki, Devrime, cumhuriyet değerlerine ve dolayısıyla laikliğe en fazla sahip çıktığını iddia eden sol kesimden, özellikle de Yeşiller ve Komünistler'den gelmiştir. Bayrakların yarıya indirilmesi, bir dinin kayırılmakta olduğunu gösterdiğinden laikliğe gölge düşürüldüğü ileri sürülmüştür. Bir taraftan, devlet okullarında dinî simgeler yasaklanırken, diğer yandan böyle bir hareketin gerçekleştirilmesinin, söz konusu yasakların uygulanmasını güçleştireceği ifade edilmiştir. Fransa'nın özel ilişki içinde olduğu Fas kralı öldüğünde, benzer bir anma biçiminin uygulanmadığını ileri süren sol partiler, bayrakların ne zaman kullanılacağının belli olmadığını savunmuşlardır.[724] Her yerde "özgürlük, eşitlik, kardeşlik" mottosunun yazdığı, hiçbir yerde "Katolik Fransa" yazmadığı belirtilmiştir.[725] Tüm papalar için gerçekleştirilmiş olan yas uygulamasına, iktidardaki UMP (Halk Hareketi Birliği) "laiklik dini inkar etmek değildir, bu din ülkemizin en büyük dinidir" şeklindeki sözleri ile sahip çıkmıştır.

Papa'nın ölümü sonrasında bayrakların yarıya indirilmesi, laikliğe karşı bir uygulama olarak kabul edilemez. Devlet kurumları ve politikalar kültürden kopuk, toplumdan izole olamayacağından, Katolik ağırlıklı bir ülkede Papa'nın ölümü nedeniyle gösterilen saygı ve anma biçimi, olağan görünmektedir. Bu ise, laiklik ilkesinin ya da Fransız Cumhuriyeti'nin sonunu getirmek için yeterli değildir. Asıl sorun din, inanç ve kültürün birbirinden ayrılamamasından kaynaklanmaktadır.[726]

Yukarıda da belirtildiği gibi, laiklik ilkesinin uygulanması, tanımı kadar basit değildir. Diğer taraftan, ülkede homojen bir dinî yapının bulunmaması, laiklik uygulamalarının esnekleştirilmesini gerektirmektedir.

Neredeyse yüz yıldır, Fransız Cumhurbaşkanı, tüm dinlerin

---

[724] "Fransa'da Kilise-Devlet Tartışması", *ABHaber*, 4 Nisan 2005, http://www.abhaber.com/haber_sayfasi.asp?id=4296

[725] "French Row Over Respects for Pope", *BBC*, 6 Nisan 2005.

[726] Deniz Altınbaş Akgül, "Papa, Laiklik ve Fransa", 7 Nisan 2005, ASAM web sitesi, www.avsam.org

temsilcilerini her senenin başlangıcında kabul eder.[727] Farklı dinlerin devlet katında yeri kabul edilmektedir. Öte yandan, Fransa'nın laiklik ilkesini, Katolik Kilisesinin siyasi ve sosyal etkisini azaltmak amacıyla benimsemiş olması, Katoliklerin kendilerini İslam tehdidi altında hissettiklerinde tepki göstermesini engellememektedir.[728]

3. Fransa Laiklik Tanımını Değiştirmek Zorunda Kalabilir

Müslümanların sayıca artması ve belki bundan da önemlisi, Avrupa'ya yerleşerek toplumun ayrılmaz bir parçası haline gelmesi ile Avrupa ülkelerinde meydana gelecek en büyük değişikliğin laiklik tanımında olması beklenebilir. Bugün laiklik algılamasının tam olarak ne şekilde değişmiş olduğu noktasında bir yargıya varmak için henüz erkendir. Ancak böyle bir sürecin başladığı iddia edilebilir. Klasik laiklik anlayışı nasıl birdenbire yerleşmediyse, laiklik tanımındaki değişiklikler de uzun bir süreye yayılarak kademeli bir şekilde gerçekleşecek gibi görünmektedir.

Bu konudaki tartışmalara şöyle bir soru ile başlanabilir: İslam mı Fransa'ya uyum sağlamalıdır, yoksa Fransa mı İslam'a uyum sağlamalıdır? Eğer Fransa'daki Müslümanlar, misafir işçi statüsünde kalsalardı, belki İslam'ın Fransa'ya uyum sağlamasından bahsedilebilirdi. Ancak artık madem ki Müslüman Fransızların varlığı söz konusu, o zaman İslam'ın Fransa'nın ayrılmaz bir parçası olduğu kabul edilmelidir. Fransız devletinin, İslam'a yer açmak için bazı düzenlemeler yapması ve uyumu oluşturması gerektiği iddia edilebilir.

Bugün Avrupa'da İslam'ın kalıcı varlığı nedeniyle, laiklik krizinden de bahsetmek mümkündür. Çoğulculuk ile laikliğin geleneksel siyasi ve toplumsal meşruluk tabanının artık çelişmekte olduğu ileri sürülmektedir. Ancak bundan da önemlisi, devletin güvence altına alıp koruması için

[727] Christophe Deloire, "Dieu, la France et les Politiques", *Le Point*, No. 1635, 16 Ocak 2004, s. 22.
[728] Edward Mortimer, "Christianity and Islam", *International Affairs*, Cilt 67, No. 1, Ocak 1991, s. 12.

oluşturulan kamusal alanda bazı dinler bulunmamaktadır. Bugün yaşanan sorun, seküler devlet krizidir. Çünkü artık laik devlet, tüm inançların özgürlüğünü güvence altına alarak meşruluğunu sağlamayı amaçlayan etik devlet projesinden vazgeçmiştir. Bugün laikliğin cumhuriyetin ilkeleri arasında en hassası olmasının nedeni, Katolik Kilisesi'nin eski gücünü yitirmesine bağlanmaktadır. Laiklik ilkesini ayakta tutan başlıca düşman artık yoksa, o zaman ortada bir tehlike mevcuttur.[729]

Bugünkü sorun, siyasi temsil ile seküler devlet krizinin yaşanmasıdır. Çünkü gerilim, siyaset ile din arasındadır. Ve bu durum modernitenin sınırlarını zorlamaktadır. Demokratik bir devletin çoğulcu ve seküler yapısını koruyabilmesi için dinî çatışmalarda herhangi bir tarafın yanında olmaması ya da en azından taraf gözükmemesi için nötr olmayı benimsemesi gerekmektedir. Bir devletin nötr olabilmesi için, ya özel alandaki dinî özgürlükleri belirleyen düzenlemeler yapılmalıdır veya vatandaşların dinî bağlılıklarının ulusal kimliğin temel taşı olan dine göre değiştirilmesi gerekmektedir. Bu bakımdan demokratik bir devlet eğer kendisi ile çelişmek istemiyorsa hiçbir zaman etik bir devlet olamaz. İşte bu nedenle demokratik devlet tarafından güvence altına alınan dinî özgürlükler kolektif kimlik için tehdit olarak algılanmaktadır.[730]

Bir tarafta laik devlet, diğer yanda kimliklerini dinleri ile meşrulaştıran grupların talepleri, laik devletin krizini oluşturmaktadır. Laik devlet artık herkesin özgürlüğünü güvence altına alarak meşruiyetini sağlamaya çalışmamaktadır. Bu çabasından çoktan vazgeçmiş görünmektedir.[731] Mesela laik okul, çok dinli okul mu demektir, yoksa dinin görünmez hale geldiği, saklandığı okul mu demektir? Fransa'daki laik okul ile ABD'deki laik okul arasındaki fark belki de bu çoğulcu/çoğulcu olmayan yaklaşımdan kaynaklanmaktadır.

---

[729] Jeremy Jennings, "Citizenship, Republicanism and Multiculturalism in Contemporary France", *British Journal of Political Science*, Cilt 30, No. 4, Ekim 2000, s. 580.
[730] Giovanni Filoramo, "Religious Pluralism and Crises of Identity", *Diogenes*, Cilt 50, No. 3, 2003, ss. 36, 37.
[731] Giovanni Filoramo, "Religious Pluralism and Crises of Identity", *Diogenes*, Cilt 50, No. 3, 2003, s. 37.

Yukarıda ayrıntılı bir şekilde ele alınan 1905 tarihli kilise ile devleti ayıran yasanın bazı eksiklikleri ve çelişkileri vardır. Yasanın olumsuz yönlerinin görülmeye başlanması olağandır. Çünkü yüz yıllık dönemde Fransa'nın toplumsal, siyasi, ekonomik ve dinî yapısında büyük değişiklikler olmuştur. Yasanın hazırlanma aşamasında, Fransız devletinin her alanda güçlü olan Katolik kilisesine karşı mücadele vermesi söz konusuydu. Bugünkü ortam ve dinî yaşam çok farklıdır. Örneğin, 1905 yılında Fransa'ya ait olmayan Alsace'da, bugün kiliselere devlet kaynağı aktaran Alman modeli geçerlidir. Başlıca sorun, yasanın belirgin eksikliklerine rağmen, laiklik ilkesine zarar gelebileceği düşüncesiyle, yasanın "dokunulmaz" kabul edilmesidir.

Her ne kadar Fransa'daki laiklik ilkesi, tüm dinlerin devlet karşısında homojen bir şekilde eşitliğini temsil ediyormuş gibi görünse de, gerçekte durum böyle değildir. Dinî gruplar arasında eşitlik bulunmamaktadır. Fransa'daki dinî gruplar iki şekilde örgütlenmiştir: Vergiden muaf dinî dernekler (*associations cultuelles*) ile vergi ödeyen kültürel dernekler (*associations culturelles*). Vergi ödemeyenler, aslında dolaylı olarak devletin malî desteğinden faydalanmaktadır. 1905 yasası, her ne kadar dinî örgütlenmelere yönelik devlet tarafından sağlanan malî kaynakları kesmiş gibi görünse de, uygulamada durum böyle değildir. Devlet tarafından tanınan dinî gruplar, belli prosedürlere uyarak, "dolaylı" bir şekilde devletten kaynak alabilmektedir. 1905 yasası ile devlet, yardımlarını dinî faaliyetlere değil, yardım kuruluşları, hastaneler, bakım evleri gibi din dışı faaliyetlere yapmaktadır. Vergiden muaf tutulmaları, tarihî eserlerin onarılması için sağlanan ödenekler, çeşitli sübvansiyonlar şeklinde alınan paralar da dolaylı yardımlar arasında sayılabilir.

Fransız devleti, bazı dinleri tanımaktadır. Aslında laik bir devletin hiçbir dini tanımaması gerekmektedir. Çeşitli inançların din olup olmadığına karar vermek de devletin işi değildir. Dinî özgürlükler kapsamında devletin, dinler, kültler ya da geleneksel dinler ile yeni dinler şeklinde ayrım yapmaması gerekmektedir. Öte yandan devlet, dinî özgürlükler adına azınlık

dinlerini de koruma altına almalıdır.[732] 1905 yasası öncesinde, devlet tarafından tanınmayan dinlere hoşgörü gösterilmiştir. Diğer taraftan, bu cemaatler devletin kontrolünden kaçmış, din adamları ise maaş almamışlardır.[733] Bugün İslam dini bu grupta yer almaktadır.

Batı kültürünün temelinde Hristiyan-Yahudi geleneğinin var olduğu inancı nedeniyle, kıtaya sonradan gelen dinler "yabancı" olarak kabul edilmektedir. Bu durumda, eski, bilindik ve alışkın olunan dinler ile yeni dinler arasında ayrımcılık yapılması söz konusu olmaktadır.[734] Eğer kanunlar, özelliklerine göre dinleri kategorilendirmekten vazgeçmezse, o zaman dinler arası ayrımcılığın devlet tarafından desteklenmesinden bahsedilebilir.[735]

1905 yılında, ülkede İslam'ın bulunmaması nedeniyle, yasada bu dine yer verilmemiştir. Bugün İslam ülkenin ikinci büyük dini haline gelmiştir. Aslında 1905 yasası, sayısal, tarihî ya da sembolik önemine bakmaksızın, tüm dinler arasında eşitlik sağlamayı amaçlamıştır.[736] Resmen tanınan dört dinin devletle resmî ilişkileri bulunmaktadır. Diğer dinler ise, sadece tolere edilen dinlerdir ve resmî statüleri bulunmamaktadır.[737] Artık milyonlarca Müslüman Fransızın bulunduğu ülkede laiklik ilkesinde, yasasında, tanımlamasında ya da uygulamasında bazı değişikliklere gitme zamanı gelmiştir.

1905 yasasının fiilen, başta Katoliklik olmak üzere, Fransa'da geleneksel olan dinleri tanıması, başka dinleri, özellikle de İslam'ı ikinci sınıfta bırakmaktadır. Bugünkü Katolik kiliselerinin büyük çoğunluğu 1905

---

[732] Jacques Robert, "Religious Liberty and French Secularism", sunum, Ninth Annual International Law and Religion Symposium, Brigham Young University, 6-9 Ekim 2002, *Brigham Young University Law Review*, 2003, s. 643.
[733] Jean Duffar, "Fransa'da Laiklik", *Dünyada Din-Devlet İlişkileri, Ülkeler Arası Karşılaştırmalar*, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Yayınları, İstanbul, 2002, s. 48.
[734] Jacques Robert, "Religious Liberty and French Secularism", sunum, Ninth Annual International Law and Religion Symposium, Brigham Young University, 6-9 Ekim 2002, *Brigham Young University Law Review*, 2003, s. 651.
[735] Jacques Robert, "Religious Liberty and French Secularism", sunum, Ninth Annual International Law and Religion Symposium, Brigham Young University, 6-9 Ekim 2002, *Brigham Young University Law Review*, 2003, s. 652.
[736] Bérengère Massignon, "Laïcité et Gestion de la Diversité Religieuse à l'école Publique an France", *Social Compass*, Cilt 47, No. 3, 2000, s. 353.
[737] Jacques Robert, "Religious Liberty and French Secularism", sunum, Ninth Annual International Law and Religion Symposium, Brigham Young University, 6-9 Ekim 2002, *Brigham Young University Law Review*, 2003, s. 647, 23. dipnot.

yılından önce yapılmıştır ve devamlılığını devlet sayesinde sürdürmektedir. Ancak, bu tarihten sonra ülkeye gelen dinler, malî açıdan kendileri sorumludur.

Devletin dolaylı yollardan da olsa, milyonlarca euro kaynak aktardığı Hristiyan cemaati arasında ibadet edenlerin sayısı sürekli düşerken, hiçbir yardım yapılmayan, hatta yasada yeri bile bulunmayan İslam dininin takipçilerinin ibadethane ihtiyacı karşılanamamaktadır. Kiliseler kapanırken, Müslümanlar için ibadethaneler yetersiz kalmaktadır.[738]

Dinî gruplar valiliğe başvurarak 1905 yasası çerçevesinde önce bir dernek olarak tanınmayı, daha sonra da vergiden muaf tutulmayı talep ederler. Valilik, derneğin belgelerini inceleyerek statüsünü belirler. Grubun tek amacı dinsel olduğu müddetçe, yayın, okul işletmek, işçi çalıştırmak gibi faaliyetler nedeniyle vergi ödemez.[739] Örneğin devlet, Yehova'nın Şahitleri ile Scientology Derneği'ni dinî grup olarak tanımamaktadır. Bu nedenle, her iki dernek de, gelirlerinin yüzde 60'ını vergi olarak devlete ödemektedir.[740]

Avrupa ülkelerinde kilise ile devlet ilişkisinin özellikle malî destek biçiminde olduğu görülmektedir. Müslümanlar Hristiyanların faydalandıkları hakları talep ettiklerinde, Avrupa'daki yasal yapılanma nedeniyle Müslümanlardan da kilise benzeri bir örgütlenme beklenmektedir. Çünkü Avrupa devletleri, din ilişkilerini kilise yoluyla gerçekleştirmektedir. Müslümanlar da aynı örgütlenme için yönlendirilmeye çalışılsa da, bu, İslam dinine uzak bir girişimdir. Tarihte hiçbir zaman kilise benzeri bir örgütlenmeye sahip olmamış Müslümanlar, ruhban sınıfının otoritesini genellikle reddederler.[741] Bu şekilde, Müslümanların Hristiyanlar ile aynı kalıba sokulmaya çalışıldığı görülmektedir. Çünkü başka türlü temsil edilememektedirler. Laikliğin daha geniş bir tanımının yapılması durumunda,

---

[738] Henri Astier, "Islam Tests French Secularism", *BBC*, 8 Aralık 2005.
[739] Lasia Bloß, *State-Church-Relationships in Europe*, Jean Monnet Working Paper 13/03, 2003, s. 22.
[740] Lasia Bloß, *State-Church-Relationships in Europe*, Jean Monnet Working Paper 13/03, 2003, s. 23.
[741] Pieter Sjoerd van Koningsveld, "Müslüman Varlığına Avrupa'nın Tepkisi", *Avrupa ve Amerika Müslümanları*, Shireen Hunter ve Huma Malik (der.), Can Demirkan, Deniz Öktem, Ercüment Asil, Asma Mermer (çev.), Gelenek, İstanbul, Temmuz 2003, ss. 82-83.

Müslümanlar da başta devletin malî desteği olmak üzere Hristiyanlarla aynı imkanlardan faydalanabileceklerdir.

Norveç, Danimarka ve İngiltere gibi devletin kilisesi olan ülkelerde, her ne kadar tüm insanların dinî inançları güvence altına alınsa da, bazı insanlar devlet kilisesi önünde biraz daha eşittir. Müslümanlar dinî okulları için devlet desteği alamamaktadır. İsveç'te Müslümanların da devlet desteği alabilmesi için kilise benzeri bir yapıya sahip olmaları gerekmektedir. Benzer şekilde İtalya, Almanya, İspanya, Avusturya ve Belçika'da da Müslümanların devletle anlaşmalar imzalayarak bazı haklardan faydalanabilmesi için kilise benzeri hiyerarşik örgütlenmelere gitmeleri istenmektedir.[742] İslam, yapısal olarak ve örgütlenme bazında Hristiyanlık ile tek çizgiye getirilmeye çalışılmaktadır. İslam dininde din adamlarının ve kurumların önemi, kiliselere benzemediğinden, böyle bir uyarlamanın gerçekleştirilmesi zor görünmektedir. Ayrıca, Müslüman'ın yaşam tarzına, dini ve kültürü daha fazla yansımaktadır. Bugün İslam'ın devletle ilişkisi, yerel yönetimler tarafından gerçekleştirilmektedir. Ancak, İslam'ın bundan fazlasını hakettiği ve tanınan, resmî statüsü bulunan dinler arasına girmesi gerektiği ortadadır.

Özellikle Katolik ağırlıklı olan ve din ile kilise ayrımının daha katı ve belirgin bir şekilde yapıldığı Fransa, İtalya ve İspanya gibi ülkelerde, yeni bir işbirliği biçimi ortaya çıkmaktadır. Bu yeni modelde, ülkede var olan büyük dinlerin temsilcilerinin hükümetler tarafından tanınması ve ilgili politikalarda ya da kararlarda kendilerine danışılması söz konusudur. Örneğin din eğitimi veya kamuoyunda tartışılan ahlakî ve dinî konularda rahiplerin, papazların, imamların, hahamların düzenli olarak görüşleri alınmaktadır. Bu, devletin dinlere eşit yaklaştığı anlamına gelmektedir ve yeni bir ilişki türüdür. Böylelikle gettolarda sıkışıp kalmış dinler, özel alanlarından çıkarılarak kamusal alanda tanınmaktadır.[743]

---

[742] Pieter Sjoerd van Koningsveld, "Müslüman Varlığına Avrupa'nın Tepkisi", *Avrupa ve Amerika Müslümanları*, Shireen Hunter ve Huma Malik (der.), Can Demirkan, Deniz Öktem, Ercüment Asil, Asma Mermer (çev.), Gelenek, İstanbul, Temmuz 2003, s. 83.
[743] Giovanni Filoramo, "Religious Pluralism and Crises of Identity", *Diogenes*, Cilt 50, No. 3, 2003, s. 38.

2004 yılının Mart ayında İngiltere Başbakanı Tony Blair, siyasi karar alma sürecinde dinî gruplardan görüş alacağını açıklamıştır. "Bu ülkedeki çoğunluğun dinî inancı bulunmaktadır" diyen Blair, azınlık dinleri de dahil olmak üzere dinî gruplara danışılacağını ifade etmiştir. Ancak, ateistler bu gruplarda yer almamaktadır.[744] Avrupa'da ateistlere ve dinsizlere saygı hâlâ tam anlamıyla sağlanmamıştır. Gunnell, bir kişinin kadınları ve eşcinselleri ezdiği gerekçesi ile dinlere eleştiri getirmesi nedeniyle, ırkçılıkla veya kültürel farklılıklara hassasiyet göstermemekle suçlanabileceğini ileri sürmektedir.[745] Laik tanımının ve uygulamalarının değişmesi gerekliliğine örnek olarak Müslümanların örgütlenme biçimleri ile kamusal alanda tanınma durumlarını gösterebiliriz. Kamusal alanda İslamiyet dışında tanınan dinlerin ibadethaneleri veya eğitim merkezleri ile sorunlar yaşanmamaktadır. Temsilcileri zaman zaman siyasi meselelerde kendi istekleri veya hükümetin talebi doğrultusunda görüş belirtebilmektedir. Fakat bu durum sadece tanınan dinler için geçerlidir.

İspanyol hükümeti, camilere devlet tarafından malî destek sağlanması için çalışmalara başlamıştır. 11 Mart'ta Madrid'de gerçekleştirilen terör saldırılarının sorumluları olarak yakalananların Vahhabi camilerine gitmekte olduklarının ortaya çıkması sebebiyle, camilere yönelik bir takım tedbirlerin alınması gündeme gelmiştir. Terör saldırılarının etkisi ile seçilen Sosyalist hükümet, vaazların İspanyolca verilmesini ve izlenmesini önermiş; ancak, özgürlükleri savunan derneklerden ve Müslümanlardan aldığı tepki üzerine bu konu kapatılmıştır. İspanya, 1979 yılından bu yana Katolik Kilisesine geçici olarak destek sağlamaktadır. Kilise kendi kendine yeter hale gelene kadar devam edecek olan malî yardımların sonsuza kadar sürmeyeceği belirtilmektedir.[746]

İspanyol Anayasası'nın 16. maddesinde devletin dininin olmadığı ifade edilmektedir. Ancak, maddenin devamında; "devlet, İspanyol

[744] Barbara Gunnell, "Religion Why do we Still Give a Damn?", *New Statesman*, 3 Mayıs 2004, ss. 18, 19.
[745] Barbara Gunnell, "Religion Why do we Still Give a Damn?", *New Statesman*, 3 Mayıs 2004, s. 18.
[746] Renwick McLean, "Spain Considering Plan to Subsidize Mosques", *International Herald Tribune*, 26 Temmuz 2004.

toplumunun dinî inançlarını göz önünde bulundurmalı ve bu doğrultuda Katolik Kilisesi ve diğer inançlarla gerekli işbirliğini sağlamalıdır" denmektedir. Bu "işbirliği" her ne kadar yoruma açık olsa da, devletin, toplumun huzuru için müdahale etmesinin ya da destek sağlamasının önünde bir engel olarak gözükmemektedir. Bu bakımdan tutarlı olduğu takdirde, sadece 2004 yılında 170 milyon dolar tedarik ettiği Katolik Kilisesi ile birlikte, çoğunlukla Fas ve Suudi Arabistan tarafından finanse edilen camilere de malî destek sağlaması doğru görünmektedir.

Avrupa'daki İslam karşıtlığının din ile alakalı olmaktan çok, kültürle bağlantılı olduğu söylenebilir. Ateist Protestanlar ya da ateist Katolikler de, "öteki" olduğundan Müslümanlara karşı çıkıyor olmalıdırlar. Çünkü kiliseye devam oranı kadar, dindarlık da Avrupa genelinde düşmekte, üstelik ateistlerin sayısı yükselmektedir. Buna paralel olarak İslam düşmanlığının artmasını, kültür olgusu ile açıklayabiliriz. Ancak, İslam'ın Fransa'da güçlü olmadığından hareketle, ülkede laiklik ile İslam'ın karşı karşıya gelmesi şeklinde bir durumdan bahsedilemeyeceği ileri sürülmektedir.[747] Ayrımcılık ve ırkçılık laikliği zayıflatmaktadır. Ayrımcılığın kurbanları, Fransız tipi cumhuriyet modeli ve değerleri nedeniyle hayal kırıklığı yaşadıklarına inanmaktadır. Laik okullar, entelektüel bir ortam yaratmayı amaçlarken, sivil toplum eşitsizlik yaratmaktadır.[748] İnsan Hakları Beyannamesinin 10. maddesinde dinî fikirleri de dahil olmak üzere, hiçkimsenin görüşleri nedeniyle baskı görmeyeceği belirtilmektedir. Ancak, ayrımcılık da bir tür baskıdır.

Belirli bir dinin tanımlanması, öteki dinin tanımlaması üzerinden gerçekleştirilir. Öteki dinlerin değerlendirilmesi ise, "ciddiyet", "mensubiyet" ve "ibadet" kriterleri üzerinden yapılır. Eğer öteki dindekilerin dinî yaşamları, yeterince ciddi veya yeterince samimi değilse ya da söz konusu dinin mensupları yeterince olgun değilse o zaman olumsuz bir kanı

[747] Henri Astier, "Islam Tests French Secularism", *BBC*, 8 Aralık 2005.
[748] Henri Peña-Ruiz, "Laïcité et Égalité, Leviers de l'émancipation", *Le Monde Diplomatique*, Nisan 2004, s. 9.

gelişmektedir.[749] Din, kendisini belli bir dine ait olarak "diğer dinlerin mensuplarından farklı" olarak görenler çerçevesinde tanımlanmaktadır. Bir başka ifadeyle "benzerlikler" ve "farklılıklar" üzerine kurulmuştur.[750]

Hristiyanların İslam algılaması da laiklik ilkesi çerçevesinde önemlidir. İslam her zaman için "öteki", hatta çoğu zaman "düşman" olmuştur. Laiklik ilkesi çerçevesinde ateistlerle ya da Yahudilerle eşit şartlar altında olmaya pek aldırmayan Hristiyanlar, Müslümanlarla eşit olma konusuna sıcak yaklaşmamaktadırlar.

Laik/seküler bir yapıya sahip olan Avrupa devletleri ve toplumları için dinin önemini yitirdiği, bu nedenle farklı dinlerin de sorun olmaması gerektiği ileri sürülebilir. Avrupa, dünyanın en "dinsiz" bölgesi, İngiltere en "ateist" ülkesi olarak bilinmektedir. 2004 yılında yapılan bir kamuoyu yoklamasına göre, İngiltere en az inanan uluslardan biridir. Ankete katılanlar arasında dörtte birden fazlası, hiç kimsenin Tanrıya inanmadığı bir dünyanın daha güvenli olacağını savunmuştur.[751]

Bir yandan dinin önemini kaybettiği, çünkü kiliseye devamın giderek düştüğü ileri sürülürken, diğer taraftan Müslümanların tehdit olarak görülmesi ya da kendilerine tahammül edilememesi bir çelişki gibi görünmektedir. Ancak, geleneksel din anlayışının zayıflamasına rağmen, dinin kurumsal ve kamusal bir unsur olarak zayıfladığını söylemek mümkün değildir. Zayıflayan, daha çok özel alandaki inanç ve vicdan gibi görünmektedir.[752]

Etnik azınlıkların varlığını kabul etmeyen Fransız devleti, dinî toplulukların varlığını kabul ederek farklı uygulamalar gerçekleştirmektedir. Örneğin, Müslümanları temsil etmesi için bir konseyin oluşturulması

---

[749] Gerdien Jonker, "What is Other About Other Religions? The Islamic Communities in Berlin Between Integration and Segregation", *Cultural Dynamics*, Cilt 12, No. 3, 2000, s. 311.
[750] Jonathan Fox, "Clash of Civilizations or Clash of Religions. Which is a More Important Determinant of Ethnic Conflict?", *Ethnicities*, Cilt 1, No. 3, 2001, s. 298.
[751] Barbara Gunnell, "Religion Why do we Still Give a Damn?", *New Statesman*, 3 Mayıs 2004, ss. 18, 19.
[752] Giovanni Filoramo, "Religious Pluralism and Crises of Identity", *Diogenes*, Cilt 50, No. 3, 2003, s. 31.

bunlardan biridir. Olivier Roy'a göre, aslında etnik bir topluluk gibi muamele yapmak laiklik ilkesi ile çelişmektedir.[753]

Fransa'nın laiklik konusuna "saplanıp kalmış olması"nı eleştirenler bulunmaktadır. Siyaset bilimi profesörü Yves Sintomer, Fransız devletinin, artık bu modası geçmiş ilkeyi devam ettirmesinin mümkün olmadığını ileri sürerek Müslüman Fransız vatandaşlarının haklarının savunulması gerektiğini belirtmektedir.[754] Örneğin yukarıda da bahsedildiği gibi, dinî faaliyetlerin ve ibadethanelerin desteklenmesi daha doğru görünmektedir.[755]

Jacques Robert'in de belirttiği gibi Fransa, bildiği, alışkın olduğu dinlere göre düzenlemesini yapmıştır. 1905 yasası çıktığında ülkede İslam olmadığından, bu yasada sadece kiliselerden ve Hristiyan örgütlenmelerden bahsedilmektedir. 100 yıl önce, bir gün İslam'ın ülkenin ikinci büyük dini olacağı belli ki düşünülmemiştir.[756] Aşırı sağ Ulusal Cephe de, camilerin yabancı ülkeler tarafından finanse edilmesine karşı çıkmakta, 1905 yasasının değiştirilerek devletin camileri finanse etmesini savunmaktadır.[757] Bunun nedeni, İslam'ın kontrol altında tutularak, radikal hareketlerin önlenmesini sağlamak olmalıdır.

Cumhurbaşkanı Nicolas Sarkozy, diğer dinlerin de devlet tarafından desteklenmesini savunanlardandır. Sarkozy, *La République, Les Religions, L'Espérance* (Cumhuriyet, Dinler ve Umut) adlı kitabında, Fransa'daki dinleri ve siyaseti yeniden tanımlamaya çalışmaktadır. Hristiyan, Yahudi, Müslüman ve inançsızlara yönelik hoşgörüyü sağlamayı amaçlayan Sarkozy'ye göre, ruhanî ihtiyaçlar ve umutlar, cumhuriyet tarafından tatmin

---

[753] Oliver Roy, "İslam in France: Religion, Ethnic Community or Social Ghetto?", Bernard Lewis ve Dominique Schnapper, *Muslims in Europe*, Pinter, Londra, 1994, s. 62.

[754] Catherine Field, "Headscarves in France: When Secular Turns Intolerant", *International Herald Tribune*, 9 Ekim 2003.

[755] Aslında Müslümanların 1901 yasasına göre malî destek alma hakları mevcutken karşılarına 1905 tarihli kilise ile devleti ayıran yasanın çıktığı ileri sürülmektedir. Bkz. Jérôme Cordelier, "Une Épineuse Question d'Argent", *Le Point*, No. 1599, 9 Mayıs 2003, s. 62. Diğer taraftan, Katolik Enstitüsü benzeri teoloji fakültelerinin açılması ile devletten malî destek almak mümkün olacaktır. Bkz. Laurent Mouloud, "Islam. Une Faculté de Théologie pour Imams", *L'Humanité*, 13 Mayıs 2004. Bu şekilde imamlar Fransa'da yetişmiş olacaktır.

[756] Jacques Robert, "Religious Liberty and French Secularism", sunum, Ninth Annual International Law and Religion Symposium, Brigham Young University, 6-9 Ekim 2002, *Brigham Young University Law Review*, 2003, s. 656.

[757] Christopher Caldwell, "The Crescent and the Tricolor", *Foreign Affairs*, Kasım 2000, s. 32.

edilememektedir. Tocqueville'in, politika ile dini birbirinden uzak tutma şeklindeki önerisini benimsediği söylenebilir.[758] Ancak, Sarkozy'nin savunduğu, laikliğin pozitif türüdür. Yukarıda da değinildiği gibi, pozitif laiklik, bireyin dinî yaşamını özgürce savunabilmesinin güvence altına alınarak bir temel hak olması gerektiğidir. Bu, tüm dinlere malî destek sağlanmasını da içermektedir. Sarkozy, tiyatro ve kütüphanelerin devlet yardımından faydalandığı gibi, dinî grupların da malî destek almasında bir sakınca olmadığını ileri sürmektedir. Sarkozy, dinî liderlerin cumhuriyetçi ulusal eğitim sisteminden geçmesi gerektiğini savunmaktadır. Sarkozy, "Fransa'da İslam" ifadesindense, "Fransa İslamı" kavramını tercih etmektedir.[759]

Ancak, 1905 yasası dokunulmaz kabul edilmektedir. Nitekim, Jacques Chirac ve Dominique de Villepin gibi Sarkozy'nin siyasi rakipleri, söz konusu kanunda herhangi bir değişiklik yapılamayacağını ileri sürmektedirler. Örneğin Chirac, Fransa'nın bütün çocuklarının, mezhep, din, etnik köken fark etmeksizin kardeş olduğunu, bunun devamı içinse anayasanın sütunlarından biri olan laiklik ilkesinin canlı tutulması, hatta zor kullanılarak benimsetilmesi gerektiğini ileri sürmektedir.[760]

Sarkozy gibi laiklik yasasında değişiklikler yapılmasını savunan bir başka politikacı ise, Sosyalist Parti milletvekili Manuel Valls'dir. Valls, *La Laicite en Face* (Karşımızdaki Laiklik) adlı kitabında, cami yapımının hükümet ya da yerel yönetimler tarafından üstlenilmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Valls'e göre böyle bir değişikliğin tek nedeni, daha fazla adalettir. Valls, 1905 yasasının dokunulmaz olduğunu kabul etmeyerek, daha önce defalarca kere değiştiğini, dolayısıyla aslında esnek olduğunu ileri sürmektedir. İkiyüzlülük olarak değerlendirdiği bu durumun, sırf İslam'a direnme amaçlı olduğunu savunmaktadır. [761] Ayrıca Valls, dinin, özel alana ait olduğu şeklindeki

---

[758] Timothy Lehmann, "Man and God in France", *Policy Review*, No. 130, Nisan-Mayıs 2005.
[759] Timothy Lehmann, "Man and God in France", *Policy Review*, No. 130, Nisan-Mayıs 2005.
[760] Fransa Cumhurbaşkanı Jacques Chirac'ın laiklik konusundaki konuşmasından, "Speech by M. Jacques Chirac, President of the Republic, on Respecting the Principle of Secularism in the Republic", Paris, 17 Aralık 2003, Fransa Dışişleri Bakanlığı resmî internet sayfasından http://www.france.diplomatie.fr
[761] Henri Astier, "Islam Tests French Secularism", *BBC*, 8 Aralık 2005.

düşünce nedeniyle, artık sosyal bir olgu haline geldiğinin görmezlikten gelindiğini ifade etmekte ve bu düşüncenin riskli olduğunu belirtmektedir.[762]

Söz konusu yasanın tartışmaya açılması kolay olacağa benzememektedir. Orta Çağ tecrübesi, devrime ve aydınlanma felsefesine sahip çıkılması ve siyasi istikrar sorunu, laikliği siyasi kültürün hassas bir ilkesi haline getirmiştir.

Almanya'da da benzer hassasiyetler bulunmaktadır. Fransa'da laiklik ve cumhuriyet üzerine yapılan vurgu, Almanya'da kimlik ve kültür kavramlarında karşılığını bulmaktadır. Örneğin, Müslümanların dinî bayramlarının tatil ilan edilmesi şeklinde Yeşiller'den gelen talebe, sağ kesimden sert yanıtlar gelmiştir. Bugünkü Başbakan Angela Merkel, henüz sadece CDU'nun başkanı sıfatına sahipken, Almanya'nın Hristiyan köklerinin bulunduğunu, dolayısıyla bu kimliğin tatillerine yansıtılması gerektiğini ileri sürmüştür.[763]

1905 yasasının dokunulmaz olduğunu savunanlara göre, Fransız kültürünün ve kurumlarının bugünkü noktaya gelmesi, yüzyıllar süren mücadelelerle gerçekleşmiştir. Bu bakımdan, devlet okullarında Hristiyan etkisini büyük mücadelelerle sona erdiren Fransa, şimdi İslam etkisine mi teslim olacaktır?[764] "İslam Fransız Cumhuriyeti'ne uyum sağlamalı" şeklindeki cevap, cumhuriyetçi olan cevaptır.[765] Parlamento sözcüsü Jean-Louis Debre, 1905 yasası için "Fransız iç savaşını yeniden açmayalım" şeklinde bir yorum yapmıştır. Gerek siyasetin sağ kanadında olsun, gerekse sol kanadında olsun, Debre gibi düşünenlerin çoğunlukta olduğunu söyleyebiliriz.[766]

Adalet programlarından sorumlu devlet bakanı Pierre Bédier'nin, 20. yüzyılın başındaki dönemle bugünü karşılaştırması dikkat çekicidir. Laiklik yasasının gözden geçirilmesini savunan Bédier, 1905 yılında hükümet,

---

[762] Xavier Ternisien ve Nicolas Weill, "Faut-il Réviser la Loi de Séparation des Eglises et de l'Etat?", *Le Monde*, 18 Ocak 2003.
[763] "Anger Over Call for Muslim Public Holiday", *DPA*, 17 Kasım 2004.
[764] Jean-François Revel, "L'intégrisme contre la République", *Le Point*, No. 1600, 16 Mayıs 2003, s. 41.
[765] Jean-François Revel, "L'intégrisme contre la République", *Le Point*, No. 1600, 16 Mayıs 2003, s. 41.
[766] Henri Astier, "Islam Tests French Secularism", *BBC*, 8 Aralık 2005.

Katoliklerin cumhuriyet karşıtı olduğuna ve tehdit oluşturduğuna inanmakta idi. Bugün ise, aynı tehdidin İslam olduğunun düşünüldüğünü ileri sürmektedir.[767] Bu durumda, 1905 yasasının, Müslümanlar lehine değiştirilmesi güç görünmektedir.

Dinî özgürlükler, öncelikle bireysel özgürlüklerdir, çünkü tamamen kişinin inancı ile bağlantılıdır. Aynı zamanda kolektif bir özgürlük türüdür, çünkü kişilerin ibadet özgürlükleri güvence altına alınmalıdır. Tam anlamıyla bir dinî özgürlükten bahsedebilmek için, bireylerin dinî özgürlükleri temin edilmelidir.[768] Devletin kayıtsız kalması, negatif bir sonuca neden olmaktadır. Zayıflarla güçlüler arasındaki adaleti devletin sağlaması daha sağlıklı görünmektedir.

Devletin negatif tarafsızlığı, devletin kayıtsız kalmasını; pozitif tarafsızlığı ise, bireylerin dinî yaşamlarını sağlayabilmelerini güvence altına almak için çeşitli müdahalelerde ve girişimlerde bulunmasını ifade etmektedir. Örneğin Müslümanların kurban kesebilmeleri için kesim yerleri hazırlanması devletin bir faaliyetidir.[769] Bugün Fransız devleti, dinî grupların örgütlenmelerine ve içişlerine müdahale etme hakkına sahip değildir. Devletin dinî gruplara veya dinî yaşama müdahalesinin savunulduğu pozitif laiklik ilkesinin uygulanması, Fransa'nın bugünkü durumuna daha uygun görünmektedir. Bir başka ifadeyle, devletin, bütün dinî grupların yaşam tarzlarını güvence altına almak, ibadet etme, örgütlenme gibi faaliyetlerini gerçekleştirmeleri için yasal, malî ve sosyal destek sağlayarak müdahaleci yönde değişime gitmesi, mevcut sorunların bir kısmına çözüm olabilecektir.

Aslında, bugünkü laikliğin devletin müdahalesini sıfıra indirdiği söylenemez. Çünkü devlet, tanınan dinler için, ibadet ve vicdan özgürlüğünün sağlanmasını "güvence altına" almaktadır. Bu da, pozitif bir müdahaleyi

---

[767] Xavier Ternisien ve Nicolas Weill, "Faut-il Réviser la Loi de Séparation des Eglises et de l'Etat?", *Le Monde*, 18 Ocak 2003.

[768] Jacques Robert, "Religious Liberty and French Secularism", sunum, Ninth Annual International Law and Religion Symposium, Brigham Young University, 6-9 Ekim 2002, *Brigham Young University Law Review*, 2003, s. 637.

[769] Jacques Robert, "Religious Liberty and French Secularism", sunum, Ninth Annual International Law and Religion Symposium, Brigham Young University, 6-9 Ekim 2002, *Brigham Young University Law Review*, 2003, s. 642.

gerektirmektedir. Vicdan özgürlüğü, öncelikle inanç ve düşünceleri gizli tutma hakkıdır. Bir memurun siciline, onun dinî görüşleri ile ilgili değerlendirmeler yapılması yasaktır.[770] Dinsel etkinlikler arasında kamu düzenine yönelik tehlike söz konusu olduğunda, bunu önlemek devletin görevidir.[771]

Pozitif laiklik, sadece Müslüman azınlık açısından değil, Fransız Cumhuriyeti açısından da en uygun model gibi görünmektedir. Çünkü, İslam'ın yabancı etkisinden "kurtarılarak" Fransızlaştırılması, Müslümanların entegrasyonu açısından önemli bir adım olacaktır. Örneğin 1905 öncesinde devlet tarafından tanınan iki Protestan cemaatinin papazları devletten maaş alırken, yabancı güçlerle ilişki kurmaları yasaklanmıştır. Aynı uygulama, Müslümanlar için hayata geçirilebilir. Bugün Fransa'daki camilerin çoğunun finansmanı başka ülkelere bağlıdır ve imamlar yabancıdır. Camilerin Fransız devleti tarafından desteklenmesi, İslam'ın yabancı etkisinden kurtulması için gerekli görünmektedir.

Bunun için, 1905 yasasının değişmesi ve İslam'ın diğer dört din gibi tanınması gerekmektedir. Devletin, dinler ve inançlar karşısında tarafsız olmak adına, dinî hareketleri kendi haline bırakması zarar verici olabilmektedir. Kontrol altında tutarak marjinalleşmelerini engellemek için finanse etmesi, Fransız devleti açısından olumlu bir gelişme olacaktır. Öte yandan, ibadet özgürlüğünü güvence altına alması, Müslümanlar açısından olumlu bir adım olacaktır.

Fransa'daki laikliğin 1980'lerden bu yana mutasyona uğradığını savunan Massignon'a göre, bugün özellikle devlet okullarında militan laiklerin yarattığı gerilim bulunmaktadır. Çünkü laiklere göre, din çok katı bir şekilde özel alana aittir. Öğrenciler, tıpkı bölgesel ve etnik özellikleri gibi, her türlü din ve inancı okulun kapısında bırakmak zorundadır. Mutasyon, 1905 yasasında devletin her türlü din ve inanç özgürlüğünü güvence altına almasından

---

[770] Jean Duffar, "Fransa'da Laiklik", *Dünyada Din-Devlet İlişkileri, Ülkeler Arası Karşılaştırmalar*, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Yayınları, İstanbul, 2002, s. 53.
[771] Jean Duffar, "Fransa'da Laiklik", *Dünyada Din-Devlet İlişkileri, Ülkeler Arası Karşılaştırmalar*, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Yayınları, İstanbul, 2002, s. 55.

bahsedilirken, bugün gelinen noktada dinlerin özel alana hapsedilmesini ifade etmektedir.[772]

Avrupa'nın pek çok ülkesinde olduğu gibi Fransa'da da, "sonradan gelen" ancak kısa sürede ikinci büyük din haline gelen İslam'a yönelik olarak bazı yeni düzenlemelerin yapılma vaktinin gelmiş olduğu görülmektedir. Fransız devleti, laiklik ilkesi inancında değişiklik yapmadan, tarafsızlığını korumaya devam ederek, diğer tüm inançlara destek vermeyi sağlayan daha esnek bir laiklik anlayışı benimseyebilir. Bir başka ifadeyle, laikliğin daha laik hale getirilerek, bazı dinlerin kamusal alana dönmesine belirli oranda izin verilebilir.[773] Bugün, kamusal alanda sadece Hristiyanlık görünür durumdadır. Fransa'nın, Willaime'in ifade ettiği gibi, "laiko-katolik" olduğu ortadadır.[774]

Laiklik yasasının veya uygulamalarının bu haliyle kalması durumunda, Müslümanların bazı sorunları çözümsüz kalacaktır. Müslüman kültür merkezleri ve camiler yabancı etkisinde kaldığı müddetçe, Müslümanların entegrasyon sorunları devam edecektir.

Chaves vd.'nin çalışmasında, dine müdahale ile dine katılım arasındaki bağlantı, Müslüman azınlıklar için de incelenmiştir. Müslümanların konumları, yaşadıkları Avrupa ülkelerindeki din-devlet ilişkileri ile bağlantılı olmaktadır. Örneğin, devletin dine müdahalesinin düşük olduğu Avustralya, İngiltere, Kanada, Danimarka, Finlandiya, İrlanda, Yeni Zelanda, Norveç ve İsveç gibi ülkelerde, Müslümanlar aynı zamanda orta ve üst sınıflarda yer almaktadır. İş adamı, doktor, öğretmen, mühendis ve bilim adamı olabilen Müslümanlar, ekonomik düzeyleri de yüksek olduğundan, hacca gidebilmektedir. Ancak, Avusturya, Belçika, Fransa, İtalya, Hollanda, İspanya, İsviçre gibi ülkelerde Müslümanlar en alt ekonomik düzeyde yer

---

[772] Bérengère Massignon, "Laïcité et Gestion de la Diversité Religieuse à l'école Publique an France", *Social Compass*, Cilt 47, No. 3, 2000, ss. 353, 354.
[773] Jean-Paul Willaime, "Etat, Éthique et Religion", *Cahiers Internationaux de Sociologie*, No. LXXXVIII, 1990, ss. 189-213'den naklen Bérengère Massignon, "Laïcité et Gestion de la Diversité Religieuse à l'école Publique an France", *Social Compass*, Cilt 47, No. 3, 2000, s. 354.
[774] Jean-Paul Willaime, "Etat, Éthique et Religion", *Cahiers Internationaux de Sociologie*, No. LXXXVIII, 1990, ss. 189-213'den naklen Bérengère Massignon, "Laïcité et Gestion de la Diversité Religieuse à l'école Publique an France", *Social Compass*, Cilt 47, No. 3, 2000, s. 359.

aldıklarından hacca gidememektedir. Bu durum, sadece ekonomik düzeyle değil, devletin dine müdahalesi ile de açıklanmaktadır.[775]

Bir başka önemli nokta, Müslümanların belirsiz sayısı ile ilgilidir. Nüfus sayımlarında dinin sorulmaması nedeniyle gerçek sayının bilinmemesi, sayının 2 ile 8 milyon arasında değiştiğinin ifade edilmesi önemli bir sorundur. Bu durumda, nasıl ve ne tür politika üretileceği sağlıklı bir şekilde tespit edilememektedir.[776]

2005 yılının Mart ayında, Fransa'da İslam'ın geliştirilmesi amacıyla, "İslam Vakfı" kurulmuştur. Vakfın Fransa ve dışından gelen bağışları, cami ve mescitlerin yapımı, onarımı ile imamların eğitimine aktarması öngörülmüştür. Laiklik yasası çerçevesinde Vakıf, devletten para almayacaktır. Ancak, parası *Caisse des Depots* adlı devlet bankasında bulunacak, böylelikle şeffaflık güvence altına alınmış olacaktır. Bu tarihe kadar, yurt içinden ya da dışından gelen paraların nasıl harcandığı devlet tarafından takip edilmemiştir.[777] Bu girişim, İslam'ın kurumsallaşması yönünde bir adım olarak değerlendirilebilir.

Laiklik ile ilgili değişiklikler şüphesiz en fazla Fransa'yı etkileyecektir. Çünkü hiçbir ülke bu konuda Fransa kadar hassas değildir. Fransa'nın laiklik ilkesine yüklediği önem, laikliğin cumhuriyetin temel taşlarından biri olması nedeniyle yüksektir. Bu durum, gerilimlerin kimi zaman gereksiz yere artmasına neden olmaktadır. Örneğin, öğrencilerin türbanla okula gelmesi, ulusal bir mesele olarak algılanmıştır.[778]

Fransa'nın hassasiyetlerinden bir diğeri, İslam'ın görünür olmasıdır. İslam'ın tanınmasının ve kurumsallaşmasının önünde bir engel olan "görünürlük endişesi"nin ortadan kalkmadan, yeni açılımlar getirilmesi kolay olmayacaktır. Fransa ve Almanya'da dindarlığın görünür olmadığını ve asıl vurgunun milliyette olduğunu savunan Kepel, bu ülkelerde cami ve

---

[775] Mark Chaves, Peter J. Schraeder, Mario Sprindys, "State Regulation of Religion and Muslim Religious Vitality in the Industrialized West", *The Journal of Politics*, Cilt 56, No. 4, Kasım 1994, s. 1092 vd.
[776] Jean-François Revel, "L'intégrisme contre la République", *Le Point*, No. 1600, 16 Mayıs 2003, s. 41.
[777] "Official Foundation Created to Finance Islam in France", *AFP*, 21 Mart 2005.
[778] Isabelle Rigoni, "Challenging Notions and Practices: The Muslim Media in Britain and France", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 31, No. 3, Mayıs 2005, s. 564.

mescitlerin az olduğunu belirtmektedir. Ancak İngiltere'deki durum farklıdır. Buradaki cemaatleşme bir kapanmışlık getirmektedir.[779]

Fransa'da Müslüman bir dinî azınlığın tanınmasının, devletin tarafsızlık ilkesine ters düşüp düşmeyeceği sorusu zaman zaman tartışılmaktadır. Birinci cevap, devletin tanıdığı dört dinin zaten mevcut olduğudur. İkinci olarak, Müslümanların azınlık olarak tanınması laiklik ilkesine ters düşmeyeceği gibi, aksine tanınmaması durumu, Fransa'daki farklı dinlerin eşitliği ve temsili sorununun devam etmesi anlamına gelecektir.[780]

Fransa'nın katı laikliği ve kilise-devlet ayrımına dayanan sistemi ile ilgili bazı istisnalar bulunmaktadır. Örneğin Avrupa'da Katolik piskoposları atama yetkisine sahip tek devlet başkanı Fransa'nındır. Paris Cami'nin finansmanı doğrudan devlet tarafından yapılmıştır. Fransa, 1905 yılından önce inşa edilmiş olan kiliselerin tamamının tek sahibidir. Fransız devleti, çoğu Katolik olan din okullarını desteklemektedir. Oysa, 1905 Yasasının ikinci maddesinde "cumhuriyet hiçbir inancı tanımaz, ücretlendirmez ve parasal yönden desteklemez" şeklinde bir ifade bulunmaktadır. Katı ve tartışmasız olduğu iddia edilen laiklik yasasının zaten ihlal edildiği, dolayısıyla değişiklik ve esneklikler için yolun açık olduğu ileri sürülebilir. Nitekim, laiklik ilkesinin birlikte barış içinde yaşama formülü olarak geliştirildiği düşünüldüğünde değişen şartlara göre yeniden düzenlenmesi, amacı itibarıyla bir gerekliliktir.

---

[779] Gilles Kepel, *Cihat. İslamcılığın Yükselişi ve Gerilemesi*, Haldun Bayrı (çev.), Doğan Kitap, İstanbul, Temmuz 2001, s. 226.

[780] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 264.

E. Müslümanlar Entegrasyon ve Asimilasyon Arasında

1. Entegrasyon ve Asimilasyon Kavramları

Göçmenlerle yerli nüfus arasındaki ilişkiler çeşitli kavramlarla kategorilendirilmektedir. *Acculturation* (kültürlenme), *accomodation* (yer açma/yer yapma; öğrenme süreci içinde değişme), *adaptation* (intibak), *adjustment* (ayarlanma, uyum)*, assimilation* (erime), *amalgamation* (birleşme), *fusion* (kaynaşma), *integration* (bütünleşme) en sık adı geçen kavramlardır.[781]

Asimilasyon ve entegrasyon kavramları, zaman zaman yanlış bir şekilde, eş anlamlı olarak ya da birbirinin yerine kullanılmaktadır. İki kavramın çok farklı olduğunun, dolayısıyla farklı politikalar gerektirdiğinin ve farklı sonuçlara sebep olduğunun ortaya konabilmesi için, her iki kavrama da açıklık getirilmesine gerek duyulmuştur.

Entegrasyonun, toplumsal ve kültürel asimilasyon ile azınlık kimliklerinin korunması anlamına da gelen muğlak bir kavram olduğu ileri sürülmektedir.[782] Bütünleşme anlamına gelen entegrasyon, toplumdaki etnik, dinî, dilsel tüm sınırların ortadan kaldırılması, birbirinden farklı grupların birleşmesi şeklinde tanımlanabilir.[783] Goldman'e göre entegrasyon, belli bir alt grubun üyelerinin izolasyon durumundan kurtulması sürecidir. Bu kurtulma, alt grubun daha kapsayıcı olan grubun içine rastgele dağılması ile gerçekleşmektedir.[784]

Entegrasyonun ortak değerler üzerine kurulması ve kültürel homojenliğin sağlanması gerektiği ileri sürülmektedir. Çünkü bu görüşe göre

---

[781] H.J.Heeren, *Transmigratie in Indonesië*, Meppel, Boom, 1967'den naklen Christopher Bagley, "Immigrant Minorities in the Netherlands: Integration and Assimilation", *International Migration Review*, Cilt 5, No. 1, İlkbahar 1971, s. 18.

782 Sarah Collinson, *Europe and International Migration*, Pinter Publishers, Londra, 1993, s. 81.

[783] Deniz Altınbaş Akgül ve Semra Ranâ Sezal, "Almanya'nın Asimilasyonist Politikaları ve Entegrasyon Anlayışı", *Stratejik Analiz*, Ağustos 2002.

[784] Ralph M. Goldman, "The Politics of Political Integration", *The Journal of Negro Education*, Cilt 33, No. 1, Kış 1964, s. 26.

kültürel farklılıkların bulunması, kaçınılmaz olarak bir kültürün egemenliğine sebep olacaktır.[785] Aslında entegrasyon, karşılıklı iletişimin sonucudur. Hiçbir taraf, birbirinden dilini ya da kültürünü bırakmasını talep edemeyeceği gibi, kendi dilini veya kültürünü dayatamaz. Entegrasyonun belki de en önemli özelliği, farklılığa hoşgörü gösterilmesidir.[786] Entegrasyondan bahsedebilmek için, alt grup üyelerinin nüfusun tamamı ile eşit ya da orantılı şans veya fırsata sahip olması gerekmektedir.[787]

Fiziksel, sosyal, psikolojik ve siyasi olmak üzere çeşitli entegrasyon biçimleri mevcuttur. Fiziksel entegrasyon, gettoların ve izole edilmiş gruplara ait özel mahalle ve binaların ortadan kalkmasını ifade eder. Psikolojik entegrasyon, kimlik ile ilgilidir ve entegre olan grubun, kendisini büyük grubun kimliği ile tanımlaması anlamına gelmektedir. Sosyal entegrasyonda, iki grubun birbirleri ile ilişkileri, birbirlerine ait mekanlarda görünmelerinin sorun olmaması gibi konular söz konusudur.[788]

"Siyasi" denilen, devlet, siyasi parti, çıkar ve baskı grupları gibi örgütlü kurumlarla ilgili olandır. Bu genel tanımdan yola çıkıldığında, siyasi entegrasyon, alt grubun üyelerinin izolasyon durumundan çıkarak, yöneten organlar, siyasi partiler ve baskı gruplarının içine yayılmasıdır. Bunun birinci koşulu, genellikle vatandaşlıktır.[789] Entegrasyon ile vatandaşlık arasındaki bağlantı, aşağıda ayrı bir başlık altında ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

Karl W. Deutsch tarafından geliştirilen entegrasyon teorisinin temelinde, yoğunlaşan ilişkilerin, grupların arasında karşılıklı anlayış duygularının gelişmesine neden olacağı düşüncesi vardır. Bu teoriye göre, ortak simgelerin, hatıraların, değerlerin ve normların olması, ortak kimlik duygusu oluşmasına neden olacaktır. Bu şartlar altında entegrasyon, sağlıklı

---

[785] Leo Kuper ve M.G.Smith (der.), *Pluralism in Africa*, Berkeley, 1969, s. 14'ten naklen Arend Lijphart, "Cultural Diversity and Theories of Political Integration", *Canadian Journal of Political Science*, Cilt 4, No. 1, Mart 1971, s. 2.
[786] Grete Brochman, *European Integration and Immigration From Third Countries*, Scandinavian University Pres, Oslo, 1996, s. 113.
[787] Ralph M. Goldman, "The Politics of Political Integration", *The Journal of Negro Education*, Cilt 33, No. 1, Kış 1964, s. 26.
[788] Ralph M. Goldman, "The Politics of Political Integration", *The Journal of Negro Education*, Cilt 33, No. 1, Kış 1964, ss. 26-27.
[789] Ralph M. Goldman, "The Politics of Political Integration", *The Journal of Negro Education*, Cilt 33, No. 1, Kış 1964, ss. 26-27.

bir şekilde kendiliğinden gelişecektir. İletişim Teorisi, 1960'ların sonlarında ağır bir şekilde eleştirilmiştir, çünkü Avrupa ülkeleri arasında artan ilişkilere rağmen karşılıklı anlayış duygularının gelişmediği iddia edilmiştir.[790]

Deutsch'un entegrasyon için ilişkilerin artırılmasını önerdiği teorisinde bir ikilem bulunmaktadır. Öncelikle, kültürel olarak farklı insanların ilişkisi, düşmanlıkları artırabilir. Diğer taraftan, kentleşme, sanayileşme, eğitim, iletişim ve ulaşım gibi alanlarda sağlanan gelişmeler sonucu gerçekleşen modernleşmenin, asimilasyona neden olma ihtimali bulunmaktadır.[791] İletişim ve ulaşımın artması ile azınlıklar kendi farklılıklarının daha çok farkına vararak, "biz" ve "onlar" şeklindeki ayrıma daha fazla gidebilirler. Öte yandan birey, kendisine yabancı olan gruplarla birlikte, paylaştıklarının çok olduğu grupları da tanıma fırsatı bulur.[792]

Entegrasyon, özellikle asimilasyon sürecine göre, azınlıklar için daha olumlu bir sonuçtur. Ancak entegrasyon ya da "içine alma" (*incorporation*) interaktif olmakla birlikte, iki tarafın eşit koşullarda bulunmadığı bir süreçtir. Ev sahibi çoğunluğun asimetrik üstünlüğünün bulunduğu bir güç ilişkisi mevcuttur. Kültürel olarak ele alındığında, ev sahibinin değerlerinin ve geleneklerinin kurumsal destekten faydalandığı görülmektedir. Göçmen azınlık ise, din ve dil başta olmak üzere, kendi içinde kültürel farklılıklar gösterebildiği gibi, kurumsal tanınma ve topluma resmî ya da gayriresmî üyelik açısından daha zayıf konumda kalmaktadır.[793]

Entegrasyonun, göçmen grubun ev sahibi ülke ile farklılıklarının derecesine ve göçmen grubun kültürel ve ekonomik düzeyine bağlı olduğu ileri sürülmektedir.[794] Bir görüşe göre entegrasyonun başarısı, göçmenlerdense ülkeye bağlıdır. Bir başka ifadeyle, entegre olma değil

---

[790] Laura Cram, Desmond Dinan, Neill Nugent, "Reconciling Theory And Practice", *Developments In The European Union*, Laura Cram, Desmond Dinan, Neill Nugent (der.), Macmillan Press, Houndmills, 1999, s. 9.
[791] Walker Connor, "Nation-Building or Nation-Destroying?", *World Politics*, Cilt 24, No. 3, Nisan 1972, s. 322.
[792] Walker Connor, "Nation-Building or Nation-Destroying?", *World Politics*, Cilt 24, No. 3, Nisan 1972, s. 329.
[793] Aristide R. Zolberg ve Long Litt Woon, "Why Islam is like Spanish: Cultural Incorporation in Europe and the United States", *Politics & Society*, Cilt 27, No. 1, Mart 1999, s. 9.
[794] Guido Baglioni, "Trends in the Studies on the Socio-Cultural Integration of Immigrants", *International Migration Digest*, Cilt 1, No. 2, Sonbahar 1964, s. 126.

entegre etme becerisi bulunmaktadır. Aynı millete ait insanların farklı ülkelerde farklı düzeylerde entegre olduğu, başarılı ya da başarısız olabildiği gözlenmiştir. Örneğin, evde konuştukları dil, kendi grubu dışındakilerle evlenme, dinî vecibelerini yerine getirme bakımından Fransa'da en az entegre olmuş olan milletin Türkler olduğu iddia edilmektedir. Öte yandan Almanya'ya bakıldığında en başarılı entegrasyonun Türkler, en başarısız olanın ise İtalyanlar tarafından gerçekleştirildiği ileri sürülmektedir. Bu iddiaya göre, Fransa'daki İtalyanlar neredeyse tamamen asimile olmuşken, Fransa'daki en başarılı entegrasyon Cezayirlilerin[795], İtalya'da ise İranlılarınkidir.[796] Hollanda'da topluma en iyi entegre olan grup Türklerdir.[797] Ancak aynı başarıyı Kuzey Afrikalıların gösterememiş olduğu ileri sürülmektedir.[798] Hollanda'da çok sayıda bulunan din ya da din dışı etnik temelli örgütlenmelerden bir kısmı Türklere aittir. Türklerin şemsiye örgütlenmesi, Hollanda hükümeti ile sürekli işbirliği içinde bulunarak, Türkleri ilgilendiren kararların alınmasında danışmanlık rolü oynamaktadır. Faslıların örgütlenmeleri ise sorunlu görünmektedir, çünkü onlar hükümetin politika yapma sürecine katılmayı reddetmiştir.[799]

Zaman konusunda, entegrasyonun asgari düzeyde sağlanması için beş yıl gerektiği ileri sürülmektedir. Ancak gerçek anlamda entegrasyondan bahsedebilmek için yıllar değil kuşaklar söz konusudur.[800]

Bir grubun entegre olup olmadığına nasıl karar verildiği önemlidir. Baglioni, şöyle bir liste sunmaktadır: 1) Ekonomik davranış: harcama ve biriktirme, kadınların çalışması, sendikalara üyelik, vb. 2) Sosyal davranış: siyasi yaşam, klüplere gitme, yerli halkla arkadaşlık ilişkileri, sosyal

---

[795] Nadia Khouri-Dagher, "Women Bring Islam up to Date", *UNESCO Sources*, No. 121, Mart 2000, s. 15-16.
[796] Demetrios G. Papademetriou ve Kimberly A. Hamilton, *Converging Paths to Restriction: French, Italian, and British Responses to Immigration,* Carnegie Endowment for International Peace, Washington, 1996, s. 51.
[797] Brian Murphy, "Europe's Interplay with Islam at Crossroad", *AP*, 7 Kasım 2004.
[798] Brian Murphy, "Europeans Face Tough Choices on Islam", *AP*, 6 Kasım 2004.
[799] W. A. R. Shadid ve P. S. Van Koningsveld, "Islam in the Netherlands: Constitutional Law and Islamic Organizations", *Journal of Muslim Minority Affairs*, Cilt 16, No. 1, Ocak 1996, ss. 111-119.
[800] Guido Baglioni, "Trends in the Studies on the Socio-Cultural Integration of Immigrants", *International Migration Digest*, Cilt 1, No. 2, Sonbahar 1964, s. 127.

hareketlilik, yerli halka evlilikler, vb. 3) Psikolojik açıdan: göçmenlerle yerli halk arasında düşmanlık olup olmaması, 4) Kültürel açıdan: dili öğrenmek, okuma alışkanlığı, gazeteler, dinî ibadet biçimi, boş zamanlarını değerlendirme şekli vb.[801]

Asimilasyon, entegrasyondan daha fazla tartışılan bir kavramdır. 20. yüzyılın başında göçmenlerin entegre edilmesi sorunu ile karşı karşıya kalan Avrupa, bu meseleye, asimilasyona zorlamak, inkar etmek, etnik temizlik ve soykırım gibi farklı yöntemlerle yaklaşmıştır.[802]

Asimilasyon, dışarıdan gelen birisinin, göçmenin ya da talî konumdaki bir grubun, egemen olan toplumla ayırt edilemez derecede bütünleşme sürecini ifade eder. Talî konumdakilerin, egemen grubun kültürünü fiilen kabul ederek içselleştirmesi söz konusudur.[803] Göçmenlerin özgün gelenek ve uygulamalarını terk ederek, davranışlarını, çoğunluğun değer ve normlarına uydurmasını ifade eder.[804] Güçlü bir toplumun ya da kültürün, zayıf bir toplumu ya da kültürü etkisi altına alarak, kendisine benzetmesi, eritmesidir.[805] Kişi ve grupların, diğer kişi ve grupların deneyim ve tarihlerini paylaşarak onların tavırlarını, duygularını ve hatıralarını edinip, onlarla ortak bir yaşam kültüründe birleşmesidir. [806] Azınlık konumunda bulunan etnik ve ırksal grupların, hakim olan sosyo-kültürel sistem içinde emilmesi, böylece kendilerine özgü kültürel ve fiziksel kimliklerini kaybetmesi ile sonuçlanan bir süreçtir.[807]

Daha farklı tanımlar da mevcuttur. Asimilasyon, iki grubun kültürünün karışarak tek kültür haline gelmesini ifade eden kültürel

---

[801] Guido Baglioni, "Trends in the Studies on the Socio-Cultural Integration of Immigrants", *International Migration Digest*, Cilt 1, No. 2, Sonbahar 1964, s. 127.
[802] Aristide R. Zolberg ve Long Litt Woon, "Why Islam is like Spanish: Cultural Incorporation in Europe and the United States", *Politics & Society*, Cilt 27, No. 1, Mart 1999, s. 11.
[803] Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, Osman Akınhay ve Derya Kömürcü (çev.), Bilim ve Sanat, Ankara, 1999, s. 42.
[804] Anthony Giddens, *Sosyoloji*, Hüseyin Özel ve Cemal Güzel (yayına hazırlayan), Ayraç, Ankara, 2000, s. 250.
[805] Hüseyin Bal, *Kent Sosyolojisi*, Turhan, Ankara, 1999, s. 302.
[806] Samuel Koenig, *Sosyoloji Toplum Bilimine Giriş*, S.Sucu ve O.Aykaç (çev.), Ütopya, İstanbul, 2000, s. 280.
[807] Michael P. Soroka ve George J. Bryjak, *Social Problems A World at Risk*, Allyn and Bacon,Boston vd., 1995, s. 203.

birleşme/kaynaşma olarak da tanımlanmaktadır.[808] Bu tanımda, azınlık kültürü, çoğunluk kültürünü bir şekilde etkileyerek ortadan kaybolmaktadır. Asimilasyon karşılıklı etkileşim sürecidir. Asimile edici bir bünyede hem birleşmeyi hem de dönüşüm sürecini belirtir. Bir kültürün diğeriyle işbirliği ve diğeri tarafından emilmesidir.[809] Hâkim grup ile azınlık grubun aynı toplum içinde bütünleşmesi şeklinde tanımlanmakla birlikte, genellikle çoğunluğun sosyal ve kültürel sistemine uyum sağlayan, azınlık grubudur.[810]

Göçmenler kuşaklar boyu baskıyla karşılaşmış böylece asimile olmuştur.[811] Asimilasyon sürecinin sonunda azınlık grupları toplumun içine öylesine karışır ki, ortadan kaybolurlar.[812] Çünkü, sürecin tamamlanması, tam anlamıyla bir uyum ve benzeme ile gerçekleşir.[813]

Asimilasyonda, dışlama söz konusu değildir. Aksine, farklı olanlar da, sivil toplumun içine girmelidir. Ancak, çekirdek grubun özellikleri evrensel kabul edilmektedir. Özel alanlarında farklılık gösteren gruplar, evrensel kabul edilen özellikleri benimseyerek diğer alanlara dahil olabilirler.[814] Asimilasyon, *pariyalar'*ı (toplumdan dışlanmış, soyutlanmış) *parvönü*ler'e (sonradan kabul görmüş) dönüştürmektedir.[815]

Asimilasyon, tarihî süreçte, ilk verilen en olağan tepki olarak kabul edilmektedir. Asimilasyoncu dahil etme sürecinde, "yabancı" ve "farklı" olanı tanımlayan özellikler değişmemektedir. Yabancı ve farklı olan, dolayısıyla dışarıda bırakılmış grup üyelerinin, bu özelliklerini kamusal alana taşımamak

---

[808] Paul B. Horton ve Chester L. Hunt, *Sociology*, 6. baskı, McGraw-Hill, Auckland vd., 1984, s. 391.
[809] Samuel Koenig, *Sosyoloji Toplum Bilimine Giriş*, S.Sucu ve O.Aykaç (çev.), Ütopya, İstanbul, 2000, s. 280.
[810] David Knox, *Living Sociology*, West Publishing Company, St. Paul vd, 1990, s. 251.
[811] Anthony Giddens, *Sosyoloji*, Hüseyin Özel ve Cemal Güzel (yayına hazırlayan), Ayraç, Ankara, 2000, s. 250.
[812] Grete Brochman, *European Integration and Immigration From Third Countries*, Scandinavian University Pres, Oslo, 1996, s. 112.
[813] Guido Baglioni, "Trends in the Studies on the Socio-Cultural Integration of Immigrants", *International Migration Digest*, Cilt 1, No. 2, Sonbahar 1964, s. 125.
[814] Jeffrey C. Alexander, "Theorizing the 'Modes of Incorporation': Assimilation, Hyphenation, and Multiculturalism as Varieties of Civil Participation", *Sociological Theory*, Cilt 19, No. 3, Kasım 2001, s. 244.
[815] S. Sayyid, "Avrupa'nın Suskunluğu/Müslümanların Sesi", *Avrupa ve Amerika Müslümanları*, Shireen Hunter ve Huma Malik (der.), Can Demirkan, Deniz Öktem, Ercüment Asil, Asma Mermer (çev.), Gelenek, İstanbul, Temmuz 2003, s. 104.

kaydıyla, "farklı" ve "yabancı" olmaktan çıkarak, "normal" ve "bizden biri" haline gelmesi mümkündür.[816] Asimilasyon, ilk kuşak göçmenler açısından normal karşılanmakla beraber, sonraları anti-demokratik bir uygulama ve bir tabu haline gelmiştir. Bunun sebebi, asimilasyonun "köken kültürün tam anlamıyla yok edilmesi" şeklinde tanımlanmasıdır. Bu süreçte kişiler, kendi kültürlerini terkederek başka bir kültürü benimser.[817] Kültürel soykırım şeklinde de tanımlanmaktadır.[818] Asimilasyon, göçmenlerin kültürel kimliklerinin kabul edilmemesi anlamına geldiğinden kültürel çoğulculuk ilkesiyle çatışır.[819] Bir etnik grubun tanınmaması ile asimilasyon aynı kavramlar olmasa da, aslında aynı sonuca çıkmaktadır.[820]

Bir başka tartışma konusu, asimilasyon sürecinin nasıl gerçekleşeceği ya da gerçekleştirileceğidir. Bir grup, asimilasyonun kaçınılmaz, doğal bir süreç olduğunu ileri sürer. Farklı olan gruplar, toplum yapısı içinde fırsat eşitliği elde ettiği zaman, ortak bir kültür paylaşmaya başlarlar. Böylece, kendi eski kültürel özellikleri, yerini yeni davranış kalıplarına bırakır. Bu süreç bir kez başlayınca, asimilasyon kaçınılmazdır. İletişim ve işbirliği gibi toplumsal güçlerin etkisi ile, düşük düzeyli bir yaşamdan gelen göçmenler eski yaşam tarzlarını bırakır ve genelin içinde erirler. Bu, yaşanılan mahalle ve çalışılan iş şeklinde kazanımlarla kuşaklar boyu devam eden bir süreçtir.[821] Asimilasyonun doğal ve müdahalesiz bir süreç olduğunu savunanlara göre, ikincil gruptakiler tamamıyla bilinçsiz bir şekilde kendi kültüründen vazgeçerek, diğer kültürü benimser. Asimilasyon,

---

[816] Jeffrey C. Alexander, "Theorizing the 'Modes of Incorporation': Assimilation, Hyphenation, and Multiculturalism as Varieties of Civil Participation", *Sociological Theory*, Cilt 19, No. 3, Kasım 2001, s. 244.
[817] Samuel Koenig, *Sosyoloji Toplum Bilimine Giriş*, S.Sucu ve O.Aykaç (çev.), Ütopya, İstanbul, 2000, s. 280.
[818] S. Sayyid, "Avrupa'nın Suskunluğu/Müslümanların Sesi", *Avrupa ve Amerika Müslümanları*, Shireen Hunter ve Huma Malik (der.), Can Demirkan, Deniz Öktem, Ercüment Asil, Asma Mermer (çev.), Gelenek, İstanbul, Temmuz 2003, s. 102.
[819] Bassam Tibi, "Euro-Islam: The Quest of Islamic Migrants and of Turkey to Become European in a Secular Europe", *Turkish Policy Quarterly*, Cilt 3, No. 1, İlkbahar 2004.
[820] John Coakley, "The Resolution of Ethnic Conflict: Towards a Typology", *International Political Science Review*, Cilt 13, No. 4, Ekim 1992, s. 349.
[821] Min Zhou, "Segmented Assimilation: Issues, Controversies, and Recent Research on the New Second Generation", *International Migration Review*, Special Issue: Immigrant Adaptation and Native-Born Responses in the Making of Americans, Cilt 31, No. 4, Kış 1997, s. 976.

bir uyum/entegrasyon süreci olmakla beraber, daha yavaş ve tedrici bir şekilde gerçekleşir. Entegrasyon sürecinde grup, değiştiğinin farkındadır.[822] Asimilasyon için "çorba kasesi", entegrasyon ya da çoğulculuk için "salata kasesi" tanımı da kullanılmaktadır.[823]

Asimilasyonun, otomatik bir süreç olmadığını düşünenlere göre ise, çoğunluğun da çabası gerekmektedir. Azınlıkları, kendi içine kabul etmeleri şarttır.[824] Bir gruba göre asimilasyon, egemen kültürün değerler sisteminin zorla ve bilinçli olarak benimsetilmesidir.[825] Zorlama olmaksızın gerçekleşen asimilasyon, kültürel farklılıkların ortadan kalkmasını ifade eder. İskoçya, Galler ve İrlanda'da yerel dillerin giderek kaybolması örnek olarak gösterilmektedir. Bu sürecin bir başka türünde, Coakley'e göre, ikincil gruplar egemen topluluğa entegre olmaya çabalamaktadır. Çünkü toplum, bu grupları resmen ya da fiilî olarak dışlamaktadır. ABD'deki siyahlar, Güney Afrika'da beyaz olmayanlar ve Batı toplumlarındaki göçmen azınlıklar bu grupta yer almaktadır.[826]

1920'li yıllarda, sosyolojist Robert Park, ırksal ve kültürel asimilasyonu bir "döngü" veya "kozmik süreç" olarak açıklamıştır. Temas kurma ile başlayan süreç, gruplar arası rekabetle, arkasından alt grubun kültürlenmesiyle (*acculturation*) ve asimilasyonla sona erer. Park'a göre asimilasyon, geri dönüşü olmayan, evrensel bir süreçtir.[827]

Asimilasyonu kolaylaştıran etkenler arasında hoşgörü, ekonomik fırsat eşitliği, egemen grubun azınlığa sempatik davranması, egemen kültürün açıklığı, egemen kültür ile azınlık kültür arasındaki benzerlik ve karşılıklı evlilik gösterilmektedir. Asimilasyonu engelleyen etmenler olarak,

---

[822] Samuel Koenig, *Sosyoloji Toplum Bilimine Giriş*, S.Sucu ve O.Aykaç (çev.), Ütopya, İstanbul, 2000, s. 283.
[823] Michael Werner, "Liberalism, Pluralism, and Multiculturalism in the Twenty-first Century", *Multiculturalism Humanist Perspectives*, Robert B. Tapp (der.), Prometheus Books, New York, 2000, s. 89.
[824] Michael P. Soroka ve George J. Bryjak, *Social Problems A World at Risk*, Allyn and Bacon, Boston vd., 1995, s. 203.
[825] Hüseyin Bal, *Kent Sosyolojisi*, Turhan, Ankara, 1999, s. 302.
[826] John Coakley, "The Resolution of Ethnic Conflict: Towards a Typology", *International Political Science Review*, Cilt 13, No. 4, Ekim 1992, s. 349.
[827] Frank R. Scarpitti, Margaret L. Andersen, Laura L. O'Toole, *Social Problems*, 3. baskı, Longman, New York vd., 1997, s. 195.

izolasyon, egemen grubun kendini üstün görmesi, iki grup arasındaki kültürel ve ırkî farkın aşırılığı, azınlığın çoğunluk grubu tarafından katledilmesi sayılmaktadır.[828] Asimilasyon için ne kadar zaman gerektiğini göçmenlerin kültürel ve ırksal özelliklerine bağlayan Warner ve Srole, Güney Avrupalıların orta seviyede, Hispaniklerin yavaş, Asyalıların ise çok yavaş asimile olduğunu savunmaktadır.[829] Heisler, konuya daha farklı bir boyut getirerek, asimilasyonun bireysel düzeyde gerçekleşebileceğini, grup asimilasyonunun ise tarihsel bir olgu olduğunu savunmaktadır.[830]

Asimilasyonun çeşitleri, veya başka bir ifadeyle çeşitli düzeyleri bulunmaktadır. Yapısal asimilasyon *(structural assimilation)* azınlık grubu üyelerinin toplum içinde hakim grubun kurumlarında ve resmî olmayan gruplarında giderek daha fazla yer alması anlamına gelmektedir.[831] Yapısal asimilasyonun entegrasyon olduğunu ileri süren Kendall, alt gruptakilerin hakim gruptakilerle günlük, sosyal etkileşimleri sonucu toplumda kabul görmesi ile gerçekleştiğini savunur. Bu süreç, okulda ve iş yaşamında başlayarak, yakın arkadaşlıklar ve evlilikle devam eder.[832] Biyolojik asimilasyon ya da diğer ifadeyle birleşme (*amalgamation*) farklı gruptakilerin birbirleriyle evlenmesi sonucu gerçekleşir.[833] Evlilik yoluyla, grupların fiziksel olarak karışmasını ifade eder.[834] Psikolojik asimilasyon, azınlık gruptaki kişinin, kendisini hakim grubun bir üyesiymiş gibi görmeye başlamasını ifade eder. Bu durumda, çoğunluktakilerin de kendi aralarına bu kişiyi kabul etmesi gerekmektedir.[835] Kültürel asimilasyon, kültürlenme (*acculturation*) ile eş

---

[828] Samuel Koenig, *Sosyoloji Toplum Bilimine Giriş*, S.Sucu ve O.Aykaç (çev.), Ütopya, İstanbul, 2000, s. 285.
[829] L. Warner ve L. Srole, *The Social Systems of American Ethnic Groups*, Yale University Press, New Haven, 1945'ten naklen Barbara Schmitter Heisler, "The Future of Immigrant Incorporation: Which Models? Which Concepts?", *International Migration Review*, Special Issue: The New Europe and International Migration, Cilt 26, No.2, Yaz 1992, s. 626.
[830] Barbara Schmitter Heisler, "The Future of Immigrant Incorporation: Which Models? Which Concepts?", *International Migration Review*, Special Issue: The New Europe and International
Migration, Cilt 26, No.2, Yaz 1992, s. 631.
[831] David Knox, *Living Sociology*, West Publishing Company, St. Paul vd, 1990, s. 251.
[832] Diana Kendall, *Sociology in Our Times*, 2. baskı, Wadsworth, Belmont vd. 1999, s. 263.
[833] Diana Kendall, *Sociology in Our Times*, 2. baskı, Wadsworth, Belmont vd. 1999, s. 263.
[834] David Knox, *Living Sociology*, West Publishing Company, St. Paul vd, 1990, s. 251.
[835] David Knox, *Living Sociology*, West Publishing Company, St. Paul vd, 1990, s. 251.

anlamlı olarak kullanılmaktadır.[836] Bir etnik grubun, hakim grubun dil, giyim, değerler, din ve yemek tercihleri gibi özellikleri benimsemesi ile gerçekleşir.[837] "Kültürel kaynaşma" da denilen bu süreç, asimilasyonun ilk adımı olarak kabul edilir. Bir diğeriyle temasa geçen grubun, ondan belirli kültürel unsurları alıp, kendi kültürüyle birleştirmesi sonucu ortaya çıkar. Burada grupların hiçbiri pasif değildir. Baskın olan grup da, zayıf olandan birtakım öğeler alır.[838]

Asimilasyon kavramı, literatürde en çok ABD örneği ile yer bulur. Bir grubun toplumun geneline entegre edilmesi ya da dahil edilmesi olan asimilasyonun amacı, homojen toplum yaratmaktır. Kammeyer, ABD'deki asimilasyonun iki şekilde gerçekleşmekte olduğunu ileri sürer: Uyum (*Anglo-conformity*) ve eritme potası (*melting pot*).[839] Uyum sürecinde etnik azınlıklar kendi kültürlerini tamamen bırakıp hakim kültürü benimser. Süreç, şu şekilde formüle edilebilir: A+B+C=A. A hakim kültürü ifade eder. Azınlıklar, toplumda belirli konumlara gelmek, itibar kazanmak istiyorsa, hakim grubun değerlerini ve yaşam tarzını benimsemek durumundadır. Uyumun amacı sadece homojen toplum yaratmak değil, aynı zamanda hakim kültürü pekiştirmektir. Çünkü, azınlıkların kültürleri aşağı görülür, küçümsenir.[840]

Eritme potasında amaç, etnik farklılıklar bulunmayan bir toplum yaratmaktır. Uyumdan daha hoşgörülü olan eritme potası modelinde etnik farklılıklar, yeni bir toplumun ve yeni bir halkın yaratılması ile ortadan kaybolur. Sentezle oluşan yeni toplum, kendisini oluşturan kültürlerden farklı, kendine özgü özelliklere sahiptir. A+B+C=D şeklinde formülleştirilmektedir.[841]

---

[836] Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, Osman Akınhay ve Derya Kömürcü (çev.), Bilim ve Sanat, Ankara, 1999, s. 42; Kenneth C. W. Kammeyer, George Ritzer, Norman R. Yetman, *Sociology Experiencing Changing Societies*, 5. baskı, Allyn and Bacon, Boston vd, 1992, s. 323.

[837] Diana Kendall, *Sociology in Our Times*, Second Edition, Wadsworth, Belmont vd. 1999, s. 263.

[838] Samuel Koenig, *Sosyoloji Toplum Bilimine Giriş*, S.Sucu ve O.Aykaç (çev.), Ütopya, İstanbul, 2000, s. 281.

[839] Kenneth C. W. Kammeyer, George Ritzer, Norman R. Yetman, *Sociology Experiencing Changing Societies*, 5. baskı, Allyn and Bacon, Boston vd, 1992, s. 321.

[840] Kenneth C. W. Kammeyer, George Ritzer, Norman R. Yetman, *Sociology Experiencing Changing Societies*, 5. baskı, Allyn and Bacon, Boston vd, 1992, s. 322.

[841] Kenneth C. W. Kammeyer, George Ritzer, Norman R. Yetman, *Sociology Experiencing Changing Societies*, 5. baskı, Allyn and Bacon, Boston vd, 1992, s. 323.

Kimilerine göre "yabancı olma niteliğinin yok olması" sonucunu veren[842] asimilasyonun, 1920'lerin ABD'sindeki eritme potası ile eş anlamlı kullanıldığı ileri sürülmektedir.[843] Eritme potası, göçmenlerin kültürleri ile hakim kültürün, evrim geçiren kültür kalıpları yaratacak biçimde karışmasını ifade eder.[844]

Bir ülkede göçmenlerin uyumunu ve asimilasyon düzeylerini gösteren başlıca üç belirti olduğu ileri sürülmektedir: 1) kurumsal entegrasyon 2) kültürleşme (*acculturation*) 3) kişisel uyum sağlama ve göçmenlerin entegrasyonu. Kurumsal entegrasyon, göçmenlerin aile, ekonomik, siyasi, dinî gibi temel kurumsal alanların içine yayılmasını ifade eder. Kültürleşme sürecinde, göçmenin yeni ülkesinin normlarını ve âdetlerini benimsemesi söz konusudur. Kişisel uyumda ise, kişisel entegrasyonun derecesi önemlidir. Bu da, göçmenin zorluklarla başa çıkabilme başarısını içermektedir. Kurumsal entegrasyonun başarısı en önemli olandır. Bir topluluğun, tam anlamıyla toplumun içine çekildiği, nüfusun geri kalanından farklı olduğunu gösterecek ya da kendi farklı kimliğini ortaya çıkaracak herhangi bir simge taşımaması ile anlaşılır. Bu noktada farklı şekillerde gerilimler ortaya çıkabilir. Örneğin, göçmenin toplumun yapısı ile kendi kültürünün uyumsuzluğu veya toplumun çeşitli düzeylerde ayrımcılık yapması, göçmenin yeni ülkesine yönelik düşmanca duygular ve olumsuz tutumlar beslemesine neden olabilir. Bu tür gerilimler, asimilasyon konusunda belirleyici derecede önemli olmaktadır.[845]

Olumsuz içeriği ağır basmakla beraber, asimilasyonu işlevsel bulanlar da vardır. Bu sürecin, gruplar arasındaki farklılıkları asgariye

---

[842] Jacqueline Costa-Lazcoux, De l'Immigré au Citoyen, La Documentation Française, Paris, 1989, s. 10'dan naklen Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 47.

[843] Philip Gleason, "Pluralism and Assimilation: A Conceptual History", *Linguistic Minorities: Policies and Pluralism,* J. Edwards (der.), Academic Press, 1984, ss. 221-257'den naklen Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 47.

[844] Anthony Giddens, *Sosyoloji*, Hüseyin Özel ve Cemal Güzel (yayına hazırlayan), Ayraç, Ankara, 2000, s. 251.

[845] S. N. Eisenstadt, "Analysis of Patterns of Immigration and Absorption of Immigrants", *Population Studies*, Cilt 7, No. 2, Kasım 1953, ss. 167-168.

indirerek toplumun istikrarını sağladığı ileri sürülmektedir. Bu görüşe göre, aksi takdirde, toplumda düşmanlıklar ve şiddet yaşanacaktır.[846]

Avrupa çıkışlı liberalizm ve demokrasi ilkelerinin içinde dahi asimilasyona yer bulunmakta; hatta asimilasyon gerekli görülmektedir. Örneğin J.S.Mill, "farklı milliyetlerden oluşan bir ülkede özgür kurumlar olanaksızdır" şeklinde bir düşünceye sahiptir. Carl Schmitt ise demokrasinin, önce homojenliğe, ikinci olarak da gerekirse, farklılığın saf dışı bırakılması ve yok edilmesi ön koşuluna bağlı olduğunu iddia etmiştir. Ayrıca, "bir demokrasi siyasal iktidarını, homojenliği tehdit eden yabancı ve eşit olmayan bir şeyi reddedip uzakta tutmasıyla gösterir" demiştir.[847] Bireylerden oluşan toplumda uyumun sağlanması, bunun için de farklı olanın toplumdan atılması gerekmektedir.[848] Demokratik bir toplumun aynı idealleri paylaşması esastır. Bu, ancak taraflar birbirini anladığında, ortak evrensel söyleme sahip olup, aynı dünyada yaşadığını kavradığında mümkün olur.[849] Dolayısıyla, asimilasyon çoğu zaman siyasi istikrar için gerekli görülmüştür.[850]

Azınlığın karşısında, entegrasyon, izolasyon, direnme gibi seçeneklerden bir diğeri, çoğunluğa asimile olmaktır. Bu durumda genellikle grup üyeleri bulundukları ülkede hayatlarını daha rahat idame ettirebilmektedir. Ancak kimi ülkelerde asimile olsun olmasın, bazı gruplar dışlanmakta, toplumla hiçbir şekilde entegre olamamaktadır. Bu durumun en uç örneklerinden biri Almanya'da yaşanmıştır. Asimile olmamayı, kültür ve geleneklerini korumayı tercih eden gruplara örnek olarak Yahudiler gösterilebilir. Yahudiler tarih boyunca bulundukları coğrafyalarda güçlü Yahudi kimliklerine bağlı kalmış, yeme ve giyim âdetlerine kadar yaşamlarını birer Yahudi olarak sürdürmüşlerdir. Tüm bunların sonucunda da yine tarih

---

[846] Diana Kendall, *Sociology in Our Times*, 2. baskı, Wadsworth, Belmont vd. 1999, s. 263.
[847] A.Ryan, *J.S.Mill*, 1974'ten; S. Sierpowski, "Minorities in the System of the League of Nations", P. Smith (der.), *Ethnic Groups in International Relations*, New York, 1991, s. 27'den naklen Mark Mazower, *Karanlık Kıta Avrupa'nın 20. Yüzyılı*, Mehmet Moralı (çev.), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 64.
[848] Robert I. Moore, *La Persecution Sa Formation en Europe X.-XIII. Siècle*, Catherine Malamoud (çev.), Les Belles Lettres, Paris, 1991, s. 135.
[849] Samuel Koenig, *Sosyoloji Toplum Bilimine Giriş*, S.Sucu ve O.Aykaç (çev.), Ütopya, İstanbul, 2000, s. 286.
[850] Will Kymlicka, "Multicultural Citizenship", *The New Social Theory Reader*, Steven Seidman ve Jeffrey C. Alexander, Routledge, Londra ve New York, 2001, s. 214.

boyunca çeşitli zulüm ve engellemelerle karşı karşıya kalmışlardır. 1930'lu ve 1940'lı yıllarda Almanya'daki Nazi yönetimi Yahudilerin yok edilmesine yönelik programlar hazırlamıştı. Halbuki bu Yahudilerin büyük kısmı Alman toplumu içinde asimile olmuştu. Kendilerini Alman hissetmekteydiler ve Nazi yönetiminin politikalarının sadece asimile olmamış Yahudilere yönelik olacağını düşünmekteydiler.[851] Ancak tarih bize yanıldıklarını göstermiştir.

Asimilasyon daha önce gerçekleştiği gibi bugün de mevcuttur. ABD'ye Doğu ve Güney Avrupa'dan gelen ve çoğunlukla Katolik olan göçmenler, geldikleri dönemde asimile edilemez olarak görülmüştür. Ancak daha sonra, Protestan Anglo-Saksonlar'dan ayırt edilemez hale gelmişlerdir.[852]

Asimilasyon, her ne kadar sürekli birlikte anılsa da, sadece ABD'ye özgü değildir. Örneğin Eugen Weber'in, "Üçüncü Cumhuriyet, köylüleri Fransız yapmıştır" şeklindeki yorumu, asimilasyon örneği olarak gösterilmektedir. Köylülerin yaşam tarzının, özellikle Paris eliti tarafından küçük görülmesi, kırsal kesimin kendini değiştirmesine neden olmuştur. Köylü Fransızlar, Parisli Fransızların yaşam tarzı, dil, din ve düşünce biçimlerini benimseyerek, yeni bir statü ile toplumsal saygınlık kazanmış ve Fransa'nın bütününe entegre olmuştur.[853] Diğer taraftan, II. Dünya Savaşı öncesinde gelen İtalyanlar ve Polonyalılar asimile olarak Fransızlaşmıştır. Ancak daha sonra ülkeye gelen Portekizliler ve Kuzey Afrikalılar asimile olmamış, kendi güçlü kimliklerini korumuştur. Asimilasyonculara göre, bu iş sadece bir zaman meselesidir. Ancak özellikle sol görüşlü Fransız akademisyenler, ırkçılık, hoşgörüsüzlük ve sömürge geçmişini sorumlu tutmaktadır.[854]

---

[851] *Encyclopedia of Nationalism*, Cilt 2, Londra, Academic Press, 2001, s. 29.
[852] Barbara Schmitter Heisler, "The Future of Immigrant Incorporation: Which Models? Which Concepts?", *International Migration Review*, Special Issue: The New Europe and International
Migration, Cilt 26, No.2, Yaz 1992, ss. 629-630.
[853] Jeffrey C. Alexander, "Theorizing the 'Modes of Incorporation': Assimilation, Hyphenation, and Multiculturalism as Varieties of Civil Participation", *Sociological Theory*, Cilt 19, No. 3, Kasım 2001, s. 244.
[854] Barbara Schmitter Heisler, "The Future of Immigrant Incorporation: Which Models? Which Concepts?", *International Migration Review*, Special Issue: The New Europe and International
Migration, Cilt 26, No.2, Yaz 1992, s. 630.

Entegrasyon ve asimilasyon kavramları; toplumlara, kültürlere, dönemlere ve kişilere göre de değişiklik göstermektedir. Alman Şansölyesi Helmut Kohl, 1982 yılında entegrasyonu "yurttaşlık hakkına sahip olmadan ve çatışmasız bir biçimde Alman toplumunun içine yerleşme olgusu" olarak tanımlamıştır. Kastoryano, Kohl'ün "göçmenlerin Alman ulusunun bir parçası olmayı düşünmemeleri gerektiğini" ima ettiğini belirtmektedir. Entegrasyon, burada vatandaşlığa geçmeyi kapsamamakta, "içinde yer alma"yı ifade etmektedir.[855] Almanya'da "vatandaşlık" geleneği bulunmadığından, Alman pasaportu aslında bir kağıt parçasından öteye gitmemekte; bir başka ifadeyle entegrasyon anlamına gelmemektedir.[856] Almanya'da *gastarbeiter ideolojisi* denilen, göçmenlerin "geçici" olduğu düşüncesi, onların entegrasyonuna ve vatandaş olarak kabul edilmelerine engel olmuştur.[857]

Fransa'da entegrasyon kavramı, genellikle sadece Müslümanlar için kullanılmaktadır.[858] "Asimilasyon" ya da "eklenme" *(insertion)* gibi tabu sayılan kelimelerin yanında entegrasyon kavramı, daha fazla tercih edilmektedir. Kendisini üniversalist ve eşitlikçi bir ulus-devlet olarak algılayan ve cumhuriyetçi bireysellik üzerine kurulu Fransa, vatandaşlığı seçenlerin asimilasyonunu bir doktrin olarak benimsemektedir.[859] Entegrasyon kelimesi, Fransa'da büyük çoğunluk için kültürel asimilasyonla eş anlamdadır. Çünkü gerçek entegrasyonda, göçmen artık görünmez olur.[860] Fransa'da

---

[855] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 51.
[856] Bassam Tibi, "Euro-Islam: The Quest of Islamic Migrants and of Turkey to Become European in a Secular Europe", *Turkish Policy Quarterly*, Cilt 3, No. 1, İlkbahar 2004.
[857] John Rex, "Conclusion: The Place of Ethnic Mobilisation in West European Democracies", *Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe*, John Rex ve Beatrice Drury (der.), Avebury, Aldershot, 1994, s. 156.
[858] Catherine Wihtol de Wenden, "Muslims in France", *Muslims in the Magrin Political Responses to the Presence of Islam in Western Europe*, W.A.R. Shadid ve P.S. Van Koningsveld (der.), Kok Pharos Publishing House, Kampen, 1996, s. 64.
[859] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 18.
[860] Véronique de Rudder, Isabelle Taboada ve François Vourc'h, "Immigrant Participation and Mobilisation and Integration Strategies in France: A Typology", Kenneth Hylton (çev.), *Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe*, John Rex ve Beatrice Drury (der.), Avebury, Aldershot, 1994, s. 116.

entegrasyon, asimilasyon sözcüğünün yerine geçmiştir.[861] Entegrasyon kelimesinin bu ülkede kurumsallaşması 1989 yılına rastlamaktadır.[862]

Fransa'daki devlet, ulus ve vatandaşlık ilişkisini düşündüğümüzde asimilasyonun önemi daha fazla anlaşılmaktadır. Fransa'da ya Fransız vatandaşı vardır ya da yabancı vardır. Bunun dışında yer alan göçmenlerden, Fransız kimliğini benimseyerek asimile olmaları beklenir. Çünkü onlar artık yabancı değildir.[863] Yabancı *(étranger)* Fransız vatandaşı olmayan herkesdir. Göçmen *(immigré)* ise Fransa dışında doğan herhangi başka bir milletten olan kişiye denir. Bir diğer grup, evlilik ya da doğum yoluyla sonradan vatandaşlık elde eden yabancı asıllılardır. Göçmen olarak yerleşip sonradan Fransız vatandaşlığına geçenlerin sayısının artması nedeniyle "göçmen asıllı nüfus" *(populations d'origine immigrée)* ifadesi bu son grup için kullanılabilir.[864]

İngiltere'de entegrasyon genel olarak, "toplumun doğal bir parçasıymışçasına yaşarken, özel alanda farklılıkların korunabilmesi ve yukarıdan bu alana herhangi bir müdahale olmaması" anlamına gelmektedir. İngiltere'de, entegre olmuş birinin toplumun diğer fertlerinden ayrılamayacağı, hiçbir alanda herhangi bir farklılık olmayacağı düşünülmektedir. Bu bakımdan İngiliz terminolojisinde entegrasyon kavramı muhafazakârlar tarafından tercih edilmektedir.[865]

---

[861] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 125.
[862] Catherine Wihtol de Wenden, "Changes in the Franco-Maghrebian Association Movement", *Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe*, John Rex ve Beatrice Drury (der.), Avebury, Aldershot, 1994, s. 106.
[863] Donald Horowitz, "Immigration and Group Relations in France and America", *Immigrants in Two Democracies: French and American Experience*, D. Horowitz ve G. Noiriel (der.), New York University Press, New York, 1992'den naklen Demetrios G. Papademetriou ve Kimberly A. Hamilton, *Converging Paths to Restriction: French, Italian, and British Responses to Immigration*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, 1996, s. 22.
[864] Demetrios G. Papademetriou ve Kimberly A. Hamilton, *Converging Paths to Restriction: French, Italian, and British Responses to Immigration*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, 1996, s. 23.
[865] Cathie Lloyd, "National Approaches to Immigration and Minority Policies", *Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe*, John Rex ve Beatrice Drury (der.), Avebury, Aldershot, 1994, s. 71.

Etnik grupların yönetimi ile ilgili olarak, asimilasyon en iyi bilinen ve en yaygın şekilde kullanılan stratejidir. "Tek devlet, tek millet, tek dil" düşüncesi, genellikle destek bulmuştur. Avrupa'da asimilasyona zorlama söz konusu olmuştur. Bu zorlama, azınlıkların siyasi ya da kültürel olarak kendilerini ifade etmesine ve eğitim olanaklarından yararlanmasına izin verilmeyerek gerçekleşmektedir. Fransa da bu örneklerden biridir.[866]

2. Müslümanların Entegrasyonu mu Asimilasyonu mu?

Her ne kadar entegrasyon ile asimilasyon kavramları, tanımları yapıldığında belirgin bir şekilde birbirinden ayrılmış gibi görünmekte ise de, uygulamada arada çok ince bir çizgi olduğu görülmektedir. Bize göre olması gereken, Müslümanların, yaşadıkları topluma, o toplumun ve yönetimin de yardımıyla entegre olmasıdır. Asimilasyon ise pejoratif bir anlama sahiptir ve uygulamaya kalkışıldığında "karşı tarafın" tepkisine sebep olabilir.

Avrupalı toplumlarda hangi uygulamaların asimilasyona, hangilerinin entegrasyona yönelik olduğunu belirlemek zordur. Üstelik, hükümetin entegrasyon amaçlı uygulamaları, Müslümanlar tarafından asimilasyona yönelikmiş gibi algılanabilmektedir. Kimi zaman da bu durumun tersi gerçekleşmektedir. Örneğin, Avrupa'da yaşayan Müslümanların kendi değerlerine olan bağlılıkları "Avrupalılık" nosyonuna tehdit olarak görülmektedir.[867] Bu durum, Avrupalılar tarafından istenen sonucun, Müslümanların entegrasyonu değil asimilasyonu olduğu şeklinde yorumlanabilir. Diğer taraftan, entegrasyon ile güvenlik arasında bağ olduğunu düşünenlere göre, teröristler entegre olmayı reddetmektedir. Böylece, Müslümanların entegrasyonu terörle savaş için gereklilik haline gelmektedir.[868]

---

[866] John Coakley, "The Resolution of Ethnic Conflict: Towards a Typology", *International Political Science Review*, Cilt 13, No. 4, Ekim 1992, s. 349.
[867] Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 4.
[868] Roger Hardy, "Europe's Angry Young Muslims 3", *BBC*, 23 Mart 2006.

Azınlıkların entegrasyonu konusunun aniden bir sorun olarak ortaya çıkması 1970'li yıllarda göçmen işçi programlarının birçok Avrupa ülkesindeki hükümetler tarafından durdurulması ile ortaya çıkmıştır.[869] Göçün son bulması beklenirken, 1970'li yıllardaki sınırlandırma çabaları tam anlamıyla ters tepmiş ve aile birleşimleri sonucu ülkedeki göçmen sayısı hızla artmıştır. Ülkelerine dönmeleri konusunda ikna edilemeyenlerin, sosyal ve siyasi bağlamda mümkün olduğunca entegre edilmesine karar verilmiştir. Entegrasyonun alternatifi olarak görülen yol ise, Almanya örneğinde olduğu gibi, bu grupların toplumun dışında tutulması olmuştur. Ancak bu yöntem, toplumsal dengenin geleceği açısından sorunlu görüldüğünden entegrasyondan başka çare kalmamıştır.[870] 1970'li yıllarda, Müslümanların artık "misafir işçi" olmadığı, Avrupa ülkelerine yerleşeceği anlaşılmıştır. Bu da, entegrasyonun gerekliliğine ve beraberinde çok sayıda soruna sebep olmuştur.

Bu sorunların başında, Müslümanların Avrupalı olmaması sebebiyle kültürel farklılığın büyük olması gelmektedir. Bir başka ifadeyle, "öteki"nin sorunu, asimile edilemez olmasıdır.[871] Kültürel farklılıktan kastedilen, öncelikle dindir. Din, yeni bir topluma girildiğinde, referans kaybına yanıt şeklinde ortaya çıkmaktadır. Hatta, asimile olunsa bile dinin her zaman kalacağı düşünülmektedir. Ne de olsa, geleneklerin en sağlam dayanağı dindedir. Ancak, bu durumun sadece İslam için geçerli olmadığını belirtmek gerekir. Fransa'daki Polonyalılarda ya da ABD'ye yerleşen farklı göçmen gruplarında da benzer psikolojik durum görülmektedir.[872]

Avrupa'ya göç eden Müslümanların belli ölçülerde Avrupalılaşmasının istenmesi aslında doğal bir taleptir. Avrupa'nın kimliğinin

---

[869] Robert J. Pauly, Jr., *Islam in Europe: Integration or Marginalization?*, Ashgate, Aldershot, 2004, s. 46.
[870] Sarah Collinson, *Europe and International Migration*, Pinter Publishers, Londra, 1993, s. 80.
[871] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 96.
[872] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, ss. 136-137.

bir parçası olan, pek tabi ki şeriat değil laikliktir.[873] Ancak "Avrupalılaşma" talebi entegrasyon ile asimilasyon arasındaki ince çizgidedir. Bu sınırdan bir adım geri ya da ileri gitmek sorunların boyutunu olumlu ya da olumsuz yönde, önemli ölçüde değiştirebilecektir.

Göçmenler tarafından girişilen eylemlere bakıldığında, aslında onların da entegre olmayı amaçladığı ileri sürülmektedir. Nitekim Kymlicka, göçmenlerin genellikle sadık olma eğilimi içinde bulunduğunu belirtmektedir.[874] Her ne kadar bu girişimler kimi zaman "ayrı cemaatler"in oluşmasına katkıda bulunsa da, bu tür örgütlenmelerin entegrasyona yönelik olduğu söylenebilir. Kastoryano'ya göre bunun sebebi, kolektif kimliklerin tanınmasının öneminden kaynaklanmaktadır. Çünkü, oturma ve iş haklarının korunması ancak ulusal düzeyde tanımlanabilecek bir siyasi temsil yetkisi ile mümkün olabilecektir.[875]

Her ne kadar Avrupa'da yaşayan Müslümanlar, bulundukları ülkelerin vatandaşı olmaya çalışsa da, kimliklerine giderek daha çok sahip çıkmakta ve asimilasyona daha fazla direnmektedir.[876] Örneğin İngiltere'de Müslümanlar, kamusal alanda giderek daha aktif hale gelmekte, dolayısıyla daha fazla entegre olmaktadır. Ancak hâlâ entegrasyon nosyonu ile farklı bir dinî topluluk olma fikri arasında çatışma mevcuttur.[877] İngiltere'de, 2001 yılında yapılan bir araştırma, bu ülkede yaşayan Müslümanların yüzde 64'ünün Afganistan'a yönelik Amerikan müdahalesine karşı çıkmasına rağmen, yüzde 87'sinin İngiltere'ye bağlı olduğunu ortaya koymuştur.[878] Hollanda'da yaşayan Faslılar, kendilerini 1980'li yılların sonundan itibaren,

---

[873] Bassam Tibi, "Euro-Islam: The Quest of Islamic Migrants and of Turkey to Become European in a Secular Europe", *Turkish Policy Quarterly*, Cilt 3, No. 1, İlkbahar 2004.
[874] Will Kymlicka, "The Sources of Nationalism" (commentary on Taylor), R.McKim ve J. McMahan (der.), *The Morality of NationalismThe Morality of Nationalism*, Oxford University Press, New York, 1997, ss. 56-65'ten naklen Philip G. Roeder, "Clash of Civilizations and Escalation of Domestic Ethnopolitical Conflicts", *Comparative Political Studies*, Cilt 36, No. 5, Haziran 2003, s. 511.
[875] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 247.
[876] Timothy M. Savage, "Europe and Islam: Crescent Waxing, Cultures Clashing", *The Washington Quarterly*, Cilt 27, No. 3, Yaz 2004, s. 31.
[877] Fatima Husain ve Margaret O'Brien, "Muslim Communities in Europe: Reconstruction and Transformation", *Current Sociology*, Cilt 48, No. 4, Ekim 2000, s. 5.
[878] Nicholas Le Quesne vd., "Islam in Europe: A Changing Faith", *Time Europe*, Cilt 158, No. 26, 24 Aralık 2001, ss. 44-51.

özellikle de türban olayları ile birlikte daha çok Müslüman kimliği ile ifade etmeye başlamıştır.[879] Müslümanların başlıca endişesi "Müslüman kalmanın" yolları[880] olunca, Müslümanların da kimlik pazarlıkları başlamıştır. Avrupa'daki Müslümanları, ABD'deki İspanyollara benzeten Zolberg ve Long, her iki grubun da asimile olmayarak kendi kültürlerini koruduğunu, nüfuslarının arttığını ve ulusal birliğe tehdit olarak görüldüğünü ileri sürmektedir.[881]

Entegrasyon, ev sahibi ülkenin politikaları, toplumun yabancılara bakış açısı, azınlıkların kültür düzeyi gibi unsurların yanı sıra iş sektöründen de etkilenmektedir. Örneğin Müslümanların yoğun olarak yaşadığı mahallelerde çalışanlar ile toplumun geneli ile ilişkide bulunabilecek bir çalışanın entegrasyon düzeyi aynı olmayacaktır. Vural Öğer'in belirttiği gibi, Almanya'da en başarılı entegrasyon Türk girişimcilerininkidir. Bir iş sahibi olan insana Alman toplumunun her zaman hoşgörü ile yaklaşacağını belirtmektedir.[882]

Almanya, Avrupa ülkeleri içinde entegrasyon konusunda yaşadığı sorunlar açısından önemli bir örnektir. Bunun başlıca sebepleri, Almanya'nın geleneksel ırkçılığı, kana dayalı vatandaşlık geleneğini yeni terketmesi, asimilasyonu savunması, çokkültürlülük karşıtlığı, yabancı kültürlere alışkın olmaması ve belki de en önemlisi bir göç ülkesi olduğunu ısrarla kabul etmemesidir.

İşçi açığını kapatmak amacıyla, geçici bir süreliğine alınan işçilerin yerleşerek toplumun parçası haline gelmesi, pek çok Avrupa ülkesi tarafından hesaplanamamıştır. Bu nedenle, belli bir bocalama süreci sonrasında entegrasyon ve göç politikaları gündeme gelebilmiştir. Ancak

---

[879] Edien Bartels, "Moroccan Girls and Youth Literature in the Netherlands: A Way to Broaden the Boundaries", *Journal of Muslim Minority Affairs*, Cilt 23, No. 1, Nisan 2003, s. 148.
[880] Tarık Ramazan, "Avrupalı Müslümanların Endişe ve Umutları Nelerdir?", *Avrupa ve Amerika Müslümanları*, Shireen Hunter ve Huma Malik (der.), Can Demirkan, Deniz Öktem, Ercüment Asil, Asma Mermer (çev.), Gelenek, İstanbul, Temmuz 2003, s. 53.
[881] Aristide R. Zolberg ve Long Litt Woon, "Why Islam is like Spanish: Cultural Incorporation in Europe and the United States", *Politics & Society*, Cilt 27, No. 1, Mart 1999, s. 7.
[882] Carter Dougherty, "Turks in Germany are in Bullish Mood", *International Herald Tribune*, 15 Kasım 2005.

Almanya, bu süreyi en fazla uzatan ülkelerden biri olmuştur. Göç ülkesi olduğunu kabul etmeyen ve çokkültürlülük karşıtı olan Alman devleti, entegrasyon politikalarını ve göç yasasını 45 sene sonra üretmeye başlamıştır. Max Frisch'in sözleri Almanya için son derece geçerlidir: "Biz işçi istedik, insan geldi".

Almanya'nın eski Sosyal Demokrat İçişleri Bakanı Otto Schily'nin 27 Haziran 2002'de *Süddeutsche Zeitung* adlı gazeteye verdiği röportaj[883], her ne kadar marjinal görünse de, Rudolf Schilyerer, Schily'nin, "her aklı başında Alman'ın 20 yıldır düşündüğünü" dile getirdiğini ifade etmiştir.[884] Röportajında Schily, "en iyi entegrasyonun asimilasyon" olduğunu, "iki dilli şehir tabelaları istemediğini" ifade etmiştir. Almanya'daki en büyük azınlığın Türkler olduğundan yola çıkarak, "birinci dili Türkçe olan homojen bir azınlık" istemediğini söylemiştir. "Ana dil ya Almanca ya Almanca olmalıdır" diyen Schily, azınlıkların korunması konusunun anayasada yer almayacağını da ileri sürmüştür. Berlin'de Türklerin yoğun olarak yaşadığı Kreuzberg'in, etnik olarak homojen olmadığından sorun teşkil etmediğini, ancak etnik konsantrasyonun yoğun olduğu yerleri tehlikeli bulduğunu belirtmiştir.

Fransa'da göçmen denince nasıl genelde Cezayirli anlaşılıyorsa, Almanya'da da göçmen, Türkleri çağrıştırmaktadır. Schily'nin de sözlerinden anlaşıldığı gibi, Türkler entegre edilmektense Almanlaştırılmaya çalışılmaktadır. Alman Dışişleri Bakanlığı tarafından maddi destek alan *Orient Institute*'un Başkanı Udo Steinbach, 1998 yılında Bavyera Eyalet Meclisi'nde yaptığı konuşmasında İslam dininin Almanlaştırılması gerektiğini açıklamıştır. Steinbach konuşmasında, "genç Müslümanların Alman vatandaşlığına geçmesi kolaylaştırılmalı; minare yapımı ve ezana izin verilerek İslam ehlileştirilmeli, Almanya'da İslam din hocası yetiştirilmeli, Türk Müslümanların Türkiye ile bağları koparılmalı" sözlerine yer vermiştir.[885]

---

[883] Heribert Pranti tarafından Otto Schily ile yapılan röportaj, *Süddeutsche Zeitung,* 27 Haziran 2002.
[884] Alfred Rinaldi, "No Turks, please, We're German", *New Statesman*, Cilt 128, No. 4417, 1 Ocak 1999, s. 23.
[885] Alp Hamuroğlu, *Alman İslamı*, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2001, s. 20.

Yukarıda da ifade edildiği gibi, Almanya'daki entegrasyon sorunu, birçok Avrupa ülkesinden daha ciddi boyuttadır. Çünkü Almanya, ne göç ülkesi olduğunu ne de göçmenlerin artık yerleşerek toplumun bir parçası haline geldiğini kabul edebilmiştir. Dolayısıyla, göç yasaları da entegrasyon politikaları da çok geç kalmıştır. Uzun yıllar "misafir işçi" (*gastarbeiter)* olarak görülen göçmenlerin entegrasyonu için herhangi bir çaba sarfedilmemiştir. Aksine, "istenmeyen gelişmelere yol açmamaları için" köklerinden koparılmaması, yani topluma karışarak Almanlarla kaynaşmalarının önlenmesi teşvik edilmiştir.[886] Uzun süre, Almanya'da yaşayan yabancılar, özellikle de Türkler, "farklı bir topluluk" olarak görüldüğünden, kendi mahallelerinden ve kendilerine ait çevreden dışarı çıkıp topluma karışamamıştır.[887]

2000 yılına kadar vatandaş olmanın kan esaslı olduğu Almanya'da, farklılıklara tahammül eşiği düşüktür. "Göç ülkesi", "çokkültürlülük", "heterojenlik", "farklılıkların bir arada bulunması" ya da "azınlık" gibi kavramlar "tehlikeli" birer tabu olmuştur. Irk, dil ve din olarak homojen olan Almanya'nın önemli bir özelliği, tarihte büyük bir sömürge gücü olmaması, dolayısıyla farklı kültürdekilerle ilişkilerinin sınırlı kalmış olmasıdır. Diğer taraftan, hoşgörüsüzlüğün ve dinî katılığın Alman karakterinin parçası olduğu da ileri sürülmektedir. 1950'li yılların sonuna kadar Protestanlarla Katoliklerin ayrı okullarının, hatta ayrı fırınlarının bulunduğu hatırlatılmalıdır.[888]

ABD'den farklı olarak Almanya, hiçbir zaman farklı grupların eridiği bir pota olmamıştır.[889] Almanya'nın bir eritme potası olmadığı kendileri tarafından da vurgulanmaktadır.[890] Nitekim, Almanya'da yaşayan yabancı kökenlilere azınlık statüsü verilerek, etnik ve kültürel haklar tanınması fikri, "çokkültürlü toplum felsefesine aykırı ırkçı bir düşünce" olarak

---

[886] Alp Hamuroğlu, *Alman İslamı*, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2001, s. 17.
[887] Joan Bakewell, "The Believers Who Despise Our Ways", *New Statesman*, Cilt 129, No. 4488, 29 Mayıs 2000.
[888] John Ardagh, *Germany and the Germans*, Üçüncü Baskı, Penguin Books, Londra, 1995, s. 266.
[889] Barbara Weber, "Immigration and Politics in Germany," *The Journal of the International Institute*, bkz. http://www.umich.edu/~iinet/journal/vol12no3/ozdemir.html
[890] Barbara Weber, "Immigration and Politics in Germany," *The Journal of the International Institute*, bkz. http://www.umich.edu/~iinet/journal/vol12no3/ozdemir.html, s. 2.

değerlendirilmektedir.[891] Öte yandan, Alman siyasetçiler, "paralel toplum" istemediklerini sık sık dile getirmektedir.[892] Alman muhafazakârlar, Alman kültüründen oluşan ortak zeminin yabancılar tarafından yerle bir edilmesine izin vermeyeceklerini dile getirmektedir. [893] Türkiye'nin, kültürel olarak Avrupa dışında olduğundan hareketle Avrupa Birliği üyeliğine karşı olan Bavyera eyaletinin Hristiyan Demokrat Başbakanı Edmund Stoiber, Almanya'daki Müslümanların entegre olma isteğinin bulunması gerektiğini savunmaktadır. Stoiber'e göre, Almanya'da yaşayan 2,5 milyonu Türk olan 3,5 milyon Müslümanın, Alman dilini, kültürünü ve değerlerini kabul etmesi, çocuklarını Alman okullarına göndermesi gerekmektedir.[894]

Uzun süredir Almanya'da yaşamasına rağmen, daimi oturma izinleri yerine, kısa aralıklarla yenilemeleri gereken oturma izinlerine sahip olmaları, yabancıların entegrasyonunu güçleştirmektedir.[895] Göçmenlerin sadece yüzde 3,3'ü üniversiteye gitmektedir. Bunun nedeni, yabancı oldukları için işsiz kalacaklarına inanmalarındandır.[896] Diğer taraftan, Avrupa'da, göçün bir fırsat olarak değil de, bir sorun olarak görülmesi, özellikle eğitim alanına yansımakta ve sorunları içinden çıkılmaz hale getirmektedir. Almanya'da 15 yaşındakiler arasında göçmenlerin oranının yüzde 22 olması, eğitim ve entegrasyon ilişkisinin önemini artırmaktadır.[897] Örneğin İskandinav ülkelerinde, göçmenlerin entegrasyonuna okulda özen gösterilmeye başlanmaktadır. Bu amaçla, hem sayı hem de nitelik olarak daha üstün

---

[891] Tamer-Andrea Bacınoğlu, *Modern Alman Oryantalizmi*, Ankara, ASAM Yayınları, 2001, s. 46.
[892] "Germany must do Better on Immigration", *DPA*, 29 Kasım 2004, http://www.expatica.com/source/site_article.asp?subchannel_id=26&story_id=14466&name=Germany+must+dobetter+on+immigration
[893] "Germany must do Better on Immigration", *DPA*, 29 Kasım 2004, http://www.expatica.com/source/site_article.asp?subchannel_id=26&story_id=14466&name=Germany+must+dobetter+on+immigration
[894] "Muslims must Integrate, says German Conservative Leader", *DPA*, 7 Aralık 2004.
[895] "Germany must do Better on Immigration", *DPA*, 29 Kasım 2004, http://www.expatica.com/source/site_article.asp?subchannel_id=26&story_id=14466&name=Germany+must+dobetter+on+immigration
[896] Katrin Bennhold, "In Germany, Immigrants Face a Tough Road", *International Herald Tribune*, 25 Aralık 2005.
[897] Katrin Bennhold, "In Germany, Immigrants Face a Tough Road", *International Herald Tribune*, 25 Aralık 2005.

personel görevlendirilmekte, bunun için de masraftan kaçınılmamaktadır. Üstelik 14 yaşına kadar eğitim devam etmektedir.[898]

Almanya'nın asimile etme çabaları, diğer ülkelerde olduğu gibi Müslümanların marjinalleşmesine neden olmuştur. Son 10 yılda türban takan kadınların sayısının artması, buna bağlanmaktadır. İslami Konsey Başkanı'na göre, türban sadece dinî inancı simgelememekte, aynı zamanda Müslüman kadınları kimliğe kavuşturmaktadır. [899]

OECD'nin 2004 yılını değerlendirdiği raporunda, Almanya'da entegrasyon için daha fazla çaba harcanması gerektiği sonucu ortaya çıkmıştır. Rapora göre Almanya'nın özellikle eğitim sistemi, göçmenlerin okula ve iş piyasasına dahil olmasını engelleyen pek çok eksiklik içermektedir.[900] Öte yandan, asimilasyon ve homojen kültür savunucuları, genellikle sağ özellikle de aşırı sağ ve marjinal gruplardan çıkarken, Almanya'da sol kesimin içinde dahi bulunmaktadır.

Her ne kadar Almanya'da entegrasyon sorunları mevcutsa da, Fransa'daki gibi bir "kaynama" söz konusu olmamaktadır. Bunun pek çok nedeni bulunmaktadır. Başlıca sebebin, Almanya'daki gettolaşmaların Fransa'ya göre daha az yoğunlukta olması gösterilebilir. Almanya'da azınlıkların en fazla birlikte yaşadığı mahalle olan Kreuzberg'de dahi yabancıların oranı yüzde 23'te kalmaktadır.[901] Diğer taraftan, Almanya'daki sosyal hareketlilik Fransa'ya göre çok daha fazladır. Almanya'da birçok Müslüman, milletvekili olabilmekte, görsel medyada yer alabilmekte, kültürel alanda boy gösterebilmektedir.[902] Bir başka neden, vatandaşlık konusundadır. Almanya'da vatandaşlığa geçmek hâlâ zordur ve göçmenlere hâlâ "misafir işçi" denmektedir. Bu bakımdan Müslümanların beklentileri de düşmektedir. Ancak Fransa'da vatandaşlığa daha kolay geçilebilmekte,

---

[898] Katrin Bennhold, "In Germany, Immigrants Face a Tough Road", *International Herald Tribune*, 25 Aralık 2005; Örneğin İsveç'teki çokkültürlü eğitim sistemi konusunda daha fazla bilgi için bkz. Susan Opper, "Multiculturalism in Sweden: A Case of Assimilation and Integration", *Comparative Education*, Cilt 19, No.2, 1983.
[899] Nora FitzGerald, "Headscarf in Schools Divide Germans", *International Herald Tribune*, 21 Ekim 2003.
[900] Marcel Fürstenau, "Almanya'nın Uyum Politikasındaki Eksikler", *DW*, 3 Aralık 2005.
[901] "Berlin'den Uyuma Savunma", *DW*, 10 Kasım 2005.
[902] "Berlin'den Uyuma Savunma", *DW*, 10 Kasım 2005.

vatandaş olduklarında fırsat eşitliğinden faydalanabilecekleri beklentisine girmektedirler. Ayrımcılığa uğradıklarında ise isyanları daha güçlü olmaktadır.[903] Almanya'daki başlıca Müslüman grubun Türkler olması, Almanya'da kaynamaların önüne geçen bir başka neden olarak gösterilmektedir. İstihdam yaratan ve isyanı değil, kendi yaşam şartlarını iyileştirmek için fırsatları değerlendirmeye çalıştıkları ileri sürülen Türklerin, 65 bin işyeri işletmesi ve 323 bin kişiye istihdam sağlaması önemli bir etken olarak değerlendirilmektedir.[904]

Hollanda, Avrupa ülkeleri içinde önemli bir başka örnektir. Çünkü Hollanda, dünyanın sadece en seküler değil, aynı zamanda göç politikalarında en ılımlı, çokkültürlülük konusunda en başarılı, hoşgörüsü en yüksek, entegrasyon sorunları bulunmayan bir ülke olarak bilinmekte idi. Ancak, 2004 yılında yönetmen Van Gogh'un Müslümanların tepkisini çeken bir film yapması üzerine bir Müslüman tarafından öldürülmesi ile birlikte yaşanan gerginlikler, bir süredir ülkede birikmiş sorunlar olduğunu göstermiştir. Cinayet sonrasında, Müslümanlara ait okullara ve camilere saldırılar, bombalı eylemler ve kundaklamalar düzenlenmiştir.[905] Müslüman grupların misilleme saldırıları ise, kiliselere molotof kokteylleri atılması gibi şiddet içerikli eylemleri kapsamıştır. Radikal bazı örgütler terör tehdidinde bulunmuştur. Van Gogh'un ölümünden sonraki bir ay içinde 174 ırkçı saldırı kaydedilmiş, bunların 106'sı Müslümanları hedef almıştır.[906]

Aşırılıklara pek rastlanmayan bu sakin ülkede Van Gogh'un öldürülmesi ile yaşananlar şaşırtıcı görünmektedir. Bu nedenle bir birikimden bahsetmek mümkündür. Yapılan bir çok yorumda, entegrasyon sorunlarının uzun süre ihmal edilmiş olduğu ileri sürülmüştür. Bazı görüşlere göre ise, sorunun entegrasyon ile ilgisi bulunmamaktadır. Van Gogh'un katilinin iyi dil bilen ve diplomasını almak üzere olan entegre olmuş bir Hollanda vatandaşı

---

[903] Peter Philipp, "Almanya Göçmen Siyasetini Değerlendiriyor", *DW*, 10 Kasım 2005.
[904] James Geary ve James Graff, "Outside Looking In", *Time Europe Magazine*, 21 Kasım 2005, s. 31.
[905] Anthony Deutsch, "Mosque Burned Down in Dutch Village", *AP*, 13 Kasım 2004; Andrea Gerlin vd, "Aftermath of a Murder", *Time Canada,* Cilt 164, No. 21, 22 Kasım 2004.
[906] " 'Neo-Nazi' Accused of Islamic School Bombing", *Expatica News*, 17 Aralık 2004.

olması bu iddialara destek olarak kullanılmaktadır. Bu gruba göre sorun, tehlikeli bir ideolojidir.[907]

Bu cinayetle ilgili zanlıların terörist olarak suçlanması, olayın bir terör olarak değerlendirilmesi, hatta cihadın Hollanda'ya geldiği şeklinde yapılan yorumlar[908], toplumdaki gerginlikleri artırmıştır. Olayın fanatik bir cinayet değil de, terör olarak değerlendirilmesi ülkede büyük değişikliklere neden olmuştur. Güvenlik tedbirleri artırılmış, terörle mücadele çerçevesinde bir dizi önlem alınmıştır. Van Gogh'un öldürülmesine tepki gösteren ve bu cinayeti kınayan Müslümanlar, kendilerinin katille bir tutularak muamele görmesine isyan etmiştir.[909]

Hollanda başbakanı Balkenende, cinayet sonrasında yaptığı açıklamada, "Hollanda toplumunu yıkmaya çalışanlara karşı sert tavır takınılacağını" belirtmiştir.[910] Hükümet, İslamcılarla mücadele edebilmek için ek bütçe hazırlayacağını ilan etmiş,[911] aşırı hareketlerle ilgisi bulunduğu sanılanları takibe almış,[912] yabancı kaynaklı ödeneğe sahip olan camilerin daha yakından izleneceği sözünü vermiştir.[913]

Bugün bu özgürlükler ülkesinde, göçmenlere sınırlamalar getirilmekte, entegrasyon konusunda çokkültürlülük politikalarının çöktüğü ileri sürülmekte, Müslümanların özel yaşam alanlarına dahi kontroller getirilmektedir. Aşırı sağ ırkçı partiler, diğer Avrupa ülkelerinden daha geç olmakla birlikte güçlenmekte, sınır dışı etme koşulları kolaylaştırılmakta[914], rahat tavırları ile bilinen Hollanda polisi göçmenlere yönelik sıfır tolerans politikası izlemektedir.[915] Hollanda'da, Avrupa'daki pek çok ülkede olduğu gibi, entegrasyonun önündeki başlıca engellerden birinin, aşırı korkulara

---

[907] "A Civil War on Terrorism", *Economist*, Cilt 373, No. 8403, 27 Kasım 2004.
[908] Anthony Deutsch, "Dutch Politician Threatened in Letter Pinned with Knife to Filmmaker's Body", *Comtex*, 5 Kasım 2004.
[909] Roger Hardy, "Europe's Angry Young Muslims 2", *BBC*, 14 Mart 2006.
[910] Anthony Deutsch, "Dutch Muslims Fear Filmmaker's Slaying Worsening Ethnic Antagonisms", *Canadian Press*, 13 Kasım 2004.
[911] Christopher Plass, "Hollanda'da Van Gogh Gerilimi", *DW*, 8 Kasım 2004.
[912] Anthony Deutsch, "Dutch Politician Threatened in Letter Pinned with Knife to Filmmaker's Body", *Comtex*, 5 Kasım 2004.
[913] Robert Wielaard, "Dutch Parliament Wants Imam Limits", *AP*, 12 Kasım 2004.
[914] Anthony Deutsch, "Dutch Politician Threatened in Letter Pinned with Knife to Filmmaker's Body", *Comtex*, 5 Kasım 2004.
[915] "The Political Legacy of Pim Fortuyn", *Economist*, Cilt 363, No. 8272, 11 Mayıs 2002.

dayanan ayrımcı uygulamalar olduğu söylenebilir. Bu gelişmeler, Hollanda'da da Fransa'daki gibi göçmen asıllıların da göçmen olarak kalmaya devam edeceğini göstermektedir. İngiltere'nin Leicester kentine, son 2-3 yıl içinde 10.000'den fazla Somalili Müslüman, iş ve ev bulamadıklarını ifade ettikleri Hollanda'dan gelerek yerleşmiştir.[916]

Hollanda'nın kültürel, siyasi ve toplumsal kimi özellikleri entegrasyon sorunlarının çözümünü zorlaştırmaktadır. Örneğin, Hollanda'nın başlıca özelliklerinden biri, yukarıda da belirtildiği gibi, okul, hastane, sendika, medya gibi kurumların dinî olarak bölünmüş olmasıdır. İdeolojik olarak bloklara ya da sütunlara ayrılmış olan Hollanda toplumunda farklı gruplar arasında etkileşim sınırlıdır. İlişkiler, resmî ve kısa tutulmaktadır. Hollandalılarda, yabancılara ya da göçmenlere yardım etme şeklinde bir özellik bulunmamaktadır.[917] Hollandalıların, göçmenlere dostça yaklaşmamasının nedeni, onların göçmen olmaları değil, yabancı bloktan olmasıdır. Bu sistemde önemli olan, ırk ya da renk değil, dindir. Farklı ırklar arasında evlilikler olsa da, farklı dinler arasında evlilik, Hollanda'da nadir rastlanan bir durumdur.[918] Diğer taraftan, Hollanda'nın Avrupa'da en yüksek doğum oranına sahip ve kilometrekare başına düşen insan sayısı bakımından en kalabalık ülkelerinden biri olduğu da belirtilmelidir. Bu durumda konut konusunda ve göçmenlerle ilişkiler sırasında ortaya çıkan pek çok sorunda, bu nüfus meselesi dikkate alınmalıdır.

Brüksel'deki Avrupa Politika Etüdleri Merkezi'nin Adalet ve İçişleri Birimi Direktörü Joanna Apap, Hollanda'daki gerilimin başlangıç noktasını ikinci kuşağın varlığına bağlamaktadır. İlk gelen göçmenlere sempati ile yaklaşılmakla birlikte, Hollanda'da göçmen anne ve babadan doğan çocukların Hollanda vatandaşı olmasına rağmen, hiçbir zaman "öz

---

[916] Graham Bowley, "New Islam in an old English Town", *International Herald Tribune*, 7 Kasım 2005.

[917] Christopher Bagley, "Immigrant Minorities in the Netherlands: Integration and Assimilation", *International Migration Review*, Cilt 5, No. 1, İlkbahar 1971, s. 21.

[918] Christopher Bagley, "Immigrant Minorities in the Netherlands: Integration and Assimilation", *International Migration Review*, Cilt 5, No. 1, İlkbahar 1971, s. 22.

Hollandalı" olarak kabul edilmemesi son 15 yılın sorunlarının temelini oluşturmaktadır.[919]

Uzun yıllardır göç alan Almanya ve Hollanda gibi iki farklı örnek, Fransa'nın konumunun daha iyi anlaşılabilmesi için seçilmiştir. Entegrasyon sorunu, Hollanda'da hiç yokmuş gibi görünmesine rağmen, bir olayla birden bire tırmanmıştır. Almanya ise, göç ülkesi olduğunu kabul etmemesi nedeniyle, bu konudaki politikaları ve gerekli düzenlemeleri yapmakta çok geç kalmıştır. İspanya, Portekiz ve İtalya gibi, göç vermeye alışmış olan, son yıllarda göç almaya başlayan ülkelerdeki sorunlar daha farklı boyutlardadır. Göçmenlerin entegrasyonu konusunda henüz başarılı politikaları uygulamaya sokamamış olan bu ülkelerdeki sorunlar ciddidir. Örneğin, gettolaşmanın tehlikeli boyutlarda olduğu İtalya'da, vatandaşlığa geçen Müslümanların sayısı çok azdır. İtalyanca bilmeyen ve kültürü tanımayan Müslümanların entegrasyondan uzak oldukları görülmektedir.[920]

Avrupa ülkeleri, birbirinden farklı entegrasyon politikalarına sahip olmuştur. Almanya ve Avusturya, göçmenlerin misafir işçi olduğu ve geçici bir süre için ülkelerinde bulunduğu inancıyla hareket etmiştir. İngiltere, çokkültürlülük politikalarını ve pozitif ayrımcılık uygulamalarını desteklemiştir. Ancak, İngiltere de dahil olmak üzere, hiçbir Avrupa ülkesinde entegrasyon politikalarının başarılı olduğunu söylemek mümkün değildir. Ayrımcılık, göçmenler arasında yüksek işsizlik oranları, eğitim ve iş alanlarında düşük başarı seviyeleri gibi sorunlar hemen hemen Avrupa'nın tamamında mevcuttur.

Her ülkedeki göçmenler, birbirinden farklı olduğu için, zaman zaman bu durumdan etkilenen politikalar da olmuştur. İngiltere'de Asya; İspanya ve Fransa gibi Akdeniz ülkelerinde ise Afrika kökenliler ağırlıklı olarak yaşamaktadır. Diğer taraftan İtalya ve İspanya gibi ülkeler, henüz yeni

---

[919] "Avrupa'daki Müslümanlar", 4 Aralık 2004, AB Haber internet sayfası, http://www.abhaber.com/haber_sayfasi.asp?id=2116

[920] Roger Hardy, "Europe's Angry Young Muslims 3", *BBC*, 23 Mart 2006.

göç almaya başladığından, yukarıda da belirtildiği gibi entegrasyon politikaları yeterince gelişmemiştir.[921]

Fransa'nın diğer Avrupa ülkelerinden farklı özellikleri, gelenekleri ve kültürü, entegrasyon ve göç politikalarının şekillenmesinde ve diğer ülkelerden ayrılmasında etkili olmaktadır. Fransa'da yabancıların asimilasyonu savunulmuş, ancak bu sürecin, göçmenlerin Fransız kurumları ile mecburî ilişkileri sonucu kendiliğinden gerçekleşeceği düşünülmüştür.[922] Bu inancın nedeni olarak, Fransa'ya ilk gelen göçmenlerden Portekiz, İtalyan ve İspanyolların iyi derecede "entegre" olması gösterilmektedir. Ancak kendi tarihleri gibi Fransız tarihini benimsemiş olan Avrupalı göçmenlerin aslında Fransa'da iddia edildiği gibi entegre değil asimile olduğu ortadadır. Bu noktada, Fransa'da her ne kadar asimilasyon kelimesi fazla kullanılmasa da, entegrasyon kavramından kastedilenin asimilasyon olduğu iddia edilebilir.

Fransa'nın asimilasyoncu olduğunu iddia edenlere cevap veren Tribalat, Fransa'nın göçmen kabulüne ve onlara vatandaşlık verilmesi için yapılan yasal düzenlemelere ilk başlayan ülkelerden biri olduğunu hatırlatmakta ve bu eleştirileri yapanların Fransa'nın ne kadar kısa sürede ne kadar büyük miktarlarda göçmen kabul ettiğinin hesaba katılmadığını belirtmektedir.[923]

Fransız modeli asimilasyon, vatandaşlık ve göç geleneği ile birleşerek, göçmenleri "daha üstün olan" Fransız dili ve kültürünü benimsemeleri için teşvik eder. Bu cumhuriyetçi model, göçmenlerin kamusal alanda Fransız gibi davranmasını ve etnik farklılıkların özel alanda sınırlı kalmasını içerir. Okula türbanla gelenler gibi asimilasyona direnenlerin, bu başarılı Fransız tipi entegrasyon modelini tehdit ettiği savunulmaktadır.[924] Asimilasyon, bir yandan üniversalist ve eşitlikçi, diğer yandan hoşgörüsüz ve

---

[921] Lisa Bryant, "Europe's Fears Increase Over Immigrant Unrest", *VOA News*, 11 Kasım 2005, http://www.voanews.com/english/2005-11-11-voa47.cfm

[922] Sarah Collinson, *Europe and International Migration*, Pinter Publishers, Londra, 1993, s. 92.

[923] Michèle Tribalat, "How Many People in France are of Foreign Descent?", *Population: An English Selection*, Cilt 4, 1992, s. 69.

[924] Philip L. Martin, "Comparative Migration Policies", *International Migration Review*, Cilt 28, No. 1, İlkbahar 1994, s. 165.

çıkarcıdır.[925] "Ötekiler"e yönelik hoşgörüsüzlüğün en iyi örneklerinden biridir. Bu da, üniversalizm'in yanlış olan bir biçimidir.[926]

Fransa'da asimilasyon, okullarda ve iş yerlerinde katı bir şekilde uygulanmaya çalışılmaktadır. Bu uygulamanın ortaya çıkışı, esas olarak yerel dillerin bastırılması amacıyla olmuştur. Diğer taraftan, birden fazla dil bilmenin çocukların sosyalleşme sürecinde zararlı olduğu öne sürülerek psikolojik teoriler de kullanılmıştır.[927]

Fransa, yüzyıllardır üniversalizmin merkezi olarak bilinir. Zaman zaman çelişkiler yaşansa da, bu ilkenin hâlâ korunduğunu söylemek mümkündür.[928] Fransız üniversalizmi, 1789 İhtilalinden kalma, Katoliklikten ödünç alınan bir kavramdır (Yunanca *katholikos* üniversal anlamına gelmektedir).[929] Fransız İhtilali'ne dayanan cumhuriyetçilik ideolojisi; evrenselcilik, bütüncülük, laiklik ve asimilasyon gibi değerleri içermektedir. İnsan Hakları Beyannamesi ya da eşitlik, kardeşlik ve özgürlük gibi ilkeler sadece Fransızlar için değil, tüm insanlık için geçerli olduğundan evrenseldir. İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, aynı zamanda Fransız üniversalizmini tüm dünyaya yaymıştır. Bütüncülük ile kastedilen, devlet ile birey arasına başka hiçbir aracının giremeyeceğidir. Dolayısıyla tek ve bütün bir devlet ile, muhatabı olan birey bulunmaktadır.[930]

Fransızcanın üniversalliği de aynı çerçevede ele alınmalıdır. Fransızcanın Avrupa dili olması konusundaki ısrar önemli başka amaçlara işaret etmektedir. Bu sadece, Fransız dilinin yaygınlaştırılması değil, globalleşmeye direnme bağlamında da teşvik edilmektedir. İngilizceye karşı

---

[925] Maxim Silverman, *Deconstructing the Nation: Immigration, Racism and Citizenship in Modern France*, Routledge, Londra ve New York, 1992, ss. 19-33.
[926] Naomi Schor, "The Crisis of French Universalism", Ralph Sarkonak (der.), *The Cultural Wars*, Yale University, Londra, 2001, s. 50.
[927] Aristide R. Zolberg ve Long Litt Woon, "Why Islam is like Spanish: Cultural Incorporation in Europe and the United States", *Politics & Society*, Cilt 27, No. 1, Mart 1999, s. 24.
[928] Naomi Schor, "The Crisis of French Universalism", Ralph Sarkonak (der.), *The Cultural Wars*, Yale University, Londra, 2001, s. 43.
[929] Naomi Schor, "The Crisis of French Universalism", Ralph Sarkonak (der.), *The Cultural Wars*, Yale University, Londra, 2001, s. 44.
[930] Alec G. Hargreaves, *Immigration, 'Race' and Ethnicity in Contemporary France*, Routledge, Londra ve New York, 1995, s. 160.

Fransızcanın savunulması, ABD üstünlüğüne de baş kaldırmak olarak yorumlanmaktadır.[931]

Göçmenlerin entegrasyon durumları ile cumhuriyetçi model birleştirildiğinde, göçmenlerden beklenenin, siyasi haklar karşılığında, ulusal kurumlar aracılığıyla asimile olması ve Fransız yurttaşlığını öğrenmesidir. Cumhuriyetçi model, ilk olarak, göçmenlerdense, yerel grupları entegre etmek amacıyla benimsenmiştir.[932]

Sosyolojist Bernard Cathelat'a göre Fransa, çok kültürlü ve çok bölgeli bir toplum olabilmek için gerekli zihinsel reflekslere ve kurumlara sahip değildir. Sorun sadece göçmenler değil, aynı zamanda Korsikalılar ve Basklılar gibi bölgesel toplumlardır. Fransız toplumunda, mikrogruplara ayrılmak gibi büyük bir tehlike bulunmaktadır.[933] Belki de bu inanç yüzünden hukuk önünde eşitlik kadar, Fransız kültürüne asimile olmak, *citoyenneté* (yurttaşlık) kavramının en önemli unsurlarından biridir.[934]

Fransa'da İslam "sorunu", diğer ülkelerden çok daha hassas bir konudur. Bunun bir sebebi, Avrupa'daki en yüksek Müslüman nüfusa sahip olan ülke olmasıdır. Ancak, daha önemli ikinci neden, Fransa'da vatandaşların devlete tek taraflı sadakatlerine yüklenen olağanüstü geleneksel önemdir.[935]

Fransa'da 1889 ile 1927 yılları arasında 1.330.000, 1927 ile 1940 yılları arasında ise 967.000 yabancı vatandaşlığa kabul edilmiştir.[936] Genellikle sınır komşularından gelerek yerleşen yabancıların büyük

---

[931] Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Naomi Schor, "The Crisis of French Universalism", Ralph Sarkonak (der.), *The Cultural Wars*, Yale University, Londra, 2001, s. 45, 4 no'lu dipnot; Deniz Altınbaş Akgül, "Globalleşme ve Ademimerkeziyetçilik: Fransa Örneği", *Küreselleşme ve Yerelleşme*, Kemal Görmez (derleyen), Odak, Ankara, Şubat 2005.
[932] Agnes van Zanten, "Schooling Immigrants in France in the 1990s: Success or Failure of the Republican Model of Integration", *Anthropology & Education Quarterly*, Cilt 28, No. 3, Eylül 1997, s. 353.
[933] Thomas Sancton, Tala Skari, "Mixing Bowl", *Time Europe*, Cilt 155, No. 23, 12 Haziran 2000.
[934] Christopher Caldwell, "The Crescent and the Tricolor", *Foreign Affairs*, Kasım 2000, s. 34.
[935] Robert J. Pauly, Jr., *Islam in Europe: Integration or Marginalization?,* Ashgate, Aldershot, 2004, s. 33.
[936] Theodore Zeldin, *France: 1848-1945*, II. Cilt, Clarendon Press, Oxford, 1977, s. 17.

bölümünün vatandaş olması sonucunda genel kanı, Fransa'nın birbirinden çok farklı nüfusları dahi absorbe etme kapasitesine sahip olduğu idi.[937]

Entegrasyon sürecinin "doğal" bir şekilde, Fransız kültürünün içinde yaşamanın olağan bir sonucu olarak kendiliğinden gerçekleşmesi, hükümet politikalarının bu konuda yerinin olmaması gerektiği düşüncesine neden olmuştur. Tüm bireylerin eşit ve özgür olduğunu ifade eden *égalité* ilkesi çerçevesinde bu görüş savunulmuştur. Bu noktada bireylere Fransız kültürünün öğretildiği okullar büyük önem kazanmaktadır. Bu yöntem Avrupalı göçmenlerin asimile olmasında başarıya ulaşmıştır. Ancak II. Dünya Savaşı sonrasında gelenler böyle kolay bir şekilde ve kendiliğinden toplum içinde eritilememiştir.[938]

Fransa'daki genel kanı, Müslüman göçmenlerin entegrasyonunun sorunlu olduğu/olacağıdır. Bazı görüşlere göre, İslam inancı özellikle eşitlik ve laiklik gibi cumhuriyet değerlerini tanımadığından veya Müslümanların sayıca çok fazla olmasından dolayı entegrasyonları da neredeyse mümkün değildir. Bu düşünceye göre, ne entegrasyon ne de asimilasyon Avrupa dışı göçmenler için uygundur. İşte Fransa için "öteki"nin değişmesi de bu düşünce çerçevesinde açıklanmaktadır. Eskiden başlıca tehdit olarak görülen "Yahudiler" ve "Protestanlar"ın yerini "yeni tehdit" ve "yeni öteki" olarak Müslümanlar almıştır.[939]

Bazı grupların asimile edilemez olarak sınıflandırılması, yeni ve Müslümanlara özgü değildir. Aslında anti-semitizmin temelinde, Yahudilerin asimile edilemezliğine olan inanç vardır.[940] Diğer taraftan asimilasyon sorunu, sadece farklı kültüre ve dine sahip olan Müslümanlara değil, Fransız devletinin değişen yapısına da bağlanabilir. Gurfinkel, Fransa'nın önceki dönemlerde önemli sayılarda Avrupalı, Yahudi, Ermeni ve Asyalı'yı asimile edebilmesini, Fransız devletinin merkeziyetçi, tam anlamıyla egemen, tek ve ulusal bir eğitim sistemine sahip olan, kuvvetli polisi olan, tüm erkekler için

[937] Theodore Zeldin, *France: 1848-1945*, II. Cilt, Clarendon Press, Oxford, 1977, s. 17.
[938] Grete Brochman, *European Integration and Immigration From Third Countries*, Scandinavian University Pres, Oslo, 1996, ss. 117-118.
[939] Mette Zølner, *Re-Imagining the Nation*, P.I.E. Peter Lang, Brüksel, 2000, s. 78.
[940] Naomi Schor, "The Crisis of French Universalism", Ralph Sarkonak (der.), *The Cultural Wars*, Yale University, Londra, 2001, s. 52.

zorunlu askerlik hizmeti bulunan bir yapıda olmasına bağlamaktadır. Gurfinkel'e göre 1960'lı yıllarla birlikte daha zayıf bir devlet yönetimi, yerel yönetimlerin güçlenmesi, polisin zayıflaması, Avrupa Birliği üyeliği ile birlikte ulusal egemenliklerin bir kısmının ulus-üstü kurumlara devredilmesi gibi gelişmeler devleti zayıflatarak asimile etme kapasitesini düşürmüştür.[941]

Nitekim, 1982 yılında ademimerkeziyetçilik yönünde atılan adımlar, göçmenlerin konumunu daha da kötüleştirmiştir. Yerel yöneticilerin, seçmenlerine güvenerek, Müslümanların okullara kayıt yaptırması ya da konut sahiplenmesi gibi haklarını yasa dışı bir şekilde kısıtlaması söz konusu olmuştur. Bu durum, Müslüman göçmenlerin devlet ile ilişkilerini çatışmalı hale getirmiştir. Müslümanlar toplumdan dışlandıkça, hem şiddet içerikli radikal hareketlere yönelmekte hem de entegrasyon için politika üretilmesi imkansız hale gelmektedir.[942]

Aslında Müslümanların çoğu, toplumun içine karışmaya, entegre olmaya hevesli olsa da, karşı tarafın kabul etmemesi nedeniyle, entegre olamamaktadırlar.[943] Rudder, Taboada ve Vourc'h tarafından Fransa'daki göçmenler üzerinde yapılan bir araştırmada, göçmenlerin entegrasyon tipolojisi ortaya konmaya çalışılmıştır. 446 göçmen denekle yapılan araştırmanın sonuçlarına bakıldığında heterojen bir grubun varlığı ortaya çıkmıştır. Yüzde 19'un sosyal ilişkileri çok zayıfken, yüzde dokuzun iyi entegre olmuş, kolektif çıkarlarını aktif olarak savunan, ancak aynı zamanda kendi kültürlerine ve birbirlerine bağlı, kökeninden kopmayan bir grup olduğu ortaya konmuştur. Araştırmaya göre yüzde 18, tam bir Fransız olmuş, kendi kökenleri ile bağlarını tamamen koparmıştır. Diğer gruplardan çok daha yoğun bir şekilde Fransızlarla içiçedir. Kendilerini etnik grup olarak değil, göçmenlerden doğan yeni kuşak olarak tanımlamaktadır.

---

[941] Michel Gurfinkiel, "Islam in France: The French Way of Life Is in Danger", *Middle East Quarterly,* Mart 1997.
[942] Rémy Leveau, "Maghrebi Immigration to Europe: Double Insertion or Double Exclusion?", *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Cilt 524, Kasım 1992, ss. 175, 176.
[943] John Ardagh, *France in the New Century, Portrait of a Changing Society*, Viking, Londra, 1999, s. 219.

Göçmenlerin yüzde 14'ünün kendi yurttaşları ile bağlarını çok sıkı tutarken, Fransa'ya ve Fransızlara mesafeli yaklaştıkları ileri sürülmüştür. Fransızlarla ilişkileri sınırlı ve yapay olan bu gruptakiler, göçmenlerin siyasi katılımlarına destek vermektedir. Göçmen mahallesinde yaşamayı tercih etmekte, yatırımlarını kendi ülkelerine yapmaktadır. Genellikle Fransa'da kazandıkları parayı kendi ülkelerindeki ailelerine göndermeyi tercih etmektedir. Fransız vatandaşı değildir ve başvurmayı düşünmemektedir. Kendilerini geçici işçi olarak görmekte ve bir gün ülkelerine dönmeyi planlamaktadır. Araştırmaya göre, Fransa'daki göçmenlerin yüzde 12'si tüm taraflarla, hem kendi etnik grupları ile hem de Fransızlarla iyi ilişkiler içinde olmaktan yanadır. Çoğunluğu, seçimlerde tercihlerini göçmen adaylardan yana kullanmaktadır. Ailede ana dilleri ile Fransızca birlikte konuşulmaktadır. Gelecekte Fransa'da kalacakları ya da kendi ülkelerine dönecekleri konusunda karar verebilmiş değildirler. Bu grup, bağlarını kökenlerinden koparmadan, entegrasyondan yanadır.[944]

Her ne kadar toplum tarafından kabul edilmese de, tek tip bir Müslüman bulunmamaktadır. Örneğin Müslüman göçmenlerin tamamının eğitim ve ekonomik seviyeleri düşük alt sınıflardan olduğunu söylemek yanlış olacaktır. Çünkü, eğitim seviyeleri ile ekonomik durumlarını düzelterek orta ve üst sınıflara geçmiş olan göçmen kökenliler bulunmaktadır. Hatta, espirili bir dille kendilerine "*beurgeoisie*" denilmektedir. Bu sınıf, aslında Fransızlarla Müslüman/Arap dünyası arasında bir aracı rolü üstlenmektedir.[945] Kimliklerini de farklı şekillerde tanımlamaktadır. Kendilerini Fransız olarak görenler kadar, Arap, Afrikalı, Müslüman kimliklerini ön plana çıkaranlar da mevcuttur.[946]

---

[944] Véronique de Rudder, Isabelle Taboada ve François Vourc'h, "Immigrant Participation and Mobilisation and Integration Strategies in France: A Typology", Kenneth Hylton (çev.), *Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe*, John Rex ve Beatrice Drury (der.), Avebury, Aldershot, 1994, ss. 117-121.

[945] Catherine Wihtol de Wenden, "Changes in the Franco-Maghrebian Association Movement", *Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe*, John Rex ve Beatrice Drury (der.), Avebury, Aldershot, 1994, s. 106.

[946] Catherine Wihtol de Wenden, "Changes in the Franco-Maghrebian Association Movement", *Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe*, John Rex ve Beatrice Drury (der.), Avebury, Aldershot, 1994, s. 113.

Fransa'daki Müslümanların "yok olmadan" entegre olmak istediği genel kanıdır.[947] Bu nedenle göçmenler, Fransız devletinin asimilasyona dayalı evrenselcilik fikrine giderek daha fazla meydan okumaya başlamışlardır.[948] Nitekim, özellikle Fransa ve Almanya'daki ikinci ve üçüncü kuşak Müslümanların öncekilere göre daha az entegre olduğu ileri sürülmektedir. Bu durumun en belirgin örneği olarak türban sorunu gösterilmektedir.[949] Sosyolog Andre Siegfrid'e göre, ABD'de bir göçmenin Amerikalı olması üç kuşak sürmüştür. İlki tamamen yabancı iken, ikinci kuşağın ancak görünürde asimile olduğu, üçüncüde ise sürecin tamamlandığı ileri sürülmektedir.[950] Aslında bugün Fransa'daki yeni nüfusun her iki dünyaya ait olduğu söylenebilir.[951]

Devletlerin asimilasyon politikaları veya hakim grubun tutumu karşısında, azınlıklar farklı tepkiler vermektedir. Çoğunluğun baskılarına, kendi statülerini kabul etmeyerek karşı çıkabilir ve direnebilirler. Boykot, grev, yasal ve siyasi faaliyetler, şiddet içermeyen kitlesel protestolar ve şiddet kullanma direnme biçimlerindendir. Bir başka tepki türü, azınlığın çoğunluğa direnmemesi ancak dayatılanları da kabul etmemesidir. Kendilerini büyük gruptan ayrı ve uzak tutarak, ilişkileri asgari düzeyde sürdürür, böylece kendi kültürlerini korur ve dışarıdan gelen etki ve baskıları da önlemiş olurlar. Diğer bir tepki ise, hakim grubun kendilerine verdiği aşağı ikincil statüyü kabul etmeleridir. Çoğunluğun üstün gücü nedeniyle, hayatta kalabilmek için boyun eğmek zorunda kalırlar.[952]

---

[947] Catherine Wihtol de Wenden, "Changes in the Franco-Maghrebian Association Movement", *Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe,* John Rex ve Beatrice Drury (der.), Avebury, Aldershot, 1994, s. 114.
[948] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 21.
[949] Timothy M. Savage, "Europe and Islam: Crescent Waxing, Cultures Clashing", *The Washington Quarterly*, Cilt 27, No. 3, Yaz 2004, s. 31.
[950] Robert J. Pauly, Jr., *Islam in Europe: Integration or Marginalization?*, Ashgate, Aldershot, 2004, s. 48.
[951] Catherine Wihtol de Wenden, "Changes in the Franco-Maghrebian Association Movement", *Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe*, John Rex ve Beatrice Drury (der.), Avebury, Aldershot, 1994, s. 115.
[952] Kenneth C. W. Kammeyer, George Ritzer, Norman R. Yetman, *Sociology Experiencing Changing Societies*, 5. baskı, Allyn and Bacon, Boston vd, 1992, ss. 325-328.

Entegrasyonu sorunlu hale getiren nedenlerden biri aşırı sağ akımlardır. Müslümanların entegrasyonu konusu gündeme geldiğinde, radikal İslam korkusu ile kültürel tehdit gibi konular aşırı sağ tarafından başarılı bir şekilde kullanılmakta, böylece aşırı sağ akımlar yükselişe geçmektedir. Ekonomik alanda fırsat eşitsizliği, konut alanında ayrımcılık ve aşırı sağ tarafından uygulanan siyasi saldırılar özellikle genç göçmenler arasında hayal kırıklığına neden olmaktadır. Bu ümitsizlik, onların, Fransız toplumunun temelini oluşturan ideolojik ilkeleri kabul etmesinin önüne geçerek, kültürel asimilasyon isteklerini azaltmakta ve tepkisel etnik kimliklerin oluşmasına yol açmaktadır.[953]

Örneğin cemaatçilik, Fransız kültürüne asimile olmamak için bir direnme yolu gibi görünmektedir. Cumhuriyetin değerlerini reddetmenin bir biçimi olarak algılanan cemaatçilik anlayışında, direnme için dinsel veya etnik kimliklerin öne çıkarılması söz konusudur. Kimliklerin siyasallaşması, Fransa'da diğer Avrupa ülkelerinden daha fazla ciddiye alınmaktadır. Tüm ülkeler globalleşmeye teslim olmakta, ademimerkeziyetçilik reformları gerçekleştirmekte ve Avrupa Birliği entegrasyonu çerçevesinde bölgeselleşmelere izin verilmektedir. Ancak Fransa'nın katı merkeziyetçiliğinin ve güçlü üniter devlet yapısının hızla zayıflamasının beraberinde getireceği "tehlike"ler, zaten zayıf olan devletlere göre daha büyük boyutlarda olabilecektir.

Dönemin cumhurbaşkanı Chirac'ın 2003 yılında yaptığı konuşmada da belirttiği gibi, cemaatleşme yoluyla toplumun bölünmesi, Fransa'nın geleneklerine, tarihine ve kültürüne uygun değildir. Cemaatleşme, tüm Fransızlar arasındaki eşitlik ve kardeşlik ilkesine de aykırı görülmektedir.[954]

---

[953] Agnes van Zanten, "Schooling Immigrants in France in the 1990s: Success or Failure of the Republican Model of Integration", *Anthropology & Education Quarterly*, Cilt 28, No. 3, Eylül 1997, s. 368.

[954] Fransa Cumhurbaşkanı Jacques Chirac'ın laiklik konusundaki konuşmasından, "Speech by M. Jacques Chirac, President of the Republic, on Respecting the Principle of Secularism in the Republic", Paris, 17 Aralık 2003, Fransa Dışişleri Bakanlığı resmî internet sayfasından http://www.france.diplomatie.fr

Bu doğrultuda entegrasyon da, cemaatlerin değil bireylerin entegrasyonu şeklinde olmalıdır. Fransa Anglo-Sakson modelden farklı olarak, toplulukları hem üniter ulus-devlet için tehlike olarak görür, hem de bu şekilde insanların bireysel haklarından yoksun olarak gettolara hapsedildiğini savunur.[955]

Fransa'da entegrasyondan bahsedilirken temel nokta vatandaşlıktır. Burda da entegrasyonun grup statüsü şeklinde değil bireysel bir şekilde gerçekleşmesi gerektiği genel kanıdır.[956] Örneğin, 1791 yılında Yasama Meclisi'nde yapılan bir tartışmada, merkezin temsilcilerinden Clermont-Tonnerre'in sözleri önemlidir: "Bir ulus olarak Yahudilere hiçbir şey verilmemelidir, ancak bireyler olarak Yahudilere herşey verilmelidir".[957] Fransa, kültürel birlik/kültürel entegrasyon adı altında aslında kültürel asimilasyon üzerine kurulu bir sistemi savunmakta ve uygulamaya çalışmaktadır. Etnik ve ırk ayrımlarına karşı olan bu sistemin karşısında Almanya'nın ırk üzerine kurulu modeli vardır. Almanlara göre, kültürden ve dil birliğinden daha önemli olan, Alman kanı/Alman ırkıdır. *Das Deutsche Volk* herşeyden önce etnik bir aidiyeti ifade etmektedir.[958]

Fransa'da uzun yıllar azınlık gruplarının entegrasyonu yerine bireylerin asimilasyonu yoluna gidilmiştir. Fransa'nın cumhuriyetçi geleneği düşünüldüğünde, bu, aslında anlaşılır bir uygulama gibi görünmektedir. Bu gelenekte; cumhuriyet, demokrasi, merkeziyetçi ulus-devlet ve vatandaşlık kavramları birbirleri ile aynı anlama gelmektedir.[959] Zaten Fransa, hiçbir zaman çokkültürlü bir topluma sahip olmamıştır, çünkü yabancıların Fransız

---

[955] Maxim Silverman, *Deconstructing the Nation. Immigration, Racism and Citizenship in Modern France*, Routledge, Londra ve New York, 1992, s. 4.
[956] Cathie Lloyd, "National Approaches to Immigration and Minority Policies", *Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe*, John Rex ve Beatrice Drury (der.), Avebury, Aldershot, 1994, s. 75.
[957] Michael Walzer, *Hoşgörü Üzerine*, Abdullah Yılmaz (çev.), Ayrıntı, İstanbul, 1998, s. 55.
[958] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 65.
[959] Karen Bird, "Group Recognition in the Civic Republic: Citizenship, Equality and Pluralism in France", Cyril Levitt, Scott Davies ve Neil McLaughlin (der.), *Mistaken Identities: The Second Wave of Controversy over "Political Correctness"*, Peter Lang, New York, 1999, ss. 223-224'den naklen Robert J. Pauly, Jr., *Islam in Europe: Integration or Marginalization?*, Ashgate, Aldershot, 2004, s. 46.

modeline, değerlerine ve düşünce sistemine uyması beklenir.[960] Pauly'ye göre Fransız hükümetleri, 1970'li yılların göç dalgasından sonra asimilasyon retoriğinden vazgeçerek azınlık grupların, çoğunluğun içine eklenmesinden *(insertion)* bahsetmeye başlamışlardır.[961]

Özet olarak Fransız cumhuriyetçi modeli, yüksek kültürü ön plana çıkarır. Bu kültür, sadece üstün değil, aynı zamanda evrenseldir de. Bu modelin temelinde ikinci olarak, bireyin ön plana çıkarılması vardır. Bu nedenle, gruplara karşı çıkılmaktadır. Üçüncüsü, vatandaşlığın temeline, kültürel, toplumsal ya da coğrafî değil, rasyonel ve siyasi unsurlar konmuştur. Tüm bu ilkelerin inşası ve yeniden üretimi için, başta okullar olmak üzere devlet kurumlarına bütünleştirici bir rol yüklenmektedir.[962]

Cumhuriyetçi entegrasyon modelinin temelinde eğitim politikaları bulunmaktadır. Eğitim kurumunun, diğer Avrupa ülkelerinden daha hassas ve kilit konumda bulunmasının nedeni, ulus-devletin tek aktör olmasındandır. Dolayısıyla, tek ve ulusal kültürün, laiklik ilkesinin, ulusalcı değerlerin aktarılması için başlıca araçlardan biri, millî eğitim sistemi olmuştur. Denizaşırı toprakları da dahil olmak üzere, Fransa'nın tamamında tek müfredat ile homojen bir eğitim ve öğretim verilmektedir. Bu nedenle, eğitim kurumlarında göçmenlere yönelik uygulamalara yer verilmemiştir. Çünkü göçmenlerin de diğerleri gibi, ortak okul yoluyla kültürel olarak asimile olması, ekonomik ve sosyal olarak Fransız toplumuna entegre olması beklenmiştir.[963]

Nitekim, Jacques Attali, merkeziyetçi yapıdaki Fransız devletinin tek tip Fransız yurttaşı yarattığını ve bunun tüm yerel dilleri öldürerek eşitlik sağladığını ileri sürmüştür. Bugünkü tehlike ise, Fransız devletinin artık zayıflamasının ve ademimerkeziyetçiliğin etkinleşmesinin getireceği

---

[960] James Corbett, *Through French Windows: An Introduction to France in the Nineties*, University of Michigan Press, Ann Arbor, 1994, ss. 202-203'den naklen Robert J. Pauly, Jr., *Islam in Europe: Integration or Marginalization?*, Ashgate, Aldershot, 2004, s. 46.

[961] Robert J. Pauly, Jr., *Islam in Europe: Integration or Marginalization?,* Ashgate, Aldershot, 2004, s. 47.

[962] Agnes van Zanten, "Schooling Immigrants in France in the 1990s: Success or Failure of the Republican Model of Integration", *Anthropology & Education Quarterly*, Cilt 28, No. 3, Eylül 1997, ss. 352-353.

[963] Agnes van Zanten, "Schooling Immigrants in France in the 1990s: Success or Failure of the Republican Model of Integration", *Anthropology & Education Quarterly*, Cilt 28, No. 3, Eylül 1997, s. 357.

sorunlardır.[964] Fransa'da "etnik azınlık" tanımının kullanılmamasının da, aynı "tehlike" inancına bağlı olduğunu söyleyebiliriz. Daha çok, "yabancılar" veya "göçmenler" gibi tabirler tercih edilmektedir. "Göçmen", "Fransız" ya da "yabancı" kavramlarının açık tanımları yapılmamıştır. Fransa doğumlu olmayıp, başka ülkeden gelip yerleşenler "göçmen" kabul edilmektedir. Göçmenler, Fransız vatandaşlığını aldığı zaman, artık "teoride" tam bir eşit haklar söz konusu olmaktadır. Ancak, çoğu zaman Fransız halkının gözünde "göçmen"/"yabancı" olarak kalmaya devam etmektedir.[965]

Fransa'da herkes eşitmiş gibi olan yaklaşım, eşit olmayanları marjinalleştirmekte, hatta isyanlara sürüklemektedir. Fransa'nın yaklaşımındaki "renk körlüğü", Fransa'daki sorunların büyümesine neden olan, bu nedenle isyanların ve çatışmaların yaşanması için zemin hazırlayan bir ortam oluşturmuştur. Renk, din ya da etnik köken olarak tüm Fransız vatandaşlarının eşit olarak görülmesi şeklindeki Fransız yaklaşımı başarısız olmuştur.[966] Çünkü, ülkede 2005 yılının sonlarında yaşanan isyanlarda da görüldüğü gibi, farklı kökendekiler kadar Fransız olan ancak sosyo-ekonomik düzeyi düşük olanlar da, diğerleri kadar eşit olmadıklarının farkına varmıştır.

Fransa'daki Müslümanlar, kendilerine "ikinci sınıf" muamelesi yapıldığını ileri sürmektedir. Eğitimden, iş piyasasından uzak bırakıldıklarını, kendi mahallelerinde süpermarket, sinema gibi birkaç dükkan ile hapsedilmeye çalışıldıklarını savunmaktadır. Nitekim, şehre giden otobüslerde kimlik kontrolü yapan polisin defalarca kendilerine "buralarda olmanı gerektirecek bir sebep yok, git kendi mahallene" şeklinde konuştuklarını ifade etmektedir. Göçmenler kendilerine verilmek istenen mesajın, şehir merkezlerine gelip diğer insanların arasına karışmamaları olduğuna inanmaktadır.[967]

---

[964] Thomas Sancton, Tala Skari, "Mixing Bowl", *Time Europe*, Cilt 155, No. 23, 12 Haziran 2000.

[965] John Ardagh, *France in the New Century: Portrait of a Changing Society*, Penguin Group, Londra, 1999, s. 221.

[966] Lisa Bryant, "Europe's Fears Increase Over Immigrant Unrest", *VOA News*, 11 Kasım 2005, http://www.voanews.com/english/2005-11-11-voa47.cfm

[967] James Graff, "Streets of Fire", *Time*, 14 Kasım 2005, s. 31.

Müslümanların iyi semtlerde iyi evlerde oturmasının ya da yükselmesinin önünde herhangi bir yasal engel bulunmamaktadır. Nitekim, doktor, hukukçu, profesör gibi meslekleri edinebilmektedirler. Ancak sorun, onlar görünür olmaya başladıklarında ortaya çıkmaktadır. Örneğin, siyaset ya da medyada yer alamamaktadırlar.[968] Hollanda'da yedi, İngiltere'de dört Müslüman milletvekili bulunurken, Fransa'da hiç bulunmadığı hatırlatılmalıdır.[969]

"Fransa'da başarılı olmanın yolu Müslüman kimliğini saklamaktan geçer" şeklinde genel bir kanı vardır. Gerçekten de başarılı olmuş Müslüman iş adamları bu iddiayı kabul etmekte, başarılarını, isimlerini ve kimliklerini değiştirmeye borçlu olduklarını itiraf etmektedir. Adını Stéphane olarak değiştiren Süleyman'ın işlerinin birdenbire açılması gibi sayısız örnek bulunmaktadır.[970]

Bir görüşe göre, Fransa'ya gelen Polonyalı, İtalyan gibi Avrupa göçmenleri de ilk geldiklerinde cemaatleşmiş ve hemen topluma yayılamamışlardı. Asimilasyon zaman almıştı. Bugünkü Kuzey Afrikalılar'ın davranış biçimleri önceki göçmenler tarafından da sergilenmişti. Onlara da önyargı ile yaklaşılmış, onlar da ayrımcılığa maruz kalmıştı.[971]

Ayrımcılık ve eşitsizlik söz konusu olduğunda, Anglo-Sakson sistemde "pozitif ayrımcılık" *(affirmative action, positive discrimination)* denen uygulama devreye girmektedir. Bir toplumda pozitif ayrımcılığa ihtiyaç olup olmadığı, azınlıkların belli alanlardaki yokluğu ya da azlığı ile görülebilir. Örneğin, üniversitelerin yüksek pozisyonlarında kadınlar, siyahlar ya da belli bir etnik veya dinî grubun eksikliği söz konusu ise, bu alanlarda dengelemeye ihtiyaç vardır.[972] Fransa'da gettolarda yaşayan yetenekli ve iyi eğitimli gençler

---

[968] John Ardagh, *France in the New Century, Portrait of a Changing Society*, Viking, Londra, 1999, s. 229.
[969] Roger Hardy, "Europe's Angry Young Muslims 2", *BBC*, 14 Mart 2006.
[970] Dan Bilefsky, "Success Stories Offer Advice for France", *International Herald Tribune*, 10 Kasım 2005.
[971] Arun Kapil, "On Islam in the West and Muslims in France: Views form Hexagon" *Third World Quarterly*, Cilt 18, No. 2, 1997, s. 387.
[972] Alan H. Goldman, "Affirmative Action", *Philosophy and Public Affairs*, Cilt 5, No. 2, Kış 1976, ss. 178-195.

bile marketlerde kasiyer olarak çalışmaktadır. Bunun nedeni, fakir gettolarla ve göçmenlerle ilgili klişeler olarak gösterilmektedir.[973]

"Ters ayrımcılık" da denilen pozitif ayrımcılık, genellikle azınlık istihdamını artırmayı amaçlamaktadır.[974] Çünkü ayrımcılığı yasaklamakla kalmayarak, iş başvurularında azınlık gruplardan belli bir miktar başvurunun yapılmasını şart koşmaktadır.[975] Asıl hedef, gelecekte fırsat eşitliğini yakalamaktır.[976] Pozitif ayrımcılık, dışlananları aşağılayan bir uygulama değil, geçmişteki adaletsizliklerin telafisidir.[977]

Anglo-Sakson tarzı pozitif ayrımcılık gibi denge sağlamaya yönelik girişimler, Fransa'da kotalara, gettolara, cemaatçiliğe ve dolayısıyla etnik bölücülüğe sebep olacağı düşüncesiyle yakın zamana kadar tutulmayan, hatta kınanan bir görüş olmuştur. Fransa, eşitlik ilkesini bozacağı düşüncesiyle pozitif ayrımcılık uygulamalarına uzun süre karşı çıkmıştır. Eşitlik ilkesi o denli önemli görülmektedir ki, ülkedeki azınlıkların ve farklı din ile ırktakilerin istatistiki verileri bile mevcut değildir. Pozitif ayrımcılığın Fransa'da tepki almasının başlıca nedeni, cumhuriyetçi geleneğe aşırı bağlılık çerçevesinde, farklılıkların kabul edilerek tanınmasıdır.[978] Bir başka neden, azınlık gruplarının tanınması ya da çeşitli şekillerde desteklenmesi yoluyla, etnik ve kültürel farklılıkların belirginleşmesi, böylece ulusal bütünlüğün bozulması korkusudur.[979]

Fransa'nın diğer Avrupa ülkelerinden önemli bir başka farkı, izole edilmiş ve ayrımcılığa uğramış olanların yaşadığı kötü koşullardaki gettoların

---

[973] Dan Bilefsky, "Success Stories Offer Advice for France", *International Herald Tribune*, 10 Kasım 2005.
[974] Alan H. Goldman, "Affirmative Action", *Philosophy and Public Affairs*, Cilt 5, No. 2, Kış 1976, s. 180.
[975] David Knox, *Living Sociology*, West Publishing Company, St. Paul vd, 1990, s. 251.
[976] Alan H. Goldman, "Affirmative Action", *Philosophy and Public Affairs*, Cilt 5, No. 2, Kış 1976, s. 178.
[977] Alan H. Goldman, "Affirmative Action", *Philosophy and Public Affairs*, Cilt 5, No. 2, Kış 1976, s. 183.
[978] Alec G. Hargreaves, *Immigration, 'Race' and Ethnicity in Contemporary France*, Routledge, Londra ve New York, 1995, s. 200.
[979] Alec G. Hargreaves, *Immigration, 'Race' and Ethnicity in Contemporary France*, Routledge, Londra ve New York, 1995, s. 200.

varlığıdır. Belçika ve Hollanda gibi diğer ülkelerde, göçmenler ve göçmen olmayanlar büyük şehirlerde birlikte yaşamaktadır.[980]

Fransız devleti göçmenlerle ilgili her türlü sorunu üstlenerek kendini yabancılarla ilgili bütün konularda sorumlu hissetmiştir. Göçmenlerin konutlarını dahi devlet düzenlemiştir. 1960'lı yıllarda üç tip konut yapılmıştır. Geçiş konutlarında *(cités de transit)* "normal" evlere geçmek için henüz hazır olmayanlar oturmuştur. Bir başka ifadeyle, kültürel olarak "diğerleri" ile yaşamak için "çok farklı" olan grup bir süre bu geçici konutlarda barındırılarak "eğitilecektir". Ancak, normal konutlara geçiş için ailenin büyüklüğü gibi bir şart bulunduğundan geçişler çoğu zaman gerçekleşmemiş ve göçmenler geçici konutlarda kalıcı hale gelmişlerdir. Üçüncü tip ise ailesi olmayan yalnız yaşayan işçiler için baraka şeklinde düzenlenen konutlar olmuştur. Hâlâ bulunan bu konutlar, göçmen konutları içindeki en aşırı örnektir.[981]

Entegrasyon konusunda başlıca sorunlardan biri, gettolaşmadır. Hatta Fransa'nın bu yüzden, giderek 1960'lı yılların ABD'sine benzediği ileri sürülmektedir. 1950'li yıllarda göçmenler için banliyölerde ucuz evler yapılmıştır. Bu, devletin bir desteği gibi görünse de, bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde yabancıların halktan kopmasına neden olmuştur. Onlar kendi mahallelerinde, kendi çevreleri içinde sıkışıp kalmıştır.[982]

Mahalleler, düzenli gelirleri olanları, düşük düzeydeki sorunlu gruplardan ayırmaktadır. Genellikle ikinci grup, kenar mahallelere toplanmaktadır.[983] Paris'in kenar mahallelerinde Arap ve Afrikalı Müslümanlar Fransız devleti tarafından dışlanmış bir hayat sürmektedir.[984] Banliyö ve "zor mahalleler" (*les quartiers difficiles*) çoğunlukla "dışlama" (*l'exclusion*) kavramı

---

[980] Lisa Bryant, "Europe's Fears Increase Over Immigrant Unrest", *VOA News*, 11 Kasım 2005, http://www.voanews.com/english/2005-11-11-voa47.cfm

[981] Sarah Collinson, *Europe and International Migration*, Pinter Publishers, Londra, 1993, s. 100.

[982] "The Melting-Pot that isn't", *Economist*, Cilt 360, No. 8232, 28 Temmuz 2001, ss. 50-52.

[983] François Ruffin, "Le Logement Social, entre Pénurie et Ségrégation", *Le Monde Diplomatique*, Kasım 2003, s. 4.

[984] Roger Hardy, "Europe's Angry Young Muslims 1", *BBC*, 7 Mart 2006.

ile birlikte anılmaktadır.[985] Gettolarda yaşayanlara da "dışlanmışlar" (*les exclus*) denmektedir.

Devletin banliyölere yardım yapması, 1980'li yıllarda, Sosyalist hükümet döneminde başlamıştır. Konut, refah, eğitim, istihdam ve güvenlik alanlarını kapsayan sosyal politikalar için merkezî devlet, yerel yönetimlere özel yardımlar sağlamıştır.[986] Ancak banliyölerde hâlâ pek çok sorun bulunmaktadır. Yol, su, elektrik gibi başlıca ihtiyaçların yerel yönetimler tarafından karşılandığı mahallelerde, okul, postane, toplu taşıma araçları ve klinikler gibi pek çok eksik mevcuttur. Her ne kadar banliyölerin tamamı şiddet içerikli isyanlar halinde değilse de, belirgin sorunların varlığı gerçektir.[987]

Paris'in banliyölerinden birinde, bir gencin bir çete tarafından linç edilmesi üzerine, İçişleri Bakanı Jean-Pierre Chevènement tarafından yapılan sert açıklama dikkat çekicidir: "Bu tür davranışlar, derin bir krizin belirtileridir. Birbirine düşman çeteler arasındaki çatışmanın temelinde bir nefret kültürü yatmaktadır. Banliyölerimiz, gettolaşma ve değerlerin yitirilmesi ile karşı karşıyadır". Chevènement'ın sözlerinden de anlaşıldığı gibi, banliyölerde yaşanan çatışma ve isyanlar kültürel ve ırksal gerilimler olarak görülmektedir. Ancak bu, çok sayıda sebepten sadece bir tanesidir. Başta, özellikle gençler arasındaki yüksek işsizliğin yol açtığı okulda başarısızlık, korku, hayal kırıklığı gibi sorunlar olmak üzere, aile sorunları, uyuşturucu kullanımı, kötü yaşam koşulları gibi pek çok sebep mevcuttur.[988]

Banliyö ya da getto sorunu, biraz da kentleşme ve yeni mahallelerin kurulması sorunu ile ilgilidir. Bu sorun, büyük Avrupa kentlerinin tamamında görülmekle birlikte, Fransa'nın ayrı bir önemi bulunmaktadır. Çünkü Fransa'da, yabancılarla kaynaşmak, yeni arkadaşlar edinmek ya da

---

[985] John Ardagh, *France in the New Century, Portrait of a Changing Society*, Viking, Londra, 1999, s. 214.
[986] John Ardagh, *France in the New Century, Portrait of a Changing Society*, Viking, Londra, 1999, s. 216.
[987] John Ardagh, *France in the New Century, Portrait of a Changing Society*, Viking, Londra, 1999, s. 207.
[988] John Ardagh, *France in the New Century, Portrait of a Changing Society*, Viking, Londra, 1999, s. 215.

göçmenlerin yardım sağlamaya yönelik sosyal aktiviteleri tedirginlikle karşılanmaktadır. Gönüllü eylem geleneğinin pek bulunmadığı Fransa'da, yardımlar ya kilise tarafından ya da resmî kurumlar aracılığıyla yapılmaktadır. Bu devletçi yaklaşım nedeniyle, resmî onayı bulunmayan her tür özel girişime şüphe ile yaklaşılmaktadır. Kilisenin rolünün eskisi gibi olmadığından hareketle, gönüllü eylemlere, özellikle de banliyölerde ihtiyaç bulunmaktadır.[989]

Fransız banliyölerindeki sorunlar zaman zaman isyanlara ve çatışmalara neden olmaktadır. Son olarak, 2005 yılının Ekim ayında, iki göçmenin polisten kaçarken kaza sonucu ölmesi ile, daha önce de değinildiği gibi, banliyölerde başlayan ve diğer kentlere de yayılan bir isyan başlamıştır. Haftalarca süren şiddet eylemlerinde, binlerce araba yakılmış, yüzlerce kişi gözaltına alınmıştır. İlk isyan bu değildir. İlki 1979'da Vaulx-en-Velin'de başlayan, 1980'li ve 1990'lı yıllarda Paris, Lyon, Marsilya gibi büyük kentlerde küçük çaplı olarak tekrarlayan isyan geleneğinin en şiddetlisi 2005 yılındaki olmuştur.[990]

Göçmen isyanlarının yaşandığı tek ülke Fransa olmamıştır. Örneğin Belçika'da 1990'lı yıllarda yaşanan gerginlikler bugün bitmiş gibi görünse de, pek çok sorun hâlâ mevcuttur. 1980'li yıllarda İngiltere'nin dahi birçok kentinde, benzer çatışmalar ve gerginlikler yaşanmıştır.[991]

Fransa'da 2005 yılındaki isyanlara katılan bir eylemci, amacının "acıya ses katmak" olduğunu söylemiş, daha önceki isyanlardan farklı olarak bu sefer mesajın yerine ulaşmasını istediklerini ifade etmiştir.[992] Dolayısıyla amaç göçmenlerin sesinin duyulmasıdır. Nitekim, bu defa başarıya yaklaşmışlardır. Ancak tek istedikleri bu değildir, şüphesiz cevaba da ihtiyaçları vardır.

---

[989] John Ardagh, *France in the New Century, Portrait of a Changing Society*, Viking, Londra, 1999, ss. 210, 211.
[990] http://en.wikipedia.org/wiki/Islam_in_France
[991] Lisa Bryant, "Europe's Fears Increase Over Immigrant Unrest", *VOA News*, 11 Kasım 2005, http://www.voanews.com/english/2005-11-11-voa47.cfm
[992] Roger Hardy, "Europe's Angry Young Muslims 1", *BBC*, 7 Mart 2006.

Fransa'daki isyanlar sırasında dönemin cumhurbaşkanı Chirac'ın kenar mahalledekilere seslenerek herkesin Fransız Cumhuriyeti'nin kızları ve oğulları olduğunu söylemesi, pek çok kişi tarafından "kötü bir şaka" olarak değerlendirilmiştir.[993] Çünkü başlıca sorun eşitsizlik, ayrımcılık ve Fransız vatandaşlığının işlevsizliğidir.

Olayları çıkaranların çoğunun Müslüman olması nedeniyle, dinî nedenler ya da isyanın dinî boyutu tartışılmıştır. Ancak, sorunun temelinin toplumsal içerikli olduğu belirtilmelidir. Nitekim, isyancıların tamamı Müslüman olmadığı gibi, Müslüman olanlar da eylemlerini Müslüman kimlikleri ile ya da İslam adına gerçekleştirmemiştir. Fransız anarşizm geleneği içinde, polis ve toplum karşıtı bir genç alt kültür isyanı söz konusu olmuştur.[994] Banliyö isyanlarının din ile bağlantısı, sorunlu gençlerin genellikle Müslüman olduğundan dışlanarak eğitimsiz, işsiz, fakir ve marjinal kalarak, gettolara hapsolmasıdır.[995]

İsyanlardan faydalanmaya çalışarak, bu kargaşayı kendi lehine çevirmeye çalışanlar, ülkedeki aşırı sağcılar ve göç karşıtları olmuştur. Dönemin İçişleri Bakanı Sarkozy, olaylara karışanlara yönelik sert ve aşağılayıcı sözler sarfetmiştir. Sarkozy'nin amacı, 2002 seçimlerinde Chirac ile birlikte ikinci tura kadar yükselen Jean-Marie Le Pen'in seçmenlerini kendi tarafına çekmeye çalışmak olmuş,[996] ve bunu başarmıştır.

Fransa, yukarıda bahsedilen gelenekleri, siyasi kültürü ve cumhuriyet ilkeleri nedeniyle Avrupa'daki pek çok ülkeden farklı entegrasyon politikalarına sahiptir. Ancak Fransa'nın en uzak olduğu sistem Anglo-Saksonların uygulamalarıdır. Pozitif ayrımcılığı başarı ile uygulayan ABD, Fransa tarafından beğenilmeyen ve eleştirilen göç ve entegrasyon uygulamalarına sahiptir. Örneğin 1975 yılında Göçmen İşçilerden Sorumlu Devlet Bakanı Paul Dijoud; "adalet, asimilasyon, entegrasyon ve birlikte yaşam olmalı" demiş, yoksa "Fransa'daki durum ABD'nin siyahlarla yaşadığı

---

[993] Roger Hardy, "Europe's Angry Young Muslims 1", *BBC*, 7 Mart 2006.
[994] Olivier Roy'un yorumu için bkz. Roula Khalaf ve Martin Arnold, "Revolt of Youth without Religious Motivation", *Financial Times*, 8 Kasım 2005.
[995] Deniz Altınbaş Akgül, "Fransa'da Patlayan Sosyal Bomba", *Stratejik Analiz*, Aralık 2005.
[996] Deniz Altınbaş Akgül, "Fransa'da Patlayan Sosyal Bomba", *Stratejik Analiz*, Aralık 2005.

sorunlara döner" şeklinde konuşmuştur.[997] Ancak şu da belirtilmelidir ki, ABD'de siyasi sahnede aşırı sağ partiler bulunmamaktadır. Fransa'da ise, başlıca politikalar ve diğer partilerin söylemleri, aşırı sağ doğrultusunda değişmektedir.[998]

İktisatçı Robert Levine'e göre, ABD göçmenleri sadece absorbe etmeyi başarmakla kalmamış, aynı zamanda kendisini de göçmenlere uyarlamıştır.[999] ABD gibi bir erime potası olmaktansa, tüm farklılıkları tek millet içinde asimile etme yöntemini seçen Fransa'nın, klasik bir asimilasyon ülkesi olduğu genel kanıdır.[1000] ABD benzeri bir "geri adım" Fransa için zor olmakla beraber, tezimizde de iddia ettiğimiz gibi, sorunların çözümü için zorunlu görünmektedir.

Millî ideolojiyi, bir ulus-devletin siyasi düşünce biçiminin ve kurumlarının davranışlarının çerçevesini oluşturan değerler ve inançlar bütünü olarak tanımlayabiliriz. Fransa'nın millî ideolojisi, göçmenlerin başka ülkelerdekinden, örneğin Anglo-Sakson modelden neden daha farklı olduğunu açıklamaktadır. Fransa'nın millî entegrasyon ideolojisi; sömürge halkları, göçmenler, yabancı nüfus, etnik gruplar gibi çeşitli grupların asimilasyonunu içermektedir. Fransa, Üçüncü Cumhuriyet döneminde (1871-1944) uygulanmaya başlayan cumhuriyetçi model çerçevesinde, ABD'nin pozitif ayrımcılık ya da eritme potası gibi uygulamalarını reddetmiştir.[1001]

Bu durumun aksine, zaman zaman ABD'nin uygulamaları Fransa için örnek gösterilmektedir. 1960'lı yıllarda ABD'de yaşanan ırkçı gerilimler ve çatışmalar Fransa'ya hatırlatılmaktadır. Siyahlara siyasi hakların tanındığı 1965 yılı önemli bir etken olmuştur. Ayrıca, iş bulunması, özel eğitim

---

[997] Sarah Collinson, *Europe and International Migration*, Pinter Publishers, Londra, 1993, s. 93.
[998] Wallace E. Lambert, Fathali M. Moghaddam, Jean Sorin, Simone Sorin, "Assimilation vs. Multiculturalism: Views from a Community in France", *Sociological Forum*, Cilt 5, No. 3, Eylül 1990, s. 389.
[999] Brian Knowlton, "Letter from America: What France can learn from 1960s New York", *International Herald Tribune*, 16 Kasım 2005.
[1000] Naomi Schor, "The Crisis of French Universalism", Ralph Sarkonak (der.), *The Cultural Wars*, Yale University, Londra, 2001, s. 50.
[1001] Agnes van Zanten, "Schooling Immigrants in France in the 1990s: Success or Failure of the Republican Model of Integration", *Anthropology & Education Quarterly*, Cilt 28, No. 3, Eylül 1997, s. 352.

programları ve azınlıkların haklarını korumaya yönelik çeşitli yasaların çıkarılması, gerginliklerin New York gibi bazı kentlerde büyümesinin önüne geçebilmiştir. Pozitif ayrımcılık, "bundan böyle kimseye ayrımcılık yapılmayacaktır" şeklindeki ifadeden daha ileri bir adımdır. Siyahlardan oluşan orta sınıfın ortaya çıkması, pozitif ayrımcılığa bağlanmaktadır. Örneğin siyah polislerin varlığı, polislerin düşman olarak görülmesinin önüne geçebilmiştir.[1002]

İngiliz tarzının Fransa tarafından benimsenmesi kısa vadede mümkün görünmemektedir. İngiltere, topluluklardan oluşmuş bir Birleşik Krallık'tır. Farklılıkların tanınması, azınlıkların varlığı ya da farklı etnisiteler İngiltere için sorun teşkil etmemektedir.[1003] Fransa'da ise, farklılıkların görünür biçimde sergilenmesi iyi karşılanmadığından, İngiltere gibi başka ülkelerdeki kültürel etkinliklere de yer yoktur. Festivallerin dahi yapılmadığı Fransa'da kültürler ve gelenekler, camilerden, aile içinden, restaurant ve dükkanlardan çıkamamaktadır.[1004]

Entegrasyon konusunun en önemli alt başlıklarından biri de göç politikalarıdır. Çok kapsamlı ve geniş bir konu olması nedeniyle, göç politikalarına yüzeysel bir şekilde değinilecektir.

Avrupa ülkeleri, zaman zaman göç ülkesi olduğunu kabul ederek daha esnek, zaman zaman ise katı ve sınırlandırıcı göç yasaları çıkarmıştır. Tezimizin konusu ile ilgili olan kısmı, yasaların entegrasyona ne derece yardımcı olduğu ve yasanın uğradığı değişikliklerdir. Son yıllarda Müslümanların sayıca artması, Müslümanlara yönelik korku ve ayrımcılığın yükselmesi gibi nedenlerle, göç yasaları sertleşmektedir.

Örneğin, Danimarka'nın 2002 tarihli yasasında, vatandaşlığa geçiş ve oturma izni alınması ve aile birleşimi zorlaştırılmış, dönemin Göç ve Entegrasyondan Sorumlu Bakanı Bertel Haarder, hükümetin amacının

---

[1002] Brian Knowlton, "Letter from America: What France can learn from 1960s New York", *International Herald Tribune*, 16 Kasım 2005.

[1003] Lisa Bryant, "Europe's Fears Increase Over Immigrant Unrest", *VOA News*, 11 Kasım 2005, http://www.voanews.com/english/2005-11-11-voa47.cfm

[1004] John Ardagh, *France in the New Century, Portrait of a Changing Society*, Viking, Londra, 1999, s. 228.

ülkedeki yabancı sayısını yarıya indirmek olduğunu söylemiştir.[1005] Başbakan Anders Fogh Rasmussen ise, yasanın diğer Avrupa ülkelerine de örnek olması gerektiğini savunmuştur.

Almanya'nın ilk göç yasası ise 2005 yılında yürürlüğe girmiştir. Bir göç ülkesi olduğunu kabul etmemesi nedeniyle geciken yasa, muhafazakâr muhalefet tarafından yeterince sınırlandırıcı olmamakla eleştirilmiştir.[1006] Göçmenlerin çocuklarıyla ülkeye yerleşmesinde, çocuklar için 16 olan yaş sınırı 12'ye çekilmiştir.[1007] Yasanın özelliği, göçe ülkenin "ihtiyaçları doğrultusunda" izin verilmesidir. Yeşil Kart sisteminin yetersizliği nedeniyle yürürlüğe sokulan yasa, bilim adamı, mühendis, bilgi teknolojileri uzmanı gibi kalifiye göçmenlere kolaylık sağlamaktadır.

Almanya'daki entegrasyon kurslarının ücreti devlet tarafından karşılanmaktadır. Alman dili, tarih ve hukuk derslerinin verileceği kurslara devam etmeyenlerin sosyal güvenceleri aşağıya çekilecek, oturma izinlerinin iptali ve sınır dışı edilmeleri söz konusu olabilecektir. Terörist şüphelilerini sınır dışı etmenin kolaylaştırıldığı yasaya göre, Alman pasaportu ya da oturma izni isteyenlerin öncelikle Alman istihbarat servisi tarafından araştırılması gerekmektedir. Böylelikle, Alman olmayan herkesin şüpheli ve potansiyel tehlikeli görüldüğü ileri sürülebilir.

İşgücü açığını kapatmak için, özellikle vasıflı işçilere kapıyı açan Alman göç yasası, Sosyal Demokratlar tarafından yürürlüğe konmuş, ancak dönemin Hristiyan Demokrat muhalefeti tarafından eleştirilmiştir. Bazı muhafazakârlara göre, işçi açığını kapatmak için Almanlar, daha fazla çocuk doğurmaları için teşvik edilmelidir.[1008]

Almanya'nın, şimdilik sadece Baden-Württemberg eyaletinde, 1 Ocak 2006 tarihinden sonra vatandaşlık için başvuranlara uygulanan "vicdan testi" Müslümanları hedef alan ırkçı bir uygulama olarak değerlendirilmektedir. Vicdan testi, vatandaşlığa geçmek isteyenlerin dünya

[1005] Nicolas Bourcier, "Le Danemark Durcit sa Politique d'Immigration", *Le Monde*, 5 Haziran 2002.
[1006] "Germany: New Immigration Law", *Migration News*, Cilt 9, No. 4, Nisan 2002.
[1007] Manşet Programı, *CNN Türk*, 4 Temmuz 2002.
[1008] Tony Paterson, "Germany Slams Door on 'Green Card' Immigrants", *The Independent*, 19 Aralık 2002.

görüşlerinin Alman ahlak anlayışına uyup uymadığını ölçmeye yönelik hazırlanan 30 soruluk bir formdur. “11 Eylül saldırıları hakkında ne düşünüyorsunuz?”, “Kızınız Müslüman olmayanla evlenmek istese tepkiniz ne olur?”, “Töre cinayetlerini haklı buluyor musunuz?” gibi sorular yer almaktadır.[1009] Ayrıca, Almanya’daki üç dağ ismi, 1848 yılında Frankfurt’ta St. Paul Kilisesinde hangi konvansiyonun toplandığı ya da çeşitli buluşlar yapan Alman bilim adamlarının adları da sorulmaktadır. Sorulardan anlaşıldığı gibi, testin Müslümanlara yönelik olması, entegrasyonu zorlaştırıcı, ayrımcı bir uygulama gibi görünmektedir. Başbakan Angela Merkel ve muhafazakâr hükümeti tarafından uygulamaya konan ve gayriresmî olarak “Müslüman Sınavı” denilen sınavın mesajının “boşuna uğraşmayın” olduğu ileri sürülmektedir.[1010]

Avrupa Parlamentosu Yeşiller Grubu üyelerinden Cem Özdemir, Avrupa Birliği Komisyonuna soru önergesi vermiş, Baden-Württemberg eyaletinde uygulanan vicdan testinin sadece belli bir dinî grubu hedef aldığını ileri sürerek bu durumun Avrupa Birliği normları ile ne derece bağdaştığının sorgulanmasını istemiştir. Ancak Komisyon, meselenin Almanya’nın iç işi olması nedeniyle konuya müdahale edemeyeceğini bildirmiştir.[1011] Max Planck Enstitüsü hukuk uzmanlarından Prof. Rüdiger Wolfrum ve Dr. Volker Röben ise, vicdan testinin uluslararası hukuka aykırı olduğunu ve Müslümanlara yönelik ayrımcılık yaptığını iddia etmiştir.[1012]

Toprağa dayalı Fransız vatanseverliğinden farklı olarak ulusa dayalı bir milliyetçilik türüne sahip olan Almanya’da Alman dışı unsurlara karşı hoşgörüsüzlük mevcuttur. Bir kültür ulusu (*kulturnation*) olan Almanya’da azınlık, ırkçılıkla mücadele gibi çalışmalar diğer Avrupa ülkelerindeki kadar yaygın değildir. Ancak, entegrasyon merkezlerinin ve entegrasyon çalışmalarının çokluğu dikkat çekmektedir.

[1009] “’Vicdan Testi’, Almanya’yı Karıştırdı”, *AB Haber*, 2 Ocak 2006.
[1010] Richard Bernstein, “True or False: Do You Want to be a German?”, *The New York Times*, 29 Mart 2006.
[1011] “AB Komisyonu, Vicdan Testi için Topu Taca Attı”, *AB Haber*, 25 Mart 2006.
[1012] “AB Komisyonu, Vicdan Testi için Topu Taca Attı”, *AB Haber*, 25 Mart 2006.

Almanya'daki tartışmalı entegrasyon sınavının bir benzeri Hollanda'da uygulanmaktadır. Bu sınavda da, vatandaşlığa geçmek isteyenler, ülkenin diline, dinine, değerlerine ve kültürüne hakim olduğunu kanıtlamak durumundadır. Başka ülkelerde de benzer sınavlar olmasına rağmen, Hollanda'nın farkı, ülkeye yeni gelenlerden başka ayrıca uzun zamandır yaşayanları da sınava tâbi tutmasıdır. Örneğin sınav, göçmenlerin Hollanda doğumlu çocukları ya da Antiller'den gelen Hollanda pasaportuna sahip olanları da kapsamaktadır.

Hollanda'daki vatandaşlık testine hazırlık seti, video kasetiyle birlikte 80 dolara satılmakta, sınava her giriş için ise 420 dolar ödemek gerekmektedir. Kasette, Hollanda'daki bankaların kullanımı ve sağlık hizmeti ile ilgili bilgiler yer almakta, ancak tartışmalı ve özellikle Müslümanların hedef alındığı ileri sürülen görüntüler de bulunmaktadır. Örneğin, çıplak denize girenler ve öpüşen eşcinsel erkeklerin, "sizin dininiz Hollanda kültürü ile bağdaşmayacak kadar muhafazakâr ise, bir kez daha kararınızı gözden geçirin" mesajı verdiği savunulmaktadır.[1013]

Hollanda'da henüz tartışma aşamasında olan bir başka uygulama ise, ülkeye göç etmek ve süresiz oturma izni almak isteyenlerin henüz kendi ülkelerinden ayrılmadan sınava girmesidir. Sınavda dil seviyesi ile birlikte ülke ile ilgili genel bilgi düzeyinin de tespit edilmesi amaçlanmaktadır. Yaklaşık 350 saatlik bir hazırlanma sürecinin gerektiği ileri sürülen sınav için Hollanda devleti herhangi bir yardım sağlamayacağı gibi, sınava gireceklerden yine para almayı planlamaktadır. Sınav öncesi bilgileri içeren paket için 45 euro, sınav için ise 350 euroluk ücret alınması düşünülmektedir.[1014]

Pahalı ve zor olan bu sınavın, göçmenler Hollanda'da henüz yaşamaya başlamadan yapılması mantık dışı görünmektedir. Ülkede yaşamadan ülkeyi tanımak söz konusu olamayacağından, eğer yapılacaksa böyle bir sınavın ülkede belirli bir süre yaşayıp, daha da kalmayı düşünenleri

[1013] Richard Bernstein, "True or False: Do You Want to be a German?", *The New York Times*, 29 Mart 2006.
[1014] "Dutch set Immigrant Culture Test", *BBC*, 22 Aralık 2005

kapsaması gerekmektedir. Ülkenin göçmenlere açıkmış gibi gösterilip, para ve zamanları alınıp kendilerine çok küçük bir şans tanınmasındansa, ülkeye hiç alınmaması göç planlayanlar açısından daha iyi bir uygulama olacaktır.[1015]

Entegrasyon sınavlarının; her ne kadar pek çok kesim tarafından eleştirilse de Almanya, Polonya, Fransa, İspanya, İngiltere ve İtalya gibi bazı ülkelerin içişleri bakanları tarafından Avrupa Birliği çapında yaygınlaştırılması planlanmaktadır.[1016]

Cumhurbaşkanı Sarkozy, içişleri bakanlığı sırasında hükümete yeni bir göç yasası sunmuştur. Aile birleşimini sınırlandıran, ekonomik göçmenlerin gelmesini kolaylaştıran yasada amaç Fransa'nın ekonomik çıkarlarıdır. Ülke gelişimi için faydalı görülen göçmenlere üç yıllık oturma izni verilmesi planlanmaktadır. Her dokuz kişiden sekizi aile birleşimi için, biri ise ekonomik nedenlerle Fransa'ya göç etmek istemekte, bu durum da, hükümete göre dengeleri bozmaktadır. Evlilik yoluyla oturma izni alınabilmesi için üç yılın geçmesi gerekecektir. Diğer taraftan, ülkede 10 yıl geçiren yasa dışı göçmenlere oturma izni verilmesi şeklindeki uygulamaya son verilmesi söz konusudur. Sarkozy'nin savunduğu, ülkeye sadece en iyilerin gelmesi, bir başka ifadeyle "seçme göç" sistemidir.[1017]

Farklı kültürdekilerin göçünü ve vatandaşlığa geçişi zorlaştıran Avrupa ülkeleri, yine de işgücü açığı nedeniyle, göçmen almaktan tam anlamıyla vazgeçememektedir. Her ne kadar Avrupa ülkeleri birbirinden gelecek olanları tercih etse de, azalan ve yaşlanan nüfus Avrupa'nın tamamıdır. Bu bakımdan, Avrupa'nın, işsizlik oranı yüksek, yaşam standartları düşük, gelişmekte olan Avrupa dışındaki ülkelerden göçmen almaktan başka çaresi yoktur.[1018]

Avrupa ülkelerindeki göçmenlerin tür ve sayı olarak değişikliğe uğraması, bu devletlerin göç ve entegrasyon politikalarını, vatandaşlık

[1015] Deniz Altınbaş Akgül, "Hollanda'ya Gelecek Göçmenlere Sınav Planı", 7 Şubat 2005, ASAM web sitesi, www.avsam.org
[1016] "EU Interior Ministers Propose European Test for Foreigners", *DW*, 23 Mart 2006.
[1017] "France's Sarkozy Presents Law for Selective Immigration", *AFP*, 29 Mart 2006.
[1018] Deniz Altınbaş Akgül, "Hollanda'ya Gelecek Göçmenlere Sınav Planı", 7 Şubat 2005, ASAM web sitesi, www.avsam.org

yasalarını yeniden düzenlemesine neden olmaktadır. Az sayıda olan ve geçici oldukları düşünülen Müslümanların yerleşmesi ve çoğalması, Avrupa'nın entegrasyon yerine asimilasyona yönelmesine yol açmıştır. Başta Fransa olmak üzere, pek çok ülkede entegrasyon ve asimilasyon kelimeleri birbirinin yerine geçmiş, entegrasyon kavramı ile asimilasyon kastedilmeye başlanmıştır.

Önceki bölümde tanımlarına yer verilen entegrasyon ve asimilasyon kavramları birbirinden farklı anlamlara gelse de, uygulamada ve algılamada aralarında ince bir çizgi vardır. Göçmen/yabancı/azınlık politikalarının hangilerinin entegrasyona yönelik sağlıklı uygulamalar olduğunu, hangilerinin asimilasyona yönelik aşırı milliyetçi ve ırkçı uygulamalar olduğunu kesin çizgilerle ayırt etmek mümkün değildir. Çünkü entegrasyoncu politikalar olarak nitelendirdiğimiz kimi uygulamaların, göçmenler tarafından asimilasyon amaçlı olarak algılanması söz konusu olabilmektedir.

Danimarka Entegrasyon Bakanı Bertel Haarder, cuma vaazlarının izlenerek, imamların demokrasi karşıtı hareketler sergilemesinin önüne geçileceğini açıklamıştır.[1019] Benzer şekilde İtalyan İçişleri Bakanı Giuseppe Pisanu, camilerin artık sıkı denetim altında tutulacağını söylemiştir.[1020] Yeni camilerin inşa edilmesi için yerel düzeyde referandum yapılacağı konusundaki tasarı çalışmaları ise devam etmektedir.[1021] İtalya'daki tartışmalarda, İtalyanca konuşan ve ülkenin gerçeklerine uyum sağlamış olan bir "İtalyan İslamı" istendiği savunulmaktadır.[1022] Pim Fortuyn Listesi'nden olan Göç ve Entegrasyon Bakanı Hilbrand Nawijn, Hollanda'daki camilerde imamların Hollanda dilinde vaaz vermesi ve Müslümanları Hollanda'nın

[1019] *Copenhagen Post*, 20 Şubat 2004'ten naklen 1019 Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 24.
[1020] *Italy Weekly*, 13 Haziran 2003'ten naklen Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 24.
[1021] *Guardian*, 25 Mart 2004'ten naklen Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 24.
[1022] Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 25.

değerlerine ve âdetlerine uyması için ikna etmesi gerektiğini söylemiştir.[1023] Almanya'da muhafazakârlar, camilerde Almanca dışındaki dillerde ibadet yapılmasının yasaklanmasını savunmaktadır.[1024] Berlin'de bir imamın Almanları küçük düşüren ve intihar saldırılarını öven vaazı Almancaya çevrilerek televizyonda yayınlandıktan sonra imamın sınır dışı edilmesine karar verilmişti. Bunun üzerine camilerde denetim konusu gündeme gelmiş, Almanca kullanılmasının istenmesi ise, daha kolay denetleme yapılabilmesi için önem kazanmıştır.[1025] Amerikalıların İngilizce yaptığı Pazar duaları ya da Yunan Ortodoks kilisesinin ana dilde yapılan ayinleri sorun olmazken, Müslümanların ibadet dili rahatsızlık yaratmaktadır.[1026] Bu arada, IRA'ya desteğin güçlü olduğu New England'daki Katolik Kiliselerinde de belli ölçüde gözetim olduğu belirtilmelidir.[1027] Bu noktada, sorulması gereken şudur: Vaazların izlenmesi ya da ana dilde yapılmasının istenmesi asimilasyona mı yoksa entegrasyona mı yöneliktir?

Hollanda'da Parlamento, hükümete sunduğu tasarıda Hollanda'daki camilerde sadece Hollanda'da İslam eğitimi alan imamların çalışmasını talep etmiştir.[1028] Fransa'da da, ilerleyen bölümlerde konu edileceği gibi, imamların Fransa'da eğitim gören ve dil bilen görevliler arasından seçilmesi söz konusudur. Bunun asimilasyondansa entegrasyon yönünde bir politika olduğu ileri sürülebilir. Çünkü Avrupa'da görev yapan imamlar genellikle yurt dışından gelmekte, dolayısıyla ne dili ne kültürü ne de toplumsal yaşam biçimini bilmektedir. Üstelik, gönderildikleri ülkeler tarafından finanse edilen imamların radikal ideolojileri yayma konusunda yönlendirilmesi de daha kolaydır. Bu sorunun sebebi, imam yetiştirmek için

---

[1023] *Islam Online*, 3 Aralık 2002'den naklen Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 23.
[1024] "Germany Agonises over Islam", *DPA*, Kasım 2004, http://www.expatica.com/source/site_article.asp?subchannel_id=26&story_id=14399
[1025] Filiz Kükrekol, "Camilerde Almanca Vaaz Talebi", *DW*, 31 Mart 2005.
[1026] Filiz Kükrekol, "Camilerde Almanca Vaaz Talebi", *DW*, 31 Mart 2005.
[1027] John L. Esposito, "Bir Batı Olgusu Olarak İslam", *Avrupa ve Amerika Müslümanları*, Shireen Hunter ve Huma Malik (der.), Can Demirkan, Deniz Öktem, Ercüment Asil, Asma Mermer (çev.), Gelenek, İstanbul, Temmuz 2003, s. 28.
[1028] Anthony Deutsch, "Dutch Muslims Fear Filmmaker's Slaying Worsening Ethnic Antagonisms", *Canadian Press*, 13 Kasım 2004.

yeterli sayıda eğitimcinin bulunmaması ve imamlığın, getirisi pek olmayan, dolayısıyla tercih edilmeyen bir iş olmasıdır.

Hollanda'da, imamları atayan bir kurul bulunmaktadır. Kurallara göre, kurulun üyeleri çok iyi derecede Hollandaca bilmeli, Hollanda hukukuna ve toplumsal konulara hakim olmalıdır. Aslında bu kuralların yerine getirilebilmesi için, kurul üyelerinin uzun süredir Hollanda'da yaşıyor olması, diğer bir ifadeyle topluma entegrasyonlarının sağlanmış olması gerekmektedir. Bu uygulama, entegrasyona yönelik olarak değerlendirilebilir. Çünkü imamlar, "Hollandalı" Müslümanlara hitap etmektedir. Bu bakımdan, kendilerinin de benzer yaşam biçimine ve kültüre sahip olmaları daha doğru olacaktır. Bir başka önemli nokta da, imamların sadece Müslümanlarla değil, o toplumda yaşayan diğer din ve inanç mensuplarıyla da iletişim sağlamakta olmasıdır. Bu da, onların entegre olmuş olmalarını gerektirmektedir.[1029]

Asimilasyonla entegrasyon arasındaki çizgide algılanabilecek uygulamalar da bulunmaktadır. Örneğin, bugün gündemde olan "Hollanda değerlerine aykırı söylemlerde bulunan camilerin kapatılması"[1030] asimilasyonla entegrasyon arasında yer alan bir konudur. Radikal İslam'ın yayılmaya çalışıldığı ya da terör eylemlerinin teşvik edildiği camiler değil de, "Hollanda değerlerine aykırı" olan camilerin kapatılması tartışmalıdır. Öncelikle Hollanda değerlerinin, ikinci olarak da bu değerlere aykırı ifadelerin ne olduğu açıklığa kavuşturulmalıdır. Bu tartışma konusu, bu muğlak haliyle Alman kültürünün üstünlüğünü ifade eden *leitkultur* (lider kültür) kavramını çağrıştırmaktadır.

Müslümanların, yaşadığı Avrupa ülkesinin dilinde ibadet etmeleri, camilerin ve vaazların gözetlenmesi, camilerin Avrupa mimarisine uygun tarzda yapılması şeklindeki tartışmaların Avrupa'da asimilasyon uygulamalarının başladığını gösterdiği söylenebilir. Bunun yanında türban ile birlikte diğer dinî simgelerin de yasaklanması ya da imamlara dil ve kültür

[1029] W. A. R. Shadid ve P. S. Van Koningsveld, "Islam in the Netherlands: Constitutional Law and Islamic Organizations", *Journal of Muslim Minority Affairs*, Cilt 16, No. 1, Ocak 1996, ss. 111-119.
[1030] Anthony Deutsch, "Dutch Muslims Fear Filmmaker's Slaying Worsening Ethnic Antagonisms", *Canadian Press*, 13 Kasım 2004.

derslerinin verilmesi, her ne kadar bazı Müslüman çevreler tarafından asimilasyon şeklinde algılansa da aslında daha çok, entegrasyona dönük politikalar olarak değerlendirilebilir.

Bir güvensizlik belirtisi olan gözetlemeler ve vaaz dili konuları, Müslümanların asimilasyonuna yönelik olarak algılanmakta, böylece bu grubun bu tür uygulamalara direnmesine, hatta radikalleşmesine neden olmaktadır. Kimi zaman sorunların temelinde radikal ideolojilerin bulunduğu iddia edilse de, entegrasyon daha büyük bir sorun gibi görünmektedir. Entegrasyon sorunu kavramında kastedilen, sorun çıkaranların entegre olamamaları ya da olmamaları değil, daha çok, entegrasyonu asimilasyon olarak algılamaları nedeniyle ya da gerçekten asimilasyon yönündeki uygulamalara direnmeleridir. Bu direniş her zaman sessiz olmamakta, zaman zaman şiddet içerikli tepkilerle gösterilmektedir. Radikal ideoloji ise, amaç değil araç gibi gözükmektedir, çünkü asıl amaç asimilasyona direnmektir.

Ayrımcılık ya da asimilasyon politikaları, Avrupa dışından gelen, dolayısıyla farklı dinden olan tüm yabancılara uygulandığından, farklı etnik grupların entegrasyon dereceleri çok da önemli olmamaktadır. Devletin çokkültürlülükten uzaklaşarak, daha olumsuz bir tavır içine girmesi, hedefteki grupların radikalleşmesine neden olmaktadır. Asimilasyonist politikaları fark edenler, buna direnmenin yolunu, kimliklerine kimi zaman abartılı bir anlam yükleyerek sahip çıkmakta bulmaktadırlar. Örneğin, yukarıda da belirtildiği gibi, yabancıların çokça bulunduğu Rotterdam'da genç nesil Faslılar ile Türkler arasında yapılan bir araştırma, ikinci kuşağın kendilerini etnik aidiyetleri ile değil dinleri ile, dolayısıyla Müslüman olarak tanımladıklarını ortaya koymuştur.[1031]

Avrupa ülkeleri çokkültürlülüğü tehlikeli bularak, kendi ulusal kimliklerine, örneğin "Hollanda standartları" ya da "Fransız cumhuriyet ilkeleri" adı altında sarıldıklarında, göçmenler de kendi kimliklerine sarılacaktır. Bu durumda, hükümetin başarılı entegrasyon politikaları olsa

[1031] Edien Bartels, "Moroccan Girls and Youth Literature in the Netherlands: A Way to Broaden the Boundaries", *Journal of Muslim Minority Affairs*, Cilt 23, No. 1, Nisan 2003, s. 149.

dahi, sosyal ve siyasi yaklaşım arasındaki fark nedeniyle, göçmenler toplum içinde sürekli dışlandıklarından radikalleşebilecektir. Bu sorun, Avrupa'nın pek çok ülkesinde mevcuttur. Göçmenler, kendilerine iş verilmemesinden, gece klüplerine girememekten yakınmakta, böylece giderek kendi kabuklarına çekilerek, tehlikeli bir gettolaşma sürecine girmektedirler.

Güvenlik tedbirleri, Müslümanlarla Avrupa devletlerini karşı karşıya getirmektedir. Örneğin, Norveç'te karısının evden dışarı çıkmasına izin vermeyen, çocuklarını ve karısını sürekli döven bir Afrikalı, "karısının topluma entegre olmasını engellemek" suçundan üç yıl hapse mahkum edilmiştir. Bunun, devlete yönelik işlenen suçlardan en son yaratılanı olduğu ileri sürülmektedir.[1032] Burada hayret verici olan nokta, kişinin aile içi şiddetten ya da en basitinden insan hakları ihlalinden değil, entegrasyonu engellemekten dolayı cezalandırılmış olmasıdır.

Avrupa'daki ulusal kimlik tartışmalarının çokkültürlülükten tekkültürlülüğe ve kültürel homojenleştirmeye doğru bir kaymaya sebep olduğu söylenebilir.[1033] Bir başka ifadeyle, Avrupa ülkelerinin asimilasyona yöneldiği iddia edilebilir. Hollanda, "standartlar ve değerler", İsveç ile Norveç "katılmak için kültürel engeller", İngiltere "topluluk uyumu", Fransa "laiklik ilkesi", Almanya "*leitkultur*", Danimarka "hoşgörüsüz kültür", İspanya "kamu güvenliği ve suç" üzerine vurgu yaparak entegrasyonun imkansız olduğunu ifade etmektedir.[1034] Dolayısıyla, tek çarenin asimilasyon olduğu savunulmaktadır.

Avrupa ülkelerinin Müslüman nüfusa göre yeniden düzenlemeler yaparken, bazı geleneksel ilke ve uygulamalarında da değişime gitmesi gerekli görünmektedir. Örneğin bugün Fransız üniversalizminin kriz içinde olduğu ileri sürülmektedir. Bunun nedenleri, ABD'nin tek global süper güç olması, Avrupa Birliği üyeliği ve ülke içindeki mücadeledir. Bu mücadele, cumhuriyetçilere karşı çokkültürlülüğü ve demokrasiyi savunanlar ile

[1032] Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 23.
[1033] Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 18.
[1034] Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 18.

üniversalistler arasındadır.[1035] Schor'a göre, Müslüman göçmenler üniversalizm krizine değil, yeni göçmenlerin sözde zor asimile olduğu şeklindeki inanç üniversalizm krizine neden olmaktadır.[1036]

Avrupa'daki başlıca sorun, devletin dinî işlere karışmasının önündeki engellerdir. Laiklik çerçevesinde, özel yaşam ya da insan hakları ihlali olarak değerlendirilen müdahalelerin artık gerekliliği kabul edilmelidir.[1037] Laik ve "renk körü" Fransız Cumhuriyeti'nin azınlıklara yönelik farklı bir model geliştirmesi gerektiği genel kanı olmaya başlamıştır.[1038]

Fransız devletinin "renk körü" uygulamaları çerçevesinde, herkesin eşit olduğunun ileri sürülerek pozitif ayrımcılığa karşı çıkılması şeklindeki düşünce, tüm bireylere "eşit koruma" sağlanacaksa, bir kenara bırakılmalıdır.[1039]

Entegrasyon sürecinin iki taraflı olduğundan hareketle, Müslüman cemaati ile Fransız devletinin diyaloğa girmesi gerekli görünmektedir. Ancak, diyalog için, devletin muhataba ihtiyacı vardır. Bu durumda, Müslümanların bir azınlık grubu ya da bir cemaat olarak tanınması söz konusudur. Bu ise, cumhuriyetin temel ilkelerine aykırı görülmekte, bir iç krize neden olacağına inanılmaktadır.[1040]

Fransa'da entegrasyon giderek zorlaşmaktadır. Bunun sebepleri arasında, Fransa'nın global düzlemdeki konumunun zayıflaması, eski sömürgeleri üzerindeki hâkimiyetinin azalması, işsizliğin artması, konut alanında yapılan ayrımcılık nedeniyle komşuluk ilişkilerinin bozulması,

---

[1035] Naomi Schor, "The Crisis of French Universalism", Ralph Sarkonak (der.), *The Cultural Wars*, Yale University, Londra, 2001, s. 48.
[1036] Naomi Schor, "The Crisis of French Universalism", Ralph Sarkonak (der.), *The Cultural Wars*, Yale University, Londra, 2001, s. 52.
[1037] Elaine Sciolino, "Europeans try to Create Modern Imams", *The New York Times*, 19 Ekim 2004.
[1038] Dan Bilefsky, "Success Stories Offer Advice for France", *International Herald Tribune*, 10 Kasım 2005.
[1039] Alan H. Goldman, "Affirmative Action", *Philosophy and Public Affairs*, Cilt 5, No. 2, Kış 1976, s. 181.
[1040] Rémy Leveau, "Maghrebi Immigration to Europe: Double Insertion or Double Exclusion?", *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Cilt 524, Kasım 1992, s. 176.

geleneksel kurumların varlığı ve en önemlisi yabancı nüfusun çok değişmiş olmasıdır.[1041]

Soruna çözüm, ne kadar zor olsa da, Fransa'nın bazı geleneklerinin değişmesindedir. Farklılıkların, başka kültürlerin, başka din ve inançların topluma tehdit olarak görülmediği, sömürgeci psikolojisinden çıkıldığı, ayrımcılık cezalandırıldığı ölçüde, göçmenler de kendilerini daha çok evlerinde hissederek uyum sağlayabileceklerdir.[1042]

3. Çokkültürlülük

"Ötekiyle her an burun buruna gelme hiçbir zaman bu kadar yaygın yaşanmadı"[1043] diyen Walzer'a göre farklılıklar karşısında değişik tutumlar bulunmaktadır: Katlanmak, iyi niyetle umursamamak, ötekinin de haklarının bulunduğunun ilkeli ve ahlakî bir kabullenilişi, ötekine karşı açıklık ve saygı duyma.[1044] Modern toplumlarda, kimliklerinin tanınmasını ve kültürel farklılıklarına saygı gösterilmesini talep eden azınlık gruplarının sayısı giderek artmaktadır. Bu durum, çokkültürlülüğe meydan okuma olarak dile getirilmektedir.[1045]

Göçmenlerin topluma dahil olması söz konusu olduğunda, asimilasyon, entegrasyon, dışlama ve çokkültürlülük olmak üzere dört türün varlığından bahsedilmektedir. Dolayısıyla asimilasyon, entegrasyon ve göç politikaları ile ilgili olarak değinilmesi gereken bir başka kavram çokkkültürlülüktür. Avrupa, çokkültürlülük konusunda Kanada ve ABD gibi göç toplumlarının çok gerisinde kalmıştır. Çokkültürlülük, üzerinde çok tartışılan, savunucularının ve karşı çıkanların ilginç çatışmalarını içeren bir kavramdır.

[1041] Jeremy Jennings, "Citizenship, Republicanism and Multiculturalism in Contemporary France", *British Journal of Political Science*, Cilt 30, No. 4, Ekim 2000, s. 582.
[1042] Deniz Altınbaş Akgül, "Fransa'da Patlayan Sosyal Bomba", *Stratejik Analiz*, Aralık 2005.
[1043] Michael Walzer, *Hoşgörü Üzerine*, Abdullah Yılmaz (çev.), Ayrıntı, İstanbul, 1998, s. 21.
[1044] Michael Walzer, *Hoşgörü Üzerine*, Abdullah Yılmaz (çev.), Ayrıntı, İstanbul, 1998, ss. 25, 26.
[1045] Will Kymlicka, *Çokkültürlü Yurttaşlık Azınlık Haklarının Liberal Teorisi*, Abdullah Yılmaz (çev.), Ayrıntı, İstanbul, 1998, s. 37.

Müslümanların Avrupa'daki varlığının çokkültürlülüğü teşvik etmesi gerekirken, bunun tersi gerçekleşmiştir. Bugün, Müslümanlarla yaşanan sorunlar arttıkça, Avrupa toplumları, tıpkı entegrasyon yerine asimilasyonu savundukları gibi, çokkültürlülükten de vazgeçmektedir. Avrupa'daki Müslümanların tehdit oluşturduğu inancı nedeniyle, çokkültürlülük de tehlikeli görülmeye başlanmıştır. Yeni benimsenmeye başlanan dinsel çoğulculuk, geleneksel dinsel kimliklerin varlığı ile çatışacak gibi görünmektedir.[1046] Dinlerin, artık özel alanda zayıflarken kamusal alanda bir kimlik olarak yeniden önemli hale gelmesi, çokkültürlülük ve dolayısıyla çok dinlilik yönünde ilerleme sağlanmasını zorlaştırmaktadır.

Farklı gruplar, ne kadar entegre olursa olsun, yine de farklılıklarını korumak ve sürdürmek istemektedir. Çokkültürlülük, bu taleple bağlantılı olarak, "kimlik politikası" *(identity politics)*, "tanınma politikası" *(politics of recognition)* ya da "farklılık politikası" *(politics of difference)* olarak da tanımlanan bir proje olarak ortaya çıkmıştır.[1047] Çokkültürlülük *(multiculturalism* ya da *pluriculturalism)*; etnik çoğulculuk, çok etnilik, göçmenlerin topluma dahil olması *(incorporation)* söz konusu olduğunda kilit kavram olmaktadır. Çokkültürlülük, muğlak bir kavramdır. Çünkü, ideolojik ve teorik olarak farklı, toplumsal bir politika olarak farklı, toplumsal yapının bir parçası olarak farklıdır.[1048] Örneğin, kültürel farkların kamusal alanda ifadesi, azınlıklara özel haklar verilmesi veya azınlıkların kendi kültürlerini korumaları ve geliştirmeleri için teşvik edilmesi gibi farklı düzeylerde uygulanabilir.[1049] Zaman zaman, dahil etme ya da birliktelik yerine, "ayırma" ve "farklılaştırma"

[1046] Giovanni Filoramo, "Religious Pluralism and Crises of Identity", *Diogenes*, Cilt 50, No. 3, 2003, s. 39.
[1047] Stanley J. Tambiah, "Vignettes of Present Day Diaspora", Eliezer Ben-Rafael ve Yitzhak Sternberg (der.), *Identity, Culture and Globalization*, Brill, Londra-Boston-Köln, 2001, s. 329.
[1048] Barbara Schmitter Heisler, "The Future of Immigrant Incorporation: Which Models? Which Concepts?", *International Migration Review*, Special Issue: The New Europe and International Migration, Cilt 26, No.2, Yaz 1992, s. 633.
[1049] Nuri Bilgin, Kimlik Çalıştayı, ASAM, Ankara, 1 Şubat 2006.

şeklinde yanlış anlaşılmaktadır.[1050] Birçok tartışma ve anlaşmazlık da, bu farklı algılama nedeniyle ortaya çıkmaktadır.

Çoğulculuk ya da çokkültürlülük, başat grubun etnik ve ırksal çeşitliliğe destek vermesiyle ortaya çıkar. Azınlığın kültürel farklılıkları hoşgörüyle karşılanır ve toplum, azınlık grubu üyelerinin her türlü kurum ve siyasette tam katılım alacağı şekilde yeniden düzenlenir.[1051] Toplum, "eşit derece değerli, ancak farklı ırk ve etnik grupların toplamı" olarak görülür.[1052] Farklı etnik ve ırksal grupların toplum içinde varlığını koruması, bu sırada farklı grupların birbirinin kültürüne saygı göstermesi söz konusudur.[1053] Bir başka ifadeyle, etno-merkezciliğin *(etnocentrism)* tersidir.[1054] Çoğulculuk da denen çokkültürlülük politikalarında, azınlık grupları farklı kimliklerini korurken, eğitimden siyasete kadar ülkenin tüm kurumlarına özgür ve eşit bir şekilde katılırlar.[1055] Çoğulculuk *(pluralism)* ile çokkültürlülüğün aynı olmadığını ileri sürenler de vardır. Bu görüşe göre, çoğulcu pek çok toplum olmasına rağmen çokkültürlü toplum sayısı azdır. Örneğin II. Dünya savaşı öncesinde Almanya farklı diller, farklı din ve mezhepler ile büyük bir Yahudi azınlığına sahipti, ancak çokkültürlü değildi.[1056]

Bir devletin üyeleri farklı uluslara aitse ya da farklı uluslardan kopup gelmişse "çoketnikli" bir devlettir. Bu olgu, bireysel kimlik ve siyasi hayatın önemli bir yanını teşkil ediyorsa, o devlet için "çokkültürlü"

[1050] Jeffrey C. Alexander, "Theorizing the 'Modes of Incorporation': Assimilation, Hyphenation, and Multiculturalism as Varieties of Civil Participation", *Sociological Theory*, Cilt 19, No. 3, Kasım 2001, s. 248.
[1051] Deniz Altınbaş Akgül ve Semra Ranâ Sezal, "Almanya'nın Asimilasyonist Politikaları ve Entegrasyon Anlayışı", *Stratejik Analiz*, Ağustos 2002.
[1052] Jeffrey C. Alexander, "Theorizing the 'Modes of Incorporation': Assimilation, Hyphenation, and Multiculturalism as Varieties of Civil Participation", *Sociological Theory*, Cilt 19, No. 3, Kasım 2001, s. 237.
[1053] David Knox, *Living Sociology*, West Publishing Company, St. Paul vd, 1990, s. 251.
[1054] Frank-Olaf Radtke, "The Formation of Ethnic Minorities and the Transformation of Social into Ethnic Conflicts in a so-called Multi-Cultural Society: The Case of Germany", *Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe*, John Rex ve Beatrice Drury (der.), Avebury, Aldershot, 1994, s. 37.
[1055] James M. Henslin, *Sociology A Down-to-Earth Approach*, Beşinci Baskı, Ally and Bacon, Boston vd., 2001, s. 335.
[1056] Vern L. Bullough, "Multiculturalism and Me", *Multiculturalism Humanist Perspectives*, Robert B. Tapp (der.), Prometheus Books, New York, 2000, s. 78.

diyebiliriz.[1057] "Ulus" kavramını; kurumsal olarak az da olsa tamamlanmış olan, belli bir toprak parçasında yaşayan, ortak bir dile ve kültüre sahip tarihî bir topluluk şeklinde tanımlayabiliriz. Ulus, sosyolojik olarak, "halk" ya da "kültür" kavramlarıyla da yakından ilgilidir. Bu üç kavram zaman zaman birbirinin yerine kullanılmaktadır. Birden fazla ulus içeren devletler, ulus-devlet değil, çok-uluslu devletler olarak adlandırılır. Göçmenler ulus değildir ve belli bir vatanları yoktur.[1058] Benedict Anderson, ulus kavramını, "hayalî siyasi topluluk" olarak tanımlar. Çünkü, en küçük ulusun bireyleri dahi birbirinden habersizdir ve her biri paylaşımlarının hayalini yaşamaktadır.[1059]

Çokkültürlü devlette, devlet sadece hakim grubun değil, eşit olarak tüm vatandaşlarındır. Bireyler, farklı kimliklerini saklama gereği duymadan, eşit olarak siyasi haklara sahiptir. Böyle bir devlette, farklı bireyler asimilasyon ya da dışlanma yerine, "tanınma" ve "içine alma/dahil etme" ile karşılanır.[1060] Alt kültürlerin tamamı birbirine eşittir,[1061] çünkü tüm alt kültürler aynı derecede geçerli olarak tanınır.[1062] Farklı kültürler aynı anda mevcuttur ve her biri kendi özelliğini korumaktadır. Tüm azınlıkların kültürel eşitliği söz konusudur. Ortak ekonomik ve siyasi çerçevede farklı kültürler ve farklı etnik grupların bir arada var olabileceği düşüncesi vardır. Şu şekilde formüle edilebilir: A+B+C=A+B+C.[1063]

Çokkültürlülük talebinde bulunan gruplar, farklı olma ve farklı olarak kabul edilme hakkını ararlar.[1064] Walzer'a göre, her ne kadar azınlıklar

---

[1057] Will Kymlicka, *Çokkültürlü Yurttaşlık Azınlık Haklarının Liberal Teorisi*, Abdullah Yılmaz (çev.), Ayrıntı, İstanbul, 1998, s. 49.
[1058] Will Kymlicka, "Multicultural Citizenship", *The New Social Theory Reader*, Steven Seidman ve Jeffrey C. Alexander, Routledge, Londra ve New York, 2001, ss. 213, 214.
[1059] Benedict Anderson, "Imagined Communities Reflections on the Origin and Spread of Nationalism", *The New Social Theory Reader*, Steven Seidman ve Jeffrey C. Alexander, Routledge, Londra ve New York, 2001, s. 224.
[1060] Will Kymlicka, "Multicultural States and Intercultural Citizens", *Theory and Research in Education*, Cilt 1, No. 2, 2003, s. 150.
[1061] Alex Thio, *Sociology*, Beşinci Baskı, Ally and Bacon, Boston vd., 2003, s. 49.
[1062] Anthony Giddens, *Sosyoloji*, Hüseyin Özel ve Cemal Güzel (yayına hazırlayan), Ayraç, Ankara, 2000, s. 251.
[1063] Kenneth C. W. Kammeyer, George Ritzer, Norman R. Yetman, *Sociology Experiencing Changing Societies*, 5. baskı, Allyn and Bacon, Boston vd, 1992, ss. 323, 324.
[1064] Jeffrey C. Alexander, "Theorizing the 'Modes of Incorporation': Assimilation, Hyphenation, and Multiculturalism as Varieties of Civil Participation", *Sociological Theory*, Cilt 19, No. 3, Kasım 2001, s. 248.

cemaat olarak tanınarak grup haklarından faydalanmak istese de, bu durum aslında asimile edici etkiye neden olabilecektir. Çünkü, cemaatleşme kendi içinde homojenleşmeye neden olacak, böylece grup üyeleri baskın olan ulusal kültür karşısında daha kolay asimile olacaktır.[1065]

Çokkültürlü bir toplumda, kamusal alanda paylaşılan ortak siyasi kültür ile ortak kültürün yaşadığı özel alan birlikte mevcuttur. Ortak alanda tam bir eşitlik söz konusudur ve yabancılara/azınlıklara/göçmenlere yönelik herhangi bir ayrımcılık yapılmaz/yapılmadığı varsayılır. İkinci alanda ise, toplulukların kendi dilini konuşması, dinî ibadetlerini ve geleneksel aile yaşantılarını özgürce yaşaması söz konusudur.[1066] Çokkültürcülük, toplumun belli bir proje etrafında ideolojik olarak yeniden inşasını zorunlu kılar. Toplumdaki kurumların, mekanizmaların, normların, değerlerin özel kimlik talebindeki cemaatlerin lehine, sürekli olarak müzakere edilmesini gerektirir. Aynı zamanda, somut kamu politikalarının cemaatçi bir etik ve ideal çerçevesinde yönlendirilmesini ifade eder.[1067] Çokkültürlülükte önemli olan, farklı kültürlerin yalnızca varlıklarını sürdürmesine izin vermekle kalmayıp, onların değerli olduklarının da kabul edilmesidir.[1068]

Kymlicka'ya göre çokkültürlü devlet, üniterlikten vazgeçmek ya da birden fazla resmî dil tanımak zorunda değildir. Ancak, okullardan güvenlik güçlerine ve medyaya kadar, tüm kamu kurumlarında ayrımcılığın yasaklanması, farklılıkların tanınması, entegrasyonun teşvik edilmesi ve içine alıcı bir yaklaşımın savunulmasını güvence altına almak zorundadır.[1069] Bir başka görüş ise, hakim grubun ırksal ve etnik çeşitliliği teşvik ettiğini, uygulamada tam anlamıyla başarı sağlanması durumunda, artık hakim grubun olmadığını iddia eder. Örnek olarak İsviçre gösterilmektedir. Çünkü

[1065] Michael Walzer, "Pluralism in Political Perspective", *The Politics of Ethnicity Dimensions of Ethnicity*, Michael Walzer vd., The Belknap Press of Harvard University Pres, Cambridge, 1982, ss. 23-24.
[1066] John Rex, "Ethnic Mobilisation in Multi-Cultural Societies", *Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe*, John Rex ve Beatrice Drury (der.), Avebury, Aldershot, 1994, s. 7.
[1067] Nuri Bilgin, Kimlik Çalıştayı, ASAM, Ankara, 1 Şubat 2006.
[1068] Charles Taylor, "Tanınma Politikası", Yurdanur Salman (çev.), *Çokkültürcülük*, Amy Gutmann (haz.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1996, s. 72.
[1069] Will Kymlicka, "Multicultural States and Intercultural Citizens", *Theory and Research in Education*, Cilt 1, No. 2, 2003, s. 152.

İsviçre'deki üç farklı grubun kendi dillerini korumasına rağmen, ülkede başarılı bir siyasi ve ekonomik bütünlük olduğu, bu gruplardan hiçbirinin azınlık olmadığı ileri sürülmektedir.[1070] Ancak, bu durum, Alman, Fransız ve İtalyanlardan oluşan bu grubun hakim olmadığı, diğer grupların azınlık konumunda kalmadığı anlamına gelmemektedir. Nitekim, İsviçre'de dahi son yıllarda ırkçılık ve göç karşıtlığı artmaktadır.

Çokkültürlü devletin başlıca özellikleri arasında, üniter ve homojen ulus-devlet şeklindeki eski modelin inkarı bulunmaktadır. Yakın zamana kadar, dünyadaki hemen hemen bütün devletler ulus-devlet şeklinde örgütlenmişti. Bu modelde, devletin sahibi, hakim ulusal grup olarak görülmektedir. Dolayısıyla, bu grubun kimliği, dili, tarihi, kültürü, edebiyatı, mitleri, dini gibi özellikler devlete de aittir. Baskın olan çoğunluk gruba ait olmayanlar ise ya asimile olmak ya da dışlanmak gibi iki seçenekle karşı karşıya kalmaktadır. Homojen bir ulusa sahip devlet sayısı çok azdır. Ancak, çoğu devlet, çeşitli politikalarla homojenlik sağlama yolunu seçmiştir. Kymlicka'ya göre, sonraki yıllarda çokkültürlü devlet modeli daha benimsenir olmaya başlamıştır.[1071] Biz, bugün gelinen noktada aşağıda da ele alınacağı gibi, çokkültürlülükten kopuş sürecine girildiğini ileri sürüyoruz.

16. ve 17. yüzyıllarda dinsel hoşgörünün kaynağında, basitçe, barış uğruna farklılığa katlanmak bulunurdu.[1072] Çoğulcu düşünce, 20. yüzyılda entelektüel bir eğilim olarak egemenlik doktrinine bir tepki olarak ortaya çıkmıştır.[1073] Tarih, sanat, müzik, felsefe; her zaman Batı tarihi, Batı sanatı, Batı müziği, Batı felsefesi anlamına gelmiştir. Dolayısıyla, Batılı olmayan kültürler marjinalleştirilmiş ve "yerel", "mitolojik" ya da daha farklı şekillerde kategorilendirilmiştir. Dışlanan gruplar, olumsuz imaj ve zayıf bir

---

[1070] James M. Henslin, *Sociology A Down-to-Earth Approach*, Beşinci Baskı, Ally and Bacon, Boston vd., 2001, s. 333.
[1071] Will Kymlicka, "Multicultural States and Intercultural Citizens", *Theory and Research in Education*, Cilt 1, No. 2, 2003, s. 149.
[1072] Michael Walzer, *Hoşgörü Üzerine*, Abdullah Yılmaz (çev.), Ayrıntı, İstanbul, 1998, s. 25.
[1073] Michael Walzer, "Pluralism in Political Perspective", *The Politics of Ethnicity Dimensions of Ethnicity*, Michael Walzer vd., The Belknap Press of Harvard University Pres, Cambridge, 1982, s. 11.

kendine güven geliştirerek eğitim ve iş hayatında başarısız olmuştur.[1074] Çokkültürlülüğün, bu durumun farkına varılması sonucunda geliştirilmeye başlandığı da iddia edilebilir. Ulusal homojenlik anlayışına ilk meydan okuma Marksizm, ikincisi ise etnik çoğulculuk olmuştur.[1075]

Kültürlerin korunmasının ulus-devletler tarafından güvence altına alınması şeklindeki uluslararası baskılar, göçmenlerin ve etnik azınlıkların kültürel farklılıklarının ulus-devlet tarafından tanınması için baskı yapmalarının önünü açmıştır. Diğer taraftan, etnik topluluklar anavatanları ile güçlü bağları koruyan ulus-ötesi diaspora şeklini aldıkça, göçmenlerin çoğunluk kültürüne asimile edilmesi yoluyla entegrasyonlarının sağlanması şeklindeki geleneksel modelin geçerliliğini yitireceği ileri sürülmektedir.[1076]

Avrupa kıtasında bugün dil, din, ırk, etnisite bakımından homojen olan pek çok ülke, özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında Avrupa dışı göçlerle heterojen ve çokkültürlü, çok dilli, çok dinli, çok ırklı hale gelmiştir. Avrupa'da 1980'li yıllarda gündeme gelen çokkültürlülük, Kanada ve Avustralya gibi göç ülkelerinde başlıca amaçlardan biri olmuştur. Avrupa'da ve söz konusu iki göç ülkesinde çokkültürlülüğün önem kazanmasının başlıca sebebi, o zamana kadar uygulanmaya çalışılan asimilasyoncu politikaların başarısızlığı olarak gösterilmektedir.[1077] Avrupa'da çokkültürlülük savunucuları, siyasi karar alıcılar arasından değil, entelektüeller ve göçmen sempatizanları arasından, özellikle de sol kesimden çıkmıştır.[1078]

Bazen çokkültürlülük kavramı, toplumdan dışlanmış ya da kenara itilmiş etnik olmayan çeşitli sosyal grupları içine alacak şekilde geniş bir

---

[1074] Jack David Eller, "Anti-anti Multiculturalism", *American Anthropologist*, Cilt 99, Sayı 2, Haziran 1997, s. 249.
[1075] Michael Walzer, "Pluralism in Political Perspective", *The Politics of Ethnicity Dimensions of Ethnicity*, Michael Walzer vd., The Belknap Press of Harvard University Pres, Cambridge, 1982, s. 11.
[1076] Ruud Koopmans ve Paul Statham, "Challenging the Liberal Nation-State? Postnationalism, Multiculturalism, and the Collective Claims Making of Migrants and Ethnic Minorities in Britain and Germany", *The American Journal of Sociology*, Cilt 105, No. 3, Kasım 1999, s. 657.
[1077] Barbara Schmitter Heisler, "The Future of Immigrant Incorporation: Which Models? Which Concepts?", *International Migration Review*, Special Issue: The New Europe and International Migration, Cilt 26, No.2, Yaz 1992, s. 633.
[1078] Barbara Schmitter Heisler, "The Future of Immigrant Incorporation: Which Models? Which Concepts?", *International Migration Review*, Special Issue: The New Europe and International Migration, Cilt 26, No.2, Yaz 1992, s. 634.

anlamda kullanılır. Özellikle ABD'de yaygın olan bu kullanıma eşcinseller, özürlüler, kadınlar, ateistler ve komünistler gibi gruplar dahildir. Bununla bağlantılı olarak, söz konusu itilmiş grupların ezilmesine karşı verilen mücadelenin çokkültürcülük için verilen mücadele olduğu da düşünülür.[1079] Nitekim, "farklılık politikası" *(politics of difference)* sadece farklı etnik ve ırk gruplarını değil, yukarıda adı geçen dezavantajlı grupları da kapsamaktadır.[1080] Çokkültürlülük, söz konusu farklı grupları kapsar şekilde tanımlandığında, kültür kavramının farklı kavrandığı ileri sürülebilir. Buna göre İzlanda gibi homojen bir toplum da, sahip olduğu farklı cinsiyet, cinsel tercih, sınıf, siyasi ideoloji, din ve inanca sahip insanlar nedeniyle aslında çokkültürlüdür. Öte yandan kültür, medeniyet gibi daha geniş ele alındığında, modern toplumların tamamının aynı kültüre sahip olduğu ortaya çıkacaktır. Bu durumda, İsviçre ya da Avusturalya gibi çokuluslu ya da çoketnili ülkeler, farklı grupların aynı modern sosyal yaşama iştirak etmesi nedeniyle çokkültürlü sayılmayacaktır. Kültürel azınlıkların ihtiyaçları ile dezavantajlı ve homojen toplum içinde marjinalleşmiş konumda kalan eşcinseller ve özürlüler gibi azınlıkların farklı kültür oluşturduğu, hatta farklı etnik azınlıklar içinde başka bir alt kültür oluşturduğu iddia edilmektedir. Doğru olan nokta, her iki grubun da farklılıkları nedeniyle dışlanmış ve marjinalleştirilmiş olduğudur.[1081] Bu karmaşa nedeniyle Kymlicka, çokkültürlülük algılamasını, ulusal ve etnik farklılıklar çerçevesinde sınırlandırmaktadır. Bir başka ifadeyle, kültür kavramını, "ulus" ve "halk" kavramları ile eşanlamlı olarak kullanmaktadır. Kymlicka'ya göre, üyeleri farklı uluslardan olan ya da farklı uluslardan göç etmiş olan devletler, eğer bu durum kimliğin ve siyasi yaşamın önemli bir parçası ise, çokkültürlüdür.[1082]

[1079] Will Kymlicka, *Çokkültürlü Yurttaşlık Azınlık Haklarının Liberal Teorisi*, Abdullah Yılmaz (çev.), Ayrıntı, İstanbul, 1998, ss. 48, 50.
[1080] Iris Marion Young, "Justice and the Politics of Difference", *The New Social Theory Reader*, Steven Seidman ve Jeffrey C. Alexander (der.), Routledge, Londra ve New York, 2001, s. 203.
[1081] Will Kymlicka, "Multicultural Citizenship", *The New Social Theory Reader*, Steven Seidman ve Jeffrey C. Alexander, Routledge, Londra ve New York, 2001, ss. 215, 216.
[1082] Will Kymlicka, "Multicultural Citizenship", *The New Social Theory Reader*, Steven Seidman ve Jeffrey C. Alexander, Routledge, Londra ve New York, 2001, s. 215.

Çokkültürlülük, kültürel çoğulculuk ya da "gökkuşağı ulusu" *(rainbow nationhood)* artık nüfusun tüm öğelerinin asimile edilmesi şeklindeki politikanın sonuna gelindiğini göstermektedir.[1083] Zaman zaman eşitlik ve heterojenliğin bir arada olamayacağı ileri sürülse de, Walzer'a göre bu düşünce yanlıştır. Kültürel ve özel alanda heterojenlik, ekonomik ve siyasi alanda eşitlik söz konusu olmalıdır.[1084] Habermas'a göre eşit haklar ilkesi, birbiri ile çelişen iki farklı politikayı yürürlüğe koymayı gerektirmektedir: Bir tarafta kültürel farklılıkların dikkate alınması politikası, diğer tarafta bireysel hakların genelleştirilmesi politikası. Biri, diğerinin bedelini eşitleştirici evrenselliği ile ödeyecektir.[1085]

O'Neill, çokkültürlülüğü iki farklı düzeyde ele almaktadır. Güçlü *(strong)* çokkültürlülük dediği ve Kymlicka, Taylor ve Walzer ile özdeşleştirdiği tür, kültürel azınlık gruplarına farklı vatandaşlık hakları verilmesini savunmaktadır. Bir başka ifadeyle, güçlü çokkültürcüler, kültürel haklardan yanadır. İkinci düzey olan zayıf *(weak)* çokkültürlülükte, farklı vatandaşlık hakları olmamakla birlikte, farklı hedefler söz konusudur. Buna örnek olarak ABD'de, akademik müfredatın azınlıkları da dikkate alacak şekilde genişletilmesi gösterilmektedir.[1086]

Çokkültürlü olmayan politikalar, azınlıkların kültürel farklılıklarını ortadan kaldırmayı ve kültürel homojenliği amaçlayan asimilasyoncu bir tarza sahiptir. Aynı zamanda, kültürel farklılıkları geliştirerek kültürel azınlıkları sınır dışı etmenin önünü açan "hazırlayıcı" *(preparationist)* politikalar da buna dahildir. Bunun aksine çokkültürcü politikalar, öteki kültürleri tamamen meşru olarak kabul eder. Aktif çokkültürcülükte, çoğunluk ve azınlık kültürlerini

---

[1083] Robin Cohen ve Paul Kennedy, *Global Sociology*, Macmillan, Houndmills, 2000, s. 351.
[1084] Michael Walzer, "Pluralism in Political Perspective", *The Politics of Ethnicity Dimensions of Ethnicity*, Michael Walzer vd., The Belknap Press of Harvard University Pres, Cambridge, 1982, s. 23.
[1085] Jürgen Habermas, "Demokratik Anayasal Devlette Tanınma Savaşımı", Mehmet H. Doğan (çev.), *Çokkültürcülük*, Amy Gutmann (haz.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1996, s. 116.
[1086] Daniel I. O'Neill, "Multicultural Liberals and the Rushdie Affair: A Critique of Kymlicka, Taylor, and Walzer", *The Review of Politics*, Cilt 61, No. 2, İlkbahar 1999, s. 222.

birlikte içeren yeni bir millî kültür yaratılmaya çalışılır.[1087] Unutulmamalıdır ki farklılık hakkı, haklarda farklılıkla sonuçlanır.[1088]

Çokkültürcülüğü savunanlar ve karşı çıkanlar bulunmaktadır. Ancak özellikle çokkültürcülük karşıtları ilginç nedenler ileri sürmektedir. Bu konudaki literatürün başlıca isimlerinden olan Charles Taylor, çokkültürlülük ya da bir başka ifadeyle kültürlerin tanınması ve aralarında eşitlik sağlanması şeklindeki politikanın savunucularındandır. Taylor'a göre, her kültür kendi "otantikliğini" korumalıdır. Her kültüre eşit değer verilmesi şeklindeki düşünce benimsenmelidir.[1089] Amy Gutmann, liberal demokratik devletlerin, çoğunluk kültürlerinin karışmasına karşı dezavantajlı gruplara kültürlerini korumada yardım etmek şeklinde bir yükümlülüğünün bulunduğunu ileri sürer. Farklılıkların tanınması ve onlara eşit davranılması, kamu kurumlarının da bu kültürel özellikleri kabul etmesi anlamına gelmektedir.[1090]

Çokkültürlülüğün çeşitleri olduğu için amaçları ya da sonuçları konusunda genellemeler yapmak yanıltıcı olabilir. Örneğin, çokkültürlülük karşıtları, bu politikanın insanları bir ulus olarak birleştirmek yerine kendi kategorilerinde tanımlayarak böldüğünü ileri sürmektedir. Diğer taraftan, bu fikri savunanlara göre, çokkültürlülük azınlıklara yardım etmemekte, ırksal ayrımcılıklar devam etmektedir.[1091] Çokkültürcülük muhalifleri, azınlıkları gettolara hapsederek toplumla bütünleşmesini engellediğini savunur. Buna karşı çıkan görüşe göre, entegrasyonu böyle savunmak kültürel emperyalizmin bir ifadesidir.[1092]

Örneğin Bassam Tibi, çokkültürlülüğü evrenselciliğe karşı gibi görünmesine rağmen, aslında tam bir evrenselcilik olduğunu ileri sürerek eleştirmektedir. Tibi'ye göre, başarılı bir entegrasyon için mutlaka

---

[1087] Erik Bleich, "From International Ideas to Domestic Policies: Educational Multiculturalism in England and France", *Comparative Politics*, Cilt 31, No. 1, Ekim 1998, ss. 82-83.
[1088] Nuri Bilgin, Kimlik Çalıştayı, ASAM, Ankara, 1 Şubat 2006.
[1089] Charles Taylor, "The Politics of Recognition", *Multiculturalism and the Politics of Recognition*, Princeton University Press, Princeton, 1992, s. 39.
[1090] Amy Gutmann, "Giriş", Özcan Kabakçıoğlu (çev.), *Çokkültürcülük*, Amy Gutmann (haz.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1996, s. 25.
[1091] John J. Macionis, *Sociology*, 8. baskı, Prentice Hall, New Jersey, 2001, s. 76.
[1092] Will Kymlicka, *Çokkültürlü Yurttaşlık Azınlık Haklarının Liberal Teorisi*, Abdullah Yılmaz (çev.), Ayrıntı, İstanbul, 1998, s. 38.

paylaşılması gereken ortak bir kültür bulunmalıdır; ancak bu çokkültürlülükte mümkün olmamaktadır. Çünkü, bu sistemde kültürel gettolarda herhangi bir kaynaşmaya izin verilmemektedir.[1093] Tibi'ye göre çokkültürlülüğün yerine geçmesi gereken uygulama kültürel çoğulculuktur. Çoğulculukta, hem paylaşılan ortak bir kültür vardır, hem de karşılıklı hoşgörü ve saygı çerçevesinde farklı görüşler bir arada mevcuttur.[1094]

Çokkültürlülük konusunda ilginç bir ikilem bulunmaktadır. Kastoryano, farklılıkların tanınmasının aynı zamanda dışlayıcılığı da yüceltebileceğini ileri sürmektedir. Bu durumda "dahil edici bir tarafsızlık" öneren yazar, Fransız Anayasası'nın ikinci maddesini göstererek; dinsel, kültürel, dilsel kökene dayalı ayrımcılığı ilkesel anlamda reddetme yolunu ortaya koymaktadır.[1095]

Bazı çokkültürlülük karşıtlarına göre, bu politika, siyaset, kültür ve medeniyetin sonu anlamına gelmektedir. Çünkü çokkültürlülüğün kabulü, Avrupa ve Batı kültürünün üstünlüğünün sonu anlamına gelecektir.[1096]

Toplumsal gruplar arasındaki eşitsizliğin uzun vadede ortadan kaldırılması hedeflendiğinde, bazı grupların imtiyazlı, diğerlerinin ise baskı altında olduğu fark edildiğinde, eşitlik uygulaması söz konusu olmuştur. Ancak eşitlik, toplumsal farklılıkları ortadan kaldırmamış, farklılıkların görmezden gelinmesine neden olmuş, insanların aynılaştırılması sorununu ortaya çıkarmış, dolayısıyla yetersiz kalmıştır. Her ne kadar kanunlar, farklılıklar karşısında kör olsa da, farklı olanlar farklılıkları nedeniyle dezavantajlı konumlarından kurtulamamıştır. Farklılıklar, her şekilde, her türlü

[1093] Bassam Tibi, "Euro-Islam: The Quest of Islamic Migrants and of Turkey to Become European in a Secular Europe", Turkish Policy Quarterly, Cilt 3, No. 1, İlkbahar 2004.
[1094] Bassam Tibi, "Euro-Islam: The Quest of Islamic Migrants and of Turkey to Become European in a Secular Europe", *Turkish Policy Quarterly*, Cilt 3, No. 1, İlkbahar 2004.
[1095] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 265.
[1096] Jack David Eller, "Anti-anti Multiculturalism", *American Anthropologist*, Cilt 99, Sayı 2, Haziran 1997, ss. 250, 254.

önleme rağmen devam etmektedir. Farklılar ise farklılıklarının kabul edilmesini talep etmeye başlamıştır.[1097]

Kymlicka, ulusal farklılıkları inkar etmek yerine tanıyan çokuluslu devletlerde birliğin muhtemel kaynaklarının ne olduğunun kesin bir cevabını veremeyeceğini ileri sürmektedir. Taylor'a göre, çokuluslu toplumlar, bir grubun başka bir grup tarafından eşit değerde algılanıp tanınmamasına bağlı olarak parçalanabilmektedir.[1098] Ancak Kymlicka, İsviçre'yi hem çokkültürlü hem de istikrarlı ve bazı yönlerden tek bir halkı bulunan bir devlet olması bakımından örnek olarak gösterir.[1099]

Örneğin Almanya, çokkültürlülüğü benimsemesi zor bir ülkedir. Çünkü ulusal birliğin temelinde kültürün var olduğuna inanılır. Ortak kültüre yüklenen aşırı önem, çokkültürlü bir toplumu imkansız kılmaktadır.[1100] ABD ve İngiltere ise bir başka uçta yer almaktadır. İngiltere'de çokkültürlülük yönünde atılan adımlar, Fransa ve Almanya'dan çok daha ileri boyuttadır. Müslümanlara yönelik politikaların da yapılması, teoride ve uygulamada olumlu yönde gelişmeler sağlamıştır. İngiltere'deki tartışmalar, diğer Avrupa ülkelerinden farklı olarak, genellikle çokkültürlülük yandaşları ile karşıtları arasında değil, çokkültürlülüğün farklı uygulamalarını savunanlar arasında gerçekleşmektedir.[1101] İngiltere, çokkültürcülük politikalarını önce pasif daha sonra aktif olarak uygulamış, ancak Fransa, asimilasyoncu politikalar ve *preparationist* tedbirlere saplanıp kalmıştır.[1102]

Fransa'daki çokkültürlülük tartışmaları, Fransa'nın da Almanya gibi Anglo-Sakson modelin tam karşı ucunda yer alması bakımından çok daha

---

[1097] Iris Marion Young, "Justice and the Politics of Difference", *The New Social Theory Reader*, Steven Seidman ve Jeffrey C. Alexander (der.), Routledge, Londra ve New York, 2001, s. 207.
[1098] Charles Taylor, "Tanınma Politikası", Yurdanur Salman (çev.), *Çokkültürcülük*, Amy Gutmann (haz.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1996, s. 72.
[1099] Will Kymlicka, *Çokkültürlü Yurttaşlık Azınlık Haklarının Liberal Teorisi*, Abdullah Yılmaz (çev.), Ayrıntı, İstanbul, 1998, s. 282.
[1100] Barbara Schmitter Heisler, "The Future of Immigrant Incorporation: Which Models? Which Concepts?", *International Migration Review*, Special Issue: The New Europe and International Migration, Cilt 26, No.2, Yaz 1992, s. 634.
[1101] Tariq Modood, "La Place des Musulmans dans le Multiculturalisme Laïc en Grande-Bretagne", *Social Compass*, Cilt 47, No 1, 2001, s. 53.
[1102] Erik Bleich, "From International Ideas to Domestic Policies: Educational Multiculturalism in England and France", *Comparative Politics*, Cilt 31, No. 1, Ekim 1998, s. 83.

önemlidir. Fransa'nın çokkültürlü olamamasının nedenleri incelendikten sonra sonuç bölümünde Fransa'daki çokkültürlük tartışmalarının ve uygulamalarının gidişatı değerlendirilecektir.

Farklı olma hakkı, 19. ve 20. yüzyıllarda özgürleşme *(emancipation)* düşüncesi ile aynı anda doğmuştur.[1103] Yahudiler, farklı olduklarına hatta farklı olma haklarının bulunduğuna inanmıştır. Bu farklılıklarını, Fransız modeline meydan okuyarak korumuş ve savunmuşlardır. Yahudilerin kabul edilmesi, Fransız solunun kültürel birlik yerine çoğulculuk fikrini savunmasıyla paralel bir gelişme göstermiştir.[1104]

Fransa ve İngiltere, aynı zamanlarda göçmen alımına başlamış olmakla birlikte, İngiltere'nin siyasi gündemine göç konusunun gelmesi Fransa'dan 10 yıl kadar önce, 1960'larda gerçekleşmiştir. Diğer taraftan, İngiltere'ye yerleşenler kısa sürede vatandaş olmuş ve vatandaşlık haklarından tam anlamıyla faydalanabilmişlerdir. Fransa'da vatandaşlık da, daha uzun zaman almıştır.[1105]

1960'lı yılların sonunda Fransa, bir değişim sürecine girmiştir. İşçi sınıfı hareketi sona ermiş, başlıca sorun göçmenlerin topluma dahil edilmesi olmuştur. Bu süreç içinde, cumhuriyet kurumları yetersiz kalmaya başlamış ve Fransa kendini sorgular hale gelmiştir. Kültürel açıdan ise, kamusal alanda tanınmayı talep eden kolektif kimliklerin ortaya çıkması, bağımsızlıkçılığın *(particularism)* ve bireyselciliğin yükselişe geçmesi ülkeyi krizin eşiğine getirmiştir.[1106]

Eğitim sistemine çokkültürlülük 1960'lı yıllarda girmiştir.[1107] 1980'lerle birlikte Fransa'da, kültürel ve etnik farklılıkların tanınması konusunda tartışmalar başlamıştır. Geleneksel görüştekiler, çokkültürlülük

---

[1103] Phyllis Cohen Albert, "The Right to be Different: Interpretations of the French Revolution's Promises to the Jews", *Modern Judaism*, Cilt 12, No. 3, Ekim 1992, s. 252.
[1104] Phyllis Cohen Albert, "The Right to be Different: Interpretations of the French Revolution's Promises to the Jews", *Modern Judaism*, Cilt 12, No. 3, Ekim 1992, ss. 244, 253.
[1105] Erik Bleich, "From International Ideas to Domestic Policies: Educational Multiculturalism in England and France", *Comparative Politics*, Cilt 31, No. 1, Ekim 1998, s. 88.
[1106] Michel Wieviorka, "Contextualizing French Multiculturalism and Racism", *Theory, Culture & Society*, Cilt 17, No. 1, s. 158.
[1107] Erik Bleich, "From International Ideas to Domestic Policies: Educational Multiculturalism in England and France", *Comparative Politics*, Cilt 31, No. 1, Ekim 1998, s. 81.

konusunda herhangi bir "geri adım" atılmasına karşı çıkarken ve laik devletin ortodoks cumhuriyetçi ilkelerine vurgu yaparken, daha modern bir cumhuriyetçilik anlayışı da ortaya çıkmıştır. Kültürel çoğulculuğu kısmen tanıyan çokkültürlü cumhuriyetçilik, azınlık kültürlerinin değerinin kabul edilmesini savunmaktadır.[1108]

Ancak yine aynı dönemde Müslümanların varlığının devlete ve cumhuriyete yönelik tehlike olarak görülmesi, pek çok düşüncenin yeniden gözden geçirilmesine neden olmuştur. Özgürlük, eşitlik, kardeşlik mottosu yeniden tartışılmaya ve 1980'lerin sonunda cumhuriyetçi entegrasyon modelinin krizinden bahsedilmeye başlanmıştır.[1109]

Fransa'nın sorunu, bir yandan klasik bir ulus-devlet olması, diğer taraftan Avrupa'nın en fazla göç alan ülkelerinden biri olmasıdır.[1110] Michael Walzer'in de belirttiği gibi Fransa Avrupa'nın başta gelen göçmen toplumlarından olmasına rağmen, çoğulcu değildir. Walzer, bu "anormalliğin" nedenini, cumhuriyetçi ulus-devletin devrimsel yapısına bağlar.[1111]

Fransa, artan göçmen ve azınlık sayısına rağmen, asimilasyoncu politikalarına bağlı olduğunu vurgulamış ve göstermiştir.[1112] Fransa'daki asimilasyoncu model, devletin bireylerle ilişkileri üzerine kuruludur. Devletle birey arasında aracılık yapacak olan cemaatlerin varlığı Fransız modeline terstir.[1113] Kültürel olarak kör olan üniversalizmin geleneksel algılamasında, kültürel aidiyetlerine bakılmaksızın tüm bireylerin eşitliği söz konusudur.[1114]

[1108] Jeremy Jennings, "Citizenship, Republicanism and Multiculturalism in Contemporary France", *British Journal of Political Science*, Cilt 30, No. 4, Ekim 2000, s.575.
[1109] Michel Wieviorka, "Contextualizing French Multiculturalism and Racism", *Theory, Culture & Society*, Cilt 17, No. 1, s. 159.
[1110] Jeremy Jennings, "Citizenship, Republicanism and Multiculturalism in Contemporary France", *British Journal of Political Science*, Cilt 30, No. 4, Ekim 2000, s. 575.
[1111] Michael Walzer, *Hoşgörü Üzerine*, Abdullah Yılmaz (çev.), Ayrıntı, İstanbul, 1998, s. 54.
[1112] Erik Bleich, "From International Ideas to Domestic Policies: Educational Multiculturalism in England and France", *Comparative Politics*, Cilt 31, No. 1, Ekim 1998, s. 89.
[1113] Michèle Tribalat, *De l'immigration á l'assimilastion*, Paris, 1996, s. 254; Michèle Tribalat (der.), *Cent ans d'immigration: Étrangers d'hier, Français d'aujourd'hui*, Paris, 1991'den naklen Nancy L. Gren, "Le Melting-Pot: Made in America, Produced in France", *The Journal of American History*, Cilt 86, No. 3, *The Nation and Beyond: Transnational Perspectives on United States History: A Special Issue*, Aralık 1999, s. 1204.
[1114] Cécile Laborde, "The Culture(s) of the Republic, Nationalism and Multiculturalism in French Republican Thought", *Political Theory*, Cilt 29, No. 5, Ekim 2001, s. 716.

Fransa'nın, 1789 Devrimi'nden bu yana, insan hakları, bireysel özgürlükler ve aydınlanmanın doğduğu yer olarak, medeniyetini sınırlarının da ötesine taşıyarak dünyanın geri kalanına örnek teşkil etmiş bir ülke olduğu şeklinde yaygın bir görüş vardır.[1115] İnsan Hakları Beyannamesi kültürel hakları ve bireysel özgürlükleri içeren bir belge olarak da yorumlanabilir.[1116] Ancak çokkültürlülük Fransa'ya uygun değildir. Çünkü eşit olmayan haklar öngörür; kültürü siyasetin, grupları bireylerin önüne geçirir.[1117]

Fransa, etnik ve kültürel farklılıklarına rağmen her zaman tekkültürlü bir toplum olmaya çalışmıştır.[1118] Her ne kadar Entegrasyon Yüksek Konseyi, kültürel farklılıkların toplumu zenginleştirdiğini ileri sürse de, Fransız kurumlarında, özellikle de eğitim kurumunda, herhangi bir değişiklik yapılmasını savunmamıştır. Aksine, entegrasyon politikalarının sadakati değerli hale getirdiği, benzerlikler ve birleşme üzerine vurgu yapmıştır.[1119] Devletin görevi, kültürel farklılıkları tanıyarak farklı politikalar üretmek ya da bazı cemaatlere pozitif ayrımcılık yapmak değil, bireyler arasındaki toplumsal farklılıkları en aza indirmek olarak planlanmıştır.[1120] Dolayısıyla Fransız modeli, farklı cemaatlerin birlikte varlığını sürdürdüğü Amerikan tarzı cemaatleşmeden uzaktır. Fransa, Amerikan tarzı eritme potasından daha iyi bir entegrasyon sisteminin olduğuna inanır.[1121]

Fransa, artan göçmen sayısı karşısında, eğitim politikalarında farklılıkları görmezden gelmiş ya da kültürel olarak farklı olan öğrencileri asimile etme yoluna gitmiştir. 1970'lerden başlayarak sınırlı değişiklikler gösteren politikalar, göçmenleri Fransızlara dönüştürmeyi amaçlamıştır.

[1115] Jeremy Jennings, "Citizenship, Republicanism and Multiculturalism in Contemporary France", *British Journal of Political Science*, Cilt 30, No. 4, Ekim 2000, s. 578.
[1116] Phyllis Cohen Albert, "The Right to be Different: Interpretations of the French Revolution's Promises to the Jews", *Modern Judaism*, Cilt 12, No. 3, Ekim 1992, s. 253.
[1117] Jeremy Jennings, "Citizenship, Republicanism and Multiculturalism in Contemporary France", *British Journal of Political Science*, Cilt 30, No. 4, Ekim 2000, s. 589.
[1118] Jeremy Jennings, "Citizenship, Republicanism and Multiculturalism in Contemporary France", *British Journal of Political Science*, Cilt 30, No. 4, Ekim 2000, s. 575.
[1119] Erik Bleich, "From International Ideas to Domestic Policies: Educational Multiculturalism in England and France", *Comparative Politics*, Cilt 31, No. 1, Ekim 1998, s. 88.
[1120] Cécile Laborde, "The Culture(s) of the Republic, Nationalism and Multiculturalism in French Republican Thought", *Political Theory*, Cilt 29, No. 5, Ekim 2001, s. 719.s
[1121] Nancy L. Gren, "Le Melting-Pot: Made in America, Produced in France", The Journal of American History, Cilt 86, No. 3, The Nation and Beyond: Transnational Perspectives on United States History: A Special Issue, Aralık 1999, s. 1203.

Bireyin zihninin kültürel sınırlardan kurtulması, onun özgürleşmesi için gerekli görülmektedir. Bu bakımdan devlet okulları, etnik, toplumsal ve kültürel özelliklere saygı göstermek yerine, çocukları kökenlerinden bağımsız bireyler olabilmeleri için eğitmektedir.[1122] 1970'li ve 80'li yıllarda çok kısa dönemlerde aktif çokkültürcülük politikaları uygulanmıştır.[1123] 1970'li yılların ortalarından başlayarak, gerek siyasetçiler gerek eğitim politikalarını yapanlar, göçmen öğrencilere yönelik yeni uygulamalar başlatmıştır. Yabancıların Fransız sistemine geçişini kolaylaştırmak üzere özel sınıflar açılmış ve ana dilin öğretilmesi gibi girişimlerde bulunulmuştur.[1124]

1980'li yılların sonunda Fransa'daki siyasi ve başta işsizlik olmak üzere ekonomik sorunlar ile Avrupa entegrasyon süreci, göç konusunu gündemin ilk sıralarına yerleştirmiştir. 1985 yılından sonra Fransa, asimilasyoncu eğitim politikalarına dönmüştür. Gerek politikacıların söylemleri, gerek hükümet belgeleri ve politikaları, Fransız sisteminin yabancıları mevcut, kurulu toplumsal düzene entegre etmesi üzerine vurgu yapmıştır. Böylece, çokkültürlü toplumdan uzaklaşılarak, Fransız tipi bir eritme potası *(le creuset français)* söz konusu olmuştur.[1125]

Her ne kadar 1989 sonrasında ideolojik politikalarda genel bir düşüş olsa da, Fransa'daki cumhuriyetçi ideolojinin önemini kaybettiğinin ileri sürülmesi büyük bir hatadır. Aksine, özellikle Marksizm gibi ideolojilerin boşluğunu cumhuriyetçi geleneğin pekişmiş hali doldurmuştur. Başta eğitim ve göç olmak üzere, devlet politikalarında cumhuriyetçilik retoriği üzerine daha sık vurgu yapılmaya başlanmıştır. Dolayısıyla cumhuriyet, hâlâ felsefî tartışmaların merkezinde yer almaktadır.[1126]

[1122] Cécile Laborde, "The Culture(s) of the Republic, Nationalism and Multiculturalism in French Republican Thought", *Political Theory*, Cilt 29, No. 5, Ekim 2001, ss. 718-719.
[1123] Erik Bleich, "From International Ideas to Domestic Policies: Educational Multiculturalism in England and France", *Comparative Politics*, Cilt 31, No. 1, Ekim 1998, s. 88.
[1124] Erik Bleich, "From International Ideas to Domestic Policies: Educational Multiculturalism in England and France", *Comparative Politics*, Cilt 31, No. 1, Ekim 1998, s. 86.
[1125] Erik Bleich, "From International Ideas to Domestic Policies: Educational Multiculturalism in England and France", *Comparative Politics*, Cilt 31, No. 1, Ekim 1998, s. 87.
[1126] Jeremy Jennings, "Citizenship, Republicanism and Multiculturalism in Contemporary France", *British Journal of Political Science*, Cilt 30, No. 4, Ekim 2000, s. 576.

Fransa ile İngiltere, göç alan ülkeler olarak çokkültürlülük konusunda çok farklı tepkiler vermiştir. Eğitim alanında çokkültürlülük İngiltere için kolaylıkla kabullenilirken, Fransa direnç göstermiştir. Bunun başlıca nedeni, İngiltere'nin ademimerkeziyetçi yapısı nedeniyle karar alma pozisyonunda olanların sayı ve çeşit olarak fazlalığıdır. Diğer taraftan Fransız devlet adamlarının cumhuriyetçilik ve laiklik vurguları, çokkültürlülüğün gelişmesini engellemiştir.[1127]

Çokkültürlülüğün cumhuriyetçiler tarafından algılanışı ve tanımı şu şekildedir: Vatandaşların ve yabancıların özel alandaki ve toplumsal yaşamdaki bağımsızlıklarını *(particularism)* beslemek ve pekiştirmek *(cultivate).*[1128] Geleneksel cumhuriyetçilere göre, çokkültürlülük bir çeşit kabileciliktir *(tribalism).*[1129] Kabilecilik, Balkanlaşma ve Lübnanlaşma süreçleri ile birlikte anılmaktadır. Dolayısıyla, ortada bir de iç savaç tehlikesi mevcuttur. Sadece Balkanlar ve Lübnan değil, Cezayir, Ruanda, Zaire, Congo ve Sovyetler Birliği de etnik, dinî ve ırksal fanatikliklerin yaşandığı örnekler olarak hatırlatılmaktadır.[1130] Bu düşüncedekilere göre Fransa'yı bekleyen tehlike "cemaat üyeliği" değil, devletin sivil toplum ve farklılıklarla boğulmasıdır.[1131] Çokkültürlülüğün siyasi alanda verdiği zarar, "bireylerin artık vatandaşlar olarak değil, tanınmış cemaatlerin temsilcileri olarak var olması" şeklinde açıklanmaktadır.[1132]

Cumhuriyet düşmanlarının kontrolü eline alması; devletin sivil toplum karşısında aşağılanması, görüşlerin doğruların önüne geçmesi ve özel sektörün kamuyu geride bırakması ile sonuçlanacağı şeklinde bir görüş

[1127] Erik Bleich, "From International Ideas to Domestic Policies: Educational Multiculturalism in England and France", *Comparative Politics*, Cilt 31, No. 1, Ekim 1998, ss. 81, 82.
[1128] Jeremy Jennings, "Citizenship, Republicanism and Multiculturalism in Contemporary France", *British Journal of Political Science*, Cilt 30, No. 4, Ekim 2000, s. 590.
[1129] Robert Deliège, "Vers un Nouveau Tribalisme? Du Relativisne au Politiquement Correct", Gilles Ferréol (der.), *Intégration, lien Social et Citoyenneté*, Septentrion, Lille, 1998, ss. 165-195'den naklen Jeremy Jennings, "Citizenship, Republicanism and Multiculturalism in Contemporary France", *British Journal of Political Science*, Cilt 30, No. 4, Ekim 2000, s. 587.
[1130] Jeremy Jennings, "Citizenship, Republicanism and Multiculturalism in Contemporary France", *British Journal of Political Science*, Cilt 30, No. 4, Ekim 2000, s. 587.
[1131] Jeremy Jennings, "Citizenship, Republicanism and Multiculturalism in Contemporary France", *British Journal of Political Science*, Cilt 30, No. 4, Ekim 2000, s. 592.
[1132] Jeremy Jennings, "Citizenship, Republicanism and Multiculturalism in Contemporary France", *British Journal of Political Science*, Cilt 30, No. 4, Ekim 2000, s. 591.

mevcuttur. Debray'ın bu fikirlerine göre, siyaset "görüşler piyasası"na indirgenmektedir.[1133]

Fransız cumhuriyetçiliğinde, kültürel milliyetçiliğe aşırı bağlılık vardır. Bu, Fransız ulusal kimliğinin üstünlüğüne yönelik inanç anlamına gelmektedir. Dolayısıyla, çokkültürlülüğe ya da başka bir ifade ile kültürel farklılıkların kamusal alanda tanınmasına karşıdır.[1134] Ötekilerle karışma korkusunun *(mixophobia)* da Fransızlar arasında varlığından bahsedebiliriz.[1135] Nitekim Fransa'da kültürel milliyetçilik vardır. Bir başka ifadeyle, Fransız ulusal kimliği devlet tarafından teşvik edilir. Dolayısıyla, kültürel farklılığın kamusal alanda tanınması anlamına gelen çokkültürlülüğe karşı çıkılmaktadır. Fransa'da ulusal kimliğin devlet tarafından önplana çıkarılmasının nedeni, ulusal kimlik dışındaki diğer farklı kimliklerin özel alanda kalmasının sağlanmasıdır.[1136] Azınlık dillerine tepki ile yaklaşılmasının nedeni olan kültürel bölünme endişesi de bu çerçevede değerlendirilmelidir.[1137] Fransa'da toplumsal konsensüs konusunda bir hassasiyet söz konusudur. Breton, Korsikalı, Occitain veya diğer azınlıkların ulusal birliğe tehdit oluşturacağı korkusu bulunmaktadır.[1138]

Fransız cumhuriyetçilerinin kültürel milliyetçiliği savunması ve bunun kimlik ile vatandaşlık arasındaki bağ ile ilişkilendirilmesi, onların çokkültürlülüğe karşı olmasına neden olmuştur.[1139] Hâlâ Fransa'nın politikalarında Fransız kültürünün üstünlüğüne inanış hakimdir. Fransa,

---

[1133] Régis Debray, "La Laïcité: Une Exception Française", Hubert Bost (der.), *Genèse et Enjeux de la* Laïcité*,* Labor et Fides, Geneva, 1990, ss. 201-202'den naklen Jeremy Jennings, "Citizenship, Republicanism and Multiculturalism in Contemporary France", *British Journal of Political Science*, Cilt 30, No. 4, Ekim 2000, s. 585.
[1134] Cécile Laborde, "The Culture(s) of the Republic, Nationalism and Multiculturalism in French Republican Thought", *Political Theory*, Cilt 29, No. 5, Ekim 2001, s. 717.
[1135] Jeremy Jennings, "Citizenship, Republicanism and Multiculturalism in Contemporary France", *British Journal of Political Science*, Cilt 30, No. 4, Ekim 2000, s. 588.
[1136] Cécile Laborde, "The Culture(s) of the Republic, Nationalism and Multiculturalism in French Republican Thought", *Political Theory*, Cilt 29, No. 5, Ekim 2001, s. 717.
[1137] Cécile Laborde, "The Culture(s) of the Republic, Nationalism and Multiculturalism in French Republican Thought", *Political Theory*, Cilt 29, No. 5, Ekim 2001, s. 724.
[1138] Jeremy Jennings, "Citizenship, Republicanism and Multiculturalism in Contemporary France", *British Journal of Political Science*, Cilt 30, No. 4, Ekim 2000, s. 578.
[1139] Cécile Laborde, "The Culture(s) of the Republic, Nationalism and Multiculturalism in French Republican Thought", *Political Theory*, Cilt 29, No. 5, Ekim 2001, s. 731.

Fransızlığa indirgenemez. Bir başka ifadeyle, Fransız kültürü Fransızlıktan daha kapsamlıdır.[1140]

"Tek ve bölünemez cumhuriyet"in temelinde, "kökeninin ne olduğuna bakılmaksızın tek ve bölünemez Fransız halkı" düşüncesi bulunmaktadır.[1141] Cumhuriyetin gözünde sadece bireyler var olduğundan, pozitif ayrımcılık da söz konusu olmamaktadır.[1142] Azınlık ve farklılık hakları için talepte bulunmak, aynı zamanda eşitlik ve dahil olma için talepte bulunmaktır. Bireylere eşit muamele, aynı şekilde muamele edilecekleri anlamına gelmemektedir. Bazılarının dezavantajlı konumlarının telafi edilmesi gerekmektedir. [1143]

Globalleşmenin artması ve Avrupa bütünleşmesi nedeniyle, ulusal kimliğin rehabilite edilmesi söz konusu olmuştur. Böylece kültürel kimliğin savunulması sürecine girilmiştir. Bununla bağlantılı olarak, Fransa'nın globalleşmeye direndiği ve global düzlemde kültürel farklılıkların savunmasına geçtiği görülmektedir. Burada ironik bir durum vardır: Fransa'nın geleneksel anlayışında, kültürel farklılıkların soyutlandığı üniversalist ilke bulunmaktadır. Cumhuriyetçilerin, kültürel farklılıkların önemsizliğini savunurken global düzlemde kültürel farklılıkların korunması gerektiğini ön plana çıkarması ilginçtir. Ülke içinde yerel dillere karşı çıkılırken, yine global düzlemde Fransızcanın teşvik edilmesi kültürel farklılıklara değerli bir katkı ve İngilizcenin hâkimiyetine bir alternatif olarak gösterilmektedir.[1144]

Kültürel milliyetçiliğin bir ayağını, kültürel kimliklerin kamusal alanda tanınması oluşturmaktadır.[1145] Fransa'nın çeşitli resmî raporlarında,

---

[1140] Cécile Laborde, "The Culture(s) of the Republic, Nationalism and Multiculturalism in French Republican Thought", *Political Theory*, Cilt 29, No. 5, Ekim 2001, s. 724.
[1141] Jeremy Jennings, "Citizenship, Republicanism and Multiculturalism in Contemporary France", *British Journal of Political Science*, Cilt 30, No. 4, Ekim 2000, s. 584.
[1142] Jeremy Jennings, "Citizenship, Republicanism and Multiculturalism in Contemporary France", *British Journal of Political Science*, Cilt 30, No. 4, Ekim 2000, s. 583.
[1143] Cécile Laborde, "The Culture(s) of the Republic, Nationalism and Multiculturalism in French Republican Thought", *Political Theory*, Cilt 29, No. 5, Ekim 2001, s. 721.
[1144] Cécile Laborde, "The Culture(s) of the Republic, Nationalism and Multiculturalism in French Republican Thought", *Political Theory*, Cilt 29, No. 5, Ekim 2001, ss. 722-724.
[1145] Cécile Laborde, "The Culture(s) of the Republic, Nationalism and Multiculturalism in French Republican Thought", *Political Theory*, Cilt 29, No. 5, Ekim 2001, s. 727.

Fransız üniversalizminde "azınlık hakları" şeklinde bir kavrama yer olmadığı, grup haklarının tanınmasının söz konusu olmadığı ileri sürülmektedir. Ancak bireylere verilen haklar, kişilerin Fransız toplumunda tam anlamıyla yer almasını sağlayabilecek niteliktedir.[1146] Buradaki mantık, azınlıkların görmezden gelinerek, bireylerin kanun önünde tam anlamıyla eşitliğinin sağlanmasıdır.

Jelen'e göre çokkültürlülük "solun yeni afyonu", Marksizmin yerine geçen tepkisel bir tür solculuktur. Fransız ulusunu inkar etmeye ve aşağılamaya dayanır. Farklılıkların savunulması, çok eşliliğin ve kadınların sünnet edilmesinin de hoşgörülmesi anlamına gelmektedir. Çokkültürlülüğün göçmenlerin marjinalleşmesini güvence altına alacağını ileri süren Jelen'e göre, bu politikanın en vahim sonuçları siyasi alanda olacaktır. Bireysel özgürlükler; siyasi demokrasi, hukuk devleti, eğitim, sağlık, güvenlik hakkı, siyasi ve dinî güçlerin ayrılması konularında tehdittir.[1147]

Sol kesimden çokkültürlülüğü eleştiren, bu tür politikalara karşı çıkan pek çok kişi bulunmaktadır. Ancak onların eleştirme gerekçeleri çok farklıdır. Neden; onların milliyetçi görüşlere değil, liberal üniversalizme bağlılıkları ile açıklanmaktadır.[1148]

Çokkültürlülüğe yönelik üniversalist itirazları anlamak için cumhuriyetin eşitlik, özgürlük, kardeşlik ve laiklik ilkelerinden yola çıkmak gerekmektedir. Kamusal alanda kültürel farklılıklara yer verilmemesi, bireylere eşit muamelenin sağlanabilmesi için kaçınılmaz görülmektedir. İnsan Hakları Beyannamesinde bireylerin, ırk, köken veya din ayrımı yapılmaksızın eşit saygı görmesi gerektiği belirtilmiştir. Fransa için dile

---

[1146] Haut Conseil à l'intégration*, Liens Culturels et Intégration,* La Documentation Française, Paris, 1995, s. 9'dan naklen Jeremy Jennings, "Citizenship, Republicanism and Multiculturalism in Contemporary France", *British Journal of Political Science*, Cilt 30, No. 4, Ekim 2000, s. 583.

[1147] Christian Jelen, *Les Casseurs de la République*, Plon, Paris, 1997, ss. 63, 173'ten naklen Jeremy Jennings, "Citizenship, Republicanism and Multiculturalism in Contemporary France", *British Journal of Political Science*, Cilt 30, No. 4, Ekim 2000, s. 589.

[1148] Cécile Laborde, "The Culture(s) of the Republic, Nationalism and Multiculturalism in French Republican Thought", *Political Theory*, Cilt 29, No. 5, Ekim 2001, s. 717.

getirilen "kültür-körü üniversalist" anlayışının temelinde bu düşünce bulunmaktadır.[1149]

Cumhuriyetçi politikalarla kültürel kimlik arasındaki ilişkinin üniversalist boyutuna çokkültürcüler tarafından meydan okunmaktadır. Kültür körü üniversalizm, sömürge sonrası emperyalizmin canlanması olarak değerlendirilmektedir. "Asimile edilemez öteki" olan İslam'a yer olmadığı, çünkü kamusal alanın hakim din, kültür ve sınıfın değerlerine geçirgen olduğu ileri sürülmektedir.[1150]

Cumhuriyetçiler, evrensel ve tek tip yurttaşlar cemaatini korumak istemekte, dinsel ve etnik farklılıklara ancak özel alanda ve klasik ulus-devlet normuna uyulduğu müddetçe hoşgörü göstermektedir. Yeni göçmenler ise, Amerikan tarzında olmasa da bir tür çokkültürcülük istemektedir.[1151]

Fransa'da çokkültürlülüğü savunanların başında Schnapper gelmektedir. Schnapper, evde kullanılmasına izin verilen dillerin resmî dil olmamasını anlayamadığını savunmaktadır. Ancak, Schnapper'in çokkültürcülük anlayışının da, modern demokrasi çerçevesinde sınırlı olduğu belirtilmelidir. Çünkü, kültürel geleneklere hoşgörüyle yaklaşılmasına karşı çıkmaktadır. Örneğin kadınlara kötü muamele ya da çok eşlilik hoşgörü sınırlarının dışında yer almaktadır.[1152] Bir başka önemli isim Touraine'dir. Touraine, farklı kültürlerin bulunduğu bir toplumda eşit ve ayrı olarak değil de, eşit ve farklı olarak birlikte yaşanıp yaşanamayacağını sorgulamaktadır. Kimlik politikalarının, bölünmeye yol açacak olan yanlış bir çokkültürlülük biçimi olduğunu savunan Touraine, doğru tanımlanmış çokkültürlülükte "kültürler arası iletişim"in varlığının öneminden bahsetmektedir. Kültürel

---

[1149] Cécile Laborde, "The Culture(s) of the Republic, Nationalism and Multiculturalism in French Republican Thought", *Political Theory*, Cilt 29, No. 5, Ekim 2001, s. 719.
[1150] Cécile Laborde, "The Culture(s) of the Republic, Nationalism and Multiculturalism in French Republican Thought", *Political Theory*, Cilt 29, No. 5, Ekim 2001, s. 721.
[1151] Michael Walzer, *Hoşgörü Üzerine*, Abdullah Yılmaz (çev.), Ayrıntı, İstanbul, 1998, ss. 56, 57.
[1152] Doninique Schnapper, *La Communauté des Citoyens: Sur l'Idée Moderne de Nation*, Gallimard, Paris, 1994, s. 100'den naklen Jeremy Jennings, "Citizenship, Republicanism and Multiculturalism in Contemporary France", *British Journal of Political Science*, Cilt 30, No. 4, Ekim 2000, s. 590.

çoğulculuk, farklılıklar üzerine değil, farklı kültürler arasında diyalog üzerine kuruludur.[1153]

Aslında bireyler için kültürel tanınmanın en azından psikolojik bir önemi bulunmaktadır.[1154] Bu bakımdan entegrasyon sorunlarının önüne geçilebilmesi için çokkültürlülük, doğru uygulandığında çözümlerden biri olabilecektir. Joël Roman, Fransa'nın Fransız tipi bir çokkültürlülük modeline ihtiyacının olduğunu belirtmektedir. "Fransız olmanın çeşitli yolları icat edilmelidir" diyen Roman'a göre Fransa, çözülme sürecinde değildir. Fransa'yı tehdit eden, farklılıkları tanıması değil aksine zoraki homojenleştirme çabasıdır.[1155]

Kültürel farklılıkların tanındığı, en azından fırsat eşitliğinin bulunduğu Batı demokrasilerinde çokkültürlü bir toplum fikrinin hayata geçirilmesi mümkün bir ideal idi. Ancak çokkültürlülük düşüncesi bazı sorunlar içermiştir. Farklı kültürlerin talepleri ile eşitlik düşüncesi arasındaki çakışma ve çatışma, çokkültürlülüğü savunan hükümetlerin bile, bu kavramın ancak bir versiyonunu uygulama yoluna gitmesine neden olmuştur.[1156]

Göçmen azınlıkların kültürel farklılıklarının ve kimliklerinin devlet tarafından tanınması, özel grup haklarına kavuşmalarının sağlanması gibi talepler sorun oluşturmaktadır. Örneğin Müslümanların Salman Rüştü'nün *Şeytan Ayetleri* adlı kitabının yasaklanması, çok eşlilik ya da kadınların sünneti gibi talepleri liberal değerlerle çelişmektedir.[1157] Aslında dinsel çoğulculuk kavramının modern ve dolayısıyla Batılı bir olgu olduğu şeklindeki yaygın kanı pek de doğru gözükmemektedir. Çünkü modernite öncesinde

---

[1153] Alain Touraine, *Birlikte Yaşayabilecek miyiz?*, Olcay Kunal (çev.), 2. baskı, YKY, İstanbul, 2002, ss. 211-263.
[1154] Cécile Laborde, "The Culture(s) of the Republic, Nationalism and Multiculturalism in French Republican Thought", *Political Theory*, Cilt 29, No. 5, Ekim 2001, s. 731.
[1155] Joël Roman, "Un Multiculturalisme á la Française", *Esprit*, No. 212, 1995, ss. 157-158'den naklen Jeremy Jennings, "Citizenship, Republicanism and Multiculturalism in Contemporary France", *British Journal of Political Science*, Cilt 30, No. 4, Ekim 2000, s. 593.
[1156] John Rex, "Conclusion: The Place of Ethnic Mobilisation in West European Democracies", *Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe*, John Rex ve Beatrice Drury (der.), Avebury, Aldershot, 1994, s. 155.
[1157] Ruud Koopmans ve Paul Statham, "Challenging the Liberal Nation-State? Postnationalism, Multiculturalism, and the Collective Claims Making of Migrants and Ethnic Minorities in Britain and Germany", *The American Journal of Sociology*, Cilt 105, No. 3, Kasım 1999, s. 658.

antik dönemlerde ve 17. yüzyılda dinsel hoşgörünün varlığından bahsetmek mümkündür.[1158] Her ne kadar Avrupa'nın öteden beri çokkültürlü olduğu ileri sürülse de, bu kültürel çoğulculuğun Yahudi, Yunan, pagan gelenekleri ve Hristiyanlığın farklı biçimlerini içerdiği belirtilmelidir.[1159] Dolayısıyla, İslamiyetin bu çeşitlilik içinde yeri olmamıştır. Üstelik bugün, İslam karşıtı ırkçılık, çokkültürlü toplum yapısına büyük zarar vermektedir.[1160]

Gerçek çoğulcu sistemde siyasi güç farklı gruplar tarafından paylaşılır. Çokkültürlü toplumlarda farklı gruplar arasında rekabetin olması ya da kıt kaynakların paylaşılması konusunda bir sorun ortaya çıkması durumunda, birdenbire etnik ve ırksal çatışmaların yaşandığı bir topluma dönüşme söz konusu olabilir.[1161] Ulus-devlet; ulus-üstü ve ulus-ötesi güçlere kayan egemenlik, globalleşme, özellikle modern toplumlardaki çoğulculuk gibi nedenlerle zayıflamakta, varlığı tehlikeye girmektedir. En somut meydan okuma ise, özellikle Avrupa dışından gelen etnik ve kültürel açıdan farklı göçmenlerin, ulus devletin egemenliğinin kaybetmesine ve liberal ulus-devletlerin kültürel olarak farklılaşmasına neden olması olarak algılanmaktadır.[1162] Çokkültürlülük ve etno-kültürel farklılık, topluma farklılıklarla başa çıkması ve ortak bir referans noktasını tanımlaması konularında meydan okumaktadır.[1163] Bu noktada, çokkültürlülükten kopuş ve baskı ortaya çıkar. Baskı/bastırma durumlarında, baskın olan tarafın her zaman felsefeyi kullanarak karşıdakini aldatması söz konusudur. Bunu da, kendi eşsizliğinin evrensel olduğunu iddia ederek gerçekleştirmeye çalışır.[1164]

[1158] Giovanni Filoramo, "Religious Pluralism and Crises of Identity", *Diogenes*, Cilt 50, No. 3, 2003, s. 35.
[1159] Willfried Spohn, "Multiple Modernity, Nationalism and Religion: A Global Perspective", *Current Sociology*, Cilt 51, No. 3/4, Mayıs/Haziran 2003, s. 272.
[1160] Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 4.
[1161] Michael P. Soroka ve George J. Bryjak, *Social Problems A World at Risk*, Allyn and Bacon,Boston vd., 1995, s. 204.
[1162] Ruud Koopmans ve Paul Statham, "Challenging the Liberal Nation-State? Postnationalism, Multiculturalism, and the Collective Claims Making of Migrants and Ethnic Minorities in Britain and Germany", *The American Journal of Sociology*, Cilt 105, No. 3, Kasım 1999, s. 653.
[1163] Eliezer Ben-Rafael ve Yitzhak Sternberg (der.), *Identity, Culture and Globalization*, Brill, Londra-Boston-Köln, 2001, s. 293.
[1164] Gary Wilder ve Albert Memmi, "Irreconcilable Differences", *Transition*, No. 71, 1996, s. 161.

4. Siyasi Yaklaşım ile Sosyal Yaklaşım Arasındaki Fark

Devlet kurumları arasında çokkültürlülük yönünde reform yapılması isteği ile vatandaşların buna yaklaşımı arasında çatışmalar yaşanabilir.[1165] Çokkültürlü devletin, vatandaşların desteği ve uygulaması olmadan var olması mümkün değildir. Az sayıda vatandaşın bile çokkültürlü devlet politikalarını benimsememesi, başarısızlık için yeterlidir.[1166] İşte bu noktada, hükümetlerin politikaları ile toplumun tutumu arasındaki fark sorun haline gelmektedir. Resmî politikalar ne olursa olsun, örneğin çokkültürlülük ve entegrasyon teşvik edilsin ya da ırkçılık ve ayrımcılık yasaklansın, bunlar uygulamada yer almadıkça mevcut sorunlar devam edecektir.

Bizim bu başlıkla kastettiğimiz "yaklaşımlar arasındaki fark", hükümetin entegrasyona yönelik, ırkçı olmayan politikalarına rağmen, "yerli" halkın Müslümanları dışlaması sonucu ortaya çıkmaktadır. Tocqueville'in "zencileri bir kenara iten önyargılar, zenciler köle olmaktan çıktıkça ve eşitsizlik kanunlarda silinip töreler içine kazındıkça artıyor gibi" şeklindeki sözünü bu noktada hatırlayabiliriz.[1167] 12. ve 13. yüzyıllarda Avrupa'da Yahudiler iş ve toplum yaşamında ayrı tutulmaya başlanmış, Hristiyanların arasına karışmaları engellenmeye çalışılmıştır.[1168] Bugün, Yahudilerin konumunu Müslümanların aldığını söyleyebiliriz.

Toplum içindeki ayrımcılık ve dışlama çeşitli kavramlarla açıklanmaktadır. Bu kavramların başında "ayrı tutma" *(segregation)* gelmektedir: Konut, çalışma yeri, eğitim ve diğer alanlarda iki grubun fiziksel olarak ayrılması anlamına gelmektedir. Fiilî ayrı tutmada *(de facto segregation)* mevcut ayrımcılığın nedeni resmî politikalar değildir. En sık

---

[1165] Will Kymlicka, "Multicultural States and Intercultural Citizens", *Theory and Research in Education*, Cilt 1, No. 2, 2003, s. 148.
[1166] Will Kymlicka, "Multicultural States and Intercultural Citizens", *Theory and Research in Education*, Cilt 1, No. 2, 2003, ss. 153-154.
[1167] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 98.
[1168] Robert I. Moore, *La Persecution Sa Formation en Europe X.-XIII. Siècle*, Catherine Malamoud (çev.), Les Belles Lettres, Paris, 1991, ss. 104-105.

rastlanan fiilî ayrı tutma konut alanında gerçekleşmektedir. Çünkü beyazların ve siyahların tamamen birbirinden ayrı yaşadığı mahalleler bulunmaktadır. Ayırımcılık *(discrimination)* bireye ya da belli bir gruba yönelik, diğerleriyle eşit ve âdil olmayan davranışları içermektedir. Kurumsal ayrımcılık *(institutional discrimination)* bireylerin ve grupların toplumun genel, standart işlemlerinde fırsatlarının ve eşit haklarının reddedilmesidir.[1169] Bu noktada belirtilmesi gereken önemli bir husus kimi zaman *segregation*'un ayrı duran grubun kendi isteği doğrultusunda gerçekleşmesidir. Bugün, etnik kimliklerinin farkına varanların sayısının artması nedeniyle bu duruma daha sık rastlanmaktadır.[1170]

Bu kavramların tamamı ırkçılık çerçevesinde değerlendirilmektedir. Irkçılık, modern, liberal Batı demokrasilerinin karanlık yüzü olarak bilinir.[1171] Irkçılığın tanımı ise örneğin "Her türlü Irk Ayrımını Ortadan Kaldırmaya Yönelik Uluslararası Konvansiyon"[1172] tarafından şöyle yapılmaktadır: "Irk, renk, soy, ulusal ya da etnik kökene dayanarak, siyasi, ekonomik, sosyal, kültürel veya kamu hayatının herhangi bir alanında insan hakları ve temel özgürlüklerden eşit şartlarda faydalanmalarını ve tanınmalarını zayıflatma ya da etkisiz kılma amacı ya da etkisi bulunan her türlü fark gözetme, dışlama, sınırlama ve tercih yapmadır".[1173] Bugünkü ırkçılık daha farklıdır. Önceki bölümlerde ele alındığı gibi, bugün biyolojik değil kültürel ırkçılık söz konusudur. Çoğu zaman görünür olmayan dışlayıcılık, ayrımcılık, fark gözetme vb. ırkçılıktır.[1174] Göçmenlerin sınırlandırılması ve göçün kontrol altında tutulması dahi, kimi çevrelere göre ırkçılık olarak adlandırılmaktadır. Irkçılık, sadece mevcut ve potansiyel göçmenlere değil, aynı zamanda ülkede zaten yaşamakta olan yabancılara yönelik olarak da gerçekleşmektedir.

[1169] David Knox, *Living Sociology*, West Publishing Company, St. Paul vd, 1990, s. 251.
[1170] Brian J. Jones, Bernard J. Gallagher III, Joseph A. McFalls, Jr., *Sociology Micro, Macro, and Mega Structures*, Harcourt Brace College Publishers, Fort Worth vd., 1995, s. 405.
[1171] Maxim Silverman, *Deconstructing the Nation. Immigration, Racism and Citizenship in Modern France*, Routledge, Londra ve New York, 1992, s. 119.
[1172] *International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination.*
[1173] United Nations International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination, Kısım 1, Madde 1, New York, 7 Mart 1966.
[1174] Maxim Silverman, *Deconstructing the Nation. Immigration, Racism and Citizenship in Modern France*, Routledge, Londra ve New York, 1992, s. 124.

Avrupa ülkelerinin birer göç ülkesi haline gelmesi, belki de en çok egemenlik kavramının sınırlarını zorlamaktadır. Hak sahibi vatandaşlarla, ülkeye girişine ve oturmasına izin verilmeyebilecek yabancılar arasındaki ayrım çerçevesinde, yabancılar egemenliğin kullanımı dışındaydılar. Ancak, artık vatandaşlarla yabancılar arasındaki fark giderek azalmakta; üstelik devletin yabancıları dışlaması da eskisi gibi mümkün olmamaktadır. Örneğin mülteciler ve göçmen işçiler için aile birleşimi artık eskisi kadar kolay engellenememektedir. Devletlerin eski gücünün azalmasının başlıca nedeni, insan haklarındaki gelişmelerdir.[1175] Ancak devletin bu alandaki "yetersizliği", terörle mücadele çerçevesinde ya da sosyal alanda "telafi edilmektedir".

Farklı kültürdekilerin birbirini anlaması ya da saygı göstermesi, çokkültürlülük için yeterli değildir. Devlette bazı düzenlemeler gereklidir. Bu nedenle Kymlicka, kültürlerarası ilişkilerin varlığı *(interculturalism)* ile reformların göstermelik yerine getirilmesi *(tokenism)* arasında bir ayrıma gitmektedir. Farklıların birbirini anlaması, hoşgörü ve diğerlerine de değer vermesi gibi kavramlar da aynı sonuca götürmemektedir. Kymlicka, buna örnek olarak Protestanların Katolikleri, İslam'ı ya da Hinduizm'i anlamadığını, ancak Katoliklere hoşgörülü olduğunu göstermektedir. Öte yandan, Protestanların diğer dinleri anlasa dahi, saygı göstereceğinden şüpheli olduğunu da belirtmektedir. Dolayısıyla, karşılıklı anlayış göstermek, vatandaşların çokkültürlü devletin ilkelerini benimseyeceği anlamına gelmemektedir.[1176] Diğer taraftan tolerans kavramında bir hiyerarşi bulunmaktadır. Bu ilişki şeklinde, tolerans gösterenin üstünlüğü söz konusudur. Liberal ve toleranslı olduğunu iddia edenler, kendileri kadar iyi olmadığını düşündükleri grubu kendi hayatlarını barış içinde yaşayabilmeleri için affederler.[1177] Eğer ötekinin aramızda yaşamasını istiyorsak, bu tolerans değil desteklemek olmalıdır.[1178]

[1175] Christian Joppke, *Immigration and the Nation-State The United States*, Germany, and Great Britain, Oxford University Press, Oxford, 1999, s. 5.
[1176] Will Kymlicka, "Multicultural States and Intercultural Citizens", *Theory and Research in Education*, Cilt 1, No. 2, 2003, ss. 163-165.
[1177] Sarah W. Oelberg, "Humanism and Multiculturalism", *Multiculturalism Humanist Perspectives*, Robert B. Tapp (der.), Prometheus Books, New York, 2000, s. 70.
[1178] Michael Walzer, *Hoşgörü Üzerine*, Abdullah Yılmaz (çev.), Ayrıntı, İstanbul, 1998, s. 26.

Bugün Avrupa'daki göçmenler, Müslümanlar, yabancılar pek çok yasal hakka sahiptir. Sürekli oturma izinleri alabilmekte; iş, eğitim, konut, sosyal güvence gibi alanlardan yasal olarak ayrımcılığa uğramadan faydalanabilmektedirler. Ancak, bu alanlarda kendilerine yasal olarak sağlanan eşitlik gerçekte uygulanamamakta, toplumun bir üyesi olabilmeleri hâlâ sorun olmaktadır.[1179] Müslümanlara vatandaşlık hakkının verilmesi sorunları çözmek için yeterli olmamıştır. Eşit haklar, eşit muameleyi güvence altına almamaktadır. Bugünkü vatandaşlık biçimi artık yeterli olmamaktadır.[1180] Bir başka ifadeyle, siyaseten eşitlik toplumsal eşitliği getirmemiştir. Nitekim, vatandaş dahi olsalar, toplumun bir parçası olamamışlardır. Müslümanların entegrasyonlarının sağlanmasına yönelik çabaların "farklılıkları ön plana çıkarma" üzerine kurulduğunu ileri süren Savage, Müslümanların Avrupa'da fizikî varlıklarının kabul edildiğini, ancak sosyal varlıklarının kabullenilmediğini savunmaktadır.[1181] Thränhardt 1973 sonrasında kalıcı hale gelen göçmenler için "kalıcı misafirler" *(permanent guests)* ifadesini kullanmaktadır.[1182]

Avrupa İstatistik Enstitüsü *(Eurostat)* tarafından yapılan bir araştırmada Avrupa Birliği ülkelerinde ayrımcılık yapılan alanlar ve nedenler tespit edilmeye çalışılmıştır. En çok ayrımcılığın yaş nedeniyle yapıldığının ortaya çıkarıldığı çalışmada diğer unsurlar; ırk ve etnik köken, din ve inanç, bedensel ve zihinsel özür, öğrenme güçlüğü ve cinsel tercih şeklinde sıralanmıştır. Avrupa Birliği genelinde ayrımcılığa en fazla tanık olanlar, etnik ve ırksal nedenli olduğunu ileri süren yüzde 22'lik grup olarak belirlenmiştir.[1183]

[1179] Sarah Collinson, *Europe and International Migration*, Pinter Publishers, Londra, 1993, s. 103.
[1180] Isabelle Rigoni, "Challenging Notions and Practices: The Muslim Media in Britain and France", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 31, No. 3, Mayıs 2005, s. 569.
[1181] Timothy M. Savage, "Europe and Islam: Crescent Waxing, Cultures Clashing", *The Washington Quarterly*, Cilt 27, No. 3, Yaz 2004, s. 44.
[1182] Dietrich Thränhardt, *Europe A New Immigration Continent Policies and Politics in Comparative Perspective*, Lit Verlag, Münster, 1992, s. 33.
[1183] İrfan Ergi, "AB'de Ayrımcılığın Yüzleri", *AB Haber*, 23 Ağustos 2003, http://www.abhaber.com/haberAyrinti.php?id=2126

Benzer raporlar farklı kurum ve kuruluşlar tarafından sık sık yayınlanmakta ve sonuç hemen hemen birbirinin aynısı olmaktadır. Tezin yukarıdaki bölümlerinde de belirtildiği gibi, toplum içinde Müslümanlara yönelik genel bir yabancı düşmanlığı mevcuttur. Bu durumda hükümet politikalarının uygulanabilirliği neredeyse tamamen ortadan kalkmaktadır.

Almanya örneğine bakıldığında, göçmenlerin çalışma şartları ve sosyal güvenlik sistemi içindeki yerleri bakımından Almanlarla tamamen eşit durumda olduğunu, ancak siyasi haklarının hep sınırlı kaldığını görmekteyiz. Bu bakımdan, göçmen işçilerin sosyal güvenlik sistemine entegre olduğu, ancak siyasi arenanın dışında bırakıldığı söylenebilir.[1184] Almanlar etnik bir toplum olduğundan hiçbir zaman yabancıları/göçmenleri kendilerinden kabul etmemişlerdir. Bu noktada siyasi ve hukukî yaklaşımı birbirinden ayıran Joppke, hukuken mümkün olan pek çok hakkın siyaseten reddedildiğini ileri sürer.[1185]

Bazen de sosyal yaklaşım üzerinde siyasi yaklaşımın etkisinden bahsedebiliriz. Almanya'da kültürler arası diyaloğu teşvik eden eğitim programlarına bakıldığında, amacın Almanlarla diğer Avrupalı kültürdekilerin kaynaşmasının sağlanması olduğu görülmektedir. Ancak, Almanlarla Almanya'da yaşayan azınlıkların, örneğin Türklerin ilişkileri bu amaç kapsamında değildir.[1186]

Almanya'da sivil toplum örgütleri, çeşitli sosyal dernekler ve bazı hükümetlerin çabalarına rağmen Müslüman azınlıklarla ilgili sorunlar çözülememiştir. Irkçılık, entegrasyonun önünde büyük bir engel olmuştur. Almanya'nın eski Sosyal Demokrat Başbakanı Helmut Schmidt, yazdığı kitapta, Almanya'nın Üçüncü Reich deneyimi nedeniyle idealist düşünüp aşırı sayıda yabancıyı kabul etmiş olduğunu, bu yabancıların bugün entegre

---

[1184] Frank-Olaf Radtke, "The Formation of Ethnic Minorities and the Transformation of Social into Ethnic Conflicts in a so-called Multi-Cultural Society: The Case of Germany", *Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe*, John Rex ve Beatrice Drury (der.), Avebury, Aldershot, 1994, s. 33.

[1185] Christian Joppke, *Immigration and the Nation-State The United States, Germany, and Great Britain*, Oxford University Press, Oxford, 1999, s. 76.

[1186] Will Kymlicka, "Multicultural States and Intercultural Citizens", *Theory and Research in Education*, Cilt 1, No. 2, 2003, s. 160.

olamadıklarını ve entegre olmalarına yardımcı olunmadığını ileri sürmüştür. Schmidt, Almanların yabancıları, ırkçı oldukları için asimile etmeyi de başaramadığını söylemekte ve eklemektedir: "Almanlar, kalplerinde fazlasıyla yabancı düşmanıdır".[1187]

8.000'den fazla neo-Nazi militanın bulunduğu[1188] Almanya'da her sene binlerce ırkçı saldırı gerçekleşmektedir. II. Dünya Savaşı sonrasında Hitler'e hayranlık duyan, nasyonal sosyalizm etkisindeki neo-Nazi grupların varlığının aslında hep devam etmiş olduğu görülmektedir. Ancak yükselişte olan aşırı sağ, sol veya anarşik terör ile uzun zaman uğraşıldığı için gündemde olmamış ya da gündeme getirilmemiştir. 1992 Sollingen olayları ile Almanya'da yabancı düşmanlığı, neo-Nazizm ve ırkçılık gibi uzun yıllar tartışılmamış olan konular birden bire gündeme bir daha hiç inmemek üzere gelmiştir. Durum, her ne kadar iki Almanya'nın birleşmesinden sonra ciddi bir hal almış olsa da, Almanya'da ırkçı eğilimlerin yüksek olduğu daha 1988 yılında yapılan bir Avrupa Konseyi çalışmasında ortaya çıkmıştır. Buna göre Avrupa'da azınlıklara karşı muamelede en olumsuz tutum Almanya tarafından sergilenmektedir.[1189]

Çalışmamız boyunca örnek olarak gösterilen raporlarda, Avrupa ülkelerinde ırkçılığın varlığı saptanmıştır. Ancak, bu durum ırkçıların cezasız bırakıldığı anlamına gelmemektedir. Her ne kadar çoğu zaman delil bulunamadığı için herhangi bir işlem yapılamasa da, saldırılarda bulunanlar yargılanmaktadır. Örneğin, Hollanda'da cami kundaklayan bir kişi, bir yıl hapis cezası almıştır. Fakat, suçu siyasi suç kapsamına alınmamıştır.[1190]

Müslümanların entegrasyonu konusunda siyasi yaklaşım ile sosyal yaklaşım arasında önemli farklılıklar olduğu bir gerçektir. Özellikle Fransa'daki mevcut durum, bu iddiamızın doğruluğu ile ilgili önemli ipuçları

[1187] John Hooper, "Germans Racist, Says Schmidt", *The Guardian*, 29 Mart 2002.
[1188] Combating Right-Wing Violence and Hate Crimes, http://www.germany-info.org/newcontent/np.bak/np_3d.html
[1189] Ulrich Wagner, "Threats on Cultural Identity and Hostility Towards Migrants: Research Centered on Ethnic Majorities," *The International Scope Review*, Cilt 6 (3), 2001, s. 34.
[1190] "Man Gets 3 Months Jail for Mosque Arson", *Expatica*, 7 Nisan 2005, http://www.expatica.com/source/site_article.asp?subchannel_id=1&story_id=18853&name=Man+gets+3+months+jail+for+mosque+arson

vermektedir. Hukukun, devletin ve toplumunun yaklaşımı arasında ciddi farklılıklar bulunmaktadır. Hükümetler her ne kadar ayrımcılıkla ve ırkçılıkla mücadele etmeye ve onların topluma entegre olmalarına çalışsa da veya kanunlar her ne kadar tüm Fransız vatandaşlarını eşit statüde kabul etse de, Fransız toplumu aynı tutumu sergilememektedir. Siyahlar gece klüplerine alınmamakta, iş başvuruları geri çevrilmektedir. Bu nedenle hükümetin aldığı tedbirlerin arasına toplumsal düzeyde ırkçılığın önlenmesi, hatta bu konuda cezaî yaptırımların ve teşviklerin bulunması ve belki daha da önemlisi takip edilmesi eklenmelidir.

Fransa'da 1972 yılından beri yürürlükte olan ırkçılık karşıtı bir yasa mevcut olmasına rağmen, uygulamada zayıf kalmaktadır. Konut ve istihdam alanlarında ayrımcılık yaygındır. İlginç olan, kişilerin ırkları ile ilgili herhangi bir kayıt tutulmadığından, ırka dayalı ayrımcılığı tespit etmenin güçleşmesidir. Çünkü Fransa'da, daha önce de belirtildiği gibi ırkla ilgili kategorilendirme yapmak ırkçılık olarak kabul edilmektedir.[1191]

Fransa'da ırkçılık XIX. yüzyılda Yahudi düşmanlığı ile başlamıştır.[1192] Ancak ırk üzerine yapılan çalışmalar çok daha eskiye dayanmaktadır. Yapılan çalışmalar, Fransa'da belli başlı bazı ırkların varlığını tespit etmiş olsa da, ırkların fazlasıyla karıştığı ortaya çıkarılmıştır.[1193] Şunu da belirtmek gerekir ki, ırkçılık hiçbir dönemde üzerinde önemle durulan bir konu olmamıştır. Örneğin Almanya ile kıyaslandığında, Fransa'nın Almanya gibi "ırk" değil "ulus" üzerine kurulduğunu, özünün karışık olduğunu ve bireylerin gönüllü katılımlarını esas aldığını söyleyebiliriz.[1194]

Bugün Fransa'daki ırkçılık, yukarıda belirtildiği gibi biyolojik değil kültürel temellidir. Kesin olan, kültürel ırkçılığın ve ayrımcılığın bu ülkede gerçekten var olduğudur. Pek çok alanda Müslümanlara ayrımcılık yapıldığı, raporlarla ortaya konmaktadır. Örneğin bir rapora göre Fransız halkının yüzde 40'ı ırkçı olduğunu kabul etmektedir. 1998 yılında yapılan bir kamuoyu

---

[1191] Michael Dummett, *On Immigration and Refugees*, Routledge, Londra ve New York, 2002, s. 138.
[1192] M. Şehmus Güzel, *Fransa'da Aşırı Sağ ve Irkçılık*, Belge Yayınları, İstanbul, 1995, s. 81.
[1193] Theodore Zeldin, *France: 1848-1945*, II. Cilt, Clarendon Press, Oxford, 1977, s. 11.
[1194] Theodore Zeldin, *France: 1848-1945*, II. Cilt, Clarendon Press, Oxford, 1977, s. 14.

yoklaması, Fransa'nın, Belçika ile birlikte, Avrupa'nın en ırkçı toplumu olduğunu ortaya koymuştur.[1195]

Avrupa Konseyi tarafından hazırlanan bir başka rapor, her dört kişiden birinin yabancı kökenli olduğu belirtilen Fransa'nın uzun zamandır bir göç ülkesi olmasına rağmen sorunların devam ettiğini ileri sürmektedir. Rapora göre ayrımcılığa ve hoşgörüsüzlüğe en fazla maruz kalan grup Müslümanlardır. Bu arada, Yahudilere yönelik saldırılar da eleştirilmektedir.[1196] Fransa'daki İnsan Hakları Ulusal Danışma Komisyonu tarafından hazırlanan rapor, 2004 yılında ırkçılığın, yabancı düşmanlığının ve Yahudi karşıtlığının bir önceki seneye göre iki kat arttığını göstermektedir.[1197] Bir başka rapor, Fransa'da ırkçı şiddetin 2004'te bir önceki seneye göre iki kat arttığını kabul ederken, bazı çelişkileri de ortaya çıkarmıştır. Aynı belgede, Fransızların ayrımcılığı ve yabancı düşmanlığını kınadığına, ırkçılıkla mücadele amacıyla daha fazla tedbirler alınması gerektiğini ileri sürdüğüne yer verilmiştir. Görüşülen Fransızların yüzde 77'si Müslümanların inanç ve ibadetlerini uygulaması gerektiğini savunurken, sadece yüzde 22 oranında bir grubun İslam dini ile ilgili pozitif görüşlere sahip olduğu ortaya konmuştur.[1198] Çeşitli raporlar, 2004'te artan ırkçı saldırılardan aşırı sağı ve neo-Nazileri suçlamaktadır.[1199] Gerçekten de Ulusal Cephe'liler ile MNR'lilerin yüzde 91'i kendilerini ırkçı olarak kabul etmektedir.[1200]

En yakın tarihli (2005) araştırmaya baktığımızda, her üç Fransızdan birinin kendisini ırkçı olarak kabul ettiğinin ortaya çıktığını görmekteyiz. Araştırmaya katılanların yüzde 56'sı yabancıların sayısının çok önemli olduğunu, bu önemin özellikle istihdam alanında ortaya çıktığını ileri

---

[1195] John Ardagh, *France in the New Century, Portrait of a Changing Society*, Viking, Londra, 1999, s. 220.
[1196] "Report Attacks Racism in France", *BBC News*, 17 Haziran 1998.
[1197] "Fransa'da Irkçı Şiddet Tırmanıyor", *ABHaber*, 21 Mart 2005, http://www.abhaber.com/haber_sayfasi.asp?id=4043
[1198] Catherine Coroller, "La Violence Raciste Redouble en France", *Libération*, 21 Mart 2005.
[1199] "Insultes, Coups, Intimidations, Incendies…", *Libération*, 21 Mart 2005; Alain Auffray, "Accès de Fièvre dans les Milieux d'extrême Droite", *Libération*, 21 Mart 2005.
[1200] Sylvia Zappi, "Selon un Sondage, 56 % des Français Pensent que le Nombre d'étrangers est trop Important", *Le Monde*, 18 Aralık 2005.

sürmüştür. Irkçılık ile güvenlik sorunu arasında bağ kuranların oranı ise yüzde 18 olarak belirlenmiştir.[1201]

Göçmenlerin yaşadığı banliyölerde kimlik kontrollerinin çok sık yapılması, bu kontroller sırasında polisin sert ve kaba muamelesi, saygı görmediğini düşünen Müslüman azınlıkların kendilerini daha fazla dışlanmış hissetmesine neden olmaktadır. Ayrımcılığın en ciddisinin polis tarafından yapıldığı ileri sürülmektedir. Suçların genellikle göçmenler tarafından işlenmesi nedeniyle, dış görünüşü kendini belli edenler sık sık polis tarafından şüpheli görülerek durdurulmaktadır. Üstelik polisin, yasa dışı ve kötü muamele yaptığı, şiddet uyguladığı, belirgin ayrımcı hareketlerinin bulunduğu genel kanıdır.[1202]

Polisin kötü muamelesinden belki de daha ciddi etkileri olan ayrımcılık alanı, istihdam sektöründe yaşanmaktadır. Bir rapora göre, Fransa'da Avrupalılar arasında yüzde 5,8 olan işsizlik oranı, aynı eğitime sahip olan yabancılar arasında yüzde 20,2'lere kadar çıkmaktadır. Bunun nedeni ise tamamen ayrımcılığa bağlanmaktadır. Raporda, yabancıların iş bulmasının çok zor olduğu belirtilmektedir.[1203] Ayrımcılık nedeniyle Müslümanlar isimlerini değiştirmekte ya da telefonla iletişim kurarak müşteriler tarafından görünmeyecekleri işlerde çalışabilmektedir.[1204]

Eğitimin Müslümanların durumunu değiştirmediği ileri sürülmektedir. Aynı eğitime sahip olan Avrupalılar ve yabancıların işsizlik oranı arasındaki fark üç kattan fazladır. Fransa'da Kuzey Afrikalılar arasındaki üniversite mezunlarının işsizlik oranının yüzde 26,5 olması bu iddiamızı kanıtlar niteliktedir.[1205] Şirketler, "Fransa doğumlu", "Fransız

---

[1201] Sylvia Zappi, "Selon un Sondage, 56 % des Français Pensent que le Nombre d'étrangers est trop Important", *Le Monde*, 18 Aralık 2005.
[1202] John Ardagh, *France in the New Century, Portrait of a Changing Society*, Viking, Londra, 1999, s. 224.
[1203] Tonino Serafini, "Discrimination à l'embauche", *Libération*, 21 Mart 2005.
[1204] Henri Astier, "French Muslims Face Job Discrimination", *BBC*, 2 Kasım 2005.

[1205] Henri Astier, "French Muslims Face Job Discrimination", *BBC*, 2 Kasım 2005.

vatandaşı ve tam beyaz" veya "Fransız isimli" kişiler aramaktadır.[1206] Öte yandan, iş verenler göçmen çalıştırmak istediklerini, ancak diğer personel bu durumdan rahatsız olacağı için göçmenleri kabul edemediklerini ileri sürmektedir.[1207]

Fransa'daki bir diğer önemli ayrımcılık konut alanında görülmektedir. Yerel yöneticiler arasında komünist olanların dahi, konut alanında ayrımcılık yaptığı ileri sürülmektedir. Bazı apartmanlarda ya da okullarda, göçmen sayısı arttıkça, "beyaz"ların o apartman ve okulları terk ettikleri bilinmektedir.[1208] Özellikle Paris'te bulunan getto tarzı mahallelerin, Fransız toplumunda "en sevilmeyen" ve "etnik olarak en farklı" olan etnik grubun, yani Kuzey Afrikalı Müslümanların oturduğu yerler olduğuna inanılmaktadır.[1209] İstihdam ve konut alanında ayrımcılık yapmak, 1972 yasası ile yasaklanmıştır. Bir diskoya ya da kafeye, sık sık olduğu gibi Arapların alınmaması da aslında suçtur. Ancak, kanıtlamanın zor olduğu bu durumların her ne kadar bir bölümü yargıya intikal etmişse de, çok azı mahkumiyetle sonuçlanmıştır.[1210]

Fransa'da yabancı asıllıların dışlanması ilk olarak gece klüplerinde ortaya çıkmaktadır. İçeri alınmayan gençler iş de bulamayınca, durum paronaya ve nefrete dönüşmektedir. Her bir reddediliş ve geri çevriliş mevcut nefreti artırmaktadır. Fransız Müslümanlar, bu durumun, Arap oldukları için başlarına geldiğinin farkındadır. Bu dışanma süreci içinde giderek kendilerine güvenlerini kaybettiklerini ileri sürmektedirler.[1211]

Bu kısır döngü içinde toplumun bakış açısı da önemlidir. Fransa'da çoğunluğun Mağripli Arapları tanımlarken, "en az çalışkan", "en kavgacı", "en

---

[1206] Tonino Serafini, "Discrimination à l'embauche", *Libération*, 21 Mart 2005.
[1207] John Ardagh, *France in the New Century, Portrait of a Changing Society*, Viking, Londra, 1999, s. 224.
[1208] John Ardagh, *France in the New Century, Portrait of a Changing Society*, Viking, Londra, 1999, s. 225.
[1209] Sarah Collinson, *Europe and International Migration*, Pinter Publishers, Londra, 1993, s. 101.
[1210] John Ardagh, *France in the New Century, Portrait of a Changing Society*, Viking, Londra, 1999, ss. 223-224.
[1211] Henri Astier, "French Muslims Face Job Discrimination", *BBC*, 2 Kasım 2005.

az güvenilen", "en az kurallara uyan", "en az sevilen" şeklinde ifadeler kullandığı, bir kamuoyu yoklamasında ortaya konmuştur. Siyah Afrikalılar, Araplar kadar sert kelimelerle tanımlanmamıştır. İtalyanlar, Portekizliler ve Vietnamlılar ise en sevilen göçmen grubudur.[1212]

Dönemin İçişleri Bakanı Dominique de Villepin, Fransa'da ırkçılığın mevcut olduğunu kabul etmiştir. "Bizde her türlü ırkçılık var" diyen de Villepin ilginç bir noktaya da dikkat çekmektedir. Sadece yabancılara yönelik değil yabancılardan da Fransızlara yönelik ırkçılık olduğunu iddia etmektedir.[1213] Fransızlara yönelik düşmanlık ırkçılık şeklinde açıklanmamalıdır. Bunun nedeni, daha çok dışlanmaya gösterilen bir tepkidir. Fransa'da doğan ve Fransız vatandaşı olan üçüncü kuşağın hâlâ "göçmen" olarak nitelendirilmesi, toplumun içine kabul edilmemesi, onların da kendilerini Avrupalı kabul etmemesine neden olmaktadır.[1214] Fransa'da ırkçılık ve Müslümanlara yönelik olumsuz davranışlar arttıkça, Müslümanlar da "Müslüman kimliklerine" daha fazla bağlanmaktadır.[1215]

Aslında Avrupa'da yaşayan Müslümanlar da entegre olmayı istemektedir. Onların itiraz ettiği ve direndiği, asimilasyondur.[1216] "Biz Fransızız ama kendimizi tam anlamıyla yabancı gibi hissediyoruz" diyen[1217] Fransız Müslümanları, topluma kendi kültürleri ile kabul edilmeyi, Fransız ulusunun bir parçası olduklarının onaylanmasını arzu etmektedir. Böyle olmasaydı, 2005 yılının sonlarında Fransa'nın çeşitli banliyölerinde çıkan isyanlarda amaçlarının entegre olmak isteği olduğunu ileri sürerek dikkat çekmeye çalışmazlardı. Yapılan röportajlarda, isyancılar "biz Fransızız, bu

---

[1212] Wallace E. Lambert, Fathali M. Moghaddam, Jean Sorin, Simone Sorin, "Assimilation vs. Multiculturalism: Views from a Community in France", *Sociological Forum*, Cilt 5, No. 3, Eylül 1990, s. 402.
[1213] "Fransa: Bizde Irkçılığın Her Türlüsü Var", *ABHaber*, 18 Nisan 2005, http://www.abhaber.com/haber_sayfasi.asp?id=4552
[1214] Bassam Tibi, "Euro-Islam: The Quest of Islamic Migrants and of Turkey to Become European in a Secular Europe", *Turkish Policy Quarterly*, Cilt 3, No. 1, İlkbahar 2004.
[1215] John Rex, "Conclusion: The Place of Ethnic Mobilisation in West European Democracies", *Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe*, John Rex ve Beatrice Drury (der.), Avebury, Aldershot, 1994, s. 160.
[1216] Timothy M. Savage, "Europe and Islam: Crescent Waxing, Cultures Clashing", *The Washington Quarterly*, Cilt 27, No. 3, Yaz 2004, s. 42.
[1217] Katrin Bennhold, "'We're French', but not 'Real' French", *International Herald Tribune*, 4 Kasım 2005.

toplumun parçasıyız ve sesimiz duyulsun istiyoruz" şeklinde konuşmuşlardır. Önemli bir başka soruları ise şu olmuştur: "yabancıların entegrasyonundan bahsediliyor. Ama biz zaten Fransızız, yabancı değiliz. O halde bazı Fransızlar entegre edecek, bazıları entegre mi olacak?"

Her ne kadar ayrımcılık ve ırkçılık yasak da olsa, bu konuda mağdur olanlar için başvuru yolları açık da olsa, mevcut yasaların, idarî düzenlemelerin ya da politikaların Müslümanlara yönelik ayrımcılığın önüne geçemediği görülmektedir. Bu durum, Müslümanların toplumdaki gelecekleri ile ilgili düşüncelerinde olumsuzluklar ve hayal kırıklıkları yaratmaktadır. Hatta Müslüman azınlıklar, İslam'a yönelik ayrımcılık uygulayan bir gizli politikanın mevcut olduğuna inanmaktadırlar.[1218]

Yukarıda da örneklendirilmeye çalışıldığı gibi Müslüman azınlığı bu şekilde düşünmeye iten kanıtlar mevcuttur. Ancak Müslümanların sürekli dışlandığını iddia etmek mümkün değildir. 1998 yılında dünya kupasını Fransa kazandığında, takımdaki Müslüman futbolcular "Fransız" idi. "Bir göçmen ya da yabancı Fransa'nın kazanmasına neden oluyorsa Fransız, suç işliyorsa göçmendir" şeklinde bir inanış mevcuttur. Ancak bu durumun sadece Fransa için geçerli olmadığını gösteren ilginç bir örnek vardır. İrlandalı aktör Richard Harris, Cannes film festivalinde en iyi aktör olunca İngiliz basını bu haberi "İngiliz aktör ödül aldı" şeklinde vermiştir. Ancak, bir ay sonra sarhoş olarak olay çıkaran aynı aktör için "İrlandalı aktör barda tutuklandı" şeklinde bir haber yapılmıştır.[1219]

Bazı görüşlere göre, ırkçılık ve ayrımcılık devlet düzeyinde yapılmakta, ancak çeşitli göstermelik girişimlerle, bu durum gizlenmeye çalışılmaktadır. Negrouche'un örneği, bu iddiayı desteklemeye yöneliktir. 16 Mayıs 2000'de ırkçı saldırılara ya da ayrımcılığa maruz kalanlar için 114 numaralı telefon hattı devreye girmiştir. İlk iki yıl içinde 86.000 kişi aramış, ancak arayanlardan sadece yüzde 12'si komisyonlara yönlendirilmiştir. Yerel yönetimlerin yardımcı olması gerekirken, girişimlerin yetersiz kaldığı tespit

[1218] Aristide R. Zolberg ve Long Litt Woon, "Why Islam is like Spanish: Cultural Incorporation in Europe and the United States", *Politics & Society*, Cilt 27, No. 1, Mart 1999, s. 19.
[1219] John Ardagh, *France in the New Century, Portrait of a Changing Society*, Viking, Londra, 1999, ss. 241-242.

edilmiştir. Şikayetler mahkemeye yansısa dahi delil bulmak sorun olduğundan sonuç alınamamakta; üstelik bu durum küçümsenmekte, ciddiye alınmamaktadır. Söz konusu telefon hattı gibi girişimlerin sonuç vermemesi nedeniyle, bu tür faaliyetlerin "kurumsal ırkçılık için paravan" olduğu bile ileri sürülmektedir. Yargının pasifliği, insanları olumsuz yönde etkileyerek ırkçılık ve ayrımcılık için belki de daha fazla teşvik etmektedir. Irkçılıkla mücadele eden örgütlerden biri olan MRAP'ın *(Mouvement contre le Racisme et pour l'amitié entre les Peuples)* Genel Sekreteri M. Mouloud Aounit, cumhuriyetin esrarengiz nedenlerden dolayı göçmenlerin haklarını korumaktan özellikle kaçındığını savunmaktadır.[1220]

Devletin olumlu girişimlerinin bulunduğunu, ancak ırkçılığın sadece toplumsal düzeyde kaldığını savunan bir görüşe göreyse, Fransa eliti arasında (Almanya ve diğer ülkeler de dahil) milliyetçilik zayıftır ve zaten bir konuda milliyetçi olan her alanda milliyetçi olmamaktadır.[1221]

Bir iddiaya göre, ilginç olan, ırkçılığın en fazla görüldüğü yerlerin göçmenlerin en az sayıda bulunduğu bölgeler olmasıdır. Birlikte, karışık olarak yaşayanlar daha az ırkçı olduğuna göre, sorunun bilgisizlik ve korku olduğu ileri sürülmektedir.[1222] Ancak, seçim sonuçlarına bakıldığında göçmen karşıtı aşırı sağ Le Pen'in, en yüksek oyu göçmenlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerden aldığı görülmektedir.

Fransa'nın ırk, din ve etnisite konusunda tüm vatandaşların ayrım görmeden tam eşitlik sağlamaya söz verdiği vatandaşlık sisteminin başarısız olması nedeniyle, yabancı asıllılar kendilerini ihanete uğramış hissetmektedir. İş verilmemesi bir yana, toplumun hiçbir alanında yer bulamamaları ümitlerini kırmaktadır.[1223] 2005 yılının Ekim ve Kasım aylarında yaşanan "banliyö isyanları" da, daha önce belirtildiği gibi, bu nedene bağlanmalıdır. İsyanlar,

---

[1220] Nasser Negrouche, "Laïcité et Discriminations", *Le Monde Diplomatique*, Nisan 2004, ss. 1, 6, 7.
[1221] Robert Weissberg, "Nationalism, Integration, and French and German Elites", *International Organization*, Cilt 23, No.2, İlkbahar 1969, s. 347.
[1222] John Ardagh, *France in the New Century, Portrait of a Changing Society*, Viking, Londra, 1999, s. 220.
[1223] Elaine Sciolino, "In the Paris Slums, No Jobs, No Sun", *The New York Times*, 11 Aralık 2005.

yetkililerin dikkatini çekmeyi amaçlamıştır. “Getto” kelimesini kullanmak istemeyen Fransızların “banliyö” dedikleri mahallelerde yaşanan sıkıntılar yıllarca kabul edilmemiştir. Çünkü Fransa’daki genel görüşe göre, onlar resmen Fransız olduğu için zaten eşittirler ve eşitlik için fazladan bir muameleye ihtiyaçları yoktur.[1224]

Teorik olarak Fransa’da önemli olan; renk, dil ya da ırk değil, vatandaşlıktır. Bu da, Fransız kültürüne entegrasyon anlamına gelmektedir. Bir başka ifadeyle, Fransız kültürüne sahip olan kimse Fransız sayılır. Kimi zaman bu düşünceden yola çıkılarak, Fransızların ırkçı olmadığına inandıkları ileri sürülmektedir.[1225] Ancak; çoğu Fransız vatandaşı olmasına rağmen Müslümanlara hâlâ “göçmen” denilmekte, çoğu vatandaşlığa sahip olmamasına rağmen Avrupalı göçmenler ise bu sınıfın dışında tutulmaktadır.[1226]

İçeridekileri ve dışarıdakileri belirleyen vatandaşlıktır. Fransız geleneğinde vatandaşlık, “içeride” olabilmek için yeterli bir kıstastır. Nitekim, yukarıda da belirtildiği gibi nüfus sayımlarında önemli olan, kişinin Fransız vatandaşı olup olmadığıdır. Ancak, göçmenlerin vatandaşlığa geçmesi, sorunları çözmek için yeterli olmamıştır. Fransa’da vatandaş olan Müslümanlar, vatandaş olmayanlara ve yabancılara göre daha fazla haklara ve güvenliğe sahiptir. Ancak vatandaşlık, onları ırkçılıktan ve ayrımcılıktan korumaya yetmemektedir.[1227] Çünkü siyaseten eşitlik sosyal eşitliği getirmemiştir. Aslında Fransız eşitlik geleneği vatandaşlıktan bağımsızdır. Fakat gerçekte göçmen asıllı olmak, otomatik olarak ikinci sınıf vatandaş olmak anlamına gelmektedir.[1228] Hukuk önünde eşitlik kadar, Fransız kültürüne asimile olmak da *citoyenneté* kavramının en önemli unsurlarından

---

[1224] James Graff, “Streets of Fire”, *Time*, 14 Kasım 2005, s. 30.
[1225] Michael Dummett, *On Immigration and Refugees*, Routledge, Londra ve New York, 2002, s. 138.
[1226] Maxim Silverman, *Deconstructing the Nation. Immigration, Racism and Citizenship in Modern France*, Routledge, Londra ve New York, 1992, s. 4.
[1227] John Ardagh, *France in the New Century, Portrait of a Changing Society*, Viking, Londra, 1999, s. 223.
[1228] Maxim Silverman, *Deconstructing the Nation. Immigration, Racism and Citizenship in Modern France*, Routledge, Londra ve New York, 1992, ss 92-93.

biridir.[1229] Bugün pek çok Avrupa ülkesindeki göçmen, vatandaş olsa dahi hiçbir tarafta yer almamakta, dolayısıyla "ayrı bir sınıf" oluşturmaktadır.[1230]

Fransız devleti, entegrasyonu kolaylaştıracağı yerde zorlaştırmaktadır. Bunun nedeni, geleneksel Fransız doktrininde Fransız vatandaşlığını alan göçmenlerin/yabancıların tam anlamıyla entegre olması gerektiği inancıdır. Ancak, gerçekte eşitlik işlemediğinden, bir başka ifadeyle Fransızlar sonradan vatandaş olanları kendileri ile eşit konumda görmediğinden sorunlar çözülememektedir.[1231] Fransa'nın entegrasyon politikalarının çöktüğü, Danıştay kararı ile kabul edilmiştir.[1232]

Fransız devletinin bütün vatandaşları eşit tutması nedeniyle, çokkültürlülük ya da etnik azınlıkların tanınması söz konusu değildir. Bu durumda her türlü kültürel, dinî, etnik ya da ırksal farklılık görmezden gelinmektedir. Ancak Fransız halkı, göçmenleri vatandaş olsa dahi hiçbir zaman tam bir Fransız gibi eşit olarak arasına kabul etmemekte, üstelik onların ötekiliğini sürekli kendilerine hatırlatmaktadır. Bu durumda çelişki, devletin vatandaşlık verdikten sonra herkesi eşit kabul etmesine rağmen, halkın bu eşitliği sağlamayarak entegrasyonu zorlaştırmasıdır.[1233] Bu noktada aklımıza şöyle bir soru takılmaktadır: "Özgürlük, eşitlik, kardeşlik" sloganı acaba tüm insanları kapsamamakta mıdır?

Müslüman göçmenlerin "geçici" statüsünden "kalıcı" statüsüne geçmesi ile başladığı görülen sorunlar tek taraflı olmamıştır. Eski tanımlamaya uymayanlar genç nesil olmuştur; bir başka ifadeyle "geçici" ve "işçi" olmayanlar gençler olmuştur. Kendilerine "ikinci kuşak", "genç göçmen" gibi sıfatlar kullanılan Müslüman gençlerin sorunları büyük olmuştur. Fransa'da doğup büyüyen, Fransız eğitimini ve ne kadar sınırlı da olsa

---

[1229] Christopher Caldwell, "The Crescent and the Tricolor", *Foreign Affairs*, Kasım 2000, s. 34.
[1230] Sarah Collinson, *Europe and International Migration*, Pinter Publishers, Londra, 1993, s. 103-104.
[1231] John Ardagh, *France in the New Century, Portrait of a Changing Society*, Viking, Londra, 1999, s. 221.
[1232] Henri Astier, "French Muslims Face Job Discrimination", *BBC*, 2 Kasım 2005.
[1233] John Ardagh, *France in the New Century, Portrait of a Changing Society*, Viking, Londra, 1999, ss. 225-226.

kültürünü alan, hatta vatandaş dahi olan bu kuşak, toplumun içine kabul edilmemiştir. Fiziksel ve sosyal olarak toplum içinde var olmalarına rağmen yok sayılmışlardır.[1234] Daha önce de belirtildiği gibi Fransa'da doğan ve Fransız vatandaşı olan Müslümanlar dahi hâlâ "göçmen" olarak nitelendirilmektedir. Örneğin Fransa'da Kuzey Afrikalı Müslüman göçmenlere halk dilinde *beur* denmektedir. Verlan dili *(l'envers)* kelimelerin tamamını ya da bazı heceleri tersten okumaya dayalı olan Fransız gençler arasında bir tür argodur. *Arabe* sözcüğünün hecelerinin tersten okunması ile *beur* sözcüğü üretilmiştir.[1235] Üçüncü kuşağın bile yerli halktan kabul edilmemesi, onların da kendilerini Avrupalı kabul etmemesine neden olmaktadır.[1236]

Özellikle Fransa doğumlu olanlar, entegre olmayı istemektedir. Hiç görmedikleri ve kültürünü bilmedikleri anavatanlarındansa kendilerini Fransa'ya ait hissetmeleri olağandır. Ancak, topluma kabul edilmedikleri zaman, suç ve şiddet içerikli eylemlere girişebilecek kadar marjinalleşebilmektedirler.[1237]

Ayrımcılık konusunda Fransa'da siyasi yaklaşım ile sosyal yaklaşım arasında büyük farklılıklar olduğu belirtilmelidir. Bugün Avrupa'daki göçmenler pek çok yasal hakka sahiptir. Ancak, kendilerine yasal olarak sağlanan eşitlik gerçekte uygulanamamakta, toplumun bir üyesi haline gelebilmek hâlâ sorun olmaktadır.[1238] Irkçılık kanunen yasaktır, ancak "gerçek yaşam" diyebileceğimiz toplum içindeki yaşam bambaşkadır.

Aslında Fransız devleti uzun yıllardır göçmenlere, yabancılara ve farklı kültürdekilere alışkındır. 1930'lu yıllarda oransal olarak ABD'den çok daha fazla yabancı nüfusa sahip idi. Siyasi sığınmacılar konusunda da

---

[1234] Maxim Silverman, *Deconstructing the Nation. Immigration, Racism and Citizenship in Modern France*, Routledge, Londra ve New York, 1992, s. 109.
[1235] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 40. Artık daha az olmakla birlikte *pieds-noirs* ifadesi de kullanılmaktadır. Bu, Cezayir'e ilk yerleşenlerin siyah ayakkabıları nedeniyle, çıplak ayaklı Müslümanların onlara taktıkları isimdir; John Ardagh, *France in the New Century, Portrait of a Changing Society*, Viking, Londra, 1999, s. 228.
[1236] Bassam Tibi, "Euro-Islam: The Quest of Islamic Migrants and of Turkey to Become European in a Secular Europe", *Turkish Policy Quarterly*, Cilt 3, No. 1, İlkbahar 2004.
[1237] John Ardagh, *France in the New Century, Portrait of a Changing Society*, Viking, Londra, 1999, s. 221.
[1238] Sarah Collinson, *Europe and International Migration*, Pinter Publishers, Londra, 1993, s. 103.

anlayışlı hareket eden Fransız devletinin bu konuda toplum ile uyumsuzluk gösterdiği görülmektedir. Fransızlar bireysel olarak, yakın zamana kadar Avrupalıları dahi toplumun içine tam anlamıyla kabul etmemiştir. Yukarıda da belirtildiği gibi, II. Dünya Savaşı öncesinde Fransızlar İtalyanlara, Polonyalılara ve Portekizlilere de düşmanca yaklaşmıştır.[1239] Devlet entegrasyonu sağlamaya çalışmasına rağmen halk, devletin kabul etmeyi reddettiği kültürel farklılıklar konusunu sürekli sıcak tutmaktadır.[1240]

Dönemin cumhurbaşkanı Jacques Chirac'ın ırkçı saldırıların en fazla artış gösterdiği dönemlerden birinde, 2004 yılının Temmuz ayında yaptığı konuşmaya bu noktada değinmek gerekmektedir. "Müslüman ve Yahudi yurttaşlarımıza yönelik, topraklarımızı kirleten bu alçak ve iğrenç nefret hareketlerine son verilmesi için herkese sorumluluk düşmektedir" diyen Cumhurbaşkanı, ülkenin itibarına gölge düşüren bu hareketlerin cezasız bırakılmayacağını belirtmiştir. Farklılıkların ve ötekinin reddedilmesi; ayrımcılık, anti-semitizm ve her türlü ırkçılığın yaygınlık kazanmakta olması; üstelik bu hareketlerin mezarlık, okul gibi en kutsal ve en güçlü simgeleri tehdit etmesi Chirac tarafından "Fransa'ya yakışmayan" olaylar olarak açıklanmıştır. Dönemin cumhurbaşkanı, "insanlığın bu karanlık yüzü"nün önüne geçmek için herkese görev düştüğünü, ancak kendisinin de elinden gelen tüm çabayı göstereceğini açıklamıştır. İdarî ve yargısal her tür otoritenin, belediye başkanları, mahallî idare yönetimleri gibi devletin tüm birimlerinin kararlılık içinde, hoşgörüsüzlükle mücadele etmesi gerektiğini ileri süren Chirac, öğretmenlerden de derslerde, Fransız cumhuriyet değerleri, hukuku ve tarihi üzerinde özellikle durmalarını istemiştir.[1241]

Her sene Bastille Günü'nün kutlandığı 14 Temmuz'da Fransız Cumhurbaşkanı, bazı suçlular dışındakilere af çıkarır. Bu af, cezadan birkaç aylık indirim şeklindedir. İlk kez 2004 yılında ırkçılıktan mahkum olanlar, tecavüz suçluları ile birlikte af kapsamına alınmamıştır.[1242] 2006 yılının

[1239] John Ardagh, *France in the New Century, Portrait of a Changing Society*, Viking, Londra, 1999, ss. 221-222.
[1240] John Ardagh, *France in the New Century, Portrait of a Changing Society*, Viking, Londra, 1999, s. 225.

Haziran ayında, I.Dünya Savaşı'nda Fransızlar için savaşarak ölen Müslümanlar için bir anıt yapılmış ve açılışı dönemin cumhurbaşkanı Chirac tarafından gerçekleştirilmiştir.[1243]

Fransız cumhurbaşkanlarının iç siyasetle çok fazla ilgilenmemesine rağmen, Chirac'ın 2004 yılında yaptığı ırkçılıkla ilgili uyarı niteliğindeki uzun konuşması, ciddi bir sorun olduğu ve Fransız devletinin bu soruna karşı mücadele vermekte olduğu şeklinde yorumlanabilir. Yine aynı sene, ırkçılık suçu işlemiş olanların af kapsamına alınmaması, devletin ırkçılık konusundaki katı tutumunu göstermektedir. Müslümanlara yönelik ilk olma özelliğini taşıyan anıtın, bir kez daha Müslümanlara yönelik düşmanlığın arttığı bir döneme denk getirilmesi de dikkat çekicidir. Devletin bu sorunla ilgili atmaya çalıştığı olumlu çabalara işaret etmektedir.

Fransa'da ırkçılıkla mücadele etmek üzere kurulmuş olan sivil örgütlenmeler de bulunmaktadır. Örneğin, 1984 yılında bir grup üniversite öğrencisi tarafından *SOS Racisme* kurulmuştur. İlk dönemlerinde daha çok sembolik de olsa, asıl amacı Ulusal Cephe'ye karşı bir örgütlenme oluşturmak ve özellikle ikinci kuşak göçmenlere yardım sağlamaktı. 1988 sonrasında ise göçmenlere ve yabancılara eşit sosyal ve ekonomik haklar sağlanması için somut eylemlere girişmiştir. Ancak 1990'lı yıllarda *SOS Racisme* medya desteğini kaybedince popüleritesini de yitirmiştir.[1244] Ayrıca önce İsrail-Filistin gerginliği söz konusu örgüt içindeki Müslüman ve Yahudilerin arasını açmış[1245], arkasından Körfez Savaşı göçmenlerin kendi içinde bölünmesine neden olarak örgütün zayıflamasına neden olmuştur.[1246]

Sonuç olarak, Fransa'da Müslümanlara yönelik siyasi ve toplumsal yaklaşım arasında fark bulunmaktadır. Bunun ortadan kalkması için öncelikle

---

[1241] *Le Figaro*, 9 Temmuz 2004.
[1242] "No French Pardon for Race Crimes", *BBC News*, 12 Temmuz 2004, http://news.bbc.co.uk/go/pr/fr/-/2/hi/europe/3887875.stm
[1243] "France Marks Muslim Dead of WWI", *BBC*, 25 Haziran 2006.
[1244] SOS Racisme ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. Mette Zølner, *Re-Imagining the Nation*, P.I.E. Peter Lang, Brüksel, 2000, ss. 161-202.
[1245] Patrick R. Ireland, *The Policy Challenge of Ethnic Diversity Immigrant Politics in France and Switzerland*, Harvard University Pres, Cambridge, 1994, s. 86.
[1246] Patrick R. Ireland, *The Policy Challenge of Ethnic Diversity Immigrant Politics in France and Switzerland*, Harvard University Pres, Cambridge, 1994, s. 94.

kanun ve politikaların yeniden düzenlenmesi gereklidir. Göç alan ülkelerin göçmenlerin sorumluluğunu üstlenmesi, sorunlarını çözmeye çalışması, entegrasyonunu sağlaması tüm toplumun yararınadır. Bu bakımdan da, göçmenlerin huzurunu sağlamak, bir bakıma devletin görevidir.[1247] Bir başka ifadeyle, halkın ve devletin yaklaşımları arasındaki uyumsuzluk yine hükümetlerin çabası ile üstesinden gelinebilecek olan bir sorundur. Örneğin dinî açıdan bazı alanlarda hakaretler cezalandırılmaktadır. Müslümanlar "Allah"a yönelik hakaretlerin de cezalandırılmasını istemiş, ancak bu kabul görmemiştir. [1248]

Fransa'da ırkçılık, 1958 Fransız Anayasası'na göre yasaktır. Anayasaya aykırı olması nedeniyle, belki de ırkçılığın gerçekleşmediğine inanılmakta, bu nedenle de toplum içinde ırkçılığın durumu izlenmemektedir. Irkçılık ve ayrımcılıkla mücadele için yasaların uygulanmasından başka çare olmadığını söyleyebiliriz. Örneğin Fransa'nın da uygulamak zorunda olduğu Avrupa Birliği direktifleri mevcuttur. "Ayrımcılıkla Mücadele Paketi", etnik köken ve ırk ayrımı yapılmaksızın bütün insanlara eşit muameleyi zorunlu kılmaktadır. (2000/43/CE, 2000/78/CE) Ancak bunun için de halk ile yöneticilerin iş birliği gerekli görünmektedir.[1249]

Önemli bir başka nokta, medyanın gücünün kullanılarak yeni bir kültürün yaratılması gerekliliğidir. Bunun uygulamaya geçirilerek başarılı olma ihtimali ise kısa vadede düşük görünmektedir.

[1247] Michael Dummett, *On Immigration and Refugees*, Routledge, Londra ve New York, 2002, ss. 46-50.
[1248] Aristide R. Zolberg ve Long Litt Woon, "Why Islam is like Spanish: Cultural Incorporation in Europe and the United States", *Politics & Society*, Cilt 27, No. 1, Mart 1999, s. 19.
[1249] Nasser Negrouche, "Laïcité et Discriminations", *Le Monde Diplomatique*, Nisan 2004, ss. 1, 6,7.

III. BÖLÜM: FRANSA İSLAM'A YER ARIYOR

A. Temsilci Komitelerinin Kurulması

Fransa'da İslam'ın yerleştiğinin kabul edilmesinin belirgin göstergelerinden biri, temsilci komitelerinin kurulmasıdır. Bu, aynı zamanda İslam'ın kurumsallaşma sürecinde olduğunun da ifadesidir. Çünkü kamusal alanda dinin yer edinmesi ile doğrudan ilgili bir gelişmedir. Diğer dinlerle benzer bir kurumsal yapıya sahip olması istenen İslam dininde bir ruhban sınıfının oluşturulması talep edilmektedir. Böylece İslam laik sistem içinde yer alabilecektir. Katolik Kilisesi benzeri bir kurumsal yapılanma ya da ruhban sınıfına sahip olmayan İslam dininin temsili, bu anlamda farklılaşmaktadır. Ancak, ideolojik veya bölgesel farklılıkları bir konfederasyon altında toplamak mümkün olabilir.[1250] Sarkozy'nin Müslümanları temsil eden örgüt ile ilgili tanımlaması "Fransız İslam Kilisesi" şeklindedir.[1251]

Diğer dinlerin temsil durumlarına baktığımızda; Katolik Kilisesi, dört Protestan grubunu temsil eden (Fransız Reformasyon Kilisesi, Alsace-Lorraine Reformasyon Kilisesi, the Church of the Confession of Augsburg of Alsace-Lorra, Lutheran Church) Fransa Protestan Federasyonu, Bağımsız Reformed Evangelist Kilisesi, Baptist Kiliseler Federasyonu'nun varlığı görülmektedir.[1252]

Napoleon tarafından 1806 yılında Yahudiler için oluşturulan konsey hâlâ varlığını sürdürmektedir.[1253] Yahudiler, ortodoks ve liberal olmak üzere başlıca iki gruptur. Fransa'nın baş hahamı, "Central Israelite Consistory of France and Algeria" tarafından belirlenmektedir. Yahudilerin toplandığı çatı örgütünün adı "Fransız Yahudileri Örgütleri Temsil Konseyi"dir *(Conseil*

[1250] Jacques Robert, "Religious Liberty and French Secularism", sunum, Ninth Annual International Law and Religion Symposium, Brigham Young University, 6-9 Ekim 2002, *Brigham Young University Law Review*, 2003, s. 658.
[1251] Amir Taheri, "A French Church of Islam?", *National Review*, 7 Ocak 2003.
[1252] Jacques Robert, "Religious Liberty and French Secularism", sunum, Ninth Annual International Law and Religion Symposium, Brigham Young University, 6-9 Ekim 2002, *Brigham Young University Law Review*, 2003, ss. 657-658.
[1253] Xavier Ternisien, "Sarkozy et l'Islam de France", *Le Monde*, 16 Ocak 2003.

Représentatif des Organisations Juives de France). Zaman zaman, bu konseyin idare heyeti *(consistory)* ile uyuşmazlık yaşadığı olur.[1254]

Her ne kadar her Ortodoks kilisesi kendi bağımsızlığını korusa da, "Orthodox Episcopal Confederation", tüm Ortodoksları temsil görevine sahiptir. Ermeniler de bu gruba dahildir. Öte yandan Doğulu Hristiyanlar "*Chrétiens Orientaux*" adı ile kendi gruplarını kurmuştur.[1255]

Bugün Avrupa'daki Müslümanlar, her devletin farklı uygulaması ve kendi aralarındaki anlaşmazlıklar nedeniyle koordinasyon ve işbirliği geliştirememiş, kendilerini devlet karşısında temsil edebilecek bir örgütlenmeye gidememiştir.[1256] Genelde, temsilci konseyleri ülkedeki tüm Müslümanları değil yalnızca kendilerini temsil etmektedir.[1257] Sadece Fransa'da değil, diğer Avrupa ülkelerinde de İslami dernekler azınlık olarak temsil yetkisi arayan ve daha çok milliyetlere göre gruplaşmış dernek federasyonlarının bir parçasıdır.[1258] Avrupa devletleri tarafından kurulan temsil kuruluşları iki taraflı, sağlıklı diyaloğun kurulduğu başarılı bir örgütlenme olamamıştır.[1259] Fransa'daki duruma geçmeden önce birkaç ülkeden örnek vermekte fayda görüyoruz.

Avusturya'da 1962 yılında, bir grup Bosnalı entelektüel tarafından kurulan "Müslüman Sosyal Hizmetleri", Müslümanların sayısı arttıkça daha geniş ve çeşitli bir cemaati içine alan bir merkez haline gelmiştir. Birleşmiş Milletler Mülteci Yüksek Komisyonu ile işbirliği içinde çalışan bu örgütlenme, 1971 yılında tüm Müslümanları devlet düzeyinde temsil etmek isteği ile başvuruda bulunmuştur. Bugün "İslam Dinî Cemaati" olarak bilinen kuruluşun

---

[1254] Jacques Robert, "Religious Liberty and French Secularism", sunum, Ninth Annual International Law and Religion Symposium, Brigham Young University, 6-9 Ekim 2002, *Brigham Young University Law Review*, 2003, s. 658.
[1255] Jacques Robert, "Religious Liberty and French Secularism", sunum, Ninth Annual International Law and Religion Symposium, Brigham Young University, 6-9 Ekim 2002, *Brigham Young University Law Review*, 2003, s. 658.
[1256] Pieter Sjoerd van Koningsveld, "Müslüman Varlığına Avrupa'nın Tepkisi", *Avrupa ve Amerika Müslümanları*, Shireen Hunter ve Huma Malik (der.), Can Demirkan, Deniz Öktem, Ercüment Asil, Asma Mermer (çev.), Gelenek, İstanbul, Temmuz 2003, s. 83.
[1257] Penelope Johnstone ve Jan Slomp, "Islam and the Churches in Europe: A Christian Perspective", *Journal of Muslim Minority Affairs*, Vol. 18, No. 2, 1998, s. 359.
[1258] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 251.
[1259] Timothy M. Savage, "Europe and Islam: Crescent Waxing, Cultures Clashing", The Washington Quarterly, Cilt 27, No. 3, Yaz 2004, s. 42.

seçilmiş başkanı ve üyeleri Müslümanları hükümetle ilişkilerinde resmen temsil etmekte ve hükümete Müslümanlara yönelik politikalarında tavsiyede bulunmaktadır. Malî olarak devlet tarafından desteklenen bu örgütün, dinler ve kültürler arası ilişkilerde ve siyasi düzlemde rolü bulunmaktadır. Cemaat aynı zamanda Müslümanları Avusturya toplumuna entegre olmaları konusunda da teşvik etmektedir.[1260] Almanya'dan farklı olarak Avusturya'da İslam, uzun zamandır devlet tarafından tanınmaktadır. Bu nedenle kamusal alanda İslam'a verilen yer daha geniştir. Müslümanlar, çeşitli şekillerde temsil edilmektedir. Özel okullar yasası doğrultusunda Müslümanlara ait okullar açılabilmektedir.[1261] Avusturya'daki temsilcilik örneğinin başarılı olduğu söylenebilir.

Belçika'da 1960'lı yılların başında kurulan, ancak 1968 yılında resmen tanınan "İslam ve Kültür Merkezi", Avusturya'daki temsilci örgütler kadar başarılı olamamıştır. Devlet tarafından destek görmeyen dernek; Fas, Tunus ve Suudi Arabistan gibi Arap ülkelerinin desteğini almış ve onların etkisinde kalmıştır. Dolayısıyla Belçika'da hükümetlerin diyaloğa girdiği örgüt aslında Belçikalı Müslümanlar değil Arap ülkelerinin temsilcileri olmuştur.[1262] 1990'lı yılların başında bu merkezin tekelinin kırılması ve tüm Müslümanları gerçek anlamda temsil edebilecek bir örgütün kurulması söz konusu olmuştur. Ancak birbirini tanımayan, işbirliğini reddeden ve seçimler konusunda anlaşmazlık yaşayan "rakip" örgütler işlevsel olamamıştır.[1263]

1992 yılında İspanya'da Müslümanlara yol göstermek üzere resmî bir örgüt olarak "İspanya İslam Komisyonu"nun kurulmasına izin verilmesi Müslümanların tanınması konusunda dönüm noktası olmuştur. Anayasada, devletin herhangi bir dinle bağının bulunması yasaklanırken toplumdaki mevcut inançlarla ilişki kurulması gerektiği yer almaktadır. Söz konusu

---

[1260] Robert Hunt, "Islam in Austria", *The Muslim World*, Cilt 92, Spring 2002, ss. 121,122.
[1261] Faruk Şen, "'Euro-Islam', Avrupa'daki Göçmen Müslümanların Yeni İslam Anlayışı", 6. Uluslar arası Antalya Sempozyumu, "Avrupa'daki İslamiyet Euro-Islam" Açılış Tebliği, Antalya, Belek, 29-30 Eylül 2004.
[1262] Meryem Kanmaz, "The Recognition and Institutionalization of Islam in Belgium", *The Muslim World*, Cilt 92, Spring 2002, s. 103.
[1263] Meryem Kanmaz, "The Recognition and Institutionalization of Islam in Belgium", *The Muslim World*, Cilt 92, Spring 2002, ss. 106, 107.

komisyon İslam'ın kamusal alandaki yeri ile ilgili düzenlemeler yapmak ve İslam dinini İspanyol yasal ilkelerine uyarlamakla sorumludur. Yerel düzeyde, cami ya da mescit açılması, defin işlemleri ve dinî bayram kutlamaları için gerekli izin ve düzenlemeler için temsilin iyi işlemesi gerekmektedir.[1264] Altında iki federasyonun da bulunduğu İspanya İslam Komisyonu içinde yaşanan anlaşmazlıklar ve liderlik çekişmeleri, hükümetin ilişkileri durdurma tehdidi ile sunî olarak çözülmeye çalışılmıştır. Bu durumun yanında, siyasi liderlerin Komisyon ile ilgili çok da hevesli olmaması, Müslümanlardan gelen taleplere kuşkuyla yaklaşılması, Komisyon liderlerinin Müslümanların beklentilerini dile getirememesi ya da bunların farkında olmaması gibi nedenler, İspanya'daki temsilcilik girişimlerinin başarısız olmasına sebep olmuştur.[1265]

Almanya'ya bakıldığında, ülkeye ilk gelen Müslüman göçmenlerin dinî ibadetlerini bir araya gelerek kendi evlerinde gerçekleştirdiği görülmektedir. Yüzde 89'u Türk olan Müslümanlar, evlerde toplanmış, birlikte dua etmiş, görüş alışverişinde bulunmuştur. Bugün Almanya'daki Müslümanların misafir işçi olmaktan çıkarak sivil topluma ve sosyal, siyasi, ekonomik hareketlere dahil vatandaşlar haline geldiği ileri sürülmektedir.[1266] Böylece, bu şekildeki başlangıçlar daha sonra özel örgütlenmelere dönüşmüştür. Söz konusu örgütlenmeler, bodrum katları veya fabrika gibi mekanları kiralayarak buraları kendi ibadethaneleri haline getirmiştir. Bu şekilde başlayan hareketler, zamanla kahvehane, dükkan, berber, kadın merkezleri, çocuk yuvası, Kuran kursu, kütüphane, gençlik klübü, eğitim merkezi gibi faaliyet yerlerini de kapsamıştır. Hatta aralarında başarılı olanlar özel okul dahi kurmuştur.[1267]

[1264] Jordi Moreras, "Muslims in Spain: Between the Historical Heritage and the Minority Construction", *The Muslim World*, Cilt 92, Spring 2002, s. 138.
[1265] Jordi Moreras, "Muslims in Spain: Between the Historical Heritage and the Minority Construction", *The Muslim World*, Cilt 92, Spring 2002, ss. 134-135.
[1266] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 232.
[1267] Gerdien Jonker, "What is Other About Other Religions? The Islamic Communities in Berlin Between Integration and Segregation", *Cultural Dynamics*, Cilt 12, No. 3, 2000, s. 318.

Almanya'da İslami topluluklar devlet tarafından tanınmamaktadır. Çeşitli kuruluşlar bulunmaktadır ve bunların her biri diğer Avrupa ülkelerinde olduğu gibi Almanya'nın tüm Müslümanlarını temsil etmek için birbiriyle rekabet içindedir.

Almanya'nın önemli bir özelliği, Türkiye'de yasaklanmış olan radikal dinci hareketlerin bu ülkede özgürce örgütlenebilme ve faaliyet yapabilme fırsatı bulmuş olmasıdır.[1268] Bu radikal gruplar içinde Millî Görüş gibi Türkiye'deki laik rejime karşı olan hareketler bulunmaktadır. Almanya'daki İslami örgütlenmelerin büyük çoğu Türk devleti tarafından yasa dışı kabul edilmektedir. Türkiye, 1983 yılında "Diyanet İşleri Türk İslam Birliği" (DİTİB) aracılığıyla kendi camilerini örgütlemeye başlamıştır.[1269] DİTİB, dinin devlet kontrolü altında tutulması gerektiğini, kendilerinin seküler örgütlenmeleri onayladıklarını, ancak bir araya gelmeleri beklenen diğer radikal dinî gruplarla tek çatı altına girmenin mümkün olmadığını belirtmektedir.[1270]

Almanya'daki Müslüman cemaatin resmen tanınabilmesi için, Federal Cumhuriyet mahkemeleri tarafından tek çatı altında toplanması gerektiği ileri sürülmüştür. Ancak diğer yandan, Alman devletinin Müslümanları dinsel bazda, Türkleri etnik tabanda bölmeye çalıştığı yıllardır iddia edilmektedir. Bu durumda, kendilerine kilise benzeri yasal bir statü tanımanın önüne geçebilmek amacıyla bölünmenin kasıtlı olarak desteklendiği ileri sürülebilir. Nitekim Berlin'de bulunan Türkiye Cumhuriyeti dinî ateşesi, yasal statü *(Körperschaftsstatus)* için başvuru yaptıklarını, ancak mahkemenin öncelikle tüm Müslüman örgütlenmelerin bir araya gelerek tek çatı altında toplanması gerektiğini belirtmiştir.[1271] Avrupa'nın başka ülkelerinde olduğu gibi Almanya'daki Müslüman gruplar da homojen değildir,

---

[1268] Gerdien Jonker, "What is Other About Other Religions? The Islamic Communities in Berlin Between Integration and Segregation", *Cultural Dynamics*, Cilt 12, No. 3, 2000, s. 317.
[1269] Gerdien Jonker, "What is Other About Other Religions? The Islamic Communities in Berlin Between Integration and Segregation", *Cultural Dynamics*, Cilt 12, No. 3, 2000, s. 319.
[1270] Gerdien Jonker, "What is Other About Other Religions? The Islamic Communities in Berlin Between Integration and Segregation", *Cultural Dynamics*, Cilt 12, No. 3, 2000, s. 324.
[1271] Gerdien Jonker, "What is Other About Other Religions? The Islamic Communities in Berlin Between Integration and Segregation", *Cultural Dynamics*, Cilt 12, No. 3, 2000, s. 324.

birbirinden farklı pek çok örgütlenme bulunmaktadır. Millî Görüş bile 12 ayrı cami şeklinde örgütlenmiştir.[1272]

Fransa'da, Müslümanların kendilerine ait dernekleri bulunsa da, temsil konusunda hâlâ zayıf durumdadırlar. Örneğin ülkede milyonlarca Müslüman yaşamasına rağmen parlamentoda Müslüman milletvekili yoktur. Halkın yüzde 55'i, siyasi arenada daha fazla göçmen görmek istediğini belirtmektedir.[1273] Aslında temsil konusunda kanunen bir yasak bulunmamaktadır. Nitekim, sosyalistlerin başında bulunduğu yerel yönetimler zaman zaman Müslümanlara istihdam, konut, kültür ve diğer alanlarda danışmakta; ilgili konuları tartışmaktadır.[1274]

1981 yılında yabancılara dernek kurma izninin verilmesiyle Müslümanlar çok sayıda dernek kurmuştur. 1985 yılında, izinden dört sene sonra, Müslümanlara ait dernek sayısı 650'yi bulmuştur.[1275] Bu örgütlenmelerin ortaya çıkmasıyla göç konusu dinî bir boyut kazanmıştır. Büyük şirketler, dernekler ve örgütler cami yapmaya başlamıştır.[1276] İslam'ın görünmeye başlamasına yol açan noktalardan biri de söz konusu derneklerdir.

1990 yılında dönemin İçişleri Bakanı Pierre Joxe, Paris Cami'ndeki artan Cezayir etkisi nedeniyle CORIF'i (*Conseil de Réflexion sur l'Islam de France*) kurmuştur. Amaç, İslam'ın temsil edilmesinin sağlanması ve Müslümanların sorunlarına çözüm getirmek üzere devletle ilişkilerin kurulması olmuştur. CORIF, mezarlıklarda düzenlemeler yapılması, din adamlarının yetkilendirilmesi ve atanması, camilerin yapımı ve dinî

[1272] Gerdien Jonker, "What is Other About Other Religions? The Islamic Communities in Berlin Between Integration and Segregation", *Cultural Dynamics*, Cilt 12, No. 3, 2000, s. 321.
[1273] James Graff, "Streets of Fire", *Time*, 14 Kasım 2005, s. 30.
[1274] John Ardagh, *France in the New Century, Portrait of a Changing Society*, Viking, Londra, 1999, s. 229.
[1275] Catherine Wihtol de Wenden, "How can One be Muslim? The French Debate on Allegiance, Intrusion and Transnationalism", *International Review of Sociology*, Cilt 8, No. 2, 1998, s. 276.
[1276] Catherine Wihtol de Wenden, "Changes in the Franco-Maghrebian Association Movement", *Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe*, John Rex ve Beatrice Drury (der.), Avebury, Aldershot, 1994, s. 110.

bayramların tanınması gibi konularda çalışmalar yapmıştır. Ancak, somut bir temsil organı olmadığından yetersiz kalmıştır.[1277]

Aynı zamanda din işlerinden de sorumlu olan İçişleri Bakanı'nın girişimiyle 2002 yılı sonunda "Fransız Müslüman Konseyi" kurulmuştur. *(Conseil Français de Culte Musulman*, CFCM). İlk olarak, Fransız vatandaşı olmayan, ancak 10 yıldır Fransa'da yaşayan Müslümanların da oy verme hakkına sahip olması gerektiğini savunan Jean-Pierre Chevenement[1278] tarafından planlanan projeye 11 Eylül sonrasında hız verilmiştir.

CFCM'nin başlıca günlük görevleri arasında imamların eğitimi, ordu, üniversite ve hapisanelerde ibadeti düzenlemek, defin işlemleri, helal et belgelerinin verilmesi, hac organizasyonu, yeni cami ve mescitlerin inşası, kurban kesimi, zekat ve fitre işlemleri; kısacası ibadetin düzenlenmesi bulunmaktadır. Ayrıca, resmî faaliyetlere kimin katılacağını ve Müslüman cemaatini ilgilendiren konularda kime danışılacağını belirlemekle görevlidir. Konseyin; eğitim sistemi ya da yeni camilerin yapılması gibi konularda lobi faaliyetleri yürütmesi beklenmektedir.

CFCM'nin temel hedefinin, Fransa'da yaşayan Müslümanların devletle ilişkilerinin resmîleştirilmesini ve ülkedeki Müslümanların tek bir çatı altında toplanmasını sağlamak olduğu söylenebilir. Bu hedef içinde Müslümanların sorunlarına çözüm getirmek ve dış etkilerin azaltılması ile radikalleşmenin önüne geçmek gibi amaçlar bulunmaktadır. Bu amaçları dernek temsilcileri de kabul etmektedir. Örneğin Fransa Müslümanları Ulusal Federasyonu yöneticisi, "Biz Fransa'dayız, amacımız Fransa'da İslam'ı savunmaktadır" şeklindeki sözleri ile temsil edilmek ve entegre olmak istediklerini dile getirmektedir.[1279]

Konsey'in kurulmasında en etkin isimlerden biri olan dönemin İçişleri Bakanı Nicolas Sarkozy, "korkmamız gereken, camilerde gün ışığında

---

[1277] Jacques Robert, "Religious Liberty and French Secularism", sunum, Ninth Annual International Law and Religion Symposium, Brigham Young University, 6-9 Ekim 2002, *Brigham Young University Law Review*, 2003, s. 657.

[1278] Christopher Caldwell, "The Crescent and the Tricolor", *Foreign Affairs*, Kasım 2000, s. 34.

[1279] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 251.

olan İslam değil, yer altında, bodrum katlarında kalan İslam olmalı"[1280] şeklindeki sözleri ile İslam dinini kontrol altına alma isteğini ifade etmiştir. Bu istek tek taraflı değildir, çünkü eski içişleri bakanına göre, konseyin kurulmasının amaçlarından biri de, özellikle 11 Eylül sonrasında ve bugün devam etmekte olan El-Kaide korkusu nedeniyle İslam'a yönelik düşmanlığın önüne geçilmesidir.[1281] Konsey ile, yabancı ülkelerin Fransa'daki İslam üzerindeki etkilerinin kırılmasının da amaçlandığını ileri süren Sarkozy[1282], CFCM'nin cumhuriyet ilkelerine bağlı kalacak bir örgütlenme olacağını da belirtmiştir.[1283]

Sarkozy'nin 2003 yılında Konsey toplantılarından birinde verdiği mesajlar önemlidir. O tarihte içişleri bakanı olan Sarkozy, kamusal alanda türbanın çıkarılması ve devlet dairelerine verilen fotoğrafların türbansız olması gerektiğini, çünkü bu kuralların Fransa'da yaşayanların tamamı için geçerli olduğunu, buna Müslümanların da dahil olduğunu söylemiştir. Fransa İslami Örgütler Birliği Genel Sekreteri Abdullah Ben Mansour'un bakanın konuşmasından bir gün önce, türban konusunda Müslümanların Fransa'daki kanunlara uymak zorunda olduklarını ifade etmesi, ancak bunu değiştirmek için de ellerinden geleni yapacaklarını belirtmiş olması hatırlatılmalıdır. Sarkozy'nin, Mansour'un sözleri üzerine böyle bir mesaj vermiş olduğunu söyleyebiliriz. İçişleri Bakanının, radikallerin çoğunlukta olduğu bir topluluğa laiklik-cumhuriyetçi mesajlar vermiş olması konseyin amacını ve niteliğini hatırlatması açısından önemlidir. Nitekim, Sarkozy ülke içinde takdir edilmiştir.

Fransız tipi liberal ve ılımlı bir İslam'ın yaratılmasının da söz konusu konsey üzerinden gerçekleşeceği düşünülmüştür. Ancak, İslam'ın tarihî, sömürge ve sömürge sonrası bağlarını bu konsey çerçevesinde de koparmadığı iddia edilmektedir. Buna örnek olarak, Fransız devletini hayal kırıklığına uğratan konsey seçimleri gösterilmektedir. Çünkü çoğunluğu,

[1280] "French Government and Muslim Leaders in Conclave for New Inter-Community Body", *AFP*, 19 Aralık 2002.
[1281] Hugh Schofield, "French Muslims and Government Formalise Links with New Body", *Middle East Times*, 19 Aralık 2002.
[1282] "French Muslims Join under One Group", *AFP*, 10 Aralık 2002.
[1283] "French Muslims Join under One Group", *AFP*, 10 Aralık 2002.

muhafazakâr Müslümanlar almıştır.[1284] Kimilerine göre "muhafazakâr", kimilerine göre "radikal İslamcı" bir grubun başkanlığı ele geçirmiş olması nedeniyle Müslümanların kendi arasındaki iletişim dahi bozulmuştur. Bu nedenle, Konsey'in hükümet ile Müslümanlar arasında daha sağlıklı ve yakın bir diyalog kurma amacı gerçekleşmekten uzak kalmıştır.

Konseyin başkanı aslında Cezayir devletinin memuru olan[1285], Fransa İçişleri Bakanı tarafından Konsey seçimleri sona ermeden atanan Paris Cami İmamı Dalil Boubakeur'dür. Ilımlı, modern, Fransız değerlerine bağlılığıyla bilinen, örneğin türban yasağını destekleyen Boubakeur'ün yardımcısı olarak, Müslüman Kardeşler'e yakın bir isim olan Fransa İslami Örgütler Birliği'nden *(Union des Organisations Islamiques de France)* Fuat Alaoui ve Fas'a yakınlığı ile bilinen Mohammed Bechari seçilmiştir. Bu sonuçtan Fransa hükümeti kadar, ılımlı Müslümanlar ve Konseyin başkanı da endişelendiğini ifade etmiştir. Boubakeur, Orta Çağ İslam anlayışını savunan ve Şeriat'ı Fransız hukukunun üstünde kabul eden kökten dincilerle birlikte çalışamayacağını söylemiştir.[1286] Seçim sonuçlarının bu şekilde kabul edilmesi ülke içinde eleştirilmiştir. Eleştirilerin başlıca hedefi ise buna göz yuman dönemin İçişleri Bakanı Sarkozy olmuştur. Ancak Sarkozy'nin bu duruma müdahale etmemesi, İslamcıları ortaya çıkarmaya, onlara daha fazla fırsat vererek yer altından çıkmalarını sağlamaya yönelik bir girişim olarak değerlendirilmektedir.[1287]

Konsey üyeleri, cami ve mescitlerin yüzölçümüne göre delege sayısının belirlendiği karmaşık bir seçim sistemi sonucunda tespit edilmektedir.[1288] Seçmenler, 900 cami ve mescidin 4.000'den fazla temsilcisidir. Oy ağırlığı, camilerin metrekaresine göre hesaplanmaktadır. Bu da, yeni binaların avantajına olmaktadır. İmamlığını yaptığı Paris Camisi

---

[1284] Armando Salvatore, "Making Public Space: Opportunities and Limits of Collective Action Among Muslims in Europe", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 30, No. 5, Eylül 2004, s. 1026.
[1285] "French Government and Muslim Leaders in Conclave for New Inter-Community Body", *AFP*, 19 Aralık 2002.
[1286] "Islam in the West", *The Economist*, Cilt 368, No. 8341, ss. 13-16.
[1287] "In the Tent or out?", *The Economist*, 28 Ekim 2004.
[1288] Semra Meral, "Fransa'da ve Türkiye'de İslam'ın Kurumsallaşması: Fransız İslam Konseyi ve Diyanet İşleri Başkanlığı", *Euro Agenda Avrupa Günlüğü*, Yıl 4, Sayı 7, 2005, s. 302.

1920 yılından kalma olan Boubakeur, bu kuralın değişmemesi halinde bir sonraki seçimlerde aday olmayacağını açıklamıştır.[1289] Bugün Boubakeur'ün grubunun, "militanlar" karşısında sadece yüzde 15 oranında olduğu hatırlatılmalıdır.

Konsey'e yönelik eleştiriler dikkate alındığında, başlıca şikayetin Müslümanların tamamının temsil edilmemesi olduğu görülmektedir. Bu sorunun nedenlerinden biri, yukarıda da belirtildiği gibi İslam dininde tüm Müslümanları temsil eden bir ruhban sınıfının bulunmaması, dolayısıyla hükümetin müzakere edebilecek bir muhatap bulamamasıdır.[1290] İkinci ve belki de daha önemli neden, Müslümanların homojen bir yapıya sahip olmamasıdır. Etnik ve mezhep farklılıkları dışında, kendi içlerinde modern ve gelenekçi şeklinde de bölünmüş olan Müslümanların tamamının tek çatı altında toplanmasının çok güç olduğu görülmektedir. Fransa'daki Müslümanlar 53 farklı ülkedendir, 21 farklı dile sahiptir; Asyalı, Orta Doğu'lu, Afrikalı ve Avrupalı kültürleri temsil etmektedir.[1291] Konseydeki Müslümanlar dahi, kendi aralarında "ılımlılar" ve "radikaller" şeklinde ayrılmakta ve birbirleri ile anlaşamamaktadır. Kendilerini "cumhuriyetçi", "ılımlı" ya da "modern" sıfatlarıyla tanımlayan grubun yeni kurulan konsey içinde zayıf kalması eleştirilerden biridir. Radikallerin daha iyi örgütlenmiş olması, kimi zaman sayıca az olmalarına rağmen onları daha güçlü yapabilmektedir. Genç Müslümanlar, özellikle kendilerini "Fransız Müslümanlar" olarak tanımlayanlar, temsil edilemediklerini ileri sürmektedir.[1292] Uzun süre böyle bir yapının kurulamamasının önemli bir nedeni, Müslüman cemaatinin kendi içinde bölünmüş olmasıdır. Kendi içinde bu kadar büyük farklılıklar içeren bir cemaatin aynı çatı altında toplanmaya çalışılmasını ve tek bir ses oluşturulmasını imkansız görenler mevcuttur.[1293]

[1289] "In the Tent or out?", *The Economist*, 28 Ekim 2004.
[1290] Chantal Saint-Blancat, "La Transmission de l'Islam auprès des Nouvelles Générations de la Diaspora", *Social Compass*, Cilt 51, No. 2, 2004, s. 243.
[1291] Amir Taheri, "A French Islam: Dream or Nightmare?", *Daily Times*, 4 Ocak 2003.
[1292] Xavier Ternisien, "Sarkozy et l'Islam de France", *Le Monde*, 16 Ocak 2003.
[1293] "France Moves to Coax Islamic Organizations to Speak with Single Voice", *AFP*, 10 Aralık 2002.

Konseyin kadın üyelerinden Dounia Bouzar, istifa ettikten sonra yaptığı açıklamalarda, konsey içinde sadece prosedür ve pozisyon meselelerinin konuşulduğunu, gerçek tartışmaların bir türlü başlamadığını söylemiştir. CFCM'nin sorununun, laik sistem içinde kamusal alanla özel alanı ayıran sınırların Fransa'da varlığı artık kabul edilen İslam'a uygun olarak düzenlenememesi olduğu söylenebilir. Erkek egemen Konsey'in bu durumundan da şikayetçi olan Bouzar, Konseyin genellikle Fransa dışında doğanlar tarafından yönetilmesi nedeniyle dış güçlerin etkisinin devam ettiğinden de şikayetçi olmuştur.[1294]

CFCM'ye yönelik önemli eleştirilerden biri, bu tür örgütlenmelerin devlet tarafından teşvik edilmesi, bir başka ifadeyle, tepeden inme olmasıdır.[1295] Zorlamayla gerçekleştirilmiş yapay bir proje olduğu ileri sürülen Konsey, Fransız devletinin müdahalesi olarak görülmektedir. 1980'li yıllarda temsilci komisyonlarının kurulması henüz proje aşamasındayken Amir Taheri'nin görüşü alınmıştır. Taheri, böyle bir girişimin, ya uygulanmasının imkansız olacağını ya da Fransa'daki Müslüman cemaatini bölerek radikalleri teşvik edeceğini ileri sürmüştür. Bunun nedenini, İslam'ın diğer dinlerden farklı olması, Müslümanların yüzde 13'ünden azının dinin gerekliliklerini yerine getiriyor olmasına rağmen, hemen hepsinin kimliklerinin önemli bir parçasını oluşturması şeklinde açıklamaktadır. Temsilci komitelerinin amacı gelişime açık, liberal ve modern bir İslam ise, Taheri'ye göre, bu zaten hükümetin müdahalesi olmaksızın kendiliğinden gerçekleşmektedir. Bu durumda, resmî bir damga vurmak, zaten komplo teorilerine açık olan Müslümanları şüpheye düşürecektir. Taheri, amaçlardan bir diğeri olan terörizmle mücadele için, bu tür devlet tarafından yaratılmış yapay örgütlenmeler yerine polisin ve kanunların kullanılması gerektiğini savunmaktadır.[1296]

En yeni örgüt, Fransız İçişleri Bakanı Dominique de Villepin'in girişimiyle 2005 yılında kurulan "İslam Vakfı"dır. Amaç, Fransa'da İslam'ın

---

[1294] "Woman Member Resignd From French Muslim Council", *AFP*, 5 Ocak 2005.
[1295] Vivienne Walt, "Life on the Front Lines", *Time*, 28 Şubat 2005, s. 37.
[1296] Amir Taheri, "A French Church of Islam?", *National Review*, 7 Ocak 2003.

geliştirilmesini finanse etmek için kullanılmak üzere ayrılan paranın kontrolünün sağlanmasıdır. Daha önce de belirtildiği gibi, Fransa'daki İslam yıllardır yabancı devletler ve donörler tarafından finanse edilmekte, fakat harcamaların ne şekilde yapıldığı konusunda bir şeffaflık bulunmamaktadır.[1297] Belirtilmelidir ki, Cezayir tarafından yaklaşık 200 dinî merkezin finansmanı sağlanmakta, Suudi Arabistan Lyon'daki büyük caminin giderlerinin yüzde 90'ını karşılamakta, imamların yüzde 90'ının maaşları yabancı ülkeler tarafından ödenmektedir.[1298]

B. İbadet ve Eğitim Düzenlemeleri

1. Eğitim

İbadet ve eğitim düzenlemeleri; okullarda dinî eğitim verilmesi, dinî okulların devlet tarafından desteklenmesi, imamların eğitimi ve görevlendirilmeleri ile camilere izin verilmesi konularını kapsamaktadır. Avrupa ülkelerinde dinî eğitim konusunda farklı uygulamalar bulunmaktadır. Genellikle Katolik, Protestan ve Yahudilerin eğitim ve ibadetleriyle ilgili düzenlemeler bulunurken, Müslümanlarla ilgili olarak, yasalarda ve uygulamada pek çok eksiklik olduğu görülmektedir. Önemli bir nokta, özellikle İslam dininin tanınmadığı ülkelerde hiçbir yasa ya da düzenlemede İslam'a yer verilmemiş olmasıdır. Yakın zamana kadar Avrupa'da "din" ile "Hristiyanlık" kavramlarının aynı anlama geldiği de hatırlatılmalıdır.[1299]

Avrupa ülkelerinde eğitim konusu, 11 Eylül sonrasında daha fazla gündeme gelmeye başlamıştır. Özellikle Fransa'da yaşanan banliyö isyanlarından hemen sonra ülkede tartışılan başlıca konulardan biri olmuştur. OECD eğitim uzmanlarından Andreas Schleicher, başarılı bir çokkültürlü

[1297] "Official Foundation Created to Finance Islam in France", *AFP*, 21 Mart 2005.
[1298] "French Government and Muslim Leaders in Conclave for New Inter-Community Body", *AFP*, 19 Aralık 2002.
[1299] Dominique MacNeill, "Religious Education and National Identity", *Social Compass*, Cilt 47, No. 3, 2000, s. 350.

toplumun kurulabilmesi için fırsat eşitliğinin sağlanması için mücadele eden bir eğitim sisteminin kurulması gerektiğini savunmaktadır.[1300] Çokkültürlülük kavramı ile bugün Avrupa'da daha çok çok dinlilik söz konusu olduğundan, eğitimde farklı dinlere yer verilmesi, tanıtılması, dinî eğitimin kontrollü verilmesi mevcut sorunlara çözüm olabilecek etkenlerden biri olabilecektir. Eğitimde ve diğer alanlarda Müslümanların tarzının kabul edilmesi, Müslümanların toplum içinde var olma hakkına sahip olduklarını fark etmesine ve kendi hayatları üzerinde daha fazla kontrollerinin bulunmasına yardım etmektedir. Bartels'e göre, entegrasyon denilen şey, tam da budur.[1301]

Fransa'daki durumu incelemeden önce diğer ülkelere kısaca değinmek gerekir. Almanya'ya bakıldığında, eğitimde dine ve Tanrıya yer vermeyen Fransa'nın aksine, dinin müfredatın bir parçası olduğu görülmektedir.[1302] Almanya'nın federal yapısı eğitim konusunda eyalet yönetimlerine serbestlik tanıdığından Hristiyanlık dışındaki dinî eğitim bazı eyaletlerde mevcuttur.[1303] Almanya'da Müslümanların içinde bulunduğu eşitsizlik ortamının öncelikle ve özellikle okul sistemindeki hatalardan kaynaklandığı ileri sürülmektedir. Göçmenlerin sadece yüzde 3,3'ünün üniversiteye gittiği, ülke bazında yüzde 10,9 oranında olan işsizliğin göçmenler arasında iki kat daha fazla olduğu düşünüldüğünde eğitim sisteminde göçmenler aleyhine sorunların olduğu görülmektedir.

Okullarda dinî eğitim konusunda ise, 1970'li yıllarda başlayan mücadelenin sonunda, ancak 2000 yılında Berlin'deki Müslümanlar bu hakkı kazanmışlardır. Berlin'deki yerel hükümetin sağladığı bu özgürlük, her ne kadar yasal tanınma gibi daha ileri hakların önünü açacak gibi gözükse de, ülkenin pek çok yerinde, "okulların köktencilere açılacağı" iddiasıyla yapılan

---

[1300] Katrin Bennhold, "In Germany, Immigrants Face a Tough Road", *International Herald Tribune*, 30 Aralık 2005.
[1301] Edien Bartels, "'Dutch Islam': Young People, Learning and Integration", *Current Sociology*, Cilt 48, No. 4, Ekim 2000, s. 70.
[1302] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 178.
[1303] Dominique MacNeill, "Religious Education and National Identity", *Social Compass*, Cilt 47, No. 3, 2000, s. 350, 349.

protesto gösterileri[1304], bu yönde daha fazla ilerleme kaydedilmesinin önüne geçebilecektir.

Ancak ülkede İslam dininin yok sayıldığını söylemek doğru olmayacaktır. Örneğin, Frankfurt Üniversitesi tarafından yapılan açıklamada, yeni öğretim yılında İslam çalışmaları programının başlatılacağı duyurulmuştur. Bu programın Türk Diyanet İşleri Başkanlığı ile işbirliği içinde yürütülmesi planlanmaktadır. Laik ve modern çereçevede yürütülecek olması sebebiyle radikal Müslümanlar tarafından eleştirilen programın içeriği Türk-Müslüman ve Protestan teoloji profesörleri tarafından hazırlanmıştır. Fakültenin dekanı Stefan Alkier, Diyanet İşleri Başkanlığının dahil olmasına getirilen eleştirileri bir türlü anlayamadığını belirterek, Müslüman profesörlerin atanmalarının ve malî desteğin bu kurum tarafından yapıldığını, ancak doğrudan bir etkisinin bulunmadığını belirtmiştir. Bir imam yetiştirme kursu olmayan program, İslam dininin akademik çerçevede incelenmesi amacını taşımaya yönelik olarak düzenlenmiştir. Frankfurt Üniversitesi'nin bu dört yıllık programını bitirenler İslam öğretisinin hocalığını yapabilecektir.[1305]

Diyanet İşleri Başkanlığı gibi modern ve laik Türk devleti kontrolünde bulunan resmî bir kurumun üniversitedeki programa müdahil olması nasıl eleştirilmekte ise, Berlin'de yerel hükümetin 2000 yılında aldığı okullarda dinî eğitim verilmesi kararı da, "okulların radikallere açılacağı" iddiasıyla eleştirilmiş, hatta yukarıda da belirtildiği gibi protesto gösterileri yapılmıştır. Almanya'da eleştiri sahiplerinin rahatsızlığının sadece radikallere yönelik olmayıp, ılımlı Müslümanları da kapsaması sebebiyle, bazı kesimler tarafından istenmeyenin, "her türlüsünden Müslüman" ya da "her türlü şekilde İslam'ın görünür olması" olduğunu söylemek mümkündür.

Devlet tarafından finanse edilen en çok sayıdaki İslami okul Hollanda'da bulunmaktadır. Hollanda'da Protestanlar ve Katolikler için devlet tarafından desteklenen ayrı okullar olmasına rağmen, Müslümanlar için benzer okulların varlığı, toplumun bazı kesimleri tarafından endişe ile

[1304] Gerdien Jonker, "What is Other About Other Religions? The Islamic Communities in Berlin Between Integration and Segregation", *Cultural Dynamics*, Cilt 12, No. 3, 2000, s. 314.
[1305] Vedat Açıkgöz, "College Launches Disputed Islamic Program", *DW*, 27 Mart 2005.

karşılanmaktadır. Bazı görüşlere göre, Müslümanların ayrı bir eğitim kurumuna sahip olması, onların toplumdan daha da uzaklaşmasına neden olacak; farklı görüştekilere göre ise bu, entegrasyonları için bir strateji olacaktır. Aslında İslami okullar ya da camilerdeki ev ödevine yardım programları izolasyon ya da ayrımcılık değil, aksine entegrasyon amaçlıdır.[1306]

Hollanda'da önemli bir tartışma, göçmen çocuklarının gidecekleri okulu kendilerinin seçmesinin önüne geçilmesini öngören bir tasarının planlanmasıdır. Müslüman ailelerin imam baskısı altında kalacağından endişe eden Hollandalı otoriteler, atanacak özel aile danışmanlarının okulu seçmelerine olanak tanınmasını istemektedir.[1307]

Dinî eğitim konusunda Fransa ile en iyi kıyaslama yapılabilecek ülke İngiltere'dir. Bu konuda iki ülkeyi karşılaştıran pek çok çalışma bulunmaktadır. Bunun nedeni, İngiltere'de eğitim konusunun Fransa'dakinden daha hassas olmasıdır. Bu hassasiyeti, medyada yer verilme şekline göre ölçmek mümkündür.[1308]

İngiltere'de din eğitimi 1970'li yıllara kadar zorunlu olmuştur. Söz konusu din eğitiminin sadece Hristiyanlık ile sınırlı olduğu, başka dinlere referans yapılmadığı belirtilmelidir. 1970'li yıllarda din ve Hristiyanlık kavramlarının eş anlamlı olarak kullanılması sona ermiştir. Göçmenlerin sayıca artması nedeniyle artık tüm öğrencilerin Hristiyan olduğu okullardan bahsedilemez hale gelinmiştir. Müfredat genişletilerek toplumda var olan diğer dinler de eklenmiştir. Ancak bu şekilde de dinî eğitim İngiltere'deki "gerçek amacını" kaybetmiştir, çünkü çokkültürlü bir eğitimin verildiği okullarda dinî eğitimin ulusal amaçlara hizmet etmesi güçleşmiştir.[1309] 1998

[1306] Edien Bartels, "'Dutch Islam': Young People, Learning and Integration", *Current Sociology*, Cilt 48, No. 4, Ekim 2000, ss. 59-60.
[1307] Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 27.
[1308] İki ülkedeki türban ve özel okulların devlet tarafından desteklenmesi konularını medyada yer alma şekliyle kıyaslayan ayrıntılı bir çalışma için bkz. Dominique MacNeill, "Religious Education and National Identity", *Social Compass*, Cilt 47, No. 3, 2000.
[1309] Dominique MacNeill, "Religious Education and National Identity", *Social Compass*, Cilt 47, No. 3, 2000, ss. 343-344.

yılına gelindiğinde, ilk kez iki Müslüman okul devlet tarafından tanınmış ve desteklenmiştir.[1310]

Fransa ile İngiltere'yi karşılaştırdığımızda, Fransa'da devlet okullarında tam anlamıyla bir seküler sistem uygulandığından hiçbir dine yer verilmezken, İngiltere'deki eğitim sisteminde din içerikli müfredatın yer aldığı görülmektedir.[1311] İngiltere'de yaklaşık iki yüzyıldır dinî örgütler okul açabilmekte ve üstelik resmen tanınabilmektedirler.[1312] Bugün İngiltere'de kızlar ve erkekler için ayrı sınıfların bulunduğu Müslüman okulları mevcuttur.[1313]

Ortak yanlara bakıldığında, her iki ülkede de devletin dinî okullara mali destek sağlamasının yakın zamana kadar kanunlarla yasaklanmış olduğu görülmektedir.[1314] İngiltere, ABD ve Belçika'da devletin doğrudan masraflarını üstlenmediği dinî okullar, vergi alanında sağlanan kolaylıklarla mali destek almaktadır.[1315] 2001 yılında İngiltere'de özel dinî okullar için devletten malî destek sağlanmasına yönelik bir yasa kabul edilmiştir.[1316]

Müslüman okullarının devlet tarafından finanse edilmesi konusu İngiltere'de uzun süren bir tartışma olmuştur. Fransa'da ise mevcut katı yasalar ve uygulamalar nedeniyle bu konu gündeme bile gelmemiştir. İngiltere'deki başlıca tartışma konusu eşitsizlik ve ayrımcılık üzerine olmuştur. Çünkü devlet Müslümanlara ait olanlar dışındaki diğer dinî okullara maddi destek sağlamıştır.[1317]

[1310] Chris Hewer, "Schools for Muslims", *Oxford Review of Education*, Cilt 27, No. 4, Aralık 2001, s. 519.
[1311] Simeon L. Guterman, "The 'Church-School Question' in England and France", *Comparative Education Review*, Cilt 7, No. 1, Haziran 1963, s. 30.
[1312] Chris Hewer, "Schools for Muslims", *Oxford Review of Education*, Cilt 27, No. 4, Aralık 2001, s. 517.
[1313] Lina Molokotos Liederman, "Religious Diversity in Schools: The Muslim Headscarf Controversy and Beyond", *Social Compass*, Cilt 47, No. 3, 2000, s. 377.
[1314] Simeon L. Guterman, "The 'Church-School Question' in England and France", *Comparative Education Review*, Cilt 7, No. 1, Haziran 1963, s. 34.
[1315] Aristide R. Zolberg ve Long Litt Woon, "Why Islam is like Spanish: Cultural Incorporation in Europe and the United States", *Politics & Society*, Cilt 27, No. 1, Mart 1999, s. 20.
[1316] Harry Judge, "Faith-Based Schools and State Funding: A Partial Argument", *Oxford Review of Education*, Cilt 27, No. 4, Aralık 2001, s. 472.
[1317] Lina Molokotos Liederman, "Religious Diversity in Schools: The Muslim Headscarf Controversy and Beyond", *Social Compass*, Cilt 47, No. 3, 2000, s. 377.

Fransa ile İngiltere'nin bir başka ortak noktası, farklı okulların ve farklı programların bulunmasının, ulusal bütünlüğü bozacağı endişesi ile eleştirilmiş olmasıdır.[1318] İngiliz Eğitim Bakanlığının açıklamasında da belirtildiği gibi, dinî eğitimin amacı vatandaşlık bağlarının güçlendirilmesini sağlamaktır.[1319]

İngiliz devletinin dinî okulların açılmasını teşvik etmeye yöneldikten kısa süre sonra 11 Eylül olaylarının gerçekleşmesi, Müslümanlarla yerliler arasında gerginliklere neden olmuş ve eğitim politikaları bir kez daha tartışılmaya başlanmıştır. Bu tartışmalar, dinî okullarda okuyan öğrencilerin toplumdan ayrı bir yaşam tarzı benimseyeceği, diğer dinleri bilmeyeceği ve diğer inançlara hoşgörülü olmayacağı, bunun da isyancı ve terörist yetişmesini körükleyeceği yönünde olmuştur.[1320] Müslüman okullarına yönelik tepki gösterenlerin gerekçesi, bu okulların Müslümanların entegrasyonlarını zorlaştırarak onların toplumun genelinden daha fazla ayrılmalarına neden olacağı şeklindedir.[1321]

Öte yandan, çocuklarını dinî okullara gönderen veliler, asıl istediklerinin çokkültürlü okullar olmasına rağmen, bu okullardaki düşük eğitim standartlarının ileride çocuklarının işsiz kalmasına neden olacağını düşünerek daha disiplinli ve kaliteli eğitim veren dinî okulları tercih ettiklerini ileri sürmektedir.[1322]

Fransa'da eğitim kurumlarının cumhuriyetçi gelenek çerçevesinde ayrı bir önemi vardır. Fransız eğitim sistemi birçok Avrupa ülkesinden çok daha merkezî ve üniter bir yapıdadır. Dil ve kültür açısından birbirinden çok farklı bölgelerin toplamından oluşan 18. yüzyıl Fransası, böyle bir eğitim sistemi ile birleştirilmiştir. Fransız Devrimi ile birlikte, ulusal bütünlük

---

[1318] Simeon L. Guterman, "The 'Church-School Question' in England and France", *Comparative Education Review*, Cilt 7, No. 1, Haziran 1963, s. 34.
[1319] Dominique MacNeill, "Religious Education and National Identity", *Social Compass*, Cilt 47, No. 3, 2000, s. 344.
[1320] Harry Judge, "Faith-Based Schools and State Funding: A Partial Argument", *Oxford Review of Education*, Cilt 27, No. 4, Aralık 2001, s. 473.
[1321] Lina Molokotos Liederman, "Religious Diversity in Schools: The Muslim Headscarf Controversy and Beyond", *Social Compass*, Cilt 47, No. 3, 2000, s. 377.
[1322] Harry Judge, "Faith-Based Schools and State Funding: A Partial Argument", *Oxford Review of Education*, Cilt 27, No. 4, Aralık 2001, s. 473.

sağlamak amacıyla eğitim kurumları kullanılarak merkezî sistemle tek bir dilin hâkimiyeti sağlanmış, tek kültür yayılmıştır.[1323] Dolayısıyla, asimilasyonun sağlanması için en etkili kurumun okullar olduğuna inanılmaktadır. Bu inanç biçimi, okullarda "çokkültürlülük" ya da "kültürel kimliklerin korunması" gibi kavramlara yer verilmemesini açıklamaktadır. Ancak yine de Fransa önemli bir adım atmış ve 1975 yılında, göçmen sayısının yüksek olduğu okullarda, öğretmenleri de bu ülkelerden olmak üzere, kendi dil ve kültürleri konusunda kurslar verilmeye başlanmıştır.[1324]

1980'lerde toplumdaki dinî homojenlik bozulmuştur. Üçüncü kuşak göçmenler, dinî duygu ve ihtiyaçlarını açıklıkla göstermeye başlamıştır. Toplumda kimlik krizi başgöstermiş, böylece MacNeill'e göre kendilerinin kim olduğunu bilmeyen bir toplumda çokkültürlülük imkansız olmuştur. 1980'li yılların başında dinî eğitimin ulusal kimliklerin güçlendirilmesi amacıyla yeniden uygulamaya konması gündeme gelmiştir.[1325]

Fransa'da 1988 yılından beri okullarda dinî eğitime yer verilmemektedir. Din meslek okulları 1960 yılında kapatılmıştır. Mevcut Katolik okulları ise zamanla sekülerleşmiştir. 1980'li yılların ortasında, öğretmenlerin yüzde 95'inin, idarecilerin ise yüzde 80'inin din adamı olmadığı ortaya konmaktadır.[1326] Din eğitimi veren özel okullarda, devlet okullarındaki müfredatın aynısı geçerlidir. Üstelik devlet tarafından sıkı şekilde kontrol edilmektedir. Fransa'daki ilk Müslüman okulu, 11-15 yaş arası öğrencilere yönelik olarak 2001 yılında Aubervilles'de 11 öğrenci ile açılmıştır.[1327] Fransa'daki ilk özel Müslüman lisesi ise Lille'de 2003 sonbaharında

---

[1323] Leslie J. Limage, "Education and Muslim Identity: The Case of France", *Comparative Education*, Cilt 36, No. 1, Şubat 2000, ss. 74, 79.
[1324] Agnes van Zanten, "Schooling Immigrants in France in the 1990s: Success or Failure of the Republican Model of Integration", *Anthropology & Education Quarterly*, Cilt 28, No. 3, Eylül 1997, s. 358.
[1325] Dominique MacNeill, "Religious Education and National Identity", *Social Compass*, Cilt 47, No. 3, 2000, s. 346.
[1326] John S. Ambler, "Educational Pluralism in the French Fifth Republic", James F. Hollifield ve George Ross (der.), *Searching for the New France*, Routledge, New York ve Londra, 1991, s. 201.
[1327] http://en.wikipedia.org/wiki/Islam_in_France

açılmıştır.[1328] MacNeil, Katolikliğin ulusal kimliğin bir parçası iken, bugün laikliğin Fransız olmak anlamına gelmeye başladığını ileri sürmektedir. Bir başka ifadeyle bugün laikliğin Hristiyanlığa alternatif haline geldiği söylenebilir. MacNeill, Fransız ulusal kimlik krizini, bu duruma; laikliğe bağlamaktadır.[1329]

Fransa'da devlete ait ilköğretim okullarında din eğitimine asla yer verilmemektedir, liselerde ise zorunlu değildir. Veli tarafından talep edilmesi durumunda, ders saatleri dışında verilen din derslerinden öğrenciler herhangi bir şekilde sınava tabi tutulmamakta, not sistemi çerçevesinde değerlendirilmemektedir. Bu uygulama, tüm dinler için geçerlidir.[1330]

Fransa'da devlet Katolik, Protestan ve Yahudilere ait özel okullara mali destek sağlayabilmektedir. Bu desteğin yüzde 90'ı Katolik okullarına yöneliktir. Limage, Müslümanlardan bu konuda ciddi bir talep gelmediğini ileri sürmektedir.[1331] Hristiyan okulları devletten malî destek alırken, İslam okullarının almaması ırk ayrımcılığının yapıldığı bir eğitim şeklinde yorumlanmaktadır.[1332] 1905 tarihli laiklik yasası ile düzenlenen bu uygulamaya Müslümanların okulları dahil değildir. Bu nokta, yukarıda da ileri sürüldüğü gibi laiklik ilkesinin uygulanması ile ilgili bazı değişikliklere gidilmesini gerektirmektedir. Laik eğitim, devletin ulusal entegrasyon politikalarını gerçekleştirmesine olanak verir. Dinî, etnik ve bölgesel farklılıkları bir tarafa bırakarak ortak payda yaratmayı amaçlayan millî eğitimde laiklik özellikle önemli hale gelir.[1333] Laikliğin hassasiyeti ve tartışılmazlığı eğitim alanında daha önemli hale gelmektedir.

[1328] Elaine Sciolino, "Europeans try to Create Modern Imams", *The New York Times*, 19 Ekim 2004.
[1329] Dominique MacNeill, "Religious Education and National Identity", *Social Compass*, Cilt 47, No. 3, 2000, ss. 347, 350.
[1330] Özdemir İnce, "Fransa'da Din Öğretimi", *Hürriyet*, 15 Şubat 2003. (İnce, yazısındaki bilgileri Fransız Kültür Merkezi Fransızca işbirliği Ataşesi Jean-Paul Basaille'den aldığını belirtmektedir.)
[1331] Leslie J. Limage, "Education and Muslim Identity: The Case of France", *Comparative Education*, Cilt 36, No. 1, Şubat 2000, s. 73.
[1332] Barbara Gunnell, "Religion Why do we Still Give a Damn?", *New Statesman*, 3 Mayıs 2004, s. 19.
[1333] Yuki Shiose ve Jacques Zylberberg, "L'Univers Flou de Laïcité", *Social Compass*, Cilt 47, No. 3, 2000, s. 305.

Devlet okullarının laik olması zorunluluğu nedeniyle, dinî eğitim için aileler çocuklarını özel okula göndermek zorundadır. Katolik okullar ise İngiltere ve ABD'den farklı olarak ağırlıklı bir şekilde devlet tarafından finanse edilmektedir.[1334] 1995 yılında yapılan bir ankette Müslümanların yüzde 76'sının çocuklarını dinî eğitim veren okullara göndermeyi tercih edeceklerini ortaya çıkarmıştır.[1335] Zolberg ve Woon'a göre, Müslümanların geleneklerini korumasına izin verilmeyen, dahası kendilerine yönelik düşmanca tutumların bulunduğu devlet okullarındansa, kendilerine ait okul talep etmeleri olağan görünmektedir.[1336]

Diğer taraftan, Arapçanın yeri, dinî eğitim konusunda ayrı bir öneme sahiptir. Akademisyenlerin çoğuna göre İslami çalışmalar çeviri dillerle de yapılabilirken, bazı kesimlere göre İslam'ı öğrenmek ve öğretmek için Arapça bilgisi zorunluluktur.[1337] Ancak Batı'da ve Arap olmayan Müslüman nüfuslu ülkelerde, ne dinî okullarda ne de İslami eğitim veren yüksek eğitim kurumlarında Arapça kullanılmaktadır.[1338] Fransa'da ikinci bir dil öğrenmek isteyen çocuklara sunulan diller Almanca, İspanyolca, Portekizce, Rusca, Latin gibi dillerdir. Arapçayı ikinci dil olarak öğrenmek isteyen öğrenciye uzaktan eğitim ya da okul dışında özel kursa gitmesi önerilmektedir.[1339]

[1334] http://en.wikipedia.org/wiki/Islam_in_France

[1335] Christopher Caldwell, "The Crescent and the Tricolor", *Foreign Affairs*, Kasım 2000, s. 30.

[1336] Aristide R. Zolberg ve Long Litt Woon, "Why Islam is like Spanish: Cultural Incorporation in Europe and the United States", *Politics & Society*, Cilt 27, No. 1, Mart 1999, s. 18.

[1337] Imtiaz Ahmad, "Teaching Islamic Studies in the Non-Arab World: With or Without Arabic?", *Journal of Muslim Minority Affairs*, Cilt 21, No. 2, 2001, s.274.

[1338] Imtiaz Ahmad, "Teaching Islamic Studies in the Non-Arab World: With or Without Arabic?", *Journal of Muslim Minority Affairs*, Cilt 21, No. 2, 2001, s.283.

[1339] Leslie J. Limage, "Education and Muslim Identity: The Case of France", *Comparative Education*, Cilt 36, No. 1, Şubat 2000, s. 79.

2. Camiler

Müslümanlar Avrupa ülkelerine yerleşmeye başladıkça kurumsal ihtiyaç ve talepleri de artmaktadır. Bu ihtiyaçlardan biri de camidir. Fransa'daki Müslümanların ilk kolektif örgütlenmeleri mescidler yoluyla olmuştur. Zamanla İslam'ın Fransa'daki varlığını simgeleyecek şekilde daha büyük çapta camiler talep etmeye başlamışlardır. Camiler ve imamlar, Avrupa ülkelerinde Müslüman ülkelerde olduğundan daha farklı bir role sahiptir. Cami sadece ibadet için değil, sosyal ve siyasi konular için de biraraya gelinen bir yerdir. Her ne kadar zaman zaman "tehlikeli" görünse de, entegrasyon konusunda camilerin payı bulunmaktadır. Paris'in en büyük camisinin imamı Dalil Boubakeur "Cami yaptırmak hapisane kapatmaktır" demiştir.[1340] Diğer taraftan, camiler en sıkı yönetimlerin bile tam anlamıyla kontrol edemediği bir iletişim ve örgütlenme ağı olarak kullanılmaktadır.[1341] Bu durum ise, camilerin radikalleşmesine ve terör yuvası haline gelmesine neden olabilmektedir.

Birinci kuşak Müslümanlar ibadetlerini gizli bir şekilde gerçekleştirirken ve Müslüman olarak görünmekten çekinirken, bugün bu durum tam tersi yönde değişmiştir. Artık Müslümanlar, kimliklerine daha sıkı şekilde sahip çıkmakta ve geleneklerine daha fazla bağlanmaktadır. Bu bakımdan, camilerin önemi de giderek artmaktadır.

Diğer taraftan, kiliseler de Müslümanların yerleşmesiyle değişmiştir. Örneğin Müslüman hocalar tarafından din dersleri verilmesi için kapılarını Müslümanlara açan kiliseler bulunmaktadır. Genellikle göçmenleri ve Müslüman azınlıkları korumaya yönelik bir tutum içinde olan kiliseler,

---

[1340] "The Melting-Pot that isn't", *Economist*, Cilt 360, No. 8232, 28 Temmuz 2001, ss. 50-52.
[1341] Bernard Lewis, *İslam'ın Krizi*, 2. Basım, Abdullah Yılmaz (çev.), Literatür Yayınları, İstanbul, 2003, s. 31.

göçmenlerin aleyhine olan yasa ve uygulamalara da karşı çıkmaktadır. Bazı kiliselerin İslam ile ilişkileri yürüten özel grupları bulunmaktadır.[1342]

İlk dönemlerinde Müslümanlar, genellikle ibadet için geçici yerler kiralamışlardır. Daha sonraları önceden okul, kilise ya da fabrika olan boş binaları kullanmaya veya yeni binalar inşa etmeye başlamışlardır.[1343] Örneğin Hollanda devleti, belli miktarda caminin ya da daha küçük ibadethanelerin yapım maliyetlerini ilk yıllarda üstlenmiştir. Daha sonraları bu konu yerel yönetimlerin meselesi haline gelmiştir. Bazı belediyeler, ibadethanelerle birlikte çeşitli Müslüman örgütlenmeleri ve eğitim kurumlarını da desteklerken, kimi belediyeler laiklik ilkesini öne sürerek destek verme konusunda daha sınırlı davranmaktadır. Belediye planlarında, cami ya da Müslümanlara yönelik benzeri yapılanmalara yer verilmemesi üzerine birkaç kez dava açılmış ve bu davaların istisnasız tamamı Müslümanların lehine sonuçlanmıştır.[1344] Bugün Hollanda'da 500'den fazla cami olduğu belirtilmelidir.[1345]

Avrupa ülkelerinde Hristiyanlık ve Yahudilik için sağlanan ibadet imkanlarının Müslümanlar için henüz gerçekleştirilememiş olması ciddi bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır.[1346] Fransa'da 45 milyon Katolik için 40.000 kilise, 900.000 Protestan için 957 ibadethane, 500.000 Yahudi için 82 havra bulunmaktadır. Müslümanlar için ise her ne kadar 1.600 civarı cami bulunduğu ileri sürülse de, bunların büyük çoğunluğu 30 metrekareden küçüktür.[1347] Bugünkü Büyük Paris Camii, I. Dünya Savaşı sırasında Fransız Ordusu'nda savaşan Müslüman askerlere teşekkür amacı ile yapılan ülkenin

---

[1342] Penelope Johnstone ve Jan Slomp, "Islam and the Churches in Europe: A Christian Perspective", *Journal of Muslim Minority Affairs*, Vol. 18, No. 2, 1998, s. 361.
[1343] W. A. R. Shadid ve P. S. Van Koningsveld, "Islam in the Netherlands: Constitutional Law and Islamic Organizations", *Journal of Muslim Minority Affairs*, Cilt 16, No. 1, Ocak 1996, ss. 111-119.
[1344] W. A. R. Shadid ve P. S. Van Koningsveld, "Islam in the Netherlands: Constitutional Law and Islamic Organizations", *Journal of Muslim Minority Affairs*, Cilt 16, No. 1, Ocak 1996, ss. 111-119.
[1345] Robert Wielaard, "Dutch Parliament Wants Imam Limits", *AP*, 12 Kasım 2004.
[1346] John L. Esposito, "Bir Batı Olgusu Olarak İslam", *Avrupa ve Amerika Müslümanları*, Shireen Hunter ve Huma Malik (der.), Can Demirkan, Deniz Öktem, Ercüment Asil, Asma Mermer (çev.), Gelenek, İstanbul, Temmuz 2003, s. 27.
[1347] Xavier Ternisien ve Nicolas Weill, "Faut-il Réviser la Loi de Séparation des Eglises et de l'Etat?", *Le Monde*, 18 Ocak 2003.

ilk camisidir.[1348] Aslında 10 civarında ibadethanenin gerçek anlamda büyük birer cami olduğu, geri kalanının daha çok mescit ya da dua odası şeklinde olduğu ifade edilmektedir.[1349] Dolayısıyla, Müslümanların ibadethanelerinin nüfuslarına oranla çok az olduğu görülmektedir.

Camilerin görünür olması konusu, belki de en önemli tartışmalardan birini oluşturmaktadır. Yeni cami yapımına karşı çıkmalar ve özellikle aşırı sağın engelleme çabaları dışında camilerin mimarisi de tartışma konusudur. Örneğin Fransız aşırı sağ Ulusal Cephe 1989 yılındaki seçim kampanyasında "camiye hayır" sloganını kullanmıştır.[1350] Müslümanların istediği şekildeki minareli camilerin şehirde yaşayanları ve siyasetçileri rahatsız ettiği ileri sürülmektedir.[1351] Avrupa devletlerinin istediği, camilerin İslami motiflerdense, daha çok Avrupa mimarisinden özellikler taşımasıdır.[1352] Örneğin Hollanda'da *Liveable Rotterdam* tarafından yürütülen kampanya çerçevesinde Rotterdam Konseyi'ne yapılan öneride, Faslılar'ın camilerini "entegrasyon kavramı çerçevesinde" modernize etmeleri istenmiştir. Asıl hali "fazla Arap" bulunmuştur.[1353] Yine Hollanda'da bir camiye minare ekleneceği ancak ezan yerine ışıkla çağrı yapılacağı kararı alınmıştır. Bu kararda, Müslümanlara yönelik olumsuz düşünceler nedeniyle tepki çekilmek istenmemesinin etkisi olduğu belirtilmektedir.[1354]

Fransa'da bulunan 1.600 civarı ibadethanenin sadece çok azında minare bulunmaktadır. Bunun nedeni, yerel otoritelerin bu tür belirgin ayrıntıları fazla gösterişli, hatta tahrik edici bulmasıdır.[1355] Almanya'da

---

[1348] Catherine Wihtol de Wenden, "How can One be Muslim? The French Debate on Allegiance, Intrusion and Transnationalism", *International Review of Sociology*, Cilt 8, No. 2, 1998, s. 277.
[1349] Christopher Caldwell, "The Crescent and the Tricolor", *Foreign Affairs*, Kasım 2000, s. 31.
[1350] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 164.
[1351] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 163.
[1352] Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 25.
[1353] Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 25.
[1354] "Hollanda'da Ezan Yerine Işıkla Çağrı", *Hürriyet*, 18 Şubat 2005.
[1355] *European Race Bulletin*, No. 45/6, 2004'ten naklen Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 25.

bulunan ve okul, kurs, berber, kahvehane gibi pek çok örgütlenmeyi de içinde bulunduran İslami merkezlerin belki de en önemli özelliği görünür olmamalarıdır. Söz konusu binaların Müslümanlarla ilgili bir dernek ya da merkez olduğu dışarıdan anlaşılmamaktadır. Sadece küçük bir ok işareti bulunmaktadır. Böylece İslam'ın görünmemesi, sadece yasal statü tanınması şeklinde değil, şehir planlaması için de geçerlidir.[1356]

Batılı ülkelerin hemen hemen hepsinde ibadethanelerin açılması için genellikle yerel yönetimlerden olmak üzere çeşitli izinlerin alınması gerekmektedir. İslam dışında dine mensup olanlar, izinlerini gerekli prosedürleri uygulayarak sorunsuzca alırken, Müslümanların özellikle Fransa, İngiltere, Almanya gibi ülkelerde cami ve İslami merkezler açmak için izin konusunda büyük sorunlar yaşadığı bilinmektedir.[1357]

Örneğin Fransa'da Strasbourg belediyesi, cami yapım izni verilmesinin, Müslüman liderlerin cumhuriyet değerlerini benimsemesine bağlı olduğunu ileri sürmüştür. Bu değerler ise, ibadet sırasında Fransızcanın kullanılması, suça eğilimin bulunmaması, türbana karşı liberal bir tutum sergilenmesi şeklinde sıralanmıştır.[1358] Bu arada, Strasbourg'da yapılması planlanan bu caminin 10 yıldan fazla bir geçmişi bulunduğu da hatırlatılmalıdır.[1359] Fransa'da bir dönem, solculuğun pan zehiri olarak görüldüğünden mescitlerin açılması, aslında yönetim tarafından teşvik edilmiştir.[1360] Bugünse, cami yapımı için izin bekleyen pek çok satın alınmış arazi bulunmaktadır. Cami inşaatı için yerel yöneticilere verilen dilekçelerin dikkate alınmadığı ifade edilmektedir. Kanunlara aykırı olmasına rağmen

---

[1356] Gerdien Jonker, "What is Other About Other Religions? The Islamic Communities in Berlin Between Integration and Segregation", *Cultural Dynamics*, Cilt 12, No. 3, 2000, s. 322.
[1357] Ahmad Yousif, "Islam, Minorities and Religious Freedom: A Challenge to Modern Theory of Pluralism", *Journal of Muslim Minority Affairs*, Cilt 20, No. 1, 2000, s. 32.
[1358] Jon Henley, "MPs Urge French Ban on Religious Symbols", *The Guardian*, 14 Kasım 2003.
[1359] "Strasbourg Mosque Threat Over Radicals", *AFP*, 18 Kasım 2003.
[1360] Gilles Kepel, *Cihat. İslamcılığın Yükselişi ve Gerilemesi*, Haldun Bayrı (çev.), Doğan Kitap, İstanbul, Temmuz 2001, ss. 228-229.

1990 yılında Libercourt valisi cami yapımı konusunu yerel düzeyde referanduma sunmuştur.[1361]

Fransa'da İslam'ın "yabancı etkilerden temizlenmesi" bir başka tartışma konusudur.[1362] Bu temizliğin de camilerden başlaması gerektiğine inanılmaktadır. Hemen hemen bütün camiler Fransa dışındaki ülkeler tarafından finanse edilmekte, imamlar da yine yabancı ülkelerden gelmektedir. Büyük sorunlara yol açan bu durum, zaman zaman gündeme getirilerek tartışılmaktadır. Sorun, kaynak aktaranların Fransız değerlerine ve özellikle de laikliğe düşman olan kesimlerden olduğu iddiasıdır.[1363] Tahminî rakamlara göre, Fransa'daki camilerin yüzde 35'i Cezayir, yüzde 25'i Fas, yüzde 10'u ise Tunus kaynaklıdır.[1364] Örneğin yapımı için 4,6 milyon euro harcanan Lyon Cami'nin finansmanının yüzde 90'ının Suudi Arabistan tarafından gerçekleştirildiği ileri sürülmektedir.[1365] İmamlara baktığımızda, ülkedeki toplam 500 imamın yüzde 40'ının Fas, yüzde 25'inin ise Cezayirli olduğu sanılmaktadır.[1366]

Camilerle birlikte "sorun" olan bir başka konu imamların yabancı olmasıdır. Fransa'nın ilk camisinde ilk imamı Fransa atamış olsa da, Cezayir'in bağımsızlığını kazanmasından sonra imamlar Cezayir'den gönderilmeye başlamıştır. Fransa'daki imamların dörtte üçü başka ülkelerden gelmektedir.[1367] Toplam 1.200 imamın sadece dörtte biri Fransız vatandaşıdır.[1368] Almanya'da da, Fransa'da olduğu gibi imamlar başka devletler tarafından atanmaktadır. Örneğin Almanya'da Suudi Arabistanlı göçmen bulunmamasına rağmen, bu ülkenin gönderdiği imamlar vardır. Üstelik Bonn'daki Fahd Akademi'yi de finanse eden Suudi Arabistan devleti,

---

[1361] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 163.
[1362] Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 25.
[1363] Christopher Caldwell, "The Crescent and the Tricolor", *Foreign Affairs*, Kasım 2000, s. 31.
[1364] Henri Astier, "French Struggle to Build Local Islam", *BBC*, 14 Kasım 2005.
[1365] Xavier Ternisien ve Nicolas Weill, "Faut-il Réviser la Loi de Séparation des Eglises et de l'Etat?", *Le Monde*, 18 Ocak 2003.
[1366] "The Melting-Pot that isn't", *Economist*, Cilt 360, No. 8232, 28 Temmuz 2001, ss. 50-52.
[1367] "French Lessons for Imams Practising in France", *AFP*, 2 Şubat 2004.
[1368] Barbara Schulte, "Fransa'daki İmam Eğitimi", *DW*, 4 Ocak 2005.

bu okulda Vahhabi ağırlıklı bir eğitim vermektedir. Burada entegrasyon karşıtı radikal İslamcıların yetiştiği, hatta Batı karşıtı Cihat çağrıları yapıldığı ileri sürülmektedir.[1369]

İmamların yabancı ülkelerden gelen ve geldikleri toplumun meselelerini bilmeyen görevliler olması, sorunlara sebep olmaktadır. Örneğin, Suudi Arabistan'ın cami yapımı için bir yandan bir milyon euro gibi ciddi miktarda para verirken, diğer taraftan da imama nelerin söylenip söylenmemesi gerektiğini belirttiği ifade edilmektedir.[1370] Ülkeye yeni gelen ve henüz entegre olmayı başaramamış bir imamın içinde yaşadığı topluma düşmanca duygular beslemesi, üstelik bunu camide aktarması söz konusu olabilmektedir.[1371]

İmamların sadece üçte biri iyi, diğer üçte biri orta, kalan üçte biri ise zayıf düzeyde Fransızca bilgisine sahiptir.[1372] Bunun sebebi, 1905 laiklik yasasının bu tarihten sonra kurulan dinî yapılara mali destek sağlamaması nedeniyle imamların Fransa'da yetişmemesidir. İmam ve ulemanın hemen hepsi Mısır ve Tunus'ta eğitim görmektedir. Tanımadıkları ve yabancısı oldukları bir toplumda görevlerini tam anlamıyla yerine getirmelerinin mümkün olmadığı açıktır.[1373] Öte yandan imamların çok küçük bölümünün Hristiyanlık ve kiliselerle ilgili bilgi sahibi olması nedeniyle görev yaptıkları Avrupa ülkelerinde diyalog için hazırlıklı olmadıkları dile getirilmektedir.[1374] Örneğin Almanya'nın entegrasyondan sorumlu komiseri Marieluise Beck yurt dışından gelen imamların, özellikle aşırılıkla mücadele ve entegrasyon amaçlı olarak, Alman dili, kültürü ve toplumsal yapısı konusunda bilgi sahibi olması gerektiğini savunmaktadır.[1375]

[1369] Bassam Tibi, "Euro-Islam: The Quest of Islamic Migrants and of Turkey to Become European in a Secular Europe", *Turkish Policy Quarterly*, Cilt 3, No. 1, İlkbahar 2004.
[1370] Henri Astier, "French Struggle to Build Local Islam", *BBC*, 14 Kasım 2005.
[1371] John L. Esposito, "Bir Batı Olgusu Olarak İslam", *Avrupa ve Amerika Müslümanları*, Shireen Hunter ve Huma Malik (der.), Can Demirkan, Deniz Öktem, Ercüment Asil, Asma Mermer (çev.), Gelenek, İstanbul, Temmuz 2003, s. 28.
[1372] "French Lessons for Imams Practising in France", *AFP*, 2 Şubat 2004.
[1373] Leslie J. Limage, "Education and Muslim Identity: The Case of France", *Comparative Education*, Cilt 36, No. 1, Şubat 2000, s. 89.
[1374] Penelope Johnstone ve Jan Slomp, "Islam and the Churches in Europe: A Christian Perspective", *Journal of Muslim Minority Affairs*, Vol. 18, No. 2, 1998, ss.357-358.
[1375] "Integration Head wants Imams to Speak German", *DW*, 24 Kasım 2005.

Fransa'daki imamların büyük çoğunluğu dinî eğitimlerini Fransa dışında almıştır. Bu nedenle, imamların laiklik ve aydınlanma değerlerine karşı görüşlerinin modern ve genç Müslüman nesil ile çatıştığı ileri sürülmektedir. Fransa, 2001 yılından bu yana bir düzineden fazla imamı sınır dışı etmiştir. Sonuncusu, İslam dininde erkeklerin eşlerini dövmesine yer olduğunu ileri sürmüştür. Diğer ülkelerde de benzer sebeplerin yanında Usame Bin Ladin'e destek veren ifadelerin olması gibi nedenlerle pek çok imam ülkeden ihraç edilmiştir.[1376] İmamların Fransa'da yetişmesi, Fransız diline hakim olması, Fransız hukuku ve değerleri ile uyumlu olması için devletin müdahalesi, dolayısıyla 1905 yasasının gözden geçirilerek esnetilmesi bir kez daha önemli hale gelmektedir.

Avrupa değerlerini kötüleyen, hatta terörizmi destekleyen imamları sürekli takip altında tutan Avrupa devletleri, artık başka yerde yetişmiş imamlardansa eğitimlerini Avrupa'da alanları tercih etme yoluna gideceklerdir. Bu yönde yeni yeni de olsa çeşitli girişimler mevcuttur. Örneğin, Avrupa değerlerine ve yaşamına yabancı olan din görevlileri yerine, Fransa'da Avrupa Beşeri Bilimler Enstitüsü'nde, modern ve "Avrupalı" imamlar için eğitim verilmeye başlanmıştır. İmamlara sadece dil değil, aynı zamanda tarih, kültür gibi derslerin de verilmesi söz konusudur. 2001 yılında Hollanda'da Avrupa İslam Üniversitesi kurulmuştur. Amacı, özellikle hastane, hapisane ve askerî kurumlar için Müslüman din görevlisi ile az sayıda imam yetiştirmek olarak açıklanmıştır. Üniversitede Hollanda'da çalışan imamlar için Hollandaca ve Hollanda kültürü kursları da verilmektedir.[1377]

İmamlığın sosyal güvenliği ve resmî statüsü olmayan düşük ekonomik gelire sahip bir pozisyon olması, geleceği daha parlak olan işlerin tercih edilmesine neden olmaktadır. Bu nedenle, örneğin Olivier Roy'a göre

[1376] Elaine Sciolino, "Europeans try to Create Modern Imams", *The New York Times*, 19 Ekim 2004.
[1377] Elaine Sciolino, "Europeans Try to Create Modern Imams", *The New York Times*, 19 Ekim 2004.

Avrupa ülkelerinde yaşayan ve daha iyi iş imkanlarına sahip olabilecek pek çok kişi, beş yılını İslam dinini öğrenmek için geçirmeyi istememektedir.[1378]

Avrupa'da tek tip bir Müslüman grubun olmadığının belki de en belirgin göstergesi, camilerin etnik gruplara göre farklılaşması ve aralarındaki çekişmelerdir.[1379] Cezayir ve Fas gibi ülkelerin Fransa'da kendi cemaatleri üzerinde etkinlik sağlamak için kullandığı en iyi yöntem din yoluyla olmaktadır. Fransa'daki Müslüman cemaati, zaman zaman yabancı güçlerin satranç tahtası olarak değerlendirilmektedir.[1380] Fransa'nın ise bu durumu, eski sömürgeleriyle iyi ilişkilerini sürdürmek için kabullendiği ileri sürülmektedir.[1381]

C. Kamusal Alanda Din

1. Kamusal Alanda İslam

Kamu "halk", kamusal alan ise "halka ait" olan alan anlamına gelmektedir. "Kamu" kelimesi zaman zaman "devlet" anlamında da kullanılmaktadır. Kamusal alan, özel ilişkiler dışındaki alandır ve hiç tanımadığımız kişilerle ilişki kurabilmek için kamusal alanın kurallarına uygun davranmak gerekmektedir.[1382] Yabancılar arasındaki ilişkileri ifade etmek için "kamusal" kelimesi kullanılmaktadır.[1383] Dolayısıyla kamusal alanda her birey aynı kurallara tabidir. Sanıldığı gibi devletin alanı değildir.[1384] *Res publica*, "kamusal olan şey" ya da "halka ait" anlamına gelmektedir. Kamusal olan, aslında politik olandır, halkın tamamı için "ortak" olandır. Özel alan ise politik

---

[1378] Elaine Sciolino, "Europeans try to Create Modern Imams", *The New York Times*, 19 Ekim 2004.
[1379] John L. Esposito, "Bir Batı Olgusu Olarak İslam", *Avrupa ve Amerika Müslümanları*, Shireen Hunter ve Huma Malik (der.), Can Demirkan, Deniz Öktem, Ercüment Asil, Asma Mermer (çev.), Gelenek, İstanbul, Temmuz 2003, s. 26.
[1380] Henri Astier, "French Struggle to Build Local Islam", *BBC*, 14 Kasım 2005.
[1381] Henri Astier, "French Struggle to Build Local Islam", *BBC*, 14 Kasım 2005.
[1382] Mümtaz'er Türköne, "Kamu Kimdir, Kamusal Alan Neresidir?", *Zaman*, 16 Şubat 2006.
[1383] Antoni Z. Kaminski, "Res Publica, Res Privata", *International Political Science Review*, Cilt 12, No. 4, Ekim 1991, s. 339.
[1384] Mümtaz'er Türköne, "Kamu Kimdir, Kamusal Alan Neresidir?", *Zaman*, 16 Şubat 2006.

olmayan alandır.[1385] Özel alan, özerklik kavramı ile yakından ilgilidir. Kamusal alan, en üst örgütlenme biçimidir, özel alanda bu örgütlenme tarafından yapılan müdahaleler sınırlıdır. Yabancılar arasındaki ilişkileri ifade etmek için "kamusal" kelimesi kullanılmaktadır.[1386]

Kamusal alanda vatandaşlık ilkeleri ve demokratik ilkeler hakimdir. Alexander, özel alanda insanların kamusal alana nazaran daha özgür ve daha anti-demokratik şekilde hareket edebileceğini savunur. Kant'a göre herkes kamu otoritesi adına kamusal alanda otoriteye karşı çıkma hakkına sahiptir, ancak aynı zamanda evrensel ilkeler çerçevesinde hareket etmek durumundadır. Özel alanda ise, kişiler yurttaşlık haklarını kullanma hakkına sahip olmadıkları gibi, başkalarının da kendi üzerlerinde bu hakları kullanmalarına izin vermek zorunda değildir. Kant, özel alanda gayriresmî otoritelere boyun eğme zorunluluğunun olduğunu ileri sürer.[1387]

Habermas, kamusal alan kavramının, toplumsal alan ile özgür ve demokratik kamuoyunun oluşmasını sağlayan rasyonel sistemi ifade ettiğini savunur. Kamusal alan, kamuoyunun oluştuğu toplumsal alandır. Burada demokrasi söz konusu olduğu için, Habermas'a göre kamusal alan aynı zamanda devlet faaliyetinin de mevcut olduğu siyasi bir alandır.[1388]

Kamusal alan ile özel alan arasındaki ayrım modern devlet anlayışının merkezinde yer almaktadır. Kilise-devlet ayrımı gibi, kamusal ve özel alan arasındaki kurumsallaşmış ayrım, modern devletin temeli ve Batı medeniyetinde tarihî bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir.[1389] Ancak kamusal alan; eskisi gibi rasyonalite, genel geçerlik, konsensüs ortamı

[1385] Margaret R. Somers, "What's Political or Cultural about Political Culture and the Public Sphere? Toward an Historical Sociology of Concept Formation", *Sociological Theory*, Cilt 13, No.2, Temmuz 1995, ss. 122-123.
[1386] Antoni Z. Kaminski, "Res Publica, Res Privata", *International Political Science Review*, Cilt 12, No. 4, Ekim 1991, s. 339.
[1387] Jeffrey C. Alexander, "Theorizing the 'Modes of Incorporation': Assimilation, Hyphenation, and Multiculturalism as Varieties of Civil Participation", *Sociological Theory*, Cilt 19, No. 3, Kasım 2001, s. 241.
[1388] Margaret R. Somers, "What's Political or Cultural about Political Culture and the Public Sphere? Toward an Historical Sociology of Concept Formation", *Sociological Theory*, Cilt 13, No.2, Temmuz 1995, s. 124.
[1389] Antoni Z. Kaminski, "Res Publica, Res Privata", *International Political Science Review*, Cilt 12, No. 4, Ekim 1991, s. 337.

sağlama gibi özelliklere sahip değildir. Yine de, başta siyasi alanda olmak üzere iletişim sağlanması için gereken yapıya sahip olduğu söylenebilir.[1390]

Aydınlanma sonrası toplumlarda, "farklılıklara hoşgörü", "farklıları ciddiye almamak" şeklinde algılanmaktadır.[1391] Halbuki, din artık sadece özel alan ile sınırlı olmaktan çıkmış, kamusal alana çok hızlı bir şekilde dahil olmuştur. Bu nedenle, başta laikliğin yeniden tanımlanması olmak üzere Avrupa'da bir takım kurumsal değişikliklere gidilmesi gerektiği açıktır. Cemaat ya da topluluk, bireylerin toplamından oluşan basit bir yığın ya da kitle değil, bir "varlık"tır. Bu bakımdan dinlerin de toplulukları bulunur. Olivier Roy, din ile kültürün birbirine geçmiş olduğunu, asıl sorunun modern toplumlarda din boyutuna yer açılması olduğunu ileri sürmektedir. [1392]

Kamusal ve özel alanın kurumsal ayrımı belirgin şekilde yapılmakla birlikte, uygulamada o kadar da kolay değildir. Kamusal alanda din, ahlakı ve toplumsal bağları güçlendirmek amacıyla yer aldığında meşru kabul edilmektedir. Ancak, cemaatçiliği teşvik ederse olumsuz hale gelmektedir. Bunun temelinde de, Salvatore'a göre, Protestanlığın bir cemaat oluşturarak din savaşlarına neden olması bulunmaktadır.[1393] Dinî grupların kamusal alandaki katılımlarının sağlanmasının çokkültürlülük modeli ile gerçekleştirilebileceğini ileri süren Salvatore, bunun için başta kurumlarda olmak üzere pek çok düzenleme yapılması gerektiğini savunmaktadır.[1394] Müslümanların Avrupa'ya uyumu sürekli tartışılırken, Avrupa'nın ideolojilerinin ve kurumlarının uyumu söz konusu olmamaktadır. Örneğin

---

[1390] Peter Uwe Hohendahl ve Marc Silberman, "Critical Theory, Public Sphere and Culture. Jurgen Habermas and His Critics", *New German Critique*, No. 16, Winter 1979, s. 100.
[1391] Talal Asad, "Europe Against Islam: Islam in Europe", *The Muslim World*, Cilt LXXXVII, No. 2, Nisan 1997, s. 195.
[1392] Marina Da Silva, "Islam Urbi et Orbi…", *Le Monde Diplomatique*, Mayıs 2004, s. 31.
[1393] Armando Salvatore, "Making Public Space: Opportunities and Limits of Collective Action Among Muslims in Europe", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 30, No. 5, Eylül 2004, s. 1020.
[1394] Armando Salvatore, "Making Public Space: Opportunities and Limits of Collective Action Among Muslims in Europe", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 30, No. 5, Eylül 2004, s. 1029.

Avrupa ülkelerinin yarısında İslam ikinci büyük din olmasına rağmen, hâlâ İslam'ı bir din olarak tanımayan ülkeler bulunmaktadır.[1395]

1980'li yılların sonunda İslamcı örgütler Avrupa'yı *dar-ül İslam* olarak nitelendirmeye başlamışlardır. Çünkü artık çok sayıda Müslüman, Avrupa devletlerinin vatandaşı haline gelmiştir. Kepel'e göre, bu durumda İslami gruplar halinde örgütlenmeleri ve şeriat kurallarının uygulanabilmesi için siyasi düzene bir şekilde müdahale etmeleri gerekmektedir.[1396] Kamusal alanda tanınma gerekliliği de bu bağlamda ortaya çıkmıştır. Gerek Avrupa'da yaşayan Müslümanların gerekse Müslüman göçmenleri gönderen ülkelerin, Avrupa'da "İslam'a yer ayrılması" şeklinde bir talebi mevcuttur.[1397]

Yine de, Müslümanların özel alanlarından çıkarak, sınırları laik devlet tarafından belirlenmiş olan kamusal alana girme sürecinin başladığı söylenebilir.[1398] Bugün Avrupa'da yeni bir kamusal alan oluşmakta ve bu alanda Müslümanlar, değişen kimliklerinin sınırlarını çizmek için çaba sarfetmektedir. 1980'lerin sonundan itibaren, Müslümanların kamusal alanda kolektif bir şekilde yer aldığı ve etkili olduğu görülmektedir. Bu etki, İslamın varlığının tanınması, örgütlenmelerin artması, derneklerin yerel ve merkezî hükümetlerle ilişkilerinin değişik bir boyuta gelmesi şeklinde kendini göstermektedir.[1399] Bu alanda Müslümanlar, kendi kimlikleriyle dinî azınlık olarak kabul edilebilmek ve aynı zamanda vatandaşlık haklarından tam anlamıyla faydalanabilmek için aktif olarak çalışmaktadır.[1400] Avrupa'da yaşayan Müslümanlar, asimilasyona ve kültürel homojenleştirmeye, İslami

---

[1395] İslam'ın bir "din" olarak tanındığı ülkeler; Avusturya, Belçika, Finlandiya, Yunanistan, Hollanda, Portekiz, İspanya, İsveç ve Fransa'dır. Bu dinin hâlâ tanınmadığı ülkeler ise; Danimarka, Almanya, İrlanda, İtalya, Lüksemburg ve İngiltere'dir. Timothy M. Savage, "Europe and Islam: Crescent Waxing, Cultures Clashing", *The Washington Quarterly*, Cilt 27, No. 3, Yaz 2004, s. 32.

[1396] Gilles Kepel, *Cihat. İslamcılığın Yükselişi ve Gerilemesi*, Haldun Bayrı (çev.), Doğan Kitap, İstanbul, Temmuz 2001, ss. 232-233.

[1397] Ralph Grillo, "Islam and Transnationalism", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 30, No. 5, Eylül 2004, s. 862.

[1398] Armando Salvatore, "Making Public Space: Opportunities and Limits of Collective Action Among Muslims in Europe", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 30, No. 5, September 2004, s. 1016.

[1399] Ralph Grillo, "Islam and Transnationalism", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 30, No. 5, Eylül 2004, s. 874.

[1400] Ruba Salih, "The Backward and the New: National, Transnational and Post-National Islam in Europe", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 30, No. 5, Eylül 2004, s. 997.

kimliklerine sarılarak direnmeye çalışmaktadır. Müslümanların büyük çoğunluğu için İslam kendini ifade etmenin bir göstergesi olduğundan, özellikle kamusal alana yansıtılan kimlik daha tatmin edici olmaktadır. İslami kimliklerini özel alanda yaşamak zorunda bırakıldıklarını düşünen Müslümanlar, kamusal ve siyasi alanda "Müslüman" olarak var olmak istemekte ve Avrupa ülkelerinde dinî ve seküler alanlar ile kamusal ve özel alanlar arasındaki ilişkilerin yeniden düzenlenmesini talep etmektedir.[1401]

Grillo'ya göre, İngiltere'deki çokkültürlülük sistemi, Müslümanların kamusal alanda çeşitli şekillerde kendilerine yer bulmasına olanak tanımaktadır. Temsilciliğin diğer Avrupa ülkelerine göre daha gelişmiş olması, dinî bayram, festival, kutlama ve tatillere izin verilmesi, okullardaki faaliyetler örnek olarak gösterilmektedir.[1402] Düğün, cenaze gibi merasimler ve camiler diaspora için ayrı bir öneme sahiptir. Çünkü normalde siyasi faaliyetlerle ilgisi bulunmayan bu tür yerler, diasporada siyasi kimliğin benimsenmesi amacını taşımaktadır.[1403] Avrupa'daki Müslümanlar kamusal alanda kendi tarzlarındaki giyim, dil, yeme-içme kültürü gibi uygulamalarını dinî çerçevede değil kişisel hak ve özgürlükler kapsamında talep etmektedir.[1404]

Müslümanlar, resmen tanınma ile yetinmeyerek kamusal alanda kendilerine yer istemektedir; ancak İngiltere'deki Salman Rüştü olayı ile Fransa'daki türban krizi, fundamentalizmin Batı'ya sıçraması olarak yorumlandığından, tanınma ve kamusal alanda yer açma konusu sorunlu hale gelmiştir. Müslümanların kendilerine özel okul talep etmesi ya da mevcut okullarda yeniden düzenlemelere gidilmesini istemesi de yine fundamentalizm tehlikesi çerçevesinde değerlendirilmektedir.[1405]

[1401] Ruba Salih, "The Backward and the New: National, Transnational and Post-National Islam in Europe", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 30, No. 5, Eylül 2004, s. 1000.
[1402] Ralph Grillo, "Islam and Transnationalism", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 30, No. 5, Eylül 2004, ss. 866-867.
[1403] Peter Mandaville, "Reimagining Islam in Diaspora", *Gazette*, Cilt 63, No. 2-3, 2001, s. 171.
[1404] John R. Bowen, "Beyond Migration: Islam as a Transnational Public Space", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 30, No. 5, Eylül 2004, s. 886.
[1405] Ralph Grillo, "Islam and Transnationalism", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 30, No. 5, Eylül 2004, ss. 868-869.

Müslümanların kamusal alanda var olabilmesi için köklü değişiklikler gerekmektedir. Bu durum, beraberinde "Batılı bir ülkede Müslüman olarak yaşamak mümkün müdür" ya da "nasıl mümkündür" şeklinde bir soruyu da getirmektedir.[1406] Diğer taraftan, önemli bir başka sorun, kamusal alanda yer verilen veya resmen tanınan İslam'ın hangi İslam olacağıdır. Çünkü birden fazla Müslüman kültürü ve İslam yorumu mevcuttur. Hatta bazı Müslümanların ötekisi yine bir Müslümandır.[1407]

Grillo, Avrupa'da kamusal alanın doğasını tanımlayan öğelerin Hristiyan-Yahudi geleneği, Yunan-Roma kültürü, aydınlanma, hümanizm ve liberalizm olduğunu ileri sürmektedir. Özellikle Avrupa Birliği bünyesinde ve Avrupa kimliği çerçevesinde tartışılan söz konusu temel Avrupa değerlerinin çok güçlü olduğu düşüncesi, farklılıklara karşı bir tepkidir. Avrupa değerlerinin ve dolayısıyla Avrupa kamusal alanının tanımlanmasında Hristiyanlığın temel alınması sonucu İslam'ın dışlanması ve İslam'a kamusal alanda yer verilmemesi kolaylaşmaktadır. Aslında, bu değerlendirme çerçevesinde, kamusal alanın homojen, tek tip, totaliter ve İslam düşmanı olduğu şeklinde doğru olmayan bir tablo ortaya çıkmaktadır. Bugün, kamusal alanın melezleşerek veya çoğulculaşarak İslam'ı da dahil etmeye başladığını savunan Grillo, parçalı *(segmented)* bir kamusal alandan söz eder. Diğer taraftan Müslümanların yer aldığı tek bir kamusal alanın olduğu da doğru değildir. Çünkü Müslümanlar, kendilerine tamamen açık, yarı açık ya da tamamen kapalı olan yerel, ulusal, uluslararası, ulusötesi ve Avrupa kamusal alanlarında yer almaya başlamıştır. Çokkültürlüğün yerleşmesiyle, kamusal alanın temel değerlerden oluştuğu şeklindeki düşüncenin değişerek söz konusu değerlerin genişlemesi ve daha karmaşık ilişkilerin kurulması mümkün olabilecektir.[1408]

[1406] Ralph Grillo, "Islam and Transnationalism", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 30, No. 5, Eylül 2004, s. 863.

[1407] Ralph Grillo, "Islam and Transnationalism", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 30, No. 5, Eylül 2004, s. 864.

[1408] Ralph Grillo, "Islam and Transnationalism", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 30, No. 5, Eylül 2004, s. 875.

İngiliz din adamı Rowan Williams'ın Avrupa Birliği Komisyonu Başkanı Jose Manuel Barroso'ya yaptığı çağrıya değinmek ilginç olacaktır. Hristiyanlığa kamusal alanda yer verilmesinin ve daha görünür olmasının sağlanmasının Müslümanların entegrasyonunu kolaylaştıracağını ileri süren din adamının düşünceleri dikkat çekicidir. Williams, Hristiyan geleneğinin görünür hale gelmesine izin verilmesi durumunda başka inançlara sahip olan cemaatlerin de kendilerine görünür alanda yer bulacağını ileri sürmektedir. Kamusal alandaki görünürlüğün mümkün ve meşru olması ile toplumsal çatışma riskinin azalacağını çünkü çarpıtılarak dışlama ve fanatikliğe sebep olan ahlaki ve kutsal değerlerin özel alana havale edilmesinin arzu edilen bir durum olmadığını savunmaktadır.[1409]

Avrupa ülkelerinin her birinde kamusal alanda İslam'ın yer alma biçimi çeşitli farklılıklar göstermektedir. Almanya örneğinden yola çıkarsak, bu ülkede Müslümanların tanınması gerekliliğinin ilk olarak defin işlemleri sırasında ortaya çıktığı görülmektedir. Bu sorun, okullarda din dersleri verilmesi, İslami tatillerin tanınması ve mezarlık satın alınabilmesinin önündeki engeller şeklinde devam etmektedir.[1410] Aileler, Müslüman olmayan yabancı bir çevrede çocuklarına dinî eğitim vermeye çalışmıştır. Düğün, cenaze, sünnet, doğum gibi aile âdetleri, dinî alana kaymıştır. Örneğin, mezarlık için belli bir araziye sahip olma gerekliliği dinî alanı genişletmiştir.[1411]

Almanya'daki Müslümanlar, topluluk *(community)* olarak tanınabilmek için 1970'li yıllardan beri yasal girişimlerde bulunmaktadır. Ancak başvurular, anayasada yer alan ciddiyet, mensubiyet ve ibadet kriterlerine dayanılarak reddedilmektedir. Bu ayrımcılık, Müslümanların toplum içinde izole olmasına neden olmuştur. Müslümanlar kendilerini iki büyük sorunla karşı karşıya bulmuştur: Alman yasaları tarafından

---

[1409] Lucia Kubosova, "Anglican Archbishop Sees Christian Role for Muslim Integration", *EU Observer*, 8 Kasım 2005, http://euobserver.com/9/20268

[1410] Gerdien Jonker, "What is Other About Other Religions? The Islamic Communities in Berlin Between Integration and Segregation", Cultural Dynamics, Cilt 12, No. 3, 2000, s. 322.

[1411] Gerdien Jonker, "What is Other About Other Religions? The Islamic Communities in Berlin Between Integration and Segregation", *Cultural Dynamics*, Cilt 12, No. 3, 2000, s. 317.

reddedilmek ve İslami kuralları doğru bir şekilde uygulamak için kendilerine liderlik yapacak bir otoritenin yokluğu.[1412]

Almanya'da kilise ile ilgili düzenlemeler, kiliseye devam edenler ile vatandaşların aynı olduğu ve öteki dinlerin önemsenmediği bir dönemden kalmadır.[1413] Almanya'da İslam dininin tatbiki yasalara aykırı değildir. Ancak kilise benzeri örgütlenme için yasal taban bulunmamaktadır. Resmî bir statü alabilmesi için tüm İslami örgütlenmelerin tek bir temsilcilik altında hiyerarşik bir yapıda örgütlenmesi beklenmektedir.[1414]

Alman İslami Cemiyeti'nin 1977 yılında, İslam dininin kamusal alanda tanınabilmesi için yaptığı başvuru Baden-Württemberg mahkemesi tarafından reddedilmiştir. Böylece aynı zamanda, İslam dininin diğer dinlerle eşit statüde olması talebi de geri çevrilmiştir.[1415] Bu başvurudan iki sene sonra Köln'de bir araya gelen yerel İslami cemaatler, Alman Anayasası'nın inanç ve ibadet özgürlüğünü teminat altına alan 4. maddesine dayanarak başvuruda bulunmuştur. Bir kez daha tanınma başvuruları reddedilmiş, bu kez gerekçe bu grupların tüm faaliyetlerinin dinî ibadet olarak sayılamayacağı olmuştur. İslam dininin günlük hayatın her alanını düzenlemesinden dolayı, tatbikinin Alman yasaları ile bağdaşmayacağı ileri sürülmüştür. Bu ifadeden, İslam dininin, tıpkı bir kilise gibi Müslüman vatandaşlarla devlet arasında aracı rolü üstlenmek üzere entegre edilmesine yetecek kadar "olgun olmadığı" sonucu çıkarılmaktadır.[1416]

[1412] Gerdien Jonker, "What is Other About Other Religions? The Islamic Communities in Berlin Between Integration and Segregation", *Cultural Dynamics*, Cilt 12, No. 3, 2000, s. 312.
[1413] Gerdien Jonker, "What is Other About Other Religions? The Islamic Communities in Berlin Between Integration and Segregation", *Cultural Dynamics*, Cilt 12, No. 3, 2000, s. 327.
[1414] Gerdien Jonker, "What is Other About Other Religions? The Islamic Communities in Berlin Between Integration and Segregation", *Cultural Dynamics*, Cilt 12, No. 3, 2000, s. 314.
[1415] Alfred Albrecht, "Religionspolitische Aufgaben Angesichts der Presenz des Islam in der Bundesrepublik Deutschland", Heiner Marr ve Johannes Stöting (der.), *Essener Gespräche zum Thema Staat und Kirche*, Aschendorf, Münster, 1986, ss. 82-116'dan naklen Gerdien Jonker, "What is Other About Other Religions? The Islamic Communities in Berlin Between Integration and Segregation", *Cultural Dynamics*, Cilt 12, No. 3, 2000, s. 313.
[1416] Wolfgang Loschelder, "Der Islam und die Religionsrechtliche Ordnung des Grundgesetzes", Heiner Marr ve Johannes Stöting (der.), *Essener Gespräche zum Thema Staat und Kirche*, Aschendorf, Münster, 1986, s. 168'den naklen Gerdien Jonker, "What is Other About Other Religions? The Islamic Communities in Berlin Between Integration and Segregation", *Cultural Dynamics*, Cilt 12, No. 3, 2000, s. 314.

İslam dini Almanya'da tanınmamakla beraber, Berlin yerel yönetimi çerçevesinde Türklerin kamusal alandaki yerinin incelendiği bir makalede, Müslümanların giderek daha görünür olduğu, kendi kimlikleri ile toplumda yer alma yönünde çeşitli girişimlerde bulundukları ileri sürülmektedir.[1417]

Bir diğer örneğe bakarsak, İsveç'te çokkültürlülük 1970'li yıllarda resmî politika olarak kabul edilmiştir. Sol partilerin ülkede güçlü olmasının da etkisiyle, Müslüman nüfus dikkate alınarak kanunlarda ve çeşitli başka alanlarda yeniden düzenlemeler yapılmıştır. Bugün Müslümanlar kamusal alanda daha fazla görünür durumdadır. Ancak önyargı ve ayrımcılığın hâlâ yüksek olduğu da belirtilmelidir. [1418]

Avusturya ile İslam dini arasındaki ilişki Osmanlı dönemine kadar gitmektedir. Uzun süren savaşlar nedeniyle İslam, Avusturya ve Balkanlarda 17. yüzyılda bile etkili hale gelmiştir. Müslümanların yasal tanınması ile ilgili ilk girişim, 1874 yılında İmparator Franz Joseph II'nin, sadece Katoliklik tanınırken; Musevilik, İslam, Protestanlık ve Ortodoksluğa da yasal statü vermesi ile gerçekleşmiştir. Bu yasa ile, tanınan dinlerin mensupları özgürce ibadetlerini yerine getirebilecek ve bunun için biraraya gelebileceklerdir. Diğer inançlar, aynı zamanda devlet tarafından da desteklenmiştir.[1419] Avusturya'daki Müslümanların Avrupa'nın diğer ülkelerine göre çok farklı bir konumlarının bulunduğunu söylemek mümkündür. Kamusal alanda imparatorluk döneminden beri tanınan ve yeri bulunan Müslümanlar, her türlü kültürel ve dinî faaliyetlerini özgürce yerine getirebilmekte, üstelik bunun için devletten mali ve siyasi destek dahi alabilmektedir.[1420]

İspanya'da 1992 yılında İspanyol Müslümanlarla işbirliği anlaşması imzalanmış ve bu belge İslam'ın ülkede tanınması için yasal bir zemin olmuştur.[1421] İslam dinine ait ibadet uygulamaları ve gelenekler Batı

[1417] Levent Soysal, "Diversity of Experience, Experience of Diversity. Turkish Migrant Youth Culture in Berlin", *Cultural Dynamics*, Cilt 13, No. 1, 2001, s. 23.
[1418] Jonas Otterbeck, "The Depiction of Islam in Sweden", *The Muslim World*, Cilt 92, İlkbahar 2002, ss. 149, 154.
[1419] Robert Hunt, "Islam in Austria", *The Muslim World*, Cilt 92, İlkbahar 2002, ss. 117-118.
[1420] Robert Hunt, "Islam in Austria", *The Muslim World*, Cilt 92, İlkbahar 2002, s. 127.
[1421] Jordi Moreras, "Muslims in Spain: Between the Historical Heritage and the Minority Construction", *The Muslim World*, Cilt 92, Spring 2002, s. 130.

toplumlarının "tam tersi" olarak algılandıkça, Müslümanların özellikle kamusal alandaki varlıkları tartışmalı hale gelmektedir. İspanyol toplumu, Müslümanların kamusal alanda var olabilecekleri bir entegrasyon modeli oluşturamamıştır. Ülkedeki genel görüş de, İslam'ın özel alanla sınırlı kalması, kamusal alanda görünmemesidir.[1422]

Belçika'da İslam 1974 yılında resmen tanınmış, ancak tanınmanın getirdiği haklar hayata geçirilmemiştir.[1423] Belçika'da Müslümanların görünür hale gelmesi, petrol krizi sırasında, artık ekonomik olarak Müslüman işçilere ihtiyacın kalmadığına inanıldığı gergin bir döneme denk gelmiştir. Batı kültürünün üstün olduğu ve İslam kültürü ile karışmaması gerektiği yaygın bir kanı olmuş, dolayısıyla Müslümanlara kamusal alanda yer verilmesi sorunlu olmuştur. İslam dininin tanınması, Belçika yönetimi tarafından tektaraflı olarak, ikili diyaloglara ya da ilişkilere girilmeden gerçekleştirilmiştir.[1424]

Fransa'da 1970'li yılların sonuna kadar İslam kendi halinde iken, önce İran Devrimi, arkasından da 1980'lerde Mitterand'ın cumhurbaşkanlığı döneminde dernek özgürlüğünün tanınması ile birlikte, özellikle cami ve İslami merkezlerle kendini gösteren, kamusal alanda kolektif bir İslami kimliğin varlığı söz konusu olmaya başlamıştır. Grillo'ya göre bu dönemden itibaren, İslam'ın özel alanda kalması gerektiği düşüncesine karşı çıkışlar başlamış ve İslam kimliği kamusal bir kabul görme sürecine girmiştir.[1425]

Fransa'da yaşayan Müslümanlar için İslam asimilasyona direnmek ve entegre olmak için bir araç olarak algılanmalıdır. Hem Fransız hem de Müslüman olarak ortaya çıkmak isteyenler için İslam, "farklı" şekilde Fransız olmanın bir yoludur. Bunun için de Müslümanlar, kamusal alanda farklı

[1422] Jordi Moreras, "Muslims in Spain: Between the Historical Heritage and the Minority Construction", *The Muslim World*, Cilt 92, Spring 2002, ss. 139-140.
[1423] Meryem Kanmaz, "The Recognition and Institutionalization of Islam in Belgium", *The Muslim World*, Cilt 92, Spring 2002, s. 99.

[1424] Meryem Kanmaz, "The Recognition and Institutionalization of Islam in Belgium", *The Muslim World*, Cilt 92, Spring 2002, ss. 101-109.
[1425] Ralph Grillo, "Islam and Transnationalism", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 30, No. 5, Eylül 2004, s. 874.

biçimde görünmek istemektedir.[1426] Müslümanların talepleri, kamusal alanın sınırlarını diğer dinlerden daha farklı bir şekilde zorlamaktadır. Dolayısıyla, Fransa'da İslamın kurumsallaşması sürecinde kamusal alanın sınırlarının da yeniden çizilmesi gerekmektedir.[1427]

Zaman zaman "Fransa'da İslam" yerine "Fransa İslamı" şeklinde bir ifade kullanılmaktadır. Bunun anlamı, İslam'ın basitçe Fransa'da yer alan ve uygulanan bir din olmaktan çıkarak "Fransız toplumunun içine dahil edilen" bir din haline gelmesidir. Ancak bu, tezimizin yukarıdaki bölümlerinde de belirtildiği gibi, Fransız cumhuriyetçiliği kapsamında değerlendirildiğinde sorunlu hale gelmektedir.[1428]

İslam'ın kamusal alanda tanınması, dinlerin kamusal alandaki konumlarının yeniden gözden geçirilmesi sonucunu getirecek, bu da cumhuriyetçi laiklik kavramını ve Fransa'daki din-devlet ilişkisini yeniden tartışmaya açacaktır.[1429] Fransız modelinde kamusal alan sadece cumhuriyetçi siyasi kültür çerçevesinde açıktır. Bu nedenle bugün özellikle laiklik ilkesi değerlendirildiğinde Fransız kamusal alanının yeniden tanımlanması gerektiği görülmektedir.[1430] Kültürel gruplarla cumhuriyet arasındaki ilişkilerin yeniden düzenlenmesi, kamusal alan ile özel alan arasındaki ayrımın da belirginleşmesine neden olmaktadır.[1431] Öte yandan Fransa'daki Müslümanların etnik, sosyolojik, kültürel, mezhepsel vb. pek çok alanda çeşitlilik göstermesi, homojen bir grup olamaması kamusal alanda yer almalarını zorlaştırmaktadır. Hangi İslam'a yer verilecektir? Açıkta kalan çok fazla grup olacaktır.

[1426] Ruba Salih, "The Backward and the New: National, Transnational and Post-National Islam in Europe", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 30, No. 5, Eylül 2004, s. 1008.
[1427] Semra Meral, "Fransa'da ve Türkiye'de İslam'ın Kurumsallaşması: Fransız İslam Konseyi ve Diyanet İşleri Başkanlığı", *Euro Agenda Avrupa Günlüğü*, Yıl 4, Sayı 7, 2005, s. 303.
[1428] Ralph Grillo, "Islam and Transnationalism", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 30, No. 5, Eylül 2004, s. 869.
[1429] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 222.
[1430] Pierre Birnbaum ve Tracy B. Strong, "From Multiculturalism to Nationalism", *Political Theory*, Cilt 24, No. 1, Şubat 1996, s. 34.
[1431] Cécile Laborde, "The Culture(s) of the Republic, Nationalism and Multiculturalism in French Republican Thought", *Political Theory*, Cilt 29, No. 5, Ekim 2001, s. 718.

Diğer taraftan, laiklik kavramının anlaşılması ve uygulanması konusunda ciddi soru işaretleri bulunmaktadır. Örneğin, bir yandan devletin özel dinî alana müdahalesinin olmaması ve aynı zamanda kamusal alanda dinî inanca dayalı ayrımcılığın önlenmesini kapsamaktadır. Diğer yandan, daha aktif bir sekülerizm anlayışıyla, ulusun siyasi bir toplum olduğu kabul edilerek, her türlü dinî otoriteden bağımsız ancak devletin kamu düzeni kavramını kullanarak gerekli gördüğü yerlerde müdahalesini meşrulaştırmasını da içermektedir.[1432]

İslam'ın kamusal alanda yer almasını zorlaştıran en önemli nedenlerden biri, Fransa'da hak sahiplerinin gruplar değil, sadece bireyler olmasıdır. Entegrasyon Yüksek Konseyi'nin bir raporunda şöyle bir ifade yer almaktadır: "cumhuriyet, hakları bireylere ait oldukları cemaatlerden bağımsız olarak verir. Devlet, bireylerin tercihleri karşısında tarafsızdır." Kamusal alan ile özel alan ayrımı bu noktada bir kez daha önemli olmaktadır. İki alanın ayrımı ile farklılıklara saygı gösterilmesi güvence altına alınmaya çalışılmaktadır. Dolayısıyla kamusal alanın katı bir şekilde özel alandan ayrılmasının başlıca amacı, bireysel özgürlükleri korumak şeklinde ortaya çıkmaktadır. Böylece kültür körü tarafsızlık, üniversalist liberalizm için bir gereklilik olarak görülmektedir.[1433] Kamusal alanda her türlü farklılık, yaşam tarzı, din ve kültürel tercihlere eşit mesafede durulmalıdır.[1434]

Sadece bireyleri muhatap alması nedeniyle, cemaatleşme Fransız devleti tarafından kabul edilemezdir. Nitekim, etnik ya da dinî hiçbir cemaat tanınmamaktadır. Cemaat, yakınlıktan oluşan kendiliğinden bir örgütlenme değil, kamusal alanda tanınma amacına yönelik olarak kurulmuş kimlik bağlarına dayalı dayanışmadır.[1435] İşte bu nedenle de, özellikle Fransa'da cemaat kavramının ne kadar masum olduğu tartışmalıdır. İslam'ın kamusal

---

[1432] Sebastian Poulter, "Muslim Headscarves in School: Contrasting Legal Approaches in England and France", *Oxford Journal of Legal Studies*, Cilt 17, No. 1, İlkbahar 1997, s. 50.
[1433] Cécile Laborde, "The Culture(s) of the Republic, Nationalism and Multiculturalism in French Republican Thought", *Political Theory*, Cilt 29, No. 5, Ekim 2001, s. 720.
[1434] Cécile Laborde, "The Culture(s) of the Republic, Nationalism and Multiculturalism in French Republican Thought", *Political Theory*, Cilt 29, No. 5, Ekim 2001, s. 720.
[1435] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, ss. 52, 53.

alandaki varlığı, bir vatandaşın kültürel, siyasi ve dinî meşruluğunun genişlemesi şeklinde bir sonuca sebep olmaktadır. Fransa'da ise sadece iki tür kabul görmektedir: asimilasyonu kabul edenler ile asimilasyona direnenler.[1436]

Fransız toplumunda Müslümanların bir cemaat oluşturması, siyasi risk ve istikrarsızlık olarak görülmektedir. Halbuki bunun tam tersi de söz konusu olabilir. Müslümanların bir cemaat olması sosyal entegrasyonu kolaylaştırabilir. Nitekim, etnik grupların çeşitli mahallelerde toplanarak bir arada yaşaması, pek çok soruna yol açmakla beraber, dinî bayramlar gibi özel günleri kendi bölgelerinde daha rahat kutlamasını sağlamaktadır.[1437] Bir başka ifadeyle, Müslümanlar kendilerine ait özel bölgelerde, kamusal alanı kendi özel alanları haline getirebilmektedir.

Müslümanların Fransız toplumsal yaşamı ile ilgili bilgi ve deneyimlerini kullanarak veya Fransız değerleri ile uyum içinde İslami yorumlarla, çeşitli şekillerde orta yol ve stratejiler bulması mümkündür. Nitekim kimi Müslüman entelektüeller, Kuran'ın daha geniş bir şekilde yorumlanarak, İslam hukuku ile Avrupa hukuku arasındaki benzerlikler tespit edilerek, saygı çerçevesinde İslami uygulamaların yeniden gözden geçirilmesini savunmaktadır. Ancak bunun tam tersi görüşe sahip olan, Fransız modelinde bir yaşam tarzını, Müslümanların gerektiği gibi yaşamalarının önünde bir engel olarak görenler de mevcuttur.[1438]

Fransa'da etnik, dinî ve kültürel farklılıklar özel alanla sınırlı kalarak kamusal alanda yer almadığından bir Müslüman cemaatinden bahsedilemeyeceği, kendilerini etnik, dinî ve kültürel azınlık olarak tanımlayan Müslümanların "entegrasyon sürecindeki kazalar/kayıplar" olarak tanımlandığı ileri sürülmektedir.[1439]

[1436] John R. Bowen, "Beyond Migration: Islam as a Transnational Public Space", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 30, No. 5, Eylül 2004, s. 880.
[1437] Anne-Marie Brisebarre, "The Sacrifice of 'Id al-kabir: Islam in the French Suburbs", *Anthropology Today,* Cilt 9, No. 1, Şubat 1993, s. 12.
[1438] John R. Bowen, "Beyond Migration: Islam as a Transnational Public Space", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 30, No. 5, Eylül 2004, s. 890.
[1439] Sebastian Poulter, "Muslim Headscarves in School: Contrasting Legal Approaches in England and France", *Oxford Journal of Legal Studies*, Cilt 17, No. 1, İlkbahar 1997, s. 50.

Avrupa ülkeleri kendi ideolojilerine yönelik tehdit hissetme durumuna göre özellikle farklı dinlere kamusal alanda yer vermektedir. Örneğin, laiklik ideolojisinin devamı için dinlerin özel alanda kalması gerekmektedir. Dinlerin bu ideolojiyi tehdit etme durumu söz konusu olduğunda, o dine yönelik özgürlükler sınırlandırılmaktadır.[1440] Bu bağlamda, İslam'ın Avrupa ülkelerinde kamusal alanda yer alması diğer dinlerden çok daha farklı şekilde algılanmaktadır. Çünkü "İslam'ın yeniden doğuşu", moderniteye karşı Orta Çağ'a dönüşü simgeleyen, aslında belki de Avrupalılara kendi geçmişlerini hatırlatan bir olgu olarak görülmektedir.[1441]

Kamusal alanda alışılmamış ve yabancı dinlerin görünmesi genellikle sorun olarak değerlendirilmektedir. Bunun nedenini belki Nielsen'in görüşü ile açıklamak mümkündür: "dinî farklılıklar, cemaat yapısını bozduğu için insanî ve genel bir sorun teşkil eder".[1442] Neilsen'e göre, farklılıklar ve özellikle dinî çoğulculuk, tarihî olarak bakıldığında yapıcı olmaktan çok yıkıcı olmuştur.[1443]

Batı'nın din anlayışı, dinin özel, kişisel bir mesele olduğu ve hayatın daha rasyonel alanlarının dışında kalması gerektiği yönündedir.[1444] Bir başka ifadeyle, kamusal alanda dine yer yoktur, hele İslam gibi "alışılmışın dışında" ve "yabancı" bir dine hiç yer yoktur. Kamusal alanda İslam'ın sorun olmasının nedeni, kendi farklı evrensel değerlerine ve uygulamalarına sahip olması ve bu sistemi kendi ulusal sınırlarının dışında da sürdürmeye devam etmesidir.

[1440] Ahmad Yousif, "Islam, Minorities and Religious Freedom: A Challenge to Modern Theory of Pluralism", *Journal of Muslim Minority Affairs*, Cilt 20, No. 1, 2000, ss. 39-40.
[1441] Armando Salvatore, "Making Public Space: Opportunities and Limits of Collective Action Among Muslims in Europe", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 30, No. 5, September 2004, s. 1014.
[1442] James C. Livingston, *Anatomy of the Sacred: An Introduction to Religion*, Macmillan, New York, 1989, s. 51'den naklen Ahmad Yousif, "Islam, Minorities and Religious Freedom: A Challenge to Modern Theory of Pluralism", *Journal of Muslim Minority Affairs*, Cilt 20, No. 1, 2000, s. 29.
[1443] Jorgen Nielsen, *Muslims in Western Europe*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1992, s.165'ten naklen Ahmad Yousif, "Islam, Minorities and Religious Freedom: A Challenge to Modern Theory of Pluralism", *Journal of Muslim Minority Affairs*, Cilt 20, No. 1, 2000, s. 29.
[1444] Ahmad Yousif, "Islam, Minorities and Religious Freedom: A Challenge to Modern Theory of Pluralism", *Journal of Muslim Minority Affairs*, Cilt 20, No. 1, 2000, s. 30.

Batılı devletlerde her ne kadar tüm vatandaşların eşit olduğu şeklinde bir görüş hakimse de, Müslümanlara yönelik ayrımcı uygulamalar nedeniyle bazılarının daha eşit olduğu ortaya çıkmaktadır. Kilise ile devletin katı bir şekilde ayrıldığı ülkelerde bile Hristiyanlar Müslümanlara göre daha eşit durumdadır.[1445] Laik devlet tüm dinlere karşı tarafsız ve eşit mesafede olmak durumundaysa da, aslında bütün dinî uygulamalara tarafsız kalmamaktadır. İslam dini sadece özel alanla sınırlı olmayıp, zaman zaman türban konusunda olduğu gibi kamusal alana da taşan uygulamalara sahip olduğundan, örneğin Yousif'a göre, Müslümanlar ibadetlerini yerine getirmekte sıkıntı yaşamakta ve aslında özgür olamamaktadır. Yousif, Avrupa devletlerinin eşitlik adı altında Müslümanlara yönelik asimilasyon çabaları içinde olduğunu ileri sürmekte, üstelik bu durumun Müslüman ülkelerde yaşayan Hristiyan azınlıklar için geçerli olmadığını savunmaktadır. Batılı devletlerin Müslümanları kontrol altında tutma çabasının, Müslümanların dinî özgürlüklerini yaşamasına engel olduğunu ifade etmektedir.[1446] Laik, liberal ve demokratik Avrupa ülkelerinde Müslümanlar, özgürmüş gibi görünmekle birlikte, kamusal alanda yeri olmayan ve resmen tanınmayan bir dinin mensuplarının aslında ne kadar özgür olduğu tartışmalıdır. Hristiyanlar ve Yahudiler için geçerli olan eğitim, ibadethane, mali destek, resmî tatil, statü gibi ayrıcalıklar Müslümanlar için geçerli olmadığından eşitlikten bahsetmek mümkün olmamaktadır.[1447]

Devletin, dinî bayramları kutlaması ve resmî tatil yapması, Fransız takviminin ve tatillerinin Hristiyanlığa göre düzenlenmesi laiklikle çatışır gibi görünmektedir. Asıl sorun, devletin Yahudilerin, Müslümanların ya da diğer inançtakilerin bayramlarını ve tatillerini tanımamasıdır. Bu durumda, devletin dinlere eşit yaklaşımından bahsedilemez. Bu ayrımcılığın nedenini, Jacques

[1445] Ahmad Yousif, "Islam, Minorities and Religious Freedom: A Challenge to Modern Theory of Pluralism", *Journal of Muslim Minority Affairs*, Cilt 20, No. 1, 2000, s. 32.
[1446] Ahmad Yousif, "Islam, Minorities and Religious Freedom: A Challenge to Modern Theory of Pluralism", *Journal of Muslim Minority Affairs*, Cilt 20, No. 1, 2000, s. 31.
[1447] Ahmad Yousif, "Islam, Minorities and Religious Freedom: A Challenge to Modern Theory of Pluralism", *Journal of Muslim Minority Affairs*, Cilt 20, No. 1, 2000, s. 34.

Robert, yukarıda da belirtildiği gibi, uzun zamandır tanınan ve bilinen dinlerle, kültüre yabancı olan dinler arasında yapılan ayrıma bağlamaktadır.[1448]

İslam'ın görünür hale gelmesi, özellikle kamusal ve özel alan ile din ve siyasetin birbirinden ayrılması ile ilgili tarihsel gelişmeler çerçevesinde hassaslaşmaktadır. Çünkü bu ayrım Avrupa'da ulus-devletlerin kurulması açısından önemli bir adım olmuştur. Dinin siyasi sistemden ve devlet kurumlarından çıkarılarak sınırları çizili özel alana bırakılması, ulus-devletlerin ortaya çıkışında önemli bir işaret olmuştur.[1449] Bugün Müslümanların kamusal alandaki varlığının tehdit olarak algılanması belki de ulus-devlete yönelik bir tehlike şeklinde görülmesi, bu tarihsel gelişim ışığında daha iyi anlaşılabilir. Salvatore'a göre, kamusal alanda İslam'ın görünürlüğünün Avrupa ülkelerinde tehdit olarak algılanmasının temelinde, görünür şekildeki dinin Avrupa'ya din savaşlarını, bir başka ifadeyle kendi karanlık geçmişlerini hatırlatması bulunmaktadır.[1450]

Müslümanların kültürel olarak "Batı ile uyum göstermesi mümkün olmayan yabancılar" olarak algılanması ve arkasından 11 Eylül sonrasında artan İslam düşmanlığı ile beraber, kamusal alanda kendi kimlikleri ile görünmesine, fundamentalizm şüphesi ile yaklaşılmaya başlanmıştır.[1451] Kamuoyu yoklamalarına göre, İslam'ın minareli camilerle, türbanlı öğretmenlerle, ezanla kamusal alanda yer bulmasına, İslamcı fundamentalizm korkusu ile birleştirilerek karşı çıkılmaktadır.[1452]

Kamusal alanda Müslümanlara yeterince yer verilmemesinin nedeni, devletin tüm azınlıkları asimile etme isteği çerçevesinde

---

[1448] Jacques Robert, "Religious Liberty and French Secularism", sunum, Ninth Annual International Law and Religion Symposium, Brigham Young University, 6-9 Ekim 2002, *Brigham Young University Law Review*, 2003, s. 659.

[1449] Armando Salvatore, "Making Public Space: Opportunities and Limits of Collective Action Among Muslims in Europe", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 30, No. 5, September 2004, s. 1019.

[1450] Armando Salvatore, "Making Public Space: Opportunities and Limits of Collective Action Among Muslims in Europe", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 30, No. 5, September 2004, s. 1027.

[1451] Monika Wohlrab-Sahr, "Integrating Different Pasts, Avoiding Different Futures? Recent Conflicts about Islamic Religious Practice and their Juridical Solutions", *Time & Society*, Cilt 13, No. 1, 2004, s. 52.

[1452] Monika Wohlrab-Sahr, "Integrating Different Pasts, Avoiding Different Futures? Recent Conflicts about Islamic Religious Practice and their Juridical Solutions", *Time & Society*, Cilt 13, No. 1, 2004, s. 54.

açıklanmaktadır. Müslümanların dinî kimlikleri ile tanınmasının reddedilerek; etnik, dilsel ve kültürel bir grup olarak tanınmak suretiyle statüsünün indirgenmesi söz konusu olmaktadır. Böylece Avrupalılar, Müslümanları dinleri dışında değerlendirerek yerel ve kabilesel düzeye düşürmektedir. Nitekim, Avrupa'da Müslümanların etnik kimlikleri ile tanınması için genel bir baskının var olduğunu savunan Yousif, bunun Müslümanların etnik farklılığı ve İslam'ın evrensel bir din olması nedeniyle imkansız olduğunu ileri sürer.[1453] Kamusal alan, devlet ve resmî kurumlar için sorun oluşturduğu düşünülen Müslümanların tanınması, sorunu çözmemekte, sadece çözüm yolundaki ilk adımı oluşturmaktadır.[1454]

Avrupa ülkelerinde son birkaç senedir Müslümanlarla ilgili en büyük tartışma konusu, "türban yasağı" şeklinde bilinen "dinî sembollerin yasaklanması"dır. Müslümanlar, bu yasağı "asimilasyoncu politikalar" çerçevesinde değerlendirmekte ve tepki göstermektedir. Her ne kadar bu yasak zaman zaman dinî ayrımcılık olarak görülse de Fransa'daki uygulama için dinî ayrımcılık değerlendirmesini yapmak doğru olmayacaktır. Dinî ayrımcılık, sosyal ya da siyasi sebeplere dayanarak dinî ibadetlerin sınırlandırılması şeklinde tanımlanmaktadır.[1455] Türban konusunu bu denli hassas yapan nedenlerden biri, kamusal alanda İslam'a yer olmamasıdır. Türban, dine yer verilmeyen kamusal alanın sembolik bir sömürgeleştirilmesi olarak algılanmaktadır. Böyle bir simgenin, kamusal alanın seküler kutsallığını kirlettiği düşünülmektedir. Özellikle Fransa'daki genel düşünce, Müslümanların, kültürel farklılıklarını evde, özel alanda bırakarak kamusal alana girmesi yönündedir.[1456]

[1453] Ahmad Yousif, "Islam, Minorities and Religious Freedom: A Challenge to Modern Theory of Pluralism", *Journal of Muslim Minority Affairs*, Cilt 20, No. 1, 2000, s. 33.
[1454] Armando Salvatore, "Making Public Space: Opportunities and Limits of Collective Action Among Muslims in Europe", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 30, No. 5, September 2004, ss. 1026-1027.
[1455] Jonathan Fox, "The Influence of Religious Legitimacy on Grievance Formation by Ethno-Religious Minorities", *Journal of Peace Research*, Cilt 36, No. 3, 1999, ss. 296, 297.
[1456] Armando Salvatore, "Making Public Space: Opportunities and Limits of Collective Action Among Muslims in Europe", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 30, No. 5, September 2004, ss. 1017-1018.

2. Dinî Sembollerin Yasaklanması

Avrupa ülkelerinde son birkaç senedir Müslümanlarla ilgili en büyük tartışma konusu, özellikle Fransa'da "türban yasağı" şeklinde bilinen "dinî sembollerin yasaklanması" olmuştur. Bazı Müslümanlar, bu yasağı "asimilasyoncu politikalar" çerçevesinde değerlendirmekte ve tepki göstermektedir. Söz konusu yasak, kimilerince dinî ayrımcılık, kimilerine göreyse ayrımcılığı önleyici bir tedbir olarak yorumlanmaktadır. Avrupa ülkelerinde, hatta Almanya'nın eyaletlerinde bile, türbanla ilgili yasaklar, uygulamalar ve tartışmalar birbirinden farklıdır.

Türbanla ilgili en büyük sorun, türbanın İslam dininin bir sembolü ya da kimi zaman iddia edildiği gibi bir emri olarak görülmeyip, politize edilerek "İslam'ın savaşçı yönünün tehdit haline dönüşmüş durumu" olarak değerlendirilmesidir.[1457] Bazı Avrupalı liderler ve yorumcular, türbanın zorunlu olmadığından yola çıkarak dinî bir simge olmadığını savunmaktadır. Zaman zaman türbanın "İslami" bir simge olduğuna karşı çıkılarak, bunun kültürel bir tezahür olduğu[1458] veya Golliau gibi türbanın dinî değil Orta Doğu'ya ait bir gelenek olduğu ve bunun sadece farklılığı simgelediği ileri sürülmektedir.[1459] Önemli olan nokta, bireylerin, kimliklerinin simgelerle bağlantılı olduğunu düşündüklerinden, simgelerin hayatlarında olağanüstü bir öneme sahip olduğudur.[1460]

Bu durum, Wohlrab-Sahr'a göre, bir simgenin "gerçekten dinî" olup olmadığına karar verildiğini göstermektedir. Wohlrab-Sahr, türbanın kadının bastırılması ve dinî fundamentalizmin simgesi olduğuna, türban takan kadınların gerçek niyetleri sorgulanmadan varıldığını ileri sürmektedir.

[1457] John L. Esposito, "Bir Batı Olgusu Olarak İslam", *Avrupa ve Amerika Müslümanları*, Shireen Hunter ve Huma Malik (der.), Can Demirkan, Deniz Öktem, Ercüment Asil, Asma Mermer (çev.), Gelenek, İstanbul, Temmuz 2003, s. 29.

[1458] Sebastian Poulter, "Muslim Headscarves in School: Contrasting Legal Approaches in England and France", *Oxford Journal of Legal Studies*, Cilt 17, No. 1, İlkbahar 1997, s. 45.

[1459] Catherine Golliau, "Pourquoi elles Portent le Voile", *Le Point*, No. 1599, 9 Mayıs 2003, s. 58.

[1460] Alison Dundes Renteln, "Visual Religious Symbols and the Law", *American Behavioral Scientist*, Cilt 47, No. 12, Ağustos 2004, s. 1575.

Boyundaki bir haç sadece aksesuar olarak, ancak türban gösterişli ve farklı amaçlar taşıyan bir simge olarak değerlendirilmektedir.[1461]

Türban yanlıları, türbanı dinî bir ifade olarak görerek, yasaklamaların insan hak ve özgürlüklerine aykırı olduğunu savunmaktadır. Hakim dinin mensupları, kendi simgelerini hiçbir sorunla karşılaşmadan kullanabiliyorsa, azınlık dinin mensupları için aynı özgürlük geçerli olmadığında bu, özellikle liberal demokrasilerde adaletsizlik olarak algılanmaktadır. Dolayısıyla dinî özgürlükler ilkesinin azınlıklar için fayda getirmediği ileri sürülebilir.[1462] Örneğin gerçek bir liberal-demokrasinin gerektirdiği hoşgörünün mevcut olmadığını ileri süren Köker, ulus-devletin farklılıklara karşı kör olmasının aslında kolektif kültürel kimliklere siyasi bir saygıyı ya da en azından baskının ortadan kalkmasını gerektirdiğini ileri sürmektedir.[1463]

Liberal demokrasilerde, devletin hakim olan dinle ilgili olarak kamusal alanda çeşitli simgelerle ortaya çıkması kabul edilemezdir. Kasıtlı olmasa da, devlete ait alanlarda dinî simgelerin varlığı, azınlık toplulukları üzerinde kültürel egemenlik anlamına gelmektedir. Bu hareket, çoğunluğun dininin hâkimiyeti, dolayısıyla diğer dinlerin dışlanması olarak kabul edilmektedir. Kamusal alanda tarafsızlık, devletin tercihi ile ilgili herhangi bir mesaj vermenin önüne geçmek için gereklidir.[1464] Aslında Batı Avrupa'da etnik farklılık ve azınlık kültürleri konusunda devletin tutumu, asimilasyon ve kültürel çoğulculuk arasında gidip gelmiştir.[1465]

Kamu düzenini bozmadığı müddetçe tüm dinî uygulamaların eşit şekilde korunması gerekmektedir. Kamusal ve özel alan ayrımı, kamusal alanda özel farklılıklara karşı tarafsızlığın bulunması nedeniyle, hoşgörü ilkesi

---

[1461] Monika Wohlrab-Sahr, "Integrating Different Pasts, Avoiding Different Futures? Recent Conflicts about Islamic Religious Practice and their Juridical Solutions", *Time & Society*, Cilt 13, No. 1, 2004, s. 59.
[1462] Alison Dundes Renteln, "Visual Religious Symbols and the Law", *American Behavioral Scientist*, Cilt 47, No. 12, Ağustos 2004, s. 1576.
[1463] Levent Köker, "Political Toleration or Politics of Recognition: The Headscarves Affair Revisited", *Political Theory*, Cilt 24, No. 2, Mayıs 1996, s. 318.
[1464] Alison Dundes Renteln, "Visual Religious Symbols and the Law", *American Behavioral Scientist*, Cilt 47, No. 12, Ağustos 2004, s. 1574.
[1465] Levent Köker, "Political Toleration or Politics of Recognition: The Headscarves Affair Revisited", *Political Theory*, Cilt 24, No. 2, Mayıs 1996, s. 46.

ile doğrudan alakalıdır. Bu, liberalizmde siyasi bir erdem olarak ifade edilmektedir.[1466] Paralel bir şekilde laiklik ilkesi de, bireylerin dinleri nedeniyle herhangi bir ayrımcılığa uğramamasının devlet tarafından güvence altına alınmasını gerektirir. Liberal demokrasilerdeki dinî azınlıkların ayrımcılığa uğramaları ile ilgili bir çalışması olan Renteln, türban tartışmalarının boyutunun, bu konunun ne kadar duygusal bir tepki ile ele alındığını ve ciddi bir tehdit olarak algılandığını gösterdiğini ileri sürmektedir.[1467]

Dinî ayrımcılık, sosyal ya da siyasi sebeplere dayanarak dinî ibadetlerin sınırlandırılması şeklinde tanımlanmaktadır.[1468] Genel kanıya göre dinî özgürlükler ise, bireylerin dinî gerekliliklerini diledikleri gibi yapmasını ve dinî görüşlerini teşhir etmesini kapsamaktadır. Bu özgürlükler, tabi ki başkalarının özgürlüklerine saygı ve çoğulculuk çerçevesinde kalmalıdır. Ancak, türban meselesi bu kadar basit görülmemektedir. Çünkü bu konuya sadece din değil, belli bir siyasi ideoloji ve kadının statüsü de dahildir. Öte yandan, dinî simgeler diğerlerine ya da taşıyan kişiye yönelik baskı, provokasyon, propaganda ya da proselytism gibi olumsuz tavırlara neden olmamalıdır. Fransa'daki eğitim kurumlarında türbanın, ders akışına, öğrenci ve öğretmen ilişkileri ile güvenliğe zarar verdiği düşünülmektedir.[1469]

Özellikle kamusal alanda bazı simgeler göze çarpmazken türban, "yabancı" olması nedeniyle göze batmakta ve çok daha fazla görünmektedir.[1470] Nitekim, zararsız/sakınımlı *(discreet)* ve gösterişli *(ostentatious)* simgelerin ayrımı yapılmış ve türban, gösterişli simgelerden sayılmıştır. Aslında bu ayrım, kültürel olarak tanıdık olan simgelerle yabancı

[1466] Levent Köker, "Political Toleration or Politics of Recognition: The Headscarves Affair Revisited", *Political Theory*, Cilt 24, No. 2, Mayıs 1996, s. 316.
[1467] Söz konusu makale için bkz. Alison Dundes Renteln, "Visual Religious Symbols and the Law", *American Behavioral Scientist*, Cilt 47, No. 12, Ağustos 2004, ss. 1573-1596.
[1468] Jonathan Fox, "The Influence of Religious Legitimacy on Grievance Formation by Ethno-Religious Minorities", *Journal of Peace Research*, Cilt 36, No. 3, 1999, ss. 296, 297.
[1469] Jacques Robert, "Religious Liberty and French Secularism", sunum, Ninth Annual International Law and Religion Symposium, Brigham Young University, 6-9 Ekim 2002, *Brigham Young University Law Review*, 2003, s. 645.
[1470] Monika Wohlrab-Sahr, "Integrating Different Pasts, Avoiding Different Futures? Recent Conflicts about Islamic Religious Practice and their Juridical Solutions", *Time & Society*, Cilt 13, No. 1, 2004, s. 61.

simgeler arasında bir ayrım olmuştur.[1471] Türban aynı zamanda, İslam'ın Batı'ya göre ötekiliğini ve iki medeniyet arasındaki sınırların aşılmazlığının en belirgin simgesi olarak değerlendirilmektedir.[1472]

Türbana yönelik bu denli büyük bir tepki olmasının önemli bir başka nedeni, bu simgenin kadını hedef almasıdır. Bu konuda "İslam'ın feminenleşmesi"nden *(féminisation)* bahsedilmektedir.[1473] Örneğin Almanya'da türban yasağı tartışmalarında başlıca konu "erkek egemen toplumda kadının ezilmesine ve siyasi amaçlar için kullanılmasına" izin verilmemesi gerektiği olmuştur. Türban konusuna feminist bakış açısıyla yaklaşıldığında çok daha tartışmalı hale geldiği görülmektedir. Bu konudaki en önemli nokta, özellikle Müslüman ülkelerde kadının medenileşme projesi çerçevesinde simgeleşmiş konumudur. Batı medeniyetine geçişin önkoşulu kadının özgürleşmesi olmuştur. Kadın, sadece medeniyete geçişte değil, İslamcılığa dönüşte ya da geriye gidiş sürecinde de başrol oynamıştır.[1474]

Müslümanlar dinî haklar çerçevesinde türban takma özgürlüğü istemektedir. Ancak, kadın-erkek eşitliğini korumaya yönelik kanunlar, uygulamalar ve ilkeler herhangi bir dinî ayrıma gidilmeksizin tüm vatandaşlar için geçerlidir. Türbanın baskı aracı olduğunu ileri sürenlere göre, türban yasağı kadınların baskıdan kurtulması için gereklidir. Diğer taraftan türbanın kadınların özgür iradesine bırakılması gerektiği de savunulmaktadır. Türbanın bir insan hakkı olduğunu ileri sürerek serbest bırakılmasını savunanlar arasında, kadınların istekleri dışında giydirilerek siyasi bir mesajı yaymakla görevlendirilmesini ve kadınların ezilmesini kabul etmekle birlikte, bunu Müslümanların kendi arasında çözmesi gereken bir sorun olarak görenler de bulunmaktadır. Bu ise çelişkili bir duruma neden olmaktadır. Bir yanda insan hakları savunulmakta diğer yanda bu konudaki sorunların

---

[1471] Monika Wohlrab-Sahr, "Integrating Different Pasts, Avoiding Different Futures? Recent Conflicts about Islamic Religious Practice and their Juridical Solutions", *Time & Society*, Cilt 13, No. 1, 2004, s. 57.
[1472] Nilüfer Göle, *Modern Mahrem Medeniyet ve Örtünme*, Metis, İstanbul, 1998, s. 43.
[1473] Valérie Amiraux, "Discours Voilés sur les Musulmanes en Europe: Comment les Musulmans sont-ils Devenus des Musulmanes?", *Social Compass*, Cilt 50, No. 1, 2003, s. 85.
[1474] Nilüfer Göle, *Modern Mahrem Medeniyet ve Örtünme*, Metis, İstanbul, 1998, s. 171.

çözümüne karışılmamaktadır. Kadının türban takması için olduğu kadar çıkarması için getirilen zorunluluk da bir baskı olarak kabul edilmektedir. Türban takmadığı için cezalandırılan kadınlar türban taktığı için de cezalandırılmaktadır. Ortada bir sorun olduğu gerçektir, ancak zarar görenler yine sadece kadınlar olmaktadır.[1475]

Kimi zaman türban "kurtarıcı" olabilmektedir. Kız çocukları, türbanı okuyabilmek ve biraz olsun dış dünyaya açılabilmek için kullandıklarını söylemektedir.[1476] Aksi halde ailenin erkekleri tarafından dışarı çıkmaları yasaklanacak ve yaşları geldiğinde yine aynı görüşte olan tercihen akraba arasından biri ile evlendirileceklerdir. Ancak kız çocukları türban ile hem okuyabilmekte hem de çalışabilmektedir. Böylece kendi ayakları üzerinde durabilmek için meslek sahibi olabilmektedir. Evden dışarı çıkmasına izin verilmeyen kız çocukları türban kullandıkları takdirde hem okula gitmelerine hem de çalışmalarına izin verilmesi nedeniyle türban kullanmaktan memnun olduklarını ifade etmektedir.[1477] Böylece, paradoksal bir şekilde cumhuriyetin sağlaması gereken güvenceyi türban sağlamaktadır.[1478] Yapılan araştırmalara göre meslek sahibi olan yetişkin kadınların evden ayrıldıktan sonra hemen türbandan "kurtuldukları" belirtilmektedir.[1479] Topluma entegre olma konusunda erkeklerden daha istekli olan kadınların, aslında cinsiyet eşitliği ve sekülerizm için ciddi mücadeleler vermeye çalıştıkları görülmektedir.[1480] Türban yasağının, bazı kız çocuklarının okumasını engelleyebileceğini söylemek mümkündür. Bu ise Müslüman kadınların durumunu daha da kötüye götürebilecektir. Kadınların türbanla toplum içine

---

[1475] Pierre Tevanian, "Une Loi Antilaïque, Antiféministe et Antisociale", *Le Monde Diplomatique*, Nisan 2004, s. 8.
[1476] Valérie Amiraux, "Discours Voilés sur les Musulmanes en Europe: Comment les Musulmans sont-ils Devenus des Musulmanes?", *Social Compass*, Cilt 50, No. 1, 2003, s. 94.
[1477] Nadia Khouri-Dagher, "Women Bring Islam up to Date", *UNESCO Sources*, No. 121, Mart 2000, ss. 15-16.
[1478] Turhan Ilgaz (der. ve çev.), *Avrupa'da Türban Tartışmaları. Avrupa'da Laiklik, Demokrasi ve İslam Tartışmaları. Fransa'da Laisitenin Uygulanışına İlişkin Stasi Raporu*, Paragraf, Ankara, 2005, s. 90.
[1479] Arun Kapil, "On Islam in the West and Muslims in France: Views form Hexagon" *Third World Quarterly*, Cilt 18, No. 2, 1997, s. 384.
[1480] Catherine Wihtol de Wenden, "How can One be Muslim? The French Debate on Allegiance, Intrusion and Transnationalism", *International Review of Sociology*, Cilt 8, No. 2, 1998, s. 280.

karışmalarına imkan sağlandığından yola çıkarak feminist bir bakış açısıyla türban yasağına karşı çıkmak da savunulabilmektedir.[1481]

Laiklik veya feminizm çerçevesinde ya da bölücükle ve radikalizmle mücadele kapsamında türbanın yasaklandığı düşünüldüğünde bir sorun daha çıkmaktadır: dışarıda bırakılan türbanlıların nereye gideceği meçhuldur. Bu noktadan sonra marjinallerin devreye girmesi daha kolay olabilecektir. [1482]

Türban tartışmaları sadece Fransa, Almanya gibi Batı Avrupa ülkeleri ile sınırlı değildir. ABD, Singapur, Rusya, hatta Türkiye, Mısır, Suudi Arabistan gibi ağırlıklı olarak Müslüman nüfusa sahip ülkelerde de "sorun" haline gelmiştir.[1483] Bu konuda Avrupa ülkelerindeki uygulamalar arasında önemli farklılıklar vardır. Bir yanda İngiltere gibi türbanın sorun yaratmadığı ülkeler, diğer yanda türbanın rejimin sonunu getirecek kadar tehlikeli bulunduğu Fransa bulunmaktadır.

Türbanın yasaklanması ile ilgili sebeplere bakıldığında da, ülkeler arasında farklılıklar olduğu göze çarpmaktadır. Örneğin Fransa'da, öğrencilerin mensup oldukları dinleri belli etmesinin çatışmalara sebep olacağı ve türbanın laik devlete bir başkaldırı olduğu düşünülmektedir. Almanya'daki temel vurgu, türbanın kadınlar üzerinde baskı kurulmasını simgelediği üzerine olmuştur. Danimarka'da türban tarafsız görünmenin önündeki en büyük engel olarak görülmektedir.

Belçika'da türban genellikle tolere edilen kültürel bir simge olarak kabul edilmektedir. Örneğin bir fabrika sahibi, türbanlı bir kadını çalıştırdığı gerekçesiyle ölüm tehditi içeren mektuplar almış; fabrika sahibi tutumunu değiştirmezken, işçi kadın türban yerine iş gereği daha farklı bir başörtüsü kullanmaya başlamıştır. Belçika Kralı, fabrika sahibi ile işçi kadını türbanı ile birlikte saraya davet ederek dinî hoşgörüsüzlüğe karşı olduğunu gösteren bir mesaj vermeye çalışmıştır.[1484] Diğer yandan Belçika'nın 50.000 Müslümanın yaşadığı Antwerp şehrinde peçeli kadınların hapse atılabilmesi eleştiri

[1481] Pierre Tevanian, "Une Loi Antilaïque, Antiféministe et Antisociale", *Le Monde Diplomatique*, Nisan 2004, s. 8.
[1482] Pierre Tevanian, "Une Loi Antilaïque, Antiféministe et Antisociale", *Le Monde Diplomatique*, Nisan 2004, s. 8.
[1483] "Headscarves in the Headlines", *BBC News*, 10 Şubat 2004.
[1484] Alan Quartly, "Headscarf Mail Chills Belgian Town", *BBC News*, 31 Ocak 2005.

konusu olmaktadır. Ancak bu uygulamanın çok eski olduğu, karnaval zamanında dahi maskelilerin polis tarafından güvenlik amacıyla durdurulduğu belirtilmektedir. Dolayısıyla, sadece dinî semboller nedeniyle yüzleri kapalı olan kadınlar değil herhangi bir şekilde maske takmış kişiler de polis tarafından kontrol edilmektedir.[1485] Belçika'da devlet okullarında türban takılması konusu okul yönetimlerine bırakılmıştır.

Danimarka'daki hadise daha farklı bir şekilde gerçekleşmiştir. Bir süpermarkette kasiyer olan çalışan türbanlı bir kadın, türbanı nedeniyle işten çıkarılması üzerine dava açmıştır. Ayrımcılığa uğradığı gerekçesi ile açılan davanın sonucu işten çıkarılan kadının aleyhine sonuçlanmıştır. Mahkeme, işverenin çalışanını, türban gerekçesi ile işten çıkarma hakkına sahip olduğu sonucuna varmıştır. Çünkü işverenin, çalışanlarının dış görünümlerini düzenleme hakkı olduğu ileri sürülmüştür. Nitekim, söz konusu şirketten yapılan açıklamada, çalışanların şirketin siyasi ve dinî tarafsızlığını yansıtması gerektiği belirtilmiştir. [1486]

Almanya'da 1998 yılında Afgan asıllı Alman vatandaşı bir öğretmenin iş başvurusu türbanı nedeniyle geri çevrilmiştir.[1487] Mahkemeye başvuran öğretmen, 2002 yılında Federal İdare Mahkemesi'nden olumlu sonuç alamamış; ancak 2003'te Anayasa Mahkemesi, kararın yasal olmadığını çünkü eyalet kanunlarında türbana yönelik herhangi bir yasak bulunmadığını belirtmiştir.[1488] Bunun üzerine toplam 16 Alman eyaletinden altısı, devlet memurlarının türban takmasının yasaklanması için hukukî süreç başlatmıştır.

İlk yasak, Katolik ağırlıklı Baden-Württemberg eyaletinde yasalaşmıştır. Eyalet Meclisinde muhalefette bulunan Sosyal Demokratlar da yasaya destek verirken, Yeşiller diğer dinlere ait simgelerin yasaklanmamış olmasının ayrımcılık olduğu gerekçesiyle itiraz etmiştir.[1489] Berlin'deki yasa diğer eyaletlerden daha farklı olmuştur. Yasakların sadece türban ile

[1485] Alan Quartly, "Headscarf Mail Chills Belgian Town", *BBC News*, 31 Ocak 2005.
[1486] "Denmark Rejects Headscarf Plea", *BBC News*, 21 Ocak 2005.
[1487] "Headscarves Face Ban in Germany", *DPA*, Ocak 2004.
[1488] William Pratt, "Scarf-Wearing Muslim Suffers New Job Setback", *Frankfurter Allgemeine Zeitung Weekly English Edition*, 2 Temmuz 2004.
[1489] Tony Czuczka, "German State Bans Headscarves in Schools", *AP*, 1 Nisan 2004.

sınırlandırılmaması, tüm dinlerin simgelerini kapsayacak şekilde geniş tutulması, kiliselerle birlikte muhalefette olan muhafazakârları da ayağa kaldırmıştır. Hükümette, Sosyal Demokratlar ile Demokratik Sosyalizm Partisi koalisyonunun bulunması, ayrımcılığın önüne geçilebilmesi çabalarında önemli bir etken olmuştur. Berlin'in önerisine karşı çıkan Katolik ve Protestan Kiliseleri, Alman toplumunun Hristiyan kültürüne dayandığının göz ardı edildiği ve böyle bir kararın "dinlere karşı kampanya" olarak değerlendirilmesi gerektiği yönünde açıklama yapılmıştır.[1490]

Almanya Devlet Başkanı Johannes Rau, sadece türbanın yasaklanmasını, haç, kippa gibi diğer simgelerin serbest kalmasını ayrımcılık olarak nitelendirmiştir. Bu görüşü nedeniyle Rau'yu eleştiren Bavyera Eyalet Başbakanı Hristiyan Demokrat Edmund Stoiber, Alman millî kimliğini diğerlerinden ayıran unsurun Hristiyanlık olması nedeniyle, okullarda haç yasağını millî kimliğin göz ardı edilmesi olarak değerlendirmiştir. Stoiber'e göre türban, demokrasi ile bağdaşmayan siyasi bir simge iken haç Alman tarihinin simgesidir. Üstelik haç, türbanın aksine, "ilerleme ve hoşgörü" simgesidir.[1491]

Baden-Württemberg eyaleti anayasasında "öğrencilerin Tanrı'ya sorumlu ve Hristiyanlık ruhuna uygun olarak eğitilmesi" gerektiği yer alır. Ayrıca, sınıfların duvarlarında asılı haç bulunmaktadır. Bu durum, Hristiyan olmayanların kamusal alanda dinî kimliklerini yansıtmasının Hristiyan olanlara göre çok daha sınırlı olması gerektiğini göstermektedir. İslam'ın Alman kültürü içinde yer almaması nedeniyle, bu eşitsiz durumun olağan olduğu pek çok yetkili tarafından da dile getirilmiştir.[1492]

Alman eyaletlerindeki yasağın sadece türbana yönelik olması, Müslümanların doğal olarak kendi özgürlüklerinin sınırlandırıldığını ve ayrımcılığa maruz kaldıklarını düşünmelerine sebep olmuştur. Türbanın, "dinî inancı bariz bir şekilde belli etme" olarak algılanırken; haç, kippa ve rahibe

---

[1490] "Almanya'da Yasak Karmaşası", *DW*, 12 Nisan 2004.
[1491] "Headscarves Face Ban in Germany", *DPA*, Ocak 2004.
[1492] Monika Wohlrab-Sahr, "Integrating Different Pasts, Avoiding Different Futures? Recent Conflicts about Islamic Religious Practice and their Juridical Solutions", *Time & Society*, Cilt 13, No. 1, 2004, s. 57.

giysilerinin de aynı şekilde algılanmaması tepki çekmiştir. Müslüman ve türbanlı bir öğretmenden ders almak, muhafazakâr-milliyetçi kesim tarafından Hristiyan-Avrupa kültürünün öğrenilmesine engel olarak değerlendirilmiştir.

Almanya'da türbanın yasaklanmasını eleştirenler, Müslümanlar ve insan hakları grupları olmuştur. Alman İnsan Hakları Enstitüsü, öğretmenlerin türbanlarının yasaklanmasını insan hak ve özgürlüklerine aykırı bulmaktadır. Türbanın siyasal bir simge olduğunu kabul etmekle birlikte, devletin kurumlarının bundan etkilenmemesi ve konunun politikadan ayrılması gerektiğini ileri sürmektedir. İnsan Hakları Enstitüsü'ne göre, türbanın başka özgürlükler için, "geri adım atılarak" yasaklanmaması gerekir. Bünyesinde 60 Müslüman grup barındıran Almanya İslami Konseyi, türbanın siyasi bir simge değil, dinî bir aksesuar olduğunu ve kadınların türban kullanma kararını kendilerinin verdiğini ileri sürerek, yasağa karşı çıkmaktadır.[1493]

Almanya'da türbanın yasaklanmasını en fazla savunanlar belki de feministler olmuştur. Nedeni ise, türbanın kadınların bastırılmasının bir parçası olan kültürel farklılık sembolü olarak algılanmasıdır. "Onlara göre türban, insan hak ve özgürlüklerine aykırıdır, çünkü kadının baskı altında tutulmasını ifade eden, doğal olmaktan uzak bir "araç"tır. Feministler, dava konusu olan Afgan asıllı kadının İslamcı gruplar tarafından kullanılmakta olduğundan endişe ettiklerini ileri sürmüştür.[1494]

Baden-Württemberg Kültür Bakanı Annette Schavan; devletin, öğretmenlerin dinî ya da siyasi anlamı bulunan simgeler kullanmasını yasaklama hakkının bulunduğunu ileri sürmektedir. Schavan'a göre türban, kesinlikle siyasi bir simgedir. Kültürel ayrımcılık olarak değerlendirilebileceği gibi, kadınların baskı altında tutulması olarak da görülebilir.[1495] Eyalet Kültür Bakanı, türbanın okulda huzuru bozduğunu, çünkü ifade ettiği kadın tipinin

[1493] "German Islamic Groups Reject Ban on Headscarves", *DPA*, 21 Nisan 2004.
[1494] Nora FitzGerald, "Headscarf in Schools Divide Germans", *International Herald Tribune*, 21 Ekim 2003.
[1495] "Schavan: Kopftuch steht auch für Unterdrückung der Frau", *Süddeutsche Zeitung*, 4 Şubat 2004.

yasalara aykırı olduğunu belirterek, yasağı "okullar için iyi bir işaret" olarak değerlendirmiştir.[1496]

Türbanın dinî/siyasi bir simge olmasındansa, kadınların kullanılmasını içermesi, Almanya'da en fazla tartışılan ve karşı çıkılan nokta olmuştur. Almanya'da Müslüman kadınlar arasında yapılan bir ankete göre, türbana izin verilmesini isteyenlerin oranı yüzde 27 gibi düşük çıkmıştır. Kadının türbanının, aslında kötü düşünceleri engellemek için erkeği koruma amacı taşıdığını ileri sürenler, bunun kadın erkek eşitliğini öngören kanunlara aykırı olduğunu savunmaktadır. Bu şekilde bakıldığında, türbanı yasaklayanların haç veya diğer dinlere ait simgeleri de yasaklaması gerektiği düşüncesi anlamını yitirmektedir. Çünkü, bu görüşlerin sahibi *DW*'den Thiesenhausen'a göre haç, insan hakları ile çelişen bir simge değildir. "Tolerasyon, tolerasyonsuzluğun yayılmasına sebep olabilir; üstelik hoşgörü karşılıklıdır" diyen analist, bu sorunun yaşanmasının, Almanya'nın demokratik bir topluma sahip olmasının ve farklı dinlerin bir arada yaşamasına gösterilen tolerasyonun suçu olduğunu savunmaktadır.[1497]

Almanya'daki feministler, her ne kadar türban yasağına destek verse de, yasağı eleştiren kadınlar da vardır. Hukuk Profesörü Ute Sacksofsky, türbanlı kadınların tamamının "baskı altında tutulan kadın"ı simgelediği genellemesine karşı çıkmaktadır. Profesöre göre, türbanlının devlet memuru olamaması, inancı yüzünden daha baştan dışlandığını göstermektedir. Ve bu, ne yazık ki sadece kadınların sorunu olmaktadır.[1498]

Alman İnsan Hakları Enstitüsü'nden yapılan açıklamada, türbanın bir baskı aracı olduğu kadar, özgürlüğün aracı olabileceği de ifade edilmiştir. Enstitü, her ne kadar türbanı siyasi bir simge olarak kabul etse de, devlet kurumlarının bundan etkilenmemesi gerektiğini ve türban yasağının insan hak ve özgürlüklerine aykırı olduğu değerlendirmesini yapmıştır.

Frankfurter Rundschau'dan Monika Kappus'a göre, devletin dünya görüşü bakımından *(weltanschaulich)* tarafsızlığını koruması

[1496] "Gutes Signal an die Schulen", *Die Welt,* 26 Haziran 2004.
[1497] Wolter von Thiesenhausen, "Keine Toleranz für Intolerante", *Deutsche Welle*, 25 Haziran 2004.
[1498] Martin Hampel, "Die Frauenrechtlerin", *Frankfurter Rundschau*, 23 Haziran 2004.

demokrasinin gereğidir ve farklı hayat tarzlarına saygı ancak bu şekilde sağlanabilir. Sadece türbanın yasaklanması, entegrasyonu engelleyici bir etki gösterecek ve İslamcıların propaganda yapmasının önünü açacaktır. Kappus, ulusal tarafsızlığa alternatif başka bir yol bulunmadığını savunmaktadır. Yazara göre, bireysel özgürlüklerin korunması ve İslam'ın düşman gibi resmedilmemesi gerekir.[1499]

Türban yasağı, sadece bireysel hak ve özgürlükler kapsamında değil, ayrımcılık/ırkçılık çerçevesinde de eleştirilmektedir. Örneğin, Federal Anayasa Mahkemesi eski üyelerinden Ernst Gottfried Mahrenholz, yasaklamayla İslam'a Hristiyanlık karşısında ayrımcılık yapıldığını ileri sürmektedir.[1500] Yasağın sadece türbana yönelik olması, özellikle sol partiler tarafından kabul edilemez görülmektedir. Sosyal Demokratlar'ın dışında, Yeşiller ve daha çok eyalet hükümetlerinde etkili olabilen Demokratik Sosyalizm Partisi, Müslümanlara yönelik ayrımcılık yapıldığı gerekçesiyle türban yasağına onay vermemiştir.

Almanya'yı Fransa ile kıyasladığımızda, öncelikle Fransa'daki Müslüman nüfusun çok daha fazla olduğu belirtilmelidir. Fransa, üniversite dışındaki devlet okullarında türban, haç ve kipa gibi dinî simgeleri yasaklamıştır. Amaç, eğitim kurumlarında dinin bariz bir şekilde belli edilmesinin önüne geçilmesidir. Fransa'nın tek yaptığı yasaklama olmamış, farklı dinlerdeki, kültürlerdeki ve cinsiyetteki öğrencilerin bir arada sorunsuz bir şekilde eğitim görmesini sağlamaya yönelik düzenlemeler de yapmaya çalışmıştır. Almanya'nın bazı eyaletlerinde kabul edilen yasa ise, devlet memurlarının türban kullanmasını yasaklamaktadır. Birinci büyük fark, Almanya'nın sadece Müslümanlara ait bir simgeyi yasaklamış olmasıdır.

İkinci büyük fark, Almanya'daki yasağın öğrencileri değil öğretmenleri kapsamakta olmasıdır. Sosyal Demokrat Şansölye Gerhard Schröder, devlet memurlarının türban takmaması gerektiğini ancak öğrencileri engelleyemeyeceğini ifade etmiştir.[1501] Fransa'da eğitimin başarısı

[1499] Monika Kappus, **"**Neutralität als erstes Gebot", *Frankfurter Rundschau*, 26 Haziran 2004.
[1500] "Kopftuch-Urteil löst Streit aus", *Frankfurter Rundschau*, 26 Haziran 2004.
[1501] Tony Czuczka, "German State Bans Headscarves in Schools", *AP*, 1 Nisan 2004.

için öğrenci dikkate alınırken, Almanya'da öğretmene önem verildiği görülmektedir. Türbanlı bir öğretmenden ders almanın Hristiyan-Avrupa kültürünün öğrenilmesine engel olarak görüldüğü ve türbanlının misyoner olarak algılandığı ifade edilmektedir.

Fransa'da da kadın hakları konu edilmişse de, Almanya'daki kadar yoğun olmamıştır. Fransa'da türbanın yasaklanmasına itiraz edenler, üzerlerindeki baskıdan ve ezilmişlikten Müslüman kadınların kendilerinin kurtulması gerektiğini, bunun Fransız devletinin görevi olmadığını ileri sürmüştür.

Fransa'da, kiliseler ve Müslüman/Hristiyan/Yahudi din adamları, türban da dahil olmak üzere her türlü dinî simgenin yasaklanmasına, beraberinde radikalleşme ve entegrasyon sorunları getirebileceği endişesi ile karşı çıkmıştır. Alman kiliseleri ise, Berlin eyalet hükümetinin dinî simgeleri yasaklama fikrine, "din/kimlik/ulus elden gidiyor" gibi bir gerekçe ile karşı çıkmıştır.

Bilindiği gibi Fransa, anayasasında laiklik kavramına yer veren tek Avrupa ülkesidir. Alman Anayasası ise Tanrıya atıf yaparak başlamaktadır. Tarihsel olarak bakıldığında, Fransa'da laiklik, cumhuriyetin en temel ilkesi haline gelmiştir. Fransa'da "katı laiklik" denilen, aslında pozitivist görüştür. Cumhuriyetçi gelenekte bireysel özgürlüklerin, toplumsal olana feda edilebileceği görüşü hakimdir. Fransa'daki "cumhuriyetçilik" vurgusu, Almanya'da yerini "kimlik" ve "kültür"e bırakmıştır.

İki ülkedeki milliyetçilik anlayışı çok farklıdır. Fransız milliyetçiliği toprağa dayalı ve daha sekülerken, Alman milliyetçiliğinin unsurları kan, ırk, dil, din, ulus olmuştur. Avrupa ülkeleri birer ulus-devlet kurabilmesine rağmen, yüzlerce Alman prensliğinin 19. yüzyılın sonlarına kadar birleşememesi, bugünkü milliyetçiliği etkilemektedir.

Almanya'nın tarihî ve geleneksel özelliklerinin dışında, büyük bir sömürge gücü olmaması farklı kültürleri tanımasını engellemiş, bu nedenle tolerasyon ve farklılıkların kabulü gibi çoğulcu pratikler yeterince

gelişmemiştir. Her iki ülkede de ayrımcılığa, ırkçılığa rastlanmaktadır. Ancak Fransa'da, devletin ayrımcılık yapması söz konusu olmadığı gibi, aksine ırkçılıkla mücadele politikaları bulunmaktadır. Bu tür olumsuzluklar toplumsal düzeyde kalmakta, belediye başkanından cumhurbaşkanına kadar her fırsatta kınanmaktadır.[1502] Almanya'da ise, ayrımcı ve ırkçı ifadeler devlet yetkilileri tarafından dile getirilebilmektedir.[1503] Almanya'nın hâlâ netleşememiş entegrasyon politikalarına rağmen, Fransa'nın daha belirgin entegrasyon politikaları, göç yasası ve 1990'lı yıllardan beri İslam politikaları vardır.

Fransa'da türban tartışmaları 1989 yılında, bir okul müdürünün derse türbanla gelmek isteyen kız öğrencilere uzaklaştırma cezası vermesi ile başlamıştır. Müdüre göre cezanın nedeni, türbanın bir simge olarak kullanılması suretiyle, devlet okullarında kanunen yasak olan proselytism yapılması idi. Daha sonra, yaklaşık 100 kız öğrenci aynı gerekçe ile okuldan uzaklaştırma cezası almıştır. Ancak aynı yıl, Anayasa Mahkemesi *(Conseil d'Etat)* kanunla yasak olanın dinî simgeler değil, "baskı, provokasyon ve propaganda içeren dikkat çekici aşırı işaretler" olduğu kararına varmıştır.[1504] Dolayısıyla bu tür sembolleri yasaklayabilmesi ya da bu tür simgeleri kullanan öğrencileri cezalandırabilmesi için türbanın baskı, provokasyon, proselytism ve propaganda amaçlı olduğunu, kamusal düzeni bozduğu ya da öğrenim sürecini olumsuz etkilediği, okul yönetimi tarafından ortaya konmalıdır.[1505] Nitekim, yeni yasada, yine kesin çizgilerle olmamakla beraber, bu ayrım yapılmaya çalışılmıştır. Aslında hukukî boyutuna baktığımızda, kararın çok da açık olmadığı, farklı şekillerde yorumlanabileceği görülmektedir. 1994 yılında dönemin Millî Eğitim Bakanı François Bayrou, okullarda görünür

---

[1502] Deniz Altınbaş Akgül, "Chirac'tan Irkçılık Uyarısı", Günlük Küresel Değerlendirme Bülteni, 12 Temmuz 2004, ASAM internet sayfası, www.avsam.org

[1503] Deniz Altınbaş Akgül ve Semra Ranâ Sezal, "Almanya'nın Asimilasyonist Politikaları ve Entegrasyon Anlayışı", *Stratejik Analiz*, Ağustos 2002, ss. 5-24.

[1504] Jon Henley, "MPs Urge French Ban on Religious Symbols", *The Guardian*, 14 Kasım 2003. Türbanlı öğrencilerle ilgili istatistiki bilgiler için bkz. Philippe Bernard, "Foulard à l'École: La Réalité Cachée Derrière les Chifres Officiels", *Le Monde*, 11 Aralık 2003.

[1505] Jacques Robert, "Religious Liberty and French Secularism", *Brigham Young University Law Review*, 2003, s. 646.

durumdaki her türlü dinsel simgeyi yasaklayan bir genelge yayımlamıştır.[1506] Türban yasaklanmadan önce resmî olarak sayıları bilinmese de, 400-500 civarında kız öğrencinin okul yönetimi ile sağlanan uzlaşma sonucunda derslere türbanla girdiği tahmin edilmektedir.[1507]

Türban konusunun bir kez daha gündeme gelmesi ise 2003 yılında, Fransa İslami Örgütler Birliği[1508] *(l'Union des Organisations Islamiques de France)* Genel Sekreteri'nin "Müslümanlar seküler kanunlara uymak zorundadır ancak bunu değiştirmek için elimizden geleni yapmalıyız" şeklindeki sözleri üzerine başlamıştır. Dönemin İçişleri Bakanı Nicolas Sarkozy, aynı toplantıda cevaben yaptığı konuşmada "kanunlarda kimlikler için kullanılan fotoğraflarda kadın ya da erkek olsun başlarının açık olması gerektiği konusunda hükümler bulunmaktadır. Bu kanunlara Müslüman kadınların saygı göstermemesini gerektiren hiç bir neden yoktur" şeklinde konuşmuştur. Bu konuşmalar üzerine bir kez daha türban konusu, kimilerine göre bir "sorun" ya da "tehdit", kimilerine göre ise bir "hak" olarak tartışılmaya başlanmıştır.

Dönemin cumhurbaşkanı Jacques Chirac bağımsız uzmanlardan oluşan Laiklik Komisyonunu kurmuş, konunun mümkün olduğunca geniş bir çevrede tartışılmasını ve Komisyondan raporunu 2003 yılı sonuna kadar sunmasını istemiştir.[1509] Aslında dönemin başbakanı Raffarin, hükümetin türbanla ilgili bir yasayı en son çare olarak düşündüğünü açıklamıştı. Ilımlı bir yaklaşım içinde bulunan hükümet, orta yolun bulunmasından ve çözümün kanunlarla yapılmamasından yana olduğunu her fırsatta dile getirmiştir.[1510]

Bağımsız uzmanlardan oluşan Komisyonun genel raportörü Remy Schwartz'ın sözleri sonuç raporu konusunda önceden ipucu vermiştir: "Fransız toplumu bireysel haklar üzerine kurulmuştur. Biz grup haklarını

[1506] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 220.
[1507] "Islam: France's Second Religion", *Time Europe*, Cilt 155, No. 23, 12 Haziran 2000, ss. 62-68.
[1508] Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Jérôme Cordelier ve Jean-Michel Décugis, "Islam : La Conquête du Pouvoir", *Le Point*, No. 1596, 18 Nisan 2003, s. 78.
[1509] Stasi raporu olarak bilinen raporun özeti için bkz. "Les Propositions de la Commission", *Le Figaro*, 11 Aralık 2003.
[1510] "Headscraf Law 'Last Resort': Raffarin", *AFP*, 17 Ekim 2003.

tanımayız. Kadınların türban takması bireysel özgürlüktür. Diğer taraftan, kadın erkek eşitsizliği de türban ile vurgulanmaktadır. Bu ise Fransız değerleri ile bağdaşmamaktadır."[1511]

Laiklik Komisyonunun 2003 yılının Aralık ayında verdiği ve dinî simgelerin yasaklanmasını destekleyen raporu Chirac tarafından uygun görülmüştür.[1512] 2004 yılının Şubat ayında Ulusal Meclis'te 494'e karşı 36 ret ve 31 çekimser oy ile kabul edilen tasarı, Mart ayında Parlamentonun üst kanadı olan Senato'da 276 olumlu oya karşı 20 olumsuz oyla kabul edilmiştir.[1513] Chirac tarafından önerilen tasarı, sadece iktidarda bulunan ve Senato'da da çoğunluk olan Chirac'ın partisi UMP'nin değil, ana muhalefetteki Sosyalistlerin de desteğini alması bakımından önemlidir. Böylece, Devrim'den 216 yıl sonra Fransa, cumhuriyetin mayası olan laisiteyi yeni bir yasayla bir kez daha olumlama gereği duymuştur.[1514] Türbanla birlikte devlet okullarında büyük haç, kipa ve Sihlerin türbanları da yasaklanmıştır. Ancak her dinî simge yasak değildir; örneğin küçük bir haç, Davut yıldızı, Hz. Fatma'nın eli, küçük Kuran gibi sembollerde "sakınca" görülmemiştir.[1515] Yine de, provoke edici başka simgelerin kullanılmasına izin verilmeyeceği belirtilmiştir.[1516] Komisyon raporunda yasağın amacı, öğrencilerin mensup olduğu dinleri bariz bir şekilde göstermelerinin önüne geçilmesi olarak açıklanmaktadır.[1517] Komisyon, ayrıca raporunda, Yahudi ve Müslümanların büyük bayramlarının tüm okullarda tatil olmasını önermiştir,[1518] ancak yasada dinen önemli günlere sınav konmayarak, isteyen öğrencilerin tatil kullanmasına imkan tanınmıştır. Okulların dışında, hastanelerde de düzenlemeler yapılmıştır. Farklı cinsiyetteki doktor

---

[1511] Jennifer Joan Lee, "Expulsions over Veil Intensify French Debate on Secularity", *International Herald Tribune*, 21 Ekim 2003.
[1512] "Laïcité: Jacques Chirac s'est Prononcé en Faveur d'une Loi", *Le Monde*, 17 Aralık 2003.
[1513] "Le Sénat Français Adopte le Projet de Loi sur les Signes Religieux à L'école", *Le Monde*, 3 Mart 2004.
[1514] Turhan Ilgaz (der. ve çev.), *Avrupa'da Türban Tartışmaları. Avrupa'da Laiklik, Demokrasi ve İslam Tartışmaları. Fransa'da Laisitenin Uygulanışına İlişkin Stasi Raporu*, Paragraf, Ankara, 2005, s. 9.
[1515] "Laïcité: Jacques Chirac s'est Prononcé en Faveur d'une Loi", *Le Monde*, 17 Aralık 2003.
[1516] "French Senate Votes Ban on Religious Insignia in State Schools", *AFP*, 3 Mart 2004.
[1517] "Les Propositions de la Commission", *Le Figaro*, 11 Aralık 2003.
[1518] "Les Propositions de la Commission", *Le Figaro*, 11 Aralık 2003.

tarafından muayene edilmeyi reddetmeye artık izin verilmeyecek,[1519] hastaların hijyen kurallarına uymaları beklenecektir.[1520] Yasa ile ayrıca iki komisyon kurulmuştur. Biri, kamusal alanda laikliğin ne ölçüde korunduğunu izleyecek, riskleri belirleyecektir. Diğeri ise bağımsız olup, her türlü ayrımcılıkla mücadele edecektir.[1521]

Yasanın, her ne kadar "türban yasağı" olarak anılsa da, aslında devlet okullarında dinî simgelerin kullanımını yasaklayan, üstelik eğitim sistemini ve farklı inançtaki öğrencileri korumayı da dikkate alan bir yasa olduğu belirtilmelidir. Dolayısıyla "türban yasası" değil de "eğitim yasası" şeklinde adlandırılması daha doğru olabilir. Senatoda konuşma yapan Raffarin, "bizim laiklik görüşümüz dinlere karşı değildir. Herkes kendi inancını, cumhuriyetin okullarının içinde olmamak kaydıyla ifade etme hakkına sahiptir" demiştir.[1522] Kendisi filozof ve yazar olan Eğitim Bakanı Luc Ferry'nin çabasının, kız ve erkek öğrenciler arasındaki ayrımı ortadan kaldırmak ve herkesin birlikte aynı derslere katılmasını sağlamak olduğu anlaşılmaktadır. Müslüman kız öğrencilerin beden eğitimi derslerine erkeklerle birlikte girmeyi kabul etmemesi, insan üremesinin anlatıldığı biyoloji derslerine Müslümanların katılmaması, tarih derslerinde Holocost anlatılırken Müslüman ve Yahudi öğrenciler arasında derse devam edilmeyecek şekilde tartışma çıkması, sınav sırasında namaz vakti nedeniyle Müslüman öğrencilerin dışarı çıkmak istemesi ve kantinlerde domuz eti satılmasına karşı çıkmaları gibi hareketlerin, eğitimde birlik ve eşitlik ilkesini olumsuz yönde etkilediği düşünülmüştür.[1523]

Yasa ile, dinî inançlar bazı derslere girmemek için bahane olarak kullanılamayacaktır. Eğitim Bakanlığı tarafından Müslüman kız öğrenciler ile hükümet arasında ara buluculuk yapmakla görevlendirilen Hanife Şerifi, asıl

---

[1519] "Laïcité : Les Principaux Points du Discours de Jacques Chirac", *Le Monde*, 17 Aralık 2004.
[1520] "Les Propositions de la Commission", *Le Figaro*, 11 Aralık 2003.
[1521] "Laïcité: Les Principaux Points du Discours de Jacques Chirac", *Le Monde*, 17 Aralık 2003.
[1522] "Le Sénat Français Adopte le Projet de Loi sur les Signes Religieux à L'école", *Le Monde*, 3 Mart 2004.
[1523] Deniz Altınbaş Akgül, "Fransa'da 'Türban Yasağı' Olarak Bilinen Eğitim Yasası", ASAM internet sitesi, 12 Şubat 2004, http://www.avsam.org/gunlukbulten/

sorunun türbanın kendisi değil türbanın temsil ettiği şey olduğunu söylemiştir. "Bazı Müslümanların, türbanı cumhuriyetin değerlerine karşı bir simge olarak kullandığını kabul etmeliyiz. Saf olamayız" şeklindeki sözlerin sahibi Şerifi, türbanlı kız öğrencilerin mayo giymediğini, beden eğitimi derslerine katılmadığını, kendilerini her zaman erkeklerden ayrı ve uzak tutmak zorunda hissettiklerini, böylece toplumsal alanda türbanlı olmanın gerektirdiği tüm kısıtlamaları uyguladığını ileri sürmektedir.[1524]

Yasanın, aslında millî eğitim ilkesini ve devlet okullarını da koruduğunu söyleyebiliriz. Sistemden rahatsız olan Yahudilerin kendi özel okullarını tercih etmeleri gibi, Müslümanların da böyle bir hakkı bulunmaktadır. Ancak bu noktada Fransız devletinin Katolik okullarını malî yönden destekledikleri gibi, Müslüman okullarına, öğretmenlerine, hatta ibadet yerlerine ve imamlarına da kaynak ayırması şeklinde bir mesele ortaya çıkmaktadır.

Yasa, içinde tehlikeleri de barındırmaktadır. Uygulanmasını zorlaştıracak pek çok konu vardır. Örneğin, sembollerin provokasyon niteliğine göre zararlı ve zararsız olanlar diye kesin bir çizgi ile ayrılması neredeyse imkansızdır.[1525] Kimin siyasi olarak kimin gerçekten inanarak hareket ettiğini tespit etmek mümkün değildir.[1526] UMP milletvekillerinden Alain Madelin'in söylediği gibi, yasa en iyi ihtimalle işe yaramaz, en kötü ihtimalle tehlikeli bir yasadır.[1527]

Yasanın en büyük tehlikesi, din adamlarının da dikkat çektiği gibi, entegrasyon sorunlarını daha da içinden çıkılmaz hale getirerek Müslüman-Hristiyan-Yahudi gerilimini artırabilecek olmasıdır. Aslında "türban sorunu" başlığı altındaki siyasal İslam ya da radikal İslam, entegrasyon çerçevesinde değerlendirilmelidir. Çünkü söz konusu grup azınlıktır, göçmendir.

[1524] Jennifer Joan Lee, "Expulsions over Veil Intensify French Debate on Secularity", *International Herald Tribune*, 21 Ekim 2003.
[1525] Jean-Sébastien Stehli, "Les Ombres du Voile", *L'Express*, 3 Mayıs 2004.
[1526] Bandana veya eşarpların türbandan ayrılmasının güçlüğünden yola çıkılarak, konunun okul yönetmeliklerine bırakılması gündeme gelmiştir. Bkz. Marie-Sandrine Sqherri, "Ce Fichu Bandana", *Le Point*, No. 1651, 6 Mayıs 2004, s. 40.
[1527] Elaine Sciolino, "French Vote to Ban Religious Symbols", *New York Times*, 11 Şubat 2004.

Türbanlıların fakirlik ve suç oranlarının yüksek olduğu mahallelerde yaşadığı dikkat çekmektedir.[1528] Yoksul, işsizliğin ve eğitimsizliğin yüksek olduğu marjinalleşmiş mahallelerde etkin olan gruplar bulunmaktadır. Topluma entegre olmaktan uzak kalmış bu tür mahallelerde yaşayanların, genellikle İslamcı kimliği kazandırılarak terör hareketlerinin içine çekilmesi söz konusudur. Bu bakımdan, yasanın ve Müslümanları ilgilendiren tüm sorunların sadece laiklik çerçevesinde değil, entegrasyon çerçevesinde de değerlendirilmesi gerekmektedir. Fransa'da göç, çokkültürlülük, entegrasyon, ırkçılık gibi temaların cumhuriyet ve laiklik kavramlarının yanında çok daha az tartışıldığı görülmektedir.

1990'lı yılların başında bazı okullarda türbanla gelmek yasaklanınca bandana takmayı tercih eden kız öğrencilerin bu alternatifi, "türban yasası" ile ortadan kalkmıştır.[1529] 15 Mart 2004 tarihli yasadan bir sene sonra hazırlanan bir rapora göre, 44 kız öğrenci ve altı sih erkek öğrenci türbanlarını çıkarmayı reddettiği için okuldan uzaklaştırılmıştır. 17 kız öğrenci türbanlarını çıkarmayı reddederek özel okula geçmiştir. Millî Eğitim Bakanlığı'na göre türban nedeniyle okuldan uzaklaştırılan öğrenci sayısı 48'dir. 550 vakada ise diyalogla çözüm yolu bulunmuştur.[1530] Okulların kapısında bekleyen görevli öğretmenler, türbanla içeri girmeye kalkan kız öğrencilere çıkarmasını söylemektedir. Bu tür hadiselerin giderek azaldığı ve artık yasağın benimsendiği belirtilmektedir. Bazı Müslüman öğrenciler de türban yasağını desteklediklerini, çünkü bazı öğretmenlerin türbanlı oldukları gerekçesiyle kendilerine olumsuz yönde farklı muamele yaptıklarını belirtmektedir. Ancak bunun bir dinler savaşı olduğunu ve İslam'ın hedefte yer aldığını savunanlar da bulunmaktadır. [1531]

Üniversitelerde türban yasağı bulunmamaktadır. Ancak iş hayatında yasalarla olmasa da ayrımcılık yapıldığı ileri sürülmektedir. Yüksek öğrenim gören bir çok türbanlı kadının kariyer ile inançlarını teşhir etmek

---

[1528] Jennifer Joan Lee, "Expulsions over Veil Intensify French Debate on Secularity", *International Herald Tribune*, 21 Ekim 2003.
[1529] "French Muslim Girls Demand Right to Wear Bandana", *AFP*, 10 Eylül 2004.
[1530] Catherine Coroller, "Voile: 48 Exclusions Depuis la Loi", *Libération*, 16 Mart 2005.
[1531] Henri Astier, "Headscarf Defeat Riles French Muslims", *BBC News*, 1 Kasım 2005.

arasında bir seçim yapmak zorunda kaldığı iddia edilmektedir.[1532] Bugün üniversite dışındaki devlet okulları ile sınırlı olan türban yasağının genişletilerek, özel iş yerlerine yasaklama yetkisinin verilmesi gerektiğini savunanlar vardır.[1533] Bir başka tartışma konusu, tüm dinî sembollerin yasaklanmasının sadece devlet okullarında değil, özel okullarda, hatta özel dinî okullarda da uygulanmasıdır.[1534]

Bütün siyasi partilerin yasağı onaylaması ve halk desteğinin yüzde 75 gibi yüksek bir oranda olması nedeniyle bugün türban yasağı tartışmasının popülaritesini kaybettiğini ileri sürmek mümkündür.[1535] Ancak yasaya destek verenlerle karşı çıkanların tartışmasına ülkedeki düşünce biçimini ortaya koymak için yer vermek gerekmektedir.

Türban tartışması, Fransız toplumunu "insan hakları savunucuları" ve "laik cumhuriyetçiler" şeklinde ikiye bölmüştür. İnsan hakları diyenlere göre, bireysel hak ve özgürlükler çerçevesinde türbana karışılmaması gerekmektedir. Üstelik, böyle bir yasak dışlananların gerçekten aşırı İslamcılığa kaymasına sebep olabilecektir. Diğer grup ise, Fransa'da cemaatleşmelere asla taviz verilmemesi gerektiğini, çünkü bunun birliği ve iç barışı bozabilecek sonuçlarının olacağını savunmaktadır.[1536] Öte yandan, okullarda türban takılmaması konusunda siyasi bir konsensusun varlığından söz edebiliriz.[1537]

Dönemin cumhurbaşkanı Chirac, laikliğin müzakere edilmesinin mümkün olmadığını ve cinsiyet eşitliği ya da kadınlara saygı gibi modern toplumun temel ilkelerine tehdit oluşturmak ve cumhuriyetin temel değerlerine başkaldırmak amacı taşıyan insanların sapkın bir din özgürlüğü fikrinin arkasına sığınmasına izin verilmeyeceğini söylemiştir. Devletin hiçbir zaman

---

[1532] Henri Astier, "Headscarf Defeat Riles French Muslims", *BBC News*, 1 Kasım 2005.
[1533] Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 25.
[1534] Lisa Bryant, "Wearing of Religious Symbols in French Schools Sparks Debate", *UTC*, 10 Kasım 2003.
[1535] Henri Astier, "Headscarf Defeat Riles French Muslims", *BBC News*, 1 Kasım 2005.
[1536] Claude Imbert, "Voile: Les Leçons d'une Querelle", *Le Point*, No. 1624, 31 Ekim 2003, s. 3.
[1537] Lina Molokotos Liederman, "Religious Diversity in Schools: The Muslim Headscarf Controversy and Beyond", *Social Compass*, Cilt 47, No. 3, 2000, s. 372-373.

Fransız demokrasisinin kuralları üzerinde yabancı kısıtlamalar getirilmesine göz yummayacağını belirten[1538] Chirac inanç özgürlüğünün güvencesi olduğundan milletin laiklik ilkesine sahip çıkması gerektiğini ifade etmiştir.[1539] Dönemin cumhurbaşkanı bazı kesimler tarafından bu sözleri nedeniyle eleştirilerek ayrımcılıkla suçlandıysa da, Chirac'ın ırkçılıkla mücadele konusunda faal olduğu ve örneğin Kuzey Afrikalılar'ın iş başvurularının çöp tenekelerinde bulunmasından sonra yaptığı açıklamada bunun hukuk devletinde kabul edilemeyeceğini söylediği hatırlatılmalıdır.[1540]

Fransa'da siyasetçilerin büyük çoğunluğu ve öğretmenler türban yasağının tek çözüm olduğunu savunmuştur.[1541] Yasağa destek veren Sosyalist Parti lideri François Hollande, seküler bir ülkede böyle bir yasağın mutlaka uygulanması gerektiğini belirtmiştir.[1542] UMP Genel Sekreteri, görünen her türlü dinî simgenin yasaklanması gerektiğini savunmuş; "aksi halde önümüzdeki 10-20 yıl içinde cumhuriyetimizle ilgili sorunlar yaşayabiliriz" demiştir.[1543]

Bassam Tibi, Fransa'daki türban yasağını hazırlayan Laiklik Komisyonu raporunun "Fransa'nın, temel değerlerini sınamaya ve zayıflatmaya çalışan grupları engellemekten başka çaresi yoktur" şeklindeki görüşüne katıldığını belirtmektedir. İslamın ve Müslüman göçmenlerin Avrupalılaşmasının istenmesi anlaşılır bir taleptir. Tibi'ye göre laiklik, Müslümanların Avrupa toplumuna entegre olmasının asgari ölçütüdür. Avrupa, kendi topraklarında Avrupa kimliği üzerinde ısrar etme hakkına sahiptir ve şeriat değil laiklik, Avrupa'nın kimliğinde öncelikli değerlerdendir.[1544]

[1538] "Stepping into Headscarf Debate, Chirac Hints at Secularism Law", *AFP*, 21 Ekim 2003.
[1539] "Stepping into Headscarf Debate, Chirac Hints at Secularism Law", *AFP*, 21 Ekim 2003.
[1540] "Stepping into Headscarf Debate, Chirac Hints at Secularism Law", *AFP*, 21 Ekim 2003.
[1541] Jon Henley, "MPs Urge French Ban on Religious Symbols", *The Guardian*, 14 Kasım 2003.
[1542] "France Backs School Ban on Islamic Veils", *AFP*, 12 Ekim 2003.
[1543] Jon Henley, "MPs Urge French Ban on Religious Symbols", *The Guardian*, 14 Kasım 2003.
[1544] Bassam Tibi, "Euro-Islam: The Quest of Islamic Migrants and of Turkey to Become European in a Secular Europe", *Turkish Policy Quarterly*, Cilt 3, No. 1, İlkbahar 2004.

Sadece siyasetçiler, basın ya da analizciler değil, kamuoyu da türban yasağına olumlu yaklaşmıştır. Örneğin dönemin cumhurbaşkanı Chirac'ın türban yasağını onayladığını belirten konuşmasından hemen sonra yapılan bir ankette, Fransızların yüzde 69'unun kanuna destek verdiği belirlenmiştir.[1545] Tartışmaların henüz başındayken *Le Figaro* tarafından yayımlanan bir kamuoyu yoklaması, türban yasağının yüzde 55 oranında destek bulduğunu göstermiştir.[1546]

Türbana, siyasi simge olarak kullanılması nedeniyle karşı çıkanların arasında Müslümanların da bulunduğu belirtilmelidir.[1547] Arabuluculardan olan Şerifi, "bazı Müslümanların, türbanı cumhuriyetin değerlerine karşı bir sembol olarak kullandıklarını kabul etmeliyiz, saf olamayız"[1548], "radikaller ideolojilerini bu şekilde geliştiriyorlar"[1549] şeklinde yorum yapmıştır. Paris Camii İmamı Boubakeur, destek verdiği türban yasağı ile radikalleşmenin ve İslamlaşmanın önüne geçilebileceğini ileri sürmüştür. Türban nedeniyle okuldan uzaklaştırmalar, o okullardaki Müslüman öğrenciler tarafından da olumlu karşılanmaktadır.[1550]

Türbanın yasaklanmasına karşı çıkanların başında, Müslümanlara yönelik provokatif bir ayrımcılık yapıldığını ileri süren liberaller gelmiştir.[1551] Yasağa, liberaller gibi Müslümanlara haksızlık yapıldığı gerekçesiyle değil, onların marjinalleşme ihtimalleri nedeniyle karşı çıkanlar da olmuştur.[1552] Örneğin Hristiyan din adamları bu tehlikeye dikkat çekmiş, yasağın sadece yüzeysel bir çözüm getireceğini ileri sürerek sorunun bu kadar basit olmadığını, aslında göçmenlerin topluma başarılı bir şekilde entegre edilmesi

---

[1545] *Le Point*, 29 Ocak 2004, No. 1637, s. 28.
[1546] Lisa Bryant, "Wearing of Religious Symbols in French Schools Sparks Debate", *UTC*, 10 Kasım 2003.
[1547] Jennifer Joan Lee, "Expulsions over Veil Intensify French Debate on Secularity", *International Herald Tribune*, 21 Ekim 2003.
[1548] Jennifer Joan Lee, "Expulsions over Veil Intensify French Debate on Secularity", *International Herald Tribune*, 21 Ekim 2003.
[1549] Xavier Ternisien, "Il n'y a que 150 cas Conflictuels, Selon la Médiatrice de l'Éducation Nationale", *Le Monde*, 10 Mayıs 2003.
[1550] "France Backs School Ban on Islamic Veils", *AFP*, 12 Ekim 2003.
[1551] "Stepping into Headscarf Debate, Chirac Hints at Secularism Law", *AFP*, 21 Ekim 2003.
[1552] Jon Henley, "MPs Urge French Ban on Religious Symbols", *The Guardian*, 14 Kasım 2003.

gerektiğini vurgulamıştır.[1553] Komünistler de aynı şekilde, göçmenlerin kışkırtılmasına neden olabileceği ihtimali nedeniyle, yasaya karşı çıkmıştır.[1554]

Türban taraftarlarının düzenlediği gösterilerde Müslümanların insan haklarından ya da kadın haklarından bahsetmemesi, fakat "yaşasın Müslüman Fransa" diye sloganlar atması tamamen bir proselytism olarak algılanmıştır.[1555] Türban yasağına yönelik ilk protesto eylemi ise, Irak'ta iki Fransız gazetecinin kaçırılarak serbest bırakılması için yasağın kaldırılmasının istenmesi olmuş, ancak Fransız Müslümanlarının bu eyleme tepkisi nedeniyle protesto etkisiz kalmıştır.[1556]

Türbanın, özellikle millî eğitimin verildiği ve cumhuriyet ilkelerinin öğretildiği okul gibi kutsal bir yerde kullanılması tepkiye neden olmuştur. Okulun sıradan bir kamusal alan olmadığına inanılan Fransa'da, türban ile doğrudan bir mesaj verildiğine inanılmaktadır.[1557] Diğer taraftan, Fransa'nın haklar konusundaki yorumlama biçimine bakıldığında, önemli olanın bireysel haklar olduğu ve Fransa'da grup kimliği, grup hakları gibi fikirlere "allerji duyulduğu"[1558] bilinmektedir.

Fransa'ya ilk gelen Müslüman kadınların türbanlı olmaması, sonraları özellikle Cezayir İç Savaşı ile birlikte yaygınlaşması, türbanın basit bir dinî aksesuar olduğu yönündeki ifadenin inandırıcılığını ortadan kaldırmaktadır. İlk gelen göçmenler türbansız olarak topluma entegre olmaya çalışırken, sonraki kuşakların türbana ve İslami kimliğe sarılmaya başlamasının nedenleri, İslam dini ya da Müslümanların içinde değil, biraz da Fransız toplumunun kendisinde aranmalıdır. Daha once de belirtildiği gibi,

---

[1553] Jon Henley, "MPs Urge French Ban on Religious Symbols", *The Guardian*, 14 Kasım 2003.
[1554] Elaine Sciolino, "French Vote to Ban Religious Symbols", *New York Times*, 11 Şubat 2004.
[1555] Catherine Wihtol de Wenden, "How can One be Muslim? The French Debate on Allegiance, Intrusion and Transnationalism", *International Review of Sociology*, Cilt 8, No. 2, 1998, s. 283.
[1556] Henri Astier, "Headscarf Defeat Riles French Muslims", *BBC News*, 1 Kasım 2005.
[1557] Fransa'daki kadınların "neden türban takıyorsunuz" sorusuna verdiği yanıtlar ve yorumları için bkz. Catherine Golliau, "Pourquoi elles Portent le Voile", *Le Point*, No. 1599, 9 Mayıs 2003, s. 58.
[1558] "Islam in the West", *The Economist*, Cilt 368, No. 8341, ss. 13-16.

türban takanların fakirlik ve suç oranlarının yüksek olduğu mahallelerde yaşaması dikkat çekmektedir.[1559] Fransa'daki genel görüşe göre türban gibi "diğer radikal hareketler" de, demokrasi ve laiklik gibi Batı değerlerine, hatta Batı medeniyetine yönelik siyasi bir alternatif olarak İslam'ın sunulmasını temsil etmektedir. Halbuki sadece, özellikle gençlerin kimlik sorunu olarak konuya yaklaşılabilir. Bugün Fransız devletinin korktuğu gerçek olmaktadır, çünkü cemaatçilik Fransız vatandaşlığı modeline karşı, evrensel değerlerin anlamını yitirdiği marjinal gruplar arasında bir alternatif olarak görülmektedir.[1560]

Yukarıda da belirtildiği gibi, türban meselesine kimlik ve entegrasyon sorunu olarak bakmak daha doğru görünmektedir. Fransa'daki Müslümanların kendilerini ayrımcılığa uğrayan ve dışlanan gruplardan sayması tepkisel hareket etmelerine neden olmaktadır. Türbanla ilgili yasada da bu sorunun görüldüğü ileri sürülmektedir. Fransız devleti, Hristiyan ve Yahudi gruplarla belirli konular üzerinde resmî politikalara gerek duymadan müzakerelerde bulunabilmektedir. Örneğin cumartesi günlerine sınav koymamak ya da okul kantinlerindeki yemeklerin inanç bazında ayarlanması gibi konularda herhangi bir sorun yaşanmazken, İslami giysiler bambaşka bir boyut kazanmaktadır. Bunun nedeni de, İslam'ın Fransız kültürüne yönelik bir tehdit olarak görülmesidir. En başından beri türbanın fundamentalizmin simgesi olarak algılanması da bu bağlamda değerlendirilmelidir.[1561]

Türbanın laiklik, demokrasi, yurttaşlık, eşitlik gibi cumhuriyet değerlerine yönelik bir tehdit olduğu her ülke için geçerli bir düşünce değildir. Örneğin ABD, İngiltere ve İsviçre gibi ülkelerde türban bir tehdit olarak algılanmamaktadır. Özellikle laik devlete "başkaldırı" olarak algılanması nedeniyle türbanın en fazla tehdit olarak görüldüğü ve dolayısıyla en büyük sorun haline geldiği ülke Fransa olmuştur. 1989 yılında türban sorunu ilk

---

[1559] Jennifer Joan Lee, "Expulsions over Veil Intensify French Debate on Secularity", *International Herald Tribune*, 21 Ekim 2003.
[1560] Catherine Wihtol de Wenden, "How can One be Muslim? The French Debate on Allegiance, Intrusion and Transnationalism", *International Review of Sociology*, Cilt 8, No. 2, 1998, s. 287.
[1561] Caitlin Killian, "The Other Side of the Veil North African Women in France Respond to the Headscarf Affair", *Gender & Society*, Cilt 17, No. 4, Ağustos 2003, s. 572.

ortaya çıktığında gazetelerin attığı başlıklar aslında çok şey açıklamaktadır. Örneğin, "Cumhuriyet Okullarında İslam" (*Le Monde*, 7 Ekim 1989), "İslam ve Sekülerizm" (*Le Monde*, 19 Ekim 1989 ve 20 Ocak 1990).[1562]

Fransa'da ulus-devlet, cumhuriyet ve laiklik eş anlamda kullanılmaktadır. Türban, bu kavramların tamamına yönelik bir tehdittir. Türbanın devlet içinde devlete sebep olacağı endişesi bulunmaktadır. Çünkü Fransız gelenekleri dışında kendi dinleri çerçevesinde kendi farklı kültürlerinde ve gettolarında yaşayan bir başka toplumun ortaya çıkması söz konusudur.[1563] Diğer taraftan türbanın okullarda ortaya çıkması, millî eğitime böylesine büyük önem yüklenen bir ülkede daha fazla tepkiye neden olmaktadır. Cumhuriyet ilkelerinin öğretildiği okullar sıradan bir kamusal alan değildir. Dolayısıyla buraların proselytism, hoşgörüsüzlük ve polemiklerden uzak kalması gerekmektedir.

Fransız Devrimi, modern ulusal vatandaşlık kavramını demokratik bir devrim ile icat etmiş ve yeni politikasını hukuk önünde eşitlik ilkesine göre oluşturmuştur. Bu eşitlikçilik ilkesi, "tek ve bölünemez millet" *(nation une et indivisible)* kavramı ile pekiştirilmiş, dolayısıyla tüm vatandaşlar için aynı değerlerin geçerli olduğu sonucuna varılmıştır. Sağlanan eşitlik nedeniyle devletin varlığının ve birliğinin korunması söz konusu olmuştur. Bir başka ifadeyle, Fransız Devrimi'nin ve laikliğin meşruluğu Fransız ulus-devletinin "*raison d'état*"sı ile örülmüştür. Fransız vatandaşlığı ve *raison d'état* bağlantısı nedeniyledir ki, Müslümanlar ulus-devlete yönelik tehdit olarak algılanmaktadır.[1564]

Bu tehdit algılamasının sadece Fransa için değil, Avrupa'daki pek çok ülke için geçerli olduğunu bir kez daha hatırlatmak gerekmektedir. Hatta, zaman zaman sorunun kaynağının Müslümanlar olmadığı, türbana yönelik tepkilerin temelinde ulusal kimlik ve egemenlik krizlerinin bulunduğu ileri sürülmektedir. Bu krizlerin sebebi ise, ilginç bir şekilde, sanıldığı gibi

---

[1562] Maxim Silverman, *Deconstructing the Nation. Immigration, Racism and Citizenship in Modern France*, Routledge, Londra ve New York, 1992, s. 112.
[1563] Maxim Silverman, *Deconstructing the Nation. Immigration, Racism and Citizenship in Modern France*, Routledge, Londra ve New York, 1992, s. 113.
[1564] Levent Köker, "Political Toleration or Politics of Recognition: The Headscarves Affair Revisited", *Political Theory*, Cilt 24, No. 2, Mayıs 1996, s. 317.

Müslümanların varlığı değil, globalleşme, Avrupa Birliği entegrasyon süreci gibi farklı unsurlar olarak görülmektedir.[1565]

Fransa'nın radikaller için merkez olacağı endişesi de mevcuttur. Bazı aşırı hareket liderlerinin Fransa'nın dışından geldiği ve Fransa'nın misyon alanı seçildiği iddia edilmektedir.[1566] Fransa'daki İslamcı hareketlerin özellikle 1980'li yılların sonunda türban konusunda aktif rol oynadığı ileri sürülmektedir. İslamcı örgütlere göre, giderek daha fazla Müslümanın Fransız vatandaşı olması, bu ülkeyi *dar-ül İslam* haline getirmiştir. Bu görüşe göre, Fransız Müslümanlar şeriatı uygulayabilmelidir. Bu düşünce, Fransa İslami Örgütleri Birliği (UOIF) benzeri örgütleri, kamu güçlerinin zorunlu muhatapları yapmayı amaçlamıştır.[1567] Türban meselesinin 2003 yılında gündeme geliş biçimi, bu endişeleri haklı çıkaracak nitelikte olmuştur. Yukarıda da belirtildiği gibi, UOIF Genel Sekreterinin yaptığı konuşmada, Müslümanların laiklik ilkelerine uymak zorunda olduğunu ancak bunu değiştirmek için çaba harcanacağını söylemesi ülkeyi ayağa kaldırmıştır. Suudi finansörler gibi dış baskıları tetikleyen misyonerlik riskleri korkusuyla Fransız devletinin başlıca görevi laiklik ilkesini savunmak gibi görünmektedir. Siyasi olarak düşünüldüğünde, türban yasası bir temele oturmaktadır.[1568]

Laiklik başlığı altında daha önceden de ele alındığı gibi, Fransız eğitim sisteminde "birlik", "laiklik" ve "eşitlik" ilkelerine büyük önem verilmektedir. "Türban yasağı" olarak değerlendirilen konunun aslında "eğitim yasası" şeklinde yorumlanması daha uygun görünmektedir. Çünkü bu yasa, okullarda dinî hiyerarşinin oluşmasına ve ırkçılığa karşı bir önlemdir. Bu

---

[1565] Bu konuda ayrıntılı bir makale için bkz. Leora Auslander, "Bavarian Crucifixes and French Headscarves. Religious Signs and the Postmodern European State", *Cultural Dynamics*, Cilt 12, No. 3, 2000,ss. 283-309.

[1566] Catherine Wihtol de Wenden, "How can One be Muslim? The French Debate on Allegiance, Intrusion and Transnationalism", *International Review of Sociology*, Cilt 8, No. 2, 1998, s. 277.

[1567] Gilles Kepel, *Cihat. İslamcılığın Yükselişi ve Gerilemesi*, Haldun Bayrı (çev.), Doğan Kitap, İstanbul, Temmuz 2001, s. 347.

[1568] Claude Imbert, "Voile: Les Leçons d'une Querelle", *Le Point*, No. 1624, 31 Ekim 2003, s. 3.

noktada farklı yorumlar da yapılmaktadır. Örneğin ulusal din ile tolere edilen din arasındaki ayrımın ortaya çıktığından söz edilmektedir.[1569]

1905 laiklik yasasına göre, devlet dinî okullara doğrudan malî destek veremez. Bu ilkenin temel düşüncesi doğrultusunda, devlet okullarında dinî görüşlerin açıkça sergilenmesine yasak getirilmesi anlaşılmaktadır. Katolikler ve Yahudiler, bu yasağı anlayarak Fransız kültürünü dinî kimliklerinin önünde ve üstünde tutarken, aynı uyumu Müslümanlar göstermemiştir.[1570] Nitekim Almanya'da türban kullanımının artması, kültürel entegrasyonun başarısızlığı olarak yorumlanmıştır. Dinî simgelerin yasaklanması, bazı kesimler için laikliğin unutulmuş ilkelerinin hatırlatılması için gerekli görülmüştür.[1571] Dolayısıyla, durum şöyle de özetlenebilir: "1990'lı yıllardan bu yana türbanlı kız öğrenciler, Fransız otoritelerine meydan okumakta, Fransız yetkililer ise, 'laiklik ilkesi' dedikleri, geleneksel kilise ile devlet ayrımı ilkesinin Jacobin versiyonunu korumaya çalışmaktadır".[1572]

Fransa'daki tartışmalara bakıldığında, kimi zaman türban konusunun abartıldığını söylemek mümkündür. Çünkü "laik cumhuriyetin gerilla saldırısı altında" olduğundan, "cumhuriyetin çökertilmeye çalışıldığına" kadar çeşitli yorumlar yapılmıştır. Fransız Eğitim Bakanlığı tarafından yapılan araştırmada 2003 yılında sadece 1.200 öğrencinin türbanla okula geldiği tespit edilmiştir.[1573] 2 milyon kız öğrenci arasında türban takanların sayısının ise 1000 ile 2000 arasında olduğu tahmin edilmektedir.[1574] Bu durumda tek sorunun laiklik, cumhuriyet, eşitlik, fundamentalizm olduğunu söylemek doğru olmayacaktır. Müslümanların Fransız toplumuna kendi kültürleri ile kabul

---

[1569] Yuki Shiose ve Jacques Zylberberg, "L'Univers Flou de Laïcité", *Social Compass*, Cilt 47, No. 3, 2000, s. 310.
[1570] Robert J. Pauly, Jr., *Islam in Europe: Integration or Marginalization?*, Ashgate, Aldershot, 2004, s. 43.
[1571] Pierre Tevanian, "Une Loi Antilaïque, Antiféministe et Antisociale", *Le Monde Diplomatique*, Nisan 2004, s. 8.
[1572] Caitlin Killian, "The Other Side of the Veil North African Women in France Respond to the Headscarf Affair", *Gender & Society*, Cilt 17, No. 4, Ağustos 2003, s. 567.
[1573] Emmanuel Terray, "Headscarf Hysteria", *New Left Review*, Mart/Nisan 2004'ten naklen Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 20.
[1574] Pierre Tevanian, "Une Loi Antilaïque, Antiféministe et Antisociale", *Le Monde Diplomatique*, Nisan 2004, s. 8.

edilmesi, bir başka ifadeyle entegrasyon meselesi daha ön planda gibi görünmektedir. Entegrasyondan sorumlu bakan Fillon'un, Fransız vatandaşlığına geçmek isteyenlerden türbanlı olanların bu haktan mahrum edilebilmesine olanak tanıyan yeni bir düzenleme istediğini açıkladığı hatırlatılmalıdır.[1575]

Daha önceki bölümlerde de belirtildiği gibi Fransız entegrasyon modeli, azınlıklar mantığına değil eşitlik mantığına uygun olmalıdır. Devrim dönemine ve İnsan Hakları Evrensel Beyannamesine kadar giden kimlik ve eşitlik ilkeleri, bireylerin ırk, din ve kökenleri ne olursa olsun kanun önünde eşitliğine dayalıdır. Bu da, azınlıkların dışarıda bırakılmasının kurumsal onaylanması olarak kabul edilebilir.[1576] "Bölünmez ve tek cumhuriyet" şeklindeki Jacobin söyleminin temelinde, ulusal ve cumhuriyetçi kimliğin bireylerin dinî, etnik ya da dilsel özelliklerinin üstünde yer alması gerektiği düşüncesi vardır.[1577] Fransız entegrasyon tarzının standart Fransız modeli oluşturmak amacıyla etnik kimliğin kaybolmasına hizmet ettiği söylenebilir.[1578] Nitekim Fransız tarihi, kültürel farklılıkları kabul etmek yerine ulusun homojenleştirilmesini içermiştir.[1579]

Türban, asimilasyona direnme, dolayısıyla bir tür cemaatçilik olarak kabul edilerek tehdit olarak görülmektedir. Komüniteryenizmin Fransız kültürüne asimile olmamak için bir direnme yolu olduğuna inanılmaktadır. Bir başka ifadeyle, Fransız cumhuriyetinin değerlerini ve laikliği reddetmenin bir yolu ve bu direnme için dinsel ve kimi zaman da etnik kimliklerin öne çıkarılmasıdır. Jacobin devlete meydan okuma olarak görülen komüniteryanizm Fransa için savaşılması gereken bir durumdur. Çünkü Fransız toplumunun birliği açısından tehdit olarak değerlendirilmektedir.

[1575] Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 26.
[1576] Levent Köker, "Political Toleration or Politics of Recognition: The Headscarves Affair Revisited", *Political Theory*, Cilt 24, No. 2, Mayıs 1996, s. 50.
[1577] Levent Köker, "Political Toleration or Politics of Recognition: The Headscarves Affair Revisited", *Political Theory*, Cilt 24, No. 2, Mayıs 1996, s. 50.
[1578] Caitlin Killian, "The Other Side of the Veil North African Women in France Respond to the Headscarf Affair", *Gender & Society*, Cilt 17, No. 4, Ağustos 2003, s. 570.
[1579] Levent Köker, "Political Toleration or Politics of Recognition: The Headscarves Affair Revisited", *Political Theory*, Cilt 24, No. 2, Mayıs 1996, s. 50.

Dinsel ve etnik kimliklerin siyasi bir simge olarak kullanılması Fransa'da aslında 15 yıldan daha az geçmişi olan bir olgudur. Dinsel ve etnik kimliklere vurgu yapılması, değil başka kültür ve dinlere sahip ülkelerden gelen göçmenler için, Fransa'nın kendi içinde barındırdığı Hristiyanlık dini için ve Breton, Korsika gibi diğer bölgesel kimlikler için de bir tabu olmuştur. Ancak Avrupa Birliği entegrasyonu ile ademimerkeziyetçilik reformlarının yerel kimliklerin ön plana çıkmasına neden olması ve globalleşmeye direnememek, merkeziyetçi devlet yapısı içinde üstü kapatılmış sorunların devletin zayıflaması sonucunda yüzeye çıkmasına neden olmaktadır. Bu durum Fransa için belki de diğer devletlere göre çok daha büyük bir tehlikedir. Çünkü merkeziyetçi yapı ortadan kalkmakta ve devlet, kontrolü kaybetmektedir.

Entegrasyon konusunda Müslümanların bakış açısı ise bambaşka görünmektedir. Örneğin Gaspard ve Khosrokhavar'a göre türban, iki farklı kültürün orta yolu olarak ve fundamentalizmdense, daha çok bir kimlik ifadesi şeklinde algılanmalıdır.[1580] Nitekim, türban "mücadelesi", Müslümanların Fransa'ya yerleşmesinden çok önce 1970'li yıllarda başlamıştır. Fransız ve İngiliz sömürge güçleri Müslüman kadınları Avrupalılara benzetmek amacıyla örtülerini çıkarması için teşvik etmeye çalışmıştır. Dolayısıyla Cezayir, Kuzey Afrika ve Orta Doğu ülkelerinde türban, bağımsızlık mücadelesi ve ulusalcı hareketlerde ulusal kimliğin simgesi haline gelmiştir.[1581]

Türban, Fransız vatandaşlığının reddedilmesi olarak değil, asimile olmadan entegre olmak ve aynı anda hem Fransız hem de Müslüman olarak kabul edilme isteği olarak yorumlanmalıdır.[1582] Türbanı kimlik olarak kullanan Müslüman kadının verdiği mesajın, asimile olmadan entegre olmak istediği

---

[1580] Françoise Gaspard ve Farhad Khosrokhavar, *Le Foulard et République*, La Découverte, Paris, 1995, s. 204'ten naklen Jeremy Jennings, "Citizenship, Republicanism and Multiculturalism in Contemporary France", *British Journal of Political Science*, Cilt 30, No. 4, Ekim 2000, s. 593.

[1581] Caitlin Killian, "The Other Side of the Veil North African Women in France Respond to the Headscarf Affair", *Gender & Society*, Cilt 17, No. 4, Ağustos 2003, s. 570.

[1582] Françoise Gaspard ve Farhad Khosrokhavar, *Le Foulard et République*, La Découverte, Paris, 1995, s. 204'ten naklen Jeremy Jennings, "Citizenship, Republicanism and Multiculturalism in Contemporary France", *British Journal of Political Science*, Cilt 30, No. 4, Ekim 2000, s. 593.

olduğu ileri sürülmektedir.[1583] Fransa'da "iyi Müslüman" olmak, "Müslümanlığını gösterecek kadar farklı olmak" demektir. Bu, Fransız Müslümanların topluma ancak kendi kimliklerini koruyarak ve görünür bir şekilde entegre olmak istemesi durumunda sorun haline gelmektedir.[1584] Ancak aynı zamanda Fransız cumhuriyetine ve asimilasyonculuğuna başkaldırı olarak yorumlanmaktadır. Bu noktada şöyle bir soru sorulabilir: "Bir kişi hem kipa ya da türban takıp hem de aynı anda Fransız olabilir mi? Ya da bir kişi hem iyi bir vatandaş hem de türbanlı olabilir mi?" Bunun cevabını, Müslüman Fransızların varlığını göstererek vermek mümkündür.[1585]

Türbanın, cumhuriyet değerlerine yönelik siyasi bir simge olarak görülmesi, onun yasaklanmasını meşru kılabilir ancak pragmatik olmayabilir. Dinî simgelerin yasaklanmasının daha ciddi sorunlar getirme ihtimali bulunmaktadır. Yasağın arkasından, Müslümanların Fransa'da azınlık olmasından yola çıkarak, ayrımcılığa maruz kaldıklarına inanmaları ya da inandırılmaları zor değildir. Radikalleri belki de en fazla memnun edecek sonuç türbanın yasaklanmasıdır, böylelikle ellerinde bir mağduriyet gerekçesi ile mücadele yolu açılabilecektir. Önemli olan; çoğu eğitimsiz, işsiz ve yoksul olan kesimlerin temel sorunlarının çözülmesidir. Pek çok Avrupa ülkesinde olduğu gibi, Fransa'da da ayrımcılık yaşanmaktadır. Ancak, dinî simgelerin yasaklanmasına yönelik yasanın ırkçılık şeklinde algılanmamasını gerektirecek sebepler bulunmaktadır. Doğruluğu tartışılır olmakla birlikte, yasaklar farklı inançları da kapsamakta, üstelik devlet okulları ile sınırlı kalmaktadır. Ülkelerin yasalarının, politikalarının, genel olarak davranış biçimlerinin siyasi kültürleri çerçevesinde incelenmesi aydınlatıcı olmaktadır. Fransa'nın uzun laiklik geleneği de, siyasi tarihi içinde değerlendirilmelidir. Bu şekilde bakıldığında, yasada aslında amacın, İslamın değil, Cemil Meriç'in

---

[1583] François Gaspard ve Farhad Khosrokhavar, *Le Foulard et la République*, La Découverte, Paris, 1995, s. 204'ten naklen Naomi Schor, "The Crisis of French Universalism", Ralph Sarkonak (der.), *The Cultural Wars*, Yale University, Londra, 2001, s. 53.

[1584] Alison Dundes Renteln, "Visual Religious Symbols and the Law", *American Behavioral Scientist*, Cilt 47, No. 12, Ağustos 2004, s. 1581.

[1585] Françoise Gaspard ve Farhad Khosrokhavar, *Le Foulard et République*, La Découverte, Paris, 1995, s. 206'dan naklen Jeremy Jennings, "Citizenship, Republicanism and Multiculturalism in Contemporary France", *British Journal of Political Science*, Cilt 30, No. 4, Ekim 2000, s. 593.

ifadesiyle "Tanrının" parantez içine alınması[1586] olduğunu söylemek mümkündür. Bu, inançların yok sayılması değil, bir başka tarafa konması anlamına gelmektedir.

Türbanın siyasi bir simge olduğu ve giderek yaygınlaştığı tamamen yanlış değildir. Ancak, ciddi sorunların göstergesi olabileceği kadar, gelip geçici bir akım olarak da görülebilmelidir. Aralarında kaçının radikal olduğu bilinmeyen ve azınlık konumunda olan Müslümanların büyük ve güçlü bir devlet olan Fransa veya Almanya için nasıl bir tehdit oluşturabileceği açık görünmemektedir. Sayıca az ve "silahsız" olan, devlet kademelerine sızarak rejimi değiştirmesi söz konusu olmayan belirsiz sayıdaki radikalin, yasakların tahrik edici gücünden faydalanarak daha fazla marjinalleşmesi mümkündür. Radikal görünümlü eğilimlerin *a priori* tehlikeli olduğu görüşü her zaman doğru olmayabilir. Aşırılıkların ve sivriliklerin, özgürlükler içinde törpülenme ve yumuşama eğiliminin bulunduğu bir gerçektir.

Eğer türban yasağı, terörle mücadele yolu olarak görülüyorsa, bunun radikal kişi ve örgütlerin denetlenmesi ve engellenmesi yoluna gidilerek yapılması daha mantıklı görünmektedir. Yasak, Alman ya da Fransız unsurlarını ve kültürünü koruma amaçlı olarak düşünülüyorsa, belki de öncelikle Amerikan filmlerini yasaklamaları gerekir. Kültürlerin karşılıklı etkileşimi özellikle günümüzde kaçınılmazdır. Yerel kültürlerin ve değerlerin, "yabancı unsurların" ayıklanması ya da görmezden gelinmesi ile korunabileceği fikri mümkün görünmemektedir.

Sonuç olarak, bir kez daha görülmektedir ki Avrupa devletlerinin değişikliklere ayak uydurması ve İslam'ı dahil ederek kendi parçası haline getirmesi gerekmektedir. Değişiklik tek taraflı olamayacağından, Müslümanların da ayak uydurması aynı derecede önemlidir. Bu doğrultuda, Avrupa İslamı'nın savunucusu olan Tibi, Fransa'daki Laiklik Komisyonu'nun raporunu (Stasi Raporu) da yerinde bulmaktadır.[1587]

[1586] Prof. Dr. Kadir Cangızbay, Gazi Üniversitesi Siyaset ve Sosyal Bilimler Bölümü Doktora Programı, Beşerî Bilimler Felsefesi ders notu, Aralık 2003.

[1587] Bassam Tibi, "Euro-Islam: The Quest of Islamic Migrants and of Turkey to Become European in a Secular Europe", *Turkish Policy Quarterly*, Cilt 3, No. 1, İlkbahar 2004.

D. Müslümanların Belirsiz Statüsü: Azınlık mı Vatandaş mı?

1. Azınlık ve Vatandaşlık Kavramları

Azınlık kavramının ortaya çıkışı 16. yüzyıla, yani ulus-devletlerin ortaya çıkışına rastlamaktadır. Modern çağda dinî açıdan laikliğin gelişimi, siyasal açıdan da vatandaşlık kavramının herkese yönelik hale gelmesi önemlidir. Eski Yunan ve Roma'da vatandaşlığın sayılı kişilere tanınması ve çoğunluğun "yabancı" olması, azınlık kavramının ortaya çıkışında etkili olmuştur. Azınlık ve vatandaşlık kavramları arasındaki bağlantı nedeniyle, her iki kavramın tanımlarına ve tartışmalara aynı başlık altında yer verilmiştir.

Sosyolojik açıdan azınlık kavramı, genel olarak belirli bir topluluk içinde sayısal bakımdan azınlık oluşturan, başat olmayan ve çoğunluktan farklı niteliklere sahip olan gruba verilen isimdir. 1954 yılında sosyolog Louis Wirth azınlığı, eşitsiz muamele sonucu toplumdan dışlanan ve kendisini kolektif ayrımcılığa maruz hisseden grup olarak tanımlamıştır.[1588] Bu tanım pek çok durumda ezilmişlik kavramını da içerir ve buna göre eşcinseller, travestiler ve hatta kadınlar bile azınlıktır.

Azınlıklar konusunda yapılmış en önemli hukuksal tanım Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonunun Ayrımcılığın Önlenmesi ve Azınlıkların Korunması Alt Komisyonu özel raportörü Caportorti'nin 1978'de önerdiği tanımdır. Bu tanım o tarihten itibaren yapılan anlaşmalarda ortaya konan tanımların da temelini oluşturmaktadır. Capatorti'ye göre azınlık, "Bir devletin nüfusunun geri kalanına göre sayıca az olan, egemen konumda bulunmayan, üyeleri o devletin vatandaşı olan, nüfusun geri kalanından farklı etnik, dinsel ya da dilsel özelliklere sahip olan ve kültürlerini, geleneklerini, dinlerini ya da dillerini korumaya yönelik bir dayanışma duygusu gösteren gruptur".[1589] Bu

---

[1588] *Encyclopedia of Nationalism*, Cilt 2, Londra, Academic Press, 2001, s. 340.

[1589] Frank Caportoti, *Study on the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities*, United Nations, New York, 1979.

tanım beş ana öğeye dayanmaktadır: 1) Farklılık: azınlığın soy, dil, din, gelenekler gibi çoğunluktan çeşitli bakımlardan farklı olması; 2) Sayı: grubun farklı özellikleri koruyacak belirli bir sayıda olması; 3) Başatlık: Grubun o toplumda başat olmaması; 4) Vatandaşlık: bir devletteki azınlıkların yine o devletin uyruğu olması ve 5) Azınlık bilinci: grubun özel niteliklerini ve geleneklerini korumaya istekli olması.[1590] Ancak bu tanım yabancılar, sığınmacılar, uyruksuzlar (haymatloslar) gibi kimi azınlıkları dışarıda bırakmaktadır.[1591] Yine yukarıda andığımız göçmen grupları ve sosyolojik bakımdan azınlık kavramına giren bazı gruplar da uluslararası hukuk tanımlarının dışında tutulmuştur.

Azınlık sadece niceliksel değil niteliksel olarak da tanımlanmalıdır. Azınlık statüsü, güçsüzlük ile çoğunluğun kültürel ya da dinî hâkimiyetini ifade etmektedir. Sadece sayısal olarak azınlık olmasından yola çıkılması yanlış görünmektedir. Anahtar kelime "tahakküm" olmalıdır.[1592] Bu düşünceden yola çıkıldığında, azınlık kavramı, önyargı ve ayrımcılığa maruz kalan tüm gruplar için kullanılmaya başlanmıştır.[1593]

Azınlık grubu, hakim olan gruptan sadece daha küçük olan değil, toplumun merkezinde bulunan ekonomik ve siyasi kurumlardaki eylem ve rolleri sınırlı olan gruptur.[1594] Bu grubun üyeleri, nüfusun çoğuna göre dezavantajlıdır ve bir grup dayanışmasına, birbirlerine ait olma duygusuna sahiptir. Kendilerini çoğunluktan ayrı görürler.[1595] Azınlık, daha büyük bir toplum içinde bir alt gruptur. Sosyologlar ve antropologlar, azınlık tanımının niceliksel olarak yapılamayacağı konusunda genellikle hemfikirdir. Azınlık-çoğunluk ilişkisini belirleyen, sayısal üstünlük değil, toplumsal yapı içindeki

---

[1590] Baskın Oran, *Küreselleşme ve Azınlıklar Ders Notları*, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1997, ss.14-15.
[1591] Baskın Oran, *Küreselleşme ve Azınlıklar Ders Notları*, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1997, s. 15.
[1592] Philip Vuciri Ramaga, "Relativity of the Minority Concept", *Human Rights Quarterly*, Cilt 14, No.1, Şubat 1992, ss. 108, 119.
[1593] Barton Meyers, "Minority Group: An Ideological Formulation", *Social Problems*, Cilt 32, No. 1, Thematic Issue in Minorities and Social Movements, Ekim 1984, s. 1.
[1594] Frederick M. Wirth, "The Stranger within my Gate: Ethnic Minorities and School Policy in Europe", *Comparative Education Review*, Cilt 23, No. 1, Şubat 1979, s. 18.
[1595] Anthony Giddens, *Sosyoloji*, Hüseyin Özel ve Cemal Güzel (yayına hazırlayanlar), Ayraç, Ankara, 2000, s. 225.

ekonomik, siyasi ve ideolojik mekanizmalar üzerindeki kontrol gücüdür. Hakim olan grup, altgrubun eşit seviyeye gelmesinin önüne geçmeye çalışır. Hakim gruptan ayrılan özellikleri bulunması nedeniyle farklı olan azınlıklar, bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde kültürel yaşamın dışında bırakılırlar.[1596]

"Azınlık grubu" kavramından önce kullanılan "ulusal azınlık" kavramı, 19. ve 20. yüzyıllarda Avrupa'da ortaya çıkmıştır. Bir takım özellikleri, içinde yaşadıkları toplumun genelinden farklı olan kendi içinde dayanışma bulunan grubu tanımlamak için kullanılmıştır. Bu özellikler şöyle sıralanabilir: dil, din, gelenek, fiziksel görünüş, ulusal bilinç. Ulusal azınlıkların genel özelliklerinden biri, özerklik talebinde bulunmalarıdır. Ulusal azınlık kavramı, özellikle ABD örneği çerçevesinde genişletilerek "azınlık grubu" halini almıştır. Bunun nedeni, azınlıkların mutlaka içinde yaşadıkları devlete bağlı olması gerekmediğinin ve mutlaka kendilerine ait bir devlet kurma peşinde olmadıklarının düşünülmesi olmuştur.[1597] "Ulusal azınlık" kavramını "azınlık grubu"na dönüştüren Wirth, "azınlık" kavramını şöyle tanımlamaktadır: "Fiziksel ya da kültürel özellikleri nedeniyle toplumun bütününden ayrılan, farklı ve eşit olmayan bir muamele gören ve kendilerini kolektif ayrımcılığa maruz kalanlar şeklinde tanımlayan bir grup." Wirth'e göre bir toplumda azınlık varsa, mutlaka bir de daha yüksek sosyal statüye ve ayrıcalıklara sahip olan hakim grup bulunmaktadır.[1598]

Herhangi bir ülkedeki azınlıklar araştırılırken bunları tek başına ele alıp incelemek hiçbirşey ifade etmez; çoğunluğu da bilmek gerekir. Ülkenin, toplumun bir bütün olarak ele alınması, tarihî gelişmelerin değerlendirilmesi bir zorunluluktur. Doğal olarak azınlık çoğunluğa göre tanımlanır, dolayısıyla çoğunluğun nasıl tanımlandığına göre değişik azınlık tanımları söz konusudur.

[1596] Marvin Harris, "Caste, Class, and Minority", *Social Forces*, Cilt 37, No. 3, Mart 1959, ss. 248-249.

[1597] Barton Meyers, "Minority Group: An Ideological Formulation", *Social Problems*, Cilt 32, No. 1, Thematic Issue in Minorities and Social Movements, Ekim 1984, ss. 2, 5.

[1598] Louis Wirth, "The Problem of Minority Groups", Ralph Linton (der.), *The Science of Man in the World Crisis*, Columbia University Press, New York, 1945, ss. 347-372'den naklen Barton Meyers, "Minority Group: An Ideological Formulation", *Social Problems*, Cilt 32, No. 1, Thematic Issue in Minorities and Social Movements, Ekim 1984, s. 6.

Azınlıklar, modern dönemle birlikte çeşitli etkenler sonucunda ortaya çıkmıştır. İşgal, ulusal sınırlarla ulus-devlet sınırlarının her zaman tam örtüşmemesi ya da göç, sürgün gibi etkenler azınlıkların oluşmasına neden olmuştur. Çoğu zaman "yeni azınlıklar" olarak da anılan bir diğer azınlık türü göçmenlerdir. II. Dünya Savaşı'nın bitiminden bu yana, özellikle de Soğuk Savaş sonrası dönemde çeşitli nedenlerle bir ülkeden diğerine geçen gruplar da gittikleri yerlerde yeni azınlıklar oluşturmuşlardır. Bizim konumuzu oluşturan Avrupa'daki Müslümanlar "yeni azınlık" grubunda yer almaktadır. Kendilerini azınlık olarak gören Müslümanlar için "diaspora" ifadesi uygun değildir. Nitekim, diaspora dinî bağlılıkla değil etnisite ile ilgilidir.[1599]

Oran'a göre azınlık konusu üç açıdan önemlidir: 1) Ulusal devletin iç politikası açısından: Azınlıklar ülke içinde ulusal birliğin sağlanması açısından ya da buna bir tehdit oluşturması bakımından büyük önem arzetmektedir. 2) Ulusal devletin dış politikası açısından: Devletin içindeki azınlıkların büyük olasılıkla dışarıda bir "akraba devlet"i vardır. Ve bu devletle ilişkiler dış politikanın önemli bir parçasıdır. Yine aynı şekilde devletin dışarıdaki kendi azınlıkları da önemlidir. 3) Uluslararası sistem açısından: Bir ülkenin azınlıklarına yaptığı muameleler uluslararası sistem açısından da giderek önem kazanmaktadır. Bu muameleler kötüyse o devletin uluslararası arenadaki itibarı da azalmakta ve ülkeye baskı uygulanmaktadır.[1600] Azınlıkların tehdit olması ise üç kategoride değerlendirilmektedir: yerel düzensizlik, iç savaş ve dünya savaşı.[1601] Özellikle azınlıkların kendi anavatanları mevcutsa ve sınır komşusuysa, tehdit daha büyük hale gelebilmektedir. Hukukçular tarafından yapılan haklar sınıflamasında, ilk sırada sivil ve siyasi haklar, daha sonra ekonomik, sosyal ve kültürel haklar, son olarak da dayanışma hakları bulunmaktadır.[1602] Dayanışma hakları, bir

---

[1599] Isabelle Rigoni, "Challenging Notions and Practices: The Muslim Media in Britain and France", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 31, No. 3, Mayıs 2005, s. 573.
[1600] Baskın Oran, *Küreselleşme ve Azınlıklar Ders Notları*, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1997, s. 17.
[1601] Herbert Adolphus Miller, "The Menace of Minorities", *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Cilt 175, The Shadow of War, Eylül 1934, ss. 60-61.
[1602] F. Sudre, *Droit International et Européen des Droits de l'Homme*, PUF, Paris, 1995, ss. 153-158'den naklen Riva Kastoryano, Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 240.

cemaat içinde kolektif eylem özgürlüğüne dayanmakta ve "bireyin gelişiminin ancak cemaat içinde mümkün olduğunu" ileri sürmektedir. Göçmen grupların dayanışma hakkı, azınlık hakkı ile ilişkilendirilmekte, bu da aynı zamanda ulus-devlete bir meydan okuma olarak algılanmaktadır.[1603]

Devlet-azınlık ilişkileri gözönünde bulundurulduğunda her ne kadar devletin izleyeceği politikalar azınlığın kaderini belirlese de azınlığın izleyebileceği politikalar da önemlidir. Yabancı bir ülkede azınlık teşkil eden etnik ya da kültürel bir grubun karşısında iki seçenek bulunmaktadır: çoğunluğa asimile olmak ya da kendi kültürünü ve farklılıklarını korumak. Hirschmann'a göre azınlıkların üç seçeneği vardır: terket, sesini yükselt ya da sadakat göster (*exit, voice or loyalty*).[1604] Gönüllü göç sonucu ortaya çıkan durumlarda grup üyeleri genellikle ilk seçeneği tercih eder, zira ikinci durumda iş bulma, eğitim ve evlilik gibi konularda grubun üyeleri çeşitli zorluklarla karşılaşabilir. Ancak bazı durumlarda grup ne kadar isterse istesin çoğunluğa asimile olamaz. Örneğin ABD'deki siyahlar, çünkü renkleri farklıdır.[1605]

Azınlık-çoğunluk ilişkilerinde temel kavram "entegrasyon" olmaktadır. Bu ilişkilerde siyasi sisteme önemli roller düşmektedir. Örneğin, azınlıkların hakim olan değerleri kabul etmesi, genellikle ulusal politikaların taleplerinden biridir. Azınlıkların kendi dil, din ve kültürlerini korumalarına ne dereceye kadar izin verildiği önemli bir göstergedir. Örneğin Demokratik Alman Cumhuriyeti'nde sadece Sırplar azınlık olarak tanınmakta idi. Anayasada Sırp vatandaşların ana dillerini ve kültürlerini geliştirme hakları bulunduğundan, üstelik bunun devlet tarafından teşvik edilmesinden bahsedilmektedir.[1606] İkinci olarak, azınlıkların çoğunlukların hakim olduğu kurumlardaki yerine bakılmalıdır. Ulusal politikalar, bunu teşvik edebilir ya da

---

[1603] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 241.

[1604] Alfred Hirschmann, *Exit, Voice, Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations and States*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1970'den aktaran Thomas H. Eriksen, *Ethnicity and Nationalism*, Londra, Pluto, 1993, s. 123.

[1605] Thomas H. Eriksen, *Ethnicity and Nationalism*, Londra, Pluto, 1993, s.123.

[1606] Ryszard Cholewinski, "State Duty Towards Ethnic Minorities: Positive or Negative?", *Human Rights Quarterly*, Cilt 10, No. 3, Ağustos 1988, s. 348.

tam tersine azınlıkları bu kurumlardan izole edebilir. Böylece, azınlıkların siyasi gücü ve toplumsal etkisi sınırlandırılmış olmaktadır. Hükümetler, azınlıkların kontrolü ele geçirmesine ne ölçüde izin vermektedir şeklinde bir soru sorulmalıdır.[1607]

Bir grubun "göçmen" ya da "gönülsüz" olarak tanımlanabilmesi için topluma dahil olma/entegrasyon biçimi değerlendirilmektedir. Bir kişinin içinde bulunduğu kuşak, toplumsal kimliğini, etnik ilişkilerini ve fırsat yapısını büyük ölçüde etkilemektedir.[1608] "İkinci kuşak göçmen" ifadesinin kullanımını doğru bulmayan Baubock, bu kişilerin yaşadıkları ülkede doğmasına ve genellikle vatandaş olmasına rağmen bu kavramın kullanılmasının iyi niyet dışı olduğunu ileri sürmektedir. Kültürel tanınma için kuşaklar boyu o ülkede yaşamalarının gerektiği şeklindeki inanca da katılmamaktadır.[1609] Avrupa'da ikinci ve üçüncü kuşak göçmenlere, kendileri değil, anne ve babaları göç etmeyi tercih ettiğinden kimi zaman "gönülsüz göçmenler" denmektedir.[1610] Suarez-Orozco'ya göre sorun, ikinci kuşakla, "gönülsüz" ya da bir başka ifadeyle "göçmenlerin istenmeyen çocukları" ile başlamaktadır. Bunun sebebi ise, ilk gelen göçmenlerin Avrupa'ya getirdiği ekonomik fırsatların ve istihdam olanaklarının bugün bulunmamasıdır.[1611] 1970'li yılların ekonomik durgunluk dönemi ile birlikte, bir çok Avrupalı, göçmenlerin kendi ülkesine geri dönmelerini ya da asimile olarak görünmez hale gelmelerini istemiştir. Ancak Avrupa'daki düşük doğum oranları nedeniyle, göçmen işçiye giderek daha

---

[1607] Frederick M. Wirt, "The Stranger within my Gate: Ethnic Minorities and School Policy in Europe", *Comparative Education Review*, Cilt 23, No. 1, Şubat 1979, ss. 20-21.

[1608] Margaret A. Gibson, "Complicating the Immigrant/Involuntary Minority Typology", *Anthropology & Education Quarterly*, Cilt 28, No. 3, Ethnicity and School Performance: Complicating the Immigrant/Involuntary Minorty Typology, Eylül 1997, s. 436.

[1609] Rainer Baubock, "Cultural Minority Rights for Immigrants", *International Migration Review*, Cilt 30, No. 1, Special Issue: Ethics, Migration, and Global Stewardship, İlkbahar 1996, s. 224.

[1610] Marcelo M. Suarez-Orozco, "Migration, Minority Status, and Education: European Dilemmas and Responses in the 1990s", *Anthropology & Education Quarterly*, Cilt 22, No.2, Migration, Minority Status, and Education: European Dilemmas and Responses in the 1990s, Haziran 1991, s. 112.

[1611] Marcelo M. Suarez-Orozco, "Migration, Minority Status, and Education: European Dilemmas and Responses in the 1990s", *Anthropology & Education Quarterly*, Cilt 22, No. 2, Migration, Minority Status, and Education: European Dilemmas and Responses in the 1990s, Haziran 1991, s. 115.

fazla ihtiyaç duyulacağı bir gerçektir.[1612] Avrupa'daki göçmenler Avrupa içinden ve dışından gelenler olmak üzere ikiye ayrılarak, farklı muamele görmektedir. Halbuki, örneğin Fransa'da yaşayan bir İtalyan da göçmendir, ancak "göçmen" muamelesi görmemektedir.[1613] Çünkü İslam kültürü Avrupa kültürü ile "uyumsuz", "bağdaşmaz" ve "asimile edilemez" olarak algılanmaktadır.[1614] Avrupa'da İslam'ın asimile edilemez olduğundan yola çıkanların geliştirdiği ilginç bir ırkçı söylem bulunmaktadır: Müslüman göçmenler asimile edilemez olduklarından ve kişilerin kendi kültürlerini uygulama hakları bulunduğundan, azınlıklara yapılacak en büyük iyilik onları geri göndermek olacaktır.[1615]

Avrupa'da azınlıklarla ilgili izleme, Avrupa Konseyi ile Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'na (AGİT) aittir. Ancak, azınlıkların tanımı, standartlar ve istatistik bilgileri konusundaki belirsizlik, bu kurumların işlevlerini yerine getirmesini engellemektedir. Ulusal Azınlıklar Çerçeve Sözleşmesi'nde azınlık tanımı yapılmamakta, daha da önemlisi, koruma sadece devletler tarafından belirlenen ulusal azınlıkları kapsamaktadır. Göçmenler ya da dinî azınlıklar için herhangi bir koruma bulunmamaktadır. Avrupa Birliği'ne baktığımızda, 1993 yılında kabul edilen Kopenhag Kriterleri'nin alt başlıklarından biri olan siyasi kriterler kapsamında azınlık hakları ile ilgili öneriler yer almaktadır. Ancak, bu konuda hiçbir standarttan ve gerçek uygulamadan bahsetmek mümkün değildir. 1993 yılından önce üye olan ülkeler Kopenhag Kriterlerinden muaf olduğu gibi, 2004 yılında

---

[1612] Marcelo M. Suarez-Orozco, "Migration, Minority Status, and Education: European Dilemmas and Responses in the 1990s", *Anthropology & Education Quarterly*, Cilt 22, No.2, Migration, Minority Status, and Education: European Dilemmas and Responses in the 1990s, Haziran 1991, s. 114.

[1613] Marcelo M. Suarez-Orozco, "Migration, Minority Status, and Education: European Dilemmas and Responses in the 1990s", *Anthropology & Education Quarterly*, Cilt 22, No. 2, Migration, Minority Status, and Education: European Dilemmas and Responses in the 1990s, Haziran 1991, s. 107.

[1614] Marcelo M. Suarez-Orozco, "Migration, Minority Status, and Education: European Dilemmas and Responses in the 1990s", *Anthropology & Education Quarterly*, Cilt 22, No.2, Migration, Minority Status, and Education: European Dilemmas and Responses in the 1990s, Haziran 1991, s. 103.

[1615] Marcelo M. Suarez-Orozco, "Migration, Minority Status, and Education: European Dilemmas and Responses in the 1990s", *Anthropology & Education Quarterly*, Cilt 22, No.2, Migration, Minority Status, and Education: European Dilemmas and Responses in the 1990s, Haziran 1991, s. 116.

Birliğe katılan Doğu Avrupa ülkeleri arasında, özellikle Baltık ülkelerinin azınlıklar konusunda ciddi sorunlara sahip olduğu bilinmektedir.

Vatandaşlık kavramı ise, "bireylerin eşitlik ilkesi doğrultusunda belirli evrensel hak ve görevlerle, etken ya da edilgen olarak bir ulus-devletin üyeleri olma durumu" şeklinde tanımlanabilir.[1616] Bu tanımlamadaki etken ve edilgen ayrımına Piper, milliyet kavramını da ekleyerek biraz daha açıklık getirir. Piper'a göre, milliyet kavramı da tıpkı vatandaşlık kavramı gibi bir devlete üyeliği ifade eder. Ancak milliyet edilgen üyelikken, vatandaşlık etken üyeliği temsil eder.[1617]

Antik dönemlerden beri vatandaşlık, siyasi bir topluluğa yasal üyelik statüsü olarak tanımlanmaktadır. Bu yasal statü, bireyle siyasi topluluk arasında özel bir ilişki kurar. Modern devletin ortaya çıkması ile birlikte, vatandaşlık belirli bir eşitlik düzeyini de simgeler hale gelmiştir. Modern devlet, kimlerin vatandaş olacağına, ne gibi hak ve yükümlülüklerinin bulunacağına karar vermeye başlamıştır. Kısaca vatandaşlık, "hak sahibi olma hakkı" anlamına gelmeye başlamıştır.[1618] Savaş sonrası siyaset teorisinde, temel tartışma konuları demokrasi ve adalet olmuştur. Vatandaşlık ise, bu iki kavramdan türemiştir. Dolayısıyla, vatandaş "demokratik haklara ve adalet ile ilgili taleplere sahip olan birey" anlamına gelmiştir.[1619]

Bugünküne en yakın halini 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra alan devlet anlayışında toplumun, devletin ve siyasal iktidarın temeli, birey iradesinden hareket edilerek açıklanır.[1620] İnsanlar, bir devlet ve toplum düzeni içinde yaşamaya başlamadan önce içinde bulundukları "doğal yaşama dönemi"nden kendi istekleri ile çıkmışlardır. Can ve mal güvenliklerinin korunması amacıyla, bir sosyal ve siyasal sözleşme ile

---

[1616] Thomas Janoski, *Citizenship and Civil Society*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, s. 9.
[1617] Nicola Piper, *Racism, Nationalism and Citizenship: Ethnic Minorities in Britain and Germany*, Ashgate, Aldershot, 1998, s. 75.
[1618] Ayelet Shachar, "Positioning Rights in a Multicultural World, On Citizenship and Multicultural Vulnerability", *Political Theory*, Cilt 28, No. 1, Şubat 2000, ss. 65-66.
[1619] Will Kymlicka ve Wayne Norman, "Return of the Citizen: A Survey of Recent Work on Citizenship Theory", *Ethics*, Cilt 104, No. 2- Ocak 1994, s. 368.
[1620] Ayferi Göze, *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*, Genişletilmiş 7. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul, 1995, ss. 354-355.

toplumu, devleti ve iktidarı kurmuşlardır. Böylece devletin temel görevi, vatandaşlarının sadece can ve mal güvenliğini değil, aynı zamanda hak ve özgürlüklerini de korumaktır.

Vatandaşlık, aslında tanım olarak "eşit muamele" anlamına gelmektedir. Demokratik vatandaşlığı, modern devlet öncesi dönemlerdeki din, etnik köken ya da sınıf üzerine kurulu üyeliklerden ayıran, eşitlik kavramıdır. Ancak, tezin önceki bölümlerinde de belirtildiği gibi, vatandaş olup tüm haklardan faydalananların dahi ayrımcılığa uğramasının önüne geçilemediği bilinmektedir. Bazı etnik gruplar, kadınlar, dinî azınlıklar, eşcinseller sosyokültürel kimlikleri, ya da bir diğer ifadeyle "farklılıkları" nedeniyle dışlanabilmektedir.[1621]

Vatandaşlığı toplumsal bir üyelik olarak kurmak mümkün görünmemektedir. Çünkü evrensellik ve seçicilik aynı anda mevcuttur. Vatandaşlık seçicidir, çünkü siyasi sisteme dahil olma söz konusudur. Aynı zamanda evrenseldir, çünkü ilkesel olarak ulus-devlete üyelik, herkese açıktır. Fransız Devrimi'nin İnsan Hakları Beyannamesinde, her bireyin bir ulusun üyesi olma hakkından bahsedilmektedir.[1622]

Liberal demokrasilerde vatandaşlık hak ve özgürlükleri dört sınıfta toplanabilir:

1) Vatandaşlık hakları: hareket özgürlüğü, din ve inanç özgürlüğü, mahremiyet hakkı;
2) Siyasi haklar: İfade, dernek kurma, seçme ve seçilme hakkı;
3) Ekonomik haklar: özel mülkiyet edinme, çalışma ve kendi işini kurabilme özgürlüğü ve hizmetlerden faydalanma hakkı;
4) Sosyal haklar: fırsat eşitliğinden faydalanma, eğitim ile sağlık hizmetlerinden faydalanma ve çalışma hakkı.

Vatandaşlık kavramı ve haklarından ulus-devlet öncesinde de bahsedilmesine rağmen, geleneksel olarak, bu kavramın ulus-devlete bağlılık şartına indirgenmiş olduğunu görüyoruz. Her bireyin korunması, üye olduğu

[1621] Will Kymlicka ve Wayne Norman, "Return of the Citizen: A Survey of Recent Work on Citizenship Theory", *Ethics*, Cilt 104, No. 2- Ocak 1994, s. 370.
[1622] Jost Halfmann, "Citizenship Universalism, Migration and the Risks of Exclusion", *The British Journal of Sociology*, Cilt 49, No. 4, Aralık 1998, ss. 513-514.

devlet tarafından güvence altına alınmaktadır. Dolayısıyla her vatandaş da bağlı bulunduğu devlete karşı yükümlülüklerini yerine getirir. Bugünkü vatandaşlık hakları ve yapısı önceki yüzyıllardan çok daha farklıdır. Özellikle göç, misafir işçiler ve mülteciler gibi etkenler bu kavramın daha karmaşık ve gelişmiş bir yapıya sahip olmasına neden olmuştur. Aynı zamanda haklar da, vatandaşlar arasındaki eşitlik ilkesinin alanı gibi, kadınları, siyahları ve eşcinselleri kapsayacak ölçüde genişletilmiştir.

Avrupa'da, 18. ve 19. yüzyıllarda ulus-devletin ortaya çıkışı vatandaşlık kurumu ile yakından bağlantılıdır. Vatandaşlık kavramı, üyenin rolünü belirlemiştir.[1623] Bir başka ifadeyle, vatandaşlık modern devletin üyelik sistemidir. Siyasi bir topluluğa üyeliği ifade ettiğinden, bireylerle devlet arasındaki ilişkileri de düzenler.[1624] Bu bağlamda devlet, mevcut düzenini korumak amacıyla vatandaş olacak göçmenlerden bazı konularda uyum sağlamasını isteyebilir: 1) anayasanın ilkelerinin kabul edilmesi, bir başka ifadeyle "kamusal akıl yürütme" tarzına uyum sağlanması 2) kültürel etkilere açık olma veya yaşam tarzına, yerel kültür uygulamalarına ve törelerine yalnızca dışsal bir uyum sağlama değil, bunları benimseme. Burada, birinci maddede istenen siyasal sosyalleşmeden daha derin bir etki taşıyan uyumun talep edilmesi söz konusudur.[1625] Habermas'ın bu gruplamasından yola çıkıldığında, ABD'nin birinci grupta, Fransa'nın ise ikinci grupta yer aldığını ileri sürmek mümkündür.

Liberal bir devlette vatandaşlık iki tür ilişkiyi ifade etmektedir. Dikey ilişki, devlet ile vatandaş arasındaki karşılıklı hak ve yükümlülükleri belirten ilişki biçimidir. Yatay olan ise, vatandaşları birbirine bağlayarak ortak paylaşımları bulunan bir topluluğun gelişmesine önayak olur. Her iki ilişki türü de "ulus-devlet"i ortaya çıkaran "ulus" ve "devlet"i birbirine bağlar. ABD'deki ilke, "tüm insanlar eşit muamele görme hakkına sahip olmakla beraber, ulus

---

[1623] Christiane Lemke, "Citizenship and European Integration", *World Affairs*, Cilt 160, Sayı 4, ss. 212-218.
[1624] Will Kymlicka, "Multicultural States and Intercultural Citizens", *Theory and Research in Education*, Cilt 1, No. 2, 2003, s. 147.
[1625] Jürgen Habermas, "Demokratik Anayasal Devlette Tanınma Savaşımı", Mehmet H. Doğan (çev.), *Çokkültürcülük*, Amy Gutmann (haz.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1996, s. 136.

ile sağlam bağları olan (yatay) bireyler sadece devletten bir takım haklar (dikey) talep edebilirler" şeklindedir.[1626]

Vatandaşlık sadece belli hak ve yükümlülüklerle tanımlanan bir statü değil, aynı zamanda kişinin siyasi topluluğa üyeliğini ifade eden bir kimliktir. Dolayısıyla, bir kimlik olarak paylaşılan değerleri, anlayışları ve ortak bir kültürü içerir.[1627] Paylaşılan bir kimlik ve ulusal birlik sağlamaya yönelik bir uygulama olduğu konusunda genel bir görüş mevcuttur. Vatandaşlık, aynı zamanda ortalama kültürü paylaşamayan, eğitim ve ekonomik düzeyi genel kültürden düşük olanların da dahil edilmesine olanak tanımaktadır.[1628] Diğer taraftan, kolektif kimliklerin tabiyete değil sınıf, cinsiyet, ırk, yaş gibi farklı unsurlara dayandığını ileri süren Wiener, bu tür kolektif kimliklerin ulus-devlet içindeki iç sınırlarla bağlantılı olarak ortaya çıktığını savunmaktadır. Böylece eşitsizlikleri ve farklılıkları temsil etmektedir. Wiener'e göre, kimlikler hiçbir zaman devlet kurumları tarafından oluşturulamaz, ortaya çıkışları ancak uygulamalarla gerçekleşebilir.[1629]

2. Fransa'nın Azınlık ve Vatandaşlık Anlayışı

Müslümanlar kalıcı hale geldikten sonra talepleri giderek farklılaşmış ve daha siyasi içerikli hale gelmiştir. Örneğin seçimlere katılma isteği ortaya çıkmış; bu noktada, azınlık ve özellikle de vatandaşlık kavramları önem kazanmaya başlamıştır.

Azınlık kavramının belirsizlik içerdiği, çok farklı yorumlandığı bir gerçektir. Kimlerin azınlık olduğunun ya da hangi grupların azınlık olarak kabul edilmesi gerektiğinin belirgin bir tanımlaması bulunmamaktadır. Çünkü

[1626] "The Functionality of Citizenship", *Harvard Law Review*, Cilt 110, No. 8, Haziran 1997, s. 1815.
[1627] Christian Joppke, *Immigration and the Nation-State The United States, Germany, and Great Britain*, Oxford University Press, Oxford, 1999, ss. 6, 7.
[1628] Will Kymlicka ve Wayne Norman, "Return of the Citizen: A Survey of Recent Work on Citizenship Theory", *Ethics*, Cilt 104, No. 2- Ocak 1994, s. 369.
[1629] Antje Wiener, "Making Sense of the New Geography of Citizenship: Fragmented Citizenship in the European Union", *Theory and Society*, Cilt 26, No. 4, Special Issue on Recasting Citizenship, Ağustos 1997, s. 531.

İnsan Hakları Sözleşmesi'ndeki, "azınlık, nüfusun geri kalanından sayısal olarak küçük ve üyeleri kendi kültürlerini, geleneklerini, dinlerini ya da dillerini koruma isteğiyle hareket eden bir gruptur" şeklindeki tanım çok geniştir. Üstelik bu tanım, göçmenleri kapsamamaktadır. İspanya devleti, Bask ve Katalan halklarını azınlık olarak tanırken Hollanda, göçmenleri azınlık sınıfına koyabilmektedir. Fransa ve Almanya'nın azınlık anlayışına ise ne Müslümanlar ne de göçmenler girmektedir. Almanya'da çok az sayıdaki "tehlikesiz" etnik gruplar azınlık olarak kabul edilirken, Fransa'da azınlığın varlığı dahi söz konusu değildir.

Fransa'da "azınlık" kavramı; üniter devlet yapısı ile çeliştiğine inanıldığından tercih edilmemekte, yerine "göçmen" kelimesi kullanılmaktadır.[1630] Fransa'da "azınlık grubu" şeklinde bir anlayış bulunmamakta, "etnik vatandaş" şeklinde bir kavramın varlığı dahi kabul edilmemektedir. Fransız modelinde göçmenler kendi haline bırakılmamalı ve uyum sağlamaları için çalışılmalıdır. Fransız tarzı entegrasyon, önceki bölümlerde de belirtildiği gibi, aslında asimilasyondur ve azınlıkların toplumsal bölünmesine ve gettolaşmasına sebep olduğu gerekçesiyle Anglo-Sakson tarzı çokkültürlülüğe karşıdır.[1631]

Entegrasyon işlerini yürütmek üzere kurulan Yüksek Entegrasyon Konseyi *(Haut Conseil à l'Integration)* farklı bakanlıklar tarafından alınan kararları koordine etme amaçlı olmuş ve siyasi olmaktan öteye gidememiştir. Konsey'in 1991 raporunda "Fransa'nın entegrasyon kavramı azınlık mantığı değil eşitlik mantığında olmalıdır" denmektedir.[1632] Konsey'in 1993 yılında yayımladığı raporun başlığı "Fransız Usulü Entegrasyon" *(Intégration à la Française)* olmuştur. "Eşitlik ilkesine dayalı" model, azınlıklar mantığına bir kez daha karşı çıkmıştır.[1633] Konseyin raporları, göç ve azınlıklar

[1630] Sarah Collinson, *Europe and International Migration*, Pinter Publishers, Londra, 1993, s. 106.
[1631] Caitlin Killian, "The Other Side of the Veil North African Women in France Respond to the Headscarf Affair", *Gender & Society*, Cilt 17, No. 4, Ağustos 2003, s. 571.
[1632] Dominique Schnapper, *L'Europe des Immigrés*, Éditions François Bourin, Paris, 1992, s. 118.
[1633] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 62.

konusundaki çalışmalarda, Fransa'nın "cumhuriyetin bölünmezliği" ilkesi çerçevesinde aşırı bir ülke olduğuna örnek şeklinde gösterilmektedir.[1634]

Jacobin görüşe göre, Fransız Cumhuriyeti, millî çıkarlarını "düşmanlarının yerel kale kurmasını önleyerek" korumalıdır.[1635] Nitekim, Fransa'da kendilerini güvensiz hisseden Müslümanların İslam kimliğini kullanmaya başlaması, kendi kültürel ve dinî değerlerini kimliklerinin bir parçası haline getiren "azınlık davranışı" olarak kabul edilerek tehlikeli görülmüştür.[1636] Diğer Avrupa ülkelerinde azınlıkların tehdit olarak görülmesi Fransa'daki kadar yoğun yaşanmamaktadır. Örneğin, İngiltere'de etnik bir grup olarak Müslümanlar pek çok haktan faydalanabilmektedir.[1637] Tezin önceki bölümlerinde ele alınan Sarkozy'nin savunduğu pozitif ayrımcılık, dönemin cumhurbaşkanı Chirac başta olmak üzere birçok siyasetçi tarafından "farklılıkları artıracağı" nedeniyle tepki görmektedir.[1638]

Jacques Attali, merkeziyetçi yapıdaki Fransız devletinin tek tip bir Fransız vatandaşı yarattığını ve bunun tüm yerel dilleri öldürerek eşitlik sağladığını ileri sürmüştür. Bugünkü tehlike ise, Fransız devletinin artık zayıflamakta olması ve ademimerkeziyetçiliğin etkinleşmesinin getireceği sorunlardır.[1639] Milliyet Komisyonu Raporu'nda *(Rapport de la Commission de la Nationalité)* şöyle denmektedir: *"Üçüncü Cumhuriyet ekolü bize Bretonları, Korsikalıları, Provençalleri, İtalyan ve Polonyalıların çocuklarını ve Avrupa'nın Yahudi proleteryasını, aynı dili konuşan, aynı kültürü ve vatansever değerleri paylaşan cumhuriyet vatandaşlarına çevirmek*

[1634] Cathie Lloyd, "National Approaches to Immigration and Minority Policies", *Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe*, John Rex ve Beatrice Drury (der.), Avebury, Aldershot, 1994, s. 74.
[1635] John S. Ambler, "Educational Pluralism in the French Fifth Republic", James F. Hollifield ve George Ross (der.), *Searching for the New France*, Routledge, New York ve Londra, 1991, s. 211.
[1636] Rémy Leveau, "Maghrebi Immigration to Europe: Double Insertion or Double Exclusion?", *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Political Islam, Cilt 524, Kasım 1992, s. 171.
[1637] Isabelle Rigoni, "Challenging Notions and Practices: The Muslim Media in Britain and France", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 31, No. 3, Mayıs 2005, s. 564.
[1638] Alasdair Sandford, "Sarkozy Call to Help Minorities", *BBC News*, 29 Aralık 2005.
[1639] Thomas Sancton, Tala Skari, "Mixing Bowl", *Time Europe*, Cilt 155, No. 23, 12 Haziran 2000.

sorumluluğunu ve amacını vermiştir."[1640] Fransa'daki Breton, Catalan ve Baskların uzun yıllar kültürel farklılıklarının devlet tarafından tanınmasını ve kendi dilleri ile kültürlerinin öğretilmesi konusunda resmî destek talep ettikleri bilinmektedir. Sosyalist hükümetler bunu bir ölçüde sağladıktan sonra ise daha fazla siyasi talep için herhangi bir artış olmamıştır.[1641]

Avrupa Konseyi, Fransa'ya "Ulusal Azınlıkların Korunması Çerçeve Sözleşmesi" ile "Avrupa Azınlık ve Bölgesel Diller Şartı"nı imzalamasını isteyen bir rapor hazırlamış, belgede türban yasağının ayrımcılık olduğunu belirtmiştir. Fransa'dan gelen mesaj ise, azınlık kavramının Fransız Anayasası'na yabancı olduğu gerekçesiyle sözleşmenin imzalanmayacağı yönünde olmuştur. Fransa'nın gönderdiği yanıt şöyledir: *"Fransa bölünmez, laik, demokratik ve sosyal bir cumhuriyettir. Etnik köken, ırk ve din ayrımı yapılmaksızın tüm vatandaşlar yasalar önünde eşittir. Her dinî inanca da saygı duyar. 'Azınlık' kavramı Fransız hukukuna yabancıdır. Bu durum değişik kimliklerin tanınmadığı anlamına gelmez. Kimlik ifadesi şahsi bir seçimdir. Bu yaklaşım her bireyin felsefi, dinî, tarihî ve kültürel bir gelenek içinde kendini tanımlama hakkını koruduğu gibi bunu reddetme hakkını da tanımaktadır. Fransa, azınlıkların korunması kavramının katı bir biçimde ele alınmasının yaratabileceği, özellikle de azınlıklara bağlılıkla ilgili genel kriterler tanımlanması girişimi ve bu azınlıklara mensup kişilerin fişlenmesi gibi, olumsuz sonuçlara uluslararası platformda hep dikkat çekmiştir" .* Benzer şekilde, etnik kökene dayalı istatistiksel bilgi toplanması talebi de Fransız hükümetinin vatandaşlık ilkesine aykırı ve ayrımcı bir tutum olacağı gerekçesiyle geri çevrilmiştir.[1642]

Protestan nüfusun ağırlıkta olduğu ABD'de Katolik ve Yahudi gibi dinî azınlıklar göçmenlerden yana olan politikaları Protestanlardan daha fazla

---

[1640] Marceau Long, *Être Français Aujourd'hui et Demain: Rapport de la Commission de la Nationalité*, La Documnetation Française, Paris, 1988, I, s. 28'den naklen Jeremy Jennings, "Citizenship, Republicanism and Multiculturalism in Contemporary France", *British Journal of Political Science*, Cilt 30, No. 4, Ekim 2000, ss. 581-582.

[1641] William Safran, "Non-Separatist Policies regarding Ethnic Minorities: Positive Approaches and Ambiguous Consequences", *International Political Science Review*, Cilt 15, No.1, Ocak 1994, s. 72.

[1642] "AK'dan Fransa'ya Azınlık ve Türban Eleştirisi", *ABHaber*, 15 Şubat 2005, http://www.abhaber.com/haber_sayfasi.asp?id=3421

desteklerken, aynı durum Katolik ağırlıklı Fransa'da Protestan, Yahudi ve Müslümanlar için geçerlidir. Dinî azınlıkların göçmenlere destek verdiği bu durumdan cinsiyet, eşcinsellik, ırk gibi nedenlerle azınlıkta bulunan grupların da katılarak faydalanması beklenebilir. [1643]

Göç alan ülkeler için, artık eskisi gibi kolay ve sınırları belli bir vatandaşlık tanımından bahsedilememektedir. *Jus solis*, artık *jus sanguini* yerine geçmeye başlamıştır. Ernest Renan'ın ulus tanımında, vatandaşların bireysel isteklilikleri söz konusudur. Renan, ulusu "her gün yapılan plebisit" *(un plébiscite de tous les jours)* şeklinde tanımlar.[1644] Benzer şekilde Dominique Schnapper'a göre, ulusal kimlik biyolojik değil siyasi bir olgudur. Bireyin Fransız olması dil, kültür, ekonomik ve siyasi yaşama katılma isteği ile gerçekleşir.[1645] Milliyet, sadece grup kimliği olarak değil aynı zamanda haklar ve yükümlülükler paketi olarak vatandaşlık ile doğrudan bağlantılıdır. Hak ve yükümlülüklerin doğası, devlet ile birey arasındaki diğer ilişki türlerinden ayrılmasını sağlar. Böylece vatandaş, farklı bir statüdür ve tüm haklardan faydalanan diğer bireylerden ayrılır. Ancak, bazı temel haklar ülkedeki herkes için devlet tarafından güvence altına alınmalıdır.[1646] Kısacası vatandaşlık, ulusal kültüre üyelik olarak algılanmaktadır.[1647]

17. ve 18. yüzyıllarda Fransız monarşisi, hakim olduğu topraklarda kültürel bir egemenlik yaratmaya çalışmıştır. Kral, devletin sahibi olmuş, bunu *"l'Etat c'est a moi"* ("devlet benim") diyebilecek kadar hissetmiştir.[1648] Böylece

---

[1643] Joel S. Fetzer, "Religious Minorities and Support for Immigrant Rights in the United States, France, and Germany", *Journal for the Scientific Study of Religion*, Cilt 37, No.1, Mart 1998, ss. 47-48.

[1644] Ernest Renan, "Qu'est-ce gu'une Nation?", *Ouvres Complètes*, Calmann-Lévy, Paris, 1947, s. 904'ten naklen Jeremy Jennings, "Citizenship, Republicanism and Multiculturalism in Contemporary France", *British Journal of Political Science*, Cilt 30, No. 4, Ekim 2000, s. 577.

[1645] Dominique Schnapper, *La France del'Intégration*, Gallimard, Paris, 1991, s. 63'ten naklen Jeremy Jennings, "Citizenship, Republicanism and Multiculturalism in Contemporary France", *British Journal of Political Science*, Cilt 30, No. 4, Ekim 2000, s. 577.

[1646] Joanna Apap, "The Relationship between Integration and Citizenship", Sergio Carrera (der.), *Challenge Liberty & Security The Nexus Between Immigration, Integration and Citizenship in the EU*, Collective Conference Volume, Nisan 2006, s. 29.

[1647] Cécile Laborde, "The Culture(s) of the Republic, Nationalism and Multiculturalism in French Republican Thought", *Political Theory*, Cilt 29, No. 5, Ekim 2001, s. 727.

[1648] Herbert H. Rowen, "'L'Etat c'est a moi': Louis XIV and the State", *French Historical Studies*, Cilt 2, No. 1, İlkbahar 1961, ss. 83-84.

kolaylıkla pek çok kurum devreye sokulmuş, ancak başta kilise gelmiştir. Tıpkı hükümetler gibi çalışan kiliseler, bireylerin belli değerleri içselleştirmelerini sağlayarak belli bir ortalama davranış biçiminin geliştirilmesini sağlamıştır. Bir başka önemli kurum Fransız Akademisi *(Académie Française)* olmuştur. Fransızca üzerinde kontrol sağlanmış ve dil ulusla eşleşmiştir.[1649]

Fransa, 18. yüzyıldan başlayarak vatandaşların büyük çoğunluğunu kapsayan bir "Fransızlık" kimliği yaratmayı başarmıştır. Her ne kadar çoğu Fransızca konuşamasa da, belli bir paylaşılan tarihin bulunması yeterli olmuştur. Gerek İngiltere gerek Almanya, Fransa'ya başarılı bir ulusal topluluk yaratmanın reçetesini bulduğu için imrenmiştir. Fransa, Avrupa'daki ülkelerle, özellikle İngiltere ve Almanya ile kıyaslandığında, siyasi ve ulusal birliğini erken sağlamış olan ülkelerden biri olmuştur.[1650]

Devrimin eşitlikçi ve cumhuriyetçi ilkeleri çerçevesinde, Fransız vatandaşlarının etno-kültürel özellikler paylaşmaktansa evrensel siyasi değerlere sahip olması başlıca unsur olarak görülmüştür. Ulusal birlik sağlanması amacı kapsamında, etnik azınlıkların varlığı reddedilmiş ve yerel diller ile yerel kültürler yasaklanmıştır. Dil birliği, tüm vatandaşların devlet kurumlarında eşitliğinin sağlanmasının yanında kendi aralarındaki iletişimi de olanaklı hale getirerek birliğin sağlanmasına katkıda bulunmuştur. Devrim sonrasında bütün Fransız vatandaşlarına "merkezî" ya da "ulusal" dil Fransızcayı kullanma zorunluluğu getiren ve "bozma diller"in (Breton, Flaman, Provens, Bask vd.) kullanımını cezalandıran bir kanun çıkarılmıştır.[1651] 19. yüzyıl boyunca sürdürülen asimilasyoncu politikalar sonucunda ve resmî kurumların çalışmaları ile yüzyılın sonunda Fransa'nın ulusal birliği tam anlamıyla sağlanmıştır.[1652] Devrim sırasında ve sonrasında,

---

[1649] James B. Collins, "State Building in Early-Modern Europe: The Case of France", *Modern Asian Studies*, Cilt 31, No. 3, Special Issue: The Eurasian Context of the Early Modern History of Mainland South East Asia 1400-1800, Temmuz 1997, ss. 630-631.

[1650] William Safran, "State, Nation, National Identity, and Citizenship: France as a Test Case", *International Political Science Review*, Cilt 12, No.3, Temmuz 1991, ss. 219-220.

[1651] Carlton J.H.Hayes, *Milliyetçilik: Bir Din*, Murat Çiftkaya (çev.), İz Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 81.

[1652] Annick Devynck, "Citizenship in a Historical Perspective" (workshop), *ECPR Conference*, Kopenhag, 14-19 Nisan 2000, s. 3.

Fransız ulusal topluluğuna üyelik, "Aydınlanma insanlarının, devrimi yapanların ve insan haklarını ortaya çıkaranların soyundan gelenler" anlamında olmuş ve bu slogan başarılı bir şekilde kullanılmıştır.[1653]

Vatandaşlık, etnik ya da kültürel farklılıkların tanınması üzerine değil, demokratik siyasi kurumlar üzerine kuruludur. Böylece cumhuriyetçilik, bir dahil etme *(inclusion)* ve dışlama *(exclusion)* meselesi haline gelmektedir.[1654] Fransız düşünce biçiminde "vatandaşlık" *(citoyenneté)* ile "milliyet" *(nationalité)* kavramları aynı anlama gelmektedir. Bu kavramsal karmaşa doğrudan Devrim ile bağlantıldır.[1655] Cumhuriyetçi entegrasyon modeli, laiklik ilkesi çerçevesinde, gruplar yerine bireyleri hedef alan, karşılıklılık esasına dayalı (bireyler Fransız kanunlarına uyacak, karşılığında eşitlik alacaklar) bir uygulama şeklinde düşünülmüştür.[1656] Aslında Fransız eşitlik geleneği vatandaşlıktan bağımsızdır. Ancak gerçekte göçmen olmak otomatik olarak ikinci sınıf vatandaş anlamına gelmektedir.[1657] Kardeşlik ilkesi, aslında benzerlik üzerine değil, tüm farklılıklara rağmen siyasi topluluğun bir ferdi olma isteğinin paylaşılması üzerine kurulmuştur. Bu noktada ırk, soy, din, kültür gibi özellikler önemsiz olmakta, vatandaşlık önem kazanmaktadır.[1658]

Wells, ulusal vatandaşlık düşüncesinin Fransız Rönesansı ile ortaya çıkmasına rağmen, din savaşları nedeniyle toplumun bölündüğünü ve vatandaşlık ilkesinin belli bir dönem ortadan kaybolduğunu ileri sürmektedir. "Fransızlığın" vatandaşlık çerçevesinde değerlendirilmediği ve Katolikliğe indirgendiği, Protestanların toplumun dışında görülerek, öldürülmezlerse "yabancı" olarak kabul edildiklerini hatırlatmaktadır. Protestanlar ise, dini ikinci sıraya koyarak krala bağlılığı Fransız olmanın birinci ve en önemli şartı

[1653] William Safran, "State, Nation, National Identity, and Citizenship: France as a Test Case", *International Political Science Review*, Cilt 12, No.3, Temmuz 1991, s. 220.
[1654] Jeremy Jennings, "Citizenship, Republicanism and Multiculturalism in Contemporary France", *British Journal of Political Science*, Cilt 30, No. 4, Ekim 2000, s. 597.

[1655] Annick Devynck, "Citizenship in a Historical Perspective" (workshop), *ECPR Conference*, Kopenhag, 14-19 Nisan 2000, s. 2.
[1656] Jeremy Jennings, "Citizenship, Republicanism and Multiculturalism in Contemporary France", *British Journal of Political Science*, Cilt 30, No. 4, Ekim 2000, s. 583.
[1657] Maxim Silverman, *Deconstructing the Nation. Immigration, Racism and Citizenship in Modern France*, Routledge, Londra ve New York, 1992, ss 92-93.
[1658] Cécile Laborde, "The Culture(s) of the Republic, Nationalism and Multiculturalism in French Republican Thought", *Political Theory*, Cilt 29, No. 5, Ekim 2001, ss. 719-720.

olarak görmüştür. St. Bartholomew katliamından sonra bu düşünce değişmiştir.[1659]

Hukuk önünde eşitlik kadar, Fransız kültürüne asimile olmak da *citoyenneté* kavramının en önemli unsurlarından biridir.[1660] Jacobinism, vatandaşlık anlayışını destekleyen bir başka temel ilkedir. Azınlıkların asimilasyonunu ve siyasi sosyalleşme süreçlerini sağlayarak vatandaşlığın bütünleştiriciliğine hizmet etmektedir. Fransa'nın vatandaşlık politikası tarihsel olarak devletin kurumsal ve toprak bazındaki çerçevesini yansıtmaktadır. "Ulusal"ın temelinde paylaşılan kültürden çok siyasi birlik bulunmaktadır. Vatandaşlık teorileri, belli başlı kurumların asimile edici uygulamalarına destek sağlayacak şekilde geliştirilmiştir. Ancak, ilginç bir şekilde Almanya'da, Fransa'da amaçlananın tersi olmuş ve ulus düşüncesi ulus-devletten önce ortaya çıkmıştır. Almanya'daki ulus kavramı ne siyasi ne de vatandaşlık ilkesi bağlamında olmuştur.[1661]

Fransa'daki evrenselci vatandaşlık anlayışı modeli, eşitsizlik sorununun, göçmenlerin vatandaşlık yoluyla ulusal kültüre dahil edilmesi ile çözüleceğini varsaymaktadır. Her ne kadar Fransa; vatandaşlık, eşitlik, yabancıları kucaklayan cumhuriyet gibi özelliklere sahip gibi görünse de, aslında tarihsel olarak, güvenliği sağlamak ve ulusal uyumu sürdürmek için yabancıların ve azınlıkların asimilasyonu ve tektipleştirilmesi üzerine kurulmuştur.[1662] Devrimden beri, vatandaşlık ideolojisi, Fransa'nın bölgesel ve etnik farklılıkları için siyasi bir denge unsuru görevini görmüştür.[1663]

Ulus-devletler dışlamaya sebep olurlar. Ulus-devletin farklılıkları tolere etmekteki yetersizliği, vatandaşların homojenleşmesine neden

---

[1659] Charlotte C. Wells, "The Language of Citizenship in the French Religious Wars", *Sixteenth Century Journal*, Cilt 30, No. 2, Yaz 1999, ss. 443-444.
[1660] Christopher Caldwell, "The Crescent and the Tricolor", *Foreign Affairs*, Kasım 2000, s. 34.
[1661] Angus Stewart, "Two Conceptions of Citizenship", *The British Journal of Sociology*, Cilt 46, No.1, Mart 1995, s. 66.
[1662] Isabelle Rigoni, "Challenging Notions and Practices: The Muslim Media in Britain and France", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 31, No. 3, Mayıs 2005, s. 568.
[1663] James F. Hollifield, "Immigration and Modernization", James F. Hollifield ve George Ross (der.), *Searching for the New France*, Routledge, New York ve Londra, 1991, s. 113.

olmaktadır.[1664] Bireyler Fransız vatandaşı olabilir ve asimile edilebilir. Bu nedenle Fransız kimliğinin kapsayıcı ve kucaklayıcı olduğu söylenebilir. Ancak, ulus içinde ulus tolere edilemez.[1665] Fransız medeni haklar algılamasına göre, toplumsal kaynaklara ulaşım, üyelik olmaksızın mümkün değildir.[1666]

Üyeliğin özünde, aslında ırka ya da etnisiteye bağlı bir koruma bulunmaktadır. Fransa için bu koruma, "karşılıklı sorumluluk" ya da "bağlılık" anlamına gelen *solidarité* olarak adlandırılmaktadır. Uygulamada bu toplumsal sözleşme, nefret içerikli konuşmaların yapılmasını ve ırkçılığın önlenmesini, kısacası toplumsal çatışmaların önüne geçilmesini içermektedir.[1667]

1980'lere kadar üzerinde çok fazla durulmayan vatandaşlık konusu, akademik ve siyasi çevrelerde giderek daha çok tartışılır hale gelmiştir. Öte yandan, gerek sağ gerek sol siyasi partiler tarafından politize edilmeye başlamıştır.[1668] 1980'li yılların ortasında vatandaşlık konusu, önemli bir siyasi mesele haline gelmiştir. Fransa'da "medeni haklara sahip olmak için üyelik gereklidir" şeklindeki algılama, konuyu giderek daha fazla gündeme taşımaktadır.[1669] Diğer taraftan, son yıllarda birçok ülkede vatandaşlığın rolü, aidiyet ve katılım duygularını geliştirme yoluyla daha başarılı bir entegrasyonun sağlanması için yeniden değerlendirilmeye başlanmıştır.[1670]

[1664] Arjun Appadurai, *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization,* University of Minnesota Press, Minneapolis, 1997'den naklen Isabelle Rigoni, "Challenging Notions and Practices: The Muslim Media in Britain and France", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 31, No. 3, Mayıs 2005, s. 567.

[1665] Michael Walzer, *Hoşgörü Üzerine*, Abdullah Yılmaz (çev.), Ayrıntı, İstanbul, 1998, s. 55.

[1666] Jeremy Hein, "Rights, Resources, and Membership: Civil Rights Models in France and the Unites States", *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Cilt 530, Kasım 1993, s. 107.

[1667] Jeremy Hein, "Rights, Resources, and Membership: Civil Rights Models in France and the Unites States", *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Cilt 530, Kasım 1993, s. 104.

[1668] Cris Shore, "Whither European Citizenship? Eros and Civilization Revisited", *European Journal of Social Theory*, Cilt 7, No.1, 2004, s. 29.

[1669] Jeremy Hein, "Rights, Resources, and Membership: Civil Rights Models in France and the Unites States", *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Cilt 530, Kasım 1993, s. 101.

[1670] Sandra Pratt, "Immigration, Integration and Citizenship: Latest Developments and the EU's Role", Sergio Carrera (der.), *Challenge Liberty & Security The Nexus Between*

İçerdekileri ve dışarıdakileri belirleyen vatandaşlıktır. Ancak bugün pek çok Avrupa ülkesindeki Müslüman göçmen vatandaş olsalar dahi hiçbir tarafta yer almamakta, dolayısıyla "ayrı bir sınıf" oluşturmaktadır.[1671] Vatandaşlık statüsünün tek başına, ayrımcılığı önleme konusunda yetersiz kaldığı açıktır. Ancak uygulamada önemli bir referans görevi görmektedir. Adalet ve fırsat eşitliği gibi değerler söz konusu olduğunda önemi ortaya çıkmaktadır.[1672] Fransız vatandaşı olmanın sosyal, ekonomik ve siyasi durumlarına olumlu bir etki yapmadığını farkeden Müslümanlar, isyanlarla kendilerini gösterme yoluna gitmiştir. 1990'lı yılların başında devlete ait binaları işgal etmiş, polisle çatışmışlardır. Bu isyanlar sonraki yıllarda da, sonuncusu 2005 yılında olmak üzere, devam etmiştir. İsyanların nedeni hep aynıdır: Fransız vatandaşı olmalarına rağmen dışlananların toplumda "kendi kimlikleri" ile yer edinme isteği.[1673] Göçmenler için vatandaşlığın önemi büyüktür. Çünkü böylece sadece siyasi haklara kavuşmakla kalmayarak aynı zamanda sınır dışı edilme ihtimalini de ortadan kaldırmış olmaktadırlar. Vatandaşlar için insan haklarından eşit derecede faydalanmak –en azından teorik olarak– güvence altına alınmaktadır. Vatandaş olmayanlar ise hukuk devletine değil, yönetimin hukukuna tabidirler.[1674]

Fransa'nın vatandaşlık anlayışında, belli bir kültüre ve geçmişe bağlılık aranmaktadır. Gurur ve vatana bağlılık bunların arkasından gelmektedir. Ancak, bölünme ve ulusal kimliğin kaybedilmesi korkusu sürekli mevcuttur. Bu nedenle göçmenlerin yeteri kadar entegre olmadığı sürekli tartışılmaktadır.[1675] Avrupa'da, sosyal ve siyasi katılımı sağlayacak, eşitsizlik

---

Immigration, Integration and Citizenship in the EU, Collective Conference Volume, Nisan 2006, s. 10.

[1671] Sarah Collinson, *Europe and International Migration*, Pinter Publishers, Londra, 1993, s. 103-104.

[1672] Isabelle Rigoni, "Challenging Notions and Practices: The Muslim Media in Britain and France", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 31, No. 3, Mayıs 2005, s. 569.

[1673] Patrick R. Ireland, *The Policy Challenge of Ethnic Diversity Immigrant Politics in France and Switzerland*, Harvard University Pres, Cambridge, 1994, s. 93.

[1674] Maxim Silverman, *Deconstructing the Nation. Immigration, Racism and Citizenship in Modern France*, Routledge, Londra ve New York, 1992, s. 129.

[1675] Jeremy Jennings, "Citizenship, Republicanism and Multiculturalism in Contemporary France", *British Journal of Political Science*, Cilt 30, No. 4, Ekim 2000, s. 581.

sorununu ortadan kaldıracak şekilde yeni bir vatandaşlık modelinin geliştirilmesi gerektiği bir gerçektir.[1676]

Avrupa'ya yerleşen göçmenlerin vatandaşlık statüsünün dışında kalması, ilginç ve "arada" bir duruma sebep olmuştur. Bu kişiler, çalışma ve oturma izinleri olduğu müddetçe ülkede kalma hakkına sahiptir. Dolayısıyla; eğitim, vergi, konut, oturma izni gibi pek çok konuda siyasi kararlara bağımlı durumdadır. Ancak, kararların alındığı organlarda temsil edilememektedirler. Bu durum, yeni olmamakla birlikte giderek daha ciddi bir sorun halini almakta, çünkü "ara" durumdakilerin sayısı giderek artmaktadır.[1677]

Son yıllarda Avrupa ülkelerinin çoğundaki vatandaşlık ve göç politikaları değiştirilmektedir. Yeni ve daha ağır şartlar getirilmekte, çifte vatandaşlık ile iki dillilik –eğer bu ikinci dil Avrupa dışı bir dil ise– artık tehlikeli görülmektedir. Vatandaşlık kanunu ile ilgili belki de en önemli değişiklik, "entegrasyon sözleşmesi" denilen yeni uygulamadır. Vatandaşlık başvurusunda bulunanlar topluma entegre olacaklarına dair söz vermekte, o ülkenin değerlerini ve normlarını benimsediklerini kabul etmektedirler. Aile Birleşimi Hakkı ile İlgili Avrupa Birliği Konseyi Kararnamesi'nde *(Council of the European Union Directive on the Right to Family Reunification)* üye ülkelerin 12 yaşından büyük çocukları ülkeye girişlerine ya da oturma izinlerine karar vermeden önce entegrasyon testine tabi tutmasına izin verilmektedir.[1678]

Entegrasyon sözleşmesi uygulaması, farklı kültür ve dile sahip olanların ulusal homojen kültüre tehdit oluşturduğu düşüncesini yansıttığı şeklinde algılanmaktadır. Bu ise, azınlıklar tarafından ırkçı bir mesaj olarak anlaşılmaktadır. Aslında o ülkenin dilinin öğrenilmesi ve değerlerinin kabul edilmesi gerekliliği ırkçılık olarak algılanamaz. Ancak sorun, entegrasyon sözleşmesinin zorunlu tutulması; tehdit, tehlike ve terör tartışmalarında

---

[1676] Isabelle Rigoni, "Challenging Notions and Practices: The Muslim Media in Britain and France", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 31, No. 3, Mayıs 2005, s. 570. s

[1677] Tomas Hammar, "Dual Citizenship and Political Integration", *International Migration Review*, Cilt 19, No.3, Special Issue: Civil Rights and the Sociopolitical Participation of Migrants, Sonbahar 1985, s. 438.

[1678] Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", Race & Class, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 21.

tedbirler çerçevesinde uygulanmakta olması ve bütün bu tartışmaların olumsuz bir havada gerçekleşmesidir.[1679] Çünkü kimi ülkelerde entegrasyon sınavlarını geçemeyenlere uygulanan cezalar entegrasyonu zorlaştırıcı, hatta bundan sonra imkansız hale getirici niteliktedir. Sınavı veremeyenler, Avusturya'da ülkeyi terk etmek, Hollanda'da para cezası ödemek veya sosyal güvenlik sisteminden faydalanamamak, Fransa'da oturma izninin kaldırılması ya da sınırlandırılması gibi sonuçlarla karşılaşmaktadırlar.[1680] Entegrasyona yönelik zorlayıcı uygulamaların sadece entegrasyon amaçlı olmadığı, aynı zamanda vatandaşlık için "seçme kriterleri" olarak değerlendirildiği de ileri sürülmektedir.[1681]

İkinci ve üçüncü kuşak göçmenlerin vatandaşlık haklarını doğrudan sınırlandırma amaçlı düzenlemeler de bulunmaktadır. Örneğin Danimarka, ülkede göçmenlerden doğan çocukların otomatik olarak Danimarka vatandaşı olmalarını yasaklamıştır. Diğer yandan "terörle mücadele yasası çerçevesinde", vatandaşlık başvurusunda bulunanların geniş kapsamlı araştırması yapılmaktadır. Bu uygulama, ulusal çıkarların korunması kapsamında normal bir uygulama gibi görünmekle birlikte, Avrupa Birliği'nin özel bilginin korunması yasası çerçevesinde, kişilerin özel hayatlarının korunması kapsamında yabancıların bulunmaması, ırkçı bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir.[1682]

Bunun yanı sıra Danimarka hükümeti yabancıların devletin bağımsızlığını ve güvenliğini tehdit etmeye kalkışması durumunda vatandaşlık haklarının iptal edilebileceğini[1683], İngiltere çift pasaport taşıyanların "İngiliz çıkarlarına önyargılı yaklaşmaları" durumunda İngiliz pasaportlarını kaybedeceklerini, Hollanda üçüncü kuşak göçmenlerin çift

---

[1679] Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 22.
[1680] Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 22.
[1681] Swissinfo, 19 Ocak 2004'ten naklen Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 22.
[1682] Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 23.
[1683] Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 23.

pasaport sahibi olamayacaklarını açıklamıştır. Bu örnekler, göçmenlerin yıllar geçtikçe ülkenin gerçek sahiplerinden olması gerekirken, giderek "yabancılaştırıldıklarını" göstermektedir. Hollandalı Hristiyan Demokrat milletvekili Mirjam Sterk, Parlamentodaki bir konuşmasında, "iki pasaportun bir arada bulunması, göçmenlerin entegrasyonunu engelleyicidir. Başka pasaportları olduğu için, hiçbir zaman gerçek ve tam bir Hollandalı olamazlar" şeklinde konuşmuştur.[1684]

Vatandaşlığa geçişin zorlaştırılması, göçmenleri siyasi topluluğa entegre olmak ve belki de bu şekilde bağlılıklarını kanıtlamak için dolaylı yollar aramaya itmektedir. Bunun en belirgin örneği, özellikle yerel seçimlerde oy hakkına sahip olmak için bazı derneklerin harekete geçmesidir. Almanya'da danışma konseyleri *(Ausländerbeiräte)* Fransa'da "Belediye Dışı Göçmen Komisyonları" ya da "yardımcı danışmanlar" gibi yollarla vatandaş olmayanlara katılım olanağı tanınmaktadır. Aslında Müslümanlar, ya da daha genel anlamda göçmenler, artık çalıştıkları ülkelere yerleşmiş durumda olduklarından ve gidecekleri başka bir yer bulunmadığından o ülkenin vatandaşı olmalı ya da aynı haklara sahip olmalıdırlar.[1685] Nitekim, daha önceki "vatandaş" ve "yabancı" şeklindeki kesin ayrım artık yapılamamaktadır. Vatandaş olmayanlar, sınırsız oturma hakları gibi çeşitli haklarla vatandaşa yakın bir statüde bulunmaktadır.[1686] Napoleon'un düzenlediği Medeni Kanunun 7. maddesi, medeni hakların kullanımının vatandaşlık statüsünden bağımsız olduğunu ileri sürer.[1687] 9 Ekim 1981 tarihli Dernek Kurma Özgürlüğü Kanununu kabul eden Sosyalist hükümet, 1901 yasası doğrultusunda yabancıların da Fransız vatandaşları ile aynı

[1684] *Migration News Sheet*, Şubat 2004'ten naklen Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 23.
[1685] Christian Joppke, *Immigration and the Nation-State The United States, Germany, and Great Britain*, Oxford University Press, Oxford, 1999, s. 71.
[1686] Christian Joppke, *Immigration and the Nation-State The United States, Germany, and Great Britain*, Oxford University Press, Oxford, 1999, s. 5. 6.
[1687] Christian Joppke, *Immigration and the Nation-State The United States, Germany, and Great Britain*, Oxford University Press, Oxford, 1999, s. 271.

muameleye tabi tutulması gerektiği kararını vermiştir.[1688] Her zaman olmasa da, bu tür uygulamaların kimi hükümetler tarafından vatandaşlık vermekten kaçınmak için tasarlandığını söylemek mümkündür. Çünkü vatandaşlık, doğrudan "içine almayı", "biz" ve "diğerleri" ayrımında farklı kültürüne ve geçmişine rağmen "biz"in içine sokulmasını gerektirmektedir.

Almanya'daki katı vatandaşlık uygulamaları anormal bir siyasi ortama sebep olmuştur. Uzun yıllar Almanya'da yaşayan, ancak siyasi seçimlere katılma hakkına sahip olmayan bir topluluk ortaya çıkmıştır. Almanya'da doğan ve tüm hayatlarını bu ülkede geçiren birçok yabancı kökenli Alman demokrasisinin dışında bırakılmıştır. Anormal durum, Almanca bile bilmeyen, ancak Alman etnik kökenine sahip olanların vatandaşlık hakkını elde edebilmesi ile pekişmektedir.[1689] "Alman, zaten Alman olandır" şeklindeki düşünce, Almanların kan, ırk ve soya verdikleri önemi göstermektedir. Nitekim, Almanya'da 40.000 vatandaşlık başvurusundan 2.000'i kabul edilirken, Fransa her sene yaklaşık 90 bin vatandaşlık başvurusundan 20 binini şartlar eksik olduğundan geri çevirmektedir.[1690]

Fransa ve İngiltere'de yaşayan Müslümanların beşte üçünden fazlası bu ülkelerin vatandaşı olmuştur. İtalya'da yaşayan bir milyon Müslümanın yüzde 10'undan azı İtalyan vatandaşlığına sahiptir.[1691] Bu oranın Almanya'da sadece yüzde 15-20'lerde kaldığı hatırlatılmalıdır. Bunu, Almanya'da vatandaşlık hakkının kan bağına dayandırılması kuralından henüz 2000 yılında vazgeçilmiş olmasına bağlayabiliriz. Almanya'daki Müslümanların yüzde 11'i vatandaşlık için başvurmuştur, yüzde 48'i ise başvuru yapmayı planlamaktadır. Bu durumda, kısa süre içinde Almanya'nın iki milyondan fazla yeni vatandaşı olabilecektir. Almanya'da vatandaşlık *(Staatsbürgerschaft)* ile milliyet *(Staatsangehörigkeit)* arasında bir ayrım

---

[1688] Catherine Wihtol de Wenden, "Changes in the Franco-Maghrebian Association Movement", *Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe*, John Rex ve Beatrice Drury (der.), Avebury, Aldershot, 1994, s. 107.
[1689] Mark J. Miller, "Dual Citizenship: A European Norm?", *International Migration Review*, Cilt 23, No. 4, kış 1989, ss. 945-946.
[1690] "Fransa, Vatandaşlığı Artık Sınavla Verecek", *Zaman*, 12 Nisan 2005.
[1691] Timothy M. Savage, "Europe and Islam: Crescent Waxing, Cultures Clashing", *The Washington Quarterly*, Cilt 27, No. 3, Yaz 2004, s. 30.

vardır. Her ikisi de devlete bağlı olmakla birlikte, vatandaşlık devleti bir aygıt, milliyet ise aidiyet olarak referans gösterir.[1692]

Bugün, Müslümanların varlığı nedeniyle Avrupa'daki vatandaşlık sistemi karışmış görünmektedir. Örneğin Fransa'da yaşayan bir Müslüman, vatandaş olana kadar ülkenin istihdam pazarında yer almakta, sağlık ve eğitim sistemine ve diğer toplumsal birimlere üye olabilmekte, ancak siyasi sistemin dışında kalmaktadır.[1693]

Fransa'da vatandaşlık konusunda atılan en önemli adım, 1798 yılında kurulan Birinci Cumhuriyet döneminde bütün erkeklerin askere alınması kararına bağlanmaktadır. Çünkü böylece, Fransa toprağı üzerinde yaşayan tüm erkekler vatandaş haline gelmiştir.[1694] Ancak uluslararası hukuk, vatandaş olmayan yabancılardan askerlik hizmeti istenemeyeceğini içerdiğinden bu formül tam anlamıyla uygulanamamıştır. Bunun üzerine "asimilasyon" ve "benimseme" kavramları önplana çıkmıştır.[1695]

Fransa her ne kadar geleneksel olarak asimilasyoncu kabul edilse de, bu ilkeyi dengeleyici şekilde, vatandaşlık hakkını elde etmek başka Avrupa ülkelerine göre Fransa'da daha kolaydır. Fransız topraklarında doğanlar, evlilik yapanlar, anne veya babasından biri Fransız olanlar belirli bir süre içinde vatandaş olabilmekte ve "teoride" eşitlik kazanmaktadırlar. Ancak her ne kadar bütün Fransız vatandaşları eşit olsa da, gerçekte yabancı asıllılar yabancı kalmaya devam etmektedir. Örneğin Kastoryano, 1990 yılından beri yapılan nüfus sayımlarında doğuştan Fransız vatandaşları ile sonradan vatandaş olmuşlar arasında ayrım yapılarak, sonradan vatandaş olanlara önceki milliyetlerinin de sorulduğunu ileri sürmektedir.[1696] Simon'a göre ise resmî çerçevede, bugün (1851, 1926-1946 arası dönemde farklılık

---

[1692] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 224.
[1693] Jost Halfmann, "Citizenship Universalism, Migration and the Risks of Exclusion", *The British Journal of Sociology*, Cilt 49, No. 4, Aralık 1998, s. 514.
[1694] Michael Hanagan, "Recasting Citizenship: Introduction", *Theory and Society*, Cilt 26, No. 4, Special Issue on Recasting Citizenship, Ağustos 1997, s. 397.
[1695] D.O.McGovney, "French Nationality Laws Imposing Nationality at Birth", *The American Journal of International Law*, Cilt 5, No. 2, Nisan 1911, s. 336.
[1696] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 37.

kayıtlara geçmiştir) Fransa'da, vatandaşlar arasında vatandaşlığın nasıl elde edildiği dikkate alınarak herhangi bir fark gözetilmemektedir.[1697] Nüfus sayımlarında vatandaşların kaydedilirken etnik kökenlerine yönelik bilgi toplanması kati bir şekilde yasaklanmıştır. Ancak, nüfusun "etnikleştiği" *(ethnicisation)* araştırmacıların gözünden kaçmamaktadır. İstatistiki bilgilerin bulunmaması, araştırmacıların kendilerine göre sınıflandırmalara gitmesine neden olmaktadır.[1698] Fransa'daki göçmen nüfusun Fransa'da doğanlardan oluşan bölümü giderek artmaktadır. Etnik ya da vatandaşlık kökenini bulmaya yönelik istatistiki bilgi edinmek yasak olmasına rağmen Fransa'nın istatistikten sorumlu iki resmî kurumu sadece yabancılar değil, tüm yabancı kökenlilerle ilgili sayısal bilgi toplamakla görevlendirilmiştir.[1699]

Fransız tarihindeki monarşi ve otoriter rejimler Fransız vatandaşlığını *jus sanguinis* ile sınırlandırmak istemiş, cumhuriyet rejimleri ise daha liberal kurallar getirmiştir.[1700] 1791 Anayasası aktif vatandaşlarla pasif vatandaşlar arasında bir ayrım yapmıştır. Pasif vatandaşlar, fakirlerle kadınları kapsamış ve siyasi hakların dışında bırakılmıştır. Fransız vatandaşlığı, *jus soli* ve *jus sanguinis* ile gerçekleşmiştir. Bir başka ifadeyle, Fransız toprağında doğanlar ya da Fransız babaya sahip olanlar Fransız vatandaşlığına kabul edilmiştir. Ülkede beş yıl yaşayanlar, toplum içindeki yerlerini kanıtladığı müddetçe vatandaşlık hakkını elde etmişlerdir.[1701]

1889 yılındaki vatandaşlık kanununun temelinde, "bizlerin az çocuğu olduğu için, başkalarının çocuklarını evlat edinelim" düşüncesi yer almıştır. Dolayısıyla bu, "yabancılardan Fransız vatandaşı yapma girişimi"

[1697] Patrick Simon, "Nationality and Origins in French Statistics. Ambiguous Categories", *Population: An English Selection*, Cilt 11, 1999, s. 200.
[1698] Patrick Simon, "Nationality and Origins in French Statistics. Ambiguous Categories", *Population: An English Selection*, Cilt 11, 1999, s. 195.
[1699] Agnes van Zanten, "Schooling Immigrants in France in the 1990s: Success or Failure of the Republican Model of Integration?", *Anthropology & Education Quarterly*, Cilt 28, No.3, Ethnicity and School Performance: Complicating the Immigrant/Involuntary Minority Typologyü Eylül 1997, s. 354.
[1700] Alec G. Hargreaves, *Immigration, 'Race' and Ethnicity in Contemporary France*, Routledge, Londra ve New York, 1995, s. 161.
[1701] Alec G. Hargreaves, *Immigration, 'Race' and Ethnicity in Contemporary France*, Routledge, Londra ve New York, 1995, s. 161.

olarak değerlendirilebilir.[1702] 1985 yılından sonra vatandaşlık ile ilgili olarak yapılan tartışmalar, çifte vatandaşlık ve kimlik konularına kaymıştır.[1703] Fransa, göçmenleri tehdit olarak algılayıp vatandaşlık ve göç kanunlarında değişiklikler yapmaya karar verdiğinde, ülke zaten çokkültürlü hale geldiğinden vatandaşlık kanununda kökten reformlar gerçekleştirmenin de imkansızlaştığı ileri sürülmüştür.[1704]

Otomatik vatandaşlık kazanılması konusundaki yasaya aşırı sağ ile birlikte sağ partiler de Müslümanların Fransız olmayı hak etmedikleri iddiası ile karşı çıkmıştır. Bunun nedenleri olarak özellikle İslam ve Cezayir Savaşı gösterilmektedir. Böylece göç tartışması vatandaşlık tartışmasına dönüşmüştür.[1705] Aslında ülkedeki kimlik krizinin vatandaşlık kanununun yeniden gözden geçirilmesini gerektirdiği de ileri sürülebilir. Yabancıların Fransa'da doğan çocukları ve 13-18 yaşlarını aralıksız Fransa'da geçiren çocuklara otomatik vatandaşlık hakkı verilmesi şeklindeki yasanın kaldırılması söz konusu olmuştur.[1706] 1993 yılında, adını dönemin İçişleri Bakanı Charles Pasqua'dan alan Pasqua Yasası ile, Fransız topraklarında yasal olarak bulunan anneden doğan çocukların otomatik vatandaşlık hakkı kazanması kaldırılarak, 18 yaşından sonra başvuru yapılması şartı getirilmiştir. Hatta Pasqua Yasası'nın amacının, "göç için sıfır tolerans" olduğu ileri sürülmektedir.[1707] Pasqua, göçün hiçbir zaman ulus yapımı için kullanılmadığını söyleyerek, Fransa'nın bu konuda mutlaka ABD'den

---

[1702] Catherine Wihtol de Wenden, "North African Immigration and the French Political Imaginary", *Race, Discourse and Power in France*, Maxim Silverman (der.), Avebury, Aldershot, 1991, s. 102.
[1703] Catherine Wihtol de Wenden, "Changes in the Franco-Maghrebian Association Movement", *Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe*, John Rex ve Beatrice Drury (der.), Avebury, Aldershot, 1994, s. 112.
[1704] Catherine Wihtol de Wenden, "Changes in the Franco-Maghrebian Association Movement", *Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe*, John Rex ve Beatrice Drury (der.), Avebury, Aldershot, 1994, s. 111.
[1705] Catherine Wihtol de Wenden, "How can One be Muslim? The French Debate on Allegiance, Intrusion and Transnationalism", *International Review of Sociology*, Cilt 8, No. 2, 1998, s. 278.
[1706] Catherine Wihtol de Wenden, "Changes in the Franco-Maghrebian Association Movement", *Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe*, John Rex ve Beatrice Drury (der.), Avebury, Aldershot, 1994, s. 107.
[1707] Demetrios G. Papademetriou ve Kimberly A. Hamilton, *Converging Paths to Restriction: French, Italian, and British Responses to Immigration*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, 1996, s. 5.

ayrılması gerektiğini savunmuştur.[1708] 1997 yılına gelindiğinde, bu yasa dönemin Sosyalist hükümeti tarafından esnekleştirilerek, 11-18 yaşları arasında Fransa'da yaşamışlarsa ülkede doğan çocuklara otomatik vatandaşlık verilmesi ya da anne ve babasının çocuk 13 yaşını bitirdiğinde başvurabilmesi sağlanmıştır.[1709] Fransa'da aile birleşimi için akrabaların Fransa'da beş yıldır yaşıyor olmasının yanı sıra "yeterli derecede" entegre olmuş olmaları da gerekmektedir.[1710] 2005 yılında başlayan uygulama ile Fransız vatandaşı olmak isteyenler çalışma hayatı, vergi, kadın-erkek eşitliği gibi temel vatandaşlık sorularını ve aslında cumhuriyetin temel değerlerini bilmek zorundadır.[1711] Bugün Fransa'da yaşayan Müslümanların yarısı Fransız vatandaşıdır[1712]. Ancak birgün tamamı vatandaş olabilecektir.[1713]

Gerek vatandaşlık hakkını düzenleyen yasalar, gerekse göç ve entegrasyona yönelik politikalar, özellikle Fransa'da ulusal kimlik tartışmaları çerçevesinde gerçekleşmiş; kimi zaman özellikle sol hükümetler döneminde serbestleştirilmiş, zaman zaman da milliyetçi sağ hükümetler döneminde daha sıkı hale getirilmiştir. Aslında entegrasyon sözleşmesinin de tamamen ulusal kimlik konusuna bağlı olduğunu söylemek mümkündür. Fransa Sosyal İşler Bakanı François Fillon, entegrasyon sözleşmesini, "Fransa'nın ulusal kimliğini tehdit edecek şekilde farklı kültürel topluluklara bölünme tehlikesine karşı mücadele sağlayacağından" dolayı gerekli bulduğunu ifade etmiştir.[1714]

Sonuç olarak Fransa'da ne zaman kimlik, İslam tehdidi ve güvenlik sorunu gibi tartışmalar yoğunlaşsa, vatandaşlık kanununda değişikliklere gidilmiştir. 11 Eylül sonrasında Avrupa genelinde vatandaşlık ve göçmen politikalarında yapılan sınırlamalar bu iddiayı doğrulamaktadır. Ancak şu da

---

[1708] Demetrios G. Papademetriou ve Kimberly A. Hamilton, *Converging Paths to Restriction: French, Italian, and British Responses to Immigration*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, 1996, s. 21.
[1709] Robert J. Pauly, Jr., *Islam in Europe: Integration or Marginalization?*, Ashgate, Aldershot, 2004, s. 48.
[1710] Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 26.
[1711] "Fransa, Vatandaşlığı Artık Sınavla Verecek", *Zaman*, 12 Nisan 2005.
[1712] Amir Taheri, "A French Islam: Dream or Nightmare?", *Daily Times*, 4 Ocak 203.
[1713] Michel Gurfinkiel, "Islam in France: The French Way of Life Is in Danger", *Middle East Quarterly,* Mart 1997.
[1714] www.migrationinformation.org/Feature/display.ctm?ID=65> 'den naklen Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 22.

belirtilmelidir ki, giderek doğdukları yerlerden ve anne-babalarının ülkelerinden kopan göçmenler, yaşadıkları ülkelerin vatandaşlığına daha fazla ihtiyaç duymaya başlamışlardır.

3. Terminoloji Oluşturulması

Müslümanların Avrupa ülkelerinde geçici göçmen işçi statüsünden çıkarak yerleşik hale gelmesi ile kendilerine yönelik kullanılan isimler de değişmeye başlamıştır. Üstelik, Müslüman vatandaşlar için "seçilen" isimler çoğu zaman olumsuz anlamlarla yüklü olmuş ve Avrupa'da yeni bir terminoloji ortaya çıkmıştır. "Orta Doğu", "Batı ve Doğu", "fundamentalizm" ve "Cihat" gibi bazı kavramlara pejoratif anlamlar yüklenmiştir. Bu durum, İslam medeniyetinin asimile edilemez ve "ebedî öteki" olduğu şeklindeki algılamayı sürdürmektedir.[1715]

Avrupa'da yaşayan Müslümanlar, farklı şekillerde isimlendirilmiştir. Müslüman, göçmen, yabancı, vatandaş olan/olmayan, Avrupa dışından olan, Arap veya Afrikalı olanlar için değişik sıfatlar kullanılmakta; kimi zaman gelişmelere göre bu sıfatlar da değişmektedir. Örneğin Almanya'da uzun yıllar misafir işçi *(Gastarbeiter)* denilen göçmenlere, artık "göçmen" *(Einwanderer)* denmeye başlanması, bu ülkede misafir işçilerin artık kalıcı olduğunun kabullenildiği anlamına gelmektedir.[1716]

"Göçmen" ve "yabancı" kavramlarının kullanımı arasında önemli bir fark olduğu genel kanıdır. Kastoryano'ya göre "göçmen" terimi Avrupa'da, Avrupa Birliği ülkeleri dışından olan ve dolayısıyla "Avrupa ulusallığından ayrı" göçmen nüfuslara işaret ederken "yabancı" kelimesi, sadece herhangi bir üçüncü ülke uyruğunu belirtmektedir. Öte yandan "etnik azınlık" ya da

---

[1715] Bazı kavramların kullanımlarının aşırı basitleştirildiğini, siyasallaştırıldığını, gerçek dışı ve muğlak olduğunu göstermeye çalışan bir makale için bkz: Joseph G. Rahme, "Ethnocentric and Stereotypical Concepts in the Study of Islamic and World History", *The History Teacher*, Cilt 32, No. 4, Ağustos 1999, ss. 473-494.

[1716] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 27.

"göçmen" kavramları bu grupları devletin yasal ve toplumsal yapısına dahil ederken, "yabancı" kelimesi, bu grupları yapısal olarak tamamen dışlamaktadır.[1717]

Bir ülkenin uyruğuna girip de hâlâ göçmen olarak kabul edilenler de vardır. Nitekim bugün Avrupa'da yaşayan Müslümanlar, "misafir işçi", "göçmen", "sığınmacı" *(asylum seeker)*, "mülteci" *(refuge)* sıfatları ile anılmakta, vatandaş olsalar dahi nadiren kendilerine "vatandaş" *(citizen)* denilmektedir.[1718] Kastoryano, örnek olarak Fransa'daki Mağripliler ile Hollanda'daki Surinam ve Endonezyalıları göstermektedir. Söz konusu gruplar, "içerideki yabancılar"dır. Bir başka karmaşa ise, Avrupa Birliği içi göçlerdir. 1950'li ve 1960'lı yıllarda diğer Avrupa ülkelerine iş gücü amacıyla göç eden çok sayıda İspanyol, Portekizli, İtalyan ve Yunanlı kendi vatandaşlıklarını korumak suretiyle kendi ülkelerinin dışında yaşamaktadır. Kendilerini "göçmen" olarak tanımlayan bu grupları hangi sınıfa koyabileceğimiz açık değildir.[1719]

Fransa'da terminoloji özellikle önemlidir. "Göçmen" ifadesi Müslüman Cezayirlileri nitelemekte ve olumsuz bir şekilde kullanılmaktadır. Neveu, bu ifadenin İngiltere'deki karşılığını "siyah vatandaşlar" şeklinde bulduğunu belirtmektedir.[1720] "Göçmen" kelimesi, Fransa'da yaşayan ancak bu ülkede doğmamış olanlar için kullanılmaktadır. Ancak, Fransa dışında doğan Fransız ebeveynlerin çocukları buna dahil olmamaktadır. "Yabancı" kavramı ise, Fransız vatandaşlığına sahip olmayanlar içindir. Dolayısıyla bir göçmen ülkeye ilk geldiğinde yabancıdır.[1721] "Arap" ve "Müslüman" kavramları da, eş anlamlıymış gibi kullanılarak, bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde, sürekli karıştırılmaktadır.

[1717] Sarah Collinson, *Europe and International Migration*, Pinter Publishers, Londra, 1993, s. 106.
[1718] Fatima Husain ve Margaret O'Brien, "Muslim Communities in Europe: Reconstruction and Transformation", *Current Sociology*, Cilt 48, No. 4, Ekim 2000, s. 1
[1719] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 256.
[1720] Catherine Neveu, "Is 'Black' an Exportable Category to Mainland Europe? Race and Citizenship in a European Context", *Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe*, John Rex ve Beatrice Drury (der.), Avebury, Aldershot, 1994, ss. 97-99.
[1721] Michele Tribalat, "How Many People in France are of Foreign Descent?", *Population: An English Selection*, Cilt 4, 1992, s. 55.

Fransa'da göçmen dendiğinde, kimi zaman ikinci kuşak göçmenler kastedilmektedir. Aslında sadece yabancılara göçmen denmesi gerekirken, Fransa'da doğan ve Fransız vatandaşı olanlar da "göçmen" veya "yabancı" olarak adlandırılmaktadır.[1722] Fransa'ya yerleşen göçmenlerin çocuklarına "ikinci kuşak" da denmektedir. Bu ifadeyi yanlış bulan Tribalat'a göre, "Fransa'da doğan ilk kuşak" ya da "göçmen anne babanın Fransa'da doğan çocukları" şeklindeki tanımlamalar daha doğrudur.[1723]

Fransa'da "göçmen" *(immigrés)* ve "yabancı" *(étranger)* kelimelerinin seçilerek kullanıldığı bilinmektedir. Şu da belirtilmelidir ki, tüm yabancılar göçmen olmadığı gibi, tüm göçmenler de yabancı değildir. Yabancılar sınıfına, asimile olarak Fransız vatandaşlığını almış olanlar dahil değildir. Resmî olarak, yabancı ve göçmen ayrımı, vatandaşlığa sahip olup olmamaya bağlıdır. Ancak bu resmî ayrım çoğu zaman dikkate alınmamaktadır. "Göçmen" kavramı ile kastedilen "Avrupa dışı göçmenler", dolayısıyla da Müslümanlar olmaktadır.[1724]

Bir başka nokta, seçilen kelimelerin siyasi yanıdır. Göçmen kelimesini solcuların, yabancı kelimesini ise sağcıların kullandığı, göçmenlerin işçi sınıfını ifade ederken, "yabancı"nın sert ve olumsuz anlamla yüklü olduğu ileri sürülmektedir. Göçmenler, işçi sınıfına ait olduğundan birliğin bir parçası olarak kabul edilmekte, ancak aynı zamanda kendilerine işçi değil göçmen dendiğinden bir farklılık da söz konusu olmaktadır. Göçmen, sınıfsal bir anlam taşırken yabancı, etnisite ve milliyet ile bağlantılı bir anlam taşımaktadır.[1725] Almanya'da ise göçmen asıllılar için sağ kesim

---

[1722] Véronique de Rudder, Isabelle Taboada ve François Vourc'h, "Immigrant Participation and Mobilisation and Integration Strategies in France: A Typology", Kenneth Hylton (çev.), *Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe*, John Rex ve Beatrice Drury (der.), Avebury, Aldershot, 1994, s. 116.

[1723] Michele Tribalat, "How Many People in France are of Foreign Descent?", *Population: An English Selection*, Cilt 4, 1992, s. 57.

[1724] Maxim Silverman, *Deconstructing the Nation. Immigration, Racism and Citizenship in Modern France*, Routledge, Londra ve New York, 1992, s. 3.

[1725] Cathie Lloyd, "National Approaches to Immigration and Minority Policies", *Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe*, John Rex ve Beatrice Drury (der.), Avebury, Aldershot, 1994, s. 70.

"Alman olmayanlar", Yeşiller ise "yabancı vatandaşlar" ifadesini kullanmaktadır.[1726]

Göçmenlerin birlikte yaşadığı mahallelerle ilgili kullanılan terimler de dikkat çekicidir. Örneğin Fransa ve Almanya'da "getto" kelimesinin kullanıldığı olmakta, ancak tepki de çekmektedir. Fransa'da, ABD'nin başlıca gettosu olan, yüksek suç ve uyuşturucu kullanma oranları ile bilinen ve polisin bile adım atamadığı Harlem'i hatırlatması nedeniyle; Almanya'da ise Yahudiler için kurulan gettoları hatırlattığından bu terim tercih edilmemektedir.[1727]

Getto kavramı sorunlu göçmenlerin konsantre bir şekilde yaşadığı yeri temsil etmektedir. "Getto" kelimesi, başlı başına göçmen mahallelerinde yaşanan sorunları kısaca ifade etmek için kullanılmaya başlanmıştır. Banliyö sorunları, göçmen sorunları anlamına gelmiştir. Bu kavram "Amerikanlaşma tehlikesi"ne de işaret ettiğinden, aynı zamanda Entegrasyon Bakanlığı'nın kurulmasına da neden olmuştur.[1728]

4. Oryantalizm ve Sömürgecilik Etkisi

Müslümanların Avrupa toplumları içinde bir türlü yer bulamamasının temelinde oryantalist bakış açısı ile birlikte sömürgecilik etkisi de vardır. Fransa'daki en büyük grup Kuzey Afrikalılardır ve bu bölge Fransa'nın eski sömürgesidir. Benzer şekilde İngiltere'deki en büyük Müslüman grup Asyalılardır ve İngiltere Pakistan, Hindistan gibi Asya ülkelerini yıllarca yönetmiştir. Bugünkü ilişkilerin temelinde de bir yöneten-yönetilen ilişkisi mevcuttur. Almanya'daki en büyük etnik azınlık grubu olan

[1726] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 225.
[1727] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, ss. 45-47.
[1728] Maxim Silverman, *Deconstructing the Nation. Immigration, Racism and Citizenship in Modern France*, Routledge, Londra ve New York, 1992, ss. 96-97.

Türklerin bu ülkedeki varlığı ise, Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu döneminden başlayarak Türkiye ile ittifak içinde olmasına bağlanmaktadır.[1729]

Edward Said'in oryantalizm değerlendirmesinde Doğu, bir coğrafyadan öte, Batı tarafından yapılmış bir tarih ve birleştirilmiş bir kültür ve değerler bütünüdür.[1730] Said'in tanımlaması, "orient"i dışarıda tutan bir ideoloji şeklinde olmuştur. Bu oryantal bölünme, Avrupa'nın dost ve düşman ayrımını yapmasında önemli bir etken olmuştur. Batı algılamasında orient hem "iğrenç" *(repulsive)* hem de "baştan çıkarıcı" *(seductive)* olarak algılanmıştır.[1731] 19. yüzyılda "orient", Avrupa'nın radikal "öteki"si haline gelmiştir.[1732] Medeni dünyanın sınırlarını belirleyen negatif "öteki"yi ifade eden orient kavramı,[1733] Hristiyan olmayan, "diğer" dinleri içermiştir.[1734]

Doğu-Batı ikilemi, Batı ile Batı dışında bulunanları karşılaştırılabilir hale getirmektedir. Sanayi devrimi gibi tarihsel dinamiklerin Batı'nın maddi üstünlüğüne neden olması ile Doğu, coğrafî bir yön olmaktan çıkarak Batı'nın tam karşısına yerleşmiştir. Doğu, modernliğin yaratılması sonucu Doğululaşmaya başlamıştır.[1735]

Oryantalizm, orient'in farklı geleneklerini tek ve bütün olarak dönüştürmüştür.[1736] Bir başka ifadeyle, İslam veya Doğu gibi soyut kavramlar altında çok çeşitli toplumların birleştirilmesi, bütünleştirilmesi ve homojenleştirilmesi söz konusu olmuş; Batı, "Doğulu" damgası ile farklı yerleri aynı hale getirmiştir. "Doğu" denilen "öteki yer", aslında Batı'nın icadı

[1729] Jocelyn Cesari, "Avrupa: İslamî Bir Kesit", Avrupa ve Amerika Müslümanları, Shireen Hunter ve Huma Malik (der.), Can Demirkan, Deniz Öktem, Ercüment Asil, Asma Mermer (çev.), Gelenek, İstanbul, Temmuz 2003, s. 34.
[1730] Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Edward Said, *Oryantalizm*, Nezih Uzel (çev.), Dördüncü Baskı, İrfan Yayınevi, İstanbul, 1998.
[1731] Bryan S. Turner, "On the Concept of Axial Space. Orientalism and the Originary", *Journal of Social Archeology*, Cilt 1, No. 1, 2001, s. 64.
[1732] Joseph G. Rahme, "Ethnocentric and Stereotypical Concepts in the Study of Islamic and World History", *The History Teacher*, Cilt 32, No. 4, Ağustos 1999, s. 478.
[1733] Bryan S. Turner, "On the Concept of Axial Space. Orientalism and the Originary", *Journal of Social Archeology*, Cilt 1, No. 1, 2001, s. 67.
[1734] Bryan S. Turner, "On the Concept of Axial Space. Orientalism and the Originary", *Journal of Social Archeology*, Cilt 1, No. 1, 2001, s. 63.
[1735] Mümtaz'er Türköne, "Medeniyet Büyüsü", *Kamu Yönetimi Seçme Yazılar*, Burhan Aykaç ve Hikmet Kavruk (der.), Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'ni Geliştirme Vakfı, Ankara, 2003, ss. 98,99.
[1736] Bryan S. Turner, "On the Concept of Axial Space. Orientalism and the Originary", *Journal of Social Archeology*, Cilt 1, No. 1, 2001, s. 64.

ve oryantalist görüşün ürünüdür.[1737] Oryantalizmde, farklılıkların hesaplanması ve ötekinin oluşturulması söz konusudur.[1738] Farklılık o kadar "anormal" bir biçimde verilmektedir ki, ne Batı'nın Doğuluları kabul etmesi, ne de Doğu'nun Batı'yı kabul etmesi kolay olmaktadır.

Oryantalizm, kendini göstermeye çalıştığı gibi masum bir şekilde "Doğu üstüne bir söylem" değildir. Burada bir tuzak vardır ve bu, Doğu adı verilen "başka" bir yer üzerine bir söylemin ortaya çıkışıdır. Oryantalizmin bir merkez kurmaya veya merkezlemeye yarayan hegemonik bir işlevi olduğu görüşü yaygındır. Batı, kendinden farklı olanı "öteki" haline getirmekte, "öteki" olarak damgalamakta, böylece Batı emperyalizmi, kendini saklayarak hegemonyasını kurmaya çalışmaktadır.[1739] Benzer şekilde, oryantalizmin "sömürgeciliğin çocuğu" olduğu ve sömürge sonrası dönemdeki hedeflerinin değişmediği ileri sürülmektedir.[1740]

"Orient" sadece coğrafi ve siyasi bir alanı ifade eden bir isim değil, aynı zamanda bir fiildir. Oryantalism, kimliklerin nefret çerçevesinde toplumsal ve psikolojik konumlanmasını da ifade etmektedir. Dünyayı dost ve düşman şeklinde ikiye bölen düşüncenin temelinde, orient siyasi bir harita olarak düşünülür ve Batı kendisini tarihî ve negatif olarak konumlar.[1741]

Batı *(occident)* modernleştirici ve şiddetli devrimlerle tarihsel gelişim sürecini tamamlamış olarak algılanırken, orient tarih dışı kabul edilmiştir. Marx ve Engels dahi, Asya tipi üretim tarzında Hindistan ve Çin'in gerçek tarihe sahip olmadığını, çünkü bu ülkelerde toplumsal düzeni önemli ölçüde değiştirecek tarihî devrimler yaşanmadığını savunmuştur.

Fransız oryantalizmi, bütün oryantalizmlerin temeli olarak bilinmektedir. Paris, 19. yüzyılda oryantalizmin merkezi olmuş ve oryantalizm

---

[1737] Mahmut Mutman, "Oryantalizmin Gölgesi Altında: Batı'ya Karşı İslam", Fuat Keyman vd. (der.), *Oryantalizm, Hegemonya ve Kültürel Fark*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 30, 31.
[1738] Mahmut Mutman, "Oryantalizmin Gölgesi Altında: Batı'ya Karşı İslam", Fuat Keyman vd. (der.), *Oryantalizm, Hegemonya ve Kültürel Fark*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 47, 48.
[1739] Mahmut Mutman, "Oryantalizmin Gölgesi Altında: Batı'ya Karşı İslam", Fuat Keyman vd. (der.), *Oryantalizm, Hegemonya ve Kültürel Fark*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 31, 32.
[1740] Abdelmajid Hannoum, "Faut-il Brûler l'Orientalisme?", *Cultural Dynamics*, Cilt 16, No. 1, 2004, s. 72.
[1741] Bryan S. Turner, "On the Concept of Axial Space. Orientalism and the Originary", *Journal of Social Archeology*, Cilt 1, No. 1, 2001, s. 67.

bu dönemde Fransa'da şekillenmiştir. Fransa'da gelişmiş olmasına rağmen, bu ülkede daha çok Fransız sömürgeciliği ve Kuzey Afrika ile sınırlı kalmıştır.[1742]

Oryantalizmin öneminin sorgulanması, ancak sömürgecilik dönemi bittikten sonra başlamıştır. İlk sorgulayanlar, Fransız sömürge döneminde Fransız eğitim sisteminden geçen, ancak kendi ülkelerindeki siyasi eğilimlerin de bilincinde olan entelektüeller olmuştur. Bu kuşaktan olan Kateb Yacine şöyle demektedir: *"siz bana dilinizi öğrettiniz ve kendi dünyanıza götürdünüz, ben artık sizin dünyanızı biliyorum, şimdi ben de sizi kendi dünyama götüreyim".* Cezayir'in bağımsızlığı sonrasında tarihin de sömürgesizleşme süreci başlamıştır.[1743] Sömürge milliyetçiliğinin ortaya çıkışında da aynı okuryazar ve ikidilli entelijensiyanın rolü büyüktür. Basılı malzeme okuryazarlığının homojen bir hayalî cemaati mümkün kıldığını ileri süren Benedict Anderson, bu sayede Batı kültürüne, milliyetçilik, millet ve ulus-devlet olma tarzlarına ulaşmanın mümkün olduğunu savunur.[1744]

Oryantalizm, Fransa'nın sömürge imparatorluğunu, ya da bir başka ifadeyle oryantalizmin objesi olan toprakları kaybetmesiyle yara almıştır. II. Dünya Savaşı sonrasında sosyal bilimlerdeki radikal değişimin ve sol görüşlerin hâkimiyetinin etkisiyle oryantalizm gözden düşmüş ve geldiği yere, üniversitelere, geri dönmüştür.[1745]

Oryantalist söylemin, Avrupa'daki İslam algılayışının oluşmasında büyük rolü bulunduğu bir gerçektir.[1746] Oryantalizm vasıtasıyla Doğu'nun ya da Batı dışı toplumların uygarlık dışı ve barbar olarak algılanması[1747], iki medeniyetin birlikte yaşamasının önündeki en büyük engel olarak

---

[1742] Abdelmajid Hannoum, "Faut-il Brûler l'Orientalisme?", *Cultural Dynamics*, Cilt 16, No. 1, 2004, s. 72.
[1743] Abdelmajid Hannoum, "Faut-il Brûler l'Orientalisme?", *Cultural Dynamics*, Cilt 16, No. 1, 2004, s. 83.
[1744] Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler. Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, İskender Savaşır (çev.), İkinci Basım, Metis, İstanbul, 1995, s. 132.
[1745] Abdelmajid Hannoum, "Faut-il Brûler l'Orientalisme?", *Cultural Dynamics*, Cilt 16, No. 1, 2004, s. 84.
[1746] Yunas Samad, "Editorial: Muslim Identities, Islam and Europe", *Innovation*, Cilt 11, No. 4, 1998, s. 374.
[1747] Mahmut Mutman, "Oryantalizmin Gölgesi Altında: Batı'ya Karşı İslam", Fuat Keyman vd. (der.), *Oryantalizm, Hegemonya ve Kültürel Fark,* İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 34.

görülmektedir. Bu durum, Müslümanların entegrasyonunu, Batı'daki kalıcı varlıklarının kabulünü ve Batılılarla eşitliğinin uygulamaya konmasını zorlaştırmaktadır.

Halbuki, Fransa'ya göç bir sömürge mirasıdır. Göçmenlerin Fransa'daki varlıkları tesadüf değil, Fransa'nın tarihinden kaynaklanmaktadır.[1748] Göçmen alınırken önceliğin sömürge ülkelerine verilmesi, sömürge dönemi ile de açıklanmaktadır. Çünkü Silverman'in de dikkat çektiği gibi Fransa'nın İskandinav ya da İngiltere gibi Kuzey ülkelerindense, Magrep gibi Akdeniz ülkeleri ile çok daha fazla ortak yönü bulunmaktadır.[1749]

Afrika ve Asya'da bir Fransız İmparatorluğu kurmanın arkasındaki dinamik gücü yaratan, Şovenist bir yayılmacılık türüdür.[1750] Fransa'nın sömürge politikaları konusunda idari felsefede ve uygulamada görüş ayrılığı olmuştur. Bir grup, işgal altına alınmış bir halkın gelenekleri görmezden gelinerek bu halkın üzerine ithal edilmiş bir hükümet sistemi kurulmasının imkansız olduğunu ileri sürmüştür. Kabilesel ve dinî farklılıklara hoşgörülü bir tutum sergilenmesi gerektiği, örneğin Napoleon III tarafından savunulmuştur. Cezayir'in üç idari bölgesinde, yerel gelenekler çerçevesinde yerel yönetimlerle ilişkileri düzenlemek üzere Arap İşleri Yönetimi *(Bureaux Arabes)* kurulmuştur. Ancak bir süre sonra Fransız militarizmi ile Arap feodalizminin bir arada bulunması provokatif bir etki yapmıştır.[1751]

İslam'ın aşağı bir medeniyet ve kültür olarak görülmesinin temelinde sömürgecilik tarihinin bulunduğu yaygın bir görüştür. Batılı sömürge güçleri, bu aşağı düzeydeki kültürleri ve dinleri uygarlaştırma

---

[1748] Gary Wilder ve Albert Memmi, "Irreconcilable Differences", *Transition*, No. 71, 1996, s. 172.
[1749] Maxim Silverman, *Deconstructing the Nation. Immigration, Racism and Citizenship in Modern France*, Routledge, Londra ve New York, 1992, s 107.
[1750] Christopher Harrison, "French Attitudes to Empire and the Algerian War", *African Affairs*, Cilt 82, No. 326, Ocak 1983, s. 75.
[1751] Werner J. Cahnman, "France in Algeria: A Problem of Culture Contact", *The Review of Politics*, Cilt 7, No.3, Temmuz 1945, s. 347.

misyonuna da *(mission civilisatrice)* sahip olmuştur.[1752] Fransa'da yaygın olan inanış, bir Napoleon geleneği olan[1753] *mission civilisatrice* rolü ile Afrika'ya "aydınlanma"nın getirilmesi gerekliliği olmuştur. Yerel kültürün, geleneklerin ve yerel kurumların korunmasını gerektiren hiçbir değerinin bulunmadığına inanılmıştır.[1754] Siyasi ve kültürel asimilasyon, *mission civilisatrice* çerçevesinde eğitim kanallarıyla sağlanmaya çalışılmıştır.[1755] Fransa'nın, sömürge gücü olduğu dönemden kalma resmî doktrini olan *mission civilisatrice*'in bugün geçerli olmasa da, varlığını koruduğu ileri sürülmektedir. Bu görüşe göre öğretmenler, göçmen öğrencilere yönelik olarak, bir uygarlaştırma amacı taşıdıklarını düşünmektedir.[1756] Silverman ise, Fransa'daki asimilasyon mitinin sömürge sonrası döneme ait olduğunu savunur. Temeli cumhuriyetçi solda olan asimilasyonun sonradan genişletilerek göç politikalarının doktrini haline geldiğini ileri sürer.[1757] Radikal post-colonialism, bir kurallar sistemi olan sömürgecilik ile bir bilgi ya da temsil sistemi olan sömürgecilik arasında fark olduğu görüşünü çürütmektedir.[1758]

Asimilasyon sadece kültürel ve siyasi düzeyde değil dinî alanda da amaçlanmıştır. Hristiyanlığa geçişin sağlanması, egemenlik altındaki halkların "ruhlarının ve zihinlerinin sömürgeleştirilmesi" sürecinin bir parçası olarak değerlendirilmektedir. Ancak din değiştirme süreci sadece pasif ve itaat etme biçiminde değil, aynı zamanda direniş gösterilen bir süreç olmuştur.[1759] Fransa'ya yerleşen ilk kuşak için dinî kimlikler önemli idi, çünkü

[1752] Armando Salvatore, "Making Public Space: Opportunities and Limits of Collective Action Among Muslims in Europe", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 30, No. 5, September 2004, s. 1021.
[1753] Christopher Harrison, "French Attitudes to Empire and the Algerian War", *African Affairs*, Cilt 82, No. 326, Ocak 1983, s. 75.
[1754] Michael Crowder, "Indirect Rule: French and British Style", *Africa: Journal of the International African Institute*, Cilt 34, No. 3, Temmuz 1964, s. 204.
[1755] Michael Crowder, "Indirect Rule: French and British Style", *Africa: Journal of the International African Institute*, Cilt 34, No. 3, Temmuz 1964, s. 202.
[1756] John Ardagh, *France in the New Century, Portrait of a Changing Society*, Viking, Londra, 1999, s. 226.
[1757] Maxim Silverman, *Deconstructing the Nation. Immigration, Racism and Citizenship in Modern France*, Routledge, Londra ve New York, 1992, s. 104.
[1758] Gregor McLennan, "Sociology, Eurocentrism and Postcolonial Theory", *European Journal of Social Theory*, Cilt 6, No. 1, 2003, s. 72.
[1759] Lewis R. Rambo, "Theories of Conversion: Understanding and Interpreting Religious Change", *Social Compass*, Cilt 46, No. 3, 1999, s. 262.

Fransız sömürgesine karşı verilen ulusal mücadelede din unsuru büyük güce sahip olmuştur. Fransa'ya direniş sürecinde dil de bir unsur olmuştur. Öte yandan Francophone edebiyatı, Aydınlanma ideolojisinin sorgulanmasında önemli bir araç olmuştur.[1760]

II. Dünya Savaşı'ndan bu yana, sosyal bilimciler sömürge güçlerinden bağımsız olan ülkelerin başlıca amacının bir ulus-devlete sahip olmak olduğunu ileri sürmüştür. Sömürge sonrası ortaya çıkan ülkelerdeki siyasi kurumlar iki türlü kurulmuştur. Batılı güçler model alınarak ya da Batılı örneklerin tam tersi yönünde biçimlendirilerek.[1761] Batılı örneklerin aksini benimsemek, direnişin bir parçası olarak değerlendirilmektedir.

Sömürge döneminin, bugünü etkileyen önemli bir özelliği, Fransa'nın "modernleştirme" çabaları olmuştur. Nasıl Almanya için "kültür" kilit terimse, Fransa için bunun karşılığı "uygarlık"tır. Sömürgeleştirme, Fransız uygarlığı içinde diğer kültürlerin eritilmesi bağlamında asimilasyonun ilk aşamasıdır. Sömürgeleştirilmiş ülkeler için modernleşme, Fransız modelinin temsil ettiği Batılı değerlerin benimsenmesinden geçmektedir.[1762] İşte bu anlayış nedeniyle, bugün Fransa'da yaşayan eski sömürge ülkesinden gelenlerin asimile olması gerektiği düşüncesi olağan kabul edilmektedir. Tarihinde büyük bir sömürge gücü olamamış Almanya ise, hiçbir zaman Fransa gibi uygarlaştırıcı bir misyon benimsememiştir. Çünkü *Kultur* tanım olarak tikelcidir.[1763] Bu da, ırk üzerine kurulu ulus anlayışına bağlanabilir. Fransız modeli, bir başka büyük sömürge gücü olan İngiliz modelinden de farklı olmuştur. 1960 yılında Henri Brunschwig'in Fransız sömürgeciliği ile ilgili olarak "İngiltere, kendi değerlerini ithal ederken, Fransa

---

[1760] Farid Laroussi, "When Francophone Means National: The Case of the Maghreb", *Yale French Studies*, No. 103, French and the Francophone: The Challenge of Expanding Horizons, 2003, s. 85.

[1761] Mary-Jane Deeb, "Islam and National Identity in Algeria", *The Muslim World*, Cilt LXXXVII, No. 2, Nisan 1997, s. 111.

[1762] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, ss. 72-73.

[1763] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 73.

kendi değerlerinin tahakkümünü sağlamaya çalışmıştır”[1764] şeklindeki sözleri iki ülke arasındaki farkı özetlemektedir.

Müslümanların geri kalmış insanlar olduğunu düşünen Avrupalılar, bu durumda kendilerinin payının bulunduğunu gözden kaçırmaktadır. Sömürge döneminde Batı’nın baskısı altında kalan bu ülkeler, bağımsız birer devlet olduklarında da Batı baskısından kurtulamamıştır. Müslüman nüfusa sahip eski sömürge ülkeleri, bu sefer de Batılı güçler tarafından daha kolay kontrol edilebilmek için despotizm rejimleri altında gelişememiştir. Bu ülkelerdeki olumsuz ekonomik koşullar, vatandaşların ucuz iş gücü olarak gelişmiş ülkelere göç etmesine neden olmuştur.[1765]

Fransa, tarihiyle ilgili çelişkiler ve sorunlar yaşayan ülkelerden biridir. Cezayir, Ruanda, sömürgecilik tarihi, Vichy dönemi, Napoleon yönetimi ile ilgili pek çok kabullenme, olumlu/olumsuz değerlendirme gibi sıkıntılara sahiptir. Fransız sömürge tarihi üzerine uzmanlaşmış olan Danielle Domergue-Cloarec, Fransa’nın tarihiyle her zaman sorun yaşadığını ileri sürmektedir.[1766] Fransa’nın hafızası güçlü olan ve kendi tarihlerini sürekli hatırlayarak zaman zaman vicdan muhasebesini yapan bir millet olduğu da ileri sürülmektedir.[1767]

2005 yılında çıkarılan bir yasada okul müfredatında yer alması istenen şöyle bir ifade vardır: “Fransa’nın, başta Kuzey Afrika’daki olmak üzere, ülke dışındaki varlığının olumlu rolü özellikle kabul edilmelidir”. Sosyalistlerden bazı milletvekilleri, bu kanunun sömürgeleştirilmiş ülkelerde yaşayan halkın üzerinde kabul edilemez bir karalama olduğunu ifade etmiştir. Fransa’da okullarda okutulan tarih kitaplarında 1962 yılında Cezayir’de yapılan katliamlara yer verilmemekte olması da sol kesim tarafından

---

[1764] Henri Brunschwig, *Mythes et Réalitéa de l’Impérialisme Colonial Français, 1871-1914*, Paris, 1960, s. 174’ten naklen Mathew Burrows, “ ‘Mission Civilisatrice’: French Cultural Policy in the Middle East, 1860-1914”, *The Historical Journal*, Cilt 29, No. 1, Mart 1986, s. 109.

[1765] Peter Van Der Veer, “South Asian Islam in Britain”, *Ethnicities*, Cilt 4, No. 1, 2004, ss. 135-136.

[1766] John Tagliabue, “For France, the Past is Constantly Present”, *New York Times*, 11 Aralık 2005.

[1767] İlter Türkmen, “Fransa’nın Tarihiyle Sorunları”, *Hürriyet*, 31 Aralık 2005.

eleştirilmektedir. [1768] Yasaya en büyük tepki sol kesimden başka, tarihçiler ve göçmenlerden gelmiştir. Tarihçiler, sözde Ermeni soykırımının tanınması, Yahudi soykırımı ve kölelikle ilgili yasaları da eleştirmektedir.[1769] Bu arada yasanın iptali için 44.000 imza toplanmıştır.[1770] Ancak değişiklik teklifi hükümet tarafından reddedilmiştir.

Dönemin cumhurbaşkanı Chirac, tarihin bir ulusun birlikteliği için anahtar olduğunu, ancak aynı zamanda her an geçmişin yaralarının yeniden açılması ve tutkuların alevlenmesi yüzünden bölünmeye de sebep olabileceğini ileri sürmektedir.[1771] Tarihî konulardaki bölünmüşlüğün kuvvetli olduğu Fransa'da, örneğin Napoleon kimilerine göre modern devleti kuran bir deha iken kimilerine göre katliamlara neden olmuş bir militaristtir. Cezayir konusu başta olmak üzere, sömürgelerin kaybedilmesi de hâlâ nedenleri ile tartışılmaktadır. Ramonet, Fransa'nın II. Dünya Savaşı sırasında 1940 yılındaki yenilgisinin Kuzey Afrika'ya cesaret verdiğini ileri sürmektedir. 1945'te Birleşmiş Milletler'in halkların eşitliğini ve kendi kaderini tayin hakkının olduğunu ilan etmesi ile Cezayir'in hareketlendiği kabul edilmektedir.[1772] Ancak Fransız devletinin, özellikle bugüne yansıyan sorunlar konusunda özeleştiri yaptığına nadiren rastlanmaktadır.

Bir sömürgesizleşme mücadelesi olan Cezayir ulusal kurtuluş savaşının verildiği ülkede bugün iki milyona yakın Cezayirli yaşamaktadır. Fransızların Cezayirlilere bakış açısını, büyük ölçüde, yaşanan bu savaş oluşturmaktadır. Fransızlar için acı olan, bu mücadelenin, savaş alanında kazanılıp, siyasi arenada kaybedilmiş olmasıdır.[1773] Fransa'nın sömürgelerinin çözülmesi sırasında aşırı sağ milliyetçi hareketlerle birlikte yabancı düşmanlığının da canlandığı görülmektedir. Cezayir'in Fransa'dan ayrılmak istemesi, üstelik Fransa karşısında önemli direnç göstermesi

---

[1768] John Tagliabue, "For France, the Past is Constantly Present", *New York Times*, 11 Aralık 2005.
[1769] "Fransa'da Sömürgecilik Yasasına Rötüş Gündemde", *DW*, 4 Ocak 2006, http://www2.dw-world.de/turkish/politik/1.166784.1.html
[1770] "Chirac Plans to End Colonial Law", *BBC*, 4 Ocak 2006.
[1771] John Tagliabue, "For France, the Past is Constantly Present", *New York Times*, 11 Aralık 2005.
[1772] Ignacio Ramonet, "Colonialisme", *Le Monde Diplomatique*, Nisan-Mayıs 2006.
[1773] Mette Zølner, *Re-Imagining the Nation*, P.I.E. Peter Lang, Brüksel, 2000, s. 56.

Müslüman ve Arap düşmanlığını şiddetlendirmiştir. Bugün, büyük kısmı Fransız vatandaşı olmasına rağmen Cezayir asıllı Fransızlar için nadiren "Fransız" denmektedir. Fransa'da doğan, Fransız kültürü ve eğitimi ile büyüyen, çoğu zaman bir Fransızdan farkı bulunmayan Cezayirliler bugün ya "Arap" ya da "Müslüman"dırlar. 20. yüzyılın başlarında, "Metropolde çalışan Cezayirli Fransız-Müslümanlar" *(Français-musulmans d'Algérie travaillant an métropole)* denilen Cezayirliler, bugün bu statülerini dahi kaybetmiş görünmektedir. Bunun nedenini yine sömürge geçmişi ile açıklayabiliriz.[1774]

Cezayir meselesi, Fransa'nın kendi sömürgelerine bağlılığını test eden bir süreç olmuştur. Fransız İmparatorluğu'nun mücevheri olarak görülen Cezayir'in Fransız olduğu görüşü 1950'li yıllarda ülkenin neredeyse tamamında hakim olmuştur. *Algérie Française* kavramı, büyük bir gerilim konusunun arkasındaki birlik ifadesi idi.[1775] Sorun, sadece Cezayir'in kaybedilmesi değil, "bir imparatorluğun çöküşü" olarak algılanmıştır. 1841 yılında Tocqueville şöyle diyordu: "Fransa'nın Cezayir'i bırakacağına inanmıyorum. Böyle bir terk etme durumu, Fransa'nın çöküşünün tüm dünyaya ilan edilmesi anlamına gelecektir."[1776]

Fransızlar "büyük sömürge gücü" rolünün sona erdiğini bir türlü kabullenememiştir. Bu noktada, Fransa'nın Temmuz 1999'da Cezayir'de 1954-1962 yılları arasında yaşananları "savaş" olarak kabul etmiş olduğu belirtilmelidir.[1777] Üstelik, sömürge gücü sıfatının sona ermesinden ne sömürgeciliğin başarısızlığa uğraması ne de cumhuriyet sorumlu tutulmaktadır. Aksine, "suç", sömürgedeki yerli halktadır, bir başka ifadeyle bugün ülkelerinde yaşayan göçmen Müslümanlardadır. Bu nedenle bugünkü

[1774] Maxim Silverman, *Deconstructing the Nation. Immigration, Racism and Citizenship in Modern France*, Routledge, Londra ve New York, 1992, s. 110.
[1775] Christopher Harrison, "French Attitudes to Empire and the Algerian War", *African Affairs*, Cilt 82, No. 326, Ocak 1983, ss. 75-76.
[1776] J-P. Meyer, *A. De Tocqueville*, Oeuvre Complete, Cilt 3, Paris, 1962, ss. 213-214'den naklen Christopher Harrison, "French Attitudes to Empire and the Algerian War", *African Affairs*, Cilt 82, No. 326, Ocak 1983, ss. 94-95.
[1777] Farid Laroussi, "When Francophone Means National: The Case of the Maghreb", *Yale French Studies*, No. 103, French and the Francophone: The Challenge of Expanding Horizons, 2003, s. 86.

sorunlardan Cezayir savaşını ayırmak mümkün değildir.[1778] Hatta, "Cezayirliler ile Fransızlar Cezayir'de bir arada yaşayamadıklarına göre, Fransa'da da bir arada yaşayamazlar" şeklinde bir görüş dahi mevcuttur.[1779]

Cezayir Savaşı ile ilgili "eleştirel" tartışmalar yakın zamana kadar yapılmamıştır. Her ne kadar, örneğin Vichy dönemi eleştirildiyse de, Cezayir Savaşı herhangi bir savaş gibi ya da "düzenin sağlanması" amaçlı sıradan bir uygulama gibi görülmüştür.[1780]

1848 Devrimi, Cezayir'i Fransa'nın bir parçası olarak ilan etmiştir. Jacobin doktrini çerçevesinde, birey ile devlet arasındaki kilise, sendikalar, yerel yönetimler, belediyeler, feodal beyler, çöl-kralları gibi bütün aracı kurum ve kuruluşlar ortadan kaldırılmış, ulusal devlet tek ve bütün bir toprağın en üst egemen gücü olarak ilan edilmiştir. Ancak Cezayir'de, bireyin devlete tam anlamıyla asimile edilmesi gerçekleştirilememiştir.[1781] Sömürge ile ırk ve kültür bağlamındaki ilişkilerin temelinde böl ve yönet politikaları olmuştur. İlk bölme Cezayir Yahudileri konusunda olmuştur. 1870 yılında Cezayirli Yahudilerin bütününe Fransız vatandaşlığı verilmiştir. Müslüman ağırlıklı bir toplumda kendilerine ayrıcalık tanınarak, aradaki mevcut gerginlik pekiştirilmiştir.[1782]

Fransa'nın Cezayir Savaşı sırasında içinde kaldığı çelişkili duruma dikkat çekmek gerekir. Fransız Devrimi ile benimsenen egemenliğin ulusa ait olduğu, kendi kaderini tayin hakkı ve özgürlük savaşları gibi ilkelerin, sömürgeler söz konusu olduğunda geçerliliklerini kaybettiği görülmektedir. Fransa'nın sömürgeleri apayrı bir dünya oluşturmuştur ve işgal edilen toprakların sömürülmesi de Fransız toplumu için alışılmış bir durum haline gelmiştir.[1783] Fransa'nın Cezayir'i askerî olarak yenememesi, tek çare olarak bölge halkını açlık içinde bırakmak ve köyleri yakmak gibi, Tocqueville'in

---

[1778] Mette Zølner, *Re-Imagining the Nation*, P.I.E. Peter Lang, Brüksel, 2000, s. 57.
[1779] Mette Zølner, *Re-Imagining the Nation*, P.I.E. Peter Lang, Brüksel, 2000, s. 261.
[1780] Mette Zølner, *Re-Imagining the Nation*, P.I.E. Peter Lang, Brüksel, 2000, s. 55.
[1781] Werner J. Cahnman, "France in Algeria: A Problem of Culture Contact", *The Review of Politics*, Cilt 7, No.3, Temmuz 1945, s. 347.
[1782] Werner J. Cahnman, "France in Algeria: A Problem of Culture Contact", *The Review of Politics*, Cilt 7, No.3, Temmuz 1945, s. 350.
[1783] Theodore Zeldin, *France: 1848-1945*, II. Cilt, Clarendon Press, Oxford, 1977, s. 924.

deyişiyle "Araplardan çok daha barbarca" politikalar izlemek olmuştur. Sömürge halklarına sempati duymaya başlayan III. Napoleon, kendisini sadece Fransızların değil Arapların da imparatoru ilan etmiş ancak Cezayir'i sömürülmekten ve eşitsizlikten kurtaramamıştır.[1784]

Cezayir'in Fransa'ya ait olduğunu savunan aşırı sağ grubun sesini yükselttiği dönem yenilgi ile bitmiştir. De Gaulle'ün girişimiyle Cezayir'e bağımsızlık verilmesi yönünde 1962 yılında yapılan referandum sonucunda Fransız halkı savaşın sona ermesine ve Cezayir'in bağımsızlığına kavuşmasına destek vermiştir. Cezayir'in Fransa'ya ait olduğunu savunan *Algérie Française* ise oyların sadece yüzde 6,5'ini alabilmiştir.[1785]

Cezayir Savaşı sırasında faal olan *Organisation Armeé Secrète*, (Gizli Ordu Örgütü, OAS) amaçlarının radikal olması açısından değinilmesi gereken bir harekettir. Her ne kadar OAS, Cezayir'deki direnişi sona erdirmek gibi ulusal bir amaca sahipmiş gibi görünse de, örgütün bu amaca ulaşmak için uyguladığı yöntemler aşırı sağ eylemleri çağrıştırmaktadır. Örneğin, liderleri amaçlarını açıklarken "Müslümanları öldürmek" gibi ifadeler kullanmaktan kaçınmamıştır.[1786] Teröre terörle karşılık vermek üzere kurulmuş olan OAS ile ilgili belirtilmesi gereken bir başka nokta, örgütün önemli ölçüde dinsel unsurlara dayanmasıdır. Sadece Fransa'ya karşı ayaklanan Cezayirlileri değil, Müslümanları ve Yahudileri de hedef almış ve amacının Marksizme karşı Hristiyan değerlerini korumak olduğunu ifade etmiştir.[1787] Fransız iç politikası açısından OAS'a karşı verilen mücadele, o dönemde Fransız solunun temel politikalarından biri olmuştur. Çünkü OAS'a karşı verilen savaş, aynı zamanda faşizme ve Nazizme karşı verilen savaş

[1784] Theodore Zeldin, *France: 1848-1945*, II. Cilt, Clarendon Press, Oxford, 1977, s. 926.
[1785] Jonathan Marcus, *The National Front and French Politics*, Macmillan, Houndmills, 1995, s. 15.
[1786] Paul Henissart, *Wolves in the City: The Death of French Algeria*, Rupert Hart-Davis, Londra, 1971, s. 172.
[1787] Paul Henissart, *Wolves in the City: The Death of French Algeria*, Rupert Hart-Davis, Londra, 1971, s. 202.

anlamına gelmiştir.[1788] Belirtilmesi gereken bir nokta da, OAS'ın alt kanatlarından birinin adının *Front Nationaliste* (Ulusalcı Cephe) olmasıdır.[1789]

Fransa'nın Cezayir'i kontrol etmesi Cezayirlilerin Fransız kültürüne asimile edilmesi yoluyla gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Kültürel asimilasyonun en iyi uygulandığı alan ise eğitim kurumları olmuştur. Fransız eğitim normları, dil, müfredat gibi kanallar vasıtasıyla Cezayir'in kültürel kimliğinin reddedilmesi, sömürge politikalarının temelini oluşturmuştur. Bunun doğal sonucu ise, Cezayirlilerin direnmesi olmuştur. Pasif ya da şiddet içerikli olan bu direniş, Cezayir'in toplumsal ve entelektüel tarihini oluşturmuştur.[1790]

Fransa'ya karşı direniş, Fransa'nın *mission civilisatrice* uygulamasını zorlaştırmıştır. Sömürge dönemi boyunca Cezayirliler ya asimile edilmeye ya da kendileriyle işbirliği yapılmasına çalışılmıştır. Asimilasyon, Cezayirlilerin Fransıza dönüştürülmesini kapsamıştır. Asimilasyoncu politikalar başarısızlığa uğradığında, işbirliği/ortaklık kurma yolu seçilmiştir. Fransız düşüncesine göre Cezayirlilerin Fransıza dönüşmesinin mümkün olmadığı anlaşılınca, "en azından" uygarlaştırılmasına çalışılmıştır.[1791]

Sadece Fransa'da değil, Cezayir tarafında da önyargı ve düşmanlık oluşmuştur. Cezayirli, sadece bir ülke vatandaşını ya da Afrikalıyı değil, aynı zamanda vatandaşlıktan da kuvvetli bir kimlik olarak Müslümanları simgelemektedir. Sömürgeci bağlamda İslamiyete itaatin farklı bir şekil aldığı bilinmektedir. Fransız işgali sırasında Cezayir'de camilerin sayısı artmış, peçe ulusal kimliğin simgesi olarak daha fazla kullanılır hale gelmiştir. Özellikle peçenin, sömürgeciliğin reddi ve sömürgeci hâkimiyetine set çekme olarak kullanıldığı ileri sürülmektedir.[1792]

[1788] Martin Evans, *The Memory of Resistance: French Opposition to the Algerian War (1954-1962)*, Berg, Oxford ve New York, 1997, ss. 4-5.
[1789] Paul Henissart, *Wolves in the City: The Death of French Algeria*, Rupert Hart-Davis, Londra, 1971, s. 173.
[1790] Alf Andrew Heggoy, "Education in French Algeria: An Essay on Cultural Conflict", *Comparative Education Review*, Cilt 17, No. 2, Haziran 1973, s. 180.
[1791] Alf Andrew Heggoy, "Education in French Algeria: An Essay on Cultural Conflict", *Comparative Education Review*, Cilt 17, No. 2, Haziran 1973, s. 182.
[1792] Pierre Bourdieu, *The Algerians*, Alan C. M. Ross (çev.), Beacon Press, Boston, 1962, s. 156'dan naklen Mahmut Mutman, "Oryantalizmin Gölgesi Altında: Batı'ya Karşı İslam", Fuat

Sömürge sonrası dönemde Batılı ve İslami unsurlar arasındaki fark daha da belirginleşmiş ve radikal olarak birbirine karşıt iki anlatının üretilmesine yol açmıştır.[1793] Cezayir ulusal kurtuluş savaşında Batı emperyalizmi Fransız sömürgeciliği ile tanımlanırken, bugünkü köktenci görüşe göre Batı bir uygarlık biçimi olarak tanımlanmaktadır.[1794]

Bu durum sadece sömürge dönemi ile sınırlı değildir. Cezayir'de 1992 yılında kazanmakta olduğu anlaşılınca İslami Selamet Cephesi'nin *(Front Islamique de Salut,* FIS*)* iktidara geçmesini engellemek amacıyla askerlerin yönetimi devralması Batı tarafından desteklenmiştir. İslamcılarla diğerleri arasında yaşanan iç savaşta 120.000 kişinin öldüğü, 12.000 kişinin kaybolduğu tahmin edilmektedir. FIS'e karşı askerî juntanın desteklenmesi, Batı'ya karşı önyargının artmasına neden olmuştur.[1795]

Cezayir'deki İslamcı hareketler, ne İslam'ın canlandırılmasını ne de Batı'ya muhalefet oluşturmayı amaçlamıştır. Uzun yıllar Fransız egemenliği altında kalan bir ülkede siyasi kimlik bulma çabası çerçevesinde gelişmiştir. Dolayısıyla İslamcı hareketler, Batılı kurumları İslam karşısında bir tehdit olarak algılayarak Batı modeline karşı çıkmıştır.[1796]

Fransız hâkimiyeti, önceki egemen güç olan Osmanlı devletinden çok daha farklı olmuştur. Kendisini kültürel olarak üstün gören Hristiyan bir devlet ile yaşanan sorunlar Osmanlı devleti ile yaşanan idari ve ekonomik konular gibi basit çaplı olmamıştır. Fransa'nın *mission civilisatrice* olarak varlığı, mevcut kültürü ortadan kaldırıp, yabancı ve yeni bir kültürün kurulmasını amaçlamıştır. Dolayısıyla Fransa'ya başkaldırı bir kimlik krizi çerçevesinde gerçekleşmiştir. Sonuç olarak Cezayirliler, kimliklerini de, Fransızlara karşı başkaldırma gücünü de İslam'da bulmuştur. İslam'ın

---

Keyman vd. (der.), *Oryantalizm, Hegemonya ve Kültürel Fark*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 51.

[1793] Mahmut Mutman, "Oryantalizmin Gölgesi Altında: Batı'ya Karşı İslam", Fuat Keyman vd. (der.), *Oryantalizm, Hegemonya ve Kültürel Fark*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 55.

[1794] Mahmut Mutman, "Oryantalizmin Gölgesi Altında: Batı'ya Karşı İslam", Fuat Keyman vd. (der.), *Oryantalizm, Hegemonya ve Kültürel Fark*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 61.

[1795] Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 10.

[1796] Mary-Jane Deeb, "Islam and National Identity in Algeria", *The Muslim World*, Cilt LXXXVII, No. 2, Nisan 1997, s. 113.

korunması, sadece dinî değil aynı zamanda siyasi ve kültürel kimliğin korunması anlamına gelmiştir.[1797]

Yöneten-yönetilen ilişkisi, özellikle Fransa için geçerlidir. Cezayir'in, sömürge öncesinde ve sonrasındaki ilişkisinin Fransa'nın Müslümanlarla bugünkü ilişkisi üzerindeki etkisi büyüktür.[1798] Sömürge geçmişinin bugünkü sorunlarla bağlantısını gören Cesari, Avrupalıların bir zamanlar yönettikleri halkları bugün kendileriyle eşit kabul etmekte zorlandıklarını ileri sürmektedir. Bunun en belirgin örneğinin Fransa olduğunu kabul eden Cesari'ye göre, bağımsızlık için kendileri ile savaşan Cezayirlilerin Fransızlarla eşit kabul edilmesi çok güç görünmektedir.[1799] En basit bir örnekle, Fransa'nın konut projeleri de sömürge anlayışını yansıtmaktadır. Üst sınıf Fransızlar şehir merkezlerinde, Kuzey Afrikalı Müslümanlar ise şehir dışında yaşamaktadır. [1800]

5. Kimlik Konusu

Avrupa'daki Müslümanların entegrasyon sürecinin önündeki engellerden biri Avrupa'nın kimlik sorunudur. Müslümanların Avrupa ülkelerine yerleşerek vatandaş olması ile kimlik kaybı, kimlik krizi gibi sorunlar gündeme gelmeye başlamıştır. Çünkü yüzyıllar boyunca Avrupa ile Hristiyanlık eşleşmiştir. Avrupa Hristiyan, Hristiyan ise Avrupa anlamında kullanılmıştır. Bugün milyonlarca Müslümanın varlığı, bu nedenle kimliğe ve toplumsal birliğe yönelik bir tehdit olarak algılanmaktadır. Kimlik konusunda

---

[1797] Mary-Jane Deeb, "Islam and National Identity in Algeria", *The Muslim World*, Cilt LXXXVII, No. 2, Nisan 1997, s. 114.
[1798] Yunas Samad, "Editorial: Muslim Identities, Islam and Europe", *Innovation*, Cilt 11, No. 4, 1998, s. 374.
[1799] Jocelyn Cesari, "Avrupa: İslamî Bir Kesit", *Avrupa ve Amerika Müslümanları*, Shireen Hunter ve Huma Malik (der.), Can Demirkan, Deniz Öktem, Ercüment Asil, Asma Mermer (çev.), Gelenek, İstanbul, Temmuz 2003, s. 34.
[1800] John Tagliabue, "For France, the Past is Constantly Present", *New York Times*, 11 Aralık 2005.

çalışmalar, 1970'li ve 80'li yıllarda başlamıştır.[1801] Bu çalışmaların başlama tarihi ile Müslümanların Avrupa'ya yerleşmesinin birbirine paralel bir şekilde seyretmesi dikkat çekicidir.

Kimlik *(identity)* sorunlu ve muğlak bir kavramdır. Kelime anlamına bakıldığında "eşit" *(equal)* ve "özdeş" *(identical)* anlamındadır.[1802] Kimlik, insanın kendisini tanımlaması ve konumlamasıdır. Bunun için önce "ben kimim" sorusuna yanıt arar, daha sonra ise "diğerlerine göre" kendisini konumlar. Bu süreç, aynı zamanda ötekileştirme sürecidir. "Biz" tanımlamasını yapmak için, ihtiyaç duyulan bir "onlar" vardır. Bireyler kimliklerini, "ne olmadıkları" ile belirler.[1803] Kimlik, kim olduğumuz, nereden geldiğimiz anlamına gelir. Kimliğimizi, "öbür kişilerin bizde görmek istediği şeylerle diyalog içinde, bazen de çatışma içinde tanımlarız".[1804] Toplumsal kimlik bir aidiyet hissi verir. Ulusal kimlik ise, "öteki" ve "yabancı" üzerinden tanımlanan belirli değerlere, geleneklere ve inançlara güçlü duygusal bir bağlılık sağlar.[1805]

Ulusal bir kimliğin varlığı, devlet düzeyinde demokratik politikalar için bir gereklilik olarak görülmektedir.[1806] Öte yandan önüne geçilmesi mümkün olmayan bir duygusal güce de sahiptir. Anthony Smith'in ifade ettiği gibi sınıf, cins, ırk, din gibi kolektif kimlik türleri millî kimlikle örtüşebilir, hatta yönünü etkileyebilir, ancak altını oymakta nadiren başarılı olmuştur.[1807] Kimliğin sorun haline gelmesi, özellikle kriz dönemlerinde kimliğin olmadığı,

---

[1801] Bo Stråth, "A European Identity To the Historical Limits of a Concept", *European Journal of Social Theory*, Cilt 5, No. 4, 2002, s. 388.
[1802] Bo Stråth, "A European Identity To the Historical Limits of a Concept", *European Journal of Social Theory*, Cilt 5, No. 4, 2002, s. 388.
[1803] Chris Shore, "Inventing the 'People's Europe': Critical Approaches to European Community 'Cultural Policy' ", *Man*, New Series, Cilt 28, No.4, Aralık 1993, s. 782.
[1804] Charles Taylor, "Tanınma Politikası", *Çokkültürcülük*, Yurdanur Salman (çev.), Amy Gutmann (haz.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1996, s. 48.
[1805] John Girling, *France. Political and Social Change*, Routledge, Londra ve New York, 1998, s.158.
[1806] Cécile Laborde, "The Culture(s) of the Republic, Nationalism and Multiculturalism in French Republican Thought", *Political Theory*, Cilt 29, No. 5, Ekim 2001, s. 731.
[1807] Anthony D. Smith, *Millî Kimlik*, Bahadır Sina Şener (çev.), İkinci Baskı, İletişim, İstanbul, 1999, s. 221.

kurulu toplumsal birliğin çözülmeye ya da yok olmaya başladığı zamanlarda gerçekleşir. [1808]

Hristiyan beyaz Avrupalılardan oluşan homojen toplumda bugünkü sorunlar yaşanmazken, giderek daha heterojen hale gelen Avrupa ülkeleri için aynı yorumu yapmak imkansızdır. Çok sayıda farklı kültüre, inanca, medeniyete sahip bir yapı olmadan önce bugünkü gibi kimlik arama çabası bulunmayan Avrupa'da bu konu, pek çoklarına göre artık bir gereklilik durumundadır.

Bugünkü haliyle Avrupa bütünleşmesi, II. Dünya Savaşı sonrasında yaptığı başlangıç ile başarıya ulaşmış olmasına rağmen, Avrupa'nın ortak bir kimlik çerçevesinde birleştirilmesi tarih boyunca pek çok kez denenmiştir. Avrupa fikrinin oluşması M.Ö. 300'lerde klasik Yunan medeniyetinin zayıflamaya başlaması ile ortaya çıkmış ve Makedonyalı Büyük İskender döneminde coğrafî kimlik üzerine kurulu olarak siyasi bir yapı halini almıştır. Yunan üstünlüğü üzerine kurulu inancın zayıflaması, daha geniş bir Avrupa kavramının ortaya çıkmasına ve Asya'yı "ötekilik" sıfatı ile betimlemesine neden olmuştur. İskender'ın birleştirdiği topraklar, ancak aradan yüzyıllar geçtikten sonra bir "Avrupa kültürü" halini almıştır.[1809]

Avrupa'yı birleştirme denemelerinin en önemlisi, M.Ö. 27-M.S. 180 yılları arasında süren *Pax Romana* (Roma Barışı) dönemi olmuştur. Akdenizden Kuzey Batı Avrupa'ya kadar olan toprakların Roma İmparatorluğu yönetimi altında birleştirilmesini öngören bu emperyal hareket, sınırları içinde yaşayan insanları ortak bir bilinç altında birleştirmeyi hedeflemiştir. Ortak ve tek bir emperyal yönetim, hukuk, edebiyat, dil ve en önemlisi din öğeleri, birleştirici unsurlar olarak kullanılmıştır. Ne var ki Romalılar da tıpkı kendilerinden önceki Yunanlılar gibi, hiç bir zaman bir Avrupa *ideasına* sahip olamamış ve coğrafî boyutun ötesine

[1808] Bo Stråth, "A European Identity To the Historical Limits of a Concept", *European Journal of Social Theory*, Cilt 5, No. 4, 2002, s. 388.
[1809] Gerard Delanty, *Inventing Europe: Idea, Identity, Reality*, Macmillan, Houndmills, 1995, s. 19.

geçememiştir.[1810] *Pax Romana* döneminde, zamanla din unsuru diğerlerinden daha çok öne çıkmış ve *Pax Christiana* (Hristiyan Barışı) hareketine dönüşmüştür. Bu yeni Avrupa anlayışı, İslam dininin yükselişe geçmesi ile aynı döneme rastlamaktadır. Avrupa kıtasının Hristiyan kimliğinin oluşması, Müslümanların istilaları sonucu, zafer değil, yenilgi üzerine kurulmuş bir kimliktir.[1811] *Pax Christiana,* Avrupa'yı Hristiyanlık dini altında birleştirerek, inanç farklılıklarından kaynaklanan savaş ve çatışmaları önlemeyi amaçlamıştır. Dönemin ilk zamanlarında kilise, birleştirici bir unsur olarak etkili olmakla beraber, zaman içinde zor kullanmaya başlamış ve bu nedenle hareketin devamı gelmemiştir. Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesi Avrupa fikrinin oluşmasına en büyük katkıyı yapan tarihî olay olmuştur. Çünkü böylece Doğu ile Batı arasındaki düşmanlığın ilk temelleri atılmış ve Batı, Avrupa'yı simgeler hale gelmiştir.[1812]

Avrupa'yı birleştirme denemeleri arasında önemli olan bir diğer tarihî dönem ise, Napoleon Bonaparte'ın seferleri olmuştur. Çünkü Napoleon'un nihai amacı, Avrupa kıtasının tamamını Fransız İmparatorluğu altında birleştirmekti. Avrupa Topluluğu'nun temellerinin atıldığı Paris Antlaşması'na kadar olan dönemdeki son bütünleşme denemesi ise Adolf Hitler'in tüm Avrupa'yı Alman İmparatorluğu'na dahil etmek için başlattığı II. Dünya Savaşı'dır. Hitler'in tüm Avrupa'yı kontrol altında tutmayı başaramamasına ve Almanya'nın bu savaşı kaybetmesine neden olmasına rağmen, aslında dolaylı olarak bugünkü Avrupa Birliği'nin kurulmasını sağlamıştır.[1813] Eğer Avrupa, II. Dünya Savaşı gibi bir felakete sürüklenmiş olmasaydı, Avrupa siyasi bütünleşme süreci bugün hiç başlamamış olabilirdi. Avrupa'nın bugünkü bütünleşme sürecinin metodu, daha önce "tarihte hiç görülmemiş bir şekilde, farklı ulusların tamamen gönüllü olarak bir araya

---

[1810] Gerard Delanty, *Inventing Europe: Idea, Identity, Reality*, Macmillan, Houndmills, 1995, s. 20.
[1811] Gerard Delanty, *Inventing Europe: Idea, Identity, Reality*, Macmillan, Houndmills, 1995, s. 26.
[1812] Gerard Delanty, *Inventing Europe: Idea, Identity, Reality*, Macmillan, Houndmills, 1995, s. 23.
[1813] Deniz Altınbaş, "Avrupa Siyasî Bütünleşmesi ve Fransa'nın Yaklaşımı", yayınlanmamış master tezi, Gazi Üniversitesi, 2001, s. 24.

gelerek bütünleşmeyi kabul etmesi"dir.[1814] II. Dünya Savaşı sonrası döneme kadar tarih boyunca Avrupa kıtası üzerinde denenen tüm birleştirme ve ortak bilinç yaratma çabaları sonuçsuz kalmış, başarıya ulaşamamıştır. Bunun temel nedeni ise zorlama üzerine kurulu olmalarıdır. Fernand Braudel'e göre, tarihin verdiği en önemli ders, şiddetin Avrupa'nın tümünü ele geçirmek isteyen hiç kimseye yetmediğidir.[1815]

Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve komünist ile liberal şeklinde ikiye bölünmüş olan dünya düzeninin değişmesi ile Avrupa'nın kendisine başka bir kimlik bulması gerekmiştir. Artık "liberal" sıfatı sadece Batı'ya mahsus olmayıp, eski Doğu Blokunu da kapsamaya başlayınca Avrupa kimliği için tek ortak paydanın Hristiyanlık olduğu düşüncesi daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştır. Böylece Berlin Duvarı'nın yıkılması, Avrupa'nın kimliğini yeniden düşünmesine neden olmuştur. Daha önce, Komunist blok karşısında demokrasi ve uygarlığı temsil ederken, "öteki"nin ortadan kalkması, yeni bir "öteki" arayışına yol açmıştır. Sonuçta, bir kez daha Hristiyanlık ve İslam karşıtlığı uyanmıştır. Giderek varlıkları belirginleşen Müslümanların Avrupalıları kültürel ve ekonomik olarak kuşattığına daha fazla inanılmaya başlanmıştır.[1816] 11 Eylül olayları ile pekişen İslam fundamentalizmi, Avrupalıların "öteki" arayışını kolaylıkla sonlandırmasına neden olmuştur. Oryantalist düşünce etkisi ile tüm Müslümanlar ve İslam dini homojenleştirilerek bir bütün haline getirilmiş ve Avrupa'nın karşısına "öteki" olarak yerleştirilmiştir. Hankiss, 1980'lerde ve 1990'larda artık barışçı çokkültürlü toplumlara doğru ilerlenmekte olduğu yönünde bir genel kanı olduğunu, ancak 11 Eylül'ün medeniyetler çatışmasını getirdiğine inanılmaya başlandığını ileri sürmektedir.[1817]

[1814] Nicholas Moussis, *Handbook of European Union*, Gözden Geçirilmiş Beşinci Baskı, European Study Service, Rixensart, 1998, s. 14.
[1815] Fernand Braudel, *Uygarlıkların Grameri,* Mehmet Ali Kılıçbay (çev.), İmge, Ankara, 1996, s. 424.
[1816] Joan Gross, David McMurray ve Ted Swedenburg, "Rai, Rap, and Ramadan Nights: Franco-Maghribi Cultural Identities", *Middle East Report*, No. 178, Eylül-Ekim 1992, s. 11.
[1817] Elemér Hankiss, "Reinventing Europe", *East European Politics and Societies*, Cilt 17, No.1, 2003, s. 105.

Avrupalılığın, "diğerlerinden" farklı, belli bir kültürü ve değerleri paylaşan bir kimlik olduğu iddia edilmektedir. Bu değerlerin Hristiyanlık, Roma ve Yunan geleneği, demokrasi, bilim, mantık, aydınlanma, ilerleme olduğu ileri sürüldüğünde, özellikle İslam'la karşılaştırıldığında, kültürel bir şovenizm ve ırkçı altmetinler göze çarpmaktadır.[1818]

Toplumsal bir olgu olan kimlik kavramı bir "öteki"nin varlığı ile anlam kazanır. Bu bağlamda aslında her tür kimlik, hem içine alıcı hem de aynı zamanda dışlayıcıdır.[1819] Avrupa kimliği kapsamında da Avrupalı kabul edilen halklar bulunurken, Orta Doğu ya da Amerikan halkının dışlanması söz konusudur. Avrupalılık, Orta Çağ'dan beri kendilerini Türkler ya da Çinliler gibi "diğerlerinden" farklılaştırarak kurulmaya çalışılmıştır. Rusya, kimi zaman Avrupa'dan kimi zamansa Avrupa dışında sayılmıştır.[1820] Öte yandan alt kimlikler ve üst kimlikler vardır. Örneğin Avrupalılık bir üst kimlikken, Fransız olmak, kadın olmak ya da işçi olmak alt kimliklerdir.

Her kimlik gibi Avrupa'nın da kimlik olgusunda "dışarıda bırakılacaklar"a ihtiyaç vardır. Avrupa kimliği için "öteki" ya da bir başka ifadeyle "Avrupalı olmayan", klasik dönemde Barbarlar, Asyalılar ve Afrikalılar; Orta Çağ'da Hristiyanlık ve Kutsal Roma İmparatorluğu ile eşleştiğinden İslam; Soğuk Savaş döneminde ise komünizm ve Sovyetler Birliği olmuştur. Soğuk Savaş sonrasında ise, düşük düzeyde ABD ile Japonya ama asıl olarak yine İslam ve özellikle de fundamentalizm kuvvetli bir "öteki"yi teşkil etmiştir.[1821]

Tarihsel çerçevede incelendiğinde çok uzun dönemler boyunca Avrupa'nın "öteki"sinin İslam dünyası olduğu görülmektedir. İslamın oluşturduğu ortak tehdit unsuru olmasaydı, Hristiyan Batı, Avrupa

---

[1818] Bo Stråth, "A European Identity To the Historical Limits of a Concept", *European Journal of Social Theory*, Cilt 5, No. 4, 2002, s. 388.

[1819] George Schöpflin, "The Construction of Identity", ders notları, Jean Monnet European Centre tarafından düzenlenen *Avrupa Bütünleşmesi, Sivil Toplum ve Yeni Kimlikler* adlı yaz okulu, Trento ve Innsbruck, 2-14 Eylül 2002.

[1820] Bo Stråth, "A European Identity To the Historical Limits of a Concept", *European Journal of Social Theory*, Cilt 5, No. 4, 2002, s. 391.

[1821] Chris Shore, "Inventing the 'People's Europe': Critical Approaches to European Community 'Cultural Policy' ", *Man*, New Series, Cilt 28, No.4, Aralık 1993, s. 793.

toplumlarındaki çeşitli öğeleri bir tek kültürel çatı altında birleştiremezdi.[1822] Nitekim Haçlı Seferleri, Hristiyanlık ile İslam arasındaki rekabeti başlatarak Avrupa'nın kendisini anlamaya başlaması açısından büyük öneme sahiptir. "Hristiyan biz" ile "Müslüman öteki" arasında kültürel farklılık saptanmıştır.[1823]

Avrupa'nın ortak bir kimlik kurabilmesi için her ülkenin kendi bireyselliklerinden fedakarlıkta bulunması gerektiğini savunan Moisi, buna Alman, Fransız ve İngilizlerden örnek vermektedir. Almanya'nın güç kullanmaktan çekinmekten vazgeçerek ulusal gücün önemli bir unsurunun askerî güç olduğunu kabullenmesi, Fransa ile İngiltere'nin ise ABD konusundaki aşırı tepki ve desteğini dengelemesi gerektiğini savunmaktadır.[1824]

Avrupa kimliğinin gerçek boyutları olmayan, ideoloji yüklü bir kurgulama ve soyutlama olduğunu söylemek mümkündür.[1825] "Avrupalı" şeklinde kullanılan kavramın içinin boş olduğu ve zorlama bir çaba ile doldurulmaya çalışıldığı görülmektedir. Avrupa içindeki çeşitli kültür, gelenek, inanç ve yaşam tarzlarının bütünleştirilmeye çalışılması sonuç vermemektedir. Avrupa içindeki çoğu ülke kendilerini ulusal kimlikleri ile tanımlamaya devam etmekte, "Avrupalı" kimliğini en iyi ihtimalle ikinci sırada kullanmaktadırlar. Üstelik, İngiltere ve İskandinav ülkeleri, Avrupa'dan bahsederken "kıta" *(continent)* ifadesini kullanarak kendilerini farklılaştırmaktadır.[1826]

Gerçekten bir Avrupa kimliğinin olup olmadığı tartışmalıdır. Avrupa nedir? Avrupalı kimdir? Avrupa kimliğini oluşturan unsurlar nelerdir? Bu soruların hiçbirinin kesin ve tek yanıtı bulunmamaktadır.

Avrupa kıtası yüzyıllar boyunca, birbirinden farklı feodal yapıların, prensliklerin ya da monarşilerin farklı ulusal çıkarları nedeniyle kanlı

[1822] A. Nuri Yurdusev, "Avrupa Kimliğinin Oluşumu ve Türk Kimliği", *Türkiye ve Avrupa*, Atilla Eralp (der.), İmge Kitabevi, Ankara, 1997, s. 35.
[1823] Bo Stråth, "A European Identity To the Historical Limits of a Concept", *European Journal of Social Theory*, Cilt 5, No. 4, 2002, s. 391.
[1824] Dominique Moisi, "Dreaming of Europe", *Foreign Policy*, No. 115, Yaz 1999, s. 48.
[1825] Bo Stråth, "A European Identity To the Historical Limits of a Concept", *European Journal of Social Theory*, Cilt 5, No. 4, 2002, s. 388.
[1826] Bo Stråth, "A European Identity To the Historical Limits of a Concept", *European Journal of Social Theory*, Cilt 5, No. 4, 2002, s. 391.

savaşlara sahne olmuştur. Dil, ırk, etnisite, siyasi, sosyal ve ekonomik yapı, yönetim biçimi gibi farklılıkları nedeniyle aslında son derece heterojen bir karaktere sahip olan Avrupa'nın bugün, Avrupa Birliği çatısı altında, "dışarıdan", sanki homojen bir sosyo-kültürel yapıymış gibi görünmesi şaşırtıcıdır.[1827] Avrupa'nın bugünkü durumunu açıklamak için kullanılan, "koordine edilmiş rekabet ve çatışma modeli"[1828] şeklindeki tanımlama Avrupa'nın ne olduğunu ortaya koymak için yerinde bir terimdir.

Eğer kendisini Avrupalı hisseden Avrupalı olarak kabul edilecekse, Tunus ya da İsrail'de yaşayıp kendisini Avrupalı kimliğine yakın hissedenlerin Avrupalı kabul edilmesi gerekecektir. Peki Avrupa'nın ortasında bulunan Almanlar, Fransızlar ya da Belçikalıların dörtte üçü kendilerini ulusal kimlikleri ile tanımlıyorsa? Yapılan araştırmalarda bu ülke halklarının sadece dörtte birinin kendilerini önce Avrupalı sonra Alman ya da Lüksembourglu olarak tanımladıkları ortaya çıkmaktadır.[1829] Örneğin 2001 yılında yapılan bir araştırmada İngilizlerin yüzde 75'inin kendilerini öncelikle İngiliz hissettikleri ortaya çıkarken, kendilerini en fazla Avrupalı hisseden millet yüzde 42'lik bir oranla İtalya olarak tespit edilmiştir.[1830]

Kendini Avrupalı hissetmek yine belirli bir coğrafya içinde gerçekleşmektedir. Avrupa coğrafyasının nerede başlayıp bittiği üzerinde de tartışmalar bulunmaktadır. Avrupa kıtasından kopuk başlı başına bir ada olan İngiltere Avrupa kabul edilirken, Fas'ın 1987 yılında Avrupa Topluluğu'na yaptığı tam üyelik başvurusu Avrupa kıtasında yer almadığı için, "coğrafî nedenlerle" geri çevrilmiştir. Öte yandan Afrika'ya daha yakın bir ada olan Malta ya da Orta Doğu'da yer alan Kıbrıs Rum Kesimi Avrupa Birliği'ne kabul edilebilmektedir. Bu örnekler, Avrupa coğrafyasından daha farklı unsurların önemli olduğunu göstermektedir.

[1827] Avrupa'nın ne kadar farklı kültür ve hayat tarzları içerdiğini görmek için bkz. Hans Magnus Enzensberger, *Ah Avrupa!,* Sezer Duru (çev.), İstanbul, 1990.

[1828] Klaus Eder, "Citizenship and Identity: The European Experience", ders notları, Jean Monnet European Centre tarafından düzenlenen *Avrupa Bütünleşmesi, Sivil Toplum ve Yeni Kimlikler* adlı yaz okulu, Trento ve Innsbruck, 2 – 14 Eylül 2002.

[1829] "More-or-Less European Union", *Economist*, Cilt 336, Sayı 7929, 26 Ağustos 1995, s. 46.

[1830] "Can 50 million Frenchmen not Feel Like Frenchmen?", *Adweek Eastern Edition*, Cilt 42, Sayı 18, 30 Nisan 2001, s. 28.

Avrupa kimliğinin unsurlarının ortak tarihte, din birliğinde ya da coğrafî sınırlarda aranması geleceğe dönük bir yaklaşım değildir. Bu unsurlar sadece üçüncü ülkeleri dışlayıcı olmakla kalır. Diğer taraftan, derinlemesine incelendiğinde Avrupa'nın kendi içinde de dışlayıcı hale gelebilir. Eğer Avrupa, kimlik oluşturma sürecini tarihte arayacaksa, oluşmuş olan en güçlü bilincin Haçlı Seferleri sırasındaki Hristiyanlık bilinci olduğu görülmektedir. Aslında Hristiyanlığın Avrupalılaştırılması VIII. yüzyıla kadar gitmektedir.[1831] Ancak, bu durumda Avrupa'da yaşayan Müslümanlara karşı daha toleranssız[1832] olmakla kalınmayacak, aynı zamanda Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne adaylığı daha da tartışmalı hale gelebilecektir.

İnsan hakları, demokrasi, hukuk devleti gibi ilkeler göz önünde bulundurulduğunda sadece bir tane Avrupa olduğu ve bunun da Avrupa'daki ortak kurumlarla korunduğu belirtilirken, bu değerler çerçevesinde Avrupa'nın tek bir değerler bütününe sahip olduğu da iddia edilmektedir.[1833] İnsan hakları ve demokrasi gibi ilkelerin savunularak ortak bir Avrupa bilinci oluşturulması sıkça tartışılmaktadır. Ancak, demokrasi ve insan hakları gibi kavramların dünyanın diğer bölgelerinde ve diğer ülkelerinde de geçerli olduğu gözardı edilmektedir. Sözü geçen hak ve özgürlükler "Avrupa hakları" değil evrensel değerlere sahip "insan hakları"dır. Bir diğer konu ise, bu değerlerin algılanma biçimidir. Demokrasi, insan hakları, hukukun üstünlüğü gibi kavramların ne olduğu ya da sınırlarının nerede başlayıp bittiği üzerinde ortak bir görüş bulunmamaktadır. Örneğin 1999 yılı seçimlerinde, Özgürlük Partisi'nin Avusturya'nın birinci partisi olarak hükümette yer alması üzerine, Avrupa Birliği tarafından ülke ile ilişkiler askıya alınmış, bir dizi yaptırımlar söz konusu olmuştur. Avrupa Birliği'nin anti-demokratik olarak değerlendirdiği yeni hükümet, Avusturya halkının oylarıyla demokratik bir şekilde seçilmiş ve

---

[1831] Gerard Delanty, *Inventing Europe: Idea, Identity, Reality*, Macmillan, Houndmills, 1995, s. 27.

[1832] Richard Medley, "The New Cultural Nationalism", *Newsweek* (Atlantic Edition), Cilt 139, Sayı 18, 6 Mayıs 2002, s. 23.

[1833] Peter Schieder (Avrupa Konseyi Parlâmenter Assamblesi Başkanı), "Europe Tomorrow: Shared Fate or Common Political Future?", kapanış konuşması, Strazburg, 18-19 Nisan 2002, Avrupa Konseyi Resmî Internet Sayfası, http://www.coe.int/T/E/Communication_and_Research/Press/Them…/Col3_schieder.as

iktidarda iken de demokrasiye ve insan haklarına aykırı hiçbir harekette bulunmamıştır.

Avrupa'nın ortak mirası olarak sadece modernite, tolerans, insan hakları ve demokrasi gibi unsurların değerlendirilmesi tek taraflı bir yaklaşım sunmaktadır. Avrupa tarihinde ayrıca zulüm, sömürgecilik, ırkçılık, soykırım ve savaşlar da vardır. Bu da ortak kimliğin unsurlarının ortak tarih ya da ortak miras üzerine kurulamayacağını göstermektedir.[1834]

Ortak değerler konusundaki tartışmalar sürerken, Avrupa, Sovyet kollektivizmi ya da Amerikan tarzı modellerini değil, bağımsız bir üçüncü yolu benimsemiştir. Farklılıklarının ve kültürel mirasının bilincinde olan bu yol Avrupa ruhuna dayanmaktadır.[1835] Avrupa ruhunun temel unsuru ise çoğu zaman Hristiyanlık olarak görülmektedir. Hristiyanlığın Avrupa için bugünkü önemi, aşağıda da ele alındığı gibi, Avrupa anayasası taslağında Hristiyanlık dinine yönelik atıflarda bulunulması gerekliliği tartışmaları ile kendisini göstermiştir.

Hristiyanlığın ve kilisenin bir "Avrupa toplumu" oluşturulması yönündeki etkinliğinin bugün hâlâ önemini korumakta olduğu bir gerçektir. Kilise sadece ahlakî değil aynı zamanda idarî bir merkez yaratmakla kalmamış, hukuku düzenlemiş ve insanları eşit kılmıştır. Sadece yönetici dinî elitlerin anlaşabileceği ortak dil olarak Lâtince kullanımı iletişimi kolaylaştırmıştır. İnsanların Hristiyan ruhlar olarak kabul edilerek eşit kılındığı sistemin, bugün Avrupa Topluluğu hukuku çerçevesinde yine insanların eşitliği ilkesi doğrultusunda devam ettiği söylenebilir.[1836] Bugün kiliselerin ve dinin önemi Ortaçağ Avrupası'ndaki durum ile kıyaslanamasa da, Hristiyanlığın bir "kültür" veya bir "bilinç" olarak dinsiz ya da ateist Avrupalılarda bile mevcut olduğu bir gerçektir.

[1834] Henrik Dahlsson ve Ditte Staun, *The EU State Constitution-A Critical Analysis,* TEAM Working Paper, No. 1, 2002.

[1835] Etienne Deschamps, "L'Européen (1929 – 1940): A Cultural Review at the Heart of the Debate on European Identity", *European Review of History*, Cilt 9, Sayı 1, 2002, s. 87.

[1836] Klaus Eder, "Citizenship and Identity: The European Experience", ders notları, Jean Monnet European Centre tarafından düzenlenen *Avrupa Bütünleşmesi, Sivil Toplum ve Yeni Kimlikler* adlı yaz okulu, Trento ve Innsbruck, 2-14 Eylül 2002.

Hristiyanlık dini üzerine kurulu bir Avrupa kimliğinin başarıya ulaşması beklenmemelidir. Daha önceden de belirtildiği gibi, yaratılacak kimliğin Avrupa halkları arasında birleştirici olması, fakat dışlayıcı olmaması gerekmektedir. Hristiyanlık dini, kültürü ya da bilinci üzerine kurulu bir "Avrupalılık", Avrupa Birliği üyesi ülkelerin farklı din ve inançlara mensup vatandaşlarının dışlanmasına neden olacaktır. Avrupa Birliği ülkelerinde milyonlarca Müslüman, Yahudi, ateist ve farklı dinden insanların yaşadığı düşünüldüğünde Hristiyanlığın birleştirici etkisinin önemli ölçüde sınırlandırıcı olduğu görülmektedir. Dolayısıyla, tek dinli olmayan Avrupa'nın anayasası sadece Hristiyanların anayasası olacaktır. Bu noktada aslında "hangi Hristiyanlar" sorusunun sorulması da gerekirdi, ama Katoliklerin, Protestanların ve Ortodoksların bu konuda en azından şimdilik anlaşmış oldukları görülmektedir. Öte yandan üye ülkelerin insan klonlama, ötenazi ve kürtaj gibi din ile bağlantılı konularda hukukî uyum sağlaması gerekecektir ki bu da başlıbaşına bir sorundur.

Farklı bir Avrupa kimliğinin oluşması düşüncesi önemli olmasına rağmen, böyle bir gelişme bugün için uzak görünmektedir. Çünkü Avrupa Birliği çok sayıda farklı devletten, milletten, dilden ve kültürden oluşmaktadır. Bu nedenle belki de Avrupa kimliği bu farklılığın üzerine kurulacak olan bir ortak gelecek fikri üzerinde oluşturulmalıdır. Nitekim Anthony Smith, "tüm Avrupa halkları tarafından paylaşılan pan-Avrupalı popüler gelenek, değer, sembol ve deneyimleri nereden bulacağız?" sorusunu sormaktadır.[1837]

Din, kimliğini "yeniden sahiplenme"nin bir çeşididir.[1838] Din ile kültürün birbirinden ayrılması neredeyse imkansızdır. "Kültürel din" denilen kavramda din, kimliğin parçası haline gelmektedir.[1839] Modern toplumlar siyasi ve ekonomik farklılıklara bağlı olarak birbirinden ayrılarak kurulmuş olsalar da, din dışarıda tutulamaz. Dinin kurumsal olarak farklılaşması da bu

[1837] Anthony D. Smith, *Küreselleşme Çağında Milliyetçilik*, Derya Kömürcü (çev.), Everest, İstanbul, 2002, s. 143.
[1838] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 138.
[1839] N.J.Demerath III, "The Rise of 'Cultural Religion' in European Christianity: Learning from Poland, Northern Ireland, and Sweden", *Social Compass*, Cilt 47, No. 1, 2000, s. 127.

süreç içinde yer almıştır.[1840] Bu bakımdan, Avrupa kimliği olsun ya da herhangi bir ulusal kimlik olsun, ne kadar sekülerleşilse de dinin önemli bir unsur olduğu inkar edilemez. Din, sadece kimlik kazandırmakla kalmamakta, aynı zamanda dindar bireyler için kılavuz olmaktadır.[1841] Rieffer'e göre; dinî milliyetçilik, milliyetçilik ve din birbirinden ayrılması mümkün olmayan kavramlardır. Çünkü milliyetçiliğin seküler olanı, Fransa'da olduğu gibi, yine dini hedef aldığından, aslında o dahi din ile bağlantılıdır.[1842]

Papa VI. Paul'ün 18 Ekim 1975 tarihinde Avrupalı din adamlarına hitaben yaptığı konuşmada, "Avrupa'yı oluşturan Hristiyanlık inancıdır, Katolik inancıdır. Öyle ki, bu inanç Avrupa'nın ruhudur. Avrupa kıtasını, içinde bulunduğu boşluk halinden ancak Avrupa'yı oluşturan Hristiyan medeniyetinin kurtaracağına inanıyorum"[1843] demiştir. Bu görüş, özellikle dinî yapının kuvvetli olduğu Avrupa ülkeleri ile Hristiyan Demokratlar gibi kesimler arasında hâlâ geçerlidir. Papa II. Jean Paul da, Avrupa tarihinde Hristiyanlığın önemine vurgu yapmakta, hatta Hristiyanlığın, Avrupa tarihinin en önemli parçası olduğunu ileri sürmekte idi. Önceki Papa, Avrupa'nın sadece Hristiyanlık vasıtasıyla var olduğunu; çünkü köklerinin Hristiyan olduğunu, kimliğinin Hristiyanlık olmadan anlaşılamayacağını düşünüyordu.[1844]

Yukarıda da belirtildiği gibi, kimliğimiz, "ne olmadığımız"a dayanmaktadır.[1845] Bu bağlamda, Avrupa kimliği açısından İslamiyetin yeri, diğer hiçbir unsura benzemeyecek kadar önemlidir. Çünkü Avrupa'nın kimliği, tarih boyunca İslam'ın dışlanmasıyla oluşmuştur. Bu nedenle, bugün Avrupa'da Müslümanların varlığının Avrupa'nın doğası ile çatıştığı dahi ileri

---

[1840] Thomas Luckmann, "The Religious Situation in Europe: The Background to Contemporary Conversions", *Social Compass*, Cilt 46, No. 3, 1999, s. 252.
[1841] Barbara-Ann J. Rieffer, "Religion and Nationalism. Understanding the Consequences of a Complex Relationship", *Ethnicities*, Cilt 3, No. 2, 2003, s. 217.
[1842] Barbara-Ann J. Rieffer, "Religion and Nationalism. Understanding the Consequences of a Complex Relationship", *Ethnicities*, Cilt 3, No. 2, 2003, ss. 215, 224.
[1843] Giovanni Filoramo, "Religious Pluralism and Crises of Identity", *Diogenes*, Cilt 50, No. 3, 2003, s. 34.
[1844] Giovanni Filoramo, "Religious Pluralism and Crises of Identity", *Diogenes*, Cilt 50, No. 3, 2003, s. 34.
[1845] N.J.Demerath III, "The Rise of 'Cultural Religion' in European Christianity: Learning from Poland, Northern Ireland, and Sweden", *Social Compass*, Cilt 47, No. 1, 2000, s. 137.

sürülebilir.[1846] İslam'ın, bir "öteki" olarak Avrupa kimliğinin oluşmasındaki etkisi o kadar büyüktür ki; "İslam", "Doğu", "Üçüncü Dünya" şeklinde kurulan şeyin aynı zamanda Batı'yı da kurduğunu söylemek mümkündür.[1847] İşte bugün Müslümanların varlığı, artık Avrupalı olmayı temsil eden, tarihî "ötekinin dini"nden farklı olan Hristiyanlığa karşı bir meydan okuma şeklinde algılanmaya başlamıştır.[1848] Papa Urban II'nin Birinci Haçlı Seferi sırasında söylediği sözler ilginçtir: "Frank ırkı, size ve inançlı insanlara yönelik tehlikenin farkına varmalısınız. Fars Krallığından bir ırk Hristiyan topraklarını işgal etmiştir."[1849]

İslam ile göç konusunun birleştirilmesinin nedenlerinden bir tanesini de kimlik konusu olarak görmek mümkündür. Her ne kadar kendi içinde ulusal ve kültürel farklılıklar bulunsa da, Avrupalılar gerek devlet gerek toplum bazında sekülerleşse de, Avrupa kimliği Hristiyanlık üzerine kuruludur. Bu durumda Müslümanlar, çok daha belirgin bir şekilde "öteki" olarak görülmektedir. Avrupa'daki algılanma biçimleri, Yahudilerin bir dönem algılanma ve sonunda sürülme ya da yok edilme biçimleri ile paralellik göstermektedir.[1850]

Avrupa tarihi içinde önemli yere sahip olan İslamiyet ile Museviliğin dışlanması kadar pagan kültürü de dışlanmaya çalışılmaktadır. Ancak Avrupa kimliğinin bir parçası olan paganizm, bütün çabalara rağmen tam anlamıyla ortadan kaldırılamamıştır.[1851] Holocost sonrasında, kurumsal olarak anti-semitizm yasaklanırken, Musevilik bir şekilde Avrupa kimliğine eklemlenmiştir. Böylece Hristiyan medeniyeti yeniden tanımlanırken, Yahudilerin de Batılıların içine katılmasıyla, Musevi-Hristiyan medeniyetine

---

[1846] S. Sayyid, "Avrupa'nın Suskunluğu/Müslümanların Sesi", *Avrupa ve Amerika Müslümanları*, Shireen Hunter ve Huma Malik (der.), Can Demirkan, Deniz Öktem, Ercüment Asil, Asma Mermer (çev.), Gelenek, İstanbul, Temmuz 2003, s. 95.
[1847] Mahmut Mutman, "Oryantalizmin Gölgesi Altında: Batı'ya Karşı İslam", Fuat Keyman vd. (der.), *Oryantalizm, Hegemonya ve Kültürel Fark*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 49.
[1848] Yunas Samad, "Editorial: Muslim Identities, Islam and Europe", *Innovation*, Cilt 11, No. 4, 1998, s. 373.
[1849] Richard Medley, "The New Cultural Nationalism", *Newsweek* (Atlantic Edition), Cilt 139, Sayı 18, 6 Mayıs 2002, s. 23.
[1850] Aristide R. Zolberg ve Long Litt Woon, "Why Islam is like Spanish: Cultural Incorporation in Europe and the United States", *Politics & Society*, Cilt 27, No. 1, Mart 1999, s. 7.
[1851] Giovanni Filoramo, "Religious Pluralism and Crises of Identity", *Diogenes*, Cilt 50, No. 3, 2003, s. 35.

dönüşmüştür. Nitekim, Musevi kurumları Avrupa'da kolaylıkla kendine yer bulabilmiş, kilise-devlet ilişkilerinden farksız bir statüye sahip olmuştur.[1852]

İnsan örgütlenmesinin temel birimini ulus olarak kabul eden Batı dünyasında, ulusun çeşitli biçimlerde alt sınıflara ayrıldığı ve bunlardan birinin din olduğu kabul edilmektedir. Ancak Müslümanlar genellikle ulusların dinin alt grubunda yer aldığı görüşündedir. Bernard Lewis, bu farklılığın sebebini Orta Doğu'daki ulus-devletlerin çoğunun yeni ortaya çıkmış olmasına bağlamaktadır.[1853] Lewis, İslam'ın sadece bir inanç ve ibadet meselesi değil, aynı zamanda bir kimlik ve sadakat meselesi olduğunu ileri sürmektedir.[1854] İslam bu noktada, Hristiyanlıktan ayrılmaktadır.

Bir iddiaya göre, Avrupa kimliğini yaratan modernitedir. Modernite söylemleri çerçevesinde odaklaşan ideolojik bir oluşum olması sebebiyle, modernite projesi dışında bir Avrupa kimliği yoktur. Müslümanlar da bu noktada sorun olmaya başlarlar. Avrupa kimliğini yönlendiren tarihsel uzlaşmalar ile sorunlar mevcuttur. Modernite projesine farklı bir anlam yüklenir ve Avrupa'nın başlıca özelliği olan devlet-halk ilişkileri konusu sorunlu hale gelir.[1855] "Avrupa'nın Avrupalılaşması" dediğimiz şey, belli bir kültürün Avrupa'ya yayılmasıdır, ki bu da genel kanıya göre, Avrupa değerlerini temsil eden Rönesans ve Aydınlanmadır.[1856]

Delanty'ye göre, Batı toplumları kendi içlerinde ne kadar bölünmüş olursa olsun, global düzleme kaydırılıp kültürler arası çatışma değerlendirildiğinde mevcut karmaşık durum daha da belirginleşmektedir. İslam dünyasının da temel değerler konusunda Batı'dan farkının bulunmadığını ileri süren Delanty, modernite ile gelenekler çatışması

[1852] Aristide R. Zolberg ve Long Litt Woon, "Why Islam is like Spanish: Cultural Incorporation in Europe and the United States", *Politics & Society*, Cilt 27, No. 1, Mart 1999, s. 20.
[1853] Bernard Lewis, *İslam'ın Krizi*, 2. Basım, Abdullah Yılmaz (çev.), Literatür Yayınları, İstanbul, 2003, s. 4.
[1854] Bernard Lewis, *İslam'ın Krizi*, 2. Basım, Abdullah Yılmaz (çev.), Literatür Yayınları, İstanbul, 2003, s. 27.
[1855] S. Sayyid, "Avrupa'nın Suskunluğu/Müslümanların Sesi", *Avrupa ve Amerika Müslümanları*, Shireen Hunter ve Huma Malik (der.), Can Demirkan, Deniz Öktem, Ercüment Asil, Asma Mermer (çev.), Gelenek, İstanbul, Temmuz 2003, s. 101.
[1856] Robert Bartlett, *The Making of Europe. Conquest, Colonization and Cultural Change*, 950-1350, Princeton University Press, Princeton, 1993, s. 269'dan naklen Bassam Tibi, "Euro-Islam: The Quest of Islamic Migrants and of Turkey to Become European in a Secular Europe", *Turkish Policy Quarterly*, Cilt 3, No. 1, İlkbahar 2004.

şeklinde bir olgunun varlığını kabul etmemektedir. Bugün en büyük değişikliklerin Avrupa geleneklerinde değil İslam dünyasında yaşandığını savunmaktadır. Evrensel değerlerin İslam dünyası tarafından da paylaşılmakta olduğunu göstermenin sorunu çözmeyeceğini belirten Delanty, evrensel değerlerin farklı kültürlerde farklı biçimlerde yer aldığını ifade etmektedir.[1857]

Her ne kadar yürürlüğe girmemiş olsa da, Avrupa Anayasası hazırlanırken Hristiyanlığa atıf yapılması konusunda gerçekleşen tartışmalara değinmek gerekir. İlk anayasa taslağının sunulmasından kısa süre önce Fransa'nın eski cumhurbaşkanlarından olan ve anayasayı hazırlayan konvansiyonun başkanı Valéry Giscard d'Estaing ile görüşen Papa II. Jean Paul, hazırlanacak olan Avrupa Anayasası'nda Hristiyanlık ve Tanrı inancına belirgin referanslar yapılmasını istemiştir. Papa bu düşüncesini, "Hristiyanlığın farklı farklı ülkelerin tarih ve kültürlerine katkısı, ortak hazinenin bir parçasıdır ve anayasada yer alması gereği de işte bu nedenle mantıklıdır"[1858] şeklindeki sözleri ile ifade etmiştir.[1859] Hristiyanlık inancına referans yapılmasını en fazla isteyen ülkelerden biri olan İtalya'nın Başbakan Yardımcısı Gianfranco Fini de benzer şekilde, "Avrupa Birliği, Hristiyanlık-Yahudilik mirası üzerine kurulmuştur. Temel değerleri Hristiyanlık değerleridir. Avrupa kimliğinin kökleri bu mirasta aranmalıdır" şeklinde konuşmuştur.[1860] Bu yönde düşünenlerin ileri sürdükleri noktalardan biri, Avrupa Birliği değerlerinin içinde Hristiyanlık inancının da olduğudur. Dolayısıyla insan hakları, özgürlük, eşitlik ve demokrasi gibi ilkeler ne kadar Avrupa değeriyse, Hristiyanlık da o kadar Avrupa değeridir ve anayasada yer alması da doğaldır.

[1857] Gerard Delanty, "Habermas and Occidental Rationalism: The Politics of Identity, Social Learning, and the Cultural Limits of Moral Universalism", *Sociological Theory*, Cilt 15, No.1, Mart 1997, ss. 47-48.
[1858] Henri Tincq, "Le Débat sur L'identité Religieuse de l'Europe Entre à la Convention", *Le Monde*, 7 Kasım 2002.
[1859] Anayasa Taslağının ingilizcesi için bkz. Preliminary Draft Constitutional Treaty, The European Convention, The Secreteriat, CONV 369/02, Brüksel, 28 Ekim 2002.
[1860] Henri Tincq, "Le Lobby Pro-religieux se Heurte à de Fortes Résistances Laïques", *Le Monde*, 28 Şubat 2003.

Avrupa'daki her ülke için Hristiyanlık aynı derecede öneme sahip bir kimlik unsuru değildir. Örneğin, Katolik kimliğin en güçlü olduğu ülkelerin başında Polonya gelmektedir. "Polonyalı" demek zaten "Katolik" demektir.[1861] Diğer tarafta ise, laik ve cumhuriyetçi kimliği Katolik kimliğinden çoğu zaman daha güçlü olan Fransa vardır.

Laik-seküler grup, anayasada herhangi bir dine referans yapılmasına karşı çıkarken bu görüşlerini, önerinin hem laiklikle bağdaşmadığını, hem de birçok soruna neden olabileceğini ileri sürerek savunmuştur. Öneri, özellikle Fransa'nın bu noktada birleşmiş olan hem sağ hem de sol kanadı tarafından sert bir şekilde eleştirilmiştir.[1862] Fransa'daki laik gelenek öylesine güçlüdür ki, Türkiye'nin üyeliğine karşı olan ve Fransa'daki muhafazakâr ve Hristiyan sağ kanattan gelen d'Estaing dahi Papanın önerisinin karşısında yer almıştır.[1863]

Sonuçta, -şimdilik- nihai anayasa belgesinde Hristiyanlığa referans yapılmamıştır. Böyle bir atıfın bulunması sadece Avrupa'da yaşayan milyonlarca Müslümanın değil Türkiye'nin de dışlanması açısından sorunlu olabilirdi.

Anayasada Hristiyanlık inancına yönelik böyle bir ibarenin yer almasının istenmesinin en temel nedeni bir Avrupa kimliği yaratmak arzusudur. Her ne kadar Avrupa Birliği, kuruluşundan bu yana kurumlarını ve ortak politika alanlarını genişleterek ve geliştirerek önemli ilerlemeler kaydetmişse de, "halk yaratmak" açısından aynı gelişmeden söz etmek mümkün değildir. Avrupa Birliği'nin ekonomik ağırlıklı bir topluluk olmasına rağmen, Avrupa bütünleşmesinin din ile, özellikle de Katoliklik ile ilişkisi bulunduğu ileri sürülmektedir. 1950'lerde başlayan projenin Konrad Adenauer, Robert Schuman ve Alcide de Gasperi gibi liderlerinin Katolik olması da bu tez ile ilişkilendirilmektedir.[1864]

[1861] N.J.Demerath III, "The Rise of 'Cultural Religion' in European Christianity: Learning from Poland, Northern Ireland, and Sweden", *Social Compass*, Cilt 47, No. 1, 2000, s. 128.
[1862] Jean Quatremer, "Dieu Est-il Constitutionnel?", *Libération*, 28 Şubat 2003.
[1863] Honor Mahony, "Giscard Against Religious Reference in Constitution", 30 Ocak 2003, http://www.euobserver.com/index/phtml?sid=9&aid=9192
[1864] "The EU's Religious Factor", *Wilson Quarterly*, Cilt. 25, No. 4, Sonbahar 2001, s. 129.

İslam dini Avrupa için zaten "öteki"yi oluştururken, anayasada Hristiyanlık inancının yer alması, bu ötekileşmeyi yasal hale getirecekti. Laik ve seküler olmaktan son derece uzak olan böyle bir düşüncenin birlik, beraberlik ve ortak değer yaratmaktan çok anlaşmazlıkların ve çatışmaların artmasına neden olabileceğini söylemek yanlış olmayacaktır. Avrupa'daki Müslümanların nüfusa oranı ABD'deki Yahudilerin Amerikan nüfusuna oranından dahi fazladır. Dolayısıyla, "gözden kaçan bu nokta" Müslümanları ister istemez bir kez daha olumsuz bir konuma oturtacaktır. Ayrıca ırkçılık, yabancı düşmanlığı, farklı din ve kültürlere hoşgörüsüzlük, ayrımcılık ve dışlayıcılık konularında suç dosyası kabarık olan Avrupa ülkelerinde bu tür sorunlarla mücadele edilmesi daha da güçleşebilecektir.

Anthony Smith, pan-Avrupacıların her ne kadar yeni bir kimlikten bahsetseler de, bu kimliğin geçmişte var olan ancak ölümcül savaşlarla yok edilen ve bugün onarılmak durumunda olan bir şeyin modern versiyonlarının söz konusu olduğunu ileri sürmektedir. Bu, Hristiyan kültürü ve Katolik kimliğidir. Smith'e göre modern Avrupa daha önce Avrupalıları birbirine bağlayan ortak inanç ve değer sisteminin seküler karşılığını bulmak zorundadır.[1865]

Artık Hristiyanlığın kimliğin ortak paydası olarak kullanılması mümkün değildir. Heterojenleşen, çok sayıda yabancı asıllı ve artık beyaz ve Hristiyan olmayan nüfusa sahip olan Avrupa'nın yeni kimliğinin bu değişiklikler çerçevesinde oluşturulması beklenmelidir. Avrupa kimliğinin geçmişten sıyrılarak geleceğe dönük bir şekilde ele alınması gerekmektedir. Avrupa'yı diğer gelişmiş sanayi toplumlarından ayıranın ne olduğu sorgulanmalıdır. Müslümanları da içinde barındırabilecek çoğulcu bir Avrupa imgelemesi çalışması yapılmalıdır.[1866] Bununla paralel olarak, ortak bir kimlik yaratmaya çalışan Avrupa'nın, bunu başardığı an, farklı ve kendi dışındaki kültürlere çok daha az tolerans göstereceği ileri sürülebilir. Bu düşüncemizi

[1865] Anthony D. Smith, *Küreselleşme Çağında Milliyetçilik*, Derya Kömürcü (çev.), Everest, İstanbul, 2002, ss. 145-146.
[1866] S. Sayyid, "Avrupa'nın Suskunluğu/Müslümanların Sesi", *Avrupa ve Amerika Müslümanları*, Shireen Hunter ve Huma Malik (der.), Can Demirkan, Deniz Öktem, Ercüment Asil, Asma Mermer (çev.), Gelenek, İstanbul, Temmuz 2003, s. 104.

Anthony Smith'in görüşleri ile doğrulamak mümkündür. Smith, Rönesans'ın bazı yerleri aydınlatırken bazı yerleri karanlıkta bıraktığını çünkü Hristiyan Avrupa'nın cüzzamlı, Yahudi, kafir gibi azınlıkları toplumun dışında tutarak kimliğini "öteki"nin aynadaki aksi üzerinden kurduğunu ifade eder. Smith'e göre ortak deneyimler, gelenekler ve paylaşılan semboller etnik ve dinsel bölünmeleri keskinleştirmiştir.[1867]

Geleneksel dinî yaşam ile dinî çoğulculuk arasındaki başlıca çelişki, kolektif dinî kimliklerle ilgili tartışmalardır. Çünkü tüm dinlerin eşit görülmesi kimliklerle çatışmaktadır.[1868] Öte yandan, ne Avrupa kimliği ne de İslam kimliği sabittir. Her ikisi de sürekli değişmekte ve tekrar tekrar yorumlanmaktadır. Bu gerçek çerçevesinde, Tibi'ye göre her iki taraf da değişikliğe gitmelidir. Avrupa, çoklu kimliklere açılmalı, Müslümanlar da aynı şekilde bir yandan Müslüman kimliklerini korurken diğer taraftan Avrupalı olmalıdır.[1869]

Avrupa Topluluğu'nun gerçek anlamda bir "birlik" olabilmesi için ekonomik ve hukuki yolların yeterli olmadığı, ya da bir başka ifadeyle tek pazarın yeterli olmadığı, "Avrupalılığın" teşvik edilerek kültürel bir boyutun gerektiği bazı kesimler tarafından düşünülmektedir.[1870] Diğer taraftan Avrupa kimliğine, Avrupa'yı bölen ulusal farklılıkları ortadan kaldırabileceği için büyük önem yüklenmektedir.[1871]

Avrupa Birliği de dahil olmak üzere, bütün topluluk kültürleri aslında sonradan kurulur.[1872] Avrupa Birliği'nin "kültürel politikaları", kimlik kurmaya yöneliktir. Kimlik ise, değişim süreci içindedir. Yoğun Müslüman göçü nedeniyle "içeridekiler" ile "dışarıdakiler"in yeniden tanımlanması

[1867] Anthony D. Smith, *Küreselleşme Çağında Milliyetçilik*, Derya Kömürcü (çev.), Everest, İstanbul, 2002, s. 147.
[1868] Giovanni Filoramo, "Religious Pluralism and Crises of Identity", *Diogenes*, Cilt 50, No. 3, 2003, s. 38.
[1869] Bassam Tibi, "Euro-Islam: The Quest of Islamic Migrants and of Turkey to Become European in a Secular Europe", *Turkish Policy Quarterly*, Cilt 3, No. 1, İlkbahar 2004.
[1870] Chris Shore ve Annabel Black, "The European Communities: And the Construction of Europe", *Anthropology Today*, Cilt 8, No. 3, Haziran 1992, s. 10.
[1871] Chris Shore, "Inventing the 'People's Europe': Critical Approaches to European Community 'Cultural Policy' ", *Man*, New Series, Cilt 28, No.4, Aralık 1993, s. 786.
[1872] Chris Shore, "Inventing the 'People's Europe': Critical Approaches to European Community 'Cultural Policy' ", *Man*, New Series, Cilt 28, No.4, Aralık 1993, s. 781.

gerekmektedir. Bu durumun önemli bir sonucu, yabancı düşmanlığı ve ırkçılığın Avrupa çapında yükselişe geçmesidir.[1873]

Birlik çerçevesinde Avrupa ülkelerinin toprak sınırları ve kültürel sınırları giderek daha karmaşık hale gelmeye başlamıştır. Bu noktada, kimliğin pekiştirilmesi için "Hristiyan olmayan", "Avrupalı olmayan" ve "uygarlaşmamış" diğerlerine kimlik ve birlik bağlamında çok daha fazla vurgu yapılmaya başlamıştır. Böylece, göçmenlere ve Müslümanlara yönelik düşmanlık ve ırkçılık tetiklenmektedir.[1874] Postmodern dönemdeki kimlik arayışları, yabancı düşmanlığına neden olmaktadır. Çünkü aidiyetin kökleri, tepkisel nostalji çerçevesinde aranmaktadır.[1875]

Bugün Avrupa ülkeleri kültürlerinin büyük çoğunluğunun temelinde seküler Hristiyanlık bulunmaktadır. Ancak resmî devlet kiliselerinin olduğu ülkeler mevcuttur; Hristiyan siyasi partileri ve Katolik doktrinleri siyasi kültürün şekillenmesinde büyük role sahiptir. İslami geleneklerin de eklenmesi, kültürel kimlikler üzerinde büyük ölçüde etkili olacaktır. Bununla hesaplaşacağını düşünen ise, özellikle Ortodoks Kilisesi kökenli fundamental milliyetçilik olacaktır.[1876]

Katoliklerin Avrupa Birliği entegrasyon sürecini, zayıf dinî inançlara sahip olanlara ve Protestanlara göre daha fazla desteklediği ortaya konmaktadır. Bunun başlıca sebebi, Avrupa ile Hristiyanlık bağlarının gücü ile açıklanmaktadır.[1877]

Kimlik konusu sadece muğlak değil, içinde çelişkiler de barındıran bir kavramdır. Örneğin Avrupa Birliği'nin ortak bir kimlik yaratmaya çalışırken, bir taraftan yerel dilleri teşvik etmesi, kültürün başlıca unsurlarından birinin dil

---

[1873] Chris Shore, "Inventing the 'People's Europe': Critical Approaches to European Community 'Cultural Policy' ", *Man*, New Series, Cilt 28, No.4, Aralık 1993, s. 780.
[1874] Kirsten Simonsen, " 'Europe', National Identities and Multiple Others", *European Urban and Regional Studies*, Cilt 11, No. 4, 2004, s. 361.
[1875] David Morley, ""Belongings. Place, Space and Identity in a Mediated World", *European Journal of Cultural Policies*, Cilt 4, No. 4, 2001, ss. 440-441.
[1876] Gerard Delanty, "The Making of a Post-Western Europe: A Civilizational Analysis", *Thesis Eleven*, No. 72, Şubat 2003, s. 12.
[1877] Brent F. Nelsen, James L. Guth ve Cleveland R. Fraser, "Does Religion Matter? Christianity and Public Support for the European Union", *European Union Politics*, Cilt 2, No.2, 2001, ss. 191-217.

olduğu düşünüldüğünde çelişkili görünmektedir.[1878] Öte yandan, Avrupa kimliği oluşturma çabasının ulusal kimlikleri ortadan kaldırdığı da tartışılmakta ve sorgulanmaktadır.[1879]

Avrupa Birliği, genişleme sürecine devam ettikçe, sadece alan olarak değil, kültürel bağlamda da genişlemekte ve dönüşmektedir. Önceki dönemlerdeki Avrupalılaşma süreçlerinden farklı olarak bugün çoklu uygarlıklarla birlikte yaşama süreci içindedir.[1880]

Deflem ve Pampel'e göre, Avrupa Birliği çerçevesinde ulusal kimliklerin korunması konusunda ısrar edenlerin, her ülkenin Avrupa'nın birleşmesi konusunda farklı derecelerde destek verdiğini de kabul etmesi gerekecektir. Ulusal kimliğin etkisi, ülkelerin ideolojik, toplumsal ya da demografik kompozisyonlarının farklılıklarına indirgenemez.[1881]

Kültürel olarak entegre olmuş ulus-devletlerin Avrupa'da yaşanan değişiklikleri anlamaya müsait olmadığını ileri süren Delanty, Avrupa Birliği'nin entegrasyon sürecinin toplumsal bir dönüşüme neden olduğunu ve bunun da ancak modernleşmenin devam etmesi ile gerçekleşebileceğini savunmaktadır.[1882]

Avrupa'daki yabancı düşmanlığı ve İslam karşıtlığı gibi söylemlerle yükselen aşırı sağ eğilimlerin temel nedeni Avrupa'nın ciddî bir kimlik krizi içinde bulunması ile de açıklanabilir. Avrupa ülkelerinin arkalarında bıraktığı yapı her biri farklı dil, etnik yapı ve farklı ekonomik ihtiyaçlara sahip, Fiat, Renault ya da Siemens gibi ulusal gururları bulunan ulus-devletlerdir. Gelecekteki postmodern yapıda ise siyasi olarak bütünleşmiş bir Avrupa

---

[1878] Chris Shore, "Inventing the 'People's Europe': Critical Approaches to European Community 'Cultural Policy' ", *Man*, New Series, Cilt 28, No.4, Aralık 1993, s. 782.
[1879] Chris Shore, "Inventing the 'People's Europe': Critical Approaches to European Community 'Cultural Policy' ", *Man*, New Series, Cilt 28, No.4, Aralık 1993, s. 781.
[1880] Gerard Delanty, "The Making of a Post-Western Europe: A Civilizational Analysis", *Thesis Eleven*, No. 72, Şubat 2003, s. 8.
[1881] Mathieu Deflem ve Fred C. Pampel, "The Myth of Postnational Identity: Popular Support for European Unification", *Social Forces*, Cilt 75, No.1, Eylül 1996, s. 123.
[1882] Gerard Delanty, "Conceptions of Europe. A Review of Recent Trends", *European Journal of Social Theory*, Cilt 6, No. 4, 2003, s. 486.

Birliği vardır. Sorun ise, önceki yapı çok hızlı bir şekilde yıkılırken, yerine konulacak olanın hâlâ tam anlamıyla oluşturulamamış olmasıdır.[1883]

Robert G. Gilpin, uluslararası alanda ulus-devletin yerini birincil olarak başka aktörlerin alıp almadığını bilmek için basit bir test önerir: bağlılık ve kendini feda etme testi. İnsanların en büyük bağlılıkları hâlâ ulus-devlete yöneliktir, çünkü devleti için ölmeye hazır olan çok kişi bulunabilecekken, Avrupa Topluluğu için kendini feda edebilecek insan bulmak o kadar da kolay olmayacaktır.[1884] Benedict Anderson da milliyetçiliğin gücünden bahsederken benzer bir örnek vererek insanın genellikle kendi seçmediği ülkesi uğruna ölmesinin, İşçi Partisi ya da Uluslararası Af Örgütü uğruna ölmenin rekabet edemeyeceği bir ahlaki görkem taşıdığını ileri sürer.[1885]

Her ne kadar kimlik konusunda Avrupa geneli ele alındıysa da, ulusal düzlemde de sorun benzerdir. Avrupa kıtası için olduğu gibi, tek tek ülkeler için de homojen bir yapıdan ve belli bir ulusal kimlikten bahsetmek zordur. Örneğin İngiltere'de, İskoç, Galler ve Kuzey İrlanda'nın yerel parlamentolarının da etkinliklerini artırması çerçevesinde, kimlik sorununun giderek büyüdüğü ileri sürülmektedir. Artık İngiltere'de çoğunluğa ait bir etnik kültürden ya da "İngilizlik" kavramının statik bir tanımından bahsetmek mümkün değildir.[1886]

Devletlerin kendi farklı ulusal kültürlerini bireysel özgürlükleri ve huzur içinde olmanın bir şartı olarak korumak ve teşvik etmek için zorlama sebepleri vardır.[1887] Bu bağlamda göç tartışmaları, artık ulusal kimlik konusu ile doğrudan ilişkili hale gelmiştir. Çünkü artık göçmenler, "etnik cemaate ait yabancı" olarak algılanmakta, bu etnik cemaat ise ulusal cemaate muhalif olarak görülmektedir. Böylece, ulusun kimliğinin korunması amacıyla,

---

[1883] John Rossant, "Europe's Explosive Identity Crisis", *Business Week*_, Sayı 3783, 20 Mayıs 2002, s. 34.
[1884] Robert G. Gilpin, "No One Loves a Political Realist", *Realism: Restatements and Renewal*, Benjamin Frankel (der.), Frank Cass, Londra, 1996, s. 26.
[1885] Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler. Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, İskender Savaşır (çev.), İkinci Basım, Metis, İstanbul, 1995, s. 162.
[1886] Fatima Husain ve Margaret O'Brien, "Muslim Communities in Europe: Reconstruction and Transformation", *Current Sociology*, Cilt 48, No. 4, Ekim 2000, s. 5.
[1887] Michael Murphy, "The Limits of Culture in the Politics of Self-Determination", *Ethnicities*, Cilt 1, No. 3, 2001, s. 371.

yoğunlaşma devletin rolü üzerinde olmaktadır.[1888] Nitekim, 1985 yılında Fransa'nın eski cumhurbaşkanlarından d'Estaing, göçün Fransız kimliğini tehdit ettiğini ifade etmiştir.[1889] Burada belirtilmesi gereken önemli nokta, muhalif olarak algılananın, Avrupa dışı Müslüman göçmenler olduğudur. Fransa'da yarım milyona yakın Portekizli bulunmasına rağmen, onların hiçbir zaman temsil ya da tanınma gibi sorunları olmamıştır. Kastoryano; Portekizliler olsun, İtalyanlar, Polonyalılar ya da Ermeniler olsun, bazı grupların kamusal alanda görünmez oluşunun sebebini, onların dinine bağlamaktadır. Çünkü, bu grupların mensup olduğu din, farklılıklığı hissedilen dinlerden değildir.[1890] İtalyan, İspanyol ve Portekizli göçmenler örneğinden gidildiğinde sadece din değil, Latin diline ve benzer ideolojik görüşlere sahip oldukları da görülmektedir. Toplumsal birliğin temelinde aile kurumu olduğundan aile ilişkileri önemli bir kültürel gösterge olmaktadır. Müslümanların çok eşlilik ya da kadının düşük statüsü gibi kültürel özellikleri de diğer Avrupalı göçmenlerle bağdaşmamaktadır.[1891] Fransa'da yaşayan "yerli" Fransızlar ile asimile olan farklı kökenlilerin Müslümanlarla ilgili bakış açıları da birbirine benzer konumdadır. Çünkü göçmenleri/Müslümanları "dışarıdan gelen" ve kendilerinden farklı değerlere sahip olarak algılamaktadırlar.[1892]

Bugün kültürel ırkçılık olarak biyolojik ırkçılığın yerine geçmiş olan yeni türde, kültürel asimilasyon sonucunda yabancı grupların kabul edilmesi söz konusudur. Silverman, Fransız kimliğinin "biz" ve "onlar" veya "içeridekiler" ile "dışarıdakiler" şeklinde yapılan ayrımın kültürel farklılıklar

---

[1888] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 59.
[1889] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 53.
[1890] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, ss. 218, 219.
[1891] Emmanuel Todd, *The Making of Modern France. Politics, Ideology and Culture*, Anthony ve Betty Forster (çev.), Basil Blackwell, Oxford, 1991, ss. 169-171.
[1892] Joanna J. Helcké, "Television, Ethnic Minorities and Mass Culture in France", Shella Perry ve Máire Cross, *Voices of France. Social, Political and Cultural Identity*, Pinter, Londra ve Washington, 1997, s. 134.

(din, dil, gelenekler, vb.) üzerine kurulduğunu ileri sürmektedir.[1893] Balibar, biyolojik ırkçılığın hakim olduğu dönemde dahi Fransa'daki ırkçılığın yine kültürel düzlemde yapıldığını savunmaktadır.[1894] Kültürel farklılıkların ön plana çıkmasını postmodernizmin başlıca işaretlerinden biri olarak gören Silverman, postmodern ırkçılık olarak adlandırdığı bu türde "kendi"nin tanımlanması ve "öteki"nin dışlanması üzerine yapılan vurgunun çok daha yoğun olduğunu ileri sürmektedir. Farklılıkların korunması ya da hak olarak ön plana çıkarılması şeklindeki postmodern eğilim kültürel ırkçılığın önünü açmış, hatta bunu saygın hale getirmiştir.[1895]

Antropolojik çalışmaların gösterdiği, yüzyılların getirdiği çeşitli bölünmüşlükler nedeniyle son derece heterojen bir halklar ve medeniyetler toplamı olan "Fransa'nın aslında var olmaması" gerektiğidir. Braudel, işte bu nedenle de Fransa'nın "icat" edildiğini savunmaktadır.[1896] Braudel, Fransa'nın tarihî, toplumsal, ekonomik ve bölgesel farklılıkları nedeniyle tek kültür altında birleştirilmesinin yüzyıllar sürdüğünü savunmaktadır.[1897] 1791 tarihli anayasanın ikinci maddesinde Fransa, "birleşmemiş halkların kurulmamış toplamı" olarak tanımlanmıştır. Voltaire'in "torunlarımız bir gün Fransa'nın birbirine düşman bölgelerden oluştuğunu öğrendiklerinde büyük şaşkınlık yaşayacaklar" şeklindeki tahmini bugün doğrulanmıştır.[1898]

Fransa, entelektüel alandaki başarısıyla özellikle gurur duyan bir ulus olmuştur. Girling bunu şöyle ifade etmektedir: "Descartes için

---

[1893] Max Silverman, Facing Postmodernity. Contemporary French Thought on Culture and Society, Routledge, Londra ve New York, 1999, ss. 44-45.
[1894] E. Balibar, "Race, Nation and Class", M. Silverman (der.), *Race,Discourse and Power in France*, Aldershot, Avebury, 1991, s. 79'dan naklen Max Silverman, *Facing Postmodernity. Contemporary French Thought on Culture and Society*, Routledge, Londra ve New York, 1999, s. 45.
[1895] Max Silverman, *Facing Postmodernity. Contemporary French Thought on Culture and Society*, Routledge, Londra ve New York, 1999, s. 47
[1896] Hervé Le Bras ve Emmanuel Todd, *L'invention de la France*, s. 76'dan naklen Fernand Braudel, *The Identity of France*, Siân Reynolds (çev.), Harper Perennial, New York, 1988, s. 109.
[1897] Fernand Braudel, *The Identity of France*, Siân Reynolds (çev.), Harper Perennial, New York, 1988, s. 375.
[1898] Hans Kohn, *Prelude to Nation-States. The French and German Experience, 1789-1815*, D. Van Nostrand Company, Princeton vd., 1967, s. 23.

mantık neyse, Fransa için de kültürel gurur odur".[1899] Ancak dünyaya mal olmuş entelektüellerin yerine 1980'li ve 1990'lı yıllardan sonra yenileri gelmemiştir. Bunun; yeni entelektüellerin uzmanlık alanlarının genişliği, kitle iletişim araçlarının değişmesi ve halkın dönüşümü gibi çeşitli sebepleri mevcuttur.[1900] Fransa'da popüler kültüre dahi geleneksel bir şüpheci yaklaşım vardır.[1901] Bunun için de, hükümetler girişimiyle Fransız devleti kitle kültürüne karşı koymak ve Fransız kültürünü savunmak üzere kültürel politika geliştirmiştir.[1902] Globalleşmeye direniş, Soğuk Savaş sonrasında kimlik krizine giren Fransa'nın gurur duyduğu kültürünün ve kimliğinin ortadan kalkma tehlikesi çerçevesinde açıklanmaktadır.[1903]

Fransız ulus-devleti Aydınlanma çağının meyvesi olan 1789 Fransız Devrimi ile kurulmuş ve diğer ülkelere de ulusal kimlik arayışı yolunda örnek olmuştur. Devrim ruhuna zaman zaman gelenekçiler/*ancien régime* savunucuları tarafından meydan okumalar gerçekleşmiş, "iki Fransa" çatışma içinde olmuş ve çok sayıda devrim, karşı-devrim, *coups d'état* ve anayasa değişikliği birbirini izlemiştir. Nihayetinde Devrim ruhu üstün gelmiş ve Fransa başta Avrupa olmak üzere dünyaya model teşkil etmiştir.[1904]

II. Dünya Savaşı sonrasında de Gaulle liderliğinde Fransa'nın ekonomik ve siyasi açılardan toparlanması gerektiğine, bunun da ulusal birliğin kurulması ile sağlanabileceğine inanılmıştır. Ancak bir iç savaş olarak değerlendirilen direnişçiler ile Alman işbirlikçileri arasındaki cezalandırma ve affetme ikilemi, bu süreci zorlaştırmıştır. De Gaulle, mümkün olduğunca tüm kesimleri toplumsal birliğe dahil etmeye çalıştıkça, ulusal kimliğin içine

---

[1899] John Girling, *France. Political and Social Change*, Routledge, Londra ve New York, 1998, s. 142.
[1900] Robert Gildea, *France Since 1945*, Oxford University Press, Oxford ve New York, 1996, ss. 147, 156-158.
[1901] Max Silverman, *Facing Postmodernity. Contemporary French Thought on Culture and Society*, Routledge, Londra ve New York, 1999, s. 117.
[1902] Robert Gildea, *France Since 1945*, Oxford University Press, Oxford ve New York, 1996, ss. 147-168.
[1903] Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Philip H. Gordon ve Sophie Meunier, *The French Challenge. Adapting to Globalization*, Brooking Institution Press, Washington D.C., 2001, ss. 41 vd.
[1904] Hans Kohn, *Prelude to Nation-States. The French and German Experience, 1789-1815*, D. Van Nostrand Company, Princeton vd., 1967, s. 2.

alınanlar arasındaki çatışmalar artmıştır. Bunun üzerine siyasi partilerin ulusu bölücü söylemler geliştirmesini engellemiştir.[1905]

Ulusal kimlik ve kültür konusunda Fransız devleti daima hassas olmuş ve yukarıdan aşağıya doğru bir ulusal kimlik oluşturma ve ulusal kültürü dış etkenlere karşı koruma yönünde her dönem faal olmuştur. Hatta Fransız kültürü modelinin empoze edilmesi katı kurallarla emredici boyutlara ulaşmıştır.[1906] Batılı ülkeler arasında Fransa, kültür politikaları konusunda en hassas ülkelerin başında yer almaktadır. Kültürün ve ekonominin uluslararasılaşması ile karşı karşıya gelen ülkeler vatandaşlar arasında birlik sağlama amaçlı olarak kültürel politikalara daha fazla yer vermektedir. "Kültürsüz" insanların bu politikalar ve etkinlikler yoluyla kendilerini tamamlamasına çalışılmaktadır.[1907] 1981 yılında kültür bakanı olan Jack Lang, kültürel politikalar konusunda benzeri görülmemiş girişimlerde bulunmuştur. Örneğin, her yıl 21 Haziran'ı Fransa için Müzik Bayramı ilan ederken Amerikan film festivalinin açılışını yapmayı reddetmiştir.[1908]

Sosyalist başbakanlardan Lionel Jospin, 1997 yılında genel politikalarla ilgili yaptığı açıklamada şöyle konuşmuştur: *"Kültür demokrasinin ruhudur. Zihnin ürünleri, yaratıcılığın meyveleri başka ürünler gibi asimile edilecek cinsten değildir. Evrensel değerleri taşıyan kültürel çalışmalar aynı zamanda ulusal tekliğimizin de ifadesidir. Hükümet, kültürel ayrıcalığımızın savunulması konusunda özellikle tetikte olacaktır".*[1909]

Francophone dünyasının varlığı ve sürdürülme çabasının önemi, Fransa'nın kültürel yayılmacılığının başlıca göstergesidir. Dünyada dil

---

[1905] Michael Kely, Elizabeth Fallaize ve Anna Ridehalgh, "Crises of Modernization", Jill Forbes ve Michael Kelly (der.), *French Cultural Studies. An Introduction*, Oxford University Press, New York, 1995, ss. 99 vd.

[1906] Fransız medeniyetinin okullarda ders olarak okutulması konusu da bağlantılı olarak dikkat çekicidir. Bu konuda ayrıca bkz. Shanny Peer, "French Civilization and its Discontents", *French Historical Studies*, Cilt 19, No. 2, Sonbahar 1995, ss. 415-432.

[1907] Mark Ingram, "A Nationalist Turn in French Cultural Policy", *The French Review*, Cilt 71, No. 5, Nisan 1998, ss. 798-799.

[1908] Robert Gildea, *France Since 1945*, Oxford University Press, Oxford ve New York, 1996, ss. 166-168. Fransız kültür politikaları ile ilgili daha ayrıntılı bir çalışma için bkz. Mark Ingram, "A Nationalist Turn in French Cultural Policy", *The French Review*, Cilt 71, No. 5, Nisan 1998, ss. 797-808.

[1909] John Girling, *France. Political and Social Change*, Routledge, Londra ve New York, 1998, s. 145.

üzerine kurulu kültürel kimliği yayma ve koruma konusunda Francophone, tek örnektir. Diğer askerî, siyasi, diplomatik ve ekonomik işbirliği ortaklıklarından ayrılmasını sağlayan da kültürel boyutudur.[1910]

Holocost sonrası ile 1940'lardaki sömürgecilik karşıtlığının yükseldiği dönemin, farklılık haklarının Fransız üniversalizmi üzerinde ilk ciddi etkilerini gösterdiği dönem olduğu ileri sürülmektedir.[1911] Cumhuriyetçi model etrafında oluşmuş Fransız ulusunun üniversalizm, bireysel asimilasyon, laiklik ve kamusal alanın tarafsızlığı ilkeleri üzerine kurulmuş olması, ırkçılığın ortaya çıkışının temeli olarak görülmektedir. Bu alanlardaki ihlaller, kültürel kimliğin işgal edilmesi olarak algılanmakta ve toplumun çözülmesinin önüne geçebilmek için bu olguya direnilmesi gerektiğine inanılmaktadır.[1912] Dolayısıyla, Fransa'nın üniversalizm krizinin başlıca sebebini göçmenlerin varlığına bağlamak mümkündür. "Yeni göçmen" denilen bu grup, bir taraftan Fransız vatandaşı olmakta, diğer yandan dinî ve kültürel ötekiliğinden vazgeçmeyi reddetmektedir. Böylece, yeni göçmenler ve çocukları, Fransız kimliği, Fransızlık veya Fransız üniversalizmine başlıca çelişkiyi oluşturmaktadır.[1913]

Wieviorka, Fransa'nın farklılıklara yaklaşımının diğer Batılı toplumlara göre daha sorunlu olmasının temelinde cumhuriyetçi entegrasyon modelinin olduğunu ve yine bu bağlamda Fransız kimliğinin sürekli tehdit altında olduğuna inanılmasının bulunduğunu savunmaktadır.[1914] Kelly, Fransız toplumsal kültüründe özgürlük *(liberté)* eşitlik *(égalité)* ve kardeşlik *(fraternité)* şeklindeki cumhuriyet mottosu ile birlikte Vichy dönemindeki altermatifi olan iş *(travail)* aile *(famille)* ve vatan *(patrie)* çerçevesinde üç

[1910] Dennis Agger, *'Francophonie' in the 1990s. Problems and Opportunities,* Multilingual Matters Ltd, Clevedon, 1996, s. 57.
[1911] Max Silverman, *Facing Postmodernity. Contemporary French Thought on Culture and Society*, Routledge, Londra ve New York, 1999, s. 46.
[1912] Max Silverman, *Facing Postmodernity. Contemporary French Thought on Culture and Society*, Routledge, Londra ve New York, 1999, s. 58.
[1913] Naomi Schor, "The Crisis of French Universalism", Ralph Sarkonak (der.), *The Cultural Wars*, Yale University, Londra, 2001, s. 51.
[1914] Michel Wieviorka, *Une Société Fragmentée: Le Multiculturalisme en Débat*, La Découverte/Poche, Paris, 1997, s. 38'den naklen Max Silverman, *Facing Postmodernity. Contemporary French Thought on Culture and Society*, Routledge, Londra ve New York, 1999, s. 63.

hakim kimlik bulunduğunu ileri sürer. Bu kimlikleri, ulusal kimlik, sınıf kimliği ile cinsiyet kimliği; alt kimlikler olarak ise bölge, din, dil, kuşak, eğitim vb. farklılıklar olarak tanımlar.[1915] "Akıllı yurttaş, yurttaşlar yalnızca kendi özel işlerinin peşinden koşarlarsa iyi bir cumhuriyet düzeninin korunamayacağını bilir" ya da "kendi cumhuriyetimizin esaretinde olmak esaret değil yurttaş olarak kendi görevlerimizi yerine getirmektir ve en asil etkinlik olarak alkışlanmalıdır"[1916] şeklindeki 15. yüzyıl yurtseverliğini Fransa'ya uyarlamak mümkündür. Fransa'nın kimlik konusundaki sorunları, entegrasyon ve çokkültürlülük açmazlarının da temelinde var olduğunu kabul edebileceğimiz Jacobin kültürüne bağlanmaktadır. Müslüman nüfusun, kendi kültürel ve dinî kimliklerinden ödün vermeyerek asimile olmayı reddetmesi nedeniyle Fransız kimliğine tehdit oluşturduğuna inanılmaktadır.[1917] Nitekim Fransızların dörtte üçü, göçmenlerin ulusal kimliğe tehdit oluşturduğunu düşünmektedir.[1918]

Fransa'nın ulusal aidiyeti kültüre bağlamasının, özellikle sömürge sonrası dönemde ortaya çıktığını ileri süren Auslander, bu ülkenin tüm vatandaşların Fransız kültürünü benimsemesini talep ettiğini ve hiçbir zaman melez bir kültüre sahip olabileceğini kabul etmediğini savunmaktadır. 1950'lere kadar göçmenler, sömürge dönemine ait olan ve kültürel ve dinî olarak farklı görülen göçmenlerden olmadığı için kimlik konusunda sorun yaşanmamıştır.[1919] Türban ve haç ile ilgili Almanya ve Fransa'da yaşanan olaylar da Avrupalılaşma ve globalleşme çerçevesinde verilen ulusal tepkiler olarak görülmektedir. Bu konu, Almanya'da kimliğin kaybedilmesi, Fransa'da ise laikliğe yönelik tehdit olarak algılanmıştır.[1920]

[1915] Michael Kely, "Introduction", Jill Forbes ve Michael Kelly (der.), *French Cultural Studies. An Introduction*, Oxford University Press, New York, 1995, ss. 1-2.
[1916] Maurizio Viroli, *Yurtseverlik ve Milliyetçilik Üzerine Bir Deneme*, Abdullah Yılmaz (çev.), Ayrıntı, İstanbul, 1997, s. 38.
[1917] James F. Hollifield, "Immigration and Modernization", James F. Hollifield ve George Ross (der.), *Searching for the New France*, Routledge, New York ve Londra, 1991, s. 135.
[1918] John Ardagh, *France in the New Century, Portrait of a Changing Society*, Viking, Londra, 1999, s. 225.
[1919] Leora Auslander, "Bavarian Crucifixes and French Headscarves. Religious Signs and the Postmodern European State", *Cultural Dynamics*, Cilt 12, No. 3, 2000, s. 305.
[1920] Leora Auslander, "Bavarian Crucifixes and French Headscarves. Religious Signs and the Postmodern European State", *Cultural Dynamics*, Cilt 12, No. 3, 2000, s. 305.

Fransa'da son dönemlerde "kültür" kelimesi ile birlikte en çok kullanılan kavramın "kriz" olduğunu ileri sürebiliriz. Fransız ulusu ile kültür o kadar içiçe geçmiştir ki, "kültür"ün "kültürler" haline gelmiş olması ulus-devlete yönelik tehdit olarak algılanmaktadır.[1921] Bu noktada Fransa'daki kültür kavramının Alman *kultur* kavramından farklı olarak içiçe geçmiş bir şekilde "medeniyet"i ifade ettiği belirtilmelidir. Ager, "medeniyet"in Fransız kültürünün bir bileşeni olduğunu ileri sürerek tanımını, "toplumsal yapı ve toplumsal değerin 'toplumsal var olma biçimi' çerçevesinde toplum tarafından kurulması" şeklinde yapmaktadır. "Kültür" kavramını ise bireysel düzeye indirerek, "sanatsal ve entelektüel düzeyde 'bireysel ifade biçimi'" olarak açıklamaktadır. Ager'a göre burada bir çelişki mevcuttur. Fransız kültürünün ve medeniyetinin savunulması kültür ve medeniyetin tek ve değişmez olduğunun kabul edilmesini gerektirirken toplumsal uyumun yapısını kurumlarla, geleneklerle, siyasi, toplumsal ve ekonomik yaşam biçimiyle temsil eden Fransız medeniyetinin başka toplumlara olduğu gibi nakledilemeyeceğini ileri sürmektedir.[1922] Ancak sonuçta bir gerçek vardır ki, Fransa'da - fiziksel (coğrafi), ekonomik ve toplumsal birlikten yoksun olmakla birlikte - en üst düzeyde olağanüstü özelliklere sahip Fransız medeniyetinin yer aldığı kültürel birlik mevcuttur.[1923]

Yukarıda da ifade edildiği gibi ulus-devlet ve milliyetçiliğin kaynağı, Fransa ve Fransız Devrimi olarak kabul edilmektedir.[1924] Fransız devrimcileriyle birlikte milliyetçi propaganda bir güzel sanat haline bile gelmiştir.[1925] Hatta, "Fransız mutfağı" kavramı ya da bir başka ifadeyle "Fransa'da yenilenlerin ulusallaşması" bile bu dönemde

---

[1921] Max Silverman, *Facing Postmodernity. Contemporary French Thought on Culture and Society*, Routledge, Londra ve New York, 1999, s. 96. Fransız kültürü ile ilgili eleştirel bir çalışma için ayrıca bkz. Eugen Weber, "Of Stereotypes and of the French", *Journal of Contemporary History*, Cilt 25, No.2/3, Mayıs-Haziran 1990, ss. 169-203.

[1922] Dennis Agger, *'Francophonie' in the 1990s. Problems and Opportunities,* Multilingual Matters Ltd, Clevedon, 1996, s. 57.

[1923] Fernand Braudel, *The Identity of France*, Siân Reynolds (çev.), Harper Perennial, New York, 1988, s. 85.

[1924] Milliyetçilik, ulus ve Fransız Devrimi bağlantısı konusunda daha fazla bilgi için bkz. Elie Kedourie, *Nationalism*, Blackwell, Oxford, 1993.

[1925] Carlton J.H.Hayes, *Milliyetçilik: Bir Din*, Murat Çiftkaya (çev.), İz Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 81.

gerçekleş"tiril"miştir.[1926] Rieffer'e göre, Fransa'da 18. yüzyılda gelişen milliyetçilik, Aydınlanma döneminin etkisi ile Katolik kilisesinin zayıfladığı dönemde, seküler bir tarzda Fransız ulusu düşüncesi üzerine kurulmuştur. Dinin geri plana atılmasıyla, dil başlıca kimlik unusuru olmuş ve dil birliği yeni kimlik için başlıca amaç haline gelmiştir. [1927]

Fransa ve diğer Avrupa ülkelerinde kimliğin tehdit altında olduğu inancı nedeniyle vurgu yapılan ve Müslümanları ötekileştirerek dışlayan ulusal kimliklere tepki olarak azınlıklar da kendi kimliklerini ön plana çıkarmaya başlamıştır. Hatta kimi zaman aslında gerçek bir aidiyet mevcut olmasa dahi savunmacı bir kimlik gelişmiştir. Hristiyan Fransızlardan daha fazla ibadet etmeyen Müslümanlar, topluma kabul edilmedikçe ve kimliksiz bırakıldıkça Müslüman kimliğine daha fazla sarılmışlardır.[1928]

Fransa'da yabancı derneklerin kurulmasını serbest bırakan 1981 yılında çıkan kanun, ülkede kimliklerin siyasallaşmasının hareket noktasını oluşturmaktadır. Almanya'da da aynı tarihlerde, 1980'li yıllardan başlayarak, örneğin Türk göçmenler kamusal alanda kolektif bir kimlik olarak kabul edilmeyi talep etmiştir. Dernekler, bir taraftan kamusal alanda kimliklerinin tanınmasını ve dolayısıyla kurumsallaşmasını, diğer yandan devlet yapılarına entegre olmayı amaçlamaktadır.[1929]

Almanya'da yaşayan Türkler arasında olduğu gibi Fransa'daki Kuzey Afrikalı göçmenlerin de iletişim ve kendilerini ifade için kullandığı araçlardan biri müzik olmuştur. Fransa içinde, Arap-İslam kültürüne aidiyetlik paydasında ve seküler çerçevede birleşmiş bir müzik kültürü mevcuttur.[1930]

[1926] Priscilla Parkhurst Ferguson, "Is Paris France?", *The French Review*, Cilt 73, No. 56, Mayıs 2000, ss. 1052-1064.

[1927] Barbara-Ann J. Rieffer, "Religion and Nationalism. Understanding the Consequences of a Complex Relationship", *Ethnicities*, Cilt 3, No. 2, 2003, ss. 231, 232. Özellikle Marxistler tarafından Fransız Devriminin yeni bir insan yaratma amacı nedeniyle "kültürel devrim" olarak tanımlanması konusunda bkz. Lynn Hunt, "Introduction: The French Revolution in Culture: New Approaches and Perspectives", *Eighteenth,Century Studies*, Cilt 22, No. 3, Special Issue: The French Revolution in Culture, Bahar 1989, ss. 298-301.

[1928] Katrin Bennhold, "'We're French', but not 'Real' French", *International Herald Tribune*, 4 Kasım 2005.

[1929] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 148.

[1930] Joan Gross, David McMurray ve Ted Swedenburg, "Rai, Rap, and Ramadan Nights: Franco-Maghribi Cultural Identities", *Middle East Report*, No. 178, Eylül-Ekim 1992, s. 14.

Müslümanların Fransız toplumuna kendi kültürleriyle entegre olmak istemelerinin en belirgin göstergesinin 1980 sonrasında müzik, tiyatro ve sinema ile kendilerine yer arama çabaları olduğu ileri sürülmektedir.[1931]

Avrupa'da asimilasyon yönündeki ısrar nedeniyle Müslümanların marjinalleşmesi ve bu marjinalleşmenin asimilasyonun gerekliliğini ispatladığı şeklinde bir görüşe neden olması gibi bir kısır döngü kimlik konusunda da yaşanmaktadır. Hakim grup da azınlık grup da "karşı" tarafın kimliğini ön plana çıkarmasına karşılık vermektedir. Bugün başat grupların sorunu, kimliklerinin tehdit altında olduğunu hissetmeleri nedeniyle, kendilerini giderek diğerlerinden daha fazla ayrıştırmaya çalışmasıdır. Bunun en somut örneği, aşırı sağ partilerin elde ettiği güçtür.[1932] Aynı zamanda milliyetçilik, temel bir insanî ihtiyacı karşılayarak, güvenli ve kurulu bir kimlik verir. İnsanlar, kendilerini dünyanın bir parçası ile eşleştirme ihtiyacı hisseder.[1933] Milletlerin modern dünyanın siyasi projesi olduğunu ileri süren Naci Bostancı, çatışma kaynağı olması sebebiyle milliyetçiliğe yönelik eleştirileri haklı bulurken mlliyetçiliğin muadili olabilecek daha barışçı başka bir siyasi entite biçiminin henüz üretilmemiş olduğunu savunur.[1934] Bugün, tahminlerin aksine milliyetçilik ortadan kalkmamıştır.[1935] Yeni teorilerin iddia ettiği şekilde ulus-devletler zayıflamadığı gibi, hâlâ uluslararası ilişkilerde başlıca aktör konumundadır. Din de, gücünü korumakta olan ve ulus-devleti bir arada tutmaya yarayan milliyetçiliğin önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. Ancak, özellikle Avrupa için post-milliyetçiliğin devreye sokulabileceğini, hatta Avrupa kimliğinin bu temelde kurulabileceğini savunan görüşler de mevcuttur.[1936]

[1931] Rodney Ball, Alec Hargreaves, Bill Marshall ve Anna Ridehalgh, "French in the World: From Imperialism to Diversity", Jill Forbes ve Michael Kelly (der.), *French Cultural Studies. An Introduction*, Oxford University Press, New York, 1995, ss. 269-273.

[1932] Michel Wieviorka, "The Making of Differences", *International Sociology,* Cilt 19, No. 3, Eylül 2004, s. 284.

[1933] Barbara-Ann J. Rieffer, "Religion and Nationalism. Understanding the Consequences of a Complex Relationship", *Ethnicities*, Cilt 3, No. 2, 2003, s. 218.

[1934] M. Naci Bostancı, *Bir Kolektif Bilinç Olarak Milliyetçilik*, Doğan, İstanbul, 1999, s. 57.

[1935] A. D. Smith milliyetçiliklerin yıkımlara sebep olmasına rağmen tek gerçekçi sosyo-kültürel çerçeveyi sunduğunu ve milliyetçiliğin de milletin de rakipsiz olduğunu savunmaktadır. Ayrıca milliyetçiliğin lehinde ve aleyhinde yaklaşımlar için bkz. Anthony D. Smith, *Küreselleşme Çağında Milliyetçilik*, Derya Kömürcü (çev.), Everest, İstanbul, 2002, s.168 vd.

[1936] F.H.Burak Erdenir, *Avrupa Kimliği. Pan-Milliyetçilikten Post-Milliyetçiliğe*, Ümit Yayıncılık, Ankara, 2005, ss. 149 vd.

Her ne kadar "kimlik" meselesi, daha çok ev sahibi ülke açısından kullanılsa da, azınlıklar açısından da önemlidir. Kimliğin ne olduğu ve neyi ifade ettiği, belki de çok sık kullanıldığından muğlaklaşmış durumdadır. Şunu belirtmek gerekir ki, kimlik aidiyet duygusu ile var olur. Aidiyet duygusu ya da kimlik, söz konusu grup için kolektif hareket etme imkanı tanır. Nasıl bir örgütlenme olursa olsun, kimlik olmadan, azınlıklar bireysel hareket edeceği için kendi çıkarlarını savunacak güce sahip olamayacaklardır. Azınlıkların kendilerini koruması ve çıkarlarını savunabilmesi için gerekli olan, "göç öncesi kimlik"lerini *(pre-migration identity)* muhafaza etmektir.[1937]

Göçmenler, yabancı oldukları Avrupa ülkelerine yerleştikten sonra entegre olma yolunu seçmiştir. Ancak bir yandan da çoğunluğun arasında kaybolmaktan ve dönüşmekten korkmuşlardır. Değişim korkusu olduğunda gruplar kendilerini dışlayarak kimliklerine daha güçlü bir şekilde sarılmaktadır.[1938] Wieviorka, Avrupa'daki Müslümanların İslam'a giderek daha fazla yönelmesini, onların kendilerini modernitenin dışında tutmak değil, aksine modernitenin içinde yer alma çabası olarak değerlendirmektedir.[1939]

Özel alana ait olduğu düşünülen kimliklerin, kamusal alanda tartışılmaya başlanmasıyla, tanınma amacıyla devletlerle de pazarlıklar başlamıştır.[1940] Kimliklere yönelik "siyasi tarafsızlık" şeklindeki tutum 1980'lerde "farklılık hakkını savunma" siyasetine dönüşmüştür.[1941] "Karşı taraf"ın da kimlik politikalarına ve kimlik pazarlıklarına girişmesi ile sorunların daha da büyüdüğü görülmüştür. Rémy Leveau, bu duruma örnek olarak Yahudilerin "herkesden farksız bir şekilde" Fransız vatandaşı olduktan sonra toplumda artan düşmanlığı ve anti-semitizmin yükselişini göstermektedir. Bu düşmanlığın en üst seviyeye çıktığı II. Dünya Savaşı sonrasında Yahudiler

---

[1937] John Rex, "Ethnic Mobilisation in Multi-Cultural Societies", *Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe*, John Rex ve Beatrice Drury (der.), Avebury, Aldershot, 1994, s. 5.
[1938] Gary Wilder ve Albert Memmi, "Irreconcilable Differences", *Transition*, No. 71, 1996, s. 167.
[1939] Michel Wieviorka, "The Making of Differences", *International Sociology,* Cilt 19, No. 3, Eylül 2004, s. 284.
[1940] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 203.
[1941] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, ss. 20, 21.

dinlerine kolektif bir kimlik olarak dönüş yapmışlardır.[1942] Leveau, bugün Fransa'da İslam'ın varlığının da Yahudilerinkine benzer bir kolektif kimlik çerçevesinde ele alınması gerektiğini savunmaktadır.[1943]

Avrupa kimliği Hristiyanlık temelinde kurulduğu takdirde, İslam olsun Musevilik olsun öteki dinler Avrupa tarihinin bir parçası olmakla birlikte, azınlık olarak marjinalleştirilmiş olmaktadır.[1944] Örneğin Almanya'ya ilk gelen göçmenlerin çoğu için Müslümanlık, sadece Müslüman bir aileye mensup olmak ya da Müslüman bir isim taşımaktan öte bir anlam ifade etmemekte; kimlikler gelinen ülke ağırlıklı olmak üzere dil, siyasi görüş, âdetler ve ortak hatıralarla belirlenmekte idi.[1945] Ancak, Avrupalı'nın dışlayıcı ve önyargılı anlayışı, Müslümanların dinî kimliklerine daha fazla sarılmasına neden olmuştur. Kimlik "ben kendimi nasıl tanımlarım" sorusundan başka ayrıca, "öteki beni nasıl tanımlıyor" sorusunu da içermeye başlamıştır.[1946] Örneğin, "İngiliz Müslümanlar" şeklinde bir ifadenin kullanılması "farklı bir dinî kimliğin" gösterilmesi açısından önemlidir.[1947] Müslümanlar kendilerini Müslüman kimliği ile tanımladıkça, Avrupa'nın gözündeki "ötekiliği" de kuvvetlenmektedir.

Müslümanların kendi inanç ve ibadetlerini korumak ve sürdürmek adına yaptıkları, çokkültürlülük konusunda belli bir noktaya geldiği kabul edilen İngiltere'de dahi bölücülük ve geleneksel İngiliz değerlerine yönelik tehdit olarak görülmüş, hatta Müslümanların bağlılığı sorgulanmıştır. Bu tür tepkiler, Müslümanların kimliklerinin keskinleşmesine neden olmuştur. Etnik

---

[1942] Dominique Schnapper, *Juifs et Israélites*, Gallimard, Paris, 1980, s.231'den naklen Rémy Leveau, "The Islamic Presence in France", Tomas Gerholm ve Yngve Georg Lithman (der.), *The New Islamic Presence in Western Europe*, Mansell, Londra, 1990, s. 107.
[1943] Rémy Leveau, "The Islamic Presence in France", Tomas Gerholm ve Yngve Georg Lithman (der.), *The New Islamic Presence in Western Europe*, Mansell, Londra, 1990, s. 107.
[1944] Giovanni Filoramo, "Religious Pluralism and Crises of Identity", *Diogenes*, Cilt 50, No. 3, 2003, s. 34.
[1945] Gerdien Jonker, "What is Other About Other Religions? The Islamic Communities in Berlin Between Integration and Segregation", *Cultural Dynamics*, Cilt 12, No. 3, 2000, s. 317.
[1946] Fatima Husain ve Margaret O'Brien, "Muslim Communities in Europe: Reconstruction and Transformation", *Current Sociology*, Cilt 48, No. 4, Ekim 2000, s. 3.
[1947] Fatima Husain ve Margaret O'Brien, "Muslim Communities in Europe: Reconstruction and Transformation", *Current Sociology*, Cilt 48, No. 4, Ekim 2000, s. 4.

azınlıktansa, Yahudiler gibi dinî azınlık olarak tanınmayı talep etmeye başlamışlardır.[1948]

Avrupa'da kimlik oluşturulması bugünkü ortamda tehlikeli görünmektedir. Tarihî bir gerçek olan Haçlı Seferleri'ni bir yana bırakırsak, 11 Eylül sonrasındaki dönem içinde, Avrupa merkezci bir görüşün benimsenmeye çalışılması, mevcut kamplaşmayı pekiştirmektedir: Aydınlanma ve Hristiyanlık değerlerinin etkisiyle "barışçı ve uygar Batı" ile karşısında yer alan dinî bağnazlık ve kabile davranışları nedeniyle "kavgacı ve sorumsuz Doğu".[1949] İlginç bir yorum yapan Hall, gelişmekte olan ülkelerin Batı'yı taklit etmeden de amaçlarına ulaşabileceğini ileri sürmektedir.[1950]

"Liberal" Avrupa toplumlarının Müslümanların varlığını farklılık temelinde kabullenmesinin giderek zorlaştığını ileri süren Khan, hiçbir toplumun kültürel azınlıkların tamamına tam anlamıyla bir eşitlik sağlayamadığını savunmaktadır.[1951]

[1948] Isabelle Rigoni, "Challenging Notions and Practices: The Muslim Media in Britain and France", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 31, No. 3, Mayıs 2005, s. 565.
[1949] Ash Amin, "Multi-ethnicity and the Idea of Europe", *Theory, Culture & Society*, Cilt 21, No. 2, 2004, s. 2.
[1950] John A. Hall, "Confessions of a Eurocentric", *International Sociology*, Cilt 16, No. 3, Eylül 2001, s. 495.
[1951] Zafar Khan, "Muslim Presence in Europe: The British Dimension – Identity, Integration and Community Activism", *Current Sociology*, Cilt 48, No. 4, Ekim 2000, s. 29.

IV. BÖLÜM: FRANSA İSLAM "SORUNU" İLE NASIL BAŞA ÇIKACAK?

A. Avrupa İslamı

Komünizmin çökmesi ve arkasından "ideolojilerin sonu" ve "medeniyetler çatışması" gibi tezlerin ortaya çıkması, dünyanın en büyük iki dinini karşı karşıya getirmiştir. Komünizmin çökmesiyle İslam'ın "yeni düşman" olarak ilan edilmesi[1952] Avrupa'da yaşayan Müslümanların entegrasyonunu ve karşılıklı iyi ilişkilerin yaşanmasını olumsuz yönde etkilemektedir. Avrupa'da kilise-devlet ilişkilerinin düzenlenmesi ve ulus-devlet modelinin benimsenmesi Hristiyanlık etiketi altında yapılmıştır. Dolayısıyla, farklı inançlara yönelik hoşgörüsüzlük söz konusu olmuştur. Nielsen, Orta Çağ Hristiyanlığı'nın hoşgörüsüzlüğünün seküler biçimlerde bugün dahi devam ettiğini ileri sürmektedir.[1953]

Ancak bir arada yaşayan hatta aynı ülkenin vatandaşı olan farklı din mensuplarının gergin ilişkilerinin bu haliyle sürüp gitmesinin iki taraf için de zararlı olacağını fark edenler, ortaya yeni bir uzlaşma biçimi atmıştır. İnançlarına ve ibadetlerine son 10 yıla göre giderek daha fazla bağlanan Müslümanların, Avrupa ülkelerinde hem kendileri hem de Hristiyan ev sahipleri açısından daha sorunsuz bir hayat sürmeleri için getirilen önerilerden bir tanesi "Avrupa İslamı"dır. Sıfır toplamlı bir teori olmaması nedeniyle, bir kişinin hem Müslüman hem de Avrupalı olabileceğini ileri süren bu görüş, Müslümanların inanç ve ibadetleri ile demokrasi, eşitlik, insan hakları, hukuk devleti gibi Avrupalı değerlerin birleştirilmesini öngörür.[1954]

Avrupa'da Müslüman olarak yaşamanın pek çok yolu bulunmaktadır: Bunlar, Grillo tarafından "sessiz", "seküler", "gürültülü" ve

---

[1952] Gilles Kepel ile röportaj, Turhan Ilgaz (der. ve çev.), *Avrupa'da Türban Tartışmaları. Avrupa'da Laiklik, Demokrasi ve İslam Tartışmaları. Fransa'da Laisitenin Uygulanışına İlişkin Stasi Raporu*, Paragraf, Ankara, 2005, s. 158.
[1953] Jørgen Nielsen, *Towards a European Islam*, Macmillan, Houndmills, 1999, ss. 129-131.
[1954] Nicholas Le Quesne vd., "Islam in Europe: A Changing Faith", *Time Europe*, Cilt 158, No. 26, 24 Aralık 2001, ss. 44-51.

"müzakereci" olarak gruplanmaktadır.[1955] Avrupa İslamı'nı "müzakereci" olarak değerlendirmek mümkündür. İslam'ın kendi içindeki farklılıkları uzlaştırma yoluna giderek, Avrupa'da zaman zaman rekabet eden ya da çatışan İslami görüşler arasındaki farklılıkları giderme çabası ve dolayısıyla bir senteze doğru gidiş, Avrupa İslamı'nın başlıca özelliklerinden biri olarak kabul edilmektedir.[1956] Faruk Şen'e göre Avrupa İslamı beş kaide üzerine oturtulmalıdır: 1. Şeriat anlayışına karşı çıkmak; 2. laikliği benimsemek; 3. İslami yaşam tarzını sanayi toplumunun normlarına uyarlamak; 4. yaşanılan ülkenin anayasasına sadık kalmak; 5. çoğulcu demokrasiyi benimsemek.[1957]

Avrupa İslamı çerçevesinde iki farklı model tartışılmaktadır. Bunlardan biri, özellikle Fransa'da gündeme getirilen İslami yaşam biçiminin özel alanla sınırlı kalması şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu tarz, İslam'ın kişisel *bricolage* haline gelme riskini taşımaktadır. Bir diğeri ise, "sekülerleşmiş İslam"dır. Bu, İslami değerlerin ve İslami kimliğin seküler değerlerle çatışmadan, ibadete çok fazla odaklı olmayan bir modeldir. Ancak, Grillo'ya göre, sadece çoğunlukla Fransa'da doğmuş ve eğitim görmüş genç Müslümanlar için uygulanması mümkündür.[1958]

Bassam Tibi'nin iddiası bireyin hem kendi kişiliğini geliştirebildiği hem de Batılı modern görüşlere ters düşmeyecek bir İslam'ın geliştirilebileceği yönündedir. Tarık Ramadan da, İslam'ın Batı düşmanı köklerinden kurtularak Avrupa'ya uyum sağlaması, dolayısıyla bir Avrupa İslamı oluşturulması gerektiğini savunmaktadır. Bunun için, Ramadan'a göre, örneğin Avrupa'daki camilerin yabancılar tarafından finanse edilmesinin önüne geçilmesi ve İslam ile ilgili metinlerin Avrupa dillerinde okunması

[1955] Ralph Grillo, "Islam and Transnationalism", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 30, No. 5, Eylül 2004, s. 871.
[1956] Peter Mandaville, "Avrupa'da Müslüman Gençlik", *Avrupa ve Amerika Müslümanları*, Shireen Hunter ve Huma Malik (der.), Can Demirkan, Deniz Öktem, Ercüment Asil, Asma Mermer (çev.), Gelenek, İstanbul, Temmuz 2003, s. 47.
[1957] Faruk Şen, "'Euro-Islam', Avrupa'daki Göçmen Müslümanların Yeni İslam Anlayışı", 6. Uluslar arası Antalya Sempozyumu, "Avrupa'daki İslamiyet Euro-Islam" Açılış Tebliği, Antalya, Belek, 29-30 Eylül 2004.
[1958] Ralph Grillo, "Islam and Transnationalism", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 30, No. 5, Eylül 2004, s. 873.

gerekmektedir. Le Quesne'ye göre, bu şekilde İslam Avrupa dinlerinin bir parçası haline gelebilecektir.[1959]

Kimlik arayışı, "Avrupa'daki Müslümanlar" değil "Avrupalı Müslümanlar" için değerlendirilmeli ve bu kamusal alanda gerçekleşmelidir. *Dar-ul Sulh* kavramı, Müslümanların kendilerinin egemen olmadığı topraklarda, bir yandan dinî inançlarını uygularken diğer taraftan içinde yaşadıkları topluma uyum sağlamayı teşvik eden bir yaşam biçimini ifade eder. Dolayısıyla, İslami yaşam biçimini seküler bir şekilde devam ettirmek dinen yasaklanmış değildir.[1960]

Faruk Şen'e göre Almanya'daki Avrupa İslamı istatistiklerle saptanabilecek bir olgudur. Alman Müslümanlar, kurumlaşma süreçlerini Alman kurumlarına göre şekillendirmektedir. Almanya'daki İslam dinamik bir özellik göstermekte, Alman kurumları ile paralel bir şekilde değişmektedir. Şen'in tespitine göre, Almanya'daki Müslümanlar üzerinde gerçekleştirilmeye çalışılan zorlama modernize etme çabaları, onların ne dinlerine daha çok bağlanmalarına ne de dinlerinden uzaklaşmalarına neden olmuştur.[1961]

Avrupa'da yaşayan Müslümanların sayıca artmasının sonucu olarak, hem Müslümanların hem de Avrupalıların geleneklerine yönelik bir meydan okuma ortaya çıkmıştır. Ancak Nielsen, cami gibi geleneksel kurumların dahi Avrupa'ya göre uyarlanmakta olduğunu ileri sürmektedir. Nielsen'e göre, Müslümanlar Avrupa'ya uyum sağlamaktadır; ancak asıl sorun ayrımcı, ırkçı ve düşmanca tutumlar besleyen Avrupalılardadır.[1962] Bugün Avrupa'da görülen, özel alanda var olan Müslümanların kamusal alanda İslami kimlikleriyle ortaya çıkmasıdır. Avrupa'da dinler özel alanla sınırlı kalırken, kamusal alanda dinlerin, hele İslam gibi yabancı, alışılmadık

---

[1959] Nicholas Le Quesne, "Trying to Bridge a Great Divide", http://www.time.com/time/innovators/spirituality/profile_ramadan.html

[1960] Ralph Grillo, "Islam and Transnationalism", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 30, No. 5, Eylül 2004, ss. 872-873.

[1961] Faruk Şen, "'Euro-Islam', Avrupa'daki Göçmen Müslümanların Yeni İslam Anlayışı", 6. Uluslar arası Antalya Sempozyumu, "Avrupa'daki İslamiyet Euro-Islam" Açılış Tebliği, Antalya, Belek, 29-30 Eylül 2004.

[1962] Jørgen Nielsen, *Muslims in Western Europe*, Second Edition, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1995, ss. 166-167.

ve "öteki" bir dinin görülür hale gelmesi Müslümanların "sorun" olarak görülmesine neden olmaktadır.

Nielsen, Avrupa'da yaşayan Müslümanların giderek daha fazla Avrupa şartlarına uygun bir şekilde dinlerini ifade ettiklerini ileri sürmektedir.[1963] Avrupa'da yaşayan Müslümanların, özellikle bu ülkelerde doğan ve eğitim gören üçüncü kuşak Müslümanların değişim süreci içinde olduğu görülmektedir. Ancak bu değişim, Müslümanların ulusal ve uluslararası düzlemde başka siyasi meselelerle ilişkilendirilerek ırkçı ve ayrımcı davranışlara maruz kalmaları nedeniyle gözden kaçırılmaktadır.

Müslüman olmakla İslamcı olmanın farklı olduğunu belirten Nilüfer Göle, bugün Avrupa'da yaşananın Müslüman kimliklerin İslamcı kimliklere dönüşmesi olduğunu savunmaktadır. Göle'ye göre Avrupa'da soru işareti yaratan nokta, kimlik arayışının türban ya da İslami yaşam biçiminin daha geniş bir şekilde kamusal alanda kabul edilmesi ile tatmin olup olmayacağıdır. Bir başka ifadeyle, asıl merak konusu İslam kimliğinin arayışının moderniteye karşı fundamental bir meydan okumaya kadar gidip gitmeyeceğidir.[1964]

ABD'de İslam'a yönelik algılama çok daha soğukkanlı ve rahat olmuştur. ABD'de İslam dinine yönelik yeni düzenlemeler yapılmıştır. Örneğin, kilise ile devletin birbirinden ayrı olduğu ABD'de, camiler ve özel okullar için yabancı kaynakların kullanılabilmesi için daha geniş tanımlar yapılabilmiştir. Dolayısıyla, ABD kurumlarının esnekliği ve İslam'a bazı alanlarda uyum sağlayabilmesi, Avrupa'dan farklı bir gelişmedir.[1965] Amerikan Dışişleri Bakanlığının Avrupa ve Asya'dan sorumlu Bakan Yardımcısı Dan Fried ile ABD'nin İngiltere, Fransa, Almanya ve Hollanda başta olmak üzere diğer Avrupa ülkelerindeki büyükelçilikleri Avrupa'daki Müslümanların entegrasyonu için işbirliği içinde çalışma kararı almıştır. "Avrupa bunu

---

[1963] Jørgen Nielsen, *Muslims in Western Europe*, Second Edition, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1995, s. 158.

[1964] Nilüfer Göle, "Islam, European Public Space, and Civility", Krzysztof Michalski (der.), *Conditions of European* Solidarity, Cilt II, Religion in the New Europe, Central European University Press, 2006, http://www.eurozine.com/articles/2006-08-17-gole-en.html

[1965] Aristide R. Zolberg ve Long Litt Woon, "Why Islam is like Spanish: Cultural Incorporation in Europe and the United States", *Politics & Society*, Cilt 27, No. 1, Mart 1999, s. 30.

öğrenmek zorunda" diyen Bakan Yardımcısı Avrupa'daki tehdit algılamasının ve radikalizm korkusunun "saçma bir panik" olduğu değerlendirmesinde bulunmuştur.[1966]

Müslümanların entegre olma çabası içinde kendilerine toplumsal yaşamda ve kamusal alanda kendi kimlikleri ile yer edinmeye çalışması Avrupa toplumlarında tehdit olarak algılanmaya devam ettikçe "Avrupalı Müslümanlar"ın oluşmasının gerçekleşmesi imkansız görünmektedir. Ayrıca, Müslümanların etnik ve kültürel farklılıkları olmayan homojen bir topluluk olarak değerlendirilmesi Avrupa tarzı bir İslam'ın ya da "Fransız Müslümanlar" şeklinde bir oluşumun önünde engel olmaya devam edebilecektir. Öte yandan, Avrupalıların modern bir Müslüman olabileceğine inanmaması, hatta özellikle 11 Eylül sonrasında tamamının terör ya da en azından radikalizm ile ilişkilendirilmesi Müslümanların Avrupa'da kendilerine yer edinmelerini güçleştirmektedir. Şu da belirtilmelidir ki, örneğin eğer bir camideki imam Fransız vatandaşı değilse ve Fransızca konuşmuyorsa o zaman bir Fransız İslamı'ndan bahsetmek mümkün değildir.

Avrupa İslamı'nın gerçekleşmesinin önünde bugün bulunan engeller bir yana, böyle bir uygulamanın Avrupa'nın Müslümanlara yönelik asimile edici ya da ötekileşmeyi kuvvetlendirici bir hamle olduğunu ileri süren görüşler de mevcuttur. Örneğin, Avrupa İslamı'nın İslam'ın din olmaktan çıkarılarak başka şeylere indirgenmesine neden olduğu, hatta Avrupa'nın kendi kimliğini bulması için kullanıldığı da ileri sürülmektedir. Demirhan, imamların Avrupa'da yetiştirilmesi gibi entegrasyona yönelik gibi görünen girişimleri örnek göstererek Avrupa İslamı kavramının yerine "entegrasyon ilahiyatı" kavramının kullanılmasının daha doğru olduğunu iddia etmektedir.[1967]

Avrupalı Müslümanlar için çeşitli modellerin geliştirilebileceğini ancak empoze edilmemesi gerektiğini savunan Nielsen, "sorun"u genellikle Avrupa toplumlarına yüklemektedir. Bütün azınlıklar gibi Müslümanların da

---

[1966] "Amerika Avrupalı Müslümanlarla 'ilgilenecek' ", *ABHaber*, 13 Şubat 2007, http://www.abhaber.com/haber_sayfasi.asp?id=15979

[1967] Ahmet Demirhan, " 'Avrupa İslamı' Ne Demek?", *Zaman*, 27 Haziran 2006.

bağlılık ve dayanışma çerçevesinde bir kolektif kimlik geliştirdiğini, bununsa Avrupa'nın bireyselci kültürüne yönelik bir meydana okuma olarak algılandığını belirtir.[1968] Nielsen'e göre bugün Avrupa'da İslam'ın tehdit olarak algılanmasının sebebi Müslümanlar değil Avrupalıların kendisidir. Çünkü Avrupa ulus-devleti tehdit altında görmektedir.[1969] Benzer şekilde Faruk Şen, Avrupa'daki Müslümanlar arasında dinsel bir hareketlilik olduğunu, ancak bu hareketin yönünün köktendinci İslam'a yönelik olmadığını savunmaktadır.[1970]

Müslüman kimliği ile ya da Avrupa İslamı ile ilgili Avrupa'da gerçekleşecek olan herhangi bir girişim mutlaka Müslümanların farklılığı üzerine kurulmak zorundadır. İslamcılık ile laiklik arasında bir çizginin tutturulması gerekmektedir.[1971] Gelişmelere bakılarak, Müslümanların kimlik krizi azaldıkça kolektif kimlik ihtiyacının da azalacağını, yerine İslamın bireysel ve özel alanda bir inanç haline gelebileceği ileri sürülebilir.

Fransa için bakıldığında, "Avrupa İslamı"nı çağrıştıran kavramın daha önceki bölümlerde ele alındığı gibi Sarkozy tarafından "Fransa İslamı" veya "Kilise İslamı" isimleriyle tartışıldığı görülmektedir. Böyle bir kavramın Fransa'da hayata geçirilebilmesi için önemli değişiklikler yapılması gerekmektedir. Tezimizin konusunu da oluşturan bu değişiklikler özellikle entegrasyon-asimilasyon, laiklik anlayışı ve kültürel yaklaşım alanlarında olmalıdır. Fransız değerlerini benimsemiş olan bir Müslüman'ın toplum içinde eşit bir şekilde yer bulması, ayrımcılığa maruz kalması sürdükçe Fransa tipi İslam'ın oturması mümkün değildir.

[1968] Jørgen Nielsen, *Muslims in Western Europe*, Second Edition, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1995, s. 168.
[1969] Jørgen Nielsen, *Towards a European Islam*, Macmillan, Houndmills, 1999, s. 133.
[1970] Faruk Şen, "'Euro-Islam', Avrupa'daki Göçmen Müslümanların Yeni İslam Anlayışı", 6. Uluslar arası Antalya Sempozyumu, "Avrupa'daki İslamiyet Euro-Islam" Açılış Tebliği, Antalya, Belek, 29-30 Eylül 2004.
[1971] Ralph Grillo, "Islam and Transnationalism", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 30, No. 5, Eylül 2004, s. 871.

B. Kültürel Reform

Avrupa'da İslam'ın sorun olmaktan çıkması için yapılması gereken en önemli girişim kültürel alanda reform olacaktır. Uzun ya da en iyi ihtimalle orta vadeli bir hedef olarak düşünülen bu plan ile öncelikle Avrupalıların ve Müslümanların birbirlerine karşı önyargılı ve olumsuz bakış açılarının tamamen değişmesi sağlanmalıdır. İslam, artık Avrupa'nın daimi bir parçası ve özelliği olmuş durumdadır. Bu da, büyük bir değişim getirmekte ve gerektirmektedir. Fransa'da İslam'ın varlığının kabul edilmesi, her iki tarafın da uyumunu kolaylaştıracaktır. Daha açık bir ifadeyle, Fransa kültürel modelini değiştirmelidir.[1972]

Bazı kültürel değişiklikler, azınlık ve çoğunluk grubun hem görüntü hem de düşünce biçimi olarak birbirine benzer hale gelmesi ile ortaya çıkar. Bu tür değişiklikler uyumsuzluk ve nefreti azaltır, farklılıklar nedeniyle yaşanan sürtüşmelerin kaybolmasını kolaylaştırır.[1973]

Liberal ilkeye göre tolerasyon, başkalarına zarar vermediği müddetçe bireylerin kendi görüşlerini ve yaşam tarzını seçme özgürlüğüne sahip olması şeklinde açıklanmaktadır. Tolerasyonu sorunlu hale getiren nokta, bireylerin ya da grupların arasındaki farklılıkların güç sahibi olanlar tarafından beğenilmemesi ya da onaylanmamasıdır.[1974]

Ulusal kültürü korumaya kalkışan liberal bir devlet öncelikle kültürün kimliğini belirlemelidir. Fakat kültürel tanımlamalar politika ve ideoloji yüklü olmaktadır. Bireyin kendi kültürel kimliği ile ilgili ifadesi dahi ideoloji, siyasi görüş, etnik köken ve çeşitli statülerin etkisinde kalmaktadır.[1975]

[1972] Alain Touraine, "Les Français Piégés par leur moi National", *Le Monde*, 8 Kasım 2005.
[1973] H.C.Brearley, "Culture Change and Race Relations", *Social Forces*, Cilt 20, No. 2, Aralık 1941, ss. 262-263.
[1974] Anna Elisabetta Galeotti, "Citizenship and Equality: The Place for Toleration", *Political Theory*, Cilt 21, No.4, Kasım 1993, s. 587.
[1975] Amelie Oksenberg Rorty, "The Hidden Politics of Cultural Identification", *Political Theory*, Cilt 22, No. 1, Şubat 1994, s. 158.

Devletin kültürel politikaları, çeşitli nedenlerle kayba uğrayan ulusal kültür ve milliyetçilikle bağlantılı rahatsızlıklar karşısında sorunu tanımlar ve bir çözüm sunar. Sorun ve çözümler konusunda tek aktör devlet olmamakla birlikte ulusal boyuta sahip olan başlıca rol devletindir. Bu durum özellikle Fransa için geçerlidir. Çünkü ulusal kültürün tehdit altında olduğu düşüncesi en yoğun şekilde bu ülkede yaşanmakta ve devlet, kültürün korunmasında en aktif olarak yine bu ülkede müdahalede bulunmaktadır.[1976]

Bireyin kültürel kimliğinin, "iyi yaşam" kavramının üzerindeki hakim belirleyici olduğu ileri sürülmektedir.[1977] Öte yandan, kültürün, hatta eğlence kültürünün dahi siyasi kültür üzerinde güçlü etkisi bulunmaktadır. Pek çok hükümet politikası insanların kültürel yaşantılarını etkiler.[1978] Bireylerin değerlerini ve hedeflerini etkileyen kültürün dolaylı etkisi, talepler çerçevesinde politika üzerinde olmaktadır.[1979] İngiliz aşırı sağ hareketini örnek olarak gösteren Wright, politikacıların milliyetçilik söylemlerini "kültür"ü kullanarak güçlendirdiklerini ve kendilerini bu şekilde biyolojik ırkçılardan ayırabildiklerini savunmaktadır.[1980] Etnik ve ulusal politikaların olumsuz yanı yabancı kültürler üzerindeki etkisidir. Bir yandan kendilerinden daha ileride olan toplumlardan teknik ve fikirleri ödünç alır, diğer yandan kendi kültürünü yabancı unsurlardan temizlemeye çalışır.[1981]

Silverman, Fransa'da kültür ve kimlik konusundaki çatışmaların çözümlenememesini başta üniversalizm olmak üzere eski formüllere saplanıp kalınmış olunmasına ve bugünkü melez yapıdaki toplum biçimine uyum

---

[1976] Mark Ingram, "A Nationalist Turn in French Cultural Policy", *The French Review*, Cilt 71, No. 5, Nisan 1998, s. 800.
[1977] Amelie Oksenberg Rorty, "The Hidden Politics of Cultural Identification", *Political Theory*, Cilt 22, No. 1, Şubat 1994, s. 154.
[1978] Kültürün siyaseti nasıl etkilediğini gösteren bir çalışma için bkz. Lisa Wedeen, "Conseptualizing Culture: Possibilities for Political Science", *The American Political Science Review*, Cilt 96, No. 4, Aralık 2002, ss. 713-728.
[1979] John Meisel, "Political Culture and the Politics of Culture", *Canadian Journal of Political Science/Revue Canadienne de Science Politique*, Cilt 7, No. 4, Aralık 1974, s. 604.
[1980] Susan Wright, "The Politicization of 'Culture' ", *Anthropology Today*, Cilt 14, No.1, Şubat 1998, s. 7.
[1981] Anthony D. Smith, "Culture, Community and Territory: The Politics of Ethnicity and Nationalism", *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)*, Cilt 72, No.3, Ethnicity and International Relations, Temmuz 1996, s. 458.

sağlanamamasına bağlamaktadır.[1982] Kültürel değişimin önündeki önemli bir engel bugün için İslamcı terör olarak görünmektedir. El-Kaide'nin üstlendiği terör eylemleri, Avrupalıları Müslümanlara yönelik düşmanca bir bakış açısına yöneltmektedir. Nitekim 2005 yılının Temmuz ayında gerçekleşen Londra saldırılarında olduğu gibi, bu tür eylemler sonrasında camilere ve benzeri İslam merkezlerine ırkçı saldırılar düzenlenmektedir. Ancak her Müslümanın terörist olmadığı, radikal İslamın gerçek İslam olmadığı Avrupalılar tarafından anlaşılması gereken bir gerçektir.

Fransa'da dinin özel alanla sınırlı olması gerekliliği ve kamusal alanda sekülerizm ile tarafsızlık şeklindeki cumhuriyetçi ilke ve herkesin eşit muamele görmesi olarak anlaşılması gereken eşitlik kavramı[1983] bugün Müslümanların kabul edilmesinin önündeki başlıca engeldir. Fransız cumhuriyetçiliği, farklı olanın dışlanmasına ve aşağı görülmesine neden olan üniversalizm ile özdeşleştirilmektedir. Fransa'nın "ulusal ben"e (*moi national*) tekabül etmeyenlere aşağı insan muamelesi yapmaya hakkı varmış gibi davranması sorunların daha da büyümesine neden olmaktadır.[1984] İlginç bir yorum yapan Taguieff, ırkçılık karşıtlığının "asimilasyoncu" ve "farklılaştırıcı" olmak üzere iki türlü olduğunu ileri sürmektedir. Irkçılıkla mücadelenin "eşitlik" ya da "farklılıkların korunması" dışında gelişememesi nedeniyle, ırkçılığa karşı çıkan görüşlerin de yine ırkçılığın gölgesinde kaldığını savunmaktadır. Taguieff'e göre bunun nedeni eşitlik ve farklılıkçılığın hâlâ üniversalizm ile toplumsal bağlılığın modern anti-tezleri olarak görülmesidir.[1985]

Her ne kadar Fransa'nın cumhuriyetçi ilkelerini gözden geçirmemesi, kültürel reform önünde bir engel gibi görünse de, önemli değişikliklerin gerçekleştiği de belirtilmelidir. Fransız toplumunun zaten değişim içinde olduğu ileri sürülebilir. 19. yüzyılın büyük toplumsal kurumları

[1982] Max Silverman, *Facing Postmodernity. Contemporary French Thought on Culture and Society*, Routledge, Londra ve New York, 1999, s. 61.
[1983] Leslie J. Limage, „Education and Muslim Identity: The Case of France", *Comparative Education*, Cilt 36, No. 1, Şubat 2000, s. 92.
[1984] Alain Touraine, "Les Français Piégés par leur moi National", *Le Monde*, 8 Kasım 2005.
[1985] P. Taguieff, *La Force du Préjugé: Essais sur le Racisme et ses Doubles*, La Déecouverte, Paris, 1988'den naklen Max Silverman, *Facing Postmodernity. Contemporary French Thought on Culture and Society*, Routledge, Londra ve New York, 1999, s. 60.

zayıflama ya da kaybolma sürecindedir. Kilise, ordu, cumhuriyet ve laik okullar eskiden olduğu gibi duygusal bir bağlılık ya da tutku olmaktan çıkmış ve sembolik değerleri kalmamıştır. Bugün Fransız toplumu bireyselliğe doğru ilerlemektedir.[1986]

Ülkede yaşayan Müslümanlar arasında da belirgin bir değişimden bahsetmek mümkündür. Fransa'da yaşayan Avrupalı ve Müslüman göçmenler arasındaki en belirgin farkın aile kurumunda görüldüğünü ileri süren Todd, bunun asimilasyon mekanizmasının en önemli unsuru olduğunu belirtmektedir. Müslümanların Fransız toplumuna asimilasyonunun Müslüman aile yapısının ortadan kalkmasını gerektirdiğini ifade eden Todd, zaten bu sürece girildiğini savunmaktadır. Dolayısıyla Todd'a göre üçüncü kuşak Müslümanların Fransızlardan hiçbir farkı kalmayacaktır.[1987]

Fransa'da Müslümanların entegrasyonunun gerçekleştirilmesi aslında radikal bir değişiklik olarak algılanmalıdır. Çünkü yepyeni bir düşünce modelinin benimsenmesi, eski uygulamaların terk edilmesi ve yeni bir grubun entegre edilmesi için eski grubun bırakılması söz konusudur.[1988] Farklılıkların kabul edilmesi ve karşılıklı saygının benimsenmesi her iki tarafın da olumlu yönde tutum değiştirmesine neden olacaktır.[1989] Belirtilmesi gereken bir nokta, "Doğu-Batı", "biz-onlar", "yabancı", "göçmen", "öteki" gibi kavramlar ortadan kalkmadıkça başarılı bir entegrasyonun sağlanmasının mümkün görünmediğidir.

Bir başka konu, İslam'ın yasal statüye kavuşması, tanınan bir din haline gelmesidir. Örneğin Almanya'daki düzenlemelerin değişerek İslam'a yasal bir statü verilmesi belki de radikalliğin önüne geçilebilmesi ve başarılı bir entegrasyon için önemli bir adım olabilecektir.

[1986] John Girling, *France. Political and Social Change*, Routledge, Londra ve New York, 1998, ss. 164-165.
[1987] Emmanuel Todd, *The Making of Modern France. Politics, Ideology and Culture*, Anthony ve Betty Forster (çev.), Basil Blackwell, Oxford, 1991, ss. 171-173.
[1988] Sarah Daynes, "Processus de Conversion et Modes d'Identification á l'Islam: L'Exemple de la France et des Etats-Unis", *Social Compass*, Cilt 46, No. 3, 1999, ss. 313-314.
[1989] Jørgen Nielsen, *Muslims in Western Europe*, Second Edition, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1995, s. 169.

Diğer taraftan, Avrupa'da Yahudi düşmanı olduğunu söylemek nasıl tepki çekiyorsa, Müslümanlar için de aynı şey olmalıdır. Her ne kadar anti-semitizm Avrupa'da halen var olsa da, hiçbir liberal demokratik Batı ülkesi anti-semitik olarak anılmak istemeyecektir.[1990] Sadece kanunlar değil, toplumsal kınama, medyada kınanma korkusunun bulunması gerekmektedir. Bugün ise, bu durumun aksine Müslüman düşmanlığı yapan siyasetçilerin oy oranını artırdığı görülmektedir. Kültürel reform gerekliliği bu örnekle daha açık bir şekilde ortaya konmaktadır.

Fransa'nın farklılıkları reddetmesinin temelinde cemaatçiliğin reddi ile vatandaşlık ilkesinin savunulması yatmaktadır. Olumlu bir nedene dayansa da, bu anlayışın yenilenmesinin vakti gelmiştir. Her bireyin farklılıklarının tanınması, kültürel aidiyetine saygı gösterilerek yaşama hakkının sağlanması gerekmektedir.[1991]

Fransa'da bir başka önemli adımın istatistiki bilgi yasağının kaldırılması olduğu savunulmaktadır. Bölücülüğe yol açma tehlikesi nedeniyle etnik köken ve din konusunda bilgi toplanamaması bu alanda yapılabilecek olumlu çalışmaların önünü kesmektedir. Fransa'nın eski Fırsat Eşitliği Bakanı Aziz Begag, "gerçek rengin" görülmesi gerektiğini, örneğin devlette ya da özel sektörde çalışan göçmenlerin sayılarının bilinmesinin faydalı olacağını savunmaktadır.[1992]

Nielsen'e göre "ulus", "anayasa", "laiklik", "sekülerizm", "kilise kurumu" vb. kavramlar tarihe aittir. Bu kavramlarda değişikliğe gidilmemesi için hiçbir sebep olmadığı gibi, aynı kavramların devamlılığı çokkültürlülüğü savunanların samimiyetini tehlikeye atmaktadır.[1993]

Öte yandan, kültürel değişimin çok hızlı bir şekilde yaşanması grupların sürece uyumunu olumsuz yönde etkilemektedir. Her ne kadar değişiklikler herhangi bir azınlık ya da çoğunluk grubunun desteğini kazansa da bireylerin kendilerini değiştirmek için yeterli zaman bulamaması söz

---

[1990] Talal Asad, "Europe Against Islam: Islam in Europe", *The Muslim World*, Cilt LXXXVII, No. 2, Nisan 1997, s. 194.
[1991] Alain Touraine, "Les Français Piégés par leur Moi National", *Le Monde*, 8 Kasın 2005.
[1992] "France 'Needs Ethnic Statistics' ", *BBC News*, 18 Kasım 2005.
[1993] Jørgen Nielsen, *Muslims in Western Europe*, Second Edition, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1995, s. 169.

konusu olabilmektedir. Dolayısıyla, ırklar arası ilişkilerde değişikliklerin ani bir kriz sonrasında veya statü değişimi ile birlikte olmasındansa yavaş ve zamana yayılarak gerçekleşmesi daha sağlıklı olacaktır. Bu noktada en büyük çatışma olasılığı azınlıkların sayısının hızla arttığı dönemlerde mümkündür. Çünkü böyle bir durumda azınlıklar kendilerine daha çok güvenerek daha güçlü hisseder ve çoğunluktan çeşitli taleplerde bulunur. Böylece çoğunluk grup korkuya kapılarak değişikliğe direnmeye çalışır.[1994]

C. Hak ve Özgürlükler

Ulus-devletin en temel özellikleri; vatandaşlık, dil politikaları, kilise-devlet ilişkileri, eğitim sistemi ile farklı etnik ve dilsel kimlikleri ortadan kaldırmak ya da en azından boyunduruk altına sokmak olmuştur. Farklı kültürel ve etnik geçmişlerin yok edilmesinin telafisi eşit hak ve özgürlüklerin sağlanması ile yapılmıştır. Ancak yok etme işlemi, Müslümanlar için başarılı olamamıştır. Çünkü Müslümanlar sadece sayıca fazla olmakla kalmamış, aynı zamanda kendi farklı kültürleriyle kamusal alanda var olmak istemiştir. Hristiyan-Yahudi kültürü üzerine kurulu olan Avrupa'daki bu beklenmedik durum, hak ve özgürlüklerin de sorun haline gelmesine neden olmuştur. Çünkü söz konusu özgürlükler, farklılıkların çok az olduğu bir topluma göre düzenlenmiştir.[1995]

Dinî inanç, eskisi gibi kader değil, artık bir tercih meselesidir.[1996] Bu nedenle, din ve inanç konuları doğrudan özgürlüklerle bağlantılı hale gelmektedir. Dinî özgürlükler Fransız Anayasası ile güvence altına alınmıştır. Ancak, Müslümanların ayrımcılığa maruz kaldığı düşünülürse, bu güvencenin

---

[1994] H.C.Brearley, "Culture Change and Race Relations", *Social Forces*, Cilt 20, No. 2, Aralık 1941, ss. 260-261.
[1995] Monika Wohlrab-Sahr, "Integrating Different Pasts, Avoiding Different Futures? Recent Conflicts about Islamic Religious Practice and their Juridical Solutions", *Time & Society*, Cilt 13, No. 1, 2004, ss. 52, 54.
[1996] Giovanni Filoramo, "Religious Pluralism and Crises of Identity", *Diogenes*, Cilt 50, No. 3, 2003, s. 33.

yeterli olmadığı söylenebilir. Benzer şekilde, Müslümanların Fransız vatandaşlığına geçmesi de mevcut sorunları çözmekte yetersiz kalmaktadır.

Kültürel azınlıklar sadece eşitlik ve katılım değil aynı zamanda varlıklarının devamlılığını da amaçlar. Ekonomik ve toplumsal yaşamda asimile olma ihtimalleri yüksek olan bu gruplar, devletten varlıklarının devamı ve hatta gelişimi için destek talep eder.[1997]

Mikesell ve Murphy, azınlık grubun genellikle mantıklı talepler içinde bulunduğunu, bunun da daha büyük olan toplumun yaşamından aynı şekilde faydalanmak ya da toplumdan tamamen ayrılmak isteği olduğunu ileri sürmektedir. Birinci durumla ilgili olan kavramlar *tanınma, dahil olma* ve *katılım* iken ikinciyle ilgili olan kavramlar *ayrılma, özerklik* ve *bağımsızlıktır.*[1998] Aslında Müslümanların, Batılı siyasi geleneklere itiraz etmeyi değil katılmayı ve bu katılımın onaylanmasını talep ettiği görülmektedir.

Müslümanlara azınlık statüsü verilmesinin gerekliliğini savunanlar, bu iddialarını onların "farklı görülmelerine" bağlamaktadır. Fransa'da yaşayan bir İtalyan da bir çeşit azınlık, göçmen ya da yabancıdır. Ancak bir Avrupalı ve Hristiyan olması nedeniyle "yabancılık" çekmemektedir. Bu bakımdan "görülebilir" azınlıklar ve "görülmeyen" azınlıklar şeklinde bir ayrım yapılabilir. Çünkü bir İtalyan görülmeyen bir azınlıktandır ve Avrupa Birliği üyesi ülkenin vatandaşı olarak "yabancı" kabul edilmemektedir. Müslümanlar, dinî ve etnik bakımdan "tanınmayan azınlık" konumunda olduklarından azınlık haklarından ve ayrımcılığa karşı korumadan mahrum kalmaktadırlar. Azınlık olarak kabul edilmemelerinin nedeni, ırksal ve etnik kriterlere dayalı olarak belirlenen azınlık sınıfına Müslümanların dahil olmamasıdır.[1999]

[1997] Douglas Sanders, "Collective Rights", *Human Rights Quarterly*, Cilt 13, No. 3, Ağustos 1991, s. 370.

[1998] Marvin W. Mikesell, Alexander B. Murphy, "A Framework for Comparative Study of Minority-Group Aspirations", *Annals of the Association of American Geographers*, Cilt 81, No. 4, Aralık 1991, s. 582.

[1999] Timothy M. Savage, "Europe and Islam: Crescent Waxing, Cultures Clashing", *The Washington Quarterly*, Cilt 27, No. 3, Yaz 2004, s. 26.

Liberal evrensel görüşte, kökenini Avrupa'nın siyasi ve ahlaki düşünce sisteminden alan bireysel haklar özel bir yere sahiptir.[2000] Ancak uygulamada teorideki gibi bir rahatlık söz konusu değildir. Azınlıklarla ilgili birçok yaklaşım bulunmaktadır. Zoraki asimilasyondan varlıklarının reddedilmesine, siyasi, toplumsal ve ekonomik ayrımcılıktan gettolaşmaya ve imha etmeye kadar derecelendirilebilir.[2001] Kültürel azınlıklar konusunda iki alternatif bulunmaktadır. Biri, devletin kültürel azınlıkları bizzat koruması; diğeri ise kendi farklılıklarını korumaları için azınlıklara otonomi sağlanmasıdır. Sanders birinci seçenek için Kanada'daki iki dilli eğitimi, ikincisi içinse İspanya'yı örnek olarak göstermektedir.[2002]

Avrupa'da Müslüman azınlıklara yönelik başlıca üç türlü yaklaşım bulunmaktadır. Cesari'nin sınıflandırmasına göre; bunlar Almanya, Avusturya ve İsviçre'deki bir gün kendi ülkelerine geri dönecekleri için herhangi bir politikaya ihtiyaç duyulmayan "misafir işçi" yaklaşımı; Fransa'daki, vatandaş olup kültürel farklılıklarını özel alana saklamalarının talep edildiği asimilasyoncu yaklaşım ve Hollanda ile İngiltere'deki farklı kimlik ve kültürlerin saygı duyularak korunmasına inanılan etnik azınlık yaklaşımı.[2003]

Sayının dışında azınlıklar için başka belirleyiciler de bulunmaktadır. Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi *(International Covenant on Civil and Political Rights, ICCPR)* 27. maddesi; "etnik, dinî ya da dilsel azınlıklara sahip devletler, bu grubun kolektif ya da bireysel olarak kendi kültürlerini korumaları, kendi inançlarını uygulamaları ve kendi dillerini kullanabilmeleri konusundaki haklarını reddetmemelidir" şeklinde düzenlenmiştir.[2004] Diğer taraftan, Avrupa Konseyi'nin Ulusal Azınlıkların

---

[2000] Christina Boswell, "European Values and the Asylum Crisis", *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)* Cilt 76, No. 3, Europe: Where does it Begin and End?, Temmuz 2000, s. 540.
[2001] William Safran, "Non-Separatist Policies Regarding Ethnic Minorities: Positive Approaches and Ambiguous Consequences", *International Political Science Review*, Cilt 15, No.1 , Ocak 1994, s. 62.
[2002] Douglas Sanders, "Collective Rights", *Human Rights Quarterly*, Cilt 13, No. 3, Ağustos 1991, s. 374.
[2003] Jocelyne Cesari, "Islam in European Cities", Sophie Body-Gendrot ve Marco Martiniello (der.), *Minorities in European Cities. The Dynamics of Social Integration and Social Exclusion at the Neighbourhood Level*, Macmillan, Houndmills, 2000, ss. 93-94.
[2004] *International Covenant on Civil and Political Rights*, 1966.

Korunması Çerçeve Sözleşmesi'nde göçmenlerin azınlık olarak kabul edilerek korunması gibi bir durum söz konusu değildir. Göçmenler uluslararası hukukun da dışında tutulmaktadır.[2005] Dolayısıyla, kültürel haklar konusunda azınlık grup, ölçülmesi ve kıyaslanması imkansız olan bir statü düşüklüğüne sahiptir.[2006]

Liberal devletler zaman zaman asimilasyon amacına yönelik olarak kültürel özellikleri tanıma yoluna giderler. İki dilli eğitimi bu iddiasına örnek olarak gösteren Sanders, çocukların böylece toplum içinde daha fazla başarı elde ederek entegre olacağını ve bunun azınlıkların kendi farklı dilini unutması ile sonuçlanacağına inanıldığını ifade etmektedir.[2007]

İslam dünyasında Hristiyanların dinî özgürlüklerinin, Hristiyan ülkelerde yaşayan Müslümanlara göre daha fazla olduğu ileri sürülmektedir. İran'daki kilise sayısının Avrupa'nın tamamındaki cami sayısından daha fazla olduğu örnek olarak gösterilmektedir. Müslümanların Hristiyanlara tanıdığı özgürlüğün açıklaması sekülerizm ile değil İslam dininin kendisi ile yapılmaktadır.[2008]

Her modern toplumda, değerleri ve yaşam tarzları farklı olan azınlık grupları bulunmaktadır. Ayrımcılık olmaksızın tamamının tolere edilmesi, toplumun kendi değerleri ile kimi zaman çatışabilmektedir. Ancak, hiçbir şekilde izin verilmemesi ise aşırı bir tolerasyonsuzluk olmaktadır. Bu noktada, toplumun azınlıkların "farklı" uygulamalarına ne kadar izin vermesi gerektiği ve bunun sınırları karşımıza çıkabilmektedir.[2009] Nielsen, farklı insanların farklı yaşam tarzlarına sahip olduğunu ve çoğulcu bir toplumda farklılıklara yer ayrılması gerektiğini savunmaktadır. Ancak özgürlüklerin

---

[2005] Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Perry Keller, "Re-Thinking Ethnic and Cultural Rights in Europe", *Oxford Journal of Legal Studies*, Cilt 18, No. 1, Bahar 1998, ss. 29-59.
[2006] Geoffrey Brahm Levey, "Equality, Autonomy, and Cultural Rights", *Political Theory*, Cilt 25, No.2, Nisan 1997, s. 216.
[2007] Douglas Sanders, "Collective Rights", *Human Rights Quarterly*, Cilt 13, No. 3, Ağustos 1991, ss. 371-372.
[2008] Seyyed Hossein Nasr, "Islamic-Christian Dialogue Problems and Obstacles to be Pondered and Overcome", *The Muslim World*, Cilt LXXXVIII, sayı 3-4, Temmuz-Ekim 1998, ss. 226, 227.
[2009] Bhikhu Parekh, "Minority Practices and Principles of Toleration", *International Migration Review*, Cilt 30, No.1, Special Issue: Ethics, Migration, and Global Stewardship, Bahar 1996, s. 251.

sınırı olduğunu da kabul etmektedir. Özellikle dinî farklılıkların tarih boyunca toplumların parçalanmasına sebep olduğundan hareketle, özgürlüklerin genel bir siyasi, toplumsal ve yasal konsensüs çerçevesinde olması gerektiğini ileri sürer.[2010]

Özgürlük kavramının çağrıştırdığı coğrafya her ne kadar Avrupa olsa da, bu kıtadaki özgürlükler ve hakların kimi zaman "herkes için olmadığı" tartışılmaktadır. Fransa, İtalya ve İsveç güvenlik için tehdit oluşturduğu düşünülen yabancıları sınır dışı etmektedir. Üstelik, bu yabancılar kendi ülkeleri işkence, idam ve kötü muamele gibi riskler taşımasına rağmen geri gönderilmiştir. İngiltere, 2001 yılında sadece yabancı ülke vatandaşları için geçerli olacak şekilde, mahkeme önüne çıkarılmadan gözaltına alınmanın gerçekleştirebilmesi için yasal düzenleme yapmıştır.[2011] 2004 yılında Almanya'da bir havra inşasını protesto eden neo-Nazi grubun toplantıları yerel otoriteler tarafından yasaklanmış, ancak bu karar federal mahkeme tarafından bozulmuştur. Yüksek mahkemenin "İfade özgürlüğü, azınlık görüşlerini de güvence altına almaktadır. Bu güvenceler, azınlık görüşünün çoğunluk görüşü ile çatışması durumunda askıya alınamaz" şeklindeki kararı şaşırtıcı görünmektedir.

Bu örneklerden de görüldüğü üzere Avrupa ülkelerinde hak ve özgürlükler konusunda bir standart olmadığı gibi, azınlık Müslümanlar tehdit olarak değerlendirilmektedir. Fransa'da, Müslümanların azınlık talepleriyle, farklı bir cemaat olarak ortaya çıkması kuşkuya sebep olmakta, bu kuşkular da zaman zaman dışlayıcı söylemler üretmektedir.[2012] Fransa'nın haklar konusundaki bakış açısı önemlidir. Fransa'da temel olan bireysel haklardır. Ve Fransa'nın "grup kimliği", "grup hakları" gibi fikirlere tepki duyduğu belirtilmelidir.[2013] Türbanla okula gelenlere gösterilen tepkinin nedenlerinden bir tanesi de budur. İslam dininin, Fransa'da giderek daha çok tanınacağını

[2010] Jørgen Nielsen, *Muslims in Western Europe*, Second Edition, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1995, s. 169.
[2011] Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 6.
[2012] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 265.
[2013] "Islam in the West", *The Economist*, Cilt 368, No. 8341, ss. 13-16.

ve kendisine kamusal alanda yer bulacağını ileri sürmek mümkündür. Ancak, dinî çoğulculuk ilkesinde bazı sınırlar bulunmaktadır. Bireysel özgürlükler alanında sorun olmasa da, grup farklılıklarının kurumsallaşması bugün için gerçekçi görünmemektedir.[2014]

Modern Avrupa devletlerinin, eğer geçici olarak aldığı göçmenleri vatandaş olarak topluma dahil edecekse bunu cemaatler şeklinde değil bireyler şeklinde yapması gerektiği düşünülmektedir. Çünkü kolektif haklar bireysel haklar gibi genel kabul ve onay gören bir yaklaşım değildir. Kimilerine göre kolektif haklar bireysel haklarla uyuşmazlık içindedir ve azınlıklar istikrarı tehdit edici özelliklere sahiptir.[2015]

Bireysel kültürel hakların bireysel otonominin gerçekleşmesi ile sonuçlanması gerekmektedir. Ancak bu noktada şöyle bir sorun vardır. Otonominin kullanılıp kullanılmadığına kim, nasıl karar verecektir? Kişisel ve kolektif kültürel haklar arasındaki ayrım söz konusu olduğunda bir takım soru işaretleri bulunmaktadır. Levey'e göre azınlıkları etnik, ulusal, dinî vb. şekilde kategorilendirerek haklar tayin etmek yerine liberal bir devletin yapması gereken, ait olunan gruba bakılmaksızın otonominin muhafaza edilmesidir.[2016]

Grup hakları, bireysel hakların toplamı anlamına gelmektedir.[2017] Örneğin eşitlik, hem bireysel hem de grup hakkıdır. Aslında her grup hakkı aynı zamanda bir bireysel hakken, her bireysel hak bir grup hakkı olmamaktadır. Bireyler eş zamanlı olarak ve meşru çerçevede ayrımcılığa uğramanın önlenmesini talep etme hakkına sahiptir. Diğer taraftan, bir grubun üyeleri kendilerine yönelik ayrımcılığın sona erdirilmesi amacına sahipse, grup içindeki dayanışma nedeniyle, o zaman kolektif bir haktan bahsedilebilir. Çünkü kolektiflikte, kendilerine ait kültürel özelliklerin

---

[2014] Aristide R. Zolberg ve Long Litt Woon, "Why Islam is like Spanish: Cultural Incorporation in Europe and the United States", *Politics & Society*, Cilt 27, No. 1, Mart 1999, s. 31.
[2015] Douglas Sanders, "Collective Rights", *Human Rights Quarterly*, Cilt 13, No. 3, Ağustos 1991, s. 368.
[2016] Geoffrey Brahm Levey, "Equality, Autonomy, and Cultural Rights", *Political Theory*, Cilt 25, No.2, Nisan 1997, ss. 240-241.
[2017] Douglas Sanders, "Collective Rights", *Human Rights Quarterly*, Cilt 13, No. 3, Ağustos 1991, s. 369.

geliştirilmesi ve korunması söz konusudur. Kolektivitenin haklarını savunabilmesi için kendilerine özel temsilcilere ve kurumlara ihtiyacı vardır.[2018] Kolektif haklara yönelik çekince de belki bu noktada başlamaktadır.

Pozitif ayrımcılık çerçevesinde sağlanan haklar kolektif değil, ancak bireysel ve grup hakları olarak ele alınmalıdır. Çünkü, bireylerin ya da grupların dezavantajlı pozisyonu sona erdiğinde pozitif ayrımcılık programı da işlevini tamamlamış olacak ve son bulacaktır.[2019]

Azınlıklara pozitif ayrımcılık yapılmasının ilk bakışta ayrımcı gibi görünmesi mümkündür. Çünkü etnik, dinî vb. çerçevede sınıflandırma yapılarak farklı haklar verilmesi söz konusudur. Ancak azınlıklara yönelik özel haklar verilmesini savunan Kymlicka, eğer bu haklar olmazsa azınlıkların çoğunluk içinde kendi kültürlerini koruyarak onlarla eşit şekilde yaşamasının mümkün olmayacağını ileri sürmektedir.[2020] Adalet teorisyenlerinin başında gelen Rawls, eşitsizliğe yönelik hareketlerin gerekçelendirilmesi ve bu gerekçenin de herkesin yararına olması gerektiğinden bahseder.[2021] Kymlicka'ya göre azınlıkların, kendilerini düşünmeyen çoğunluğun kararlarından da korunması gerekmektedir.[2022]

Diğer taraftan, azınlıkların ayrımcılığa maruz kalması ve bastırılması, onların kültürel homojenliğini pekiştirir. Etnisite, kuşakların birbirine aktardığı, öğretildiği, öğrenildiği bir şey değil, genellikle başarısız bir şekilde engellenmeye ya da bastırılmaya çalışılan dinamik bir kavramdır.[2023] Etnik azınlıkların liderleri, homojenliği tanınma mücadelesi için önemli bir

[2018] Douglas Sanders, "Collective Rights", *Human Rights Quarterly*, Cilt 13, No. 3, Ağustos 1991, s. 369.
[2019] Douglas Sanders, "Collective Rights", *Human Rights Quarterly*, Cilt 13, No. 3, Ağustos 1991, s. 370.
[2020] Will Kymlicka, "The Rights of Minority Cultures: Reply to Kukathas", *Political Theory*, Cilt 20, No.1, Şubat 1992, s. 140.
[2021] John Rawls, *A Theory of Justice*, Oxford University Press, Londra, 1972.
[2022] Will Kymlicka, "The Rights of Minority Cultures: Reply to Kukathas", *Political Theory*, Cilt 20, No.1, Şubat 1992, s. 142.
[2023] Linda Hutcheon, "Crypto-Ethnicity", Linda Hutcheon, Homi K. Bahbha, Daniel Boyatin, Sabine I. Golz, "Four Views on Ethnicity", *PMLA*, Cilt 113, No.1, Special Topic: Ethnicity, Ocak 1998, s. 30.

stratejik değer olarak görür. Böylece, grup içi ortaklıkları ve uyumu abartmaya, hatta grup içi eleştirileri susturmaya eğilimli olurlar.[2024]

Lapeyronnie, Fransa'daki Müslüman azınlıklarla ilgili olarak, demokratikleşme sürecinin somut eyleme dönüşmedikçe geri tepeceğini ileri sürmektedir. Müslümanların istihdam sektörünün dışında kalmasını sorunların temeli olarak gören Lapeyronnie, ademimerkeziyetçilik reformları ile yerel yönetimlere istihdam sorununu çözme yükümlülüğünün verilmesini örnek olarak göstererek, bunun görünürde demokratik bir adım olduğunu, ancak aslında yerel yönetimlerin yetkilerinin sınırlı olması nedeniyle somut olarak faal olamadıklarını savunmaktadır.[2025]

Avrupa ülkelerinde Müslümanlar için yeniden düzenlemeler yapılması gerekliliği giderek kaçınılmaz hale gelmektedir. Müslümanların varlığı ve vatandaş olarak talepleri, devletin geleneksel kurumlarında sorun yaratmakta, özellikle de kilise-devlet ilişkilerinin yeniden sorgulanmasına neden olmaktadır. Özellikle Fransa'da Müslümanlara azınlık statüsü sağlanarak, siyasi olarak temsil edilmelerinin önünün açılması entegrasyon açısından sağlıklı bir girişim olabilecektir.

Sanders, bireysel ve kolektif hakların birbirinden çok farklı ve hatta bağlantısız olduğunu ileri sürmektedir. Örneğin adil yargı, ifade özgürlüğü gibi hakların kolektiviteyle alakası olmayan bireysel haklar olduğunu savunurken, inanç özgürlüğünün kolektif haklar tanınmadan bireysel hak düzeyinde etkili olmasının imkansız olduğunu belirtir. Kültürel haklar, sadece kolektiviteler içinde var olabileceğinden kültürle ilgili hakların bireysel ve kolektif olmak üzere iki ayağının aynı anda bulunması gerektiğini ifade eder.[2026] Buradan hareketle Sanders, azınlık kültürünün asimile olmasının önüne geçebilmek

---

[2024] Rainer Baubock, "Cultural Minority Rights for Immigrants", *International Migration Review*, Cilt 30, No. 1, Special Issue: Ethics, Migration, and Global Stewardship, İlkbahar 1996, s. 211.

[2025] D. Lapeyronnie, "L'exclusion et le Mépris", *Les Temps Modernes*, 1991, s. 17'den naklen Susan Milner, "Re-creating Collective Identities in Urban France: The Case of Vénissieux (Rhône-Alpes)", Shella Perry ve Máire Cross, *Voices of France. Social, Political and Cultural Identity*, Pinter, Londra ve Washington, 1997, ss. 209-210.

[2026] Douglas Sanders, "Collective Rights", *Human Rights Quarterly*, Cilt 13, No. 3, Ağustos 1991, s. 383.

için en mantıklı görünen yolun bireysel ve kolektif hakların birlikte tanınması olduğunu savunmaktadır.[2027]

Yüzyıllar boyu üzerinde düşünülmesine ve tartışılmasına rağmen, özgürlüklerin sınırı, hiçbir filozof, siyaset bilimcisi ya da hukukçu tarafından kesin olarak çizilememektedir. Önemli olan nokta, pek çok adalet teorisyeninin de üzerinde durduğu gibi, tutarlılıktır. [2028]

D. Çokkültürlülüğün Kabulü mü Çokkültürlülükten Kopuş mu?

Günümüzde, artık çokkültürlülüğün Batı demokrasilerinde bir tehlike olarak görüldüğünü söyleyebiliriz. Ancak, bu fikri tamamen reddettiklerini ileri sürmek de doğru olmayacaktır. Daha önce, siyasi ve sosyal yaklaşımlar arasındaki farkın ele alındığı bölümde görülen türden akılcı ve duygusal çatışmalar bu alanda da söz konusu olabilmektedir. Örneğin, 1981 yılında Mitterand, "farklılık hakkı" *(droit á la différence)* konusunu gündeme getirmiştir. Hükümet, yabancıların dernek kurma yasağına son vermiştir. Ancak, gerek aşırı sağdan gerek kamuoyundan gelen tepkiler nedeniyle, bir adım daha atılarak çokkültürlülüğün benimsenmesi mümkün olmamıştır.[2029]

Fransa'da yapılan kamuoyu yoklamasında çokkültürlülüğün olmadığı, tek tip bir kültürün ve dilin hakim olduğu Fransa'nın daha bütünlük içinde ve uyumlu olacağına inanıldığı ortaya konmuştur. Ancak, bu görüşe sahip aynı grup, göçmenlerin kendi kültürlerini tamamen bırakmasına, düşmanlıklara sebep olacağı gerekçesi ile karşı çıkmıştır.[2030] Söz konusu alan çalışmasına katılan Fransızların çoğu, göçmenlerin dilsel ve kültürel

---

[2027] Douglas Sanders, "Collective Rights", *Human Rights Quarterly*, Cilt 13, No. 3, Ağustos 1991, s. 375.
[2028] Norman P. Barry, *Modern Siyaset Teorisi*, Mustafa Erdoğan ve Yusuf Şahin (çev.), Liberte, Ankara, 2003, ss. 157 vd.
[2029] John Ardagh, *France in the New Century, Portrait of a Changing Society*, Viking, Londra, 1999, s. 227.
[2030] Wallace E. Lambert, Fathali M. Moghaddam, Jean Sorin, Simone Sorin, "Assimilation vs. Multiculturalism: Views from a Community in France", *Sociological Forum*, Cilt 5, No. 3, Eylül 1990, s. 394.

farklılıklarının ulusal bütünlük açısından zararlı olduğunu ileri sürmüştür. Diğer taraftan, ülkede yaşayan yabancıların kültürel özelliklerini sürdürmelerini, ancak bunun özel yaşamla sınırlı olmasını ve çok farklı değer sistemlerinin bırakılması gerektiğini savunmuştur.[2031]

Çokkültürlülüğün Avrupa'da artık ulusal değerlere, kültürel homojenliğe ve toplumsal uyuma tehdit oluşturduğu düşünülmektedir. Ve bu tehdide neden olan da "İslam karşıtı kültürel ırkçılık" gibi görünmektedir. Dolayısıyla bugün özellikle güvenlik sorunları bahanesiyle azınlıklara yönelik politikalar değişmektedir. Artık, azınlık politikalarının temelinde kültürel homojenleştirme ve zoraki asimilasyon bulunmaktadır. Farklılıkların ve çeşitliliklerin varlığı tehlikeli görülmektedir. Sonuçta, çokkültürlülüğün güvenlik devleti tarafından öldürüldüğünü söylemek mümkündür.[2032]

Batılı değerlerden biri de tolerasyon ve çoğulculuk olarak bilinmektedir. Ancak, hoşgörü ilkesi siyasi partiler ve görüşlerle sınırlı olup, farklı kültürlere, hele ki farklı dinlere gelince devre dışı kalmaktadır. Özellikle Doğu'nun kültürüne ve azınlıklara yönelik toleranssızlık açıkça mevcuttur. Çokkültürlü ve çok dinli toplum Avrupa'da sadece bir düşünce olarak kalmıştır.[2033] Çokkültürlülükle ilgili olumsuz gelişmeler, asimilasyona yöneliş, oryantalist söylemlerin popülerleşmesi ve İslam fobisinin arttığı düşünüldüğünde belki de artık "Batı'nın tartışmasız üstünlüğü" tezinin *(West is the Best)* yeniden kurulmaya çalışıldığı söylenebilir. Bu durum da gerek çokkültürlülüğün gerekse entegrasyon politikalarının çok uzağına düşen bir noktadır.

Avrupa'nın bugün gelmiş olduğu bu noktayı somut örneklerle ispatlamak mümkündür. 2005 yılının Mart ayında Avrupa Irkçılık ve Yabancı Düşmanlığı İzleme Merkezi bir rapor yayımlayarak Avrupa Birliği'nin üye ve aday ülkelerinde çokkültürlü toplum değerlendirmesi ile ilgili gözlemlerini

---

[2031] Wallace E. Lambert, Fathali M. Moghaddam, Jean Sorin, Simone Sorin, "Assimilation vs. Multiculturalism: Views from a Community in France", *Sociological Forum*, Cilt 5, No. 3, Eylül 1990, s. 407.
[2032] Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 21.
[2033] Khurshid Ahmad, "Islam and the West: Confrontation or Cooperation?", *The Muslim World*, Cilt LXXXV, No. 1-2, Ocak-Nisan 1995, s. 79.

açıklamıştır. Rapora göre çokkültürlülüğe en büyük itiraz yüzde 80'den fazla bir oranla Yunanistan'dan gelmiş; Almanya, Macaristan ve Avusturya çokkültürlülük konusunda en şüpheci ülkelerken, Türkiye'de çokkültürlülüğün sınıra ulaştığını düşünenlerin oranı yüzde 39 olarak belirlenmiştir. Raporda, Avrupa halkının yarısının göçmenlere ve yabancılara yönelik olumsuz düşüncelere sahip olduğu ileri sürülmüştür.[2034]

Avrupa'da çokkültürlülükten tekkültürlülüğe ve kültürel homojenleştirmeye doğru kaymaya sebep olan etkenlerden biri de ulusal kimlik tartışmalarıdır.[2035] Her ülkenin asimilasyona yöneldiği görülmektedir. Hollanda, "standartlar ve değerler", İsveç ile Norveç "dahil olmak için kültürel engeller", İngiltere "topluluk uyumu", Fransa "laiklik ilkesi", Almanya "*leitkultur* – lider kültür", Danimarka "hoşgörüsüz kültür", İspanya "kamu güvenliği ve suç" üzerine vurgu yaparak entegrasyonun imkansız olduğunu ifade etmektedir.[2036]

Avrupa'nın çokkültürlülük konusunda en başarılı ülkelerinden biri olarak örnek gösterilen Hollanda'ya baktığımızda, hükümete çokkültürlülük konusunda daha fazla adım atılması yönünde tavsiyede bulunan Hilda Verwey-Jonker Enstitüsü'nün parlamenter komisyonda eleştirildiği dikkat çekmektedir. Hollanda'nın 30 yıllık resmî entegrasyon politikasını sorgulayan komisyon, 2004 yılının Ocak ayında bir rapor yayınlayarak, çok etnili bir toplum yaratma projesinin başarısız olduğu sonucuna varıldığını açıklamıştır. Rapora göre, büyük etnik gettolar ortaya çıkmıştır, ülke alt kültürler tarafından bölünmektedir ve kutuplaşma riski Müslümanların "Hollandalılaşmaları"nın önünde engel oluşturmaktadır.[2037] Ülkede göç ve çokkültürlülük ile ilgili tartışmalar, Başbakan Balkenende'nin hoşgörü kültürünün suistimal edilmekte olduğunu ve bundan böyle Hollanda kültürüne açık olmayan, dili

---

[2034] "AB'de Çokkültürlü Topluma Direniş Artıyor", *AB Haber*, 16 Mart 2005, http://www.abhaber.com/haber_sayfasi.asp?id=3942

[2035] Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 18.

[2036] Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 18.

[2037] BBC News Online, 21 Ocak 2004'ten naklen Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 20.

öğrenmeyen farklı kültürdeki insanlar konusuna eğileceğini açıklaması ile başlamıştır.[2038] Partisinin ikinci gelme şansı büyük olan göç karşıtı Pim Fortuyn seçimlere kısa süre kala, bir Müslüman tarafından değil bir hayvan hakları savunucusu tarafından öldürülmesine rağmen, konu biraz daha gündeme taşınmıştır. Yaptığı filmle Müslümanları kızdıran Van Gogh'un bir Müslüman tarafından öldürülmesi ise konuyu bir daha inmemek üzere gündeme oturtmuştur. Hollanda Başbakanı Balkenende'nin sözleri de artık çokkültürlülük düşüncesinin sonuna gelindiğini göstermektedir.[2039] Başbakan, "ulus, farklı kültürlerin toplamı anlamına gelmemektedir" şeklinde konuşmuştur. Bu arada Balkenende'nin entegrasyon tanımlaması da ilginçtir; Başbakana göre entegrasyon, "kimlik, standartlar, değerler ve karşılıklı anlayış gibi noktaları içeren karmaşık bir olgudur".[2040] Kimlik konusunun ve standartlar kavramının entegrasyon ile birlikte telaffuz edilmesi Başbakanın endişelerini ortaya koymaktadır. Göçmen karşıtı partilerin yükselişi ile ülkede "Hollanda standartları" ve "Hollanda değerleri" üzerine vurgu yapılmaya başlanmıştır.[2041] Vinocur, Hollanda'da kısa süre öncesine kadar çatışan kültürlerden ya da başarısız entegrasyondan bahsedenlerin toplum dışına itilirken ve çokkültürlülük ülkede oturmuş bir anlayış iken Fortuyn'ın ölümü ile birlikte çokkültürlülük ile ilgili kurulu düzenin tepetaklak olduğunu ileri sürmektedir.[2042]

Almanya'da da durum pek farklı değildir. Bavyera Eyalet Başbakanı Hristiyan Demokrat Edmund Stoiber, "iyi niyetli çokkültürlü toplum iflas etti ve halkın beraberliğini tehlikeye atıyor, ayrıca yabancıların uyumu sadece talep edilmemeli, hemen yürürlüğe konmalı ve uyum göstermeyi reddedenler cezalandırılmalı" şeklinde görüşlerini bildirmiştir. Sosyal

---

[2038] Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 20.
[2039] Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 19.
[2040] "EU Justice, Interior Ministers Address How to Better Integrate Minorities, Immigrants in Europe", *AP*, 19 Kasım 2004.
[2041] Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 20.
[2042] John Vinocur, "Dutch Politics Breaks Taboo on Talking About Immigration", *International Herald Tribune*, 20 Ocak 2003.

Demokrat eski başbakan Helmut Schmidt, çokkültürlü toplumların sadece otoriter devletlerde barışçı bir şekilde yaşayabildiğini söylemiştir. Schmidt'e göre, 1960'lı yıllarda Almanya'nın yabancı ülkelerden işçi kabul etmesi bir hata olmuştur.[2043] Aslında Almanya'da çokkültürlülüğün başarısız olduğu yönünde bir görüş mevcuttur. Özellikle Başbakan Angela Merkel gibi muhafazakârlar bu şekilde düşünmektedir.[2044] Bu konuda en açık sözlü siyasetçi ise Alman eski İçişleri Bakanı Otto Schily olmuştur. 27 Haziran 2002 tarihinde Alman *Süddeutsche Zeitung* adlı gazeteye verdiği demeçte, "en iyi entegrasyon asimilasyondur" şeklinde konuşarak kendi entegrasyon anlayışını ortaya koymuştur.[2045] Almanya'da çokkültürlülük karşıtları, bu kavramı/politikayı Alman toplumu için tehlikeli görmektedirler. Bu tehlike, Alman kültürel kimliği için olduğu kadar, siyasi, yasal ve toplumsal yapı için de tehdit oluşturmaktadır. CDU lideri Angela Merkel, çokkültürlülüğün entegrasyon olmadığını ve başarısızlığa mahkum olduğunu ifade etmiştir.[2046] Çokkültürlülüğü savunanlar ise, yabancı düşmanlığının önüne geçebilmek, farklı milletlerdeki ve farklı etnik kökendeki insanların bir arada barış içinde yaşaması için bu politikayı tercih etmektedir. Burada, aslında çokkültürlülük kavramının tamamen ideolojik olduğu anlaşılmaktadır.[2047]

Belçika'nın aşırı sağ partisi Vlaams Belang lideri Filip Dewinter, çokkültürlülüğün bir ilüzyon olduğunu söylemektedir.[2048] İngiltere'de, çokkültürlülüğün merkezi olmuş Irk Eşitliği Komisyonu Başkanı Trevor Phillips dahi, artık bu kavramın "yanlış şeyler ifade ettiğini" ileri sürerek "ayrılığı" *(seperateness)* savunmaktadır. Phillips'e göre, "İngilizliğin çekirdeği" savunulmalıdır.[2049] İspanya eski Başbakanı Aznar ise "çokkültürlülük tam da

---

[2043] "Germany Agonises over Islam", Kasım 2004, http://www.expatica.com/source/site_article.asp?subchannel_id=26&story_id=14399
[2044] "Germany Agonises over Islam", Kasım 2004, http://www.expatica.com/source/site_article.asp?subchannel_id=26&story_id=14399
[2045] Deniz Altınbaş Akgül ve Semra Ranâ Sezal, "Almanya'nın Asimilasyonist Politikaları ve Entegrasyon Anlayışı", *Stratejik Analiz*, Ağustos 2002.
[2046] Vivienne Walt, "Life on the Front Lines", *Time*, 28 Şubat 2005, s. 34.
[2047] Günther Schultze, "The Importance of Associations and Clubs for the Identities of Young Turks in Germany", *Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe*, John Rex ve Beatrice Drury (der.), Avebury, Aldershot, 1994, s. 141.
[2048] Vivienne Walt, "Life on the Front Lines", *Time*, 28 Şubat 2005, s. 36.
[2049] J.F.O. McAllister, "A Secret Success", *Time*, 28 Şubat 2005, s. 40.

toplumu parçalayan duruma denir" şeklindeki sözleriyle[2050] düşüncelerini dile getirmişlerdir. Artık çokkültürlülüğün modası geçmektedir. Çünkü çokkültürlülüğün ulusal değerlere, kültürel homojenliğe ve toplumsal uyuma tehdit oluşturduğu düşünülmektedir.[2051]

İtalya'nın önceki başbakanı Silvio Berlusconi hükümetinin sağ koalisyon ortaklarından Kuzey Birliği Partisi'nin Meclis Grup Başkanı Andrea Gibelli, İtalyan solunu çokkültürlülükten yana olması nedeniyle eleştirerek, Batı'nın insan hak ve özgürlüklerine saygı esasına dayalı olan kendi kültürünü savunduğunu ileri sürmüştür. Bu görüşleriyle bağlantılı olarak, Avrupa'nın Hristiyan kökenlerinin korunabilmesi için Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üyeliğinin engellenmesi gerektiğini ifade etmiştir.[2052]

Avrupa'nın çokkültürlülüğü en başarılı şekilde uygulayan ülkesi İngiltere'de dahi, özellikle bazı bölgelerde bu konuda sorunlar yaşandığı görülmektedir. İngiltere'de, çokkültürlülüğün en büyük düşmanının çalışan beyaz sınıf olduğu şeklinde bir görüş mevcuttur.[2053] İngiltere'nin en çokkültürlü olan Leicester kentinde çokkültürlülüğün çatışmasız ve başarılı bir şekilde sürmekte olmasının başlıca nedeni, kente gelenlerin, entegre olmuş önceki göçmenlerin yakınları olmasına bağlanmaktadır. Bir başka ifadeyle, yeni gelenler mevcut düzene uymuşlardır. Ancak Bradford gibi İngiltere'nin başka şehirlerine gelen göçmenlerin, örneğin Pakistan'ın kırsal kesimlerinden doğrudan gelmesi, entegre olmalarını güçleştirmiştir. [2054]

Terry Eagleton, çokkültürlülüğün tehdit olarak görülmesinin sebebinin toplum açısından değil iktidar açısından sorun teşkil ettiğini ileri sürmektedir. İktidarın bir kültür birliği olmadan varlığını sürdürmesinin mümkün olmadığını savunan Eagleton'a göre "çeşitlilik tehlikelidir, çünkü

[2050] Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 19.
[2051] Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 18.
[2052] "Türkiye'nin AB üyeliği, İtalya'da Seçim Kampanyası Malzemesi Oldu", *AB Haber*, 28 Mart 2006, http://www.abhaber.com/haber_sayfasi.asp?id=10815
[2053] Graham Bowley, "New Islam in an old English Town", *International Herald Tribune*, 7 Kasım 2005.
[2054] Graham Bowley, "New Islam in an old English Town", *International Herald Tribune*, 7 Kasım 2005.

iktidar ve güç farklı yaşam biçimleri üzerinde hâkimiyet kuramaz, iktidar birliğe dayanır, fazla çeşitlilik içermeyen bir kültür iktidarın işlemesini sağlar".[2055]

Fransa örneğine bakıldığında, Katoliklerin, Yahudilerin ve bazı diğer dinî gruplara ait devlet tarafından desteklenen okulların varlığı, doğal olarak Müslümanların da aynı talepte bulunmasına neden olmaktadır. Çokkültürlü bir devlette, her kültürün tanınması gerektiğinden, Müslümanlar için de bir takım düzenlemelerin yapılması gereklidir.[2056] Dolayısıyla, aslında Fransa'nın hiçbir zaman çokkültürlü olmadığı söylenebilir.

Farklılığa saygı duymak, çoğulculuk *(pluralism)* ve hoşgörünün temel şartıdır.[2057] Ancak, Fransa'da farklılık ve çoğulculuk kavramlarına olumlu anlamlar yüklenmemiştir. "Cumhuriyetin bölünmezliği" ilkesi çerçevesinde etnik azınlıkların tanınması söz konusu olmadığı gibi, ancak Fransız kültürünü benimsediklerini ispat edenler Fransız vatandaşlığına hak kazanabilirler. Çünkü Fransa'da, cemaatin "muhalif" olarak algılanması söz konusudur.[2058] Sosyolojist Bernard Cathelat'a göre, Fransa çokkültürlü ve çok bölgeli bir toplum olabilmek için gerekli mental reflekslere ve kurumlara sahip değildir. Sorun sadece göçmenler değil, aynı zamanda Korsikalılar ve Basklılar gibi bölgesel toplumlardır. Fransız toplumu için mikrogruplara ayrılmak gibi çok ciddi bir tehlike bulunmaktadır.[2059]

Eski bakanlardan Charles Pasqua'nın 1993 yılındaki açıklaması şöyledir: "Bazı cemaatlerin bizim kültürümüzü reddederek kendi kültürlerini bize empoze etmelerini kabul etmemeliyiz. Çok etnili, çok ırklı ve çokkültürlü bir topluma doğru evrimleşmeyi tolere etmemeliyiz."[2060] Fransa'da sağ partilere oy verenlerin çoğu, farklı olanların kendi kültürlerini muhafaza

---

[2055] Terry Eagleton, "Çokkültürlülük Elbette bir Tehdittir", *Radikal*, 21 Şubat 2007.
[2056] Will Kymlicka, "Multicultural States and Intercultural Citizens", *Theory and Research in Education*, Cilt 1, No. 2, 2003, s. 162.
[2057] Bassam Tibi, "Euro-Islam: The Quest of Islamic Migrants and of Turkey to Become European in a Secular Europe", *Turkish Policy Quarterly*, Cilt 3, No. 1, İlkbahar 2004.
[2058] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 263.
[2059] Thomas Sancton, Tala Skari, "Mixing Bowl", *Time Europe*, Cilt 155, No. 23, 12 Haziran 2000.
[2060] *Le Monde*, 1993'ten naklen Joel S. Fetzer, *Public Attitudes Toward Immigration in the United States, France, and Germany*, Cambridge University Pres, Cambridge, 2000, s. 110.

etmesinin, Fransa'nın "Balkanlaşmasına" neden olacağına inanmaktadır. Bu gruptakilerin aynı zamanda, dindar olduğu da ortaya konmuştur.[2061]

Baubock, liberal demokrasilerin kültürel farklılığa saygısını göstermesinin en iyi şekilde kültürel tanıma ile gerçekleşeceğini, çünkü kültürel üyeliğin bireyler için çok değerli olduğunu ileri sürmektedir.[2062] Öte yandan Baubock, kültürel tanınmayı bir hak değil zorunluluk olarak görmekte ve hukuki olmaktan çok ahlaki bir durum olarak değerlendirmektedir.[2063] Kültürel kimliğin kolektif olabilmesi için, sadece o grubun içindekilerin değil dışındakilerin de o grubu kültürel olarak tek bir grup şeklinde tanıması gerekmektedir.[2064] Avrupa'da yapılması gerekenin İslam'ı da dahil eden bir kültürel çoğulculuk olduğunu söylemek mümkündür.[2065]

Fransa'nın entegrasyon ve çokkültürlülük konusunda bocalamasının başlıca sebebinin bir kez daha Jacobin geleneğin çelişkileri olduğunu belirtmek gerekir. Bireyin etnik farklılık, din ve dilsel alanlarda belli kalıplara sokulmasını öngören Jacobinism artık geçerliliğini kaybetmiş görünmektedir. Bir dönem için, ülkeyi bir arada tutmayı sağlayan bu ilke, bugün Fransa'yı kargaşaya, çatışmaya ve bölünmelere götürebilecek duruma gelmiştir.

[2061] Wallace E. Lambert, Fathali M. Moghaddam, Jean Sorin, Simone Sorin, "Assimilation vs. Multiculturalism: Views from a Community in France", *Sociological Forum*, Cilt 5, No. 3, Eylül 1990, ss. 396, 397.

[2062] Rainer Baubock, "Cultural Minority Rights for Immigrants", *International Migration Review*, Cilt 30, No. 1, Special Issue: Ethics, Migration, and Global Stewardship, İlkbahar 1996, ss. 205-206.

[2063] Rainer Baubock, "Cultural Minority Rights for Immigrants", *International Migration Review*, Cilt 30, No. 1, Special Issue: Ethics, Migration, and Global Stewardship, İlkbahar 1996, s. 213.

[2064] Rainer Baubock, "Cultural Minority Rights for Immigrants", *International Migration Review*, Cilt 30, No. 1, Special Issue: Ethics, Migration, and Global Stewardship, İlkbahar 1996, s. 210.

[2065] Rémy Leveau, "Maghrebi Immigration to Europe: Double Insertion or Double Exclusion?", *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Political Islam, Cilt 524, Kasım 1992, s. 170.

E. Tercih Asimilasyon mu Entegrasyon mu?

Avrupa'da yaşayan Müslümanlar, diğer "Avrupalı olan" göçmenlerden farklı şekilde "asimile edilemez" olarak görülmektedir. Müslümanların Avrupa değerlerine yönelik bir tehdit olarak algılanmasının temel sebebi, asimile edilemez olmalarına bağlanmaktadır. Onların "farklı" kültür ve dinleri, bu grubun Batı tarzı sekülerizm karşısında tehlike olarak algılanmasına sebep olmaktadır.[2066] Bu durumu Kastoryano, "yabancı bir cismin" asimilasyonu[2067] şeklinde ifade etmektedir. Örneğin Portekizliler, sömürge halklarını asimile edilebilir (*civilisados*) ve asimile edilemez (*indígenas*) şeklinde ikiye ayırmıştır. 1919 yılında Fransa'da, onbinlerce Cezayirli asimile edilemez olduklarından sınır dışı edilmiştir. Aslında Avrupalılar, asimilasyona baştan beri inanmamışlardır.[2068] Asimile edilemeyene de yer verilmemiştir.

Bunun tersini savunan Kastoryano, bir eşitlik, adalet ve modernite ilkesi olarak yurttaşlığın gerektirdiği toplumsal ve siyasal etkileşimlere bireylerin ve grupların istisnasız katılımını gerektiren asimilasyona dayalı özgürleşme tasarımının artık güncel beklentileri karşılayamayacağını ileri sürmektedir. Bu nedenle, Batılı devletler asimilasyondan dışlanmışlar için telafi önlemler almaktadır.[2069]

Bizim düşüncemiz, bir dönem denenmiş olan entegrasyon politikalarının asimilasyona dönüşmekte olduğu yönündedir. Örneğin yeni göç ve vatandaşlık yasaları güvenlik kaygıları altında asimilasyoncu kurallar getirmektedir. Fekete, buna örnek olarak, vatandaşlık başvurusu yapanların dil ve yurttaşlık bilgisi sınavlarından geçme zorunluluğunu göstermektedir.

[2066] Yunas Samad, "Editorial: Muslim Identities, Islam and Europe", *Innovation*, Cilt 11, No. 4, 1998, s. 373.
[2067] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 218.
[2068] Mark Mazower, *Karanlık Kıta Avrupa'nın 20. Yüzyılı*, Mehmet Moralı (çev.), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 65.
[2069] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 262.

Camilere getirilen kurallar ya da devlet kurumlarındaki türban yasağı da benzer şekillerde yorumlanmaktadır.[2070] Camilerin yapımına müdahale edilerek mimarisinin yaşanılan ülkenin kültürü çerçevesinde olmasının, ibadetlerin o ülke dilinde yapılmasının, Müslüman örgütlenmelerin ulusal kriterlere uygun olmasının istenmesi gibi pek çok "kural" asimilasyon çabası olarak değerlendirilmektedir. Avrupa'da özellikle aşırı sağ partilerin hem sayıca artmasıyla hem de güçlenmesi ile birlikte, muhafazakâr pek çok siyasetçi, Müslümanların asimile edilmelerinden, Avrupa değerlerini tamamen benimsemelerinden ve İslami geleneklerinden vazgeçmelerinden yana olduğunu ifade etmektedir.[2071]

Avrupa'da azınlık kültürlerinin korunması ve çokkültürlülük gibi kavramların tehlike olarak görülmesi bazı sonuçlara sebep olmaktadır. "Çokkültürlülüğün hayata geçirilmesi yabancı düşmanlığını artırır ve bu da demokrasiyi yıkar" şeklindeki düşünce asimilasyonu tek çare olarak bırakmaktadır. John Rex'e göre asimilasyona zorlanan göçmenlerin ödüllendirilmesi, kültürlerinden vazgeçmelerinin telafi edilmesi gerekir. Eğer bu konuda güvence alamazlarsa, azınlıkların "direniş grupları"na dönüşmesi ve kendi kültürlerine gerici, radikal ve aşırı biçimlerde bağlanmaları kaçınılmazdır. Üstelik, asimilasyoncu politikaları kendilerine yönelik ırkçılığın ve düşmanca yaklaşımın bir parçası olarak göreceklerdir. Bu konuda Avrupa bugün tam bir geçiş süreci içinde bulunmaktadır. Önümüzdeki yıllarda asimilasyon ile çokkültürlülük, ya da başka bir ifadeyle asimilasyon ile sağlıklı bir entegrasyon arasında seçim yapmak durumunda kalacaktır.

Genel görüş, Fransa'nın tamamen asimilasyoncu olduğu, Almanya'nın yabancıları toplumdan tamamen dışladığı, İngiltere, Hollanda ve İsveç gibi ülkelerinse çokkültürlü toplumlar olduğu yönündedir.[2072] Halbuki artık birçok ülkede farklı yönlerde değişimler olmaktadır. Almanya,

---

[2070] Liz Fekete, "Anti-Muslim Racism and the European Security State", *Race & Class*, Cilt 46, No. 1, 2004, s. 4.
[2071] Vivienne Walt, "Life on the Front Lines", *Time*, 28 Şubat 2005, s. 34.
[2072] John Rex, "Conclusion: The Place of Ethnic Mobilisation in West European Democracies", *Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe*, John Rex ve Beatrice Drury (der.), Avebury, Aldershot, 1994, s. 159.

vatandaşlık kanununu çıkartarak biraz daha yumuşamıştır. Hollanda'da ise çokkültürlülük sona ermek üzeredir.

Fransa, asimilasyon konusunda pek çok Avrupa ülkesinden belirgin bir şekilde farklılık göstermektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi Fransa Devrim'den bu yana asimilasyoncu bir çizgi sürdürmektedir. 1995 yılında Pasque, İslam sorununun bir Fransız sorunu olarak ele alınması gerektiğini ifade etmiştir.[2073] Bu ifade, asimilasyoncu çizgiyi göstermektedir. Bir başka örnek ise Yüksek Entegrasyon Konseyi'nin Birinci Yıllık Raporu'nda Fransız entegrasyon anlayışının azınlıklar mantığına değil eşitlik mantığına uyması gerektiğini ileri sürmesidir.[2074] Fransa'da entegrasyon ve göç konularında resmî istatistik bilgilerinin bulunmaması, bu alanda çalışmaların yapılmasını da engellemektedir. Fransız vatandaşı olmuş bir göçmen asıllının entegre olma derecesi ilgi dahilinde olmamaktadır.[2075] Çünkü önemli olan asimilasyondur. Chenal'a göre, bugünkü dönem asimilasyon siyasetine kadar gitmemekle birlikte farklılık hakkının tam tersi yönünde ilerlemektedir.[2076]

Avrupa'da yaşanmış olan önceki deneyimlerin Müslümanlar için kullanılması doğru görünmemektedir. Hem içinde yaşanılan ev sahibi toplumda değişiklikler olmuştur, hem de entegre edilmeye çalışılan topluluk farklı özelliklere sahiptir.[2077] Entegrasyon konusunun mevcut şartlar çerçevesinde Müslümanlara yönelik olarak yeniden düzenlenmesi gerekmektedir. Çünkü gerek Avrupa ülkeleri gerekse Müslümanlar, sömürge döneminin dışında ilk defa azınlık-çoğunluk ilişkisi içinde bir arada kalıcı bir şekilde yaşamaya başlamıştır.

Fransa'da entegrasyonun başarılı bir şekilde gerçekleştiğinin önemli göstergelerinden biri, ordu gibi devlet görevlerinde yüksek

---

[2073] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 217.
[2074] Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 147.
[2075] Jean-Benoît Nadeau ve Julie Barlow, *Sixty Million Frenchmen Can't Be Wrong (Why we Love France but not the French)*, Sourcebooks, Naperville, 2003, ss. 302-303.
[2076] Alain Chenal, "Fransa: Cumhuriyet'in İçindeki İslam", Turhan Ilgaz (der. ve çev.), *Avrupa'da Türban Tartışmaları. Avrupa'da Laiklik, Demokrasi ve İslam Tartışmaları. Fransa'da Laisitenin Uygulanışına İlişkin Stasi Raporu*, Paragraf, Ankara, 2005, s. 140.
[2077] Jørgen Nielsen, *Towards a European Islam*, Macmillan, Houndmills, 1999, s. 134.

mertebelerde daha fazla Müslüman'ın yer almasını sağlamak olabilecektir. Bunun içinse, tezimiz boyunca savunduğumuz gibi önemli değişlikler yapılması gerekmektedir. Başta, Müslümanların varlığının büyük bir tehlike olarak görülmesi vardır. Nielsen, Müslümanların tehlike olmadığını ancak bu algılama nedeniyle Avrupa'da çok büyük hatalar yapıldığını şu sözlerle dile getirmektedir: "Avrupa'da kendisine karşı uyardığımız canavarı aslında biz yaratıyoruz".[2078]

Rex'e göre, asimilasyon ya da entegrasyon üzerinde çok da fazla zaman kaybetmemek, olayları biraz da akışına bırakmak gerekmektedir. Çünkü, bazı göçmenler kendi ülkelerine dönmekte, bazılarının çocukları asimile olarak tamamen yaşadıkları ülkenin kültürünü benimsemektedir. Rex, kalan göçmen kültürünün sembolik olmaktan öteye geçemeyeceğini, festivallerde hatırlanarak kimse için tehdit oluşturmayacağını düşünmektedir. Bu sürecin mutlaka bir gün gerçekleşeceğine inanan Rex, önemli olanın bugünkü kuşağın güvenlik içinde yaşamasının ve toplum içinde çıkarlarını koruyarak kendilerini savunmasının sağlanması olduğunu ileri sürmektedir.[2079] Wihtol de Wenden, benzer şekilde Müslüman göçmenler konusunda sessiz kalınmasının, oldukları gibi kabul edilmesinin entegrasyon yönünde atılacak en büyük adım olduğunu ileri sürmektedir.[2080]

[2078] Jørgen Nielsen, *Towards a European Islam*, Macmillan, Houndmills, 1999, s. 138.
[2079] John Rex, "Conclusion: The Place of Ethnic Mobilisation in West European Democracies", *Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe*, John Rex ve Beatrice Drury (der.), Avebury, Aldershot, 1994, s. 164.
[2080] Catherine Wihtol de Wenden, "North African Immigration and the French Political Imaginary", *Race, Discourse and Power in France*, Maxim Silverman (der.), Avebury, Aldershot, 1991, s. 109.

SONUÇ

Fransa'ya Müslüman göçün başlangıcı her ne kadar I. Dünya Savaşı'na kadar uzansa da, II. Dünya Savaşı sonrasındaki ekonomik göç sayı ve yoğunluk açısından daha önemlidir. Tezimizde Müslümanların çoğunlukla hangi ülkelerden, neden ve nasıl geldiklerine giriş bölümü niteliğinde değinilmiştir. Müslümanlar, ilk yıllarda ekonomik amaçlı fayda sağlayan işçiler olarak algılanmıştır. Çünkü hem göçmenler hem de ev sahibi toplumlar tarafından "geçici" olarak görülmüş, dolayısıyla karşılıklı olarak herhangi bir talep olmamıştır. Ancak 1970'li yıllarda göçün sınırlandırılmasına karar verilmiş, bekar işçi erkekler ülkelerine dönmek yerine aileleri ile birleşerek kalıcı hale gelmişlerdir. Göçmen artışının durdurulmasını amaçlayan Avrupa ülkeleri, aile birleşimleri nedeniyle tam tersi bir durumla karşılaşmıştır. Bekar, erkek ve geçici işçiler hem eşleri ve çocukları ile Müslüman ailelere dönüşmüş hem de kalıcı hale gelerek tamamen yerleşmişlerdir. Tezimizde, her ne kadar Hristiyanlık ve İslam arasında yüzlerce yıla dayanan bir sorun olduğu inkar edilmese de, Müslümanların "sorun" haline gelmesi Avrupa ülkelerine "aileleriyle birlikte yerleşmelerine" dayandırılmaktadır. Bunun sebepleri, Müslümanların vatandaşlık yoluyla ilk defa Avrupalılar ile eşitliklerinin söz konusu olması, "görünür" hale gelmeleri ve dolayısıyla yerleşmiş Avrupa geleneklerini, kültürünü ve kurumlarını değişim yönünde zorlamaya başlamalarıdır.

Müslümanların, yerleşmeleriyle birlikte Avrupa ülkelerinde çeşitli etkileri söz konusu olmaya başlamıştır. İlk olarak, II. Dünya Savaşı'nın neden olduğu felaketle birlikte üzeri örtülen yabancı düşmanlığı yeniden uyanmıştır. Ancak bu sefer, önceki dönemlerden farklı olarak biyolojik değil kültürel bir ırkçılık söz konusudur. Bir başka ifadeyle, Avrupa'daki ırkçılık, ırkların değil kültürlerin üstünlüğü ilkesinde yeniden uyanmıştır. Dolayısıyla, özellikle Müslümanları hedef alan ırkçılığın başlıca nedeni kültürel olmuştur. "Öteki", "yabancı", "alışılmadık" bir din olan İslam'ın mensuplarının tarih boyunca "düşman" olarak algılanması nedeniyle, tıpkı bir dönem Yahudiler için olduğu gibi, mevcut her türlü sorunun "günah keçisi" olarak görülmeleri hiç de zor

olmamıştır. Ekonomik sorunlardan Müslüman işçiler sorumlu tutulmuş, işsizliğin başlıca kaynağı olarak görülmeleri nedeniyle ülkelerine geri gönderilmeleri durumunda işsizliğin sona ereceği iddia edilmiştir. Tezimizde, çeşitli raporlarla ve ekonomistlerin açıklamalarıyla bu iddiaların aslında yersiz olduğu, hatta aksine yaşlanan Avrupa nüfusunun yarattığı açığın genç Müslümanlar tarafından telafi edileceği ispat edilmeye çalışılmıştır. Müslümanlara yönelik düşmanlığın bir başka dayanağı ise güvenlik sorunudur. Bu sorun, Salman Rüştü ile başlayan, Cezayir'deki terörün Fransa'ya yansıması ile devam eden, 11 Eylül ile zirve yapan, arkasından Londra ve Madrid'de meydana gelen eylemler ve Van Gogh suikastı ile bir daha asla inmemek üzere gündeme yerleşen "Müslüman = Terörist" algılamasının, İngiltere ve Hollanda gibi tolerasyon düzeyi yüksek olan ülkelerde bile yerleşmesine neden olmuştur.

Tezimizde, Müslümanlara yönelik düşmanlığın artması ve yaygınlaşmasından yukarıda sayılan nedenlerle birlikte medya da sorumlu tutulmaktadır. Medyada gerek İslam dünyası ile ilgili uluslararası olayların gerekse Avrupa'da yaşayan Müslümanlarla ilgili yaşananların yansıtılma biçiminin Müslüman düşmanlığını kışkırtıcı nitelikte olduğu örneklerle ortaya konmaya çalışılmıştır. Yabancı düşmanlığının önemli bir sonucu Müslümanların tepkisidir. Toplumdan dışlanan, iş ve konut verilmeyen, dolayısıyla düşük bir kültürel ve sosyo-ekonomik düzeyde kalan/bırakılan Müslümanların içinden radikalleşmeye eğilimlilerin çıkması olağandır. Bizim iddiamız, bu durumun bir kısır döngüye yol açmasıdır. Müslümanlara yönelik ırkçı ve dışlayıcı hareketler, Müslümanların toplumun dışına çıkarak soyutlanmasına, İslami kimliklerini daha radikal ve belirgin bir şekilde ortaya çıkarma ihtiyacı duymalarına veya radikalleşmelerine neden olmakta, bu durum da yine İslam karşıtlığını ve dışlamayı artırmaktadır.

Yabancı düşmanlığı, radikal İslam ve Müslümanlarla Avrupa'daki ev sahibi toplumların çatışması, bizi şu soruyu sormaya yönlendirmiştir: "İslam ile Batı'nın Uyuşmazlığı mı?". Bu bölümde öncelikle, sürekli "İslam ve Batı" şeklinde ifade bulan kullanıma itiraz edilerek, "İslam ve Hristiyanlık" veya "Batı ve Doğu" şeklinde bir kullanımın tercih edilmesi gerektiği ileri

sürülmektedir. Bir “Doğu-Batı/Hristiyanlık-İslam” uyuşmazlığı olduğunu iddia edenler, bu düşüncelerini İslam dininin Avrupa değerleri ile bağdaşmazlığına dayandırmaktadır. Bu görüş, İslam’ın Batı’da varlığını sürdürüp sürdüremeyeceği tartışmasını doğurmaktadır. Bu bağlamda, özellikle 11 Eylül sonrasında Samuel Huntington’ın Medeniyetler Çatışması Tezi bir kez daha gündeme getirilmiştir. Çalışmamızda, Huntington’ın tezinin ABD için planlanmış bir uyarlama olduğu, dolayısıyla Avrupa için geçerliliğinin sınırlı olduğu, üstelik dünyada yaşanan çatışmaların sadece yüzde 24’ünün medeniyetler arasında ya da dinsel boyutlu olduğundan hareketle bu tezin doğruluk payının sınırlı olduğu savunulmuştur.

Bize göre, “medeniyetlerin uyuşmazlığı” şeklinde ifade edilen sorunun kaynağında Hristiyanların İslam dinini olumsuz algılayışı, tüm Müslümanları tek bir kültür, tek bir medeniyet şeklinde homojen bir yapıda görmeleri bulunmaktadır. Tarihte İslam dininin, 11. yüzyılda Kuran-ı Kerim çevrilene kadar sapkın bir din olarak görülmesinin etkisinin, Avrupa kimliğinin “ötekisi” olarak kurgulanmasının ve İslam’ın Hristiyanlıktan sonra gelen bir din olmasının önemli olduğunu da iddia etmekteyiz.

“Farklı Türde bir Anti-Semitizm” başlığının altında, Avrupa’da II. Dünya Savaşı sonrasında üzeri örtülen ancak yüzyıllardır ortadan kaldırılamamış olan Yahudi düşmanlığının yeniden görünür hale gelmesinden Müslümanların sorumlu tutulmasına yer verilmektedir. Avrupa’da yaşayan Yahudilere yönelik saldırılarda Müslümanların payının olduğu inkar edilmemekle birlikte, bunun Yahudilere yönelik ırkçılık çerçevesinde değil, İsrail-Filistin çatışması bağlamında siyasi düzlemde ele alınması gereken bir sorun olduğunu savunmaktayız. Diğer taraftan anti-semitizmin ortaya çıkmasının tek nedeninin Müslümanlar olduğu savına katılmayarak, bunu neo-Nazilerin de güçlenmesiyle açıklamaktayız.

“İç Politika” başlığının altında, Müslümanların yerleşmesinin en önemli etkisinin siyasete yansıması olduğundan hareketle, siyasi partilerin söylemlerine değinilmiştir. Önce göçmenlere yönelik politikalar şeklinde yer bulan, daha sonra entegrasyon, çokkültürlülük, İslam’ın kurumsallaşması gibi konular çerçevesinde yansıyan söylemler konu edilmiştir. Diğer taraftan

hükümet politikalarındaki yansımalar ve “entegrasyon bakanları” gibi yeni görev alanlarının oluşturulmasına da değinilmiştir. Müslümanların seçim malzemesi haline gelmesinin en ileri boyutunu aşırı sağ partilerin yükselişi ile görmekteyiz. Başta Fransa’daki Le Pen olmak üzere Avrupa’daki aşırı sağ hareketlerin ve liderlerin Müslümanlarla ilgili düşüncelerine yer verdiğimiz çalışmamızda bu partilerin Müslümanlarla ilgili sorunları kullanarak önemli kazanımlar elde ettiğini savunmaktayız. Dolayısıyla, Müslümanların önemli bir etkisi, aşırı sağın yükselişi olmuştur. Ancak, bizim önemli bir iddiamız, bu sürecin son bulma yolunda olduğudur. Çünkü aşırı sağın yükselişini gören merkezdeki partilerin de, aşırı sağın özellikle Müslümanlara yönelik olumsuz söylemlerini benimsemeye başlamakta olduğu ve bunun yaygınlaşarak aşırı sağ söylemlerin siyasi yelpazenin çeşitliliklerine yansıyacağını savunmaktayız. Bize göre, Müslümanların bu konuda dikkate alınması gereken en büyük etkisi sadece aşırı sağın yükselişi değil, aşırı sağ söylemlerin siyasetin merkezine taşınarak meşrulaşması olmuştur.

Özellikle Fransa’da İslam’ın varlığının en fazla zorladığı alan laikliktir. Tezimizde Avrupa’da laiklik konusuna karşılaştırmalı bir şekilde yer verilmiş, Fransa’daki laiklik anlayışının neden bu kadar hassas olduğu tarihte yaşanan mezhep ve kilise çatışmaları çerçevesinde açıklanmaya çalışılmıştır. Literatürün tamamında her ne kadar Fransa’nın çok katı bir laik sisteme sahip olduğu ileri sürülse de, bizim iddiamız Fransa’nın laiklik konusunda katı değil tutarsız olduğu yönündedir. Laikliğin şartları, hatta 1905 tarihli yasanın şartları dahi tam anlamıyla uygulanmamaktadır. Dolayısıyla bu konuda değişikliklerin yapılması sanıldığı kadar güç olmayabilecektir. Tek sorun, Fransa’daki “cumhuriyete yönelik tehdit” algılamasıdır. Laiklikle ilgili yasal düzenlemelerin yapıldığı 20. yüzyılın başlarında ülkedeki mevcut din ve inançlardan yola çıkılmıştır. Ancak, o dönemde ülkede İslam’ın bulunmaması bu alanda ciddi açıklar ve bizim ifademizle tutarsızlıklar yaratmıştır. Bugün yapılması gereken, 1905 tarihli laiklik yasasının yeniden gözden geçirilerek Müslüman Fransızların varlığı dikkate alınarak düzenlenmesi, aynı zamanda laikliğin tarafsızlık yerine daha müdahaleci ve destekleyici olan pozitif versiyonunun benimsenmesidir.

Bu bölümün son başlığı olan “Müslümanlar Entegrasyon ve Asimilasyon Arasında” altında, entegrasyon ve asimilasyon tartışmalarına yer verilmiştir. Her iki kavramın aslında birbirinden çok farklı anlama sahip olmakla birlikte uygulamada arada çok ince bir çizgi olduğu ileri sürülmüştür. Bir diğer nokta ise, bu alandaki politikalarla ilgili yanlış anlamalardır. Avrupalı hükümetlerin kimi zaman entegrasyona yönelik planladıkları politikaların bazı Müslümanlar tarafından asimilasyona yönelikmiş gibi algılanarak tepki veya direnişle sonuçlanması söz konusu olabilmektedir. Bizim iddiamız, Müslümanların sanıldığının aksine entegrasyona değil asimilasyona direndikleridir. Müslümanlar, kendi kimlik ve kültürleriyle toplum içinde eşit bir şekilde var olma mücadelesi vermektedir. Önemli bir sorun Fransa’nın asimilasyoncu geleneğidir. Fransa’nın tarih boyunca “farklı” kültür, dil ve dinlere yönelik baskıcı ve yok etmeye yönelik uygulamalarının bugün ciddi bir sorun olduğu kanısındayız. Fransa’nın yine tarihten gelen tehdit ve tehlike algılamaları nedeniyle asimilasyonculuğu benimsemiş olması, bugün Müslümanlarla ilişkilerinde çözümsüzlük ve daha büyük sorunlara yol açmaktadır. Her iki kavramın bağlantılı olduğu “çokkültürlülük” konusuna da bu başlık altında yer verilmiştir. Bize göre, Avrupa’da çokkültürlülük konusunda tam anlamıyla başarıya ulaşmış bir ülke bulunmamakla birlikte, İngiltere ve sıralamada arkasından gelmekle birlikte birkaç sene öncesine kadar Hollanda en başarılı ülkeler olmuştur. Fransa’yı incelediğimizde ise, çokkültürlülüğün bu ülkede hiçbir zaman gerçekleşmediği gibi, böyle bir düşüncenin benimsenmesinin bile Fransız geleneksel düşüncesi çerçevesinde bugün için uzak bir olasılık olduğunu ileri sürmekteyiz. Fransa’nın bireysel ve asimilasyoncu düşüncesi nedeniyle, “çok” ve “farklı” kültürlerin tehdit olacağı düşüncesinin hakim olması, bizim iddiamızı desteklemektedir.

Entegrasyon ve çokkültürlülük konularıyla ilgili önemli bir nokta, siyasi yaklaşım ile sosyal yaklaşım arasındaki farktır. Kimi zaman hükümetler tarafından eşitsizlikle, ırkçılıkla, ayrımcılıkla mücadele kapsamında girişimler veya entegrasyona yönelik olumlu adımlar atılmaya çalışılmaktadır. Ancak, uygulamalar sonuçsuz kalmakta çünkü hükümet düzeyindeki düşünceler ve

hedefler toplumsal düzeyde benimsenmemekte ve uygulanmamaktadır. Bizim düşüncemize göre, her ne kadar kimi zaman Müslümanlar açısından olumlu olabilecek girişimler olsa da, toplumun bakış açısı değişmedikçe, ayrımcılığın ispatı da kolaylıkla yapılamadığından cezalandırılamadığı için, politikalar uygulanamamakta, dolayısıyla sonuç vermemektedir.

"Fransa İslam'a Yer Arıyor" başlıklı IV. bölümde Fransa'nın Müslümanların varlığını kabul ederek yavaş yavaş çeşitli düzenlemeler yaptığı şeklindeki iddiamıza destek arayışı yer almaktadır. Fransa'da Müslümanlar için temsilci komitelerinin kurulması bunlardan biridir. Temsilcilik mekanizması diğer ülkelerde de araştırılmış ve kimi sorunların bulunduğu tespit edilmiştir. Ancak sorunların Avrupa hükümetlerinden değil, daha çok Müslümanlar arasında ideolojik, etnik, hatta inanç bazındaki değişiklikler nedeniyle birlik eksikliğinden kaynaklandığı ortaya çıkmıştır. Fransa'da, yine diğer ülkelerle karşılaştırmalı bir şekilde, eğitim alanındaki düzenlemelere değinilmiştir. Hristiyanlar ve Yahudiler için nasıl özel okullar varsa Müslümanlar için de özel okullara izin verilmektedir. Ancak sorun, diğer dinlere ait özel okulların devletten destek alırken Müslüman okullarının yasada yeri bulunmaması nedeniyle destek alamamasıdır. Aynı konu camiler için de geçerlidir. Fransa'da 1905 yılından önce yapılan ibadethaneler dışında yenileri için devletten para aktarılması söz konusu değildir. Bize göre, mevcut laiklik yasasında değişikliğe gidilerek camiler için devletin ödenek ayırması gerekmektedir. Bu, özel okullardaki gibi eşitliğin sağlanmasının yanında dış etkilerin ortadan kaldırılmasına da yöneliktir. Bağlantılı bir diğer nokta ise, imamlar konusudur. Başka ülkeler tarafından yaptırılan camilerin başka ülkeler tarafından belirlenerek gönderilen imamlarının sorunlara sebep olma ihtimalinin yüksek olduğu düşüncesindeyiz. Fransa'yı, Fransız kültürünü, ülkedeki Müslümanların yaşam biçimlerini ve Fransızcayı bilmeyen bir imamın Fransız Müslümanlara hitap etmesinin sakıncalarının bulunduğunu ileri sürmekteyiz. Bizim önerimiz, Fransa'nın laiklik yasasında esneklik yaparak özel okulların, camilerin finansmanı ve din adamlarının yetiştirilmesi konusunda değişikliğe gidilmesi gerektiğidir. İmam yetiştirilmesi

konusunda Fransa'nın ve başka Avrupa ülkelerinin yeni yeni girişimlerinin bulunduğunu da hatırlatmak gerekir.

Avrupa'daki İslam'ın neden olduğu önemli değişikliklerden ve Fransa'nın İslam'a yer bulma çabası içindeki büyük sorunlarından biri kamusal alanda İslam'dır. Kamusal alanda hiçbir dine yer verilmemesi gerektiğini savunan Fransa'nın laiklik anlayışının değişmesi bir kez daha önemli hale gelmektedir. Müslümanların asimile olmadan entegre olduklarına inanmaları – ve bunun gerçekte de böyle olabilmesi için – kendi kimliklerini saklamadan toplum içinde yer almak istemeleri doğaldır. Bu, Müslümanlardan çok Fransa için daha faydalı olacak bir değişim olacaktır. Kamusal alandan bahsedilirken dinî sembollerin yasaklanması konusuna da geniş yer verilmiştir. Bizim düşüncemiz, yasanın "türban yasağı" şeklinde tanımlanmasının doğru olmadığı, aslında bir çeşit "eğitim yasası" olduğu yönündedir. Sadece türban değil, "gösterişli" olan büyük haç ve kippa gibi semboller de yasaklanmıştır. Üstelik, türbanın okullarda – ki üniversitelerde ve özel okullarda serbesttir – yasaklanmasından en büyük fayda görecek olanların yine Müslümanlar olduğu düşüncesine sahibiz. Öte yandan, ancak türbanla toplum içine katılma şansı olan kadınların önünde engel oluşturduğunu da göz önünde bulundurarak aslında bu sorunun, çözümü zor bir konu olduğunu kabul etmekteyiz.

Fransa, Müslümanlara yer vermeye çalışırken statüleri ile ilgili sorunlar yaşanmaktadır. "Müslümanların Belirsiz Statüsü: Azınlık mı Vatandaş mı?" başlığı altında öncelikle azınlık ve vatandaş kavramlarının tanımlamalarına ve çeşitli teorik tartışmalara yer verilmiştir. Fransa'nın diğer Avrupa ülkelerine göre daha farklı olan vatandaşlık ve azınlık anlayışının ise özellikle üzerinde durulmuştur. Fransa'da vatandaşlık, Fransız olmanın belirleyicisi olarak görülmektedir. Bu düşünceye göre; Fransız yaşam biçimini, dilini, kültürünü vb. özümseyen, bir başka ifadeyle asimile olan Fransız vatandaşı olur ve böylece önceki durumu nedeniyle yaşadığı tüm sorunlar kendiliğinden ortadan kalkar; çünkü tüm Fransız vatandaşlarının eşitliği ilkesinden faydalanmaya başlar. Oysa gerçekte durum böyle olmamaktadır. Her ne kadar tüm kanunlar ve düzenlemeler vatandaşların

eşitliği konusundaki hassasiyeti yansıtsa da, uygulamada Fransız vatandaşı olmak eşitsizliklerin ve ayrımcılığın sonu olmaya yetmemektedir. Azınlık konusunda Fransa, Avrupa ülkeleri arasında en uç örneklerden biridir. Fransa, ülkede hiçbir azınlık ve hiçbir cemaatin bulunmadığı düşüncesiyle hiçbir farklılık da tanımamaktadır. Fransa'da bireyler ve bireysel haklar mevcuttur, bunun dışında devletle birey arasında herhangi bir başka aracıya yer verilmez.

Fransa'daki Müslümanların vatandaş olmalarının sorunları çözememesinin arkasında daha önce sözünü ettiğimiz siyasi ve sosyal yaklaşım arasındaki fark ile birlikte başka etkenler de mevcuttur. Örneğin Müslümanlara yönelik belli bir terminoloji vardır. Tezimizde kısa da olsa bu terminolojiye değinerek Müslümanlar için kullanılan tanım, sıfat ve ifadelere yer vererek olumsuz bakış açısını gözler önüne sermeye çalıştık. Bundan daha önemli ve belki de belirleyici olan noktanın oryantalist düşünce ve Fransa'nın sömürgeci tarihi olduğunu ileri sürdük. Bize göre, Müslümanların "diğer" Fransızlarla eşit konuma gelememesinin altında sömürge döneminde yaşanan "yöneten/yönetilen" ilişkisinin rolü büyüktür. Yönettikleri hatta uygarlaştırmaya çalıştıkları halkların kendileri ile birlikte ve kendileri ile eşit statüde yaşamalarının kabullenilmesi ile ilgili bir sorun olduğunu ileri sürmekteyiz.

Müslümanların statüsü konusundaki bir başka sorunun "kimlik" meselesi ile bağlantılı olduğunu savunmaktayız. Avrupa kimliğinin Hristiyanlık temelli olması nedeniyle "öteki" ve "düşman" olarak görülen ve bunun üzerinden Avrupa kimliğinin kurulmasına önayak olan İslam'ın bugün sorun haline gelmesini anlamak zor olmamaktadır. Çünkü kendisine olumsuzluklar yüklenerek ötekileştirilen Müslüman, bugün Avrupalı ile birlikte ve eşit statüde yaşama talebindedir. Bu durumun Avrupalı açısından kabullenilmesinin zaman alacağını ileri sürmekteyiz. Öte yandan, Avrupa'nın bir kimlik oluşturma çabalarının yersiz olduğunu çünkü hâlâ ulus-devlet ve milliyetçilik gibi Avrupa Birliği çerçevesinde öldürülmeye çalışılan unsurların canlı olduğunu belirtmekteyiz. Biz de, Savage'ın İslam'ın Avrupa'nın kendisini yeniden tanımlamasını sağlamasının ironik olacağını ileri sürerek daha önce

olduğu gibi ikinci bir kez daha Avrupa'da rönesans olabileceğini savunan düşüncesini desteklemekteyiz.[2081]

V. ve son bölümde "Fransa İslam 'sorunu' ile nasıl başa çıkacak?" sorusuna cevap aranmaya çalışılmıştır. "Avrupa İslamı" alternatif olarak ileri sürülmektedir. Bu kavram, Müslümanların laik/seküler bir yaşam biçimini benimsemesi, kadın haklarına değer vermesi ve Avrupa değerleri olarak ifade edilen, ancak aslında evrensel olduğunu iddia ettiğimiz değerleri benimsemesi şeklinde açıklanmaktadır. Fransa'da son zamanlarda Müslümanların yaşam biçimlerinin Fransız tarzına göre yeniden uyarlanması tartışılmaya başlanmıştır. Ancak bunun hayata geçirilmesi için öncelikle Avrupa'da "kültürel bir reform" gerekmektedir. Değişime direnç Fransa'nın başlıca özellikleri arasındadır. Müslümanların "Fransız Müslümanlar" olarak toplumda eşit statüde kabul edilebilmesi ve toplumsal düzeyde de benimsenebilmesi için algılamalarda, düşüncelerde, geleneklerde, kısacası kültürel bağlamda değişim gereklidir. Bunun için sadece hükümetlerin değil, daha önemlisi medyanın da dahil olduğu bir sürece ihtiyaç vardır. Avrupa, Müslümanları aşağı görmekten vazgeçtiğinde aslında pek çok değer de öğrenebilecektir. Geleneksel aile bağları, zekat, sadaka gibi değerlerin Avrupa toplumları tarafından benimsenmesi, belki de zayıflamakta olan bağların ve bozulmakta olan ilişkilerin yeniden kurulmasına katkı sağlayabilecektir.[2082]

Bugün yapılması gereken değişikliklerden biri de hak ve özgürlükler alanında olmalıdır. Dinî inanç bir tercih meselesi olduğundan doğrudan özgürlüklerle bağlantılıdır. Liberal Avrupa devletlerindeki özgürlükler farklılıkların çok az olduğu bir topluma göre düzenlenmiştir. Bugün Müslümanlar, toplumsal düzeydeki dışlayıcılık bir yana, laiklik yasasının henüz Fransa'da İslam yokken düzenlenmiş olması nedeniyle, hak ve özgürlüklerden yeterince faydalanamamaktadır. Her kültürel azınlık grubu gibi Müslümanlar da varlıklarının devamlılığını amaçlamakta, dolayısıyla

[2081] Timothy M. Savage, "Europe and Islam: Crescent Waxing, Cultures Clashing", The Washington Quarterly, Cilt 27, No. 3, Yaz 2004, s. 47.
[2082] Fatima Husain ve Margaret O'Brien, "Muslim Communities in Europe: Reconstruction and Transformation", Current Sociology, Cilt 48, No. 4, Ekim 2000, ss. 11, 12.

asimile olmadan entegre olmak için devletten güvence talep etmektedirler. Bir başka ifadeyle, topluma katılmak istemekte ve bu katılımın onaylandığını talep etmektedirler. Fransa'da, Müslümanların azınlık talepleriyle, farklı bir cemaat olarak ortaya çıkması kuşkuya sebep olmakta, bu kuşkular da zaman zaman dışlayıcı söylemler üretmektedir. Fransa'nın haklar konusundaki bakış açısı önemlidir. Fransa'da temel olan bireysel haklardır. Ve Fransa'nın "grup kimliği", "grup hakları" gibi fikirlere allerji duyduğu belirtilmelidir.

Tezimizin son iki başlığında, Avrupa hükümetlerinin entegrasyon ve çokkültürlülük politikalarının bugüne kadar denendiği şekliyle başarısız olduğunu kabul ederek apayrı bir yola girmekte oldukları iddia edilmektedir. Bize göre, entegrasyondansa asimilasyon, çokkültürlülüktense tek kültürün benimsenmesine yönelik baskı yapılması hakim olmaktadır. Avrupa'da Müslümanların neredeyse her açıdan sorun olarak görülmesi ile birlikte çokkültürlülüğe yaklaşmış olan ülkelerle birlikte hiç denememiş olanlar da, artık bu politikaların başarısız olduğunu ve tek kültürün benimsenmesi gerektiğini savunmaya başlamıştır. Entegrasyon konusunda ise pek çok ülkede asimilasyona daha yakın olan ya da en azından farklı olma hakkını reddeden uygulamalara yönelik bir eğilim olduğunu iddia etmekte ve örneklerle bunu göstermeye çalışmaktayız.

Varsayımımız, İslam dininin Avrupa'da bir takım değişikliklere sebep olduğu ve olacağı idi. Müslümanların yerleşmesiyle başlayan değişim süreci Fransa örneği üzerinden gösterilmeye çalışılmıştır. Müslüman göçmenlerin Fransa'ya gelme nedeni, iş gücü sağlayarak ekonomiye ve demografik dengelere katkıda bulunmak idi. Ancak, göçün etkileri, bunu aşarak, Fransa'nın siyasi sisteminin ve kültürünün gücünü ve zayıflıklarını ortaya çıkarmıştır.[2083]

Bizim vardığımız sonuç, bazı alanlarda olumlu değişimler gerçekleştirilirken bazı alanlarda geri adım atılmakta olduğudur. Fransa'nın önemli bir hatası, değiştiğini, artık homojen olmadığını, farklı dil, ırk ve dinden vatandaşlarının bulunduğunu görmezlikten gelmesidir. Bu gerçekleri kabul

[2083] James F. Hollifield, "Immigration and Modernization", James F. Hollifield ve George Ross (der.), *Searching for the New France*, Routledge, New York ve Londra, 1991, s. 141.

etmediğinden yeni politikalar da üretememektedir. Halbuki, Fransa değişmektedir. Dolayısıyla Fransa'nın mevcut yapısı; politikalarıyla, kanunlarıyla, gelenekleriyle ve kültürüyle yeni gerçeklere cevap verememektedir. Avrupa ülkeleri, özellikle de Fransa ve Almanya, yapılarını güncel gerçekliğe uyarlamaları gerekirken, bu yapılar ulusal tarihin mirasını, gelenekleri ve ideolojiyi yansıttığından siyasetçiler bir türlü bu etkiden kurtulamamaktadır.[2084] Geleneksel olarak, farklı olmanın reddedildiği ve devlet ile birey arasına başka bir aracının kabul edilmediği Fransa'da, herşeye rağmen belli bir değişim söz konusudur. Müslümanların temsilci komiteleri ile devlet arasında sürekli bir diyalog sağlanmaya çalışılmaktadır. Müslümanlara yönelik yeni politika ve uygulamaların olması, onların farklılıklarının ve varlığının kabul edildiği anlamına gelmektedir. Müslümanlar, Fransa'daki siyasi durağanlığı ve geleneklere aşırı bağlılığı uzun vadede kıracak gibi görünmektedir.

Entegrasyon sorununun çözülebilmesi için her iki tarafın da kendilerini değiştirmesi gerekmektedir. Çünkü her iki taraf da birbirine yaklaşmak zorundadır. Avrupa ülkeleri, "farklı kültür"den insanları iş gücü olarak kabul ettiğine göre, bunun sorumluluğunu da almak durumundadır. Müslümanlar da yaşadıkları toplumun temel değerlerini –asimile olmadan– benimsemelidir. Başta Fransa olmak üzere, Avrupa toplumları, asimilasyona değil entegrasyona yönelmeli, öncelikle iki kavram arasındaki ayrımı yapabilmelidir. Bütün sorunun devletler ile göçmen gruplar arasında olduğunu ileri süren Kastoryano, iki taraf arasında karşılıklı güven ilişkisi yerleştirebilecek, göç kaynaklı grupların kimlik gereksinimlerine cevap verebilecek, tarafsızlıkla aynı zamanda farklılaştırıcı bir pratiği birleştirebilecek yolların keşfedilmesi gerektiğini savunmaktadır.[2085] Bize göre, Müslümanlarla hükümet politikaları arasındaki sorun, ev sahibi toplumla Müslüman olanlar arasındaki sorunun yanında çok daha küçüktür.

[2084] Riva Kastoryano, Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 123.
[2085] Riva Kastoryano, Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000, s. 267.

Alain Minc, göçmenlerle ilgili sorunların globalleşme ve Avrupalılaşma ile çözüleceğini, çünkü 20-30 yıl içinde Fransız toplumu değil bir Avrupa toplumu olacağını savunmaktadır. Minc'e göre yabancı düşmanlığından kurtulmanın tek yolu budur.[2086] Biz bu düşüncenin tam tersini, milliyetçilik ve ulus-devletin bugünkünden daha da güçleneceğini ileri sürerek karşı çıksak da, sorunun bir gün ortadan kalkacağı görüşüne katılmaktayız. Fransa'ya ilk gelen göçmenlerden olan Portekiz, İtalyan ve İspanyolların iyi derecede entegre olabilmeyi başardıkları ileri sürülmektedir. Ancak çocuklarına kendi tarihleri gibi Fransız tarihini anlatan Avrupalı göçmenlerin aslında entegre değil, asimile olduğu söylenmelidir. Bir görüşe göre, Avrupalı göçmenler de ilk geldiklerinde cemaatleşmiş ve toplum içine hemen yayılamamışlardı. Asimilasyon zaman almıştı. Bugünkü Kuzey Afrikalılar'ın davranış biçimleri, önceki göçmenler tarafından da sergilenmişti. Onlara da önyargı ile yaklaşılmış, onlar da ayrımcılığa maruz kalmışlardı.[2087] Bizim düşüncemiz, Müslümanların da değişmekte olduğundan hareketle, bugünkü durumun, yani çatışma, uyumsuzluk, yanlış algılama, değişim gerekliliklerine direnme gibi olumsuzlukların, bir geçiş süreci olduğudur. 2025 gibi Fransa nüfusunun dörtte birinin Müslüman olacağı, 2050 yılında ise bugün yüzde beş oranında olan Avrupa'daki Müslümanların yüzde 20'yi bulacağı tahmin edilmektedir. Avrupa nüfusunun genel olarak 2050 yılında 565 milyona düşeceği ileri sürülmektedir (2000 nüfusu 728 milyondur)[2088]. Dolayısıyla, sorunların çözümsüz kalması mümkün görünmemektedir. Birkaç kuşak sonra gerek Müslümanların gerekse Avrupa toplumlarının değişerek uyum sağlayacağını düşünmekte, hatta başlamış olan değişim sürecinden bunu görmekteyiz. Paris'in en büyük camisinin (eski) imamı Dalil Boubakeur, Fransa'daki İslam'ın çeşitli süreçlerden geçtiğini ifade etmiştir. Göç, adaptasyon, kriz ve bugün artık dahil olma, entegrasyon ve normalleşme.[2089]

[2086] Thomas Sancton, Tala Skari, "Mixing Bowl", *Time Europe*, Cilt 155, No. 23, 12 Haziran 2000.
[2087] Arun Kapil, "On Islam in the West and Muslims in France: Views form Hexagon" *Third World Quarterly*, Cilt 18, No. 2, 1997, s. 387.
[2088] Timothy M. Savage, "Europe and Islam: Crescent Waxing, Cultures Clashing", The Washington Quarterly, Cilt 27, No. 3, Yaz 2004, s. 28.
[2089] "The Melting-Pot that isn't", *Economist*, Cilt 360, No. 8232, 28 Temmuz 2001, ss. 50-52.

Ancak, bu sürecin önceki göçmenler kadar kolay olmayacağını ve sorunların azalarak da olsa uzun süre devam edeceğini de kabul etmekteyiz.

KAYNAKÇA

- AÇIKGÖZ, Vedat: “College Launches Disputed Islamic Program”, *DW*, 27 Mart 2005.
- ADLER, Frank: “Immigration, Insecurity and the French Far Right”, *Telos*, No. 120, Yaz 2001.
- AGGER, Dennis: *‘Francophonie’ in the 1990s. Problems and Opportunities,* Multilingual Matters Ltd, Clevedon, 1996.
- AHMAD, Imtiaz: “Teaching Islamic Studies in the Non-Arab World: With or Without Arabic?”, *Journal of Muslim Minority Affairs*, Cilt 21, No. 2, 2001.
- AHMAD, Khurshid: “Islam and the West: Confrontation or Cooperation?”, *The Muslim World*, Cilt LXXXV, No. 1-2, Ocak-Nisan 1995.
- AKKERMAN, Naki Cevad: “İslam Dünyasında Suçlanan Masonluk ve Ötesindeki Gerçekler”, *Mimar Sinan*, No. 62, 1986.
- AKTAN, Gündüz: Kimlik Çalıştayı, ASAM, Ankara, 1 Şubat 2006.
- AL-AZMEH, Aziz: “Civilization, Culture and the New Barbarians”, *International Sociology*, Cilt 16, No. 1, Mart 2001.
- ALBERT, Phyllis Cohen: “The Right to be Different: Interpretations of the French Revolution’s Promises to the Jews”, *Modern Judaism*, Cilt 12, No. 3, Ekim 1992.
- ALBRECHT, Alfred: “Religionspolitische Aufgaben Angesichts der Presenz des Islam in der Bundesrepublik Deutschland”, Heiner Marr ve Johannes Stöting (der.), Essener Gespräche zum Thema Staat und Kirche, Aschendorf, Münster, 1986.
- ALEXANDER, Jeffrey C.: “Theorizing the ‘Modes of Incorporation’: Assimilation, Hyphenation, and Multiculturalism as Varieties of Civil Participation”, *Sociological Theory*, Cilt 19, No. 3, Kasım 2001.
- Ali, AMEER: “Islamism: Emancipation, Protest and Identity”, *Journal of Muslim Minority Affairs*, Cilt 20, No. 1, 2000.
- Almanya Anayasası.
- ALMOG, Shmuel: *Nationalism & Antisemitism in Modern Europe: 1815- 1945*, Pergamon Press, Oxford, 1990.
- ALTINBAŞ AKGÜL, Deniz: “Almanya’nın Asimilasyonist Politikaları ve Entegrasyon Anlayışı”, Semra Ranâ Sezal ile birlikte, *Stratejik Analiz*, Ağustos 2002.

- ALTINBAŞ AKGÜL, Deniz: “Avrupa Siyasi Bütünleşmesi ve Fransa’nın Yaklaşımı”, yayınlanmamış master tezi, Gazi Üniversitesi, 2001, s. 24.
- ALTINBAŞ AKGÜL, Deniz: “Chirac’tan Irkçılık Uyarısı”, Günlük Küresel Değerlendirme Bülteni, 12 Temmuz 2004, ASAM internet sayfası, www.avsam.org
- ALTINBAŞ AKGÜL, Deniz: “Fransa’da ‘Türban Yasağı’ Olarak Bilinen Eğitim Yasası”, ASAM internet sitesi, 12 Şubat 2004, http://www.avsam.org/gunlukbulten/
- ALTINBAŞ AKGÜL, Deniz: “Fransa’da Patlayan Sosyal Bomba”, *Stratejik Analiz*, Aralık 2005.
- ALTINBAŞ AKGÜL, Deniz: “Fransız Polisinin Kötü Muamelesi Raporlandı”, Günlük Küresel Değerlendirme Bülteni, 11 Nisan 2005, www.asam.org.tr
- ALTINBAŞ AKGÜL, Deniz: “Fransız Ulusal Cephe Partisi’nin (FN) Tarihsel Kökleri”, *Avrasya Dosyası*, Kış 2004.
- ALTINBAŞ AKGÜL, Deniz: “Globalleşme ve Ademimerkeziyetçilik: Fransa Örneği”, *Küreselleşme ve Yerelleşme*, Kemal Görmez (derleyen), Odak, Ankara, Şubat 2005.
- ALTINBAŞ AKGÜL, Deniz: “Hollanda’ya Gelecek Göçmenlere Sınav Planı”, 7 Şubat 2005, ASAM web sitesi, www.avsam.org
- ALTINBAŞ AKGÜL, Deniz: “Papa, Laiklik ve Fransa”, 7 Nisan 2005, ASAM web sitesi, www.avsam.org
- AMBLER, John S.: “Educational Pluralism in the French Fifth Republic”, James F. Hollifield ve George Ross (der.), *Searching for the New France*, Routledge, New York ve Londra, 1991.
- AMIN, Ash: “Multi-ethnicity and the Idea of Europe”, *Theory, Culture & Society*, Cilt 21, No. 2, 2004.
- AMIRAUX, Valérie: “Discours Voilés sur les Musulmanes en Europe: Comment les Musulmans sont-ils Devenus des Musulmanes?”, *Social Compass*, Cilt 50, No. 1, 2003.
- ANDERSON, Benedict: “Imagined Communities Reflections on the Origin and Spread of Nationalism”, *The New Social Theory Reader*, Steven Seidman ve Jeffrey C. Alexander, Routledge, Londra ve New York, 2001.
- ANDERSON, Benedict: *Hayali Cemaatler. Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, İskender Savaşır (çev.), İkinci Basım, Metis, İstanbul, 1995.
- APAP, Joanna: “The Relationship between Integration and Citizenship”, Sergio Carrera (der.), *Challenge Liberty & Security The Nexus Between Immigration, Integration and Citizenship in the EU*, Collective Conference Volume, Nisan 2006.

- APPADURAI, Arjun: *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization,* University of Minnesota Press, Minneapolis, 1997.
- ARDAGH, John: *France in the New Century, Portrait of a Changing Society*, Viking, Londra, 1999.
- ARDAGH, John: *Germany and the Germans*, Üçüncü Baskı, Penguin Books, Londra, 1995.
- ASAD, Talal: "Europe Against Islam: Islam in Europe", *The Muslim World*, Cilt LXXXVII, No. 2, Nisan 1997.
- ASTIER, Henri: "French Muslims Face Job Discrimination", *BBC*, 2 Kasım 2005.
- ASTIER, Henri: "French Struggle to Build Local Islam", *BBC*, 14 Kasım 2005.
- ASTIER, Henri: "Headscarf Defeat Riles French Muslims", *BBC News*, 1 Kasım 2005.
- ASTIER, Henri: "Islam Tests French Secularism", *BBC*, 8 Aralık 2005.
- ATKIN, Nicholas: "The Challenge to Laicite: Church, State and Schools in Vichy France, 1940-1944", *The Historical Journal*, Cilt 31, No. 1, Mart 1992.
- AUFFRAY, Alain: "Accès de Fièvre dans les Milieux d'extrême Droite", *Libération*, 21 Mart 2005.
- AUSLANDER, Leora: "Bavarian Crucifixes and French Headscarves. Religious Signs and the Postmodern European State", *Cultural Dynamics*, Cilt 12, No. 3, 2000.
- Avrupa Parlamentosu resmî internet sayfası, http://www.europarl.org.uk/constitution/ConstitutionSingleMain.htm
- BACINOĞLU, Tamer-Andrea: *Modern Alman Oryantalizmi*, Ankara, ASAM Yayınları, 2001.
- BAGLEY, Christopher: "Immigrant Minorities in the Netherlands: Integration and Assimilation", *International Migration Review*, Cilt 5, No. 1, İlkbahar 1971.
- BAGLIONI, Guido: "Trends in the Studies on the Socio-Cultural Integration of Immigrants", *International Migration Digest*, Cilt 1, No. 2, Sonbahar 1964.
- BAKEWELL, Joan: "The Believers Who Despise Our Ways", *New Statesman*, Cilt 129, No. 4488, 29 Mayıs 2000.
- BAL, Hüseyin: *Kent Sosyolojisi*, Turhan, Ankara, 1999.
- BALIBAR, E.: "Race, Nation and Class", M. Silverman (der.), *Race,Discourse and Power in France*, Aldershot, Avebury, 1991

- BALL, Rodney, Alec Hargreaves, Bill Marshall ve Anna Ridehalgh: "French in the World: From Imperialism to Diversity", Jill Forbes ve Michael Kelly (der.), *French Cultural Studies. An Introduction*, Oxford University Press, New York, 1995.
- BARRY, Norman P.: *Modern Siyaset Teorisi*, Mustafa Erdoğan ve Yusuf Şahin (çev.), Liberte, Ankara, 2003.
- BARTELS, Edien: "'Dutch Islam': Young People, Learning and Integration", *Current Sociology*, Cilt 48, No. 4, Ekim 2000.
- BARTELS, Edien: "Moroccan Girls and Youth Literature in the Netherlands: A Way to Broaden the Boundaries", Journal of Muslim Minority Affairs, Cilt 23, No. 1, Nisan 2003.
- BARTLETT, Robert: The Making of Europe. Conquest, Colonization and Cultural Change, 950-1350, Princeton University Press, Princeton, 1993.
- BASDEVANT-GAUDEMET, Brigitte: "Staat und Kirche in Frankreich", Gerhard Robbers (der.), *Staat und Kirche in der Europäischen Union*, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, 1995.
- BASTENIER, Albert: "Immigration and the Ethnic Differentiation of Social Relations in Europe", Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe, John Rex ve Beatrice Drury (der.), Avebury, Aldershot, 1994.
- BAUBOCK, Rainer: "Cultural Minority Rights for Immigrants", *International Migration Review*, Cilt 30, No. 1, Special Issue: Ethics, Migration, and Global Stewardship, İlkbahar 1996.
- BBC News Online, 21 Ocak 2004.
- BENNHOLD, Katrin: "'We're French', but not 'Real' French", *International Herald Tribune*, 4 Kasım 2005.
- BENNHOLD, Katrin: "In Germany, Immigrants Face a Tough Road", *International Herald Tribune*, 30 Aralık 2005.
- BEN-RAFAEL, Eliezer ve Yitzhak Sternberg (der.): *Identity, Culture and Globalization*, Brill, Londra-Boston-Köln, 2001.
- BERNARD, Philippe: "Foulard à l'École: La Réalité Cachée Derrière les Chifres Officiels", *Le Monde*, 11 Aralık 2003.
- BERNSTEIN, Richard: "True or False: Do You Want to be a German?", *The New York Times*, 29 Mart 2006.
- BESALEL, Yusuf: *Yahudi Tarihi*, Üniversal Yayıncılık, İstanbul, 2000.
- BILEFSKY, Dan: "Success Stories Offer Advice for France", *International Herald Tribune*, 10 Kasım 2005.
- BIRD, Karen: "Group Recognition in the Civic Republic: Citizenship, Equality and Pluralism in France", Cyril Levitt, Scott Davies ve Neil

McLaughlin (der.), Mistaken Identities: The Second Wave of Controversy over "Political Correctness", Peter Lang, New York, 1999.

- BIRNBAUM, Pierre ve Tracy B. Strong: "From Multiculturalism to Nationalism", *Political Theory*, Cilt 24, No. 1, Şubat 1996.
- BİLGİN, Nuri: Kimlik Çalıştayı, ASAM, Ankara, 1 Şubat 2006.
- BLEICH, Erik: "From International Ideas to Domestic Policies: Educational Multiculturalism in England and France", *Comparative Politics*, Cilt 31, No. 1, Ekim 1998.
- BLOß, Lasia: *State-Church-Relationships in Europe*, Jean Monnet Working Paper 13/03, 2003.
- BORJAS, George J.: The Impact of Immigrants on the Employment Opportunities of Natives, OECD Raporu, 1991.
- BOSTANCI, M. Naci: *Bir Kolektif Bilinç Olarak Milliyetçilik*, Doğan, İstanbul, 1999.
- BOSWELL, Christina: "European Values and the Asylum Crisis", *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)* Cilt 76, No. 3, Europe: Where does it Begin and End?, Temmuz 2000.
- BOURCIER, Nicolas: "Le Danemark Durcit sa Politique d'Immigration", *Le Monde*, 5 Haziran 2002.
- BOURDIEU, Pierre: The Algerians, Alan C. M. Ross (çev.), Beacon Press, Boston, 1962.
- BOWEN, John R.: "Beyond Migration: Islam as a Transnational Public Space", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 30, No. 5, Eylül 2004.
- BOWLEY, Graham: "New Islam in an old English Town", *International Herald Tribune*, 7 Kasım 2005.
- BRAND, Constant: 'EU Delegates Debate Constitution Articles', *AP,* 27 Şubat 2003.
- BRAND, Constant: "EU Constitutional Convention Divided Over Powers, Religion", *AP,* 21 Ocak 2003.
- BRAUDEL, Fernand: *The Identity of France*, Siân Reynolds (çev.), Harper Perennial, New York, 1988.
- BRAUDEL, Fernand: *The Identity of France*, Siân Reynolds (çev.), Harper Perennial, New York, 1988.
- BRAUDEL, Fernand: *Uygarlıkların Grameri,* Mehmet Ali Kılıçbay (çev.), İmge, Ankara, 1996.
- BREARLEY, H.C.: "Culture Change and Race Relations", *Social Forces*, Cilt 20, No. 2, Aralık 1941.

- BRISEBARRE, Anne-Marie: “The Sacrifice of ‘Id al-kabir: Islam in the French Suburbs”, *Anthropology Today,* Cilt 9, No. 1, Şubat 1993.
- BROCHMAN, Grete: *European Integration and Immigration From Third Countries*, Scandinavian University Pres, Oslo, 1996.
- BROUGHTON, Philip Delves: “French Anti-Semitism Drives More Jews to Settle in Israel”, Telegraph, 29 Ocak 2004.
- BRUNSCHWIG, Henri: *Mythes et Réalitéa de l’Impérialisme Colonial Français, 1871-1914*, Paris, 1960.
- BRYANT, Lisa: “Europe's Fears Increase Over Immigrant Unrest”, *VOA News*, 11 Kasım 2005.
- BRYANT, Lisa: “Wearing of Religious Symbols in French Schools Sparks Debate”, *UTC*, 10 Kasım 2003.
- BULLOUGH, Vern L.: “Multiculturalism and Me”, *Multiculturalism Humanist Perspectives*, Robert B. Tapp (der.), Prometheus Books, New York, 2000.
- BURÇOĞLU, Nedret Kuran: Kimlik Çalıştayı, ASAM, Ankara, 1 Şubat 2006.
- BURROWS, Mathew: “ ‘Mission Civilisatrice’: French Cultural Policy in the Middle East, 1860-1914”, *The Historical Journal*, Cilt 29, No. 1, Mart 1986.
- CAHNMAN, Werner J.: “France in Algeria: A Problem of Culture Contact”, *The Review of Politics*, Cilt 7, No.3, Temmuz 1945.
- CALDWELL, Christopher: “The Crescent and the Tricolor”, *Foreign Affairs*, Kasım 2000.
- CAMPANI, Giovanna: “Ethnic Networks and Associations, Italian Mobilisation and Immigration Issues in Italy”, Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe, John Rex ve Beatrice Drury (der.), Avebury, Aldershot, 1994.
- CANATAN, Kadir: Avrupa’da Müslüman Azınlıklar, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995.
- CANGIZBAY, Kadir: “Laiklik: Dinsel’in de Din-dışı’nın da Ötesi”, *Çok-hukukluluk, Laiklik ve Laikrasi*, Liberte, Ankara, 2002.
- CANGIZBAY, Kadir: Gazi Üniversitesi Siyaset ve Sosyal Bilimler Bölümü Doktora Programı, Beşerî Bilimler Felsefesi ders notu, Aralık 2003.
- CAPLOW, Theodore: “Contrasting Trends in European and American Religion”, *Sociological* Analysis, No. 46, 1985.
- CAPORTOTI, Frank: *Study on the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities*, United Nations, New York, 1979.

- CARBAJO, Joël: *Droit des Services Publics*, Dalloz, Paris, 1990.
- CASTLES, Stephen ve Mark J. Miller: *The Age of Migration International Population Movements in the Modern World* , gözden geçirilmiş ikinci baskı, Macmillan, Houndmills, 1998.
- CESARI, Jocelyn: "Avrupa: İslamî Bir Kesit", Avrupa ve Amerika Müslümanları, Shireen Hunter ve Huma Malik (der.), Can Demirkan, Deniz Öktem, Ercüment Asil, Asma Mermer (çev.), Gelenek, İstanbul, Temmuz 2003.
- CESARI, Jocelyne: "Islam in European Cities", Sophie Body-Gendrot ve Marco Martiniello (der.), *Minorities in European Cities. The Dynamics of Social Integration and Social Exclusion at the Neighbourhood Level*, Macmillan, Houndmills, 2000.
- Charter of Fundamental Rights of the European Union, Official Journal of the European Communities, C 364/1, 18 Aralık 2000.
- CHAVES, Mark, Peter J. Schraeder ve Mario Sprindys: "State Regulation of Religion and Muslim Religious Vitality in the Industrialized West", *The Journal of Politics*, Cilt 56, No. 4, Kasım 1994.
- CHENAL, Alain: "Fransa: Cumhuriyet'in İçindeki İslam", Turhan Ilgaz (der. ve çev.), *Avrupa'da Türban Tartışmaları. Avrupa'da Laiklik, Demokrasi ve İslam Tartışmaları. Fransa'da Laisitenin Uygulanışına İlişkin Stasi Raporu*, Paragraf, Ankara, 2005.
- CHOLEWINSKI, Ryszard: "State Duty Towards Ethnic Minorities: Positive or Negative?", *Human Rights Quarterly*, Cilt 10, No. 3, Ağustos 1988.
- CIA The World Fact Book, http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/gm.html#People
- COAKLEY, John: "The Resolution of Ethnic Conflict: Towards a Typology", *International Political Science Review*, Cilt 13, No. 4, Ekim 1992.
- COHEN, Robin ve Paul Kennedy: *Global Sociology*, Macmillan, Houndmills, 2000.
- COLLINS, James B.: "State Building in Early-Modern Europe: The Case of France", *Modern Asian Studies*, Cilt 31, No. 3, Special Issue: The Eurasian Context of the Early Modern History of Mainland South East Asia 1400-1800, Temmuz 1997.
- COLLINSON, Sarah: *Europe and International Migration*, Pinter Publishers, Londra, 1993.
- CONNOR, Walker: "Nation-Building or Nation-Destroying?", *World Politics*, Cilt 24, No. 3, Nisan 1972.

- Constitution du 4 Octobre 1958, Art. 2, *Les Constitutions de la France*, Deuxième édition, Dalloz, Paris, 1989.
- Copenhagen Post, 20 Şubat 2004.
- CORBETT, James: Through French Windows: An Introduction to France in the Nineties, University of Michigan Press, Ann Arbor, 1994.
- CORDELIER Jérôme ve Jean-Michel Décugis: "Islam : La Conquête du Pouvoir", *Le Point*, No. 1596, 18 Nisan 2003.
- CORDELIER, Jerome: "IPSOS-LCI-Le Point Poll: Islam is a Worry for the French", Le Point, 16 Mayıs 2003.
- CORDELIER, Jérôme: "Une Épineuse Question d'Argent", *Le Point*, No. 1599, 9 Mayıs 2003.
- COROLLER, Catherine: "La Violence Raciste Redouble en France", *Libération*, 21 Mart 2005.
- COROLLER, Catherine: "Voile: 48 Exclusions Depuis la Loi", *Libération*, 16 Mart 2005.
- COSTA-LAZCOUX, Jacqueline: De l'Immigré au Citoyen, La Documentation Française, Paris, 1989.
- CRAM, Laura, Desmond Dinan ve Neill Nugent: "Reconciling Theory And Practice", *Developments In The European Union*, Laura Cram, Desmond Dinan, Neill Nugent (der.), Macmillan Press, Houndmills, 1999.
- CROWDER, Michael: "Indirect Rule: French and British Style", *Africa: Journal of the International African Institute*, Cilt 34, No. 3, Temmuz 1964.
- CRUMLEY, Bruce: "Agent Provacative", *Time*, 6 Mayıs 2002.
- CZUCZKA, Tony: "German State Bans Headscarves in Schools", *AP*, 1 Nisan 2004.
- DA SILVA, Marina: "Islam Urbi et Orbi…", *Le Monde Diplomatique*, Mayıs 2004.
- DAHLSSON, Henrik ve Ditte Staun: *The EU State Constitution-A Critical Analysis,* TEAM Working Paper, No. 1, 2002.
- DAYNES, Sarah: "Processus de Conversion et Modes d'Identification á l'Islam: L'Exemple de la France et des Etats-Unis", *Social Compass*, Cilt 46, No. 3, 1999.
- DE RUDDER, Véronique, Isabelle Taboada ve François Vourc'h: "Immigrant Participation and Mobilisation and Integration Strategies in France: A Typology", Kenneth Hylton (çev.), Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe, John Rex ve Beatrice Drury (der.), Avebury, Aldershot, 1994.

- DEBRAY, Régis: “La Laïcité: Une Exception Française”, Hubert Bost (der.), *Genèse et Enjeux de la* Laïcité*,* Labor et Fides, Geneva, 1990.
- DEEB, Mary-Jane: “Islam and National Identity in Algeria”, *The Muslim World*, Cilt LXXXVII, No. 2, Nisan 1997.
- DEFLEM, Mathieu ve Fred C. Pampel: “The Myth of Postnational Identity: Popular Support for European Unification”, *Social Forces*, Cilt 75, No.1, Eylül 1996.
- DELANTY, Gerard: “Conceptions of Europe. A Review of Recent Trends”, *European Journal of Social Theory*, Cilt 6, No. 4, 2003.
- DELANTY, Gerard: “Habermas and Occidental Rationalism: The Politics of Identity, Social Learning, and the Cultural Limits of Moral Universalism”, *Sociological Theory*, Cilt 15, No.1, Mart 1997.
- DELANTY, Gerard: “The Making of a Post-Western Europe: A Civilizational Analysis”, *Thesis Eleven*, No. 72, Şubat 2003.
- DELANTY, Gerard: *Inventing Europe: Idea, Identity, Reality*, Macmillan, Houndmills, 1995.
- DELİÈGE, Robert: “Vers un Nouveau Tribalisme? Du Relativisne au Politiquement Correct”, Gilles Ferréol (der.), *Intégration, lien Social et Citoyenneté*, Septentrion, Lille, 1998.
- DELOIRE, Christophe : “Dieu, la France et les Politiques“, *Le Point*, No. 1635, 16 Ocak 2004.
- DEMERATH III, N.J.: “The Rise of ‘Cultural Religion’ in European Christianity: Learning from Poland, Northern Ireland, and Sweden”, Social Compass, Cilt 47, No. 1, 2000.
- DEMİRHAN, Ahmet: “ ‘Avrupa İslamı’ Ne Demek?”, *Zaman*, 27 Haziran 2006.
- DESCHAMPS, Etienne: “L’Européen (1929 – 1940): A Cultural Review at the Heart of the Debate on European Identity”, *European Review of History*, Cilt 9, Sayı 1, 2002.
- DEUTSCH, Anthony: “Dutch Muslims Fear Filmmaker’s Slaying Worsening Ethnic Antagonisms”, *Canadian Press*, 13 Kasım 2004.
- DEUTSCH, Anthony: “Mosque Burned Down in Dutch Village”, *AP*, 13 Kasım 2004; Andrea Gerlin vd, “Aftermath of a Murder”, *Time Canada,* Cilt 164, No. 21, 22 Kasım 2004.
- DEVYNCK, Annick: “Citizenship in a Historical Perspective” (workshop), *ECPR Conference*, Kopenhag, 14-19 Nisan 2000.
- DOUGHERTY, Carter: “Turks in Germany are in Bullish Mood”, *International Herald Tribune*, 15 Kasım 2005.
- DRIESSEN, Geert ve Frans Van Der Slik: “Religion, Denomination, and Education in the Netherlands: Cognitive and Noncognitive

Outcomes After an Era of Secularization", *Journal for the Scientific Study of Religion*, Cilt 40, No. 4, Aralık 2001.

- DUFFAR, Jean: "Fransa'da Laiklik", *Dünyada Din-Devlet İlişkileri, Ülkeler Arası Karşılaştırmalar*, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Yayınları, İstanbul, 2002.
- DUMMETT, Michael: *On Immigration and Refugees*, Routledge, Londra ve New York, 2002.
- EAGLETON, Terry: "Çokkültürlülük Elbette bir Tehdittir", *Radikal*, 21 Şubat 2007.
- EDER, Klaus: "Citizenship and Identity: The European Experience", ders notları, Jean Monnet European Centre tarafından düzenlenen *Avrupa Bütünleşmesi, Sivil Toplum ve Yeni Kimlikler* adlı yaz okulu, Trento ve Innsbruck, 2 – 14 Eylül 2002.
- EISENSTADT, S. N.: "Analysis of Patterns of Immigration and Absorption of Immigrants", *Population Studies*, Cilt 7, No. 2, Kasım 1953.
- EISINGA, Rob, Albert Felling ve Jan Peters: "Religious Belief, Church Involvement, and Ethnocentrism in the Netherlands", *Journal for the Scientific Study of Religion*, Cilt 29, No. 1, Mart 1990.
- ELLER, Jack David: "Anti-anti Multiculturalism", *American Anthropologist*, Cilt 99, Sayı 2, Haziran 1997.
- *Encyclopedia of Nationalism*, Cilt 2, Londra, Academic Press, 2001.
- ENGLAND, Sylvia Lennie: *The Massacre of Saint Bartholomew*, John Long, Londra, 1938.
- ENZENSBERGER, Hans Magnus: *Ah Avrupa!,* Sezer Duru (çev.), İstanbul, 1990.
- ERDENİR, F.H.Burak: *Avrupa Kimliği. Pan-Milliyetçilikten Post-Milliyetçiliğe*, Ümit Yayıncılık, Ankara, 2005.
- ERDOĞAN, Mustafa: "Avrupa Birliği Anayasalarında Devletin Temel Nitelikleri", http://www.liberal-dt.org.tr/guncel/Erdogan/me_AB3.htm
- ERGİ, İrfan: "AB'de Ayrımcılığın Yüzleri", *AB Haber*, 23 Ağustos 2003, http://www.abhaber.com/haberAyrinti.php?id=2126
- ERIKSEN, Thomas H.: *Ethnicity and Nationalism*, Londra, Pluto, 1993.
- ERIKSEN, Thomas H.: *Ethnicity and Nationalism*, Londra, Pluto, 1993.
- ERLER, Adelbert: Kirchenrecht: Ein Studienbuch, Beck, Munich ve Berlin, 1965.
- ESPOSITO, John L.: "Bir Batı Olgusu Olarak İslam", Avrupa ve Amerika Müslümanları, Shireen Hunter ve Huma Malik (der.), Can Demirkan, Deniz Öktem, Ercüment Asil, Asma Mermer (çev.), Gelenek, İstanbul, Temmuz 2003.

- European Race Bulletin, No. 45/6, 2004.
- EVANS, Martin: *The Memory of Resistance: French Opposition to the Algerian War (1954-1962)*, Berg, Oxford ve New York, 1997.
- FEKETE, Liz: "Anti-Muslim Racism and the European Security State", Race & Class, Cilt 46, No. 1, 2004.
- FERGUSON, Priscilla Parkhurst: "Is Paris France?", *The French Review*, Cilt 73, No. 56, Mayıs 2000.
- FERRY, Luc: Radyo röportajı, 27 Şubat 2003.
- FETZER, Joel S.: *Public Attitudes Toward Immigration in the United States, France, and Germany*, Cambridge University Pres, Cambridge, 2000, s. 49.
- FIELD, Catherine: "Headscarves in France: When Secular Turns Intolerant", *International Herald Tribune*, 9 Ekim 2003.
- FILAN, Kevin: "Rethinking Zionism", Hybrid Magazine web sayfası http://www.hybridmagazine.com/culture/1003/racism.shtml
- FILORAMO, Giovanni: "Religious Pluralism and Crises of Identity", Diogenes, Cilt 50, No. 3, 2003.
- FITZGERALD, Nora: "Headscarf in Schools Divide Germans", *International Herald Tribune*, 21 Ekim 2003.
- FOX, Jonathan: "Clash of Civilizations or Clash of Religions. Which is a More Important Determinant of Ethnic Conflict?", Ethnicities, Cilt 1, No. 3, 2001.
- FOX, Jonathan: "The Influence of Religious Legitimacy on Grievance Formation by Ethno-Religious Minorities", Journal of Peace Research, Cilt 36, No. 3, 1999.
- FOX, Jonathan: "Two Civilizations and Ethnic Conflict: Islam and the West", Journal of Peace Research, Cilt 38, No. 4, 2001.
- Fransa Dışişleri Bakanlığı resmî internet sayfası, http://www.diplomatie.gouv.fr/label_france/60/gb/10.html
- Fransa Dışişleri Bakanlığı resmî internet sayfası, http://www.diplomatie.gouv.fr/label_france/60/gb/10.html
- FÜRSTENAU, Marcel: "Almanya'nın Uyum Politikasındaki Eksikler", *DW*, 3 Aralık 2005.
- GABIZON, Cécilia : "Forte Hausse des Actes Xénophobes et Antisémites", *Le Figaro,* 9 Temmuz 2004.
- GALEOTTI, Anna Elisabetta: "Citizenship and Equality: The Place for Toleration", *Political Theory*, Cilt 21, No.4, Kasım 1993.
- GANI, Léon: *Syndicats et Traveilleurs Immigrés*, Editions Sociales, Paris, 1972.

- GARCIA-ARENAL, Mercedes: “Les Conversions d’Européens à l’Islam dans l’histoire : Esquisse Générale“, *Social Compass*, Cil 46, No. 3, 1999.
- GARRETA, Anne F.: “Re-Enchanting the Republic: “Pacs”, “Parite” and “Le Symbolique”, *Yale French Studies*, No. 100, France/USA: The Cultural Wars, 2001.
- GASPARD, François ve Farhad Khosrokhavar: *Le Foulard et la République*, La Découverte, Paris, 1995.
- GAZSI, Mélina: “One Hundred Years of French Secularism”, *Label France*, No.60, 2005.
- GEARY, James ve James Graff: “Outside Looking In”, *Time Europe Magazine*, 21 Kasım 2005.
- GÉLİE, Philippe: “Dieu Pose un Problème à la Convention”, *Le Figaro,* 5 Şubat 2003.
- GIBSON, Margaret A.: “Complicating the Immigrant/Involuntary Minority Typology”, *Anthropology & Education Quarterly*, Cilt 28, No. 3, Ethnicity and School Performance: Complicating the Immigrant/Involuntary Minorty Typology, Eylül 1997.
- GIDDENS, Anthony: *Sosyoloji*, Hüseyin Özel ve Cemal Güzel (yayına hazırlayan), Ayraç, Ankara, 2000.
- GILDEA, Robert: *France Since 1945*, Oxford University Press, Oxford ve New York, 1996.
- GILPIN, Robert G.: “No One Loves a Political Realist”, *Realism: Restatements and Renewal*, Benjamin Frankel (der.), Frank Cass, Londra, 1996.
- GIRLING, John: *France. Political and Social Change*, Routledge, Londra ve New York, 1998.
- GLEASON, Philip: “Pluralism and Assimilation: A Conceptual History”, Linguistic Minorities: Policies and Pluralism, J. Edwards (der.), Academic Press, 1984.
- GOGUEL, Maurice: “The Religious Situation in France”, *The Journal of Religion*, Cilt 1, No. 6, Kasım 1921.
- GOLDMAN, Alan H.: “Affirmative Action”, *Philosophy and Public Affairs*, Cilt 5, No. 2, Kış 1976.
- GOLDMAN, Ralph M.: “The Politics of Political Integration”, *The Journal of Negro Education*, Cilt 33, No. 1, Kış 1964.
- GOLLIAU, Catherine: “Pourquoi elles Portent le Voile”, *Le Point*, No. 1599, 9 Mayıs 2003.

- GORDON, Philip H. ve Sophie Meunier: *The French Challenge. Adapting to Globalization*, Brooking Institution Press, Washington D.C., 2001.
- GÖLE, Nilüfer: "Islam, European Public Space, and Civility", Krzysztof Michalski (der.), *Conditions of European* Solidarity, Cilt II, Religion in the New Europe, Central European University Press, 2006, http://www.eurozine.com/articles/2006-08-17-gole-en.html
- GÖLE, Nilüfer: *Modern Mahrem Medeniyet ve Örtünme*, Metis, İstanbul, 1998.
- GÖZE, Ayferi: *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*, Genişletilmiş 7. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul, 1995.
- GRAFF, James: "Streets of Fire", *Time*, 14 Kasım 2005.
- GREN, Nancy L.: "Le Melting-Pot: Made in America, Produced in France", *The Journal of American History*, Cilt 86, No. 3, *The Nation and Beyond: Transnational Perspectives on United States History: A Special Issue*, Aralık 1999.
- GRILLO, Ralph: "Islam and Transnationalism", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 30, No. 5, Eylül 2004.
- GROEPLER, Eva: *Anti-Semitizm Antik Çağdan Günümüze Yahudi Düşmanlığı Tarihi*, Süheyla Kaya (çev.), Belge Yayınları, İstanbul, 1999.
- GROSS, Joan, David McMurray ve Ted Swedenburg: "Rai, Rap, and Ramadan Nights: Franco-Maghribi Cultural Identities", *Middle East Report*, No. 178, Eylül-Ekim 1992.
- Guardian, 25 Mart 2004.
- GUNNELL, Barbara: "Religion Why do we Still Give a Damn?", New Statesman, 3 Mayıs 2004.
- GURFINKIEL, Michel: "Islam in France: The French Way of Life Is in Danger", *Middle East Quarterly,* Mart 1997.
- GUTERMAN, Simeon L.: "The 'Church-School Question' in England and France", *Comparative Education Review*, Cilt 7, No. 1, Haziran 1963.
- GUTMANN, Amy: "Giriş", Özcan Kabakçıoğlu (çev.), *Çokkültürcülük*, Amy Gutmann (haz.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1996.
- GÜLER, Adem: "Mason Olmak", *Mimar Sinan*, No. 98, 1995.
- GÜRBÜZ, Yaşar: *Karşılaştırmalı Siyasal Sistemler*, 2. bası, Beta, İstanbul, 1987.
- GÜZEL, M. Şehmus: *Fransa'da Aşırı Sağ ve Irkçılık*, Belge Yayınları, İstanbul, 1995.

- HABERMAS, Jürgen: “Demokratik Anayasal Devlette Tanınma Savaşımı”, Mehmet H. Doğan (çev.), *Çokkültürcülük*, Amy Gutmann (haz.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1996.
- HALFMANN, Jost: “Citizenship Universalism, Migration and the Risks of Exclusion”, *The British Journal of Sociology*, Cilt 49, No. 4, Aralık 1998.
- HALL, John A.: “Confessions of a Eurocentric”, *International Sociology*, Cilt 16, No. 3, Eylül 2001.
- HALL, Ronald E. ve Jonathan Livingston: “Psychological Colonization: The Eurocentrism of Sociology vis-à-vis Race”, *Current Sociology*, Cilt 51, No. 6, Kasım 2003.
- HAMMAR, Tomas: “Dual Citizenship and Political Integration”, *International Migration Review*, Cilt 19, No.3, Special Issue: Civil Rights and the Sociopolitical Participation of Migrants, Sonbahar 1985.
- HAMPEL, Martin: “Die Frauenrechtlerin”, *Frankfurter Rundschau*, 23 Haziran 2004.
- HAMUROĞLU, Alp: *Alman İslamı*, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2001.
- HANAGAN, Michael: “Recasting Citizenship: Introduction”, *Theory and Society*, Cilt 26, No. 4, Special Issue on Recasting Citizenship, Ağustos 1997.
- HANKISS, Elemér: “Reinventing Europe”, *East European Politics and Societies*, Cilt 17, No.1, 2003.
- HANNOUM, Abdelmajid: “Faut-il Brûler l’Orientalisme?”, *Cultural Dynamics*, Cilt 16, No. 1, 2004.
- HANS, Nicholas: “State and Church in Education in Italy and France”, *Comparative Education Review*, Cilt 1, No. 3, Şubat 1958.
- HARDY, Roger: “Europe’s Angry Young Muslims 1”, *BBC*, 7 Mart 2006.
- HARGREAVES, Alec G.: *Immigration in Post-War France*, Methuen Educational Ltd, Londra, 1987.
- HARGREAVES, Alec G.: *Immigration, ‘Race’ and Ethnicity in Contemporary France*, Routledge, Londra ve New York, 1995.
- HARRIS, J. M.: “Fundamentalism: Objection from a Modern Jewish Historian”, J.S. Hawley (der.), Fundamentalism and Gender, Oxford University Press, Oxford ve New York.
- HARRIS, Marvin: “Caste, Class, and Minority”, *Social Forces*, Cilt 37, No. 3, Mart 1959.
- HARRISON, Christopher: “French Attitudes to Empire and the Algerian War”, *African Affairs*, Cilt 82, No. 326, Ocak 1983.

- HARRISON, Christopher: “French Attitudes to Empire and the Algerian War”, *African Affairs*, Cilt 82, No. 326, Ocak 1983.
- HAUGHT, James A.: *Kutsal Dehşet Dinsel Cinayetler Tarihi*, Uğur Alkapar (çev.), Aykırı, İstanbul, 1999.
- Haut Conseil à l’intégration*, Liens Culturels et Intégration,* La Documentation Française, Paris, 1995.
- HAYES, Carlton J.H.: *Milliyetçilik: Bir Din*, Murat Çiftkaya (çev.), İz Yayıncılık, İstanbul, 1995.
- HEEREN, H.J.: *Transmigratie in Indonesië*, Meppel, Boom, 1967.
- HEGGOY, Alf Andrew: “Education in French Algeria: An Essay on Cultural Conflict”, *Comparative Education Review*, Cilt 17, No. 2, Haziran 1973.
- HEIN, Jeremy: “Rights, Resources, and Membership: Civil Rights Models in France and the Unites States”, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Cilt 530, Kasım 1993.
- HELCKÉ, Joanna J.: “Television, Ethnic Minorities and Mass Culture in France”, Shella Perry ve Máire Cross, *Voices of France. Social, Political and Cultural Identity*, Pinter, Londra ve Washington, 1997.
- HENDON, David W.: “Notes on Church-State Affairs: Germany”, *Journal of Church & State*, Cilt 41, No. 4, Güz 99.
- HENISSART, Paul: *Wolves in the City: The Death of French Algeria*, Rupert Hart-Davis, Londra, 1971.
- HENLEY, John: “France Tackles Tide of Anti-semitism”, *The Guardian*, 9 Ocak 2003.
- HENLEY, Jon: “MPs Urge French Ban on Religious Symbols”, *The Guardian*, 14 Kasım 2003.
- HENSLIN, James M.: *Sociology A Down-to-Earth Approach*, Beşinci Baskı, Ally and Bacon, Boston vd., 2001.
- HERSOV, Zoë: “A Muslim’s View of Charles de Foucauld Some Lessons for the Christian-Muslim Dialogue”, *The Muslim World*, Vol. LXXXV, No. 3-4, Temmuz-Ekim 1995.
- HESSLER, Uwe: “Germany Still Concerned by Fundamentalism”, *DW*, 18 Mayıs 2005.
- HEWER, Chris: “Schools for Muslims”, *Oxford Review of Education*, Cilt 27, No. 4, Aralık 2001.
- HIRSCHMANN, Alfred: *Exit, Voice, Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations and States*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1970.

- HOHENDAHL, Peter Uwe ve Marc Silberman: “Critical Theory, Public Sphere and Culture. Jurgen Habermas and His Critics”, *New German Critique*, No. 16, Winter 1979.
- Hollanda Anayasası.
- HOLLIFIELD, James F.: “Immigration and Modernization”, James F. Hollifield ve George Ross (der.), *Searching for the New France*, Routledge, New York ve Londra, 1991.
- HOLT, Mack P.: *The French Wars of Religion 1562-1629*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995.
- HOOPER, John: “Germans Racist, Says Schmidt”, *The Guardian*, 29 Mart 2002.
- HOROWITZ, Donald: “Immigration and Group Relations in France and America”, Immigrants in Two Democracies: French and American Experience, D. Horowitz ve G. Noiriel (der.), New York University Press, New York, 1992.
- HORTON, Paul B. ve Chester L. Hunt: *Sociology*, 6. baskı, McGraw-Hill, Auckland vd., 1984.
- HOUTMAN, Dick ve Peter Mascini: “Why do Churches Become Empty, While New Age Grows? Secularization and Religious Change in the Netherlands”, *Journal for the Scientific Study of Religion*, Cilt 41, No. 3, 2002.
- http://en.wikipedia.org/wiki/1905_French_law_on_the_separation_of_Church_and_State
- http://en.wikipedia.org/wiki/Islam_in_France
- http://www.abhaber.com/haber_sayfasi.asp?id=4552
- http://www.expatica.com/source/site_article.asp?subchannel_id=1&story_id=18853&name=Man+gets+3+months+jail+for+mosque+arson
- http://www.germany-info.org/newcontent/np.bak/np_3d.html
- http://www.voanews.com/english/2005-11-11-voa47.cfm
- HUNT, Lynn: “Introduction: The French Revolution in Culture: New Approaches and Perspectives”, *Eighteenth,Century Studies*, Cilt 22, No. 3, Special Issue: The French Revolution in Culture, Bahar 1989.
- HUNT, Robert: “Islam in Austria”, *The Muslim World*, Cilt 92, İlkbahar 2002.
- HUNTINGTON, Samuel P.: The Clash of Civilizations and the Remaking of the World Order, Simon and Schuster, New York, 1996.
- HURD, Elizabeth Shakman: “The Political Authority of Secularism in International Relations”, *European Journal of International Relations*, Cilt 10, No.2, 2004.

- HUSAIN, Fatima ve Margaret O'Brien: "Muslim Communities in Europe: Reconstruction and Transformation", Current Sociology, Cilt 48, No. 4, Ekim 2000.
- HUTCHEON, Linda: "Crypto-Ethnicity", Linda Hutcheon, Homi K. Bahbha, Daniel Boyatin, Sabine I. Golz, "Four Views on Ethnicity", *PMLA*, Cilt 113, No.1, Special Topic: Ethnicity, Ocak 1998.
- HUYSMANS, Jef: "Migrants as a Security Problem: Dangers of 'Securitizing" Societal Issues", Robert Miles ve Dietrich Thränhardt, *Migration and European Integration: The Dynamics of Inclusion and Exclusion*, Pinet, Londra, 1995.
- ILGAZ, Turhan (der. ve çev.): *Avrupa'da Türban Tartışmaları. Avrupa'da Laiklik, Demokrasi ve İslam Tartışmaları. Fransa'da Laisitenin Uygulanışına İlişkin Stasi Raporu*, Paragraf, Ankara, 2005.
- ILGAZ, Turhan (der. ve çev.): Gilles Kepel ile röportaj, *Avrupa'da Türban Tartışmaları. Avrupa'da Laiklik, Demokrasi ve İslam Tartışmaları. Fransa'da Laisitenin Uygulanışına İlişkin Stasi Raporu*, Paragraf, Ankara, 2005.
- IMBERT, Claude: "Voile: Les Leçons d'une Querelle", *Le Point*, No. 1624, 31 Ekim 2003.
- INGRAM, Mark: "A Nationalist Turn in French Cultural Policy", *The French Review*, Cilt 71, No. 5, Nisan 1998.
- *International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination.*
- *International Covenant on Civil and Political Rights*, 1966.
- IRELAND, Patrick R.: *The Policy Challenge of Ethnic Diversity Immigrant Politics in France and Switzerland*, Harvard University Pres, Cambridge, 1994.
- ISENSON, Nancy: "Quelling the Flight from the Church (Tax)", *DW*, 13 Nisan 2004.
- Islam Online, 3 Aralık 2002.
- ISSER, Natalie: *Antisemitism During the French Second Empire*, Peter Lang, New York, 1991.
- Italy Weekly, 13 Haziran 2003.
- İNCE, Özdemir: "Fransa'da Din Öğretimi", *Hürriyet*, 15 Şubat 2003. (İnce, yazısındaki bilgileri Fransız Kültür Merkezi Fransızca işbirliği Ataşesi Jean-Paul Basaille'den aldığını belirtmektedir.)
- İrlanda Anayasası.
- *İşte Almanya*, Federal Hükümet'in Basın ve Enformasyon Dairesi, Societäts-Verlag, Frankfurt/Main, 1998.

- JAMES, Barry: “Chirac rules out debate with Le Pen”, *International Herald Tribune*, 24 Nisan 2002.
- JANOSKI, Thomas: *Citizenship and Civil Society*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998.
- JELEN, Christian: *Les Casseurs de la République*, Plon, Paris, 1997.
- JENKINS, Simon: “The British, as Ever, Need Some French Lessons”, *The Times*, 26 Nisan 2002.
- JENNINGS, Jeremy: “Citizenship, Republicanism and Multiculturalism in Contemporary France”, *British Journal of Political Science*, Cilt 30, No. 4, Ekim 2000.
- JENNINGS, Jeremy: “Citizenship, Republicanism and Multiculturalism in Contemporary France”, *British Journal of Political Science*, Cilt 30, No. 4, Ekim 2000.
- JOHNSTONE, Penelope ve Jan Slomp: “Islam and the Churches in Europe: A Christian Perspective”, *Journal of Muslim Minority Affairs*, Vol. 18, No. 2, 1998.
- JONES, Brian J., Bernard J. Gallagher III ve Joseph A. McFalls, Jr.: *Sociology Micro, Macro, and Mega Structures*, Harcourt Brace College Publishers, Fort Worth vd., 1995.
- JONES, Colin: *The Longman Companion to the French Revolution*, Longman, Londra ve New York, 1988.
- JONKER, Gerdien: “What is Other About Other Religions? The Islamic Communities in Berlin Between Integration and Segregation”, Cultural Dynamics, Cilt 12, No. 3, 2000.
- JOPPKE, Christian: Immigration and the Nation-State The United States, Germany, and Great Britain, Oxford University Press, Oxford, 1999.
- JUDGE, Harry: “Faith-Based Schools and State Funding: A Partial Argument”, *Oxford Review of Education*, Cilt 27, No. 4, Aralık 2001.
- KALIN, İbrahim: John Esposito ile söyleşi, “Islam and the West: Deconstructing Monolithic Perceptions – A Conversation with Professor John Esposito”, *Journal of Muslim Minority Affairs*, Cilt 21, No. 1, 2001.
- KAMINSKI, Antoni Z.: “Res Publica, Res Privata”, *International Political Science Review*, Cilt 12, No. 4, Ekim 1991.
- KAMMEYER, Kenneth C. W., George Ritzer ve Norman R. Yetman: *Sociology Experiencing Changing Societies*, 5. baskı, Allyn and Bacon, Boston vd, 1992.
- KANMAZ, Meryem: “The Recognition and Institutionalization of Islam in Belgium”, *The Muslim World*, Cilt 92, Spring 2002.

- KAPIL, Arun: “On Islam in the West and Muslims in France: Views form Hexagon” *Third World Quarterly*, Cilt 18, No. 2, 1997.
- KAPPUS, Monika: “Neutralität als erstes Gebot”, *Frankfurter Rundschau*, 26 Haziran 2004.
- KASTORYANO, Riva: Kimlik Pazarlığı Fransa ve Almanya’da Devlet ve Göçmen İlişkileri, Ali Berktay (çev.), İletişim, İstanbul, 2000.
- KEDOURIE, Elie: *Nationalism*, Blackwell, Oxford, 1993.
- KELLER, Perry: “Re-Thinking Ethnic and Cultural Rights in Europe”, *Oxford Journal of Legal Studies*, Cilt 18, No. 1, Bahar 1998.
- KELY, Michael, Elizabeth Fallaize ve Anna Ridehalgh: “Crises of Modernization”, Jill Forbes ve Michael Kelly (der.), *French Cultural Studies. An Introduction*, Oxford University Press, New York, 1995.
- KELY, Michael: “Introduction”, Jill Forbes ve Michael Kelly (der.), *French Cultural Studies. An Introduction*, Oxford University Press, New York, 1995.
- KEMPE, Frederick S.: “Europe’s Middle East Side Story”, Wall Street Journal, 29 Temmuz 2003.
- KENDALL, Diana: *Sociology in Our Times*, 2. baskı, Wadsworth, Belmont vd. 1999.
- KENNEDY, Emmet: *A Cultural History of the French Revolution*, Yale University Press, New Haven ve Londra, 1989.
- KEPEL, Gilles: Cihat. İslamcılığın Yükselişi ve Gerilemesi, Haldun Bayrı (çev.), Doğan Kitap, İstanbul, Temmuz 2001.
- KHALAF, Roula ve Martin Arnold: “Revolt of Youth without Religious Motivation”, *Financial Times*, 8 Kasım 2005.
- KHAN, Zafar: “Muslim Presence in Europe: The British Dimension – Identity, Integration and Community Activism”, *Current Sociology*, Cilt 48, No. 4, Ekim 2000.
- KHOSROKHAVAR, Farhad: L’Islam des Jeunes, Flammarion, Paris, 1997.
- KHOURI-DAGHER, Nadia: “Women Bring Islam up to Date”, *UNESCO Sources*, No. 121, Mart 2000.
- KILLIAN, Caitlin: “The Other Side of the Veil North African Women in France Respond to the Headscarf Affair”, *Gender & Society*, Cilt 17, No. 4, Ağustos 2003.
- KNECHT, R.J.: *The French Wars of Religion 1559 – 1598*, Second Edition, Longman, New York, 1996.
- KNOWLTON, Brian: “Letter from America: What France can learn from 1960s New York”, *International Herald Tribune*, 16 Kasım 2005.

- KNOX, David: *Living Sociology*, West Publishing Company, St. Paul vd, 1990.
- KOENIG, Samuel: *Sosyoloji Toplum Bilimine Giriş*, S.Sucu ve O.Aykaç (çev.), Ütopya, İstanbul, 2000.
- KOHN, Hans: *Prelude to Nation-States. The French and German Experience, 1789-1815*, D. Van Nostrand Company, Princeton vd., 1967.
- KOLOĞLU, Orhan: *Abdülhamit ve Masonlar*, Gür, İstanbul, 1991.
- KOOPMANS, Ruud ve Paul Statham: "Challenging the Liberal Nation-State? Postnationalism, Multiculturalism, and the Collective Claims Making of Migrants and Ethnic Minorities in Britain and Germany", *The American Journal of Sociology*, Cilt 105, No. 3, Kasım 1999.
- KOSER, Khalid ve Helma Lutz: "The New Migration in Europe: Contexts, Constructions and Realities", *The New Migration in Europe Social Constructions and Social Realities*, Khalid Koser, Helma Lutz (der.), Macmillan, Houndmills, 1998.
- KÖKER, Levent: "Political Toleration or Politics of Recognition: The Headscarves Affair Revisited", *Political Theory*, Cilt 24, No. 2, Mayıs 1996.
- KRAUTHAMMER, Charles: "Europe and Those People", *Washington Post*, 26 Nisan 2002.
- KUBOSOVA, Lucia: "Anglican Archbishop Sees Christian Role for Muslim Integration", *EU Observer*, 8 Kasım 2005, http://euobserver.com/9/20268
- KUPER, Leo ve M.G.Smith (der.): *Pluralism in Africa*, Berkeley, 1969.
- KÜKREKOL, Filiz: "Camilerde Almanca Vaaz Talebi", *DW*, 31 Mart 2005.
- KYMLICKA, Will ve Wayne Norman: "Return of the Citizen: A Survey of Recent Work on Citizenship Theory", *Ethics*, Cilt 104, No. 2- Ocak 1994.
- KYMLICKA, Will: "Multicultural Citizenship", *The New Social Theory Reader*, Steven Seidman ve Jeffrey C. Alexander, Routledge, Londra ve New York, 2001.
- KYMLICKA, Will: "Multicultural States and Intercultural Citizens", *Theory and Research in Education*, Cilt 1, No. 2, 2003.
- KYMLICKA, Will: "The Rights of Minority Cultures: Reply to Kukathas", *Political Theory*, Cilt 20, No.1, Şubat 1992.
- KYMLICKA, Will: "The Sources of Nationalism" (commentary on Taylor), R.McKim ve J. McMahan (der.), *The Morality of NationalismThe Morality of Nationalism*, Oxford University Press, New York, 1997.

- KYMLICKA, Will: *Çokkültürlü Yurttaşlık Azınlık Haklarının Liberal Teorisi*, Abdullah Yılmaz (çev.), Ayrıntı, İstanbul, 1998.
- LABORDE, Cécile: "French Politics 1981-97", *Modern France Society in Transition*, Malcolm Cook ve Grace Davie (der.), Routledge, Londra ve New York, 1999.
- LABORDE, Cécile: "The Culture(s) of the Republic, Nationalism and Multiculturalism in French Republican Thought", *Political Theory*, Cilt 29, No. 5, Ekim 2001.
- LAMBERT, Wallace E., Fathali M. Moghaddam, Jean Sorin ve Simone Sorin: "Assimilation vs. Multiculturalism: Views from a Community in France", *Sociological Forum*, Cilt 5, No. 3, Eylül 1990.
- LANGLOIS, Claude: "La Fin des Guerres de Religion: La Disparition de la Violence Religieuse en France au 19e Siecle", *French Historical Studies*, Cilt 21, No. 1, Kış 1998.
- Lapeyronnie, D.: "L'exclusion et le Mépris", *Les Temps Modernes*, 1991.
- LAROUSSI, Farid: "When Francophone Means National: The Case of the Maghreb", *Yale French Studies*, No. 103, French and the Francophone: The Challenge of Expanding Horizons, 2003.
- LE BRAS, Hervé ve Emmanuel Todd: *L'invention de la France.*
- *Le Figaro*, 7 Nisan 2005.
- *Le Figaro*, 9 Temmuz 2004.
- *Le Monde*, 13 Ekim 2004.
- *Le Monde*, 15 Mart 2005.
- *Le Point*, 29 Ocak 2004, No. 1637.
- LE QUESNE, Nicholas vd.: "Islam in Europe: A Changing Faith", Time Europe, Cilt 158, No. 26, 24 Aralık 2001.
- LE QUESNE, Nicholas: "Trying to Bridge a Great Divide", http://www.time.com/time/innovators/spirituality/profile_ramadan.html
- LEBOR, Adam: A Heart Turned East. Among the Muslims of Europe and America, St. Martin's Press, New York, 1998.
- LECHNER, Frank J.: "Secularization in the Netherlands?", *Journal for the Scientific Study of Religion*, Cilt 35, No. 3, Eylül 1996.
- LEE, Jennifer Joan: "Expulsions over Veil Intensify French Debate on Secularity", *International Herald Tribune*, 21 Ekim 2003.
- LEHMANN, Timothy: "Man and God in France", *Policy Review*, No. 130, Nisan-Mayıs 2005.
- LEMKE, Christiane: "Citizenship and European Integration", *World Affairs*, Cilt 160, Sayı 4.

- LESTER, David: “Religiosity and Personal Violence: A Regional Analysis of Suicide and Homicide Rates”, Journal of Social Psychology, Cilt 127, No. 6, Aralık 1987.
- LEVEAU, Rémy: “Maghrebi Immigration to Europe: Double Insertion or Double Exclusion?”, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Cilt 524, Kasım 1992.
- LEVEAU, Rémy: “The Islamic Presence in France”, Tomas Gerholm ve Yngve Georg Lithman (der.), *The New Islamic Presence in Western Europe*, Mansell, Londra, 1990.
- LEVEAU, Rémy: “The Islamic Presence in France”, Tomas Gerholm ve Yngve Georg Lithman (der.), *The New Islamic Presence in Western Europe*, Mansell, Londra, 1990.
- LEVEY, Geoffrey Brahm: “Equality, Autonomy, and Cultural Rights”, *Political Theory*, Cilt 25, No.2, Nisan 1997.
- LEWIS, Bernard: *İslam Dünyasında Yahudiler*, Bahadır Sina Şener (çev.), İmge, Ankara, 1996.
- LEWIS, Bernard: İslam’ın Krizi, 2. Basım, Abdullah Yılmaz (çev.), Literatür Yayınları, İstanbul, 2003.
- LIEDERMAN, Lina Molokotos: “Religious Diversity in Schools: The Muslim Headscarf Controversy and Beyond”, *Social Compass*, Cilt 47, No. 3, 2000.
- LIJPHART, Arend: “Cultural Diversity and Theories of Political Integration”, *Canadian Journal of Political Science*, Cilt 4, No. 1, Mart 1971.
- LIMAGE, Leslie J.: “Education and Muslim Identity: The Case of France”, *Comparative Education*, Cilt 36, No. 1, Şubat 2000.
- LIVINGSTON, James C.: *Anatomy of the Sacred: An Introduction to Religion*, Macmillan, New York, 1989.
- LLOYD, Cathie: “National Approaches to Immigration and Minority Policies”, Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe, John Rex ve Beatrice Drury (der.), Avebury, Aldershot, 1994.
- LONG, Marceau: *Être Français Aujourd’hui et Demain: Rapport de la Commission de la Nationalité*, La Documnetation Française, Paris, 1988.
- LOSCHELDER, Wolfgang: “Der Islam und die Religionsrechtliche Ordnung des Grundgesetzes”, Heiner Marr ve Johannes Stöting (der.), Essener Gespräche zum Thema Staat und Kirche, Aschendorf, Münster, 1986.
- Lucia Kubosova, “Anglican Archbishop Sees Christian Role for Muslim Integration”, *EU Observer*, 8 Kasım 2005, http://euobserver.com/9/20268

- LUCKMANN, Thomas: “The Religious Situation in Europe: The Background to Contemporary Conversions”, Social Compass, Cilt 46, No. 3, 1999.
- MACIONIS, John J.: *Sociology*, 8. baskı, Prentice Hall, New Jersey, 2001.
- MACNEILL, Dominique: “Religious Education and National Identity”, *Social Compass*, Cilt 47, No. 3, 2000.
- MAHONY, Honor: “Giscard Against Religious Reference in Constitution”, 30 Ocak 2003, http://www.euobserver.com/index/phtml?sid=9&aid=9192
- MANDAVILLE, Peter: “Avrupa’da Müslüman Gençlik”, Avrupa ve Amerika Müslümanları, Shireen Hunter ve Huma Malik (der.), Can Demirkan, Deniz Öktem, Ercüment Asil, Asma Mermer (çev.), Gelenek, İstanbul, Temmuz 2003.
- MANDAVILLE, Peter: “Reimagining Islam in Diaspora”, *Gazette*, Cilt 63, No. 2-3, 2001.
- Manşet Programı, *CNN Türk*, 4 Temmuz 2002.
- MARCUS, Jonathan: *The National Front and French Politics*, Macmillan, Houndmills, 1995.
- MARION, Raymond Joseph: “La Croix and the Railliement”, *Church History*, Cilt 28, No. 4, Aralık 1959.
- MARSHALL, Gordon: *Sosyoloji Sözlüğü*, Osman Akınhay ve Derya Kömürcü (çev.), Bilim ve Sanat, Ankara, 1999.
- MARTIN, Philip L.: “Comparative Migration Policies”, *International Migration Review*, Cilt 28, No. 1, İlkbahar 1994.
- MASSIGNON, Bérengère: “Laïcité et Gestion de la Diversité Religieuse à l’école Publique an France”, *Social Compass*, Cilt 47, No. 3, 2000.
- MAZOWER, Mark: *Karanlık Kıta Avrupa’nın 20. Yüzyılı*, Mehmet Moralı (çev.), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.
- MCALLISTER, J.F.O.: “A Secret Success”, Time, 28 Şubat 2005.
- MCGOVNEY, D.O.: “French Nationality Laws Imposing Nationality at Birth”, *The American Journal of International Law*, Cilt 5, No. 2, Nisan 1911.
- MCLEAN, Renwick: “Spain Considering Plan to Subsidize Mosques”, *International Herald Tribune*, 26 Temmuz 2004.
- MCLENNAN, Gregor: “Sociology, Eurocentrism and Postcolonial Theory”, *European Journal of Social Theory*, Cilt 6, No. 1, 2003.
- MEDLEY, Richard: “The New Cultural Nationalism”, *Newsweek* (Atlantic Edition), Cilt 139, Sayı 18, 6 Mayıs 2002.

- MEISEL, John: “Political Culture and the Politics of Culture”, *Canadian Journal of Political Science/Revue Canadienne de Science Politique*, Cilt 7, No. 4, Aralık 1974.
- MELLEUISH, Gregory: “The Clash of Civilizations: A Model of Historical Development?”, *Thesis Eleven*, No. 62, Ağustos 2000.
- MERAL, Semra: “Fransa’da ve Türkiye’de İslam’ın Kurumsallaşması: Fransız İslam Konseyi ve Diyanet İşleri Başkanlığı”, *Euro Agenda Avrupa Günlüğü*, Yıl 4, Sayı 7, 2005.
- MERMIER, Guy R.: *France: Past & Present*, Peter Lang, New York, 2000.
- MEYER, J-P.: *A. De Tocqueville*, Oeuvre Complete, Cilt 3, Paris, 1962.
- MEYERS, Barton: “Minority Group: An Ideological Formulation”, *Social Problems*, Cilt 32, No. 1, Thematic Issue in Minorities and Social Movements, Ekim 1984.
- MICAUD, Charles A.: *The French Right and Nazi Germany: 1933-1939 A Study of Public Opinion*, Duke University Pres, Durham, 1943.
- MIKESELL, Marvin W. ve Alexander B. Murphy: “A Framework for Comparative Study of Minority-Group Aspirations”, *Annals of the Association of American Geographers*, Cilt 81, No. 4, Aralık 1991.
- MILLER, Herbert Adolphus: “The Menace of Minorities”, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Cilt 175, The Shadow of War, Eylül 1934.
- MILLER, Mark J.: “Dual Citizenship: A European Norm?”, *International Migration Review*, Cilt 23, No. 4, kış 1989.
- MILNER, Susan: “Re-creating Collective Identities in Urban France: The Case of Vénissieux (Rhône-Alpes)”, Shella Perry ve Máire Cross, *Voices of France. Social, Political and Cultural Identity*, Pinter, Londra ve Washington, 1997.
- *Migration News Sheet*, Şubat 2004.
- MODOOD, T. vd.: Ethnic Minorities in Britain: Diversity and Disadvantage, Policy Studies Institute, Londra, 1997.
- MODOOD, Tariq: “La Place des Musulmans dans le Multiculturalisme Laïc en Grande-Bretagne”, *Social Compass*, Cilt 47, No 1, 2001.
- MOISI, Dominique: “Dreaming of Europe”, *Foreign Policy*, No. 115, Yaz 1999.
- MONOD, Victor: “The Religious and Moral Situation in France”, *The Harvard Theological Review*, Cilt 14, No. 2, Nisan 1921.
- MOORE, Robert I.: *La Persecution Sa Formation en Europe X.-XIII. Siècle*, Catherine Malamoud (çev.), Les Belles Lettres, Paris, 1991.

- MORERAS, Jordi: “Muslims in Spain: Between the Historical Heritage and the Minority Construction”, *The Muslim World*, Cilt 92, Spring 2002.
- MORLEY, David: “”Belongings. Place, Space and Identity in a Mediated World”, *European Journal of Cultural Policies*, Cilt 4, No. 4, 2001, ss. 440-441.
- MORRIS, Nigel: “Faith Plays Minor Role in Lives of Most White Christians”, *The Independent*, 18 Ağustos 2004.
- MORTIMER, Edward: “Christianity and Islam”, *International Affairs*, Cilt 67, No. 1, Ocak 1991.
- MOULOUD, Laurent: “Islam. Une Faculté de Théologie pour Imams”, *L’Humanité*, 13 Mayıs 2004.
- MOUSSIS, Nicholas: *Handbook of European Union*, Gözden Geçirilmiş Beşinci Baskı, European Study Service, Rixensart, 1998.
- MURPHY, Brian: “Europe’s Interplay with Islam at Crossroad”, *AP*, 7 Kasım 2004.
- MURPHY, Brian: “Europeans Face Tough Choices on Islam”, *AP*, 6 Kasım 2004.
- MURPHY, Michael: “The Limits of Culture in the Politics of Self-Determination”, Ethnicities, Cilt 1, No. 3, 2001.
- MUTMAN, Mahmut: “Oryantalizmin Gölgesi Altında: Batı’ya Karşı İslam”, Fuat Keyman vd. (der.), Oryantalizm, Hegemonya ve Kültürel Fark, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.
- MUZZEY, David Saville: “State, Church, and School in France I. The Foundations of the Public School in France”, *The School Review*, Cilt 19, No. 3, Mart 1911.
- NADEAU, Jean-Benoît ve Julie Barlow: *Sixty Million Frenchmen Can’t Be Wrong (Why we Love France but not the French)*, Sourcebooks, Naperville, 2003.
- NADLER, Richard: “Glum and Glummer”, National Review, Cilt. 50, No. 18-28 Eylül 1998.
- NASR, Seyyed Hossein: “Islamic-Christian Dialogue Problems and Obstacles to be Pondered and Overcome”, *The Muslim World*, Cilt LXXXVIII, sayı 3-4, Temmuz-Ekim 1998.
- NATHAN, Hervé: “Mort du Pape: La Laïcité en Berne?”, *Libération*, 5 Nisan 2005.
- NEGROUCHE, Nasser: “Laïcité et Discriminations”, *Le Monde Diplomatique*, Nisan 2004.
- NEVEU, Catherine: “Is ‘Black’ an Exportable Category to Mainland Europe? Race and Citizenship in a European Context”, Ethnic

Mobilisation in a Multi-Cultural Europe, John Rex ve Beatrice Drury (der.), Avebury, Aldershot, 1994.

- NIELSEN, Brent F., James L. Guth ve Cleveland R. Fraser: "Does Religion Matter? Christianity and Public Support for the European Union", European Union Politics, Cilt 2, No. 2, 2001.
- NIELSEN, Jørgen: *Muslims in Western Europe*, Second Edition, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1995.
- NIELSEN, Jørgen: *Towards a European Islam*, Macmillan, Houndmills, 1999.
- O'NEILL, Daniel I.: "Multicultural Liberals and the Rushdie Affair: A Critique of Kymlicka, Taylor, and Walzer", *The Review of Politics*, Cilt 61, No. 2, İlkbahar 1999.
- OBERMAYER, Klaus: Staat und Religion: Bekenntnisneutralit Zwischen Traditionalismus und Nihilismus, De Gruyter, Berlin, 1977.
- OELBERG, Sarah W.: "Humanism and Multiculturalism", *Multiculturalism Humanist Perspectives*, Robert B. Tapp (der.), Prometheus Books, New York, 2000.
- OKSENBERG RORTY, Amelie: "The Hidden Politics of Cultural Identification", *Political Theory*, Cilt 22, No. 1, Şubat 1994, s. 158.
- Open Society Institute 2002, EU Accession Monitoring Programme.
- OPPER, Susan: "Multiculturalism in Sweden: A Case of Assimilation and Integration", *Comparative Education*, Cilt 19, No.2, 1983.
- ORAN, Baskın: *Küreselleşme ve Azınlıklar Ders Notları*, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1997.
- OTTERBECK, Jonas: "The Depiction of Islam in Sweden", *The Muslim World*, Cilt 92, İlkbahar 2002.
- ÖZCAN, Mustafa: "Tersinden Dreyfus", *Yeni Asya*, 3 Ağustos 2004.
- PAPADEMETRIOU, Demetrios G. ve Kimberly A. Hamilton: Converging Paths to Restriction: French, Italian, and British Responses to Immigration, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, 1996.
- PAREKH, Bhikhu: "Minority Practices and Principles of Toleration", *International Migration Review*, Cilt 30, No.1, Special Issue: Ethics, Migration, and Global Stewardship, Bahar 1996.
- PATERSON, Tony: "Germany Slams Door on 'Green Card' Immigrants", *The Independent*, 19 Aralık 2002.
- PAULY, JR., Robert J.: Islam in Europe: Integration or Marginalization?, Ashgate, Aldershot, 2004.
- PEER, Shanny: "French Civilization and its Discontents", *French Historical Studies*, Cilt 19, No. 2, Sonbahar 1995.

- PEÑA-RUIZ, Henri: “Laïcité et Égalité, Leviers de l’émancipation“, *Le Monde Diplomatique*, Nisan 2004.
- PHIL, Luise Hemmer: “Church and State Connected in Most European Countries”, 12 Mart 2003, http://www.euobserver.com/index.phtml?aid=10515
- PHILIPP, Peter: “Almanya Göçmen Siyasetini Değerlendiriyor”, *DW*, 10 Kasım 2005.
- PIPER, Nicola: *Racism, Nationalism and Citizenship: Ethnic Minorities in Britain and Germany*, Ashgate, Aldershot, 1998.
- PIPES, Daniel: “Deadly Denial of Muslim Anti-Semitism”, *Capitalism Magazine*, 30 Ekim 2003.
- PIPES, Daniel: “Does Poverty Cause Militant Islam”, Turkish Policy Quarterly, Yaz 2002.
- PLASS, Christopher: “Hollanda'da Van Gogh Gerilimi”, *DW*, 8 Kasım 2004.
- POGNON, Olivier: “Des Déçus du FN et du MNR Créent le Parti Populiste“, *Le Figaro*, 26 Nisan 2005.
- PORTES, Thierry ve Cecilia Gabizon: “Sondage: Pour les Valeurs de la Republique, mais contre la Victoire des Etats-Unis”, Le Figaro, 5 Nisan 2003.
- POTTER, David: *The French Wars of Religion Selected Documents*, Macmillan, Houndmills, 1997.
- POULTER, Sebastian: “Muslim Headscarves in School: Contrasting Legal Approaches in England and France”, *Oxford Journal of Legal Studies*, Cilt 17, No. 1, İlkbahar 1997.
- PRANTI, Heribert: Otto Schily ile yapılan röportaj, *Süddeutsche Zeitung,* 27 Haziran 2002.
- PRATT, Sandra: “Immigration, Integration and Citizenship: Latest Developments and the EU’s Role”, Sergio Carrera (der.), *Challenge Liberty & Security The Nexus Between Immigration, Integration and Citizenship in the EU*, Collective Conference Volume, Nisan 2006.
- PRATT, William: “Scarf-Wearing Muslim Suffers New Job Setback”, *Frankfurter Allgemeine Zeitung Weekly English Edition*, 2 Temmuz 2004.
- Preliminary Draft Constitutional Treaty, The European Convention, The Secreteriat, CONV 369/02, Brüksel, 28 Ekim 2002.
- QUARTLY, Alan: “Headscarf Mail Chills Belgian Town“, *BBC News*, 31 Ocak 2005.
- QUATREMER, Jean: “Dieu Est-il Constitutionnel?”, Libération, 28 Şubat 2003.

- RADTKE, Frank-Olaf: “The Formation of Ethnic Minorities and the Transformation of Social into Ethnic Conflicts in a so-called Multi-Cultural Society: The Case of Germany”, Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe, John Rex ve Beatrice Drury (der.), Avebury, Aldershot, 1994.
- RADY, Martyn: *Renaissance Religion and Recovery*, Hodder&Stoughton, Londra, 1991.
- RAHME, Joseph G.: “Ethnocentric and Stereotypical Concepts in the Study of Islamic and World History”, *The History Teacher*, Cilt 32, No. 4, Ağustos 1999.
- RAMAGA, Philip Vuciri: “Relativity of the Minority Concept”, *Human Rights Quarterly*, Cilt 14, No.1, Şubat 1992.
- RAMAZAN, Tarık: “Avrupalı Müslümanların Endişe ve Umutları Nelerdir?”, Avrupa ve Amerika Müslümanları, Shireen Hunter ve Huma Malik (der.), Can Demirkan, Deniz Öktem, Ercüment Asil, Asma Mermer (çev.), Gelenek, İstanbul, Temmuz 2003.
- RAMBO, Lewis R.: “Theories of Conversion: Understanding and Interpreting Religious Change”, *Social Compass*, Cilt 46, No. 3, 1999.
- RAMONET, Ignacio: “Colonialisme”, *Le Monde Diplomatique*, Nisan-Mayıs 2006.
- RAWLS, John A.: *Theory of Justice*, Oxford University Press, Londra, 1972.
- RENAN, Ernest: “Qu’est-ce gu’une Nation?”, *Ouvres Complètes*, Calmann-Lévy, Paris, 1947.
- RENTELN, Alison Dundes: “Visual Religious Symbols and the Law”, *American Behavioral Scientist*, Cilt 47, No. 12, Ağustos 2004.
- REVEL, Jean-François: “L'intégrisme contre la République“, *Le Point*, No. 1600, 16 Mayıs 2003.
- RÉVİLLE, Jean: “Anticlericalism in France”, *The American Journal of Theology*, Cilt IX, No. 4, Ekim 1905.
- REX, John: “Conclusion: The Place of Ethnic Mobilisation in West European Democracies”, Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe, John Rex ve Beatrice Drury (der.), Avebury, Aldershot, 1994.
- REX, John: “Ethnic Mobilisation in Multi-Cultural Societies”, Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe, John Rex ve Beatrice Drury (der.), Avebury, Aldershot, 1994.
- RIEFFER, Barbara-Ann J.: “Religion and Nationalism. Understanding the Consequences of a Complex Relationship”, *Ethnicities*, Cilt 3, No. 2, 2003.
- RIENÄCKER, Cai: “AB’nin Raporu: Avrupa’da Antisemitizm Arttı”, *DW Türkçe*, 1 Nisan 2004.

- RIGONI, Isabelle: “Challenging Notions and Practices: The Muslim Media in Britain and France”, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 31, No. 3, Mayıs 2005.
- RINALDI, Alfred: “No Turks, please, We’re German”, *New Statesman*, Cilt 128, No. 4417, 1 Ocak 1999.
- RIPPERGER, Sabine: “Almanya’da Okullarda Başörtüsü Tartışması”, *DW*, 19 Mayıs 2004.
- ROBERT, Jacques: “Religious Liberty and French Secularism”, *Brigham Young University Law Review*, 2003.
- ROEDER, Philip G.: “Clash of Civilizations and Escalation of Domestic Ethnopolitical Conflicts”, *Comparative Political Studies*, Cilt 36, No. 5, Haziran 2003.
- ROEDER, Philip G.: “Clash of Civilizations and Escalation of Domestic Ethnopolitical Conflicts”, *Comparative Political Studies*, Cilt 36, No. 5, Haziran 2003.
- ROMAN, Joël: “Un Multiculturalisme á la Française”, *Esprit*, No. 212, 1995.
- ROSSANT, John: “Europe’s Explosive Identity Crisis”, *Business Week,* Sayı 3783, 20 Mayıs 2002.
- ROWEN, Herbert H.: “’L’Etat c’est a moi’: Louis XIV and the State”, *French Historical Studies*, Cilt 2, No. 1, İlkbahar 1961.
- ROY, Oliver: “İslam in France: Religion, Ethnic Community or Social Ghetto?”, Bernard Lewis ve Dominique Schnapper, *Muslims in Europe*, Pinter, Londra, 1994.
- RUFFIN, François : “Le Logement Social, entre Pénurie et Ségrégation“, *Le Monde Diplomatique*, Kasım 2003.
- RYDGREN, Jens: “Meso-level Reasons for Racism and Xenophobia Some Converging and Diverging Effects of Radical Right Populism in France and Sweden”, *European Journal of Social Theory*, Cilt 6, No. 1, 2003.
- SAFRAN, William: “Non-Separatist Policies regarding Ethnic Minorities: Positive Approaches and Ambiguous Consequences”, *International Political Science Review*, Cilt 15, No.1, Ocak 1994.
- SAFRAN, William: “State, Nation, National Identity, and Citizenship: France as a Test Case”, *International Political Science Review*, Cilt 12, No.3, Temmuz 1991.
- SAHLINS, Peter: “Fictions of a Catholic France: The Naturalization of Foreigners, 1685-1787”, *Representations*, No. 47, Special Issue: National Cultures Before Nationalism, Yaz 1994.

- SAID, Edward W.: Covering Islam: How the Media and the Experts Determine How we See the Rest of the World, Pantheon Books, New York, 1981.
- SAID, Edward: *Orientalism*, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1978.
- SAID, Edward: *Oryantalizm*, Nezih Uzel (çev.), Dördüncü Baskı, İrfan Yayınevi, İstanbul, 1998.
- SAINT-BLANCAT, Chantal: "La Transmission de l'Islam auprès des Nouvelles Générations de la Diaspora", *Social Compass*, Cilt 51, No. 2, 2004.
- SALIH, Ruba: "The Backward and the New: National, Transnational and Post-National Islam in Europe", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 30, No. 5, Eylül 2004, s. 997.
- SALVATORE, Armando: "Making Public Space: Opportunities and Limits of Collective Action Among Muslims in Europe", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 30, No. 5, Eylül 2004.
- SAMAD, Yunas: "Editorial: Muslim Identities, Islam and Europe", Innovation, Cilt 11, No. 4, 1998.
- SANCTON, Thomas ve Tala Skari: "Mixing Bowl", *Time Europe*, Cilt 155, No. 23, 12 Haziran 2000.
- SANDERS, Douglas: "Collective Rights", *Human Rights Quarterly*, Cilt 13, No. 3, Ağustos 1991.
- SANDFORD, Alasdair: "Sarkozy Call to Help Minorities", *BBC News*, 29 Aralık 2005.
- SAVAGE, Timothy M.: "Europe and Islam: Crescent Waxing, Cultures Clashing", The Washington Quarterly, Cilt 27, No. 3, Yaz 2004.
- SAYYID, S.: "Avrupa'nın Suskunluğu/Müslümanların Sesi", Avrupa ve Amerika Müslümanları, Shireen Hunter ve Huma Malik (der.), Can Demirkan, Deniz Öktem, Ercüment Asil, Asma Mermer (çev.), Gelenek, İstanbul, Temmuz 2003.
- SCARPITTI, Frank R.: Margaret L. Andersen, Laura L. O'Toole, *Social Problems*, 3. baskı, Longman, New York vd., 1997.
- SCHAIN, Martin A.: "Immigration and Changes in the French Party System", *The Politics of Migration*, Robin Cohen ve Zig Layton-Henry (der.), Edward Elgar Publishing, Cheltenham, 1997.
- SCHIEDER, Peter: (Avrupa Konseyi Parlamenter Assamblesi Başkanı), "Europe Tomorrow: Shared Fate or Common Political Future?", kapanış konuşması, Strazburg, 18-19 Nisan 2002, Avrupa Konseyi Resmî Internet Sayfası, http://www.coe.int/T/E/Communication_and_Research/Press/Them…/Col3_schieder.as

- SCHMITTER HEISLER, Barbara: “The Future of Immigrant Incorporation: Which Models? Which Concepts?”, *International Migration Review*, Special Issue: The New Europe and International Migration, Cilt 26, No.2, Yaz 1992.
- SCHNAPPER, Dominique: *Juifs et Israélites*, Gallimard, Paris, 1980.
- SCHNAPPER, Dominique: *L’Europe des Immigrés*, Éditions François Bourin, Paris, 1992.
- SCHNAPPER, Dominique: *La France del’Intégration*, Gallimard, Paris, 1991.
- SCHNAPPER, Doninique: *La Communauté des Citoyens: Sur l’Idée Moderne de Nation*, Gallimard, Paris, 1994.
- SCHOFIELD, Hugh: “French Muslims and Government Formalise Links with New Body”, *Middle East Times*, 19 Aralık 2002.
- SCHOR, Naomi: “The Crisis of French Universalism”, Ralph Sarkonak (der.), *The Cultural Wars*, Yale University, Londra, 2001.
- SCHÖPFLIN, George: “The Construction of Identity”, ders notları, Jean Monnet European Centre tarafından düzenlenen *Avrupa Bütünleşmesi, Sivil Toplum ve Yeni Kimlikler* adlı yaz okulu, Trento ve Innsbruck, 2-14 Eylül 2002.
- SCHULTE, Barbara: "Fransa'da Neonazi Gruplarla Mücadele“, *DW*, 3 Şubat 2005.
- SCHULTE, Barbara: “Fransa’daki İmam Eğitimi”, *DW*, 4 Ocak 2005.
- SCHULTZE, Günther: “The Importance of Associations and Clubs for the Identities of Young Turks in Germany”, Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe, John Rex ve Beatrice Drury (der.), Avebury, Aldershot, 1994.
- SCIOLINO, Elaine: “Europeans try to Create Modern Imams”, *The New York Times*, 19 Ekim 2004.
- SCIOLINO, Elaine: “French Vote to Ban Religious Symbols”, *New York Times*, 11 Şubat 2004.
- SCIOLINO, Elaine: “In the Paris Slums, No Jobs, No Sun”, *The New York Times*, 11 Aralık 2005.
- SENGERS, Erik: “ ‘Although We are Catholic, We are Dutch’ – The Transition of the Dutch Catholic Church from Sect to Church as an Explanation for its Growth and Decline”, *Journal for the Scientific Study of Religion*, Cilt 43, No. 1, 2004.
- SERAFINI, Tonino: “Discrimination à l'embauche“, *Libération*, 21 Mart 2005.

- SHACHAR, Ayelet: “Positioning Rights in a Multicultural World, On Citizenship and Multicultural Vulnerability”, *Political Theory*, Cilt 28, No. 1, Şubat 2000.
- SHADID, W. A. R. ve P. S. Van Koningsveld: “Islam in the Netherlands: Constitutional Law and Islamic Organizations”, *Journal of Muslim Minority Affairs*, Cilt 16, No. 1, Ocak 1996.
- SHIOSE Yuki ve Jacques Zylberberg: “L’Univers Flou de Laïcité”, *Social Compass*, Cilt 47, No. 3, 2000.
- SHORE, Chris ve Annabel Black: “The European Communities: And the Construction of Europe”, *Anthropology Today*, Cilt 8, No. 3, Haziran 1992.
- SHORE, Chris: “Inventing the ‘People’s Europe’: Critical Approaches to European Community ‘Cultural Policy’ “, *Man*, New Series, Cilt 28, No.4, Aralık 1993.
- SHORE, Cris: “Whither European Citizenship? Eros and Civilization Revisited”, *European Journal of Social Theory*, Cilt 7, No.1, 2004.
- SIERPOWSKI, S.: “Minorities in the System of the League of Nations”, P. Smith (der.), *Ethnic Groups in International Relations*, New York, 1991.
- SILVERMAN, Max: *Facing Postmodernity. Contemporary French Thought on Culture and Society*, Routledge, Londra ve New York, 1999.
- SILVERMAN, Max: *Facing Postmodernity. Contemporary French Thought on Culture and Society*, Routledge, Londra ve New York, 1999.
- SILVERMAN, Maxim: *Deconstructing the Nation. Immigration, Racism and Citizenship in Modern France*, Routledge, Londra ve New York, 1992.
- SIMON, Patrick: “Nationality and Origins in French Statistics. Ambiguous Categories”, *Population: An English Selection*, Cilt 11, 1999.
- SIMONSEN, Kirsten: “ ‘Europe’, National Identities and Multiple Others”, *European Urban and Regional Studies*, Cilt 11, No. 4, 2004.
- SİLVERSTONE, Roger ve Myria Georgiou: “Editorial Introduction: Meda and Minorities in Europe”, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Cilt 31, No. 3, Mayıs 2005.
- SKELDON, Ronald: “Migration Policies and National Security”, *Redefining Security Population Movements and National Security*, Nana Poku ve David T. Graham (der.), Praeger, Londra, 1998.
- SMITH, Anthony D.: “Culture, Community and Territory: The Politics of Ethnicity and Nationalism”, *International Affairs (Royal Institute of*

International Affairs 1944-), Cilt 72, No.3, Ethnicity and International Relations, Temmuz 1996.

- SMITH, Anthony D.: *Küreselleşme Çağında Milliyetçilik*, Derya Kömürcü (çev.), Everest, İstanbul, 2002.
- SMITH, Anthony D.: *Millî Kimlik*, Bahadır Sina Şener (çev.), İkinci Baskı, İletişim, İstanbul, 1999.
- SMITH, Craig S.: "Survey Finds Far-Right Party Gaining in France", *The New York Times*, 24 Nisan 2006.
- SOMERS, Margaret R.: "What's Political or Cultural about Political Culture and the Public Sphere? Toward an Historical Sociology of Concept Formation", *Sociological Theory*, Cilt 13, No.2, Temmuz 1995.
- SOROKA, Michael P. ve George J. Bryjak: *Social Problems A World at Risk*, Allyn and Bacon,Boston vd., 1995.
- SOYSAL, Levent: "Diversity of Experience, Experience of Diversity. Turkish Migrant Youth Culture in Berlin", *Cultural Dynamics*, Cilt 13, No. 1, 2001.
- SPOHN, Willfried: "Multiple Modernity, Nationalism and Religion: A Global Perspective", Current Sociology, Cilt 51, No. 3/4, Mayıs/Haziran 2003.
- SQHERRI, Marie-Sandrine: "Ce Fichu Bandana", *Le Point*, No. 1651, 6 Mayıs 2004.
- STALKER, Peter: *The Work of Strangers: A Survey of International Labour Migration*, International Labour Office, Geneva, 1994.
- STARK, Rodney ve Laurence R. Iannaccone: "Response to Lechner: Recent Religious Declines in Quebec, Poland, and the Netherlands: A Theory Vindicated", *Journal for the Scientific Study of Religion*, Cilt 35, No. 3, Eylül 1996.
- STEHLI, Jean-Sébastien: "Les Ombres du Voile", *L'Express*, 3 Mayıs 2004.
- STEWART, Angus: "Two Conceptions of Citizenship", *The British Journal of Sociology*, Cilt 46, No.1, Mart 1995.
- STRÅTH, Bo: "A European Identity To the Historical Limits of a Concept", *European Journal of Social Theory*, Cilt 5, No. 4, 2002.
- STRAUSS, Mark: "Antiglobalism's Jewish Problem", *Foreign Policy*, 12 Kasım 2003.
- SUAREZ-OROZCO, Marcelo M.: "Migration, Minority Status, and Education: European Dilemmas and Responses in the 1990s", *Anthropology & Education Quarterly*, Cilt 22, No.2, Migration, Minority Status, and Education: European Dilemmas and Responses in the 1990s, Haziran 1991.

- SUDRE, F.: Droit International et Européen des Droits de l'Homme, PUF, Paris, 1995.
- SUTTON, Michael: *Nationalism, Positivism and Catholicism, The Politics of Charles Maurras and French Catholics 1890-1914*, Cambridge University Press, Cambridge, 1982.
- Swissinfo, 19 Ocak 2004.
- ŞEN, Faruk: "'Euro-Islam', Avrupa'daki Göçmen Müslümanların Yeni İslam Anlayışı", 6. Uluslararası Antalya Sempozyumu, "Avrupa'daki İslamiyet Euro-Islam" Açılış Tebliği, Antalya, Belek, 29-30 Eylül 2004.
- TAGLIABUE, John: "For France, the Past is Constantly Present", *New York Times*, 11 Aralık 2005.
- TAGUIEFF, P.: *La Force du Préjugé: Essais sur le Racisme et ses Doubles*, La Déecouverte, Paris, 1988.
- TAHERI, Amir: "A French Islam: Dream or Nightmare?", *Daily Times*, 4 Ocak 2003.
- TAHERI,Amir: "A French Church of Islam?", *National Review*, 7 Ocak 2003.
- TAMBIAH, Stanley J.: "Vignettes of Present Day Diaspora", Eliezer Ben-Rafael ve Yitzhak Sternberg (der.), *Identity, Culture and Globalization*, Brill, Londra-Boston-Köln, 2001.
- TAYLOR, Charles: "Quel Principle d'Identité Collective?", *L'Europe au Soir du Siècle*, J. Lenoble ve N. Dewandre (der.), Esprit, Paris, 1993
- TAYLOR, Charles: "Tanınma Politikası", *Çokkültürcülük*, Yurdanur Salman (çev.), Amy Gutmann (haz.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1996.
- TAYLOR, Charles: "The Politics of Recognition", *Multiculturalism and the Politics of Recognition*, Princeton University Press, Princeton, 1992.
- TE GROTENHUIS, Manfred ve Peer Scheepers: "Churches in Dutch: Causes of Religious Disaffiliation in The Netherlands, 1937–1995", *Journal for the Scientific Study of Religion*, Cilt 40, No. 4, Aralık 2001.
- TERNISIEN Xavier ve Nicolas Weill: "Faut-il Réviser la Loi de Séparation des Eglises et de l'Etat?", *Le Monde*, 18 Ocak 2003.
- TERNISIEN, Xavier: "Il n'y a que 150 cas Conflictuels, Selon la Médiatrice de l'Éducation Nationale" , *Le Monde*, 10 Mayıs 2003.
- TERNISIEN, Xavier: "Sarkozy et l'Islam de France", *Le Monde*, 16 Ocak 2003.
- TERRAY, Emmanuel: "Headscarf Hysteria", New Left Review, Mart/Nisan 2004.

- TEVANIAN, Pierre: “Une Loi Antilaïque, Antiféministe et Antisociale”, *Le Monde Diplomatique*, Nisan 2004.
- THIO, Alex: *Sociology*, Beşinci Baskı, Ally and Bacon, Boston vd., 2003.
- THRÄNHARDT, Dietrich: *Europe A New Immigration Continent Policies and Politics in Comparative Perspective*, Lit Verlag, Münster, 1992.
- TIBI, Bassam: “Euro-Islam: The Quest of Islamic Migrants and of Turkey to Become European in a Secular Europe”, Turkish Policy Quarterly, Cilt 3, No. 1, İlkbahar 2004.
- TINCQ, Henri: “Le Débat sur L’identité Religieuse de l’Europe Entre à la Convention”, *Le Monde,* 7 Kasım 2002.
- TINCQ, Henri: “Le Lobby Pro-religieux se Heurte à de Fortes Résistances Laïques”, *Le Monde,* 28 Şubat 2003.
- TODD, Emmanuel: *The Making of Modern France. Politics, Ideology and Culture*, Anthony ve Betty Forster (çev.), Basil Blackwell, Oxford, 1991.
- TOURAINE, Alain: “Les Français Piégés par leur moi National”, *Le Monde*, 8 Kasım 2005.
- TOURAINE, Alain: *Birlikte Yaşayabilecek miyiz?*, Olcay Kunal (çev.), 2. baskı, YKY, İstanbul, 2002.
- TRIBALAT, Michèle (der.): *Cent ans d’immigration: Étrangers d’hier, Français d’aujourd’hui*, Paris, 1991.
- TRIBALAT, Michèle: “How Many People in France are of Foreign Descent?”, *Population: An English Selection*, Cilt 4, 1992.
- TRIBALAT, Michèle: *De l’immigration á l’assimilastion*, Paris, 1996.
- TURNER, Bryan S.: “On the Concept of Axial Space. Orientalism and the Originary”, *Journal of Social Archeology*, Cilt 1, No. 1, 2001.
- TÜRKMEN, İlter: “Fransa’nın Tarihiyle Sorunları”, *Hürriyet*, 31 Aralık 2005.
- TÜRKÖNE, Mümtaz’er: “Kamu Kimdir, Kamusal Alan Neresidir?”, *Zaman*, 16 Şubat 2006.
- TÜRKÖNE, Mümtaz’er: “Medeniyet Büyüsü”, *Kamu Yönetimi Seçme Yazılar*, Burhan Aykaç ve Hikmet Kavruk (der.), Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi’ni Geliştirme Vakfı, Ankara, 2003.
- TÜRKÖNE, Mümtaz’er: *Modernleşme Laiklik ve Demokrasi*, Ark, Ankara, 1994.
- UMUR, Ziya: “Katolik Kilisesi ve Masonluk”, *Mimar Sinan*, No. 67, 1988.

- United Nations International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination, Kısım 1, Madde 1, New York, 7 Mart 1966.
- VALLS-RUSSELL, Janice: “Islamic Terror in France”, *New Leader*, Cilt 78, No. 9, 12 Nisan 1995.
- VAN BIJSTERVELD, Sophie C.: “Freedom of Religion in the Netherlands”, *Brigham Young University Law Review*, Cilt 1995, No. 2, 1995.
- VAN DER VEER, Peter: “South Asian Islam in Britain”, *Ethnicities*, Cilt 4, No. 1, 2004.
- VAN KLEY, Dale: “Church, State, and the Ideological Origins of the French Revolution: The Debate over the General Assembly of the Gallican Clergy in 1765”, *The Journal of Modern History*, Cilt 51, No. 4, Aralık 1979.
- VAN KONINGSVELD, Pieter Sjoerd: “Müslüman Varlığına Avrupa’nın Tepkisi”, Avrupa ve Amerika Müslümanları, Shireen Hunter ve Huma Malik (der.), Can Demirkan, Deniz Öktem, Ercüment Asil, Asma Mermer (çev.), Gelenek, İstanbul, Temmuz 2003.
- VAN ZANTEN, Agnes: “Schooling Immigrants in France in the 1990s: Success or Failure of the Republican Model of Integration”, *Anthropology & Education Quarterly*, Cilt 28, No. 3, Eylül 1997.
- VERTOVEC, Steven ve Ceri Peach: “Introduction: Islam in Europe and the Politics of Religion and Community”, Steven Vertovec ve Ceri Peach (der.), *Islam in Europe and the Politics of Religion and Community*, Macmillan, Houndmills, 1997.
- VIEUGUET, André: *Français et Immigrés, le Combat du PCF*, Editions Sociales, Paris, 1975.
- VIGILANT, Linda: “Race and Biology”, *Global Convulsions Race, Ethnicity, and Nationalism at the End of the Twentieth Century*, Winston A. Van Horne (der.), State University of New York Press, New York, 1997.
- VINOCUR, John: “Candidates Skirt Facts on Crime in France”, *International Herald Tribune*, 3 Nisan 2002.
- VINOCUR, John: “Dutch Politics Breaks Taboo on Talking About Immigration”, *International Herald Tribune*, 20 Ocak 2003.
- VIROLI, Maurizio: *Yurtseverlik ve Milliyetçilik Üzerine Bir Deneme*, Abdullah Yılmaz (çev.), Ayrıntı, İstanbul, 1997.
- VON THIESENHAUSEN, Wolter: “Keine Toleranz für Intolerante“, *Deutsche Welle*, 25 Haziran 2004.

- VON WILAMOWITZ-MOELLENDORF, Ulrich: “Was Halten die Deutschen von Islam?”, Konrad Adenauer Foundation Working Paper, Mayıs 2003.
- VUCHEVA, Elitsa: “Anti-Muslim Discrimination in EU on the Increase”, *EUObserver*, 8 Mart 2005, http://www.euobserver.com/?sid=9&aid=18619
- WACH, Joachim: “The Role of Religion in the Social Philosophy of Alexis de Tocqueville”, *Journal of the History of Ideas*, Cilt 7, No. 1, Ocak 1946.
- WAGNER, Ulrich: “Threats on Cultural Identity and Hostility Towards Migrants: Research Centered on Ethnic Majorities,” *The International Scope Review*, Cilt 6 (3), 2001.
- WAGSTYL, Stefan ve Bertrand Benoit: “Jewish Leaders Split over EU Report on Anti-Semitism”, *Financial Times*, 1 Nisan 2004.
- WALT, Vivienne: “Life on the Front Lines”, Time, 28 Şubat 2005.
- WALZER, Michael: “Pluralism in Political Perspective”, *The Politics of Ethnicity Dimensions of Ethnicity*, Michael Walzer vd., The Belknap Press of Harvard University Pres, Cambridge, 1982.
- WALZER, Michael: *Hoşgörü Üzerine*, Abdullah Yılmaz (çev.), Ayrıntı, İstanbul, 1998.
- WARNER, L. ve L. Srole: *The Social Systems of American Ethnic Groups*, Yale University Press, New Haven, 1945.
- WEBER, Barbara: “Immigration and Politics in Germany,” *The Journal of the International Institute*, http://www.umich.edu/~iinet/journal/vol12no3/ozdemir.html
- WEBER, Eugen: “Of Stereotypes and of the French”, *Journal of Contemporary History*, Cilt 25, No.2/3, Mayıs-Haziran 1990, ss. 169-203.
- WEDEEN, Lisa: “Conseptualizing Culture: Possibilities for Political Science”, *The American Political Science Review*, Cilt 96, No. 4, Aralık 2002.
- WEISSBERG, Robert: “Nationalism, Integration, and French and German Elites”, *International Organization*, Cilt 23, No.2, İlkbahar 1969.
- WELLS, Charlotte C.: “The Language of Citizenship in the French Religious Wars”, *Sixteenth Century Journal*, Cilt 30, No. 2, Yaz 1999.
- WERNER, Michael: “Liberalism, Pluralism, and Multiculturalism in the Twenty-first Century”, *Multiculturalism Humanist Perspectives*, Robert B. Tapp (der.), Prometheus Books, New York, 2000.
- WIELAARD, Robert: “Dutch Parliament Wants Imam Limits”, *AP*, 12 Kasım 2004.

- WIENER, Antje: “Making Sense of the New Geography of Citizenship: Fragmented Citizenship in the European Union”, *Theory and Society*, Cilt 26, No. 4, Special Issue on Recasting Citizenship, Ağustos 1997.
- WIEVIORKA, Michel: “Contextualizing French Multiculturalism and Racism”, *Theory, Culture & Society*, Cilt 17, No. 1.
- WIEVIORKA, Michel: *Une Société Fragmentée: Le Multiculturalisme en Débat*, La Découverte/Poche, Paris, 1997.
- WIEVIORKA,Michel: “The Making of Differences”, *International Sociology,* Cilt 19, No. 3, Eylül 2004.
- WIHTOL DE WENDEN, Catherine: “Changes in the Franco-Maghrebian Association Movement”, Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe, John Rex ve Beatrice Drury (der.), Avebury, Aldershot, 1994.
- WIHTOL DE WENDEN, Catherine: “How can One be Muslim? The French Debate on Allegiance, Intrusion and Transnationalism”, *International Review of Sociology*, Cilt 8, No. 2, 1998.
- WIHTOL DE WENDEN, Catherine: “Muslims in France”, *Muslims in the Magrin Political Responses to the Presence of Islam in Western Europe*, W.A.R. Shadid ve P.S. Van Koningsveld (der.), Kok Pharos Publishing House, Kampen, 1996.
- WIHTOL DE WENDEN, Catherine: “North African Immigration and the French Political Imaginary”, *Race, Discourse and Power in France*, Maxim Silverman (der.), Avebury, Aldershot.
- WILDER, Gary ve Albert Memmi: “Irreconcilable Differences”, *Transition*, No. 71, 1996.
- WILLAIME,Jean-Paul: “Etat, Éthique et Religion”, *Cahiers Internationaux de Sociologie*, No. LXXXVIII, 1990.
- WINOCK, Michel: *Nationalism, Anti-Semitism, and Fascism in France*, Jane Marie Todd (çev.), Stanford University Press, Stanford, California, 1998.
- WIRT, Frederick M.: “The Stranger within my Gate: Ethnic Minorities and School Policy in Europe”, *Comparative Education Review*, Cilt 23, No. 1, Şubat 1979.
- WIRTH, Louis: “The Problem of Minority Groups”, Ralph Linton (der.), *The Science of Man in the World Crisis*, Columbia University Press, New York, 1945.
- WOHLRAB-SAHR, Monika: “Integrating Different Pasts, Avoiding Different Futures? Recent Conflicts about Islamic Religious Practice and their Juridical Solutions”, *Time & Society*, Cilt 13, No. 1, 2004.

- WOOD, Keith Porteous: “Religion About to Become a Major Force in the EU”, *National Secular Society,* Aralık 2002, http://www.secularism.org.uk/newspress/freethink_1_12_02t.htm
- WRIGHT, Gordon: *France in Modern Times*, Fourth Edition, W.W.Norton&Company, New York ve Londra, 1981.
- WRIGHT, Susan: “The Politicization of ‘Culture’ ”, *Anthropology Today*, Cilt 14, No.1, Şubat 1998.
- www.migrationinformation.org/Feature/display.ctm?ID=65>
- www.un.org/esa/population/publications/migration/migration.htm, 27 Mart 2004
- YAYLA, Atilla: *Siyaset Teorisine Giriş*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1998.
- YAYLA, Atilla: *Siyasi Düşünce Sözlüğü*, Liberte, Ankara, 2003.
- YEL, Ali Murat: “İki Kültür Arasında Avrupa İslam’ı”, Zaman, 13 Ağustos 2004.
- YILMAZ, Aytekin: *Çağdaş Siyasal Akımlar Modern Demokraside Yeni Arayışlar*, Vadi, Ankara, 2001.
- YOUNG, Iris Marion: “Justice and the Politics of Difference”, *The New Social Theory Reader*, Steven Seidman ve Jeffrey C. Alexander (der.), Routledge, Londra ve New York, 2001.
- YOUSIF, Ahmad: “Islam, Minorities and Religious Freedom: A Challenge to Modern Theory of Pluralism”, *Journal of Muslim Minority Affairs*, Cilt 20, No. 1, 2000.
- YOUSIF, Ahmad: “Islam, Minorities and Religious Freedom: A Challenge to Modern Theory of Pluralism”, *Journal of Muslim Minority Affairs*, Cilt 20, No. 1, 2000.
- YOUSIF, Ahmad: “Islam, Minorities and Religious Freedom: A Challenge to Modern Theory of Pluralism”, *Journal of Muslim Minority Affairs*, Cilt 20, No. 1, 2000.
- Yunanistan Anayasası.
- YURDUSEV, A. Nuri: “Avrupa Kimliğinin Oluşumu ve Türk Kimliği”, *Türkiye ve Avrupa*, Atilla Eralp (der.), İmge Kitabevi, Ankara, 1997.
- ZAPPI, Sylvia: “Selon un Sondage, 56 % des Français Pensent que le Nombre d'étrangers est trop Important“, *Le Monde*, 18 Aralık 2005.
- ZARCONE, Thierry: “View from Islam, View from the West”, Diogenes, Cilt 50, No. 4, 2003.
- ZELDIN, Theodore: *France: 1848-1945*, II. Cilt, Clarendon Press, Oxford, 1977.
- ZHOU, Min: “Segmented Assimilation: Issues, Controversies, and Recent Research on the New Second Generation”, *International*

Migration Review, Special Issue: Immigrant Adaptation and Native-Born Responses in the Making of Americans, Cilt 31, No. 4, Kış 1997.

- ZOLBERG, Aristide R. ve Long Litt Woon: "Why Islam is like Spanish: Cultural Incorporation in Europe and the United States", *Politics & Society*, Cilt 27, No. 1, Mart 1999.
- ZØLNER, Mette: Re-Imagining the Nation, P.I.E. Peter Lang, Brüksel, 2000.
- "Gutes Signal an die Schulen", *Die Welt,* 26 Haziran 2004.
- " 'Neo-Nazi' Accused of Islamic School Bombing", *Expatica News*, 17 Aralık 2004.
- "'Vicdan Testi', Almanya'yı Karıştırdı", *AB Haber*, 2 Ocak 2006.
- "1905 French Law on the Separation of Church and State", http://en.wikipedia.org/wiki/1905_French_law_on_the_separation_of_Church_and_State
- "A Civil War on Terrorism", *Economist*, Cilt 373, No. 8403, 27 Kasım 2004.
- "AB Komisyonu, Vicdan Testi için Topu Taca Attı", *AB Haber*, 25 Mart 2006.
- "AB'de Çokkültürlü Topluma Direniş Artıyor", *ABHaber*, 16 Mart 2005, http://www.abhaber.com/haber_sayfasi.asp?id=3942
- "AB'de Çokkültürlü Topluma Direniş Artıyor", *AB Haber*, 16 Mart 2005, http://www.abhaber.com/haber_sayfasi.asp?id=3942
- "AK'dan Fransa'ya Azınlık ve Türban Eleştirisi", *ABHaber*, 15 Şubat 2005, http://www.abhaber.com/haber_sayfasi.asp?id=3421
- "Alarm over Radicalisation of Dutch Youth", *Expatica News*, 4 Nisan 2005, http://www.expatica.com/source/site_article.asp?subchannel_id=1&story_id=18699&name=Alarm+over+radicalisation+of+Dutch+youth
- "Almanya'da Yasak Karmaşası", *DW*, 12 Nisan 2004.
- "Amerika Avrupalı Müslümanlarla 'ilgilenecek' ", *ABHaber*, 13 Şubat 2007, http://www.abhaber.com/haber_sayfasi.asp?id=15979
- "Anger Over Call for Muslim Public Holiday", *DPA*, 17 Kasım 2004.
- "Avrupa'daki Müslümanlar", 4 Aralık 2004, AB Haber internet sayfası, http://www.abhaber.com/haber_sayfasi.asp?id=2116
- "Berlin Hosts Anti-Semitism Conference", *DW*, 28 Nisan 2004.
- "Berlin'den Uyuma Savunma", *DW*, 10 Kasım 2005.
- "Bruno Megret, France's far-right Schemer", *Economist*, Cilt 350, No. 8104, 30 Ocak 1999.

- “Can 50 million Frenchmen not Feel Like Frenchmen?”, *Adweek Eastern Edition*, Cilt 42, Sayı 18, 30 Nisan 2001.
- “Chirac Plans to End Colonial Law”, *BBC*, 4 Ocak 2006.
- “Denmark Rejects Headscarf Plea”, *BBC News*, 21 Ocak 2005.
- “Dutch set Immigrant Culture Test”, *BBC*, 22 Aralık 2005.
- “EU Interior Ministers Propose European Test for Foreigners”, *DW*, 23 Mart 2006.
- “EU Justice, Interior Ministers Address How to Better Integrate Minorities, Immigrants in Europe”, *AP*, 19 Kasım 2004.
- “Europeans Think there are Limits to Multiculturalism”, *EUObserver*, 16 Mart 2005, http://www.euobserver.com/?sid=9&aid=18672
- “Forget Asylum-Seekers: It’s the People Inside Who Count”, Economist, 8 Mayıs 2003.
- “France ‘Needs Ethnic Statistics’ ”, *BBC News*, 18 Kasım 2005.
- “France Backs School Ban on Islamic Veils”, *AFP*, 12 Ekim 2003.
- “France Marks Muslim Dead of WWI”, *BBC*, 25 Haziran 2006.
- “France Moves to Coax Islamic Organizations to Speak with Single Voice”, *AFP*, 10 Aralık 2002.
- “France’s Sarkozy Presents Law for Selective Immigration”, *AFP*, 29 Mart 2006.
- “Fransa, Vatandaşlığı Artık Sınavla Verecek”, *Zaman*, 12 Nisan 2005.
- “Fransa: Bizde Irkçılığın Her Türlüsü Var”, *ABHaber*, 18 Nisan 2005.
- “Fransa’da Irkçı Şiddet Tırmanıyor”, *ABHaber*, 21 Mart 2005, http://www.abhaber.com/haber_sayfasi.asp?id=4043
- “Fransa’da Kilise-Devlet Tartışması”, *ABHaber*, 4 Nisan 2005, http://www.abhaber.com/haber_sayfasi.asp?id=4296
- “Fransa’da Sömürgecilik Yasasına Rötüş Gündemde”, *DW*, 4 Ocak 2006, http://www2.dw-world.de/turkish/politik/1.166784.1.html
- “French Government and Muslim Leaders in Conclave for New Inter-Community Body”, *AFP*, 19 Aralık 2002.
- “French Lessons for Imams Practising in France”, *AFP*, 2 Şubat 2004.
- “French Muslim Girls Demand Right to Wear Bandana”, *AFP*, 10 Eylül 2004.
- “French Muslims Join under One Group”, *AFP*, 10 Aralık 2002.
- “French Row Over Respects for Pope”, *BBC*, 6 Nisan 2005.
- “French Senate Votes Ban on Religious Insignia in State Schools”, *AFP*, 3 Mart 2004.

- “German Islamic Groups Reject Ban on Headscarves”, *DPA*, 21 Nisan 2004.
- “Germany Agonises over Islam”, *DPA*, Kasım 2004, http://www.expatica.com/source/site_article.asp?subchannel_id=26&story_id=14399
- “Germany must do Better on Immigration”, *DPA*, 29 Kasım 2004, http://www.expatica.com/source/site_article.asp?subchannel_id=26&story_id=14466&name=Germany+must+dobetter+on+immigration
- “Germany: New Immigration Law”, *Migration News*, Cilt 9, No. 4, Nisan 2002.
- “Graves Desecrated at Jewish Cemetery in Eastern France”, *AFP*, 28 Temmuz 2004.
- “Headscarves Face Ban in Germany”, *DPA*, Ocak 2004.
- “Headscarves in the Headlines”, *BBC News*, 10 Şubat 2004.
- “Headscraf Law ‘Last Resort’: Raffarin”, *AFP*, 17 Ekim 2003.
- “Hollanda’da Ezan Yerine Işıkla Çağrı”, *Hürriyet*, 18 Şubat 2005.
- “Immigration to Israel Rises From Canada, France, US”, *AFP*, 27 Aralık 2005.
- “In the Tent or out?”, *The Economist*, 28 Ekim 2004.
- “Insultes, Coups, Intimidations, Incendies... “, *Libération*, 21 Mart 2005.
- “Integration Head wants Imams to Speak German”, *DW*, 24 Kasım 2005.
- “Islam in France”, http://en.wikipedia.org/wiki/Islam_in_France
- “Islam in the West”, *The Economist*, Cilt 368, No. 8341.
- “Islam on the Move? The Will to Power”, *Encounter*, Kasım 1989.
- “Islam: France’s Second Religion”, *Time Europe*, Cilt 155, No. 23, 12 Haziran 2000.
- “Israel Calls on French Jews to Emigrate”, *AFP*, 22 Nisan 2002.
- “Kopftuch-Urteil löst Streit aus”, *Frankfurter Rundschau*, 26 Haziran 2004.
- “Laïcité : Les Principaux Points du Discours de Jacques Chirac”, *Le Monde*, 17 Aralık 2004.
- “Laïcité: Jacques Chirac s’est Prononcé en Faveur d’une Loi”, *Le Monde*, 17 Aralık 2003.
- “Le Pen, le Déluge?”, *Christian Science Monitor*, Cilt 9, No. 104, 23 Nisan 2002.
- “Le Pen: I Quote Bloomberg, not Hitler”, *AFP*, 25 Nisan 2002.

- “Le Sénat Français Adopte le Projet de Loi sur les Signes Religieux à L'école”, *Le Monde*, 3 Mart 2004.
- “Les Musulmans, Victimes d’une Hostilité Accrue dans l’UE”, EUMC raporu, 194-3-E-07-02/FR, Viyana, 22 Mayıs 2002.
- “Les Propositions de la Commission”, *Le Figaro*, 11 Aralık 2003.
- “Man Gets 3 Months Jail for Mosque Arson”, *Expatica*, 7 Nisan 2005.
- “More-or-Less European Union”, *Economist*, Cilt 336, Sayı 7929, 26 Ağustos 1995.
- “Muhammad Cartoon Editor is Sacked”, *BBC*, 2 Şubat 2006.
- “Muhammad Cartoon Row Intensifies”, *BBC*, 1 Şubat 2006.
- “Multicultural Troubles”, *The Economist*, Cilt 139, Sayı 8368, 27 Mart 2004.
- “Muslim Anger at Danish Cartoons”, *BBC News*, 20 Ekim 2005.
- “Muslims must Integrate, says German Conservative Leader”, *DPA*, 7 Aralık 2004.
- “Need for Workers Despite High Unemployment”, *Expatica News,* 21 Nisan 2005, http://www.expatica.com/source/site_article.asp?subchannel_id=24&story_id=19353&name=Need+for+workers+despite+high+unemployment
- “Neo-Nazi Group Banned in Germany”, *DW*, 12 Nisan 2005.
- “No French Pardon for Race Crimes”, *BBC News*, 12 Temmuz 2004, http://news.bbc.co.uk/go/pr/fr/-/2/hi/europe/3887875.stm
- “Norveç’te Din-Devlet Ayrımı”, *ABHaber*, 1 Şubat 2006, http://www.abhaber.com/haber_sayfasi.asp?id=9870
- “Official Foundation Created to Finance Islam in France”, *AFP*, 21 Mart 2005.
- “Official Foundation Created to Finance Islam in France”, *AFP*, 21 Mart 2005.
- “Protect Jews in France”, *New York Times*, 17 Ocak 2003.
- “Qui a Vote Le Pen?”, *Le Figaro*, 23 Nisan 2002.
- “Report Attacks Racism in France”, *BBC News*, 17 Haziran 1998.
- “Schavan: Kopftuch steht auch für Unterdrückung der Frau”, *Süddeutsche Zeitung*, 4 Şubat 2004.
- “Schily: Öncelikli Tehdit Radikal İslam”, *DW*, 18 Mayıs 2005.
- “Siyaset Yabancı Düşmanlığını Körüklüyor”, *AB Haber*, 21 Mart 2005.

- “Speech by M. Jacques Chirac, President of the Republic, on Respecting the Principle of Secularism in the Republic”, Paris, 17 Aralık 2003, Fransa Dışişleri Bakanlığı resmî internet sayfası, http://www.france.diplomatie.fr
- “Stepping into Headscarf Debate, Chirac Hints at Secularism Law”, *AFP*, 21 Ekim 2003.
- “Strasbourg Mosque Threat Over Radicals”, *AFP*, 18 Kasım 2003.
- “The EU’s Religious Factor”, *Wilson Quarterly*, Cilt. 25, No. 4, Sonbahar 2001.
- “The Fight for God”, Economist, Cilt. 365, No. 8304, 21 Aralık 2002.
- “The Functionality of Citizenship”, *Harvard Law Review*, Cilt 110, No. 8, Haziran 1997.
- “The Melting-Pot that isn’t”, *Economist*, Cilt 360, No. 8232, 28 Temmuz 2001.
- “The Political Legacy of Pim Fortuyn”, *Economist*, Cilt 363, No. 8272, 11 Mayıs 2002.
- “The writing is on the Wall”, *AFP*, Mayıs 2002.
- “Türkiye'nin AB üyeliği, İtalya'da Seçim Kampanyası Malzemesi Oldu”, *AB Haber*, 28 Mart 2006, http://www.abhaber.com/haber_sayfasi.asp?id=10815
- “UNESCO Criticizes French Isolation of Israeli Academics”, *AP*, 9 Ocak 2003.
- “Who Gains?”, *Economist*, Cilt 362, No. 8262, 30 Ocak 1999.
- “Woman Member Resignd From French Muslim Council”, *AFP*, 5 Ocak 2005.

ÖZET

[ALTINBAŞ, Deniz]. [Avrupa'da İslam Etkisi: Fransa Örneği], [Doktora Tezi], Ankara, [2007].

Örnek ülke olarak Fransa'nın seçildiği çalışmada, 1970'li yıllarda Müslüman göçmenlerin Avrupa ülkelerine kalıcı olarak yerleşmesi sonucunda ortaya çıkan değişim süreci konu edilmiştir. Müslümanların varlığı; Avrupa ülkelerinde vatandaşlık, azınlık, hak ve özgürlükler, laiklik, yabancı düşmanlığı, kültürel ırkçılık, siyasi parti söylemleri, çokkültürlülük, entegrasyon ve asimilasyon gibi kavram ve konularda değişime, veya en azından yeni tartışmalara sebep olmuştur. Tezin amacı, öncelikle bu değişimi gösterirken, aynı zamanda Fransa'nın değişime direncini ve Müslümanların bu süreç içindeki tepkilerini ortaya koymak olmuştur. Müslümanların/İslam'ın Avrupa'nın artık ayrılmaz bir parçası haline geldiğinden hareketle, bugünkü sorunların çözümsüz kalmasının imkansız olduğu vurgulanmaya çalışılmış ve çeşitli öneriler getirilmiştir. Avrupa İslamı, Fransa'nın 1905 tarihli kilise ile devleti ayıran yasasında yenilemeye gitmesi, kültürel algılamalarda değişikliğe açık olunması öneriler arasındadır. Her ne kadar başta Fransa olmak üzere, Müslümanların varlığının baskısıyla oluşan değişim sürecine direnç gösteren ülkeler mevcut olsa da, varılan sonuç bu sürecin aslında başlamış olduğu ve Avrupa yönetimlerinin yeni vatandaşlarını düşünerek çeşitli düzenlemeler yaptığı ve yapmayı planladığı olmuştur. Ancak eğitim, ibadet, cami düzenlemeleri ve temsilci komitelerinin kurulması gibi bazı alanlardaki olumlu adımların yanında, güvenlik endişeleri nedeniyle entegrasyon yerine asimilasyona, çokkültürlülük yerine tekkültürlülüğe yönelmek gibi olumsuz gelişmelerin olduğu da tespit edilmiştir. Sonuçta, zor ve uzun bir sürecin sonunda da olsa Avrupa toplumlarının Müslüman vatandaşlarının varlığını kabul etmesi beklenmektedir.

Anahtar Sözcükler

1. İslam
2. Fransa
3. Laiklik
4. Entegrasyon
5. Çokkültürlülük

ABSTRACT

[ALTINBAŞ, Deniz]. [The Impact of Islam in Europe: The French Case], [PhD Thesis], Ankara, [2007].

The thesis provides a focus on the process of change which emerged as a result of the permanent settlement of Muslim migrants in the 1970s in Europe. France is chosen as a model country. The existence of Muslims gave rise to a radical change, or at least started new discussion topics about consepts and issues such as citizenship, identity, minorities, rights and freedoms, laicism, xenophobia, cultural racism, discourse of political parties, multiculturalism, integration and assimilation in European countries. Apart from showing this process of change, the thesis also aims to stress the resistant and conservative French attitute towards change. It tries to figure out the reaction of the Muslims in this process as well. Because the Muslims have become an inseperable part of Europe, it is impossible for European states to continue with the current problems. European Islam, amendment of the French Law on the seperation of church and state which dates back to 1905, a more liberal approach towards cultural change are among suggestions. Although there is resistance and conservatism towards change among European countries, the thesis argues that there is a process of change which has already begun. Taking their new Muslim citizens into consideration, the European governments are making rearrangements or at least are in the phase of planning. Some of the positive steps are rearrangements in education, worship, mosques, and representation of the Muslim comunity in a political context. However, resulting from the security concerns, there are also negative developments such as a tendency from integration to assimilation and from multiculturalism to single culturalism. The conclusion of the thesis is, although it is going to be a hard and long period, in the end the European societies will accept the existence of Islam and the Muslims.

Key Words
1. Islam
2. France
3. Laicism
4. Integration
5. Multiculturalism